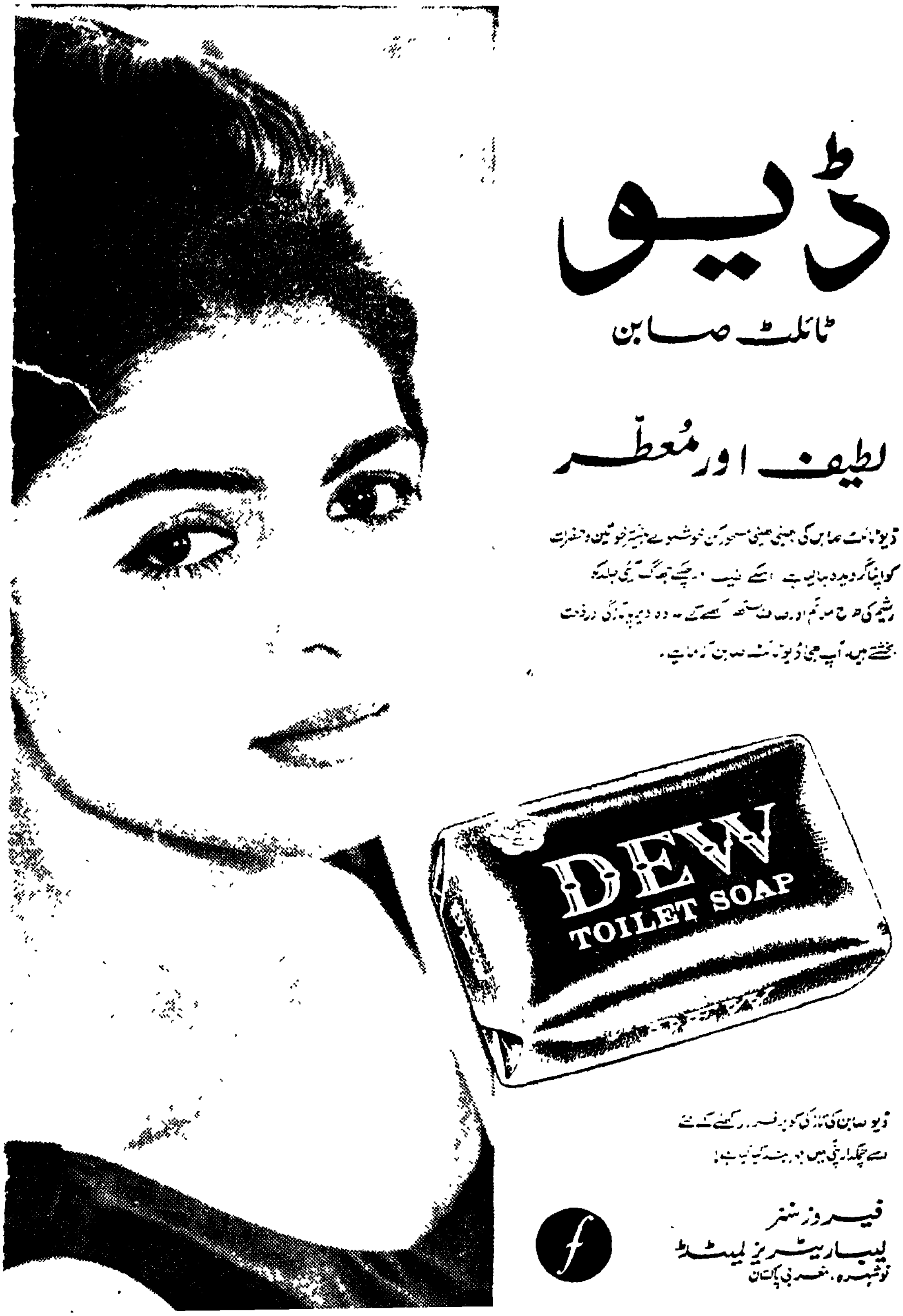

ROOH AFZA
اپنے عزیز مہمانوں اور دوستوں
کو روح افزا پیش کرنا موسم گرما
کے آداب میں شامل ہے۔
روح افزا
اب بآسانی دستیاب ہے
hfp
مشروبِ
مشرق
ہمدرد فروٹ پروڈکٹس - لاہور-کراچی

ڈیو
ٹائلٹ صابن
لطیف اور معطر
DEW
TOILET SOAP
فیروز سنز
لیباریٹریز لمیٹڈ

آسٹرمِلک کا زمانہ
مسرّتوں سے بھرپُور ہوتا ہے !

وہ زمانہ جب بچے کی پرورش آسٹرملک پر ہوتی ہے، ماں اور بچے دونوں کے لئے مسرّتوں کا زمانہ ہوتا ہے۔ آسٹرملک بچے کو تندرست و مطمئن رکھتا ہے جس کی بدولت اسے چین و آرام نصیب ہوتا ہے۔ دوسری طرف ماں کی مسرتوں کی بھی کوئی حد نہیں رہتی، کیونکہ وہ اپنی اولاد کو ہر طرح خوش و خرم دیکھتی ہے۔

جی ہاں! آسٹرملک بچے کی صحت اور مناسب نشوونما کے لئے مضبوط بنیادیں قائم کر دیتا ہے۔

آسٹرملک اعلیٰ اور خاص قسم کے دودھ سے تیار کیا جاتا ہے۔ اسمیں فولاد ملایا گیا ہے تاکہ بچوں میں خون کی کمی نہ ہونے پائے اور ہڈیوں اور دانتوں کی مضبوطی کے لئے وٹامن ڈی بھی شامل کیا گیا ہے۔ اسی لئے اپنا دودھ چھُٹ جانے پر یا اس کی کمی پوری کرنے کے لئے دانشمند مائیں پُورے اعتماد کے ساتھ بچّوں کو آسٹرملک دیتی ہیں۔

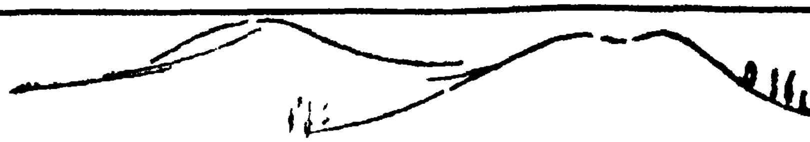

آسٹرمِلک
ماں کے دودھ کا بہترین نعم البدل

بچّوں کی پرورش پر ایک مفید کتاب

آسٹرملک کی کتاب اردو میں دستیاب ہو سکتی ہے۔ نیچے دیئے ہوئے پتہ پر ۵۰ پیسوں کے ٹکٹ بھیجئے اور ایک کتاب مفت حاصل کیجئے۔
پی۔او بکس نمبر ۴۶۷۴۔ کراچی ۲۔

مال
اور
جان
کی
○ سلامتی
○ حفاظت
○ اطمینان
نہایت ضروری ہے
سینٹرل
انشورنس کمپنی لمیٹڈ
سینٹرل لائف
ایشورنس کمپنی لمیٹڈ
ہیڈ آفس
نیشنل اینڈ گرینڈ لیز بنک بلڈنگ میکلوڈ روڈ کراچی
اور شاخیں پاکستان میں ہر جگہ
یکے از داؤد گروپ انٹرپرائز

ایک کشمیری خاندان

آج سے سولہ سال پہلے ..... یہ شخص ایک نوخیز جوان تھا اور اپنے باپ کے ساتھ منگلا گاؤں میں رہتا تھا جب یہ
وسائل نام کو بھی نہ تھے، بڑی بامشقت زندگی گزرتی تھی۔ جلد ہی اس کا گاؤں عنقریب زیر آب آ جائیگا لیکن پھر بھی
یہ خوش ہے۔ اسے ایک نیا گھر ملنے کی توقع ہے جس میں بجلی ہوگی اور ساتھ ہی ساتھ کاشت کیلئے بہترین زمین ملیگی
اور آبپاشی کیلئے وافر پانی۔

منگلا بند کی تکمیل پر اس سارے علاقے کیلئے برقی قوت اور پانی کا ایک بہت وسیع ذخیرہ میسر ہوجائیگا
جو ملک کی مادی ترقی اور اس کے درخشندہ مستقبل کا ضامن ہوگا

برماشیل کو اس بات پر فخر ہے کہ اس بند کی تعمیر میں کام آنے والی تیل کی تمام مصنوعات
وہی فراہم کر رہی ہے اور اس طرح پاکستان کی ترقی اور خوشحالی کیلئے
ایک انتہائی اہم خدمت انجام دے رہی ہے۔

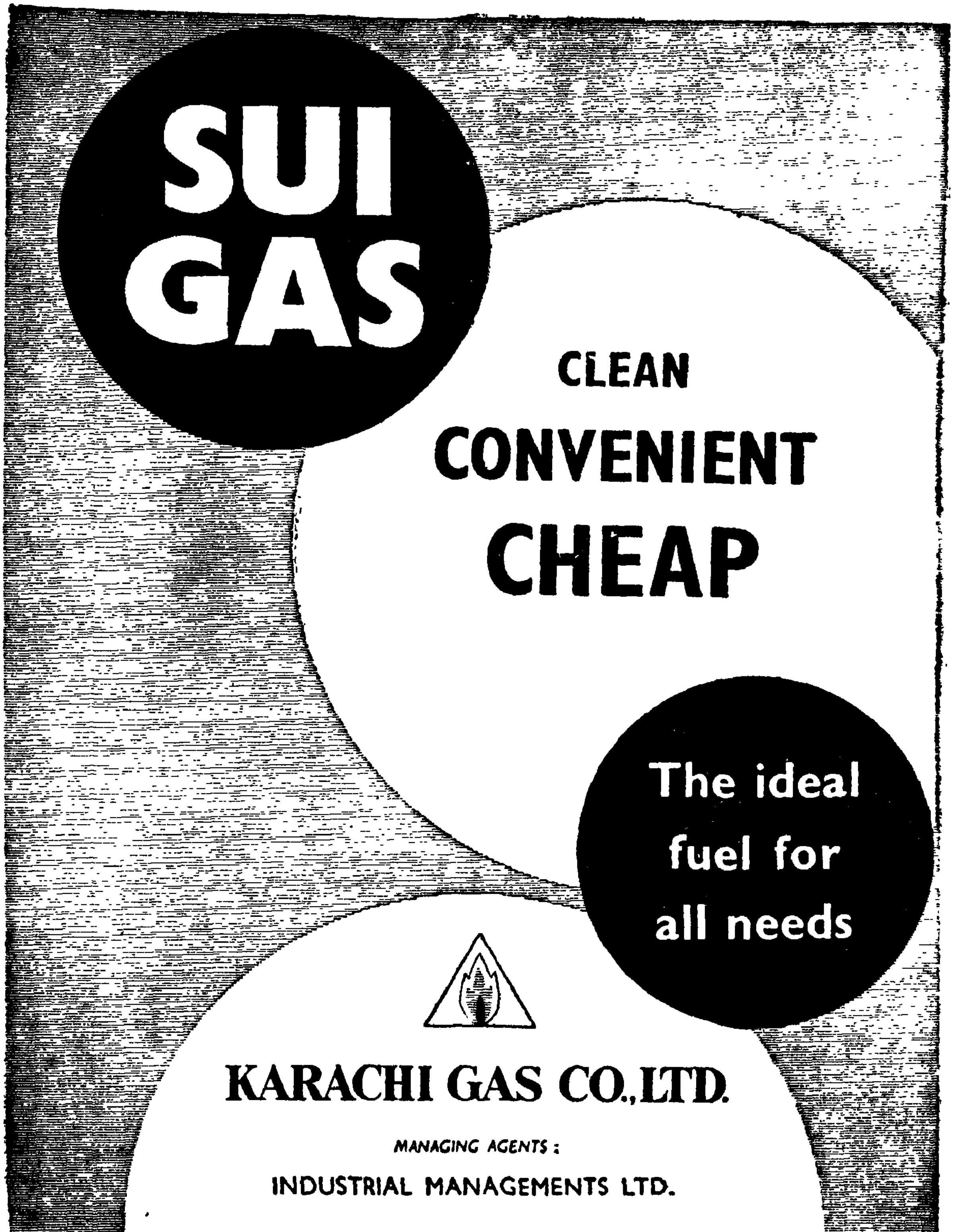
اعلیٰ خدمت
اپنا شعار

BURMAH SHELL

برماشیل آئل اسٹوریج اینڈ ڈسٹری بیوٹنگ کمپنی آف پاکستان لمیٹڈ۔ (انگلستان میں قائم شدہ کمپنی کے ممبران کی ذمہ داری محدود)

KEYMER BSP-58

SUI GAS
CLEAN
CONVENIENT
CHEAP
The ideal fuel for all needs
KARACHI GAS CO., LTD.
MANAGING AGENTS:
INDUSTRIAL MANAGEMENTS LTD.

KGP—25

رجسٹرڈ نمبر ایس ۲۴۷۲

ٹیلیفون ۷۴۶۹۳

تذکروں کا تذکرہ نمبر

مئی و جون

سالنامہ ۱۹۶۴ء

نگار پاکستان

مولفہ و مرتبہ

فرمان فتحپوری

۱۱۹

زرِ سالانہ
دس روپے

قیمت فی کاپی
چار روپے

نگارِ پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

منظور شدہ برائے مدارس کراچی۔ بموجب سرکلر نمبر ڈی/ الیف۔ یو پی ـــ بی ۳۶۶۹ ـــ ۶۸ محکمہ تعلیم کراچی

پرنٹر پبلشر۔ عارف نیازی نے انٹرنیشنل پریس کراچی سے چھپوا کر ادارہ ادب عالیہ سے شائع کیا۔ کتابت۔ عالم علی خاں

(جون کا پرچہ الگ شائع نہ ہوگا)

فہرست

مدیر اعلیٰ۔ نیاز فتحپوری

۴۳واں سال | فہرست مضامین سالنامہ مئی و جون ۱۹۶۴ء | شمارہ ۵ و ۶

(انٹرنیشنل پبلسٹی کراچی)

حرفِ اوّل

نیاز فتحپوری

نگار کی گزشتہ ۴۳ سالہ زندگی کا یہ بالکل پہلا واقعہ ہے کہ اس کا سالنامہ پریس کو جا رہا ہے اس حال میں کہ اس کی جمع و ترتیب میں سوا ان چند تمہیدی سطور کے ایک لفظ بھی میرے قلم کا نہیں ہے۔ ہاں اگر (الدالُ علی الخیر کفاعلہ) کوئی معقول و صحیح بات ہے تو یہ فخر ضرور مجھے حاصل ہے کہ سالنامہ کے موجودہ موضوع کی طرف میں نے ہی فرمان صاحب کو متوجہ کیا اور انھوں نے بڑی خوشی کے ساتھ اس تجویز کو مان لیا۔ کیونکہ وہ خود اس موضوع پر عرصہ سے غور کر رہے تھے۔ اور کافی مواد ان کے پاس جمع تھا۔ یقیناً یہ بالکل خدا ساز بات تھی اور حسن اتفاق سے

جو اُن کی خوشی، وہ ہی مرا مدعا ہوا

اس خاص موضوع پر سالنامہ کی جمع و ترتیب کا خیال اول اول جنوری ۱۹۳۵ء کا سالنامہ (اُردو شاعری نمبر) نکالنے کے بعد ہی میرے ذہن میں آیا تھا۔ لیکن چونکہ میں سمجھتا تھا یہ کام صرف ایک شخص کے کرنے کا نہیں ہے اس لئے میں خاموش رہا کیونکہ وہ ایک شخص میں نہیں ہو سکتا تھا۔ میرے پاس نہ وقت اتنا تھا کہ نگار اور اپنی زندگی کی تمام ذمہ داریوں سے اعراض کر کے صرف اسی کام میں لگ جاتا اور نہ اتنی ہمت و توانائی کہ تمام تذکروں کو فراہم کرتا اور ان کا مطالعہ کر کے خود کوئی تذکرہ ان تذکروں کا مرتب کر سکتا۔ نتیجہ یہ ہوا کہ یہ خیال میں نے ترک کر دیا تاہم اس خیال نے ایک اور صورت اختیار کر لی۔ یعنی پورے پانچ سال تک غور کرنے کے بعد میں نے سوچا کہ کیوں نہ عہد حاضر کے مشہور غزل گو شعراء کو خود اپنے حالات لکھنے اور اپنے کلام کے انتخاب کرنے کی طرف متوجہ کیا جائے اور اس طرح ۱۳ شعراء کا خود نوشت تذکرہ (سالنامہ ۱۹۴۰ء) پیش کرنے میں کامیاب ہو گیا جن میں اب صرف گیارہ حضرات بقید حیات ہیں اور باقی بیس ہم سے ہمیشہ کیلئے جدا ہو گئے۔

ہر چند یہ تذکرہ اپنی نوعیت کے لحاظ سے بالکل نئی چیز تھا اور غالباً اتنا ہی اہم بھی تاہم کسی نہ کسی طرح میرا جی چاہتا تھا کہ اس وقت تک جتنے تذکرے لکھے جا چکے ہیں ان کی بھی ایک مکمل فہرست مع ایضاحی استدراکات کے یکجا کر دی جائے تاکہ ادبیات پر کام کرنے والوں کے راہ میں آسانیاں پیدا ہو جائیں لیکن میں تنہا اتنی محنت شاقہ برداشت نہیں کر سکتا تھا اس لئے میری یہ خواہش پوری نہ ہوئی اور وقت گزرتا گیا۔ یہاں تک کہ میں کراچی چلا آیا اور میرے آنے کے بعد فرمان صاحب نے "سالنامہ نیاز نمبر" کی طرح ڈالدی۔

اسکے بعد میری رائے یہ ہوئی کہ "اشاعت سالنامہ" کی رسم کو بالکل ختم کر دیا جائے کیونکہ اب اس ذمہ داری کو اپنے سر لینے کی ہمت میں اپنے آپ میں نہیں پاتا۔ لیکن حسن اتفاق سے میرے عزیز و ہم وطن دوست جناب فرمان، ادارۂ "نگار" کی ذمہ داریاں سنبھالنے کے لئے آمادہ ہو گئے اور اسی کے ساتھ فرزند عزیز عارف نیازی جو نگار کی اشاعت و طباعت میں غیر معمولی محنت و دلچسپی لے رہے ہیں، اس کو منظور نہیں کیا کہ اس دیرینہ روایت کو ختم کر دیا جائے۔ اور اس طرح یہ سالنامہ وجود میں آیا۔

اب رہا یہ امر کہ وہ کیا اور کیسا ہے۔ سو اس کی تفصیل میں جانے کی ضرورت نہیں اسے پڑھیئے اور خود فیصلہ کیجئے اس میں تذکرہ نگاری کی تاریخ اس کی نئی حیثیت، اس کے ادوار و محرکات اور خدا جانے اور کتنے اہم مباحث شامل ہیں اور اس طرح اس کی حیثیت ایک ایسے تحقیقی مقالہ کی سی ہو گئی ہے جس میں بحث کے کسی پہلو کو تشنہ نہیں رہنے دیا گیا۔

مجھے امید ہے کہ نہ صرف طلبہ بلکہ اکابر علم و ادب کے لئے بھی یہ سالنامہ بڑی قیمتی دستاویز ثابت ہوگا اور ہماری درسگاہیں بھی اس سے مستفید ہونگی

ملاحظات

ابھی۔ نیاز نمبر کا خمار پوری طرح نہ اترا تھا کہ ۱۹۶۴ء کے سالنامے کا نسخہ طلوع ہوا۔ نیاز صاحب سے ذکر آیا، دو ایک منٹ خاموش رہنے کے بعد بولے: "نکال سکتے ہیں تو تذکروں کا تذکرہ نمبر نکالئے"۔ موضوع کی حد تک میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے۔ لیکن جب نیاز صاحب نے "اپنے پہ اہل درد کا قیاس" کرکے یہ فرمایا کہ "وقت کم ہے پورا سالنامہ آپ کو لکھنا ہوگا" تو میں ایک طرح کی ذہنی الجھن میں پڑ گیا۔ وسائل کی کمی، اپنی کم علمی، موضوع کی وسعت و پیچیدگی اور عدیم الفرصتی کا یہ مشورہ کہ اس ذمہ داری کو سردست ہرگز قبول نہ کیا جائے لیکن اپنی طبیعت۔ نیاز صاحب کی خواہش، نگار کے سالناموں کی روایت اور غیرت علمی کا یہ تقاضا کہ یہ نمبر ضرور شائع کیا جائے۔ کئی دن اسی تذبذب میں گزر گئے۔ آخر کار غالب کے اس شعر نے ؎

در بلا بودن بہ از بیم بلا است　　قعر دریا سلسبیل و روئے دریا آتش است

سہارا دیا اور میں نے سود و زیاں کی حدود سے آگے بڑھ کر کام شروع کر دیا۔

اس کے بعد بعض تذکروں کے اصل نام، مصنف، سال تصنیف، سن طباعت، فہرست شعرا اور دوسری معلومات کی تصحیح و فراہمی میں کتنی مشکلات کا سامنا کرنا پڑا۔ اس کی بے کیف داستان آپ کو سنانے سے کوئی فائدہ نہیں اور آپ اسے سنیں بھی کیوں؟ --- مختصر یوں سمجھ لیجئے کہ میں غالب کی طرفداری سے باز رہا اور عرفی کے اس قول کا معترف ہوتا گیا کہ ع موج دریا سلسبیل و قعر دریا آتش است۔

اب یہ نمبر آپ کے سامنے ہے، کیسا ہے؟ کیا ہے؟ اس کے متعلق آپ حکم لگائیں۔ مجھے صرف اتنا کہنا ہے کہ یہ کام جیسا بھی ہے بڑی حد تک تحقیقی نوعیت کا ہے اور تحقیق کی راہ آسان نہیں ہوتی۔ اس میں کبھی کبھی ایسا ہوتا ہے کہ آج جو چیز کارنامہ بن کر آتی ہے کل وہی اسی تحقیق کے ہاتھوں مضحکہ خیز بن جاتی ہے۔ صرف علم و ادب نہیں سائنس کے انکشافات و نتائج بھی اس سے مستثنیٰ نہیں ہیں۔ چنانچہ اب سے کچھ دنوں پہلے خود سائنسدانوں کی نظر میں زمین مسطح اور ساکن تھی، سورج اور آسمان گردش میں تھے ہلکی چیز کی بہ نسبت وزنی چیز جلد اوپر سے نیچے آتی تھی۔ زندگی یکسر حادثاتی تھی اور مادہ بے روح تھا لیکن آج سائنسدانوں کی رائیں ان کے متعلق کچھ سے کچھ ہو گئیں۔ ایسی صورت میں اس ادنیٰ سے کام کے متعلق میں "کارے کردم" کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ پھر بھی چونکہ اردو میں اپنی نوعیت کا یہ پہلا کام ہے اور تذکروں کے متعلق اس سے زیادہ مواد کہیں اور یکجا نہیں ہے اس لئے یقین ہے کہ آئندہ بہتر کام کرنے والوں کو اس کام سے رہنمائی ضرور ملے گی۔

اس میں "فہرست شعراء" شاید بعض کو گراں گزرے۔ لیکن اس کے بغیر یہ نمبر شاید اتنا افادی نہ ہوتا۔ ایسی صورت میں پچاس سے زائد تذکرے اس سالنامے میں ضروری تصریحات کے ساتھ سمٹ آئے ہیں۔ چنانچہ اردو شعرا پر تحقیقی کام کرنے والے اندھیرے میں نہ بھٹکیں گے اور انھیں بڑی آسانی سے سراغ لگ جائے گا کہ انھیں کسی خاص شخص کے حالات و کلام کے لئے کن کن تذکروں کی طرف رجوع کرنا چاہیئے۔

ابتدائی مقالے میں چونکہ تذکروں کی اہمیت و نوعیت پر مجموعی بحث ہو چکی ہے اس لئے تذکروں کے انفرادی تعارف میں اختصار سے کام لیا گیا ہے پھر بھی اس میں وہ ساری ضروری باتیں آگئی ہیں جو کسی خاص تذکرے پر کام کرنے کے لئے کسی فرد کو اکساتی ہیں۔ آخر میں فارسی شعرا کے تذکروں اور ماخذوں کی فہرستیں شامل کرکے اس سالنامے کو مزید افادی بنانے کی کوشش کی گئی ہے۔ اس بات کا افسوس ضرور ہے کہ ناگاہ یرقان کا شکار ہو جانے کے سبب آخری صفحات کا تکملہ خاطر خواہ نہ ہو سکا اور بعض چیزیں تشنہ رہ گئیں۔

مجھے اس کام میں ڈاکٹر ابواللیث صدیقی، قیصرہ ابن حسن، انجمن ترقی اردو، ترقی اردو بورڈ اور کراچی یونیورسٹی کے کتب خانوں کے علاوہ لیاقت نیشنل لائبریری سے خصوصاً مدد ملی۔ محمد اسحٰق صدیقی، یوسف سرمست، سیفی پریمی، اکبر علی خاں اور سعادت نظیر صاحب کے طفیل مجھے ہندوستان کے بعض ایسے مخطوطوں کی نقلیں دیکھنے کو مل گئیں جو یہاں نایاب تھیں۔ پروف پڑھنے کا کام معین الرحمٰن صاحب کی مدد سے آسان ہو گیا اور عزیزی عارف نیازی کی اعانت اور محنت کی بدولت اشاعت و طباعت کی کٹھن منزلیں بہ حسن و خوبی بڑی تیزی سے طے ہو گئیں۔ میں ان سب کا تہ دل سے شکر گزار ہوں۔

فرمان فتحپوری

تذکرے اور تذکرہ نگاری

اردو شعرا کے تذکروں کو، ادبی تنقید، سوانح اور تاریخ کی اساس خیال کرنا چاہیے۔ ان تذکروں کو نظر انداز کر کے نہ تو ہم اردو زبان و ادب کی ارتقائی منزلوں کا سراغ لگا سکتے ہیں اور نہ اس کے ماضی، حال اور مستقبل میں کوئی رشتہ قائم کر سکتے ہیں۔ چنانچہ کلاسیکل شاعری اور ادب دونوں کے متعلق آج ہم جو کچھ جانتے ہیں انھیں تذکروں کے توسط سے جانتے ہیں، اور آئندہ بھی ادبی تاریخ و تنقید یا تحقیق و سوانح نگاری کا کوئی کام ان قدیم ماخذات سے یکسر بے نیاز رہ کر نہیں کیا جا سکتا۔ تذکروں کی یہی وہ اہمیت ہے جو کسی ادیب یا ناقد کو ان کے تفصیلی مطالعہ پر اکساتی بھی ہے اور مجبور بھی کرتی ہے۔

فارسی تذکروں کی قدامت

اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج کب اور کن حالات میں ہوا اور آخر آخر اس نے فکر و فن نے کیا صورت اختیار کی، ان سوالات کا جواب تلاش کرنے سے پہلے فارسی تذکرہ نگاری کا سرسری جائزہ لینا ضروری ہے اس لئے کہ شعر و ادب کی بعض دوسری اصطلاحات و اصناف کی طرح تذکرہ نگاری کا رواج بھی اردو میں فارسی کے زیر اثر ہوا ہے۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ محمد حسین آزاد کی آب حیات مصنفہ ۱۸۸۰ء سے قبل تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں ان میں سے اکثر فارسی زبان میں ہیں اور فارسی تذکرہ نگاری کی قدیم روش پر مرتب کئے گئے ہیں۔

فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز فی الواقع کس زمانے سے ہوا، اس کے متعلق وثوق سے کوئی حکم لگانا مشکل ہے۔ پھر بھی فارسی کے قدیم ترین ماخذوں اور تذکروں کی چھان بین سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ اسلام کی آمد سے قبل فارسی میں تذکرہ نگاری کا رواج نہ ہوا تھا بلکہ ایک ایرانی محقق کے لفظوں میں یوں کہنا چاہیے۔

"پس از اسلام نیز تا آغاز سدہ ششم کتابے دریں زمینہ کہ ترجمہ شاعران فارسی زبان را، بہ زبان فارسی و بہ استقلال در بر داشتہ باشد نمی شناسیم اما بہ زبان عربی کتابہائے در ترجمہ مردان بزرگ علم و ادب و شعر فراہم می آمدہ مانند کتاب یتیمۃ الدہر ثعالبی کہ ابوالقاسم علی پسر باخرزی متوفا بسال ۴۶۷ھ ذیلی بنام دمیۃ القصر و عصرۃ اہل العصر بر آں نوشت و بہ ترجمۂ شاعران حجاز و شام و دیار بکر و آذربائیجان و عراق و ری و اصفہان و فارس و کرمان و جرجان و دہستان و استرآباد و توس و خوارزم و خراسان و بست و سیستان و غزنہ و اختصاص دارد"[۱]

[۱] مقدمہ مجمع الفصحاء از مظاہر مصفا

اسی طرح فارسی کا پہلا تذکرہ نگار، محمد عوفی، لباب الالباب مؤلفہ ۶۱۸ھ کے دیباچہ میں لکھتا ہے کہ ۔

"شک نیست کہ دریں شیوہ در طبقات شعرائے عرب چند تالیف ساختہ اند و چند تصنیف پرداختہ
چوں صفت ابن سلام و طبقاتِ ابن قتیبۃ و طبقات ابن المعتز و یتیمۃ الدھر کہ ابو منصور ثعالبی
ساختہ است و دمیۃ القصر کہ تاج الرؤسا علی بن الحسن الباخرزی پرداختہ و زینۃ الزماں کہ
شمس الدین محمود اندحودی تالیف کرد، ولکن در طبقات شعرائے عجم ہیچ تالیف مشاہدہ نیا
فتادہ است و ہیچ مجموعہ در نظر نیامدہ "[1]

ان بیانات سے اندازہ ہوتا ہے کہ فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز دخلِ اسلام سے بھی کئی سو سال بعد چھٹی صدی ہجری سے ہوتا ہے ۔ صاحب راحت الصدور و آیۃ السرور کے بیان کے مطابق چھٹی صدی ہجری کے وسط میں طغرل بن ارسلان کی خواہش پر معروف شعرا کے منتخب اشعار جمع کرنے اور شعرا کی تصویروں کے ساتھ ایک مصوّر تذکرہ ترتیب دینے کا کام شروع ہوا تھا[2] لیکن افسوس کہ اس تذکرے کے تکملہ یا وجود کا کوئی ثبوت ہمارے پاس موجود نہیں ہے ۔ اس لئے فارسی کے قدیم ترین دستیاب تذکرے کی حیثیت سے جس تذکرے کا نام لیا جا سکتا ہے۔ وہ نور الدین محمد عوفی کا لباب الالباب ہے جو سرزمین پاک ہی میں بعہد ناصر الدین قباچہ والیِ آچ لکھا گیا ہے ۔

اس میں شبہ نہیں کہ لباب الالباب سے پہلے بھی بعض ایسی کتابوں کے نام ملتے ہیں جن میں فارسی شاعری اور بعض فارسی شعرا زیر بحث آئے ہیں ۔ ان کتابوں میں حسب ذیل خصوصیت سے قابل ذکر ہیں ۔

۱۔ مناقب الشعرا ۔
۲۔ مجمع النوادر ۔
۳۔ راحۃ الصدور و آیۃ السرور ۔

اول الذکر کا نام صرف دولت شاہ سمرقندی کے تذکرۃ الشعرا مؤلفہ ۸۹۲ھ میں ایک جگہ آیا ہے جسے ابو طاہر خاتونی کی تالیف بتایا گیا ہے ۔ ابو طاہر خاتونی پانچویں صدی ہجری کے اواخر اور چھٹی صدی ہجری کے اوائل سے تعلق رکھتا ہے اس کا شمار عہد سلجوقی کے ممتاز ادیبوں اور شاعروں میں ہوتا تھا اور اس حیثیت سے اس کا تذکرہ اکثر قدیم کتابوں میں آیا ہے چنانچہ عماد الدین اصفہانی نے تاریخ سلجوقیہ میں، قزوینی نے آثار البلاد میں، شمس قیس بن رازی نے المعجم فی معاییر الاشعار العجم میں، ابی بکر محمد بن علی راوندی نے راحۃ الصدور و آیۃ السرور میں اور ہدایت قلی نے مجمع الفصحا میں ۔ ابو طاہر خاتونی کا ذکر کیا ہے ، اور اس کے اشعار بھی نقل کئے ہیں ۔ لیکن مناقب الشعرا، صرف یہی نہیں کہ اب تک نایاب ہے بلکہ محققین کے نزدیک اس کا وجود ہی مشتبہ ہے ۔ علامہ عبد الوہاب قزوینی جنھوں نے اس سلسلے میں تفحص و تحقیق سے کام لیا ہے لکھتے ہیں کہ

"فقط دلیلے کہ ما بدست داریم برائے صحت وجود چنیں کتابے از تالیف ابو طاہر خاتونی منحصر است بایں کہ
یک مرتبہ ذکر او در تذکرۂ دولت شاہ شدہ است و گماں نمی کنم کہ ایں دلیل کافی باشد برائے یقین بہ صحت نسبت،
و عدم تعلق و قلتِ تحقیق و مسامحہ در نقل دولت شاہ زیادہ ازاں است کہ محتاج بیان باشد "[3]

---

[1] دیباچہ لباب الالباب ص۱ چاپ تہران
[2] مقدمہ راحت الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ۵۹۹ھ
[3] مقدمہ لباب الالباب چاپ تہران ۔

اس کے بعد یہ کہنا کہ یہ کتاب فی الواقع فارسی شاعروں کے ذکر پر مشتمل ہے۔ بہت مشکل ہے بلکہ بعض قرائن سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ مناقب الشعرا کا موضوع تذکرۂ شعر و شاعری نہیں بلکہ کچھ اور ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ دولت شاہ سمرقندی ایک طرف یہ دعویٰ کرتا ہے کہ اس کا تذکرہ فارسی کا پہلا تذکرہ ہے دوسری طرف مناقب الشعراء کا حوالہ بھی دیتا ہے۔ اگر مناقب الشعرا واقعی شاعروں کا تذکرہ ہوتا تو کم از کم سمرقندی پہلا تذکرہ نگار ہونے کا مدعی نہ بنتا اور اگر دانستہ ایسا کرتا تو پھر مناقب الشعرا کا حوالہ دیتا غرض کہ اس کتاب کا تذکرۂ الشعرا ہونا یقینی نہیں اور اگر ہو بھی تو چونکہ یہ اب تک ناپید ہے۔ اس لئے تذکرے کی حیثیت سے لے زیر بحث لانا مناسب نہیں۔

مجمع النوادر مولفہ ۵۵۲ھ بھی تذکرۂ الشعرا نہیں بلکہ جیسا کہ اس کے مشہور و معروف نام: چہار مقالہ سے ظاہر ہے، نظامی عروضی سمرقندی کے چار مختلف مقالات کا مجموعہ ہے۔ اس میں مصنف نے شاہان وقت کے چار مصاحبین خاص یعنی دبیر، شاعر، منجم اور طبیب کے دستور العمل سے بحث کی ہے۔ مقالہ دوم میں شعر و سخن کی حقیقت اور بعض شعرا کا ذکر آیا ہے، لیکن تذکرہ نگاری سے براہ راست اس کا کوئی تعلق نہیں ہے۔ ہاں اسے فارسی شعر و ادب کا ایک قدیم ماخذ ضرور خیال کر سکتے ہیں

جہاں تک راحت الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ابوبکر نجم الدین محمد بن علی راوندی کا تعلق ہے یہ کتاب بھی تذکرہ الشعرا کے زمرے میں نہیں آتی۔ راحت الصدور دراصل آل سلجوق کی تاریخ ہے جو ۵۹۹ھ میں لکھی گئی ہے۔ اس کا ایک باب

" ذکر شاعران مداح آل سلجوق و شعر ہائے آناں "

سے البتہ تعلق رکھتا ہے اس لئے راحت الصدور کو بھی، چہار مقالہ کی طرح فارسی کے بعض شعرا کے قدیم ماخذات میں شمار کر سکتے ہیں لیکن تذکرہ نہیں کہہ سکتے۔

فارسی شعرا کا پہلا تذکرہ

مذکورہ بالا مباحث کی روشنی میں مناقب الشعراء، مجمع النوادر اور راحت الصدور و آیۃ السرور تینوں کتابیں، تذکرہ نگاری کی تاریخ سے خارج ہو جاتی ہیں اور آج تک کی تحقیق کے مطابق یہی کہنا پڑتا ہے کہ فارسی کا پہلا دستیاب تذکرہ لباب الالباب اور پہلا تذکرہ نگار محمد عوفی ہے۔ اڈورڈ براؤن نے بہت صحیح لکھا ہے کہ:-

> "عزت ایں کتاب لباب الالباب در ایں است کہ در ایں فن تقریباً یادگار وحید است۔ اگرچہ قبل ازیں چند تذکرہ ہائے دیگر در احوال و آثر شعرائے فرس نوشتہ شدہ، ولے اکثر آنہا دستخوش حوادث و پایمال مرور زماں گشتہ، الا چہار مقالہ نظامی عروضی سمرقندی ...... در آں کتاب ہم اگرچہ ضمناً از گروہے از مشاہیر شعرائے متقدمین ذکر رفتہ، ولے مقصود اصلی مولف غیر از آں بودہ است بخلاف ایں کتاب لباب الالباب کہ اصل مرام مولف ہمیں بودہ است کہ حتی المقدور از عامۂ شعرائے مشہور ذکرے و از افکار ابکار و منتخب اشعار ایشاں بر سبیل نمونہ یادگار در صحائف کتاب خود گذارد"[۲]

فارسی کا پہلا تذکرہ لباب الالباب ۶۱۷ھ اور ۶۱۸ھ کے درمیان تکمیل کو پہنچا ہے اور اس کی دو جلدیں حسب ذیل ابواب پر مشتمل ہیں۔

۲۔ مقدمہ لباب الالباب از براؤن چاپ تہران

اوّل: در فضیلت شعر و شاعری
دوم در معنی شعر از طریق لغت
سوم در معنی آنکہ اول شعر کہ گفت
چہارم در معنی آنکہ اول کس شعر پارسی گفت
پنجم در لطائف اشعار وزرائے عالی رتبت و صدور سامی منزلت
ششم در لطایف اشعار ملوک کبار و سلاطین نامدار
ہفتم در ذکر صدور و علما و ائمہ و فضلا۔
ہشتم در ذکر لطایف اشعار شعراے کہ در عہد آل لیث و آل طاہر و آل سامان بودند
نہم در ذکر شعراے آل ناصر
دہم در ذکر لطائف شعرائے آل سلجوق
یازدہم در ذکر لطایف شعراے کہ دریں قرن بودہ اند، بعد از عہد دولت معزی و سنجری
دوازدہم در ذکر لطایف اشعار صدور افاضل کہ بدیں حضرت مخصوص اند و بریں دولت موسوم۔

بعض کے فارسی تذکرہ نگاروں نے عموماً لباب الالباب ہی کو سامنے رکھ کر اپنے تذکرے مرتب کئے ہیں یہ الگ بات ہے کہ بعض نے اس کا حوالہ دیا ہے اور بعض نے نہیں دیا۔ غلام آزاد بلگرامی کا یہ خیال بہت درست ہے کہ

"جملہ تذکرہ نویسانِ متاخر در تحریر احوال شعرا اقدام القدما عیال او اند"[1]

چنانچہ لباب الالباب کی اشاعت سے قبل فارسی کے جن تذکرہ نگاروں نے اس کتاب سے براہ راست مدد لی ہے اور جنھوں نے اس کا حوالہ بھی دیا ہے اُن میں پانچ خصوصیات سے قابل ذکر ہیں۔

۱۔ تقی الدین اوحدی جنھوں نے "فردوس خیال" کے نام سے ۹۹۱ھ میں فارسی شعرا کا تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۰۲۲ھ میں "عرفات العاشقین" کے نام سے مکمل کیا اور ۱۰۳۶ھ میں "کعبہ عرفان" کے نام سے اس کا خلاصہ مرتب کیا۔

۲۔ سید علی بن محمود حسینی جنھوں نے ۱۰۰۰ھ میں "بزم آرا" کے نام سے فارسی شعرا کا تذکرہ مکمل کیا۔

۳۔ امین احمد رازی جنھوں نے ۱۰۰۲ھ میں "ہفت اقلیم" کے نام سے شعر و ادب کے متعلق ایک معلوماتی کتاب مرتب کی اور اس میں بعض فارسی شعرا کے حالات بھی درج کئے۔

۴۔ حسن بن لطف اللہ رازی طہرانی جنھوں نے ۱۰۴۰ھ میں "میخانہ" کے نام سے رودکی سے لے کر معاصرین تک کا تذکرہ مکمل کیا۔

۵۔ علی قلی خاں داغستانی جنھوں نے ۱۱۶۱/۱۱۶۲ھ میں فارسی شعرا کا ایک تذکرہ لکھا اور "ریاض الشعرا" نام رکھا۔

اس سے قبل دولت شاہ سمرقندی نے "تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ" میں اور سام مرزا نے "تحفۂ سامی مولفہ ۹۵۷ھ"

---

[1] خزانہ عامرہ رقمہ ۱۱۷۶ھ/۱۷۶۲ء مطبوعہ ۱۸۷۱ء

میں بھی لباب الالباب سے پورا فائدہ اٹھایا ہے لیکن افسوس ہے کہ انھوں نے اس کا حوالہ نہیں دیا ۔ بعض تذکرہ نگار اور مورخ ایسے بھی ہیں جو لباب الالباب سے براہ راست استفادے کا دعویٰ تو کرتے ہیں اور جگہ جگہ لباب الالباب کا حوالہ بھی دیتے ہیں لیکن قرائن سے پتہ چلتا ہے کہ لباب الالباب ان کی نظر سے نہیں گزرا ۔ مثلاً "خزانۂ عامرہ" کے مولف غلام علی آزاد بلگرامی اور شعر العجم کے مصنف مولانا شبلی دونوں لباب الالباب کو اپنا ماخذ بتاتے ہیں لیکن حقیقت یہ ہے کہ ان بزرگوں نے ثانوی ذرائع سے لباب الالباب کے بعض تراجم نقل کئے ہیں اور اس سے براہ راست استفادے کا موقع انھیں نہیں ملا[1]

فارسی تذکرے اُردو تذکرہ نگاری سے قبل

لب الالباب کے زیر اثر ۶۱۸ھ سے لے کر اردو شعرا کے اولین تذکرہ نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۱-۵۲ء تک فارسی شعرا کے کتنے تذکرے موجود تھے اور ان کی کیا نوعیت تھی ، اس کا بھی اجمالی ذکر مناسب معلوم ہوتا ہے اس لئے کہ ریختہ گو شعرا کے تذکرے عموماً فارسی تذکروں کو سامنے رکھ کر لکھے گئے ہیں یوں تو ۶۱۸ھ سے لے کر ۱۱۶۵ھ تک تاریخ و سوانح کی بعض کتابوں میں بھی مخصوص شعرا کا ذکر آیا ہے اور ایسے ماخذات کی ایک فہرست بھی ہم نے آخری صفحات میں دیدی ہے لیکن ۱۱۶۵ھ تک کی جن کتابوں کو "تذکرۃ الشعرا" کا نام دیا جاسکتا ہے ان میں حسب ذیل اہم ہیں :۔

۱ ۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ دولت شاہ سمرقندی مرقومہ ۸۹۲ھ
۲ ۔ مجالس النفائس مولفہ میر علی شیر مرقومہ ۸۹۶ھ
۳ ۔ لطائف نامہ مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۲۷ھ
۴ ۔ جواہر العجائب یا تذکرۃ النساء مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۴۷ھ
۵ ۔ تحفۂ سامی مولفہ سام مرزا مرقومہ ۹۵۷ھ
۶ ۔ مذکر الاحباب مولفہ نثاری بخاری مرقومہ ۹۷۴ھ کے قریب
۷ ۔ نفائس الماثر مولفہ علاالدولہ قزوینی مرقومہ ۹۷۳ تا ۹۸۲ھ
۸ ۔ خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار مولفہ تقی کاشی مرقومہ ۹۸۵ تا ۱۰۱۶ھ
۹ ۔ بزم آرا مولفہ سید علی بن محمود حسینی مرقومہ ۱۰۰۰ھ
۱۰ ۔ خزینۂ گنج الٰہی مولفہ الٰہی حسین مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۵ھ
۱۱ ۔ بت خانہ مولفہ محمد صوفی و عبد اللطیف مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۲۱ھ
۱۲ ۔ خیر البیان مولفہ حسین بن غیاث الدین محمود مرقومہ ۱۰۱۷ تا ۱۰۳۶ھ
۱۳ ۔ عرفات العاشقین مولفہ تقی بن معین الدین حسینی اوحدی اصفہانی مرقومہ ۱۰۲۲ تا ۱۰۲۴ھ
۱۴ ۔ عالم آرا مولفہ اسکندر منشی مرقومہ ۱۰۲۵ھ
۱۵ ۔ میخانہ مولفہ عبد النبی فخر الزمانی قزوینی ۱۰۲۸-۲۹ھ
۱۶ ۔ مجمع الشعرا جہانگیر شاہی مولفہ قاطع ۱۰۳۷ھ
۱۷ ۔ "خرابات" یا "میخانہ" مولفہ حسن بن لطف اللہ طہرانی مرقومہ ۱۰۴۰ھ

---

[1] تنقید شعر العجم از حافظ محمود شیرانی

۱۸۔ "رسالہ" مولفہ چندر بھان برہمن مرقومہ قبل ۱۰۷۳ھ
۱۹۔ تذکرۂ نصر آبادی مولفہ طاہر نصر آبادی مرقومہ ۱۰۸۰ تا ۱۰۹۲ھ
۲۰۔ کلمات الشعرا مولفہ محمد افضل سرخوش مرقومہ ۱۰۹۳ھ
۲۱۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ محمد بقا سہارنپوری مرقومہ قبل ۱۰۹۴ھ
۲۲۔ مراۃ الخیال مولفہ شیر خاں لودی مرقومہ ۱۱۰۲ھ
۲۳۔ ہمیشہ بہار مولفہ کشن چند اخلاص مرقومہ ۱۱۳۶ھ
۲۴۔ سفینۂ خوشگو مولفہ بندرابن خوشگو مرقومہ ۱۱۳۱ تا ۱۱۶۱ھ
۲۵۔ سفینۂ بے خبر مولفہ عظمت اللہ بے خبر مرقومہ ۱۱۴۲ھ
۲۶۔ ید بیضا مولفہ غلام علی آزاد بلگرامی مرقومہ ۱۱۴۸ھ
۲۷۔ تذکرۂ ندرت مولفہ علی فطرت ندرت مرقومہ ۱۱۴۹ھ
۲۸۔ گلدستہ مولفہ عبدالوہاب مرقومہ ۱۱۵۵ھ
۲۹۔ ریاض الشعرا مولفہ علی قلی خاں والہ داغستانی مرقومہ ۱۱۶۱ھ
۳۰۔ منتخب الاشعار مولفہ محمد علی خاں مبتلا مرقومہ ۱۱۶۱ھ
۳۱۔ تذکرۂ حسینی مولفہ میر حسین دوست سنبھلی مرقومہ ۱۱۶۲ھ
۳۲۔ مجمع النفائس مولفہ سراج الدین علی خاں آرزو مرقومہ ۱۱۶۴ھ
۳۳۔ تذکرۃ المعاصرین مولفہ شیخ علی حزین مرقومہ ۱۱۶۵ھ

فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت

ان تذکروں کی کیا نوعیت ہے؟ اس کے جواب میں ان پر الگ الگ بحث کرنے کی گنجائش اس جگہ نہیں ہے۔ مجموعی حیثیت سے البتہ اُن پر کچھ کہا جا سکتا ہے۔
جہاں تک ان کی ظاہری صورت کا تعلق ہے بقول ڈاکٹر عبدالستار صدیقی[۱] انھیں دو خاص گروہ میں تقسیم کر سکتے ہیں۔

ا۔ عام تذکرے — یعنی ایسے تذکرے جن میں فارسی شاعری کے آغاز سے لے کر معاصرین تک کا ذکر کیا گیا ہے مثلاً تذکرۃ الشعرا، خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار، خزینہ گنج الٰہی۔ بت خانہ، مراۃ الخیال۔ سفینۂ خوشگو، ریاض الشعرا، ید بیضا، مجمع النفائس اور عرفات العاشقین وغیرہ۔

ب۔ خاص تذکرے — یعنی وہ تذکرے جن میں کسی خاص عہد یا دور یا صرف معاصر شعرا کا ذکر آیا ہے مثلاً مجالس النفائس نفائس الماثر، میخانہ، کلمات الشعرا، تذکرہ نصر آبادی، ہمیشہ بہار اور تذکرۃ المعاصرین وغیرہ۔

اب رہ گئی ان تذکروں کی معنوی نوعیت، سو اس سلسلے میں سب سے پہلے لباب الالباب کے بارے میں علامہ عبدالوہاب قزوینی کی رائے سن لیجیے۔ اس لئے کہ یہی تذکرہ فارسی تذکرہ نگاری کا سنگ بنیاد ہے اور اسی کی تقلید میں دوسرے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ قزوینی نے لباب الالباب کی تاریخی، سوانحی اور تنقیدی اہمیت کا ذکر کرتے ہوئے لکھا ہے کہ:۔

"لباب الالباب در ترجمۂ احوال شعرا غالباً معلوماتے مفید بدست نمی دہد و خصوصاً سن وفات ما کہ اہم مواضیع

---

[۱] اورینٹل کالج میگزین لاہور بابت فروری ۱۹۲۷ء

تراجم رجال است در اکثر اوقات جہلا او غفلت ذکر نمی کند و ہم از اواحد او استعمال استعمارات سیح و تشبیہات بارد و تسجیعات متکلف ثقیل و جناسات متصنع منکرہ است کہ از درار آنہا ہیچ معنی بچنگ خوانندہ نمی آید، و نیز منتخباتے کہ از اشعار شعرا می دہد بسیارے از اوقات اشعار متوسط بلکہ اشعار ردی ایشاں است بطورے کہ از روئے این منتخبات نمی تواں بہ سبک و اسلوب شاعر مبعوث عنہٗ پے بر د سلہ

کم وبیش یہی حال دوسرے تذکروں کا ہے ۔ چنانچہ مجمع الفصحا کے مرتب و مقدمہ نگار، فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت پر بحث بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ ۔

" بر محققان پوشیدہ نیست کہ در بیشتر تذکرہ ہائے فارسی اشتبہائے بزرگ تاریخی وادبی از قبیل نسبت شعر شاعری بشاعر دیگر انتساب یک پارہ شعر بدو یا چند شاعر اشتباہ در تعیین زمان زندگی و سن تولید و مرگ و مولد و غیر آں کم نیست، روش تذکرہ نویساں، در نوشتن ترجمۂ حال و شیوۂ بیان شاعران نیز بیشتر یک نوخت بہ نظر می رسد و بانداک تامل آشکار می شود کہ بیشتر اناں گرفتار تقلید از یک دیگر بودہ اند و ہیچ یک شیوۂ تازۂ ای بکار نبردہ است و اگر تازگی و دگرگونی در کار آناں باشد بیشتر از جہت تقسیم بندی ظاہری ست ذکر بعضے از تذکرہ ہائے معروف این تقلید را از نظر خوانندہ می گذرانیم ۔

از جہت تعیین شیوۂ شاعراں در بیان اگر حمل بر مبالغہ و اغراق نہ شود باید گفت کہ بتقریب ہیچ یک از تذکرہ نویسان قلمے در روشن کردن سبک برنامہ نہ نہادہ و از جہت انتقاد نیز قدمے بر نہ داشتہ است ۔

نویسندگان کتابہائے تذکرہ برائے نشاندادن اہمیت شاعر و سبک و سلیقہ او در شعر بہ کلمہ بازی و لفظ پرداختہ اند و اگرچہ برائے بعضے از آناں کہ شعر شناس بودہ اند و سخن درست و استوار از نادرست و سست بازمی شناختہ اند تحلیل و تجزیۂ سبک، و تحلیل شیوۂ بیان، و بیان جہت ہائے امتیاز شعر شاعری از شاعر دیگر میسر بودہ است بائے بند ہائے ظاہر و صنعت سازی و تکلف آمیز آسودہ و انگذاشتہ چنانکہ امروز اگر بدقت کتابہائے تذکرہ مورد نظر قرار گیرد ایں مدعا بخوبی اثبات می گردد کہ سر نوشت تعیین سبک شاعران و اہمیت ایشاں در شعر در دست تذکرہ نویساں بستگی بصورت ظاہر نام و کنیت و تخلص ایشاں و آمادگی آں کلمہ ہائے برائے تجنیس سازی و ایہام و قلب و تصحیف داشتہ است و شاہد ایں معنا ترجمہ حال بیشتر شاعر انست در تمام تذکرہ ہا از لباب الالباب تا مجمع الفصحا گرفتہ و گاہے کار ایں تکلف بہ مسخرہ و خندہ و دیوانگی در پرداختن در و غہائے بزرگ کشیدہ است ۔ سلہ

تذکرہ نگاری کی کمزوریوں کے باب میں تذکروں کا سخت سے سخت نقاد جو کچھ کہہ سکتا ہے تقریباً وہ سب کچھ مندرجہ بالا دو اقتباسات میں آگیا ہے لیکن ان کمزوریوں کے باوجود فارسی تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی ۔ ان ناقدین نے جہاں تذکروں کی خامیاں گنوائی ہیں وہاں اس بات کا اعتراف بھی کیا ہے کہ :-

" این کتاب از حیث نظر تاریخی و ادبی اہمیتے بس دارد . . . . . و در حقیقت اگر لباب الالباب

سلہ مقدمہ لباب الالباب از عبدالوہاب قزوینی ۔
سلہ مقدمہ مجمع الفصحا از مظہر مصفا ۔

بدست ما نرسید بود تراجم جماعتے کثیر بل اکثر از شعرائے متقدمین بکلی از میاں رفتہ بود والان ابداً اسمے و رسمے از ایشاں باقی نماندہ بود" (مقدمہ لباب الالباب)

"در ایران تذکرہ نویسی از چندین قرن پیش رائج شدہ وکسانے در صدد جمع شعر شاعراں و نوشتن ترجمہ زندگی ایشاں برآمدہ اند واگر ہمت بکار نمی رفت امروز از حال بیشتر بلکہ تمامی شاعران گذشتہ بے خبر بودیم" (مقدمہ مجمع الفصحا)

یہ ہے فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت وروش۔ جسے پس منظر کے طور پر اُردو تذکرہ نگاری کے مطالعہ کے وقت ذہن میں رکھنا ضروری ہے اس لئے کہ اُردو شعرا کے تذکرے عموماً اسی کی تقلید اور اسی کے زیر اثر وجود میں آئے۔

اردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ

برصغیر میں اُردو زبان و شعر کو عملاً قبول عام اٹھارویں صدی عیسوی کے اوائل سے نصیب ہوتا ہے۔ ہوا یہ کہ ۱۷۰۷ء میں اورنگ زیب عالمگیر کے انتقال کے بعد جب مغلیہ سلطنت کو سنبھالنے والا کوئی نہ رہا تو مسلمانوں کا سیاسی اقتدار رفتہ رفتہ دیسی راجہ نوابوں، اور بعد ازاں انگریزوں کے ہاتھوں میں منتقل ہوگیا۔ اسی سیاسی تبدیلی نے جہاں زندگی کے دوسرے شعبوں کو متاثر کیا وہاں زبان و ادب پر بھی گہرا اثر پڑا۔ فارسی جسے کئی صدی سے سرکاری زبان کی حیثیت حاصل تھی۔ حکومت کی سرپرستی اور خواص کی قدردانی سے محروم ہوگئی۔ ان حالات میں اُردو کو سامنے آنے کا موقع ملا اور چند دنوں میں اس نے فارسی کی ساری ظاہری و معنوی خصوصیات کچھ اس طرح اپنے اندر جذب کرلیں۔ کہ فارسی کو اُردو کے لئے ہر شعبۂ زندگی میں جگہ خالی کرنی پڑی۔ جو لوگ اب تک اُردو کو کم مرتبہ و ہیچ خیال کرتے تھے وہی اس کی طرف لپکے اور اسطرح کہ اُردو انھیں کی ہو کر رہ گئی۔ اردو نثر کی طرف البتہ ذرا دیر میں توجہ کی گئی اور انیسویں صدی عیسوی کے آغاز سے قبل تصنیفی و تالیفی کاموں کا موثر ذریعہ نہ بن سکی۔ چنانچہ اٹھارویں کے وسط سے لیکر انیسویں صدی عیسویں کے ربع اول تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں باستثنائے گلشن ہند جو کہ فارسی گلزار ابراہیم کا اُردو ترجمہ ہے۔ سارے کے سارے فارسی زبان میں ہیں اور یہ سلسلہ کسی نہ کسی طور پر ۱۷۵۲ء سے لے کر اردو شعرا کے آخری تذکرہ آب حیات کے سن تالیف ۱۸۸۰ء تک برابر قائم رہتا ہے۔

اب رہا یہ سوال اردو شعرا کا پہلا تذکرہ کب لکھا گیا اور کس نے لکھا؟ — ان سوالوں کا حتمی جواب ذرا مشکل ہے۔ قدیم تذکروں کے مطالعہ سے یہ بات تو واضح ہوجاتی ہے کہ اُردو میں تذکرہ نگاری کا رواج میر و درد کے عہد ہی سے ہوگیا تھا۔ اور بعض معاصرین مثلاً محمد یار خاں خاکسار، رفیع الدین سودا، سراج الدین علی خاں آرزو اور سید امام الدین وغیرہ نے اردو شعرا کے تذکرے بھی مرتب کئے تھے لیکن وہ دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکے۔ چونکہ یہ تذکرے آج ناپید و نایاب ہیں اس لئے ان کے آغاز و انجام یا نوعیت وکیفیت کے متعلق کوئی گفتگو نہیں کی جاسکتی۔ ہاں قدیم ترین دستیاب تذکروں کو سامنے رکھ کر ان کی تقدیم و تاخیر کا تعین کیا جاسکتا ہے۔ اردو کے قدیم ترین تذکروں میں مندرجہ ذیل کے نام لئے جاتے ہیں۔

۱ نکات الشعرا از میر تقی مولفہ ۱۱۶۵ھ

۲۔ گلشن گفتار از حمید اورنگ آبادی مولفہ ۱۱۶۵ھ

۳۔ تحفتہ الشعرا از افضل بیگ قاقشال مولفہ ۱۱۶۵ھ

۴۔ ریختہ گویاں از فتح علی حسینی گردیزی مولفہ ۱۱۶۶ھ

۵ - مخزن نکات از قیام الدین قائم مولفہ ۱۱۶۸ھ

ان تذکروں کے متعلق، ڈاکٹر سید عبداللہ صاحب لکھتے ہیں "دو تذکرے (تحفۃ الشعرا اور گلشن گفتار) دکن سے تعلق رکھتے ہیں - مخزن نکات اپنے دعوے کے باوجود بعد کی تصنیف ہے اور ۱۱۶۸ھ میں لکھا جاتا ہے۔ باقی رہا تذکرۂ گردیزی سو داخلی شہادتیں یہ ظاہر کرتی ہیں کہ گردیزی نے میر کے تذکرہ نکات الشعرا کو ضرور دیکھا ہوگا ۔ پس ان حالات میں تذکرہ میر کو اردو شعرا کا پہلا موجود تذکرہ قرار دیا جا سکتا ہے[1]۔"

اس سے قبل قدیم تذکروں پر بعض دوسرے کام کرنے والے حضرت مثلاً مولوی عبدالحق مرحوم، محی الدین قادری زور، حبیب الرحمٰن خاں شروانی، گارساں دتاسی، حافظ محمود شیرانی ۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی ۔ سید محمد ایم اے ، حکیم شمس اللہ قادری اور قاضی سید عبدالودود وغیرہ نے بھی کم و بیش اسی قسم کا اظہار خیال کیا ہے اور اسی لئے آج عموماً نکات الشعرا ہی کو اردو شعرا کے دوسرے تذکروں سے مقدم خیال کیا جاتا ہے اور ہم نے بھی اس پرچے میں اسی خیال کے تحت نکات الشعرا کا ذکر سب سے پہلے کیا ہے ۔

لیکن تحقیقی نقطۂ نظر سے نکات الشعرا کی تقدیم کی وجہ سمجھ میں نہیں آتی ۔ نکات الشعرا، گلشن گفتار اور تحفۃ الشعرا تینوں ۱۱۶۵ھ میں مکمل ہوتے ہیں اس لئے نکات الشعرا کو باقی دو سے مقدم خیال کرنے کا سوال ہی نہیں پیدا ہوتا ۔ یہ صحیح ہے کہ یہ تذکرہ دکن میں لکھے جاتے ہیں لیکن اس کی روش اردو شعرا کے عام تذکروں کی طرح مختلف نہیں ہے ۔ ان میں دکنی شعرا کے ساتھ شمالی ہند کے متعدد شعرا کا ذکر آیا ہے اور تذکرۃ الشعرا کی حیثیت سے انھیں وہی اہمیت حاصل ہے جو نکات الشعرا کو۔ اس لئے انھیں تذکرہ نگاری کی توقیت یا تاریخی ترتیب سے خارج کرنے اور انھیں نکات الشعرا سے موخر خیال کرنے کا جواز سمجھ میں نہیں آتا ۔

لیکن بعض حضرات کی تحریروں سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ میر کے تذکرے کو فتح علی حسینی اور قائم کے تذکروں سے مقدم خیال کرنا بھی ہنوز تشنہ تحقیق ہے ۔ جہاں تک نکات الشعرا کا تعلق ہے۔ میر نے خود اس کا کوئی سال تصنیف درج نہیں کیا۔ مخلص کی وفات کے سلسلے میں انھوں نے جو کچھ لکھا ہے۔ اس سے مولوی عبدالحق مرحوم نے یہ نتیجہ نکالا ہے کہ یہ ۱۱۶۵ھ میں لکھا گیا ہے ۔ گردیزی نے البتہ اپنے تذکرے کے تکملہ کا سال ۵ محرم ۱۱۶۶ھ ظاہر کر دیا ہے ۔ قائم کے تذکرہ کا تاریخی نام "مخزن نکات" ہے اور اس سے ۱۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں ۔ ان تاریخوں سے بظاہر نکات الشعرا کو باقی دونوں سے مقدم خیال کرنا پڑتا ہے لیکن مشکل یہ ہے کہ یہ تینوں معاصرین اپنے تذکروں میں ایک دوسرے کے تذکرے کا کوئی سراغ نہیں دیتے ۔ گردیزی نے تو خیر اس قسم کا کوئی ذکر نہیں کیا لیکن قائم اور میر دونوں اردو کے اولین تذکرہ نگار ہونے کا دعوے کرتے ہیں۔ قائم کا بیان ہے کہ ۔

"مخفی و محتجب نہ ماند کہ الی الآن در ذکر دیوان اشعار و احوال شعرائے ریختہ کتابے تصنیف نہ گردیدہ
تا ایں زماں ہیچ انسانے از ماجرائے شوق افزائے سخنورانِ ایں فن سطرے تالیف نہ رسانیدہ ۔ بنابریں فقیر
مولف محمد قیام الدین قائم بعد کوشش تام و سعی تمام دواوین ایں اعزہ فراہم آوردہ ، پارہ ادبیات
از ہر کدام بر سبیل یادگار در ذیل ایں بیاض، کہ بہ مخزن نکات موسوم است بہ قید قلم درآوردہ ۔"

(دیباچہ مخزن نکات)

اسی طرح میر تقی میر مدعی ہیں کہ :-

"درفن ریختہ کہ شعرے است بطور شعر فارسی بہ زبان اردوئے معلی شاہجہاں آباد۔ کتابے تا حال تصنیف

---

[1] شعرائے اردو کے تذکرے مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۳ء

نہ شدہ کہ احوال شاعران این معنی بہ صفحہ روزگار بماند۔ (دیباچہ نکات الشعرا)

لیکن اسی کے ساتھ میر تقی میر نے محمد یار خاکسار عرف کلو کے ذکر میں خود یہ بھی لکھ دیا ہے کہ۔

"تذکرہ نوشتہ است بنام معشوق چہل سالۂ خود، احوال خود را اوّل از ہمہ نگاشتہ۔"

نثار احمد فاروقی صاحب نے اس بیان سے یہ سوال اٹھایا ہے کہ۔

"اگر میر کا تذکرہ سب سے پہلا ہے تو خاکسار نے اپنے "معشوق چہل سالہ" کے نام سے جو تذکرہ لکھا تھا، اس کا حوالہ اس میں کیسے آگیا۔ ظاہر ہے کہ ترجمہ خاکسار بعد میں لکھا گیا یا یہ عبارت بڑھائی گئی [1]"

اس سلسلے میں مولانا امتیاز علی خاں عرشی، نکات الشعرا، ریختہ گویاں اور مخزن نکات، تینوں تذکروں کے آغاز و انجام پر مفصل روشنی ڈالتے ہوئے لکھتے ہیں۔

ا۔ "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ میر صاحب نے تقریباً ۱۱۶۱ھ میں یا اس کے کچھ بعد اپنا تذکرہ لکھنا شروع کیا تھا اس وقت تک اس موضوع پر کسی کتاب کا لکھا جانا میر صاحب کے علم میں نہ تھا۔ ۱۱۶۴ھ میں وہ اس کام میں مشغول تھے۔ مخلص کی وفات کے ایک برس بعد تک بھی یہ کام ختم نہیں ہوا تھا اور آرزو کے متعلق انھوں نے جو عمدہ تعریفی کلمات استعمال کئے ہیں وہ شعبان ۱۱۶۵ھ کے قبل کے لکھے ہوئے ہیں جبکہ وہ آرزو کے یہاں یا ان کے پڑوس میں رہا کرتے تھے۔ (دستور الفصاحت ص ۴۶)"

ب۔ "گردیزی نے اس کا آغاز ۱۱۵۵ھ کے قریب کیا ہے...... ۱۱۵۶ھ میں اس کی عمر ۲۰ سال کی ہوگی یہ عمر اس قسم کا کام انجام دینے کے لئے بالکل موزوں تھی۔ خود میر صاحب کی عمر تذکرہ ختم کرتے وقت ۳۰ برس کی تھی۔ (دستور الفصاحت ص ۴۵ + ۴۹)"

س۔ "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ قائم نے پہلے اپنا تذکرہ بیاض کی صورت میں مرتب کیا تھا۔ اس بیاض کے آغاز کے بارے میں سب سے پہلی تاریخ ۱۱۵۵ھ ملتی ہے۔ اس وقت تک اردو گو شعرا کا کوئی تذکرہ مرتب نہ ہوا تھا۔ ۱۱۶۷ھ میں..... بیاض نے تذکرے کی شکل اختیار کر لی اور مصنف نے اس کا تاریخی نام "مخزن نکات" رکھا جس سے ۱۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں۔ (دستور ص ۵۹)

ان تفصیلات سے کم از کم یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ میر کا یہ دعویٰ کہ وہ اردو شعرا کے پہلے تذکرہ نگار ہیں درست نہیں ہے۔ گردیزی اور قائم دونوں نے میر سے بہت پہلے اپنے تذکروں کی ترتیب و تسوید کا کام شروع کر دیا تھا۔ نثار احمد فاروقی نے تو یہاں تک لکھ دیا ہے کہ "محمد تقی میر دہلی میں ان کے (قائم کے) ہمسائے تھے۔ میر کو تذکرہ مخزن نکات کی تالیف کا علم ہوگا لیکن انھوں نے عمداً اس سے چشم پوشی کی ہے اور تقدم کا شرف خود حاصل کرنا چاہا یہ میری ناچیز رائے میں سرِدست میر سے تذکرہ نگاری کی اولیت کا شرف چھیننا اُن کے ساتھ زیادتی ہے۔ یہ مانا کہ عرشی صاحب کی تحقیقات کے مطابق گردیزی کے "ریختہ گویاں" کا آغاز ۱۱۵۵ھ میں، قائم کے مخزن نکات کا ۱۱۵۵ھ میں اور میر کے نکات الشعرا کا ۱۱۶۱ھ میں ہوتا ہے اور اگر ہم سال آغاز کے لحاظ سے ان کی تاریخی ترتیب قائم کریں تو موجودہ تذکروں میں پہلا تذکرہ "ریختہ گویاں" دوسرا مخزن نکات اور تیسرا نکات الشعرا قرار پاتا ہے۔ لیکن سال تصنیف کے سلسلے میں سال آغاز نہیں بلکہ ہمیشہ کسی کتاب کا

[1] دلی کالج میگزین۔ میر نمبر ص ۹۵

سال اختتام شمار کیا جاتا ہے۔ چونکہ خود عرشی صاحب کی تحقیقات یہ بتاتی ہیں کہ نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں ریختہ گویاں ۱۱۶۶ھ اور مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں مکمل ہوا ہے اور آخری دو تذکروں میں بالترتیب ۱۱۶۸ھ اور ۱۱۷۱ھ تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ اس لئے سال تکمیل کے اعتبار سے "نکات الشعرا" یقیناً گردیزی اور قائم کے تذکروں سے مقدم ہو جاتا ہے اور بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی آج بھی یہی کہنا پڑتا ہے کہ دستیاب تذکروں میں تکمیلی حیثیت سے جو تذکرے سب سے پہلے سامنے آئے ہیں ان میں نکات الشعرا اور گلشنِ گفتار اور تحفۃ الشعرا کے نام آتے ہیں[1]

تذکرہ نگاری کے محرکات

فارسی کی طرح اردو میں بھی تذکرہ نگاری کے آغاز و فروغ کے متعدد محرکات رہے ہیں اور اگر ہم نکات الشعرا سے لے کر آبِ حیات تک کے زمانہ کو ذہن میں رکھ کر اُن کی نشان دہی کرنا چاہیں تو اس سلسلے میں امورِ ذیل کو محرکات کا نام دے سکتے ہیں۔

(۱) اس فن کا اولین محرک بھی انسان کا وہی فطری جذبہ ہے جو اپنے بعد اپنی ایسی یادگار چھوڑ جانا چاہتا ہے جس کی وجہ اس کا نام تا قیامت دعاؤں کے ساتھ لیا جائے اور وہ زندہ جاوید ہو جائے۔ بقول میر:

"بارے دنیا میں رہو غمزدہ یا شاد رہو
ایسا کچھ کرکے چلو یاں کہ بہت یاد رہو۔"

چنانچہ فارسی کا پہلا تذکرہ نگار عوفی۔ لباب الالباب کے سبب تالیف کے ذیل میں لکھتا ہے کہ

"محمد عوفی روئے۔ بہمہ جہاں گرداینده و بہمہ جہاں آوردہ است ..... خواست کہ حضرت عالیہ (نصیر الدین قباچہ) را ہم از شیوۂ صناعت و سرمایۂ بضاعت خود خدمتے کند و تحفۂ ارآرد تا دامنِ قیامت، دست بلا بدامن آں نرسد و تا آخر دوریادگارے از دست تعرض شب دعاں زوال مامون باند۔"

اسی طرح فارسی کا دوسرا اہم تذکرہ نگار دولت شاہ سمرقندی "تذکرۃ الشعرا" مؤلفہ ۸۹۲ھ کے دیباچہ میں بطور سبب تالیف رقم طراز ہے کہ۔

"من بندہ در روزگار شباب و ایام دفضل واکتساب را در جہالت و بطالت بسر بردم و دو سہ روزہ زندگانی کہ سرمایہ سعادت جاودانی است بہ لا یعنی تلف کردم۔ چوں از روئے محاسبت و مراقبت بروزنامہ حیات نظر کردم دیدم کہ کاروان عمر گرانمایہ در تیہ گمراہی پنجاہ مرحلہ قطع نمودہ بود . . . . با خود اندیشہ کردم کہ از دفتر دین و دانش کہ فہرست مجموعہ کمالات است حرفے نخواندہ و از جاہ و مراتب آبا و اجداد بے بہرہ ماندہ ایں چنیں عمر تلف شدہ راچہ عوض و ایں سودائے بے سود را چہ غرض ..... بعد ماکہ زخم شمشیر تشویر خوردم و ساعتے بندامت سر فرو بردم ــــــــــ آخر مصلحت آں دانستم کہ پیش از انکہ پائے مرکب حیات در سنگلاخ اجل مجروح شود ع

دست بکارے زنم کہ غصہ سر آید

..... آخر از حسرت و پشیمانی و اندوہ و پریشانی بہ زاویہ ادبار مجاور گشتم و بگوشہ تنہائی معتکف گشتم و از بطالت ملالتِ بر خاطرم مستولی شد کہ ناگاہ ع

ہاتفِ غیب ایں ندا در داد

[1] علی گڑھ میگزین ستمبر ۱۹۳۸ء و سالنامہ سہیل ۱۹۳۶ء

عاطل منیش ورقے می خراشس گر نہ نویسی قلمے می تراشس

چنوں کنوز معانی ظہور نمودہ دانستم کہ قلم اژدھائے آں گنج بود با قلم دوزباں یکدل شدہ گفتم اے مفتاح کنوز دانش بہ تو مشورت می کنم کہ بہ سعی بنانِ من بدندانِ تو کدام رقم است قلم لعبدا ے صریر با من تقریر کرد۔

کہ ہر چیز کاں گفتنی گفتہ اند

بروہ بوم دانش ہمہ رفتہ اند

علمائے دیں داد آثار واخبار دادہ اند والواب وقصص انبیا بر رخ خلق کشادہ اند۔ شیخ عطار کہ مرقد اوار ریاحین انوار معطر باد در تذکرۃ الاولیا ید بیضا نمودہ و مورخاں دانا در تواریخ و مقامات سلاطین توانا مجلدہا پرداختہ اند و کتاب ہا ساختہ اند و ہم چنیں در معرفت ملا در مصلحت عباد آنچہ بایستنی است فضلا در آں کار جہد نمودہ اند و یادگار گذشتہ اند؎

آنچہ مجہول باد در عالم ذکر تاریخ و قصہ شعراست

چنانچہ، دولت شاہ نے اپنی یادگار چھوڑنے کی آرزو میں فارسی شعرا کا تذکرہ مرتب کر دیا۔
اپنی یادگار چھوڑنے اور زندہ جاوید ہو جانے کا یہی شوق عموماً تذکرہ نگاری کا محرک بنا ہے اور جیسا کہ اردو فارسی کے تذکرہ نگاروں نے "سبب تالیف" کے باب میں واضح کر دیا ہے یہی فطری جذبہ اکثر تذکروں کو وجود میں لایا ہے۔

۲۔ تذکرہ نگاری کا دوسرا بڑا محرک انتخاب اشعار یا بیاض نگاری کا شوق بھی رہا ہے۔ انتخاب اشعار کی رسم اتنی ہی قدیم ہے جتنی خود شعر گوئی کی۔ انتخاب اشعار دراصل تخلیقی عمل ہی کا ایک جزو ہے جسے شعری تنقید کا نقطۂ آغاز کہنا چاہیئے۔ یہ نقطۂ آغاز ذاتی پسند و ناپسند کا پابند رہ کر بھی۔ مذاق سخن اور معیار فن سے یکسر بیگانہ نہیں ہوتا۔ شاید یہی وجہ ہے کہ آج بھی شعر کی تنقید میں انتخاب اشعار سے مفر نہیں ہوتا اور یہ انتخاب نقاد کو رسوا یا نیک نام کرنے میں بڑا کام آتا ہے۔ بات یہ ہے کہ انتخاب اشعار تنقیدی کا بنیادی اصول نہ سہی لیکن ادبی تنقید سے اس کی اہمیت کو یکسر نظر انداز بھی نہیں کر سکتے، . . . . یہ فائدہ کیا کم ہے کہ اس سے آمد و آورد، توارد و تسامح، اور خیال کی جدت و قدامت کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔ شاید اسی لئے علامہ ابن رشیق نے یہ حکم لگایا تھا کہ شاعر کو اعلیٰ طبقہ کے شعرا کا کلام یاد ہونا چاہیئے تاکہ وہ اپنے شعر کی بنیاد اسی منوال پر رکھے۔ جو شخص اساتذہ کے کلام سے خالی الذہن ہوگا اگر وہ محض طبیعت کی اپج سے کچھ لکھ بھی لے گا تو شعر نہیں بلکہ نظم ساقط از اعتبار یا ٹکسال باہر کہیں گے پس جب اس کا حافظہ بلغا کے کلام سے پُر ہو جائے اور ان کی روش ذہن کی لوح پر نقش ہو جائے تب فکر شعر کی طرف متوجہ ہونا چاہیئے۔ اب جس قدر مشق زیادہ ہوگی اسی قدر ملکۂ شاعری مستحکم ہوگا[1]۔

یہ ایک ایسے نقاد کا قول ہے جس کے اثرات مغربی روشنی آنے سے قبل تک عربی، فارسی اور اردو تینوں زبانوں پر صاف نظر آتے ہیں۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ فارسی اور اردو شعرا کے تذکروں میں زبان و بیان کی جن خوبیوں اور کمزوریوں کی نشان دہی ملتی ہے وہ عموماً ابن رشیق ہی کے دبستان تنقید سے تعلق رکھتی ہے چنانچہ اگر ہم تذکروں کے سوانحی اختصار پر نظر ڈالیں

---

[1] بحوالہ مقدمہ شعر و شاعری از مولانا حالی

تو اندازہ ہوگا کہ اکثر تذکرہ نگاروں کا مقصود اول اول اشعار کا انتخاب تھا۔ آخر آخر اس انتخاب میں شاعر کا نام، تخلص، ولدیت اور سکونت کے متعلق چند فقرے شامل ہوگئے اور اشعار کے مجموعے نے آسانی سے تذکرے کی صورت اختیار کرلی۔ اس خیال کی تائید فارسی زبان کے قدیم ترین ماخذات مثلاً ابی بکر نجم الدین محمد پسر علی کی تصنیف راحت الصدور وآیتہ السرور مولفہ ۵۹۹ھ اور محمد پسر بدر جاجرمی کی تالیف مونس الاحرار مولفہ ۷۴۱ھ سے بھی ہوتی ہے۔

انتخاب اشعار کے بڑھتے ہوئے شوق نے بیاض نگاری کی بنا ڈالی اور ہر صاحب ذوق نے اپنی پسند کے مطابق اشعار کے انتخاب کا ایک تحریری ریکارڈ، بیاض کی صورت میں رکھنا شروع کیا۔ گارسان دتاسی نے اپنے خطبات اور تاریخ ادب ہندوستانی کے دیباچہ میں بیاض نگاری پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ کریم الدین نے بھی دتاسی کے بیان کو طبقات الشعراء میں دہرایا ہے۔ بیاض نگاری کی حسب ذیل صورتیں اس وقت عموماً مروج تھیں ۔

(۱) خود اپنے کلام کا انتخاب ۔

(۲) مختلف شعرا کی دواوین سے پسندیدہ اشعار کا انتخاب

(۳) مختلف اصناف یا پسندیدہ اصناف کا انتخاب ۔

(۴) مختلف موضوعات پر مختلف شعرا کے اشعار کا انتخاب

(۵) مختلف زبانوں کے شعرا کا انتخاب

(۶) قدما سے لے کر معاصرین تک کے کلام کا انتخاب

(۷) صرف منتخب اور نہایت مشہور شعرا کے اشعار کا انتخاب ۔

اس قسم کی بیاضیں بعض گھروں اور بڑے کتب خانوں میں آج بھی خاصی تعداد میں موجود ہیں۔ بعض بیاضوں میں صرف مختلف شعرا کے پسندیدہ اشعار ہیں اور شعرا کے تخلص درج نہیں ہیں اور بعض میں نام اور تخلص کا اہتمام بھی ہے۔ یہی بیاض تذکرہ نگاری کا نقش اول ہے۔ جب یہی نام یا تخلص بلحاظ حروف تہجی یا ابجدی ترتیب دے دیئے گئے اور کسی خاص قرینے سے مرتب کردئے گئے تو اس کا نام تذکرہ ہوگیا۔ چنانچہ اردو میں گلدستہ نشاط اور دیوان جہاں اور فارسی میں چمن بے نظیر و دقائق الاشعار اس کی واضح مثالیں ہیں۔ دیوان جہاں اور دقائق الاشعار، دونوں بنیادی طور پر اشعار کے مجموعے میں ہیں لیکن چونکہ اشعار کے ساتھ ایک دو فقرے ہر شاعر کے متعلق بھی درج ہیں اسلئے ان کا شمار تذکروں میں ہوتا ہے اور گلدستہ نشاط و چمن بے نظیر مجموعۂ اشعار یا بیاض ہی کے زمرے میں رہتے ہیں۔

۳۔ تذکرہ نگاری کو ترقی دینے میں شعرا کی معاصرانہ چشمک، باہم رقابت گروہ بندی اور علاقائی تعصب کو بھی بڑا دخل رہا ہے۔ ولی و ناصر علی اور سودا و میر کے زمانے سے لے کر دور حاضر تک اسکے اثرات ادبی تاریخ میں پائے جاتے ہیں۔ اشعار میں تو اس قسم کی چشمک کی بے شمار مثالیں ملتی ہیں۔ لیکن اردو شعرا کے تذکرے بھی ان سے خالی نہیں ہیں چنانچہ خود میر کا نکات الشعرا جسے دستیاب تذکروں میں قدیم ترین خیال کیا جاتا ہے معاصرانہ چشمک ہی کا نتیجہ معلوم ہوتا ہے۔ میر اپنے ایک معاصر محمد یار خاکسار کے بارے میں لکھتے ہیں ۔

" خاکسار تخلص عرف کلو، شخصے است خادم درگاہ قدم شریف شعر ریختہ ما گوید وخود را در ریختہ گوئی بلکہ از تنک آبی بنائے ریختہ ما باب رسانیدہ چنانچہ علی الرغم این تذکرہ، تذکرۂ نوشتہ است، بنام معشوق جہل سالہ خود۔ احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ وخطاب خود سید الشعرا پیش خود قرار داری۔ آتش کینہ کہ بے سبب افروختہ

...ست چوں کباب ... وہد .... فخر او ہمہ بر ریختہ است طرفہ ایں کہ آں ہم نامربوط و خود ادہم نادرست...
...... الغرض بسیار کم فرحت دہ بے تہ است۔"

اس اقتباس سے معاصرانہ چشمک، شعرا کی گروہ بندی اور شاعرانہ رقابت تینوں کا اندازہ ہوتا ہے اور صاف پتہ چلتا ہے کہ خاکسار نے میر کے جواب میں یا میر نے خاکسار کے جواب میں تذکرہ لکھا تھا۔ افسوس کہ خاکسار کا تذکرہ ناپید ہے ورنہ پتہ چلتا کہ خاکسار نے میر پر کیا کیا چوٹیں کی تھیں۔ فتح علی حسینی گردیزی کے تذکرہ ریختہ گویاں کا لب ولہجہ بھی یہ بتاتا ہے کہ وہ معاصرین کے بعض تذکروں کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ اس لئے کہ انھوں نے اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں کی طرز تنقید کو ہمسروں کی خردہ گیری سے تعبیر کیا ہے۔ کریم الدین، قدرت اللہ قاسم، شفیق اورنگ آبادی اور آزاد وغیرہ کے یہاں بھی دوسروں کے تنقیدی لب ولہجہ کا جواب دینے کی کوشش نظر آتی ہے۔

اسی طرح قطب الدین باطن اور نصر اللہ خاں خورجوی نے گلستان بے خزاں اور گلشن ہمیشہ بہار کے نام سے جو تذکرے مرتب کئے ہیں۔ ان کے مطالعے سے پتہ چلتا ہے کہ ان دونوں کا اصل محرک شیفتہ کا گلشن بے خار ہے باطن کا خیال تھا کہ شیفتہ نے اپنے تذکرے میں دہلوی شعرا کی بے جا تعریف کی ہے اور دوسرے علاقہ کے شاعروں کو جان بوجھ کر کم رتبہ ثابت کیا ہے شیفتہ نے باطن کے استاد نظیر اکبرآبادی کے اشعار پر غیر معیاری اور بازاری ہونے کا حکم لگایا تھا۔ باطن کو یہ بات سخت ناگوار گذری چنانچہ انھوں نے گلشن بے خار کا جواب لکھ مارا اور شیفتہ کے ممدوحین کی تنقیص اور اپنے استاد و احباب کی تعریف کا کوئی موقع ہاتھ سے نہ جانے دیا۔

۴۔ تذکرہ نگاری کے محرکات میں اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کی اس شاعرانہ فضا کو بھی نظر انداز نہیں کر سکتے جس میں شاعری عام و خاص دونوں کا اوڑھنا بچھونا بن گئی تھی۔ ہوا یہ کہ مغلوں کے سیاسی زوال کے بعد جب اہل پاک و ہند میں خارجی زندگی سے مقاومت کی قوت باقی نہ رہی تو انھوں نے داخلیت کے خول میں پناہ لینا چاہی۔ رفتہ رفتہ اس داخلیت پسندی نے انھیں عملی زندگی سے اس درجہ دور کر دیا کہ وہ ایک خیالی دنیا کے اسیر ہو کر رہ گئے۔ اس خیالی دنیا کو آباد کرنے اور سجانے میں جو چیز سب سے زیادہ معاون ثابت ہوئی وہ مشغلۂ شعر وسخن تھا۔ اس مشغلے نے عمومی صورت اختیار کر کے معیار شعر وسخن کو کس درجہ پست کر دیا تھا۔ اس کی تفصیل کا یہ موقع نہیں۔ لیکن یہ بات ضرور ذہن میں رکھنی چاہیئے کہ حالی نے اس دور کے "شعر و قصاید" کو ناپاک دفتر کا نام بے سبب نہیں دیا تھا۔ شعر گوئی نے واقعی مرض کی صورت اختیار کر لی تھی اور کسی نہ کسی طور پر سارا معاشرہ اس میں مبتلا تھا۔ چنانچہ حافظ محمود شیرانی اس عہد کے ایک تذکرہ پر تبصرہ و بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ:

"سلاطین و عمال، امراء و رؤسا، سپاہ و اہل دیوان کے علاوہ ہر طبقہ کے پیشہ وروں پر شاعری کا رنگ چڑھا ہوا ہے۔ مثلاً منیر صیقل گر ہے۔ محمد امان نثار معمار ہیں۔ حسین بخش بخشی پارچہ فروش ہے، مد سنگھ شیفتہ آہنگر ہے۔ خواجہ ہینگا شیدا علاقہ بند ہے۔ میر صادق علی صادق فیل بان ہے۔ شمبھو ناتھ عزیز مہاجن ہے میر لطف علی لطیف جواہرات کا دلال ہے اور مغل علی مغل علاقہ بند سوداگر ہے۔ بدر الدین مفتوں بزاز ہے یکرنگ ستار ہے۔ محمد ہاشم شائق خیاط ہے۔ محمد عارف رفو گر ہے۔ عنایت اللہ عرف کلو حجام ہے — غلام ناصر جراح ہے۔ مقصود ایک سقہ ہے۔ قریں خاکروب ہے"[1]

---

[1] مقدمہ۔ مجموعہ نغز۔ از حافظ محمود شیرانی۔

اس شاعرانہ فضا میں "آبروئے شیوۂ اہل نظر" گئی ہو یا باقی رہی ہو لیکن اتنی بات تو یقینی ہے کہ اس فضا میں بیاض نگاری، انتخاب اشعار، تحسین و تنقیص و تبصرہ و تنقید اور تذکرہ نگاری کے مشغلوں کو ضرور یک گونہ تقویت پہنچی ہوگی ۔

۵ ۔ مشاعروں کا رواج بھی اردو شاعری کی تاریخ میں ابتدا سے ملتا ہے اور اس رواج نے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھانے میں مدد کی ہے ۔ دہلی تو ان مشاعروں یا مراختوں کا مرکز خاص تھی۔ در خاں آرزو ہی کے زمانے سے وہاں جگہ جگہ شعری محفلیں منعقد ہونے لگی تھیں ۔ خود، خاں آرزو ، خواجہ میر درد اور میر تقی میر کے یہاں ایسی محفلوں کے باقاعدہ انعقاد کا سراغ ملتا ہے ۔ شفیق اورنگ آبادی نے درد کے ذکر میں لکھا ہے کہ :-

"شاہ عبدالحکیم حاکم لاہوری می گوید کہ ایں عزیز بندگ عالی دودماں را فقیر مکرر بہ خانۂ خان آرزو در مذمراختہ یعنی صحبت ریختہ گویان ہندی کہ در پانزدہم ہر ماہے مقرر بود، دیدہ ام"[1]

خان آرزو کی وفات کے بعد یہ محفل خواجہ میر درد اور بعد ازاں میر تقی میر کے یہاں منتقل ہوگئی ۔ جیسا کہ خود میر نے درد کے سلسلے میں لکھا ہے :-

"مجلس ریختہ بہ خانہ بندہ بہ تاریخ پانزدہم ہر ماہ مقرر است بہ ذات ہمیں بزرگ است ، زیرا کہ پیش ازیں ایں مجلس بہ خانہ اش مقرر بود ۔"[2]

ان مراختوں یا مشاعروں کو روز بروز فروغ حاصل ہوتا رہا اور ایک دن وہ آیا کہ بقول خواجہ احمد فاروقی وہ تمدنی زندگی کا اہم جزو بن گئے اور شادی و غم کی ہر تقریب میں منعقد ہونے لگے ۔ چنانچہ قدرت اللہ قاسم نے "عاشق" کے ذکر میں لکھا ہے کہ :-

"قریب دوازدہ سال بلا ناغہ بروز جمعہ بہ انعقاد مشاعرہ بخانہ خود پرداخت و بہ ہیچ مانع قوی ایں امر را موقوف نہ ساخت ۔ حتی کہ صبح فاتحہ روز سیوم فرزند ارجمند خود نمودہ و بعد ظہر مجلس مراختہ منعقد نمود ۔"[3]

آخر آخر یہ روایت اتنی پختہ اور اس قدر عام ہوئی کہ شہر شہر، قصبہ قصبہ ، قریہ قریہ بلکہ گھر گھر اور محلہ محلہ مشاعرے ہونے لگے اور آج تک کسی نہ کسی طور پر یہ سلسلہ جاری ہے ۔ مشاعرے کے اس قبول عام کی بدولت ، انتخاب اشعار ۔ بیاض نگاری ، اور گلدستہ نگاری کا رواج بھی عام ہوگیا جگہ جگہ مشاعرے منعقد ہوتے ۔ ان میں شرکت کرنے والوں کے اشعار کا انتخاب یا پوری پوری غزلیں گلدستہ کی شکل میں شائع کی جاتیں کبھی کبھی ان شعرا کے مختصر حالات بھی ان گلدستوں میں شامل کر دیئے جاتے اور ان کی حیثیت تذکروں کی ہو جاتی ۔ اس قسم کے گلدستے آج بھی سیکڑوں کی تعداد میں مختلف کتب خانوں میں موجود ہیں ۔ اور ان میں بعض ایسے ہیں جو تذکروں سے کم اہم نہیں ہیں ۔ مثلاً "گلدستہ سخن" اور "گلدستہ شعر و سخن" پیش کئے جا سکتے ہیں ۔ گلدستۂ شعر و سخن میں امجد حسین نے ایک مشاعرے کی طرحی غزلیں جمع کی ہیں اور شعرا کے مختصر حالات بھی درج کئے ہیں ۔ یہ گلدستہ ۱۲۹۱ھ میں مرتب ہوا اور اسی سال مطبع نول کشور سے شائع ہوگیا "شعر و سخن" گلدستے کا تاریخی نام ہے اور اسے نیاز علی پریشان نے ۱۲۸۶ھ میں مرتب کیا ہے ۔ اس کے لئے انھوں نے ۱۶ اکتوبر ۱۸۶۹ء مطابق ۱۰ رجب ۱۲۸۶ھ کو آگرہ میں ایک بہت بڑا مشاعرہ

---

[1] چمنستان شعرا از لچھمی نرائن شفیق مولفہ ۱۱۷۵ھ

[2] نکات الشعرا از میر تقی میر مولفہ ۱۱۶۵ھ

[3] مجموعہ نغز از قدرت اللہ قاسم مولفہ ۱۲۲۱ھ

کیا اور اخباروں میں کئی ماہ تک اعلان دیے کہ شعرا کے حالات و طرحی غزلیں جمع کیں۔ اعلان میں شعرا سے خصوصی گذارش کی گئی تھی کہ وہ اپنے حالات میں اپنا اصل نام، تخلص، ولدیت، نام استاد، مدت شاعری، سکونت اور مشغلۂ تصنیف و تالیف کی تفصیل ضرور درج کریں۔ اس مشاعرے کے لئے فارسی، اُردو دونوں کے لئے طرحی مصرعے الگ الگ دیئے گئے تھے۔ یہ مشاعرہ مہاراجہ بلوان سنگھ کے مکان میں ہوا تھا[1] اور اس میں اس عہد کے اکثر شعرا نے شرکت کی تھی۔ گارساں دتاسی نے ۱۸۶۹ء کے خطبہ میں اس مشاعرے کا ذکر کیا ہے۔

اس قسم کے گلدستے، جو کہ مشاعروں کی معرفت وجود میں آئے ہیں اور جن سے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھنے میں مدد ملی ہے، کثیر تعداد میں ہیں اور اپنے دامن میں کلاسیکل شعروادب کا خاصا مواد سمیٹے ہوئے ہیں۔ ضرورت اس کی ہے کہ ایسے گلدستوں کا تحقیقی و تنقیدی جائزہ لے کر ان کی ایک تاریخ مرتب کی جائے۔ یقین ہے کہ یہ تذکروں سے کم دلچسپ اور کم مفید چیز نہ ہوگی۔

۶۔ ان امور کے علاوہ کچھ اور باتیں بھی ہیں جو تذکرہ نگاری کی محرک ثابت ہوئی ہیں۔ میری مراد فارسی تذکرہ نگاری کے اثرات اور ان سے مسابقت لے جانے کی کوشش سے ہے۔ جب فارسی کی مقبولیت میں کمی واقع ہونے لگی اور ریختہ گو شعرا کو مقبول عام نصیب ہوا تو فارسی کے مقابلے میں انھیں بھی تذکروں کی ترتیب کا خیال پیدا ہوا گویا فارسی کی تقلید اور تقابل نے اُردو میں تذکرہ نگاری کو جنم دیا۔ اور کچھ دنوں بعد ایسے لوگ پیدا ہوگئے جنھوں نے تصنیف و تالیف کے فطری جذبے کے تحت اُردو شعرا کے تذکرے مرتب کرنے شروع کئے اور ان کی کوششوں سے اس باب میں اتنا مواد جمع ہوگیا کہ اسے ایک مستقل فن کی صورت حاصل ہوگئی۔

اُردو شعرا کے تذکروں کی تعداد

اُردو میں شعرا کی تذکرہ نگاری کا آغاز تقریباً اٹھارویں صدی عیسوی کے وسط سے ہوتا ہے اور آب حیات مولفہ ۱۸۸۰ء تک برابر قائم رہتا ہے۔ اس کے بعد حقیقتہً تذکرہ نگاری کا دور ختم ہوجاتا ہے اور اس کی جگہ مغرب کے زیر اثر، تنقید، تاریخ اور سوانح نگاری لے لیتی ہے۔ خود آب حیات، طرز قدیم کے تذکروں سے بالکل مختلف چیز ہے۔ اس میں اُردو زبان کی تاریخ، لسانی مسائل، مختلف ادوار کی خصوصیات اور شعرا کی شخصیت و کلام پر رائے زنی کا وہ طریقہ اختیار کیا گیا ہے جو تاریخ و سوانح کا خاصا ہونا چاہیئے۔ چنانچہ اردو زبان و ادب کے تقریباً سارے ناقدین آب حیات کو اردو ادب کی پہلی تاریخی و تنقیدی کتاب خیال کرتے ہیں ہم نے اسی لئے اس نمبر میں صرف آب حیات کے سال تصنیف ۱۸۸۰ء تک کو اُردو تذکرہ نگاری کا اصل دور خیال کیا ہے اور اس زمانے تک جو تذکرے لکھے گئے ہیں صرف انھیں کا تعارف کرایا ہے اس سے انکار نہیں کہ آب حیات کے بعد بھی تذکرے کے طرز پر متعدد کتابیں لکھی گئیں مثلاً۔

۱۔ آثار الشعرائے ہنود مولفہ دیبی پرشاد بشاش لکھنوی۔
۲۔ جلوۂ خضر مولفہ صفیر بلگرامی۔
۳۔ یادگار ضیغم مولفہ ضیغم۔
۴۔ آثار الشعرا مولفہ ممتاز علی۔
۵۔ آب بقا مولفہ عبدالرؤف عشرت۔
۶۔ تذکرہ شعرائے دکن مولفہ عبدالجبار خاں ملکاپوری
۷۔ گل رعنا مولفہ مولوی عبدالحئی۔
۸۔ بہارستان سخن مولفہ شیام پرشاد سندر لال۔

---

[1] داستان تاریخ اُردو از مولانا حامد حسن قادری۔

۹۔ انتخاب زریں مولفہ سید راس مسعود۔
۱۰۔ قاموس المشاہیر مولفہ نظامی بدایونی
۱۱۔ تذکرۂ خندۂ گل مولفہ عبدالباری آسی۔
۱۲۔ تذکرۂ شاعرات مولفہ عبدالباری آسی۔
۱۳۔ شعرالہند مولفہ عبدالسلام ندوی۔
۱۴۔ تذکرہ ریختی مولفہ تمکین کاظمی۔
۱۵۔ ہندو شعرا مولفہ عبدالرؤف عشرت۔
۱۶۔ خمخانۂ جاوید مولفہ لالہ سری رام۔
۱۷۔ جواہر سخن مولفہ محمد مبین چریاکوٹی۔
۱۸۔ کاشف الحقائق مولفہ امداد امام اثر۔

اس فہرست میں اور بہت سی تالیفات و تصنیفات کے اضافے کئے جا سکتے ہیں۔
لیکن چونکہ یہ سب کتابیں شائع ہو چکی ہیں اور عام طور پر مل جاتی ہیں۔ اور تاریخ و تنقید و سوانح کی بہتر اور جامع کتابوں کے سامنے ان کی حیثیت قدیم تذکروں کی طرح چنداں اہم بھی نہیں رہی، اس لئے ان کو شامل کر کے ہم نے اس نمبر کو بے سبب طول دینا پسند نہیں کیا۔

اب رہا یہ سوال کہ ابتدا سے لے کر آب حیات کے سال تصنیف تک اُردو شعرا کے کتنے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ سو اس کا جواب بھی بادثوق دینا مشکل ہے۔ قدیم تذکرہ نگاروں نے تو خیر اس موضوع پر روشنی کے بجائے پردہ ڈالنے کی کوشش کی ہے لیکن ہمارے جن بزرگوں نے اردو شعرا کے بعض تذکروں پر مبسوط مقدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے بھی تذکرہ نگاری کی تاریخ یا توقیت کی طرف کچھ زیادہ توجہ نہیں کی۔ اس قسم کی اولین فہرستیں ہمیں دراصل مستشرقین یعنی اسپرنگر اور گارساں دتاسی کے یہاں ملتی ہیں۔ اسپرنگر کے "یادگار شعرا" مولفہ ۱۸۵۴ء ترجمہ طفیل احمد میں ماخذات کے طور پر بیس تذکروں کی فہرست تاریخ وار دی گئی ہے۔ لیکن اول یہ کہ اسپرنگر کی نظر سے بیس نہیں صرف چودہ تذکرے گزرے تھے دوسرے یہ کہ ان بیس میں بھی:-

۱۔ گلدستہ نشاط[1]
۲۔ چمن بے نظیر[2]

تذکرے نہیں بلکہ محض اُردو فارسی اشعار کے مجموعے ہیں اور ان میں شعرا کے حالات درج نہیں ہیں۔

تذکروں کے سلسلے میں اس قسم کی فہرست آب حیات تک کسی اور جگہ نظر نہیں آتی ۔۔ گارساں دتاسی نے البتہ "تاریخ ادب ہندوستانی" کے دیباچہ میں تذکروں کی ایک طویل فہرست دی ہے۔ اس کی تلخیص سب سے پہلے محفوظ الحق نے اگست اور ستمبر ۱۹۲۲ء کے معارف میں پیش کی بعد ازاں اس فہرست کا مکمل ترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن نے رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۰ء میں

---

[1] گلدستہ نشاط مولفہ منولال، ۱۲۵۲ہجری مطابق ۱۸۳۶ء میں لکھا گیا ہے۔ اس میں ۱۵۴ صفحات ہیں۔ آزاد لائبریری علیگڈھ میں اس کا نسخہ محفوظ ہے جس میں اُردو اور فارسی کے اشعار درج ہیں۔

[2] چمن بے نظیر۔ مولفہ محمد حسین اور محمد ابراہیم کے ایک حصے کا نام مجمع الاشعار بھی ہے۔ یہ بھی مختلف شعرا کے اشعار کا مجموعہ ہے اور ۱۲۶۵-۶۶ھ / ۱۸۴۸-۴۹ء میں بمبئی سے شائع ہو چکا ہے۔ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں موجود ہے۔

شائع کیا۔ اس فہرست میں گارساں دتاسی نے جو ۲۵ کتابوں کا ذکر کیا ہے ۔ لیکن یہ ذکر بہت تشنہ ہے ۔ تذکروں کے اصل نام ان کے سال تصنیف و طباعت اور مصنفین کے نام و تخلص ظاہر کرنے میں اس نے اکثر غلطیاں کی ہیں ۔ اس فہرست میں بڑی خرابی یہ ہے کہ اس میں گارساں دتاسی نے گلدستوں، اشعار کے مجموعوں اور تذکروں کو گڈ مڈ کر دیا ہے ۔ علاوہ ازیں اس نے ایسے تذکرے بھی درج کر دئے ہیں جن کے نام صرف کسی تذکرے میں آئے ہیں اور ان کا وجود اب تک ثابت نہیں ہو سکا ۔ چنانچہ جن ماخذات کی فہرست سے حسب ذیل کو خارج سمجھنا چاہئے ۔ اس لئے کہ :-

۱ - چمن بے نظیر :- تذکرہ نہیں اُردو فارسی اشعار کا مجموعہ ہے ۔
۲ - مجموعہ مقبول بنی :- یہ بھی مجموعہ اشعار ہے ۔
۳ - گلدستہ نشاط :- محض اشعار کا انتخاب ہے ۔
۴ - گلدستہ مسرت :- فارسی اشعار کا مجموعہ ہے اور عبدالرحمٰن خاں شاکر کی تالیف ہے ۔
۵ - مجموعۂ واسوخت :- جیسا کہ نام سے ظاہر ہے واسوختوں کا مجموعہ ہے ۔
۶ - گلزار مضامین :- مرزا جان طپش کی نظموں کا مجموعہ ہے ۔
۷ - معیار الشعرا :- گلدستہ ہے جو مہینے میں دو بار آگرہ سے نکلتا تھا
۸ - مجالس رنگین :- سعادت یار خاں رنگین کی سیاحتوں کی تفصیل ہے ۔
۹ - مختصر احوال مصنفین ہندی :- عام مصنفین کے حالات ہیں ۔
۱۰ - روضۃ الشعراء :- اُردو شعرا سے متعلق محمد حسین کلیم کی نظم ہے
۱۱ - تذکرہ اختر :- واجد علی شاہ اختر سے منسوب ہے مفقود ہے ۔
۱۲ - تذکرہ عاشق :- ناپید گلدستہ ہے ۔
۱۳ - تذکرہ آزردہ :- شیفتہ نے ذکر کیا ہے ناپید ہے ۔
۱۴ - تذکرہ امام بخش کشمیری :- مصحفی نے ذکر کیا ہے ناپید ہے ۔
۱۵ - تذکرہ عشق :- مفقود ہے ۔
۱۶ - تذکرہ جہاندار :- ناپید ہے ۔
۱۷ - تذکرہ خاکسار :- میر نے ذکر کیا ہے، ناپید ہے ۔
۱۸ - تذکرہ امام الدین مضمون :- مفقود ہے ۔
۱۹ - تذکرۂ شوق :- ناپید ہے ۔
۲۰ - تذکرہ سودا :- مجموعہ نغز میں ذکر ہے ناپید ہے ۔
۲۱ - تذکرہ محمد علی ترمزی :- گلزار ابراہیم میں ذکر آیا ہے ۔ مفقود ہے ۔
۲۲ - تذکرہ محمود :- عمدہ منتخبہ میں ذکر آیا ہے مفقود ہے ۔
۲۳ - تذکرۃ النسا :- ناپید ہے
۲۴ - تذکرۃ الکاملین :- بابو رام چندر کے سوانحی مضامین کا مجموعہ ہے ۔

۲۵- گلدستہ حیدری :- حیدری کی نظموں اور کہانیوں کا مجموعہ ہے۔
۲۶- صحف ابراہیم :- اُردو شعرا نہیں فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۷- سرو آزاد :- یہ بھی فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۸- تذکرہ ذوق :- ناپید ہے۔

گویا، گارساں دتاسی کی فہرستِ ماخذات کے ترجمے محفوظ الحق نے اور ڈاکٹر ریاض الحسن نے۔ معارف اگست ۱۹۲۲ء اور اردو اکتوبر ۱۹۵۰ء میں شائع کئے ہیں ان میں نصف سے زاید ماخذات پر تذکروں کا اطلاق نہیں ہوتا ہے۔ ہر چند گارساں تاسی نے تذکروں کی فہرست دینے سے پہلے اس بات کا اظہار کر دیا تھا کہ۔

"میں آئندہ صفحات میں ان تذکروں اور گلدستوں کی فہرست دوں گا جو یا تو ہمیں دستیاب ہوئے ہیں یا کم از کم ہمیں ان کا پتہ چل سکا۔"

لیکن افسوس اس کے مترجمین، ترجمہ کرتے وقت اس بات کی نشان دہی نہ کر سکے کہ اس کی فہرست میں کس کس قسم کی کتابیں شامل ہیں، ان میں کتنے گلدستے ہیں کتنے تذکرے یا کتنے مفقود ہیں اور کتنے دستیاب۔ حیرت ہے کہ قاضی عبدالودود صاحب بھی اس باب میں بعض باتیں غیر ذمہ دارانہ کہہ گئے ہیں۔ مثلاً محمد محفوظ الحق صاحب کے مذکورہ بالا مضمون پر تنقید کرتے ہوئے وہ لکھتے ہیں کہ:-

۱- "گلستان سخن کے متعلق دہلی کے معتبر اصحاب کا بیان ہے کہ یہ دراصل صہبائی کی تالیف ہے۔"

۲- "کسی تذکرے میں مجھے سید ابوالقاسم قاسم دہلوی کا نام نہ ملا۔ دہلی کے مشہور حکیم قدرت اللہ قاسم نے البتہ تذکرہ لکھا تھا۔"

۳- "صحف ابراہیم اور گلزار ابراہیم میری رائے میں ایک ہی تذکرے کے دو نام ہیں۔"[1]

یہ تینوں باتیں غلط ہیں۔ گلستان سخن، صہبائی کا نہیں قادر بخش صابر ہی کی تصنیف ہے۔ ابوالقاسم، دراصل قدرت اللہ ہی کے نام کا جز ہے۔ اور "مجموعہ نغز" انھیں کی تالیف ہے۔ صحف ابراہیم، اور گلزار ابراہیم ایک ہی تذکرے کے دو نام نہیں بلکہ دو مختلف تذکرے ہیں۔ پہلا فارسی شعرا سے متعلق ہے اور دوسرا ریختہ گو شعرا سے۔

غرض کہ یہ حضرات گارساں دتاسی کی مذکورہ کتابوں کی نوعیت کا پورا تعین نہ کر سکے۔ اور اس خلط ملط کا یہ نتیجہ ہوا کہ بعد کے مقالہ نگاروں نے گارساں کی فہرست کو تذکروں کی فہرست سمجھ لیا۔ اور ان کے ہاتھوں مختلف ادبی تاریخوں اور مقالوں میں تذکروں کے سنین اور کیفیات کے متعلق ایسی غلط سلط اطلاعات درج ہو گئیں کہ ان سب کا احاطہ کرنا اس جگہ بہت مشکل ہے۔ گارساں کی فہرست اس لئے تشنہ رہ گئی تھی کہ اسے کبھی ہندوستان یا پاکستان آنے کا موقع نہ ملا اور وہ یورپ ہی میں بیٹھ کر خطوط، اخبارات، سرکاری رپورٹ اور رسائل کے ذریعہ اپنی کتاب کے لئے مواد جمع کرتا رہا۔ محفوظ الحق صاحب کا یہ خیال درست نہیں ہے کہ:-

"اردو ادب و تاریخ کا یہ مشہور ماہر عرصہ تک ہندوستان کی گلگشت کرتا رہا اور جب فرانس واپس گیا تو اس کا دامن یہاں کے پھولوں سے بھرا تھا۔"

---

[1] معارف نومبر ۱۹۲۲ء صفحہ ۳۹۵

تذکروں کی تعداد اور توقیت کے بارے میں ایک طویل مضمون حکیم شمس اللہ قادری کا بھی ہماری نظر سے گزرا جس کے آغاز میں انھوں نے لکھا ہے کہ:۔

"ذیل میں بیالیس تذکروں کی فہرست درج ہے۔ اس کو تاریخی اعتبار سے عہد وار مرتب کیا گیا ہے۔ اس میں اکثر تذکرے ایسے ہیں جو چھپ گئے ہیں اور عام طور پر ملتے ہیں اور اگر نہیں چھپے ہیں تو ان کے مخطوطے بڑے کتب خانوں میں بلا دقت دستیاب ہو جاتے ہیں۔ ان کے علاوہ چند ایسے تذکروں کے نام بھی اس میں شامل ہیں جن میں مصنف اور عہد تصنیف کا حال دوسرے تذکروں سے معلوم ہوا لیکن ان کی نسبت یہ دریافت نہ ہو سکا کہ آیا مفقود ہو چکے ہیں یا موجود ہیں اور اگر موجود ہیں تو ان کے مخطوطے کہاں ہیں[1]"

حکیم صاحب نے بھی تذکروں کے سن تالیف اور نام کے سلسلے میں اکثر اسی قسم کی غلطیاں کی ہیں جو گارساں کی فہرست میں ملتی ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے ضرور گارساں کی فہرست کو سامنے رکھا ہے۔ چنانچہ اپنی فہرست میں انھوں نے۔

۱۔ تذکرۂ محمد علی ترمزی

۲۔ تذکرہ شرف احمد سرور

۳۔ گلشن ناز مولفہ درگا پرشاد

کو بھی شامل کیا ہے۔ پہلے دو تذکرے مفقود ہیں۔ ان کے ذکر سے کوئی فائدہ نہیں۔ تیسرے کے متعلق وہ لکھتے ہیں کہ:۔

"گلشن ناز تالیف درگا پرشاد نادر دہلوی فارسی اردو شاعروں کا تذکرہ ہے۔"

یہ بھی خیال درست نہیں۔ "گلشن ناز" صرف فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔ نادر کے اردو تذکرے کا نام "چمن انداز" ہے جو ۱۱۹۴ھ / ۱۸۷۶ء میں شائع ہوا ہے۔

حکیم شمس اللہ قادری صاحب کی فہرست میں بیسویں صدی عیسوی کی متعدد ادبی تاریخ و تالیفات مثلاً جلوۂ خضر آثار الشعرائے ہنود، محبوب الزمن، آب بقا، گل رعنا، جوہر سخن اور بہار سخن وغیرہ بھی شامل ہیں۔ یہ سب آب حیات مولفہ ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء کے بعد کی تصانیف ہیں۔ اور اگر اس قسم کی ساری کتابوں کو تذکروں کے باب میں درج کریں تو ان کی تعداد بیالیس ۴۲ نہیں بلکہ کئی سو ہوگی اس لئے کہ صرف نکات الشعرا اور آب حیات کے درمیانی عرصے میں لکھے ہوئے دستیاب تذکروں کی تعداد پچاس سے زیادہ ہے۔

تذکروں پر عمومی تبصرہ کے طور پر "دنیائے تذکرہ" کے نام سے افسر امروہوی صاحب کا بھی ایک مضمون فاضل زیدی کے توسط سے ہمیں دیکھنے کو ملا۔ اس مضمون میں اردو فارسی شعرا کے تذکروں، گلدستوں، بیاضوں، شعری مجموعوں اور سوانحی و تاریخی کتابوں پر ملا جلا سرسری تبصرہ کیا گیا ہے۔ لیکن اس میں نہ کوئی تاریخی ترتیب یا توقیت ملحوظ رکھی گئی ہے اور نہ تذکرہ نگاری کے ادوار یا عہد متعین کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ ابتدا سے لے کر ۱۹۳۷ء تک کی ایسی متعدد مطبوعہ و غیر مطبوعہ کتابوں کے نام اس میں آ گئے جو فارسی یا اردو ادب سے کسی نہ کسی طرح تعلق رکھتی ہیں۔ بلکہ اس مضمون سے بعض ایسی کتابوں کا سراغ بھی مل جاتا ہے جو مضمون کی اشاعت کے وقت زیر ترتیب یا تکمیل تھیں۔ مثلاً اس میں مذکور ہے کہ:۔

سنہ ۱۹۳۶ء میں مولوی محمود احمد بی۔ اے عباسی امروہوی نے "تاریخ امروہہ" چار جلدوں میں لکھی جس کی

[1] تاریخ ادبیات اردو کے قابل استناد مصادر، مطبوعہ ہندوستانی اکتوبر سنہ ۱۹۳۲ء ص ۳۹

تین جلدیں شائع ہو چکی ہیں۔ چوتھی جلد جس میں شعرائے امروہہ کا ذکر ہوگا زیر ترتیب ہے۔"

۲۔ "اسی نوع کا ایک تذکرہ راقم الحروف نے "فروغ وطن" کے نام سے شیخ مصحفی اور ان کے تلامذہ کے حالات میں ترتیب دیا ہے۔ جس میں اُن کے صاحب دیوان شاگرد کے لئے ایک جلد مقرر کی ہے۔ مکمل کتاب کی بیس جلدیں ہیں اور ابھی تک قلمی صورت میں ہیں۔"

۳۔ "۱۹۳۷ء میں راقم الحروف نے اردو شعرائے سندھ کے حالات "اُردو ادب میں سندھ کا حصہ" کے نام سے جمع کئے جو تکمیل کو نہ پہنچنے کے باعث ابھی تک زیور طبع سے آراستہ نہ ہو سکے۔

۴۔ ۱۳۵۱ھ میں راقم الحروف نے "اندوختہ گریباں" کے نام سے ایک تذکرہ ترتیب دیا۔ یہ تذکرہ بھی بعض وجوہ سے اب تک طبع نہ ہو سکا۔"

۵۔ ۱۹۳۲ء میں عزیزی سید ارشاد حسین شاد صابری امیٹھوی نے موجودہ شعرائے کراچی کے حالات بڑی کاوش سے جمع کئے۔ اس تذکرے کا نام دربار سخن ہے اور اب تک طبع نہیں ہوا۔[۵۱]"

ظاہر ہے کہ معلومات عامہ کے لحاظ سے یہ مضمون بہت کارآمد ہے اور یقین ہے کہ آج سے ۲۷ سال پہلے جب یہ شائع ہوا ہوگا تو معرکہ کی چیز خیال کیا گیا ہوگا۔ اس لئے کہ اس وقت تک اُردو تذکرہ نگاری پر کچھ زیادہ کام نہیں ہوا تھا۔ لیکن آج جبکہ متعدد قدیم تذکرے تحقیقی مقدموں کے ساتھ منظر عام پر آ گئے ہیں، یہ مضمون مفید مطلب نہیں رہا۔ علاوہ ازیں افسر صاحب نے اس میں زیادہ تر بیسویں صدی عیسوی کی اُن تالیفات کا ذکر کیا ہے جو عموماً دستیاب ہیں اور جنھیں عہد تذکرہ نگاری کے بعد کی چیز خیال کرنا چاہئے جہاں تک قدیم تذکروں کا تعلق ہے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک پچاس سے زائد اہم دستیاب تذکروں میں سے صرف دس بارہ تذکروں کا ذکر اس مضمون میں آیا ہے۔

اردو شعرا کے تذکروں کے سلسلے میں ڈاکٹر سید عبداللہ کا مقالہ "شعرائے اردو کے تذکرے" مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۲ء البتہ اس لحاظ سے بہت اہم ہے کہ اس میں پہلی بار تذکرہ نگاری کے فن اور اردو شعرا کے تذکروں کی اہمیت پر مدلل بحث کی گئی ہے اور اُردو میں تذکرہ نگاری کا عہد متعین کیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں میر سے لے کر آزاد تک تقریباً پچیس دستیاب اور موجودہ تذکروں کے نام آئے ہیں۔ ان میں سے عمدہ منتخبہ، عیار الشعرا، تذکرہ شورش، تذکرہ حیرت اور تذکرہ خاکسار، مقالہ نگار کی نظر سے نہیں گزرے جیسا کہ خود صاحب مقالہ نے اس کا اعتراف کیا ہے۔

تذکرہ خاکسار تو مفقود ہے لیکن "تذکرہ حیرت مولفہ ۱۱۷۴ھ کو اُردو شعرا کے تذکروں میں شمار کرنا مناسب نہیں اس لئے کہ یہ دراصل فارسی شعرا کا تذکرہ ہے جسے قیام الدین حیرت نے "مقالات الشعرا" کے نام سے ۱۱۷۴ھ میں مرتب کیا تھا۔ گارساں دتاسی اور اسپرنگر نے اسے غلطی سے اردو شعرا کا تذکرہ سمجھ لیا ہے۔ اس طرح پچیس میں سے صرف بیس قدیم تذکرے ڈاکٹر سید عبد اللہ کے مقالے میں زیر بحث آئے ہیں۔ اور ان کی تنقیدی و سوانحی اہمیت تفصیل سے واضح کی گئی ہے۔

اُردو تذکرہ نگاری کے تعارف کے باب میں، "دستور الفصاحت[۵۲]" کے مرتب مولانا امتیاز علی خاں عرشی کا مقدمہ خصوصاً قابل ذکر ہے اس میں عرشی صاحب نے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک تقریباً پچیس[؟] ایسے تذکروں کا تعارف کرایا ہے

۵۱۔ "دنیائے تذکرہ" مطبوعہ سالنامہ ادب لطیف (لاہور) ۱۹۳۷ء

۵۲۔ دستور الفصاحت مرتبہ امتیاز علی خاں عرشی مطبوعہ رام پور ۱۹۴۳ء

جن سے موصوف نے کتاب مذکور کے حاشیوں کی ترتیب میں مدد لی ہے۔

اب تک تذکروں کے سلسلے میں جن مضامین کا ذکر کیا گیا ہے وہ پندرہ بیس سال پہلے کے لکھے ہوئے ہیں۔ اس کے بعد بعض تذکروں کے مرتبین و مترجمین کے مقدمات بھی دیکھنے میں آئے ہیں لیکن افسوس ہے کہ یہ ہماری معلومات میں کوئی اضافہ نہیں کرتے، مثلاً لکھنؤ یونیورسٹی کے ریسرچ اسکالر ایم۔ کے، فاطمی صاحب نے پچھلے تین سال میں مقدمات و حواشی کے ساتھ بعض تذکروں کے اردو ترجمے اور بعض تذکروں پر تفصیلی مضامین کتابی صورت میں شائع کئے ہیں لیکن ان کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ پندرہ بیس کے سوا دوسرے قدیم تذکرے ان کی نظر سے نہیں گزرے[1]

اس طرح اردو تذکروں پر جو مقالات یا کتابیں اب تک سامنے آئی ہیں ان میں سے کسی میں بھی بیس یا پچیس قدیم تذکروں سے زاید کا ذکر نہیں آیا۔ حالانکہ نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵ھ/۱۷۵۲ء سے لے کر آب حیات مولفہ ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰ء تک اس سے کئی گنا زاید تذکروں کے حوالے مختلف جگہ نظر آتے ہیں۔ ہم اس نمبر میں پچاس سے زاید اہم تذکروں کا تعارف کرا رہے ہیں لیکن یقین ہے کہ تذکروں کی تعداد اس سے بھی زیادہ ہوگی،

اُردو تذکروں کی تقسیم

فارسی تذکروں کی طرح، اُردو تذکروں میں بھی بڑی رنگا رنگی ہے۔ بظاہر وہ ایک ہی غرض سے لکھے گئے ہیں۔ بہ حیثیت مجموعی ان کا تنقیدی اُسلوب اور تحسینی لب و لہجہ بھی ایک سا ہے۔ یہ بھی صحیح ہے کہ اُن میں بعض ایک دوسرے کے جواب۔ یا تقلید میں لکھے گئے ہیں بلکہ یوں کہنا چاہئے کہ بعض نے دوسرے تذکروں کا مواد بہ ادنیٰ تغیر اپنا لیا ہے۔ اس کے باوجود ان تذکروں میں اکتا دینے والی یکسانگی و یک رنگی نہیں ہے، مؤلف کے مزاج، تبحر علمی، انداز تحریر، علاقہ، ماحول، عہد اور مقامیت کا انفرادی رنگ ان تذکروں میں کم و بیش نظر آتا ہے۔ اس لئے ان تذکروں میں یکسانگی کے باوجود حد فاصل قائم کرنا کچھ مشکل نہیں رہ جاتا۔ چنانچہ ان کی ہیئت و موضوع کو نظر میں رکھ کر ہمارے ناقدین نے انھیں مختلف خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

محی الدین قادری زورؔ مرحوم نے مصنفین کی نوعیت کا لحاظ رکھ کر اردو تذکروں کی تین خاص قسمیں کی ہیں۔

۱۔ وہ جو کسی بڑے شاعر کے نتیجۂ قلم ہیں۔

۲۔ وہ جن کے مصنف خود بڑے شاعر نہیں لیکن بڑے شاعر کے برگزیدہ شاگرد تھے۔

۳۔ وہ جن کے مصنفین کو سخن گو نہیں بلکہ سخن فہم کہنا چاہئے۔

پہلے قسم کے تذکروں میں عموماً بڑے شاعروں کا ذکر ہے۔ چھوٹے شاعروں کو نظر انداز کر دیا گیا ہے اور سوانح سے زیادہ کلام پر رائے دینے کی کوشش کی گئی ہے۔ دوسری قسم کے تذکروں میں عام خاص سب کا ذکر ہوتا ہے لیکن اپنے استاد، احباب اور اعزا کے بیان میں طرفداری سے کام لیا جاتا ہے اور مخالفین کی تنقیص کی گئی ہے۔ تیسری قسم کے تذکروں کی تعداد کم ہے لیکن شاعر کا اصلی مرتبہ معلوم کرنے میں ان سے بڑی مدد ملتی ہے[2]

گارسان دتاسی، ڈاکٹر عبدالستار صدیقی اور شمس اللہ قادری وغیرہ نے ان تذکروں کو ان کے مواد کے اعتبار سے صرف دو خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

ا۔ عام تذکرے جن میں ابتدا سے لیکر معاصرین تک کے حالات ردیف وار یا بلحاظ ادوار جمع کئے جاتے ہیں۔

ب۔ خاص تذکرے جن میں کسی خاص عہد کے شعرا یا خاص صنف کے شعرا یا کسی خاص علاقے کے شاعروں کا ذکر ہوتا ہے۔

---

[1] ملاحظہ ہو "اردو تذکروں میں نکات الشعرا کی اہمیت" ص ۳۷ مطبوعہ دانش محل آمین آباد لکھنؤ

[2] مقدمہ گلزار ابراہیم از محی الدین قادری زور ص ۳۲

لیکن بعض مقالہ نگاروں نے اپنے مقالے میں تذکروں کی مختلف خصوصیات کے اعتبار سے ذیل کی سات قسمیں ہیں ۔

اول	وہ تذکرے جن میں ظرف اعلیٰ شاعروں کے مستند حالات جمع کئے گئے ہیں اور ضمناً کلام کا انتخاب بھی دیا ہے۔

دوم	وہ تذکرے جن میں تمام قابلِ ذکر شعرا کو جگہ دی گئی ہے اور مصنف کا مقصد جامعیت و استیعاب ہے ۔

سوم	وہ تذکرے جن کا مقصد تمام شعرائے کلام کا عمدہ اور مفصل ترین انتخاب پیش کرنا ہے ۔ اور حالات جمع کرنے کی طرف زیادہ اعتنا نہیں۔ بیاضیں اور مجموعے اس صنف میں شامل ہیں ۔

چہارم	وہ تذکرے جن میں اردو شاعروں کو مختلف طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے اور تذکرے کا مقصد شاعری کا ارتقا دکھانا ہے۔

پنجم	وہ تذکرے جو شاعری کے ایک مخصوص دور سے بحث کرتے ہیں ۔

ششم	وہ تذکرے جو کسی وطنی یا ادبی گروہ کے نمائندے ہیں ۔

ہفتم	وہ تذکرے جن کا مقصد محض تنقید سخن اور اصلاح سخن ہے [۱]

یہ تقسیمیں اپنی اپنی جگہ مناسب ہیں، بلکہ ان سے زاید خانوں میں بھی انھیں بانٹا جا سکتا ہے۔ مثلاً گارساں کے تذکرے کو چھوڑ کر اردو تذکروں کے دو گروہ بلحاظ زبان بھی کئے جا سکتے ہیں ۔

۱۔	وہ تذکرے جو فارسی زبان میں لکھے گئے ہیں مثلاً نکات الشعرا، گلشن گفتار، تحفۃ الشعرا، مخزن شعرا، عیار الشعرا، ریختہ گویاں، مخزن نکات، چمنستانِ شعرا، تذکرۃ الشعرا، تذکرہ ہندی گویاں، ریاض الفصحا، گلزار ابراہیم اور گلشنِ بے خار وغیرہ ۔

۲۔	وہ تذکرے جو اردو میں لکھے گئے ہیں مثلاً گلشنِ ہند، گلدستہ نازنیناں، طبقات الشعرائے ہند، انتخاب دواوین انتخاب یادگار، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ ۔

اس تقسیم میں اگر چاہیں تو پہلی قسم کو قدیم طرز کے تذکرے اور دوسری قسم کو جدید طرز کے تذکرے بھی کہہ سکتے ہیں اس لئے کہ اردو میں جو تذکرے لکھے گئے ہیں۔ ان کی روش فارسی تذکروں سے قدرے مختلف ہے اور یہ اول الذکر کی بہ نسبت، ادبی سوانح نگاری تاریخ اور تنقید سے قریب تر ہیں ۔

اگر ہم معنوی اعتبار سے ان تذکروں کی خصوصیات پر غور کریں تو یہ ساری تقسیمیں بنیادی طور پر صرف دو خاص گروہوں میں ضم ہو جاتی ہیں اور اس لحاظ سے اردو تذکروں کو متعدد خانوں میں بانٹنے کے بجائے ذیل کے دو گروہوں میں تقسیم کرنا زیادہ مناسب ہوگا

۱۔	بیاضی تذکرے جن کا اصل مقصود انتخاب اشعار ہے ۔ اس ذیل میں اردو شعرا کے اکثر تذکرے آجاتے ہیں ۔

۲۔	سوانحی تذکرے جن میں شعرا کے حالات جمع کرنے اور ان کے کلام پر تنقیدی نظر ڈالنے کی کوشش کی گئی ہے ۔ مثلاً گلزار ابراہیم۔ طبقات الشعرائے ہند، شمیم سخن، گلشن ہند، گلستان سخن اور آب حیات وغیرہ ۔

اردو تذکروں کی معنوی حیثیت و اہمیت

پچھلے صفحات میں ہم، فارسی تذکروں کی معنوی حیثیت و نوعیت پر روشنی ڈال چکے ہیں، اردو شعرا کے تذکرے، ان سے کچھ زیادہ مختلف نہیں ہیں بحیثیت مجموعی ان میں وہی خوبیاں اور کمزوریاں نظر آتی ہیں جو فارسی تذکروں میں ملتی ہیں۔ افسوس ہے کہ ان خوبیوں کی طرف بہت کم لوگوں نے توجہ کی ہے ہاں ان کی خامیوں کو اکثر نے بڑے شد و مد سے بیان کیا ہے اور ان میں قدیم تذکرہ نگار و جدید

[۱] شعرائے اردو کے تذکرے رسالہ اردو ۱۹۴۲ء

ناقدین دونوں شامل ہیں۔ میر تقی میر کو یار محمد خاکسار عرف میر کلو سے یہ شکایت ہے کہ:۔

"احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ و خطاب خود سید الشعرا پیش خود قرار دادہ" [۱]

فتح علی حسینی گردیزی کو اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں سے یہ گلہ ہے کہ:۔

"علت غائی تالیف شاں خوردہ گیری ہمسراں وستم ظریفی با معاصراں است۔ در اظہار مافی نفس الامر بجائز پرداختہ بلکہ از جہت عدم اعتناد قلت تتبع اکثر نازک خیالاں رنگیں نگار از قلم انداختہ در تصحیح اخبار و تحقیق احوال اعزہ اغلاط صریح بکار بردہ وخطا ہا نمایاں کردہ اند" [۲]

شفیق اورنگ آبادی کو میر تقی میر سے ان کی عیب جینی اور تنقیص کا شکوہ ہے اور قدرت اللہ قاسم ان سے یوں خفا ہیں کہ:۔ ... "در تذکرہ خود ہمہ کس را بہ بدی یاد کردہ" [۳]

اسی طرح قطب الدین باطن لکھتے ہیں کہ:۔

"گلشن بے خار تالیف نواب مصطفیٰ خاں شیفتہ جو اول سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ یہ حضرت ہیں نوابی پر فریفتہ، سب کو حقارت سے یاد کیا اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت ہجو آمیز ہے" [۴]

بعد ازاں انیسویں صدی کے وسط میں ایک مغربی اسکالر گارساں دتاسی اردو شعرا کے تذکروں پر یہ اعتراض کرتا ہے کہ

"تمام تذکرے ...... بالکل ناممکل ہیں اور عموماً ان میں صرف شاعر کا نام اور اس کے کلام کا انتخاب پایا جاتا ہے۔ لیکن بعض موقعوں پر جہاں حالات وواقعات کچھ ذرا وضاحت کے ساتھ بیان کیا گیا ہے وہاں بھی شاعر کی پرائیوٹ زندگی یا سال ولادت، و وفات کے متعلق ایک حرف بھی بہ مشکل نظر آتا ہے ...... اور نہ اس کی تالیفات و تصنیفات کا کچھ مذکور نظر آتا ہے اور اکثر تو اس کے صاحب دیوان ہونے کا ذکر بھی نہیں ہوتا ...."

گارساں دتاسی کے مترجم کریم الدین۔ انھیں اعتراضات کو ان الفاظ میں دھراتے ہیں کہ:۔

"اکثر جائے ان میں شعرا کا اور کچھ انتخاب اشعار کا لکھا ہے جس کا حال بہت لکھا ہے۔ ان کی پیدائش کی تاریخ نہیں لکھی اور نہ تاریخ وفات کسی کی لکھی ہے۔ اور حالات خانگی ان کے بہت کم لکھے ہیں بلکہ ان کی تصنیفات کا ذکر بھی بہت کم ہے اور یہ بھی بہت کم ہے کہ اس شاعر کا دیوان بھی ہے یا نہیں۔ شاید بہ سبب رشک کے تذکرہ نویس نہ لکھتے ہوں، کیونکہ اگر یہ کہیں گے کہ اس کی تصنیف سے ایک دیوان بھی ہے تو شاید اس سے یہ نتیجہ نکلے کہ وہ بڑا شاعر تھا اور یہ امر ان کو چھپانا منظور ہو" [۵]

بعد ازاں تذکرہ نگاری کے آخری دور میں صفا بدایونی صاحب شمیم سخن کو پچھلے تذکرہ نگاروں سے یہ شکوہ ہے کہ وہ شعرا کے

---

[۱] نکات الشعرا ص ۱۲۲ مرتبہ حبیب الرحمٰن خاں شروانی

[۲] دیباچہ ریختہ گویاں مرتبہ مولوی عبدالحق۔

[۳] مجموعہ نغز حصہ دوم مرتبہ حافظ محمود شیرانی ص ۲۳

[۴] گلستان بے خزاں ص ۵ مطبوعہ نول کشور لکھنؤ ۱۸۷۵ء

[۵] دیباچہ تاریخ ادب ہندوستانی بہ حوالہ معارف بابت اگست ۱۹۲۲ء

[۶] دیباچہ طبقات الشعرائے ہند ص ۱ از کریم الدین و فیلن مطبع العلوم دہلی ۱۸۴۸ء

ذکر میں روایات کو مدنظر رکھتے ہیں اور کلام کا عمدہ انتخاب نہیں دیتے۔ خزینۃ العلوم کے مؤلف درگا پرشاد نادر کو پچھلے تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ ان میں دکنی شعرا کو نظر انداز کیا گیا ہے۔ خود محمد حسین آزاد کو تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ ۔

"ان سے نہ کسی شاعر کی سرگزشت کا حال معلوم ہوتا ہے نہ اس کی طبیعت اور عادات و اطوار کا حال کھلتا ہے نہ اس کے کلام کی خوبی اور صحت و سقم کی کیفیت کھلتی ہے نہ یہ معلوم ہوتا ہے کہ اس کے معاصروں میں اور اس کے کلام میں کن کن باتوں میں کیا نسبت تھی۔ انتہا یہ ہے کہ سال ولادت اور سال وفات تک نہیں کھلتا[۱]"

تذکروں پر مذکورہ بالا اعتراضات خود قدیم تذکرہ نگاروں کی طرف سے کئے گئے ہیں اور اس میں میر تقی میر سے لے کر محمد حسین آزاد تک سبھی شامل ہیں۔ بیسویں صدی عیسوی کے ناقدین میں کلیم الدین احمد، ڈاکٹر احسن فاروقی اور پرنسپل عبدالشکور خصوصیت سے قابل ذکر ہیں۔ ہم یہاں صرف کلیم الدین کی رائے نقل کرنے پر اکتفا کرتے ہیں۔

"شاعر کی پیدائش، اس کا خاندان، اس کی زندگی کے مختلف واقعات اس کی تصنیفات اس کی تعلیم و تربیت۔ اس کا ماحول، ان میں سے کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا[۲]"

اب اگر ہم تذکروں کے قدیم و جدید ناقدین کی رایوں پر بیک وقت نظر ڈالیں اور تذکروں پر کڑی سے کڑی تنقید کو جائز رکھیں تو زیادہ سے زیادہ ان پر حسب ذیل اعتراضات وارد ہو سکتے ہیں:۔

۱۔ تذکروں میں حالات زندگی عموماً بہت مختصر اور انتخابات کلام اکثر طویل ہیں۔
۲۔ سوانح اور شاعر کے انداز سخن گوئی کے سلسلے میں تقریباً سب نے ایک ہی روش اختیار کی ہے۔
۳۔ شاعروں کے حالات میں ان کے سال پیدائش و وفات اور عمر و عہد کا کوئی خاص خیال نہیں رکھا گیا۔
۴۔ ایک شاعر کے اشعار دوسرے شاعر سے یا بعض اشعار کئی کئی شاعروں سے منسوب کر دئے گئے ہیں۔
۵۔ اکثر تذکروں پر ایک دوسرے کی تقلید کا اثر نمایاں ہے اور تازگی و ندرت بہت کم نظر آتی ہے۔
۶۔ شعر کے محاسن میں زیادہ تر صنائع لفظی و معنوی کو اہمیت دی گئی ہے اور حسب ضرورت ان کو ظاہر کیا گیا ہے۔
۷۔ اکثر طرفداری سے کام لیا گیا ہے اور شعرا کی تعریف و تنقیص ذاتی تعلقات کی بنا پر کی گئی ہے۔
۸۔ تنقیدی لب و لہجہ پر جوش اخلاقی غالب ہے اور عموماً سب کو اچھے الفاظ میں یاد کیا گیا ہے۔ زندوں کو درازی عمر کی دعا دی گئی ہے اور متوفین کو مغفرت کی۔
۹۔ اکثر شعرا کے اسلوب و سلیقہ شعر کے لئے مبہم الفاظ استعمال کئے گئے ہیں۔ جن سے شاعر کی حیثیت واضح نہیں ہوتی۔

لیکن ان خامیوں کے باوجود ان تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی۔ ان میں سے جو اعتراضات خود تذکرہ نگاروں کی کی طرف سے وارد کئے گئے ہیں وہ عموماً، رشک و رقابت، معاصرانہ چشمک، شاعرانہ تعلی اور علاقائی تعصبات کا نتیجہ ہیں۔ پھر چونکہ یہ تذکرہ نگار ایک دوسرے کی کمزوریاں گنوانے کے باوجود، اپنے تذکروں کو ان عیوب سے پاک نہیں رکھ سکے اس لئے ان کے بیانات کو چنداں اہمیت دینا مناسب نہیں لیکن جہاں تک جدید ناقدین کے اعتراضات کا تعلق ہے۔ انھوں نے

---

[۱] آب حیات ص ۴
[۲] اردو شاعری پر ایک نظر ص ۱۳

قدیم تذکرہ نگاروں کے ساتھ انصاف نہیں کیا۔ ہمیں تذکروں پر تنقیدی و تحقیقی قلم اٹھاتے وقت اس بات کو نظر انداز نہ کرنا چاہیے کہ وہ ایک ایسے عہد، ماحول اور ادبی فضا میں لکھے گئے ہیں جس میں نقد شعر اور سخن فہمی کا معیار آج کے معیار سے بالکل مختلف تھا۔ ان تذکرہ نگاروں کے سامنے، قدیم فارسی تذکروں کے سوا، ادبی تنقید، سوانح اور تنقید کے وہ جدید اصول یا نمونے موجود نہ تھے جن کی آڑ لے کر آج انھیں مطعون اور کم رتبہ خیال کیا جاتا ہے۔ اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کے مذاق ادب، طرز تنقید، اور انداز تذکرہ نگاری کو بیسویں صدی عیسوی کے نقطۂ نگاہ سے جانچنا کسی طرح مناسب نہیں۔ چنانچہ جو لوگ قدیم تذکروں کو آج کے معیار، یا اپنے خاص رجحانات و معتقدات کے تحت دیکھیں گے انھیں ضرور مایوسی ہوگی البتہ جو لوگ اُن تذکروں کو اسی خاص فضا میں لے جا کر دیکھنے کی کوشش کریں گے جن میں وہ لکھے گئے ہیں تو ہمیں یقین ہے کہ ایک دو نہیں انھیں سیکڑوں باتیں کام کی مل جائیں گی۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ انھیں ہمارے جدید نقادوں نے قدیم تذکروں کا بالاستیعاب مطالعہ نہیں کیا اور چند تذکروں پہ سرسری نظر ڈال کر رائیں قائم کر لی ہیں ورنہ کم از کم انھیں اس بات کا اندازہ ضرور ہو جاتا ہے کہ تذکروں پر جو اعتراضات کئے جاتے ہیں وہ ہر ایک پر منطبق نہیں ہوتے۔ ان میں یقیناً ایسے تذکرے بھی ہیں جن میں سوانح کے باب میں کچھ زیادہ احتیاط و توجہ سے کام نہیں لیا گیا لیکن انھیں تذکروں میں ایسے بھی موجود ہیں جن میں شعرا کے حالات زندگی کو احتیاط سے جمع کرنے۔ شعرا کے ادوار قائم کرنے، ہر دور کی شاعرانہ خصوصیات اُجاگر کرنے، شعرا کی ولدیت و سکونت کی نشاندہی کرنے، ان کے اساتذہ و تلامذہ کے نام دینے اور ان کے سنین وفات و پیدائش کے اندراج کرنے میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ ایسے تذکروں میں گلزار ابراہیم گلشن ہند، گلستانِ سخن، شمیم سخن اور خزینۃ العلوم کے نام آسانی سے لئے جا سکتے ہیں۔ تنقیدی رایوں کے سلسلے میں ــــ نکات الشعرا، گلشنِ بے خار اور آبِ حیات کو کسی طرح نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔ علاوہ ازیں تذکروں کی جو کڑیاں اوپر گنوائی گئی ہیں وہ کسی ایک تذکرے میں مجتمع نہیں بلکہ متعدد تذکروں میں بٹی ہوئی ہیں۔ بعض میں اشعار کے انتخاب کا اہتمام کیا گیا ہے۔ بعض میں حالات زندگی کو اہمیت دی گئی ہے۔ بعض میں ولدیت و سکونت کا ذکر ضرور کیا گیا ہے بعض میں استاد شاگرد کے نام خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں۔ بعض میں شعرا کے کلام پر رائیں ضرور دی گئی ہیں بعض میں معاصرانہ ادبی فضا پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ اس طرح اگر کسی خاص شاعر کے متعلق مختلف تذکروں کے اقتباسات جمع کریں تو ہمیں یقین ہے کہ اس کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آ جائے گی، بات یہ ہے کہ اُردو شعرا کے تذکرے بے شمار ہیں ان میں اچھے بھی ہیں اور برے بھی۔ بعض ایسے اعلیٰ درجے کے تذکرے موجود ہیں جن میں شاعروں کے حالات اور واقعات نہایت صحیح ہیں بالخصوص معاصرین کے متعلق ان کی معلومات ہر طرح قابل اعتبار ہے بعض میں تنقیدی پہلو بھی معیاری ہے[1]

اردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت

اس امر سے انکار ممکن نہیں کہ اُردو میں ادبی تنقید کی داغ بیل تذکرہ نگاروں کے ہاتھوں پڑتی ہے۔ تذکروں میں چونکہ شعرا کے حالات میں ایجاز و اختصار سے کام لیا جاتا ہے۔ اس لئے کسی شاعر یا اس کے کلام کے متعلق مفصل تنقیدی رائے کی تلاش تو بے سود ہوگی لیکن ان میں کلام کے حسن و قبح پر اجمالاً ایسی رائیں ضرور مل جاتی ہیں جنھیں تنقیدی نقوش و اشارات کے سوا کسی اور چیز سے تعبیر نہیں کر سکتے۔ یہ تنقیدی اشارات بھی عموماً کلام کی ظاہری صورتوں سے بحث کرتے ہیں اور معنوی خصوصیات کو ہاتھ نہیں لگاتے، لیکن اس سے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی شعور پر حرف نہیں آتا۔ بات یہ ہے کہ یہ تذکرے جس ادبی ماحول اور شاعرانہ فضا میں لکھے گئے ہیں اس میں آجکل کی طرح موضوع و مواد کو کچھ زیادہ اہمیت حاصل نہیں تھی بلکہ عربی و فارسی شاعری اور تنقید کے زیر کلام کی ظاہری صورت ہی کو سب کچھ سمجھا جاتا تھا۔

---

[1] معیار شعر و سخن، از ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۲۶ء ص ۹۵

اس وقت عربی فارسی کے کون سے تنقیدی اصول مروج تھے اور شعر و ادب کو اس وقت کن معیاروں پر، پرکھا جاتا تھا اس کا بھی مجمل ذکر سن لیجئے۔ عربی کا مشہور ادیب اور نقاد ابوالفرج قدامہ جس کی تنقیدی رائے کو شعر و سخن کے سلسلے میں آج تک کسی نہ کسی طور پر اہم خیال کیا جاتا ہے۔ اور جس کا سکہ، سترہویں اور اٹھارویں صدی کے عربی فارسی ادب پر چل رہا تھا رقمطراز ہے کہ:۔

"طرز بیان شعر کا اصل جزو ہے۔ مضمون و تخیل کا بجائے خود فاحش ہونا شعر کی خوبی کو زائل نہیں کرتا۔ شاعر ایک بڑھئی ہے لکڑی کی اچھائی برائی اس کے فن پر اثر انداز نہیں ہوتی۔"

"بہترین مذہب غلو و مبالغہ ہے اور یہی وہ طریقہ ہے جس کی طرف سخن شناس اور بافہم شعرا کا میلان رہا اور بعض کا خیال تو مجھے یہ معلوم ہوا کہ اُن کا قول یہ ہے کہ سب سے بہتر وہ شعر ہے جس میں سب سے زیادہ کذب ہو۔۔۔۔۔۔۔۔ مبالغہ کرنا حد اوسط پر اکتفا کرنے کے بہ نسبت زیادہ بہتر ہوتا ہے"[1]

اسی طرح عربی کا دوسرا مشہور و مقبول ناقد ابن رشیق لکھتا ہے کہ:۔

"ادائے معنی کے لئے نئے نئے انداز نکالنا اور ایک ایک بات کو کئی کئی طرح ادا کرنا شاعرانہ کمال ہے گویا معانی پانی ہیں اور الفاظ کی ترکیب بہ منزلہ گلاس۔ گلاسوں میں کوئی سیمیں ہے، کوئی طلائی۔ کوئی خزف کا ہے کوئی صدف کا۔ کوئی پتھر کا کوئی کانچ کا۔ پانی یعنی معانی بہر حال وہی ایک ہیں جو مختلف ترکیبوں اور اندازوں میں کانوں کے واسطے سے نفس کے سامنے آتے ہیں اور اگرچہ تشنگی طلب کو وہی بجھاتے ہیں لیکن گلاسوں کی رنگارنگی ایک لطف مزید دے جاتی ہے۔۔۔۔۔۔۔۔ شعر کی عبارت چار چیزوں سے اٹھتی ہے لفظ، وزن، معنی و قافیہ پس اس کی حد ہے"[2]

ان اقتباسات سے صاف ظاہر ہے کہ قدیم عربی ناقدین اگرچہ معنی کی اہمیت کے بھی قایل تھے لیکن ان کی تنقید کے معیار و اصول عموماً الفاظ ہی سے تعلق رکھتے تھے اور کلام پر ادبی داعلیٰ ہونے کا حکم انہیں اصول کے پیش نظر لگایا جاتا تھا لفظی تنقید کا یہ شعبہ بعد کو فن بلاغت کے نام سے منسوب ہوا اور اس میں علم معانی و بیان کے وہ سارے اجزا اور لوازم شامل ہو گئے جنھیں صنائع لفظی و معنوی، استعارات و تشبیہات، کنایہ و مجاز عروض و قواعد اور ردیف و قافیہ اور بعض دوسری لسانی و لغوی تشریحات کا نام دیا جاتا ہے۔ گویا تنقید شعر، عربوں کے نزدیک تخلیق شعر کی طرح ذوقی اور وجدانی چیز تھی اور بقول ڈاکٹر شوکت سبزواری اُن کی نگاہ میں شعر کی خوبیاں یہ تھیں کہ زبان کے اعتبار سے سادہ اور رواں ہو اس کی بندش میں چستی اور متانت پائی جاتی ہو الفاظ قلیل اور معنی کثیر ہوں، تکلف اور آورد سے پاک ہو اور تشبیہات میں ندرت اور تغزل میں رقت پائی جاتی ہو[3]۔۔۔۔۔۔ رفتہ رفتہ ان تنقیدی معیاروں نے میکانکی صورت اختیار کر لی اور شعر میں معنی کو لفظ کا تابع بنا کر پرکھا جانے لگا۔ یہ اصول عربوں کے اثر سے فارسی ادب پر بھی اثر انداز ہوئے اور فارسی شاعری پر سب سے پہلے قلم اٹھانے والے ادیب نظامی عروضی سمرقندی نے مجمع النوادر میں اس بات کا اظہار کیا کہ مذاق شعر و سخن میں پختگی اور لطف و تاثیر پیدا کرنے کے لئے ضروری ہے کہ اوائل عمری ہی میں شاعر کی نظر سے کم از کم بیس ہزار اشعار گزر جائیں اور علم عروض پر قابو حاصل ہو جائے اس لئے کہ نظامی سمرقندی کے نزدیک:۔

"شاعری صناعتے است کہ شاعر بداں صناعت اتساق مقدمات موہومہ کند والتیام قیاسات منتج براں وجہ معنی خرد

---

[1] کتاب العمدہ بحوالہ اُردو تنقید کی تاریخ۔
[2] نگار انتقاد نمبر صفحہ ۶۳ جنوری ۱۹۴۶ء

بزرگ گرداند و معنی بزرگ را خرد، نیکو را در خلعت زشت باز نماید و زشت را در صورت نیکو جلوہ کند و بہ ایہام قوت ہائے غضبانی و شہوانی را برانگیزد تا بداں ایہام طباع را انقباضے و انبساطے بود و امور عظام را در نظام عالم سبب شود"[1]

ان خیالات کا یہ نتیجہ ہوا کہ شاعری کو محسوسات و جذبات کی ترجمانی کے بجائے سیاہ کو سفید اور سفید کو سیاہ، جھوٹ کو سچ اور سچ کو جھوٹ بنا کر ظاہر کرنے کا وسیلہ سمجھ لیا گیا، چنانچہ رشید الدین وطواط۔ نے عربی فن نقد کی تقلید میں ایک ضخیم کتاب علم بدیع پر فارسی زبان میں لکھی اور اس میں صنائع لفظی و معنوی کو شعر۔ کے حسن و اثر کا سبب قرار دیا[2] کم و بیش لفظی تنقید کے یہی مباحث شمس قیس رازی کے یہاں زیر بحث آئے ہیں بلکہ اس نے وطواط کے مقابلے میں اس سے زیادہ تفصیل سے ردیف و قافیہ، عروض اور علم معانی و بیان کے دوسرے لوازم کو کلام کے محاسن خاص میں شمار کیا[3]

غرض کہ جس وقت اُردو فارسی شعرا کے تذکرے مرتب ہو رہے تھے اس وقت عربی و فارسی تنقید کے محور، موضوع، مواد یا معنی نہیں بلکہ ہیئت الفاظ اور علم بیان کے لوازم تھے۔ اس لئے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی لب و لہجہ کو اس وقت کے مروج معیار تنقید سے ہٹ کر دیکھنا مناسب نہ ہوگا بلکہ ہمیں اُن کی تنقیدی قدر و قیمت متعین کرنے کے لئے لفظی تنقید کے ان اُصول و ضوابط کو سامنے رکھنا ہوگا جو انیسویں صدی کے وسط تک شعر و ادب کا پیمانہ خاص خیال کئے جاتے تھے، چنانچہ اگر ہم شعرائے اُردو کے تذکروں کو قدیم فن نقد کی روشنی میں دیکھیں تو اندازہ ہوگا کہ اختصار و ایجاز کے باوجود اُن میں تنقیدی مواد کی کمی نہیں ہے۔ نکات الشعرا و مخزن نکات سے لے کر شمیم سخن و آب حیات تک تنقیدی شعور و اُصول کا ایک ارتقائی سلسلہ ہے جو وقت اور ماحول کے تقاضوں کے ساتھ ساتھ الفاظ کے معنی کی طرف اور ہیئت سے موضوع کی طرف بڑھتا گیا ہے۔ سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگار میر، گردیزی، قائم، میر حسن، لچھمی نرائن شفیق اور حمید اورنگ آبادی وغیرہ۔ تنقیدی شعور سے بیگانہ نہیں ہیں۔ ذوقی اور وجدانی تنقید کے ان اصولوں کی کارفرمائی ان کے تذکروں میں ملتی ہے جو عربی و فارسی کے زیر اثر اس وقت عموماً مروج تھے۔ اس سے زیادہ ان تذکرہ نگاروں سے توقع کرنا ان کے ساتھ ناانصافی ہے۔ لیکن اٹھارہویں صدی کے اوائل میں علم و ادب کی روشنی اور فورٹ ولیم کالج کی تحریک نے جہاں برصغیر کے عام ادبی شعور کو متاثر کیا ہے وہاں اس زمانے کے ناقدین یعنی تذکرہ نگاروں کے انداز فکر اور اسلوب نگارش پر بھی نمایاں اثر ڈالا ہے۔ چنانچہ، گلزار ابراہیم، طبقات الشعرائے ہند، گلستان سخن، گلشن بے خار، شمیم سخن اور آب حیات کے تنقیدی لب و لہجے میں یہ اثرات اکثر جگہ نظر آتے ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ اُردو کے ان تذکرہ نگاروں کا تنقیدی شعور، عربی فارسی کے قدیم مروج معیاروں اور سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگاروں سے الگ اپنی راہ نکالنے کی کوشش میں لگا ہوا ہے۔ اس لئے کلیم الدین صاحب کی یہ رائے درست نہیں معلوم ہوتی کہ "ان تذکروں کی اہمیت محض تاریخی ہے، یہ دنیائے تنقید میں کوئی اہمیت نہیں رکھتے۔"

افسوس ہے کہ کلیم الدین تذکروں کی تنقید کو سترھویں اور اٹھارویں صدی عیسوی کے تنقیدی معیار کے بجائے بیسوی صدی عیسوی بلکہ اپنے ذاتی معیار کی روشنی میں دیکھتے ہیں۔ ورنہ ان تذکروں میں تنقیدی شعور کی اتنی کمی نہیں ہے جتنی کہ انھیں نظر آتی ہے اگر ہم عربی و فارسی کے مذکورہ بالا مروج اصول تنقید کو نظر میں رکھیں تو اندازہ ہوگا کہ ہمارے قدیم ترین تذکرہ نگار، میر، قائم اور میر حسن

---

[1] مجمع النوادر چاپ تہران
[2] حدائق السحر فی دقائق الشعر از رشید الدین وطواط
[3] المعجم فی المعاییر الاشعار العجم۔

اور مصحفی۔ سبھی ان اصولوں کا احساس رکھتے ہیں۔ مثال کے طور پر میر نے نکات الشعرا میں تنقید کے جن اصولوں پر بار بار زور دیا ہے۔ اُن میں :-

۱۔ ربطِ کلام
۲۔ خوش فکری
۳۔ تلاش لفظ تازہ
۴۔ صفائی گفتگو
۵۔ ایجاد مضامین
۶۔ تر داری
۷۔ دردمندی
۸۔ طرزِ خاص

شامل ہیں[۱] اوران اصولوں کی پاسداری تقریباً ہر قدیم تذکرہ نگار کے یہاں نظر آتی ہے۔ ہر چند کہ ان اصول پر مفصل بحث کہیں نہیں کی گئی اور نہ تذکروں میں اس کی گنجائش تھی۔ لیکن اشارات کی صورت میں یہ جگہ جگہ ملیں گے۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی ان اشارات کا تفصیلی جائزہ لیتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "تذکروں میں ان تنقیدی اشاروں کی بڑی اہمیت ہے۔ ان کا تجزیہ کرنے کے بعد پتہ چلتا ہے کہ یہ چار عناصر سے مرکب ہیں اوّل شاعری کے کلام پر رائے۔ دوم فارسی شاعروں سے مقابلہ۔ سوم کلام پر اصلاح چہارم اس زمانے کی ادبی تحریکوں پر اشارے اس کے علاوہ بعض تذکرے ایسے بھی ہیں جن میں شعر و شاعری کے متعلق فنی مباحث بھی مل جاتے ہیں[۲]

ان امور سے بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی پتہ چلتا ہے کہ "ابتدائی دور میں بھی فارسی سے اُردو میں کام لینے کی حدود مقرر تھیں جن کا سمجھنا سلیقۂ شعر گوئی کے لئے ضروری تھا۔ اُردو شعرا کے جتنے بھی تذکرے ہیں ان میں ایسے اشارات بہت صاف اور واضح ہیں جن سے یہ معلوم کرنا آسان ہے کہ دور قدیم میں شعر و شاعری کا مذاق کیا تھا کن اصولوں کو ملحوظ رکھا جاتا تھا الفاظ دیگر مروجہ معیار تنقید کیا تھا جس پر شاعر اپنے کلام کو پرکھتے تھے[۳]"

تذکرہ نگاروں کے یہ تنقیدی اشارے اور فنی مباحث جن کا تعلق زیادہ تر زبان و بیان سے ہے خواہ کتنے ہی پُرانے کیوں نہ ہو جائیں لیکن جب تک ادب، الفاظ کا فن رہے گا ان کی اہمیت کو نظری اور عملی دونوں قسم کی تنقیدوں میں کسی طرح بھی نظرانداز نہیں کیا جا سکتا۔ وقت کے تقاضے تنقید میں ان کے دخل کو کم کر سکتے ہیں لیکن سرے سے انھیں خارج نہیں کر سکتے۔ شعر و ادب کے سلسلے میں وہ شروع سے تنقید کا جزو رہے ہیں اور آئندہ بھی رہیں گے، جدید تنقید خواہ کوئی صورت اختیار کرے۔ اس کے اصول خواہ کتنے ہی بدل جائیں، موضوع و مواد کو ہیئت و صورت کو خواہ کتنی ہی برتری حاصل ہو جائے، تنقید سے "ذریعۂ اظہار" یعنی الفاظ کی وقعت کم نہ ہوگی۔ انھیں پہلے بھی اہم خیال کیا جاتا تھا اور آج بھی اہم خیال کئے جاتے ہیں۔ چنانچہ نیاز فتحپوری لکھتے

۱؎ "معیار شعر و سخن" از ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۴۲ء ص ۲۸
۲؎ اردو تنقید کا ارتقاء ص ۲۰
۳؎ غزل اور متغزلین ص ۴۵

ہیں کہ " یہ بالکل درست ہے کہ شاعری کی اصل روح جذبات کا اظہار ہے جسے آجکل کی اصطلاح میں داخلی بھی کہتے ہیں لیکن اگر طریق اظہار ناقص یا پیش پا افتادہ ہو تو شعر معیار سے گر جائے گا۔ اسی طرح خارجی شاعری کو لیجئے جس کا انحصار زیادہ تر محاکات یا ظاہری نقاشی پر ہے کہ اگر اس کے خطوط اچھے نہ ہوں گے تو وہ بھی پسند نہ کی جائے گی۔ اس لئے میرے نزدیک بنیادی چیز طریق اظہار ہے جس پر محاسن شعری کا انحصار ہے خواہ شاعری داخلی ہو یا خارجی "[1] ڈاکٹر سید عبداللہ لکھتے ہیں کہ "بعض لوگ زبان کی صحت کے مسئلہ کو لفظی حرف گیری کے نام سے یاد کرتے ہیں لیکن سچ یہ ہے کہ یہ خیال صحیح نہیں ادب اور تحریر کی ہر قسم میں زبان کی صحت کی بڑی اہمیت ہے بلکہ ناگزیر حیثیت رکھتی ہے۔ غور کیجئے تو یہ صاف ظاہر ہوگا کہ کوئی ادبی تحریر اپنے اظہار و ابلاغ میں اس وقت تک کامیاب نہیں ہو سکتی جب تک اس کے وسائل اظہار بلیغ اور کامیاب نہیں ہو پاتے اور ادب کا واحد وسیلہ اظہار زبان و بیان ہے کسی نے کسی کو کوئی ایسا مصور دیکھا ہے جو اپنے رنگوں کی صحیح ترتیب و ترکیب کے بغیر کامیاب تصویر بنانے کا مدعی ہوا ہے اور اگر ایسا کوئی ہے تو وہ یقیناً ژولیدگی تصور کا مریض ہے۔ یہی حال شاعری اور ادب کا ہے کہ اس میں زبان و بیان کی بلاغت کے بغیر کامیاب نظم یا نثر لکھنے کا دعویٰ صرف وہی کر سکتا ہے جو پتنگ اڑانے کا عادی ہے مگر ڈور کے بغیر"[2] رشید حسن خاں کا خیال ہے کہ "صحیح الفاظ اور مناسب طرز ادا کا انتخاب ایک ایسے شخص کے خیالات کو خواہ ان میں کتنی ہی اجنبیت ہو۔ دوسرے مختلف الخیال لوگوں تک پہنچانے کا واحد ذریعہ ہیں، اگر دونوں اجزا میں سے ایک جزو بھی ناقص ہے۔ اس صورت میں نہ بات بنے گی نہ دوسرے تک پہنچے گی"[3]

ان تفصیلات سے یہ ظاہر کرنا مقصود تھا کہ شعرائے اردو کے تذکروں میں جو تنقیدی اشارات کے اصول کار فرما نظر آتے ہیں، وہ بے وقعت نہیں ہیں۔ ان کی اہمیت آج بھی مسلم ہے اور اگر کوئی شخص اس نقطۂ نگاہ سے قدیم تذکروں کا تفصیلی مطالعہ کرے گا تو یہ صرف یہی نہیں یہ تذکرے اپنے وقت کے مذاق سخن اور طرز تنقید کے نمائندے نظر آئیں گے بلکہ ان کی دائم و قائم تنقیدی اہمیت کا اعتراف بھی کرنا ہوگا۔

تذکروں کی سوانحی اہمیت

ادبی تنقید کی طرح اردو میں ادبی سوانح نگاری کے ابتدائی نقوش بھی انھیں تذکروں میں ملتے ہیں۔ چنانچہ قدیم شعرا کی زندگی اور سیرت و شخصیت کے متعلق جتنی کتابیں یا مقالات اب تک مرتب ہوئے ہیں، یا ولی کے عہد سے لے کر انیسویں صدی کے اواخر تک شعرا کے متعلق جو واقعات و حالات سامنے آئے ہیں، ان سب کا سرچشمہ یہی تذکرے ہیں۔ دکنی شعرا سے لے کر شمالی ہند کے ممتاز شعرا درد، حاتم، سودا، میر، یقین، قائم، مصحفی، انشا، آتش، ناسخ، جرات، ممنون، میر حسن، تاباں، نواب مرزا، غالب، مومن، ذوق، نسیم، انیس، دبیر اور ظفر وغیرہ کے کلام و زندگی کی جتنی تصویریں آج ہمارے سامنے ہیں وہ انھیں تذکروں کی مدد سے تیار کی گئی ہیں، اور یقین ہے کہ آئندہ بھی قدما پر جو کچھ لکھا جائے گا تذکروں کے سہارے لکھا جائے گا۔ یہ مانا کہ شعرا کی زندگی و سیرت کے متعلق تذکرہ نگاروں کے بیانات میں بعض جگہ اعتدال و توازن کی کمی ہے اور گمان ہوتا ہے کہ انھوں نے کہیں کہیں باہم رفاقت و رقابت کے زیر اثر بیجا تعریف یا تنقیص سے بھی کام لیا ہے۔ لیکن سارے تذکروں کا یہ حال نہیں ہے۔ ان تذکرہ نگاروں میں بہت سے ایسے ہیں جنھوں نے

[1] نگار جنوری ۱۹۶۴ء
[2] نگار نیاز نمبر حصہ اول ص۱۲
[3] نگار نیاز نمبر ص۲۲۵

لاگ اور لگاؤ دونوں سے بے نیاز رہ کر شعرا کے حالات و کلام پر تبصرے کئے ہیں۔ ان کی تحریروں میں اخلاقی رعاداریوں کی پاسداری کے باوجود، بے باکی، حق بیانی، اور اعتدال کی مثالیں ملتی ہیں۔ ایسے تذکروں میں نکات الشعرا، تذکرہ الشعرا (میر حسن) گلشن بیخار، گلزار ابراہیم خوش معرکہ زیبا، عمدہ منتخبہ شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ کے نام آسانی سے لئے جا سکتے ہیں۔ ان میں جو کچھ لکھا گیا ہے اکثر بے رو رعایت لکھا گیا ہے۔ ملاقاتی لگاؤ، رشتۂ شاگردی و استادی، گروہ بندی اور معاصرانہ نوک جھوک کے باوجود، ان کی رایوں میں توازن پایا جاتا ہے۔ وہ بے سبب ہر جگہ اپنے حریفوں کو نیچا دکھانے یا دوستوں کو اوپر اٹھانے کی کوشش نہیں کرتے۔ دوستی یا دشمنی کے باوجود، وہ عموماً خدا لگتی کہتے ہیں۔ سودا و میر کی چوٹیں۔ مصحفی و انشا کے معرکے کس سے چھپے ہوئے ہیں۔ لیکن میر و مصحفی نے اپنے تذکروں میں انشا و سودا کے متعلق کوئی ایسی بات نہیں کہی جو ان کے مرتبۂ شاعرانہ کے منافی ہو۔ اسی طرح ان تذکرہ نگاروں نے اپنے متعلق جو کچھ لکھا ہے اس میں عام شعرا کی طرح، شاعرانہ تعلی سے کام نہیں لیا بلکہ اکثر نے اپنا حال بڑے انکسار سے لکھا ہے۔ اور اپنے لئے ہر جگہ "احقر، فقیر، حقیر، کمترین، خاکسار اور "عاجز و بے نوا" وغیرہ کے الفاظ استعمال کئے ہیں، ان باتوں سے اندازہ ہوتا ہے کہ تذکرہ نگاروں نے اس غیر جانب داری کو حتی الوسعیٰ برتا ہے۔ جس کے بغیر سوانح نگاری معتبر نہیں رہتی۔

تذکروں کے سوانحی پہلو کے سلسلے میں بعض ناقدین کا خیال ہے کہ "تذکروں میں شاعر کی پیدائش، اُس کا خاندان، اُس کی زندگی کے مختلف واقعات، اس کی تفصیلات، اس کی تعلیم و تربیت اس کا ماحول، اُن میں کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا۔ تذکرہ نویسیوں میں یہ قدرت نہیں کہ اِن واقعات کو اس طرح بیان کریں کہ شاعر کی تصویر میں جان آجائے اور بولنے لگے"[1]

یہ اعتراضات جیسا کہ پچھلی سطور میں ہم خود اظہار کر چکے ہیں، بڑی حد تک درست ہیں۔ لیکن سوال یہ ہے کہ آج بھی وہ کونسی ادبی تاریخ یا تنقیدی کتاب ہے جس میں کسی شاعر یا ادیب کے متعلق یہ ساری تفصیلات ایک جگہ مل جاتی ہوں اور اس انداز سے کہ اس کی جیتی جاگتی اور منہ بولتی تصویر سامنے آجاتی ہو۔ اس لئے اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی میں جبکہ آمد و رفت، رسل و رسائل، نشر و اشاعت اور کتابت و طباعت کے ذرائع بہت محدود تھے اور کتابیں عموماً ذاتی ذوق و شوق اور تسکین کے لئے لکھی جاتی تھیں۔ ان تذکرہ نگاروں سے یہ مطالبہ کرنا کہ وہ مستند سوانح حیات کے ساتھ کسی شاعر کی منہ بولتی تصویر پیش کریں، نامناسب ہے۔ ہاں کچھ تصویری خاکے اور رنگ ان تذکروں میں ضرور مل جائیں گے اور اگر ہم کسی شاعر کی مکمل تصویر دیکھنا ہی چاہیں تو مختلف تذکروں کی مدد سے بہ آسانی تیار کر سکتے ہیں۔ جن بزرگوں نے قدیم شعرا کے تذکرے مرتب کئے ہیں اور ان پر تفصیلی مقدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے اس قسم کے سوانحی خاکوں کی بہترین مثالیں ہر تذکرے کے سلسلے میں درج کی ہیں۔ ہم اُن کی تفصیل میں اس جگہ نہیں جانا چاہتے۔ لیکن اتنی بات بدیہی ہے کہ تذکرہ نگاروں نے جو سوانحی خطوط پیش کئے ہیں وہ بنیادی اور اصلی ہیں۔ اس لئے کہ اکثر تذکرہ نگاروں نے عموماً انھیں شعرا کی تفصیل دی ہے۔ جن سے وہ ذاتی طور پر یا کسی دوست کے ذریعہ واقف تھے اس کے برعکس جن سے وہ باخبر نہ تھے، ان کے متعلق اپنی لاعلمی کا صاف اظہار کر دیا ہے۔ ذاتی واقفیت جس کے بغیر سوانحی مواد میں جان نہیں آتی تذکرہ نگاروں کا اصل ماخذ ہے اور اسی ماخذ کی بدولت معاصرین کی زندگی کے متعلق ان کی رائیں آخر اس درجہ وقیع ہو جاتی ہیں کہ ہم انھیں کسی طرح نظر انداز نہیں کر سکتے۔ حقیقت یہ ہے کہ اردو میں تحقیق کی اکثر گتھیاں انھیں تذکروں نے سلجھائی ہیں۔ مثال کے طور پر میر تقی میر کی شاعری داخلی طور پر صاف پتہ دے رہی تھی کہ وہ کسی، پری تمثال کے تیر عشق کے گھایل تھے۔ لیکن خارجی شہادت

[1] اردو تنقید پر ایک نظر از کلیم الدین

کے بغیر کسی میں ہمت نہ تھی اس صوفی منش ، شاعر پر عشق بازی کی تہمت لگاتا ۔ نتیجۃً دوسرے غزل گو شعرا کی طرح ان کے رنگ مجازی کو بھی حقیقت کا ایک رُخ خیال کیا جاتا تھا لیکن جب ایک تذکرہ نگار نے میر کے متعلق یہ انکشاف کیا کہ :۔

"میر با پری تمثالے کہ از عزیزانش بود، در پردہ تعشق طبع میل خاطر داشت"[1]

تو میر کی شاعری کا مفہوم ہی بدل گیا ہے۔ اسکی شاعری زندگی سے فرار کا نتیجہ خیال کی جاتی تھی۔ لیکن تذکروں کے مطالعہ کے بعد اس کا ہر شعر زندگی کے مسائل میں گتھا ہوا نظر آنے لگا۔

اسی طرح دوسرے شعرا کی نجی زندگی کے متعلق ان تذکرہ نگاروں نے بعض ایسے راز فاش کر دئے ہیں جو شاعر کی شخصیت و کلام دونوں کی تفہیم کے لئے ضروری تھے لیکن ہماری نظر سے اوجھل تھے ، چند مثالیں دیکھئے :۔

۱۔ "میر حسن کو بہ سبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بہ پاس خاطر معشوقہ مثنوی بے نظیر تصنیف کی" (خوش معرکۂ زیبا)

۲۔ "آفتاب رائے رسوا۔ بر یک پسر کمبوہ متو نام تعشق پیدا کردہ بود" (نکات الشعرا)

۳۔ "میاں عبدالحئی تاباں المتخلص بہ تاباں۔ در وقت خویش نظیرے نہ داشت، سید زادہ بود بکمال حسن و وجاہت"
"تمام عالم فریفتہ حسن او بود و ملک گرم بازاری ریختہ از ال بر شعلہ رسد و بالاشد اکثر اشخاص این فن را وسیلہ ساختہ داخل صحبت ادمی شدند ...... عاشق معشوق مزاج بہ یک طفلے سلیمان نام تعشق داشت" (تذکرۃ الشعرا)

۴۔ "جعفر علی خاں زکی ...... ذہن و ذکا و طبع رسا داشت سرائی رام راجہ بر تعشق داشت" (نکات الشعرا)

۵۔ "امت الفاطمہ بیگم نام تھا، صاحب جی کے نام سے مشہور تھیں، حسن و صفات میں مثل آفتاب تھیں۔ اپنے معالجے میں مومن خاں سے سابقہ پڑا...... خاں موصوف کی مثنوی قول غمیں انکے حسن و جمال کی شرح ہے"۔ (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۶۔ "خواجہ حسن دہلوی بخشی نام ایک رنڈی ارباب نشاط سے ہے اس پر مرتے ہیں اور اکثر نام اس کا مقطع میں غزل کے داخل کرتے ہیں" (گلشن ہند)

۷۔ میر مظفر علی آزاد دہلوی در ہنگامے کہ بہ نزاکت نام کنیزے عاشق و منازعہ با پنا بیگم داشت معاملہ او مرجوع با حقیر بود" (گلشن ابراہیم)۔

۸۔ "فضائل علی خاں بے قید تخلص جوان محمد شاہی بود خوش خوراک خوش رو و خوش پوشاک با یکے از تیان ہند تعشق پیدا کردہ بود" (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۹۔ نزاکت تخلص رجو نام، نارنول کی بت بازاری ستم شعاری ہے جو شیفتہ مرحوم صاحب گلشن بے خار کی دوستداری سے شاعری میں نام پا گئی" (تذکرۃ النسا مولفہ نادر)

ان میں سے، میر تقی میر، میر حسن اور شیفتہ خود تذکرہ نگار ہیں لیکن انھوں نے اپنے تذکروں میں اپنے معشوقوں کا سراغ نہیں دیا، پھر بھی دوسرے تذکرہ نگاروں نے راز کو راز نہ رہنے دیا اور وہ سب کچھ کہدیا ہے جو ایک بے لاگ سوانح نگار ہی کہہ سکتا ہے۔ ڈاکٹر سید عبداللہ نکات الشعرا کے متعلق لکھتے ہیں کہ: تنقید سخن کے علاوہ مختلف اشخاص کی سیرت کے متعلق اس قدر برہنہ اور دلشگاف رائیں

---

[1] بہار بے خزاں، از احمد حسین سحر۔

پائی جاتی ہیں۔ جن کو پڑھ کر واقعی حیرت ہوتی ہے۔ ایک تو یوں بھی یہ بات زمانے کی فضا کے خلاف تھی، پھر یہ بات اور بھی مستزاد ہوئی کہ معاصرین پر رائے زنی کرتے ہوئے میر سے اُن کی دل شکنی کی مطلق پروا نہیں کی" لیکن یہ چیز میر تقی میر ہی تک محدود نہیں ہے بلکہ دوسرے تذکرہ نگاروں نے بھی اکثر یہی بے باک روش اختیار کی ہے۔ اور نجی زندگی کی ایسی جزئیات و تفصیلات پیش کر دی ہیں کہ اگر ہم انہیں مختلف تذکروں سے یکجا کریں تو ہر شاعر کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آسکتی ہے۔ لیکن ضرورت ہے قدیم تذکروں کو چھاننے کی۔ یہ کام بہت مشکل ہے۔ ہاں ان کی کمزوریاں بغیر مطالعہ بھی گنوائی جاسکتی ہیں۔

تذکروں کی تاریخی اہمیت

کریم الدین نے طبقات الشعرا میں لکھا ہے کہ "تذکرے اور طبقات چونکہ شاخیں فن تاریخ کی ہیں خصوصاً زبان عرب اور فارسی میں اس قسم کی بہت ہی تصنیف ہوئی ہیں۔ ان کی دیکھا دیکھی زبان اردو میں بھی اس طریق تصنیف کا استعمال کیا ہے[1]" اس عبارت سے ظاہر ہوتا ہے کہ ہمارے قدیم تذکرہ نگار، تذکرہ نگاری کو تاریخ نگاری سے الگ چیز نہ سمجھتے تھے۔ اس لئے یہ ممکن ہی نہیں کہ ان کے تذکروں میں تاریخ کے اوصاف نہ پائے جاتے ہوں۔ یہ صحیح ہے کہ ان میں سنین اور ادوار کے تعین کا اہتمام نہیں کیا گیا۔ واقعات و حالات کی تدوین و ترتیب بھی تاریخوں اور سنوں کا لحاظ رکھ کر نہیں کی گئی اس کے باوجود یہ تذکرے تاریخ و عہد کے احساس و اظہار سے یکسر خالی نہیں ہیں۔ ابتدائی تذکروں میں زبان و بیان کے عہد بہ عہد ارتقاء پر تاریخی تبصرے تو نہیں ملتے لیکن اس سے انکار ممکن نہیں کہ قدیم و جدید ادوار اور اسلوب شعر و ادب کی تبدیلیوں کا شعور ان میں پایا جاتا تھا۔ چنانچہ قائمؔ نے مخزنِ نکات مولفہ ۱۱۶۸ھ میں شعرا کے خاص ادوار قائم کئے ہیں اور دکنی و شمالی ہند کے شعرا پر غیر جانبدارانہ تنقیدی رائے دے کر معاصر شعرا کے مراتب متعین کئے ہیں[2] قائمؔ کے بعد میر حسن نے بھی یہی روش اختیار کی ہے اور ہر دور کو متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کر کے شعرا کا ذکر کیا ہے۔ گلزار ابراہیم مولفہ ۱۱۹۸ھ اور گلشنِ ہند مولفہ ۱۲۱۵ھ میں تاریخ نگاری کے عناصر اور بھی نمایاں ہو گئے ہیں۔ گلزار ابراہیم کے مصنف علی ابراہیم خاں چونکہ ایسٹ انڈیا کمپنی کے ملازم تھے اور اعلیٰ عہدے پر فائز تھے اس لئے انھیں شعرا کے حالات جمع کرنے میں بڑی آسانیاں تھیں چنانچہ انھوں نے اکثر تاریخ پیدائش و وفات کا تعین کیا ہے۔ شعرا کے حالات خط و کتابت کے ذریعہ فراہم کئے ہیں اور ان خطوط کے اقتباسات بھی دئیے ہیں۔ گلشنِ ہند میں مرزا علی لطف نے حالات کو مزید تفصیلی اور باوثوق بنانے کی کوشش کی ہے۔ گارساں دتاسی چونکہ مستشرق ہے اس لئے اس کا نقطۂ نظر تذکرہ نگاری کے باب میں بہت مختلف ہے۔ وہ "تاریخ ادب ہندوستانی" پہلی جلد میں اُردو زبان و ادب کی پیدائش اور ارتقاء پر بحث کرتا ہے اور دیباچہ میں اردو شاعری کے مختلف ادوار کا جائزہ لے کر شعرا کے حالات لکھتا ہے کریم الدین بھی طبقات الشعرا میں گارساں کے پابند نظر آتے ہیں اور اردو شاعری و ادب کو تاریخی حیثیت سے موضوع بحث بناتے ہیں ——

گلستان سخن، انتخاب دواوین، اور خزینۃ العلوم کے دیباچے بھی تاریخی اعتبار سے نہایت اہم ہے ان میں مختلف ادوار کے اسلوب سخن، زبان و بیان کی تبدیلیوں اور کلام کے محاسن و معائب کا ذکر آیا ہے۔ نتیجۃً ہمیں ان تذکروں کے ذریعہ اکثر شعرا کا سال وفات، تاریخ پیدائش، سکونت، ولدیت، شاگردی، اُستادی، مزاج، پسندیدہ صنعت، انداز سخن گوئی، طرز ادا اور اس کا شاعرانہ مرتبہ کم و بیش ہمارے سامنے آجاتا ہے، "شمیم سخن" اور "آب حیات" میں تذکرہ نگاری گویا تاریخ کی سرحدوں میں براہ راست داخل ہو جاتی ہے۔ ان میں ہمیں وہ سب کچھ مل جاتا ہے جو کسی قدیم ادبی تاریخ سے توقع کی جاسکتی ہے۔

---

[1] دیباچہ طبقات الشعرا ہند مطبوعہ ۱۸۴۸ء

[2] تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو "اردو کے قدیم تذکرے" از حبیب اللہ غضنفر مطبوعہ اردو جنوری و اپریل ۱۹۵۳ء

لیکن تذکروں کا تاریخی مواد صرف شعرا کے حالات زندگی یا ان کے کلام پر تنقید و تبصرہ تک محدود نہیں ہے ۔ ان میں بعض تحریکوں، ادبی روایتوں، شعری محفلوں، سماجی رسموں اور اخلاقی قدروں کا سراغ بھی ملتا ہے ۔ خواجہ احمد فاروقی، نکات الشعرا پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "اگر تنقید ایک سماجی عمل ہے تو اس سے سماجی حالات بھی واضح ہو سکتے ہیں ۔ میر کی تنقیدوں سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ :-

۱۔ اس زمانے میں ہندو اور مسلمانوں میں بڑا اتحاد اور میل جول تھا ۔ اور بعض شعرا قید مذہب و ملت سے آزاد تھے ۔
۲۔ اہل قلم، اہل سیف بھی تھے اور سخن فہمی و شمشیر شناسی میں تضاد نہیں تھا ۔
۳۔ درویشی اور شاعری دوش بدوش چلتی تھیں ۔
۴۔ زمانہ پر ایک انحطاطی رنگ چھایا ہوا تھا ۔ اس لئے بعض شعرا ہزل کی طرف مائل تھے ۔
۵۔ مشاعرے معاشرت کا جزو بن گئے تھے اور ان کی حیثیت ادبی جلسہ کی ہی نہیں تھی ۔ تنقیدی ادارے کی بھی تھی ۔
۶۔ سلطنت مغلیہ کے زوال کے ساتھ فارسی بھی زوال پذیر تھی اور اس کی خاکستر اردو کے لئے سامان وجود بن گئی تھی"[1]

یہ باتیں نکات الشعرا تک محدود نہیں ہیں ۔ سماجی زندگی کی یہ تفصیلات دوسرے تذکروں میں بھی ملتی ہیں اور ادبی تاریخ نگاری کے لئے بیش بہا سرمایہ کی حیثیت رکھتی ہیں ۔

تذکرہ نگاری کیا ہے؟

پچھلی سطور میں؛ اردو میں تذکرہ نگاری کے آغاز، تذکروں کے ادوار، ان کی قسمیں، تعداد، ظاہری و معنوی حیثیت، محرکات و موثرات، محاسن و معائب، تنقیدی و سوانحی اہمیت اور تاریخی و ادبی نوعیت کی تفصیل دی جا چکی ہے ۔ اس تفصیل کی روشنی میں تذکرہ نگاری کے فن کا تعین آسان بھی ہے مشکل بھی ۔ آسان یوں ہے کہ ان تفصیلات کے بعد تذکرہ نگاری کے فن کا احساس ضرور ہو جاتا ہے، مشکل یوں کہ اس احساس کے باوجود ہم اس کی حدود مقرر نہیں کر سکتے ۔ تذکروں کی مختلف نوعیتوں، قسموں اور محرکات سے اندازہ ہوا ہوگا کہ تذکرہ نگاری کا اولین محرک "انتخاب اشعار" یا "بیاض نگاری" کا شوق رہا ہے ۔ بیاض نگاری کی کیا نوعیت تھی اس کی تفصیل ہم بتا چکے ہیں، اس جگہ صرف اس قدر دہرانا ہے کہ بیاض میں جب اشعار کے ساتھ صاحبان اشعار کے نام اور تخلص بھی شامل ہو گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا ۔ بعد ازاں نام و تخلص میں خاص ترتیب پیدا کر دی گئی ۔ مختصر حالات زندگی کے ساتھ کلام پر مختصر تبصرہ کا اضافہ ہوا اور تذکرہ، بیاض سے آگے بڑھ کر نیم تاریخی، نیم سوانحی اور نیم تنقیدی فضا میں داخل ہو گیا ۔ وقت اور ماحول کی تبدیلیوں کے ساتھ تذکروں پر ادبی تاریخ اور تنقید و سوانح کا رنگ گہرا ہوتا گیا ۔ تین رنگوں کا یہی آمیزہ جسے حقیقی معنوں میں نہ ادبی تاریخ کہہ سکتے ہیں نہ تنقید نگاری و سوانح نگاری، تذکرے کا فن قرار پایا اور شعرا کے مختصر حالات، کلام پر سرسری تبصرہ اور انتخابِ اشعار کو اس کے عناصر ترکیبی میں شمار کیا گیا ۔

---

[1] میر تقی میر، حیات اور شاعری ص ۵۳۰

اس وقت عربی فارسی کے کون سے تنقیدی اصول مروج تھے اور شعر و ادب کو اس وقت کن معیاروں پر، پرکھا جاتا تھا اس کا بھی مجمل ذکر سن لیجئے۔ عربی کا مشہور ادیب اور نقاد ابوالفرج قدامہ جس کی تنقیدی رائے کو شعر و سخن کے سلسلے میں آج تک کسی نہ کسی طور پر اہم خیال کیا جاتا ہے۔ اور جس کا سکہ، سترہویں اور اٹھارویں صدی کے عربی فارسی ادب پر چل رہا تھا رقمطراز ہے کہ :۔

"طرز بیان شعر کا اصلی جزو ہے۔ مضمون و تخیل کا بجائے خود فاحش ہونا شعر کی خوبی کو زائل نہیں کرتا۔ شاعر ایک بڑھئی ہے لکڑی کی اچھائی برائی اس کے فن پر اثر انداز نہیں ہوتی۔"

"بہترین مذہب غلو و مبالغہ ہے اور یہی وہ طریقہ ہے جس کی طرف سخن شناس اور بافہم شعرا کا میلان رہا اور بعض کا خیال تو مجھے یہ معلوم ہوا کہ اُن کا قول یہ ہے کہ سب سے بہتر وہ شعر ہے جس میں سب سے زیادہ کذب ہو۔ .... مبالغہ کرنا حد اوسط پر اکتفا کرنے کے بہ نسبت زیادہ بہتر ہوتا ہے۔"[1]

اسی طرح عربی کا دوسرا مشہور و مقبول ناقد ابن رشیق لکھتا ہے کہ :۔

"ادائے معنی کے لئے نئے نئے انداز نکالنا اور ایک ایک بات کو کئی کئی طرح ادا کرنا شاعرانہ کمال ہے گویا معانی پانی ہیں اور الفاظ کی ترکیب بہ منزلہ گلاس۔ گلاسوں میں کوئی سیمیں ہے، کوئی طلائی۔ کوئی خزف کا ہے کوئی صدف کا۔ کوئی پتھر کا کوئی کانچ کا۔ پانی یعنی معانی بہرحال وہی ایک ہیں جو مختلف ترکیبوں اور اندازوں میں کانوں کے واسطے سے نفس کے سامنے آتے ہیں اور اگرچہ تشنگی طلب کو وہی بجھاتے ہیں لیکن گلاسوں کی رنگارنگی ایک لطف مزید ہے جاتی ہے۔ .... شعر کی عبارت چار چیزوں سے اٹھتی ہے لفظ، وزن، معنی و قافیہ۔ پس اس کی حد ہے۔"[1]

ان اقتباسات سے صاف ظاہر ہے کہ قدیم عربی ناقدین اگرچہ معنی کی اہمیت کے بھی قایل تھے لیکن ان کی تنقید کے معیار و اصول عموماً الفاظ ہی سے تعلق رکھتے تھے اور کلام پر ادبی و اعلیٰ ہونے کا حکم انہیں اصول کے پیش نظر لگایا جاتا تھا لفظی تنقید کا یہ شعبہ بعد کو فن بلاغت کے نام سے منسوب ہوا اور اس میں علم معانی و بیان کے وہ سارے اجزا اور لوازم شامل ہوگئے جنھیں صنائع لفظی و معنوی، استعارات و تشبیہات، کنایہ و مجاز عروض و قواعد اور ردیف و قافیہ اور بعض دوسری لسانی و لغوی تشریحات کا نام دیا جاتا ہے۔ گویا تنقید شعر، عربوں کے نزدیک تخلیق شعر کی طرح ذوقی اور وجدانی چیز تھی اور بقول ڈاکٹر شوکت سبزواری اُن کی نگاہ میں شعر کی خوبیاں یہ تھیں کہ زبان کے اعتبار سے سادہ اور رواں ہو اس کی بندش میں چستی اور متانت پائی جاتی ہو الفاظ قلیل اور معنی کثیر ہوں، تکلف اور آورد سے پاک ہو اور تشبیہات میں ندرت اور تغزل میں رقت پائی جاتی ہو[2] ..... رفتہ رفتہ ان تنقیدی معیاروں نے میکانکی صورت اختیار کر لی اور شعر میں معنی کو لفظ کا تابع بنا کر پرکھا جانے لگا۔ یہ اصول عربیوں کے اثر سے فارسی ادب پر بھی اثر انداز ہوئے اور فارسی شاعری پر سب سے پہلے قلم اٹھانے والے ادیب نظامی عروضی سمرقندی نے مجمع النوادر میں اس بات کا اظہار کیا کہ مذاق شعر و سخن میں پختگی اور لطف و تاثیر پیدا کرنے کے لئے ضروری ہے کہ اوائل عمری ہی میں شاعر کی نظر سے کم از کم بیس ہزار اشعار گزر جائیں اور علم عروض پر قابو حاصل ہو جائے اس لئے کہ نظامی سمرقندی کے نزدیک :۔

"شاعری صناعتے است کہ شاعر بداں صناعت التساق مقدمات موہومہ کند والتیام قیاسات منتج براں وجہ معنی خرد

[1] کتاب العمدہ بحوالہ اُردو تنقید کی تاریخ۔
[2] نگار انتقاد نمبر صفحہ ۶۳ جنوری ۱۹۴۶ء

بزرگ گرداند و معنی بزرگ را خرد، نیکو را در خلعت زشت باز نماید و زشت را در صورت نیکو جلوہ کند و بہ ایہام قوت ہائے غضبانی و شہوانی را برانگیزد تا بداں ایہام طباع را انقباضے وانبساطے بود و امور عظام را در نظام عالم سبب شود۔[1]

ان خیالات کا یہ نتیجہ ہوا کہ شاعری کو محسوسات و جذبات کی ترجمانی کے بجائے سیاہ کو سفید اور سفید کو سیاہ، جھوٹ کو سچ اور سچ کو جھوٹ بنا کر ظاہر کرنے کا وسیلہ سمجھ لیا گیا، چنانچہ رشید الدین وطواط۔ نے عربی فن نقد کی تقلید میں ایک ضخیم کتاب علم بدیع پر فارسی زبان میں لکھی اور اس میں صنائع لفظی و معنوی کو شعر۔ کے حسن و اثر کا سبب قرار دیا[2] کم و بیش لفظی تنقید کے یہی مباحث شمس قیس رازی کے یہاں زیر بحث آئے ہیں بلکہ اس نے وطواط کے مقابلے میں اس سے زیادہ تفصیل سے ردیف و قافیہ، عروض اور علم معانی و بیان کے دوسرے لوازم کو کلام کے محاسن خاص میں شمار کیا[3]

غرض کہ جس وقت اردو فارسی شعرا کے تذکرے مرتب ہو رہے تھے اس وقت عربی و فارسی تنقید کے محور، موضوع، مواد یا معنی نہیں بلکہ ہیئت الفاظ اور علم بیان کے لوازم تھے۔ اس لئے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی لب و لہجہ کو اس وقت کے مروج معیار تنقید سے ہٹ کر دیکھنا مناسب نہ ہوگا بلکہ ہمیں ان کی تنقیدی قدر و قیمت متعین کرنے کے لئے لفظی تنقید کے ان اصول و ضوابط کو سامنے رکھنا ہوگا جو انیسویں صدی کے وسط تک شعر و ادب کا پیمانہ خاص خیال کئے جاتے تھے، چنانچہ اگر ہم شعرائے اردو کے تذکروں کو قدیم فن نقد کی روشنی میں دیکھیں تو اندازہ ہوگا کہ اختصار و ایجاز کے باوجود ان میں تنقیدی مواد کی کمی نہیں رہی ہے۔ نکات الشعرا و مخزن نکات سے لے کر شمیم سخن و آب حیات تک تنقیدی شعور و اصول کا ایک ارتقائی سلسلہ ہے جو وقت اور ماحول کے تقاضوں کے ساتھ ساتھ الفاظ کے معنی کی طرف اور ہیئت سے موضوع کی طرف بڑھتا گیا ہے۔ سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگار میر، گردیزی، قائم، میر حسن، لچھمی نرائن شفیق اور حمید اورنگ آبادی وغیرہ۔ تنقیدی شعور سے بیگانہ نہیں ہیں۔ ذوقی اور وجدانی تنقید کے ان اصولوں کی کارفرمائی ان کے تذکروں میں ملتی ہے جو عربی و فارسی کے زیر اثر اس وقت عموماً مروج تھے۔ اس سے زیادہ ان تذکرہ نگاروں سے توقع کرنا ان کے ساتھ ناانصافی ہے۔ لیکن اٹھارہویں صدی کے اوائل میں علم و ادب کی روشنی اور فورٹ ولیم کالج کی تحریک نے جہاں برصغیر کے عام ادبی شعور کو متاثر کیا ہے وہاں اس زمانے کے ناقدین یعنی تذکرہ نگاروں کے انداز فکر اور اسلوب نگارش پر بھی نمایاں اثر ڈالا ہے۔ چنانچہ، گلزار ابراہیم، طبقات الشعرائے ہند، گلستان سخن، گلشن بے خار، شمیم سخن اور آب حیات کے تنقیدی لب و لہجے میں یہ اثرات اکثر جگہ نظر آتے ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ اردو کے ان تذکرہ نگاروں کا تنقیدی شعور، عربی فارسی کے قدیم مروج معیاروں اور سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگاروں سے الگ اپنی راہ نکالنے کی کوشش میں لگا ہوا ہے۔ اس لئے کلیم الدین صاحب کی یہ رائے درست نہیں معلوم ہوتی کہ "ان تذکروں کی اہمیت محض تاریخی ہے، یہ دنیائے تنقید میں کوئی اہمیت نہیں رکھتے۔"

افسوس ہے کہ کلیم الدین تذکروں کی تنقید کو سترھویں اور اٹھارویں صدی عیسوی کے تنقیدی معیار کے بجائے بیسوی صدی عیسوی بلکہ اپنے ذاتی معیار کی روشنی میں دیکھتے ہیں۔ ورنہ ان تذکروں میں تنقیدی شعور کی اتنی کمی نہیں ہے جتنی کہ انھیں نظر آتی ہے اگر ہم عربی و فارسی کے مذکورہ بالا مروج اصول تنقید کو نظر میں رکھیں تو اندازہ ہوگا کہ ہمارے قدیم ترین تذکرہ نگار، میر، قائم اور میر حسن

---

[1] مجمع النوادر چاپ تہران

[2] حدائق السحر فی دقائق الشعر از رشید الدین وطواط

[3] المعجم فی المعاییر الاشعار العجم۔

اور مصحفی۔ سبھی ان اصولوں کا احساس رکھتے ہیں۔ مثال کے طور پر میرؔ نے نکات الشعراء میں تنقید کے جن اصولوں پر بار بار زور دیا ہے۔ اُن میں ۱۔

۱۔ ربطِ کلام
۲۔ خوش فکری
۳۔ تلاش لفظ تازہ
۴۔ صفائی گفتگو
۵۔ ایجاد مضامین
۶۔ تہ داری
۷۔ دردمندی
۸۔ طرز خاص

شامل ہیں[۱] اور ان اصولوں کی پاسداری تقریباً ہر قدیم تذکرہ نگار کے یہاں نظر آتی ہے۔ ہرچند کہ ان اصول پر مفصل بحث کہیں نہیں کی گئی اور نہ تذکروں میں اس کی گنجائش تھی۔ لیکن اشارات کی صورت میں یہ جگہ جگہ ملیں گے۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی ان اشارات کا تفصیلی جائزہ لیتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "تذکروں میں ان تنقیدی اشاروں کی بڑی اہمیت ہے۔ ان کا تجزیہ کرنے کے بعد پتہ چلتا ہے کہ یہ چار عناصر سے مرکب ہیں اوّل شاعری کے کلام پر رائے۔ دوم فارسی شاعروں سے مقابلہ۔ سوم کلام پر اصلاح چہارم اس زمانے کی ادبی تحریکوں پر اشارے اس کے علاوہ بعض تذکرے ایسے بھی ہیں جن میں شعر و شاعری کے متعلق فنی مباحث بھی مل جاتے ہیں[۲]"

ان امور سے بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی پتہ چلتا ہے کہ "ابتدائی دور میں بھی فارسی سے اُردو میں کام لینے کی حدود مقرر تھیں جن کا سمجھنا سلیقۂ شعر گوئی کے لئے ضروری تھا۔ اُردو شعراء کے جتنے بھی تذکرے ہیں ان میں ایسے اشارات بہت صاف اور واضح ہیں جن سے یہ معلوم کرنا آسان ہے کہ دورِ قدیم میں شعر و شاعری کا مذاق کیا تھا کن اصولوں کو ملحوظ رکھا جاتا تھا بالفاظ دیگر مروجہ معیار تنقید کیا تھا جس پر شعراء اپنے کلام کو پرکھتے تھے[۳]"

تذکرہ نگاروں کے یہ تنقیدی اشارے اور فن مباحث جن کا تعلق زیادہ تر زبان و بیان سے ہے خواہ کتنے ہی پُرانے کیوں نہ ہو جائیں لیکن جب تک ادب، الفاظ کا فن رہے گا ان کی اہمیت کو نظری اور عملی دونوں قسم کی تنقیدوں میں کسی طرح بھی نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔ وقت کے تقاضے تنقید میں ان کے دخل کو کم کر سکتے ہیں لیکن سرے سے انھیں خارج نہیں کر سکتے۔ شعر و ادب کے سلسلے میں وہ شروع سے تنقید کا جزو رہے ہیں اور آئندہ بھی رہیں گے، جدید تنقید خواہ کوئی صورت اختیار کرے۔ اس کے اصول خواہ کتنے ہی بدل جائیں، موضوع و مواد کو ہیئت و صورت کو خواہ کتنی ہی برتری حاصل ہو جائے، تنقید سے "ذریعہ اظہار" یعنی الفاظ کی وقعت کم نہ ہوگی۔ انھیں پہلے بھی اہم خیال کیا جاتا تھا اور آج بھی اہم خیال کئے جاتے ہیں۔ چنانچہ نیاز فتحپوری لکھتے

۱۔ معیار شعر و سخن۔ از ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۴۲ء ص ۱۸۵

۲۔ اردو تنقید کا ارتقاء ص ۹۶

۳۔ غزل اور متغزلین ص ۴۵

ہیں کہ " یہ بالکل درست ہے کہ شاعری کی اصل روح جذبات کا اظہار ہے جسے آجکل کی اصطلاح میں داخلی بھی کہتے ہیں لیکن اگر طریق اظہار ناقص یا پیش پا افتادہ ہو تو شعر معیار سے گر جائے گا۔ اسی طرح خارجی شاعری کو لیجئے جس کا انحصار زیادہ تر محاکات یا ظاہری نقاشی پر ہے کہ اگر اس کے خطوط اچھے نہ ہوں گے تو وہ بھی پسند نہ کی جائے گی۔ اس لئے میرے نزدیک بنیادی چیز طریق اظہار ہے جس پر محاسن شعری کا انحصار ہے خواہ شاعری داخلی ہو یا خارجی"[۱] ڈاکٹر سید عبداللہ لکھتے ہیں کہ " بعض لوگ زبان کی صحت کے مسئلہ کو لفظی حرف گیری کے نام سے یاد کرتے ہیں لیکن سچ یہ ہے کہ یہ خیال صحیح نہیں ادب اور تحریر کی ہر قسم میں زبان کی صحت کی بڑی اہمیت ہے بلکہ ناگزیر حیثیت رکھتی ہے۔ غور کیجئے تو یہ صاف ظاہر ہو گا کہ کوئی ادبی تحریر اپنے اظہار و ابلاغ میں اس وقت تک کامیاب نہیں ہو سکتی جب تک اس کے وسائل اظہار بلیغ اور کامیاب نہیں ہو پاتے اور ادب کا واحد وسیلہ اظہار زبان و بیان ہے کسی نے کسی کو کوئی ایسا مصور دیکھا ہے جو اپنے رنگوں کی صحیح ترتیب و ترکیب کے بغیر کامیاب تصویر بنانے کا مدعی ہوا ہے اور اگر ایسا کوئی ہے تو وہ یقیناً ژولیدگی تصور کا مریض ہے۔ یہی حال شاعری اور ادب کا ہے کہ اس میں زبان و بیان کی بلاغت کے بغیر کامیاب نظم یا نثر لکھنے کا دعویٰ صرف وہی کر سکتا ہے جو پتنگ اُڑانے کا عادی ہے مگر ڈور کے بغیر"[۲] رشید حسن خاں کا خیال ہے کہ " صحیح الفاظ اور مناسب طرز ادا کا انتخاب ایک ایسے شخص کے خیالات کو خواہ ان میں کتنی ہی اجنبیت ہو۔ دوسرے مختلف الخیال لوگوں تک پہنچانے کا واحد ذریعہ ہیں، اگر دونوں اجزا میں سے ایک جزو بھی ناقص ہے۔ اس صورت میں نہ بات بنے گی نہ دوسرے تک پہنچے گی"[۳]

ان تفصیلات سے یہ ظاہر کرنا مقصود تھا کہ شعرائے اردو کے تذکروں میں جو تنقیدی اشارات کے اُصول کار فرما نظر آتے ہیں، وہ بے وقعت نہیں ہیں۔ ان کی اہمیت آج بھی مسلّم ہے اور اگر کوئی شخص اس نقطۂ نگاہ سے قدیم تذکروں کا تفصیلی مطالعہ کرے گا تو یہ صرف یہی نہیں یہ تذکرے اپنے وقت کے مذاق سخن اور طرز تنقید کے نمائندے نظر آئیں گے بلکہ ان کی دائم و قائم تنقیدی اہمیت کا اعتراف بھی کرنا ہو گا۔

تذکروں کی سوانحی اہمیت

ادبی تنقید کی طرح اُردو میں ادبی سوانح نگاری کے ابتدائی نقوش بھی انھیں تذکروں میں ملتے ہیں۔ چنانچہ قدیم شعرا کی زندگی اور سیرت و شخصیت کے متعلق جتنی کتابیں یا مقالات اب تک مرتب ہوئے ہیں، یا ولیؔ کے عہد سے لے کر انیسویں صدی کے اواخر تک شعرا کے متعلق جو واقعات و حالات سامنے آئے ہیں، ان سب کا سرچشمہ یہی تذکرے ہیں۔ دکنی شعرا سے لے کر شمالی ہند کے ممتاز شعرا دردؔ، حاتمؔ، سوداؔ، میر یقینؔ، قاسمؔ، مصحفیؔ، انشاؔ، آتشؔ، ناسخؔ، جراتؔ، ممنونؔ، میر حسنؔ، تاباںؔ، نواب مرزاؔ، غالبؔ، مومنؔ، ذوقؔ، نسیمؔ، انیسؔ، دبیرؔ اور ظفرؔ وغیرہ کے کلام و زندگی کی جتنی تصویریں آج ہمارے سامنے ہیں وہ انھیں تذکروں کی مدد سے تیار کی گئی ہیں، اور یقین ہے کہ آئندہ بھی قدما پر جو کچھ لکھا جائے گا تذکروں کے سہارے لکھا جائے گا۔ یہ مانا کہ شعرا کی زندگی و سیرت کے متعلق تذکرہ نگاروں کے بیانات میں بعض جگہ اعتدال و توازن کی کمی ہے اور گمان ہوتا ہے کہ انھوں نے کہیں کہیں باہم رفاقت و رقابت کے زیر اثر بیجا تعریف یا تنقیص سے بھی کام لیا ہے۔ لیکن سارے تذکروں کا یہ حال نہیں ہے۔ ان تذکرہ نگاروں میں بہت سے ایسے ہیں جنھوں نے

---

[۱] نگار جنوری سنہ ۱۹۶۴ء
[۲] نگار نیاز نمبر حصہ اول ص ۲۱
[۳] نگار نیاز نمبر ص ۲۲۵

لاگ اور لگاؤ دونوں سے بے نیاز ہو کر شعرا کے حالات و کلام پر تبصرے کئے ہیں۔ ان کی تحریروں میں اخلاقی رواداریوں کی پاسداری کے باوجود، بے باکی، حق بیانی، اور اعتدال کی مثالیں ملتی ہیں۔ ایسے تذکروں میں نکات الشعرا، تذکرہ الشعرا (میر حسن) گلشن بیخار، گلزار ابراہیم، خوش معرکہ زیبا، عمدہ منتخبہ، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ کے نام آسانی سے لئے جا سکتے ہیں۔ ان میں جو کچھ لکھا گیا ہے اکثر بے رو رعایت لکھا گیا ہے۔ ملاقاتی لگاؤ، رشتۂ شاگردی و استادی، گروہ بندی اور معاصرانہ نوک جھوک کے باوجود، ان کی رایوں میں توازن پایا جاتا ہے۔ وہ بے سبب ہر جگہ اپنے حریفوں کو نیچا دکھانے یا دوستوں کو اوپر اٹھانے کی کوشش نہیں کرتے۔ دوستی یا دشمنی کے باوجود، وہ عموماً خدا لگتی کہتے ہیں۔ سودا و میر کی چوٹیں۔ مصحفی و انشا کے معرکے کس سے چھپے ہوئے ہیں۔ لیکن میر و مصحفی نے اپنے تذکروں میں انشا و سودا کے متعلق کوئی ایسی بات نہیں لکھی جو ان کے مرتبۂ شاعرانہ کے منافی ہو۔ اسی طرح ان تذکرہ نگاروں نے اپنے متعلق جو کچھ لکھا ہے اس میں عام شعرا کی طرح، شاعرانہ تعلی سے کام نہیں لیا بلکہ اکثر نے اپنا حال بڑے انکسار سے لکھا ہے۔ اور اپنے لئے ہر جگہ "احقر، فقیر، حقیر، کمترین، خاکسار اور "عاجز و بے نوا" وغیرہ کے الفاظ استعمال کئے ہیں، ان باتوں سے اندازہ ہوتا ہے کہ تذکرہ نگاروں نے اس غیر جانب داری کو حتی الوسعیٰ برتا ہے۔ جس کے بغیر سوانح نگاری معتبر نہیں رہتی۔

تذکروں کے سوانحی پہلو کے سلسلے میں بعض ناقدین کا خیال ہے کہ "تذکروں میں شاعر کی پیدائش، اُس کا خاندان، اُس کی زندگی کے مختلف واقعات، اس کی تفصیلات، اس کی تعلیم و تربیت اس کا ماحول، اُن میں کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا۔ تذکرہ نویسوں میں یہ قدرت نہیں کہ اِن واقعات کو اس طرح بیان کریں کہ شاعر کی تصویر میں جان آجائے اور بولنے لگے"[۵۷]

یہ اعتراضات جیسا کہ پچھلی سطور میں ہم خود اظہار کر چکے ہیں، بڑی حد تک درست ہیں۔ لیکن سوال یہ ہے کہ آج بھی وہ کونسی ادبی تاریخ یا تنقیدی کتاب ہے جس میں کسی شاعر یا ادیب کے متعلق یہ ساری تفصیلات ایک جگہ مل جاتی ہوں اور اس انداز سے کہ اس کی جیتی جاگتی اور منہ بولتی تصویر سامنے آجاتی ہو۔ اس لئے اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی میں جبکہ آمد و رفت، رسل و رسائل، نشر و اشاعت اور کتابت و طباعت کے ذرائع بہت محدود تھے اور کتابیں عموماً ذاتی ذوق و شوق اور تسکین کے لئے لکھی جاتی تھیں۔ ان تذکرہ نگاروں سے یہ مطالبہ کرنا کہ وہ مستند سوانح حیات کے ساتھ کسی شاعر کی منہ بولتی تصویر پیش کریں، نامناسب ہے۔ ہاں کچھ تصویری خاکے اور رنگ ان تذکروں میں ضرور مل جائیں گے اور اگر ہم کسی شاعر کی مکمل تصویر دیکھنا ہی چاہیں تو مختلف تذکروں کی مدد سے بہ آسانی تیار کر سکتے ہیں۔ جن بزرگوں نے قدیم شعرا کے تذکرے مرتب کئے ہیں اور ان پر تفصیلی تعدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے اس قسم کے سوانحی خاکوں کی بہترین مثالیں ہر تذکرے کے سلسلے میں درج کی ہیں۔ ہم اُن کی تفصیل میں اس جگہ نہیں جانا چاہتے۔ لیکن اتنی بات بدیہی ہے کہ تذکرہ نگاروں نے جو سوانحی خطوط پیش کئے ہیں وہ بنیادی اور اصلی ہیں۔ اس لئے کہ اکثر تذکرہ نگاروں نے عموماً انھیں شعرا کی تفصیل دی ہے۔ جن سے وہ ذاتی طور پر یا کسی دوست کے ذریعہ واقف تھے اس کے برعکس جن سے وہ باخبر نہ تھے، ان کے متعلق اپنی لاعلمی کا صاف اظہار کر دیا ہے۔ ذاتی واقفیت جس کے بغیر سوانحی مواد میں جان نہیں آتی تذکرہ نگاروں کا اصل ماخذ ہے اور اسی ماخذ کی بدولت معاصرین کی زندگی کے متعلق ان کی رائیں آخر اس درجہ وقیع ہو جاتی ہیں کہ ہم انھیں کسی طرح نظر انداز نہیں کر سکتے۔ حقیقت یہ ہے کہ اردو میں تحقیق کی اکثر گتھیاں انھیں تذکروں نے سلجھائی ہیں۔ مثال کے طور پر میر تقی میر کی شاعری داخلی طور پر صاف پتہ دے رہی تھی کہ وہ کسی پری تمثال کے تیر عشق کے گھایل تھے۔ لیکن خارجی شہادت

---

[۵۷] اردو تنقید پر ایک نظر از کلیم الدین

کے بغیر کسی میں ہمت نہ تھی اس صوفی منش، شاعر پر عشق بازی کی تہمت لگاتا۔ نتیجتہً دوسرے غزل گو شعرا کی طرح ان کے رنگ مجازی کو بھی حقیقت کا ایک رخ خیال کیا جاتا تھا لیکن جب ایک تذکرہ نگار نے میر کے متعلق یہ انکشاف کیا کہ:۔

"میر با پری تمثالے کہ از عزیزانش بود، در پردہ تعشق طبع میں خاطر داشت"[۱]

تو میر کی شاعری کا مفہوم ہی بدل گیا ہے۔ اسکی شاعری زندگی سے فرار کا نتیجہ خیال کی جاتی تھی۔ لیکن تذکروں کے مطالعہ کے بعد اس کا ہر شعر زندگی کے مسائل میں گتھا ہوا نظر آنے لگا۔

اسی طرح دوسرے شعرا کی نجی زندگی کے متعلق ان تذکرہ نگاروں نے بعض ایسے راز فاش کر دئے ہیں جو شاعر کی شخصیت و کلام دونوں کی تفہیم کے لئے ضروری تھے لیکن ہماری نظر سے اوجھل تھے، چند مثالیں دیکھئے:۔

۱۔ "میر حسن کو بہ سبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بہ پاس خاطر معشوقہ مثنوی بے نظیر تصنیف کی۔" (خوش معرکہ زیبا)

۲۔ "آفتاب رائے رسوا۔ بریک پسر کمبوہ متو نام تعشق پیدا کردہ بود۔" (نکات الشعرا)

۳۔ "میاں عبدالحئی تاباں المتخلص بہ تاباں۔ در وقت خویش نظیرے نہ داشت، سیدزادہ بود بکمال حسن و وجاہت" "تمام عالم فریفتہ حسن او بود بلکہ گرم بازاری ریختہ از ال رشعلہ رعد و بالا شد اکثر اشخاص ایں فن را وسیلہ ساختہ دخیل صحبت او می شدند ...... عاشق معشوق مزاج بہ یک طفلہ سلیمان نام تعشق داشت۔" (تذکرۃ الشعرا)

۴۔ "جعفر علی خاں زکی ...... ذہن وذکا و طبع رسا داشت سرائی رام راجہ برو تعشق داشت" (نکات الشعرا)

۵۔ "امت الفاطمہ بیگم نام تھا، صاحب جی کے نام سے مشہور تھیں، حسن و صفات میں مثل آفتاب تھیں، اپنے معالجے میں مومن خاں سے سابقہ پڑا ...... خاں موصوف کی مثنوی قول غمیں الخمیں کے حسن وجمال کی شرح ہے۔" (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۶۔ "خواجہ حسن دہلوی بخشی نام ایک رنڈی ارباب نشاط سے ہے اس پر مرتے ہیں اور اکثر نام اس کا مقطع میں غزل کے داخل کرتے ہیں" (گلشن ہند)

۷۔ میر مظفر علی آزاد دہلوی در ہنگامے کہ بہ نزاکت نام کنیزے عاشق و منازعہ با پنا بیگم داشت معاملہ او مرجوع با حقیر بود" (گلشن ابراہیم)۔

۸۔ "فضایل علی خاں بے قید تخلص جوان محمد شاہی بود خوش خوراک خوش رو و خوش پوشاک بایکے از تیان ہند تعشق پیدا کردہ بود۔" (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۹۔ نزاکت تخلص رجو نام، نارنول کی بت بازاری ستم شعاری ہے جو شیفتہ مرحوم صاحب گلشن بے خار کی دوستداری سے شاعری میں نام پا گئی۔" (تذکرۃ النسا مولفہ نادر)

ان میں سے، میر تقی میر، میر حسن اور شیفتہ خود تذکرہ نگار ہیں لیکن انھوں نے اپنے تذکروں میں اپنے معاشقوں کا سراغ نہیں دیا، پھر بھی دوسرے تذکرہ نگاروں نے راز کو راز نہ رہنے دیا اور وہ سب کچھ کہہ دیا ہے جو ایک بے لاگ سوانح نگار ہی کہہ سکتا ہے۔ ڈاکٹر سید عبداللہ نکات الشعرا کے متعلق لکھتے ہیں کہ "تنقید سخن کے علاوہ مختلف اشخاص کی سیرت کے متعلق اس قدر برہنہ اور واشگاف رائیں

---

[۱] بہار بے خزاں، از احمد حسین سحر۔

ئی جاتی ہیں۔ جن کو پڑھ کر واقعی حیرت ہوتی ہے۔ ایک تو یوں بھی یہ بات زمانے کی فضا کے خلاف تھی، پھر یہ بات اور بھی مستزاد ہی کہ معاصرین پر رائے زنی کرتے ہوئے میر سے اُن کی دل شکنی کی مطلق پروا نہیں کی۔" لیکن یہ چیز میر تقی میر ہی تک محدود نہیں ہے دوسرے تذکرہ نگاروں نے بھی اکثر یہی بے باک روش اختیار کی ہے۔ اور نجی زندگی کی ایسی جزئیات و تفصیلات پیش کر دی ہیں کہ ہم انھیں مختلف تذکروں سے یکجا کریں تو ہر شاعر کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آسکتی ہے۔ لیکن ضرورت ہے قدیم تذکروں کو چھاننے ۔ یہ کام بہت مشکل ہے۔ ہاں ان کی کمزوریاں بغیر مطالعہ بھی گنوائی جاسکتی ہیں۔

ذکروں کی تاریخی اہمیت

کریم الدین نے طبقات الشعرا میں لکھا ہے کہ "تذکرے اور طبقات چونکہ شاخیں فن تاریخ کی ہیں خصوصاً زبان عرب اور فارسی میں اس قسم کی بہت ہی تصنیف ہوئی ہیں۔ ان کی دیکھا دیکھی بان اردو میں بھی اس طریق تصنیف کا استعمال کیا ہے[1]۔" اس عبارت سے ظاہر ہوتا ہے کہ ہمارے قدیم تذکرہ نگار، تذکرہ نگاری تاریخ نگاری سے الگ چیز نہ سمجھتے تھے۔ اس لئے یہ ممکن ہی نہیں کہ ان کے تذکروں میں تاریخ کے اوصاف نہ پائے جاتے ہوں۔ یہ صحیح ہے کہ یں سنین اور ادوار کے تعین کا اہتمام نہیں کیا گیا۔ واقعات و حالات کی تدوین و ترتیب بھی تاریخوں اور سنوں کا لحاظ رکھ کر نہیں کی گئی ۔ کے باوجود یہ تذکرے تاریخ و عہد کے احساس و اظہار سے یکسر خالی نہیں ہیں۔ ابتدائی تذکروں میں زبان و بیان کے عہد بہ عہد غار پر تاریخی تبصرے تو نہیں ملتے لیکن اس سے انکار ممکن نہیں کہ قدیم و جدید ادوار اور اسلوب شعر و ادب کی تبدیلیوں کا شعور ان میں پایا تا تھا۔ چنانچہ قائم نے مخزنِ نکات مولفہ ۱۱۶۸ھ میں شعرا کے خاص ادوار قائم کئے ہیں اور دکنی و شمالی ہند کے شعرا پر غیر جانبدارانہ نقیدی رائے دے کر معاصر شعرا کے مراتب متعین کئے ہیں[2]۔ قائم کے بعد میر حسن نے بھی یہی روش اختیار کی ہے اور ہر دور کو قدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کر کے شعرا کا ذکر کیا ہے۔ گلزار ابراہیم مولفہ ۱۱۹۶ھ اور گلشنِ ہند مولفہ ۱۲۱۵ھ میں ریخ نگاری کے عناصر اور بھی نمایاں ہوگئے ہیں۔ گلزار ابراہیم کے مصنف علی ابراہیم خاں چونکہ ایسٹ انڈیا کمپنی کے ملازم تھے راعلیٰ عہدے پر فائز تھے اس لئے انھیں شعرا کے حالات جمع کرنے میں بڑی آسانیاں تھیں چنانچہ انھوں نے اکثر تاریخ پیدائش و وفات تعین کیا ہے۔ شعرا کے حالات خط و کتابت کے ذریعہ فراہم کئے ہیں اور ان خطوط کے اقتباسات بھی دئے ہیں۔ گلشنِ ہند میں زا علی لطف نے حالات کو مزید تفصیلی اور باوثوق بنانے کی کوشش کی ہے۔ گارسان دتاسی چونکہ مستشرق ہے اس لئے اس کا نقطہ نظر تذکرہ نگاری کے باب میں بہت مختلف ہے۔ وہ تاریخ ادب ہندوستانی پہلی جلد میں اُردو زبان و ادب کی پیدائش و ارتقاء پر بحث کرتا ہے اور دیباچہ میں اردو شاعری کے مختلف ادوار کا جائزہ لے کر شعرا کے حالات لکھتا ہے کریم الدین بھی بقات الشعرا میں گارسان کے پابند نظر آتے ہیں اور اردو شاعری و ادب کو تاریخی حیثیت سے موضوع بحث بناتے ہیں ——— ستان سخن، انتخاب دواوین، اور خزینۃ العلوم کے دیباچے بھی تاریخی اعتبار سے نہایت اہم ہے ان میں مختلف ادوار کے سلوب سخن، زبان و بیان کی تبدیلیوں اور کلام کے محاسن و معائب کا ذکر آیا ہے۔ نتیجۃً ہمیں ان تذکروں کے ذریعہ اکثر شعرا سال وفات، تاریخ پیدائش، سکونت، ولدیت، شاگردی، اُستادی، مزاج، پسندیدہ صنف، انداز سخن گوئی، طرز ادا در اس کا شاعرانہ مرتبہ کم و بیش ہمارے سامنے آجاتا ہے، "شمیم سخن" اور آب حیات میں تذکرہ نگاری گویا تاریخ کی سرحدوں میں براہ راست داخل ہوجاتی ہے۔ ان میں ہمیں وہ سب کچھ مل جاتا ہے جو کسی قدیم ادبی تاریخ سے توقع کی جاسکتی ہے۔

---

[1] دیباچہ طبقات الشعرا ہند مطبوعہ ۱۸۴۸ء
[2] تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو "اردو کے قدیم تذکرے" از حبیب اللہ غضنفر مطبوعہ اردو جنوری و اپریل ۱۹۵۳ء

لیکن تذکروں کا تاریخی مواد صرف شعرا کے حالات زندگی یا ان کے کلام پر تنقید و تبصرہ تک محدود نہیں ہے ۔ ان میں بعض تحریکوں، ادبی روایتوں، شعری محفلوں، سماجی رسموں اور اخلاقی قدروں کا سُراغ بھی ملتا ہے ۔ خواجہ احمد فاروقی، نکات الشعرا پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ " اگر تنقید ایک سماجی عمل ہے تو اس سے سماجی حالات بھی واضح ہو سکتے ہیں ۔ میر کی تنقیدوں سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ :-

۱ ۔ اس زمانے میں ہندو اور مسلمانوں میں بڑا اتحاد اور میل جول تھا ۔ اور بعض شعرا قید مذہب و ملت سے آزاد تھے ۔

۲ ۔ اہل قلم، اہل سیف بھی تھے اور سخن فہمی و شمشیر شناسی میں تضاد نہیں تھا ۔

۳ ۔ درویشی اور شاعری دوش بدوش چلتی تھیں ۔

۴ ۔ زمانہ پر ایک انحطاطی رنگ چھایا ہوا تھا ۔ اس لئے بعض شعرا ہزل کی طرف مائل تھے ۔

۵ ۔ مشاعرے معاشرت کا جزو بن گئے تھے اور ان کی حیثیت ادبی جلسہ کی ہی نہیں تھی ۔ تنقیدی ادارے کی بھی تھی ۔

۶ ۔ سلطنت مغلیہ کے زوال کے ساتھ فارسی بھی زوال پذیر تھی اور اس کی خاکستر اردو کے لئے سامانِ وجود بن گئی تھی[1]

یہ باتیں نکات الشعرا تک محدود نہیں ہیں ۔ سماجی زندگی کی یہ تفصیلات دوسرے تذکروں میں بھی ملتی ہیں اور ادبی تاریخ نگاری کے لئے بیش بہا سرمایہ کی حیثیت رکھتی ہیں ۔

تذکرہ نگاری کیا ہے؟ پچھلی سطور میں : اُردو میں تذکرہ نگاری کے آغاز، تذکروں کے ادوار، ان کی قسمیں، تعداد، ظاہری و معنوی حیثیت، محرکات و موثرات، محاسن و معائب، تنقیدی و سوانحی اہمیت اور تاریخی و ادبی نوعیت کی تفصیل دی جا چکی ہے ۔ اس تفصیل کی روشنی میں تذکرہ نگاری کے فن کا تعین آسان بھی ہے مشکل بھی ۔ آسان یوں ہے کہ ان تفصیلات کے بعد تذکرہ نگاری کے فن کا احساس ضرور ہو جاتا ہے، مشکل یوں کہ اس احساس کے باوجود ہم اس کی حدود مقرر نہیں کر سکتے ۔ تذکروں کی مختلف نوعیتوں، قسموں اور محرکات سے اندازہ ہوا ہو گا کہ تذکرہ نگاری کا اولین محرک " انتخاب اشعار" یا " بیاض نگاری" کا شوق رہا ہے ۔ بیاض نگاری کی کیا نوعیت تھی اس کی تفصیل ہم بتا چکے ہیں، اس جگہ صرف اس قدر دُھرانا ہے کہ بیاض میں جب اشعار کے ساتھ صاحبان اشعار کے نام اور تخلص بھی شامل ہو گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا ۔ بعد ازاں نام و تخلص میں خاص ترتیب پیدا کر دی گئی ۔ مختصر حالات زندگی کے ساتھ کلام پر مختصر تبصرہ کا اضافہ ہوا اور تذکرہ، بیاض سے آگے بڑھ کر نیم تاریخی، نیم سوانحی اور نیم تنقیدی فضا میں داخل ہو گیا ۔ وقت اور ماحول کی تبدیلیوں کے ساتھ تذکروں پر ادبی تاریخ اور تنقید و سوانح کا رنگ گہرا ہوتا گیا ۔ تین رنگوں کا یہی آمیزہ جسے حقیقی معنوں میں نہ ادبی تاریخ کہہ سکتے ہیں نہ تنقید نگاری و سوانح نگاری، تذکرے کا فن قرار پایا اور شعرا کے مختصر حالات، کلام پر سرسری تبصرہ اور انتخابِ اشعار کو اس کے عناصر ترکیبی میں شمار کیا گیا ۔

---

[1] میر تقی میر، حیات اور شاعری صفحہ ۵۳

نکات الشعراء

مصنف:۔ میر تقی میر

عہد تصنیف و طباعت

میر تقی میر نے تذکرے کی تصنیف کا سال خود کہیں درج نہیں کیا لیکن آنندرام مخلص کا ذکر میر نے جس طور پر کیا ہے اس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ/۱۷۵۲ء نکلتا ہے۔

اس کا ایک قلمی نسخہ جو ۱۱۷۲ھ میں لکھا گیا تھا مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا جسے انھوں نے مفید مقدمے کے ساتھ ۱۹۳۵ء میں انجمن ترقی اردو (دکن) سے شائع کر دیا۔

خصوصیات

نکات الشعراء، قدیم ترین تذکروں میں شمار کیا جاتا ہے اس سے قبل کے بعض تذکروں کا نام بھی تذکروں میں ملتا ہے، لیکن ان میں کوئی دستیاب نہیں ہے۔ افضل بیگ قاقشال اورنگ آبادی کا تذکرہ "تحفۃ الشعراء"، اور خواجہ حمید اورنگ آبادی کا "گلشن گفتار"، البتہ نکات الشعراء کے ساتھ ساتھ وجود میں آئے ہیں۔ ان تینوں کا سال تصنیف ۱۱۶۵ھ ہے۔ اس لئے ایک دوسرے پر ان کی قدامت ثابت کرنا مشکل ہے۔

تذکرہ فارسی میں ہے اور بقول مولوی عبدالحق اسمیں شعراء کے کلام پر عموماً منصفانہ اور بیباکانہ تبصرہ کیا گیا ہے نکات الشعراء کا یہی تنقیدی لب ولہجہ اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتا ہے۔

ریختہ کے اقسام، اسکی خصوصیات، لب ولہجہ اور شعری محاسن وغیرہ کا اجمالی اور اہم ذکر بھی اول اول اسی تذکرے میں آیا ہے اور تذکرے کے خاتمے پر میر نے جو کچھ لکھا ہے وہ اردو شاعری کی تنقیدی تاریخ میں اہم خیال کیا جاتا ہے۔

خاتمہ اور ترقیمہ کے ساتھ اس میں مندرجہ ذیل سو شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام
۱	آبرو	۶	اشتیاق	۱۱	بہار
۲	احسن اللہ	۷	اشرف	۱۲	بید
۳	احمدی	۸	امید	۱۳	بیتاب
۴	آرزو	۹	انسان	۱۴	بیچارہ
۵	آزاد	۱۰	بسمل	۱۵	بیمار

۱۶	بیدل
۱۷	بیرنگ
۱۸	بینوا
۱۹	پاکباز
۲۰	تاباں
۲۱	تجرد
۲۲	تمکین
۲۳	ثاقب
۲۴	جعفر
۲۵	جعفر زٹلی
۲۶	جگن
۲۷	حاتم
۲۸	حزیں
۲۹	حسن
۳۰	حسن (میر حسن)
۳۱	حبیب (حشمت علی)
۳۲	حشمت (محمد علی)
۳۳	خاکسار
۳۴	خسرو
۳۵	خوشنودی
۳۶	دانا
۳۷	داؤد
۳۸	درد (خواجہ میر)
۳۹	درد (کرم اللہ خاں)
۴۰	دردمند
۴۱	راقم
۴۲	رسوا
۴۳	زکی
۴۴	سالک
۴۵	سجاد
۴۶	سراج
۴۷	سعادت
۴۸	سعدی دکنی
۴۹	سلام
۵۰	سودا
۵۱	شاغل
۵۲	شعوری
۵۳	شوق
۵۴	صبائی
۵۵	ضیار
۵۶	عاجز (عارف علی خاں)
۵۷	عارف
۵۸	عاصی
۵۹	عبدالبصیر
۶۰	عبدالرحیم
۶۱	عزلت
۶۲	عزیز اللہ
۶۳	عشاق
۶۴	عطا
۶۵	غریب
۶۶	غواصی
۶۷	فخری
۶۸	فضلی
۶۹	فغاں
۷۰	قاسم مرزا
۷۱	قائم
۷۲	قدر
۷۳	قدرت
۷۴	کافر
۷۵	کمترین
۷۶	کلیم
۷۷	گرامی
۷۸	لطفی
۷۹	محسن
۸۰	محمود
۸۱	مخلص
۸۲	مضمون
۸۳	مظہر
۸۴	معز
۸۵	ملک
۸۶	موزوں
۸۷	میر (محمد میر)
۸۸	میر (میر تقی)
۸۹	میر گھاسی
۹۰	ناجی
۹۱	نثار
۹۲	ولی
۹۳	ہاتفی
۹۴	ہاشم
۹۵	ہدایت
۹۶	یقین
۹۷	یک دل
۹۸	یکرنگ
۹۹	یکرو
۱۰۰	یونس

گلشنِ گفتار

مصنّف خواجہ خان متخلص بہ حمید۔ اورنگ آباد کے متوطن تھے۔ باپ کا نام ترکتاز خاں قوی جنگ اور دادا کا نام یکہ تاز خاں تھا عارف الدین خاں عاجز حمید کے استاد تھے۔ چنانچہ استاد کا رنگ شاگرد کے کلام میں صاف نظر آتا ہے۔

عہدِ تصنیف وطباعت دیباچہ میں مصنّف نے اس کا مادہ تاریخ "گلشن بزم گفتار ہے" درج کیا ہے۔ اس سے ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء نکلتے ہیں۔ یہی اس کا سال تصنیف ہے۔ سید محمد۔ ایم۔ اے نے حیدرآباد سے مفید دیباچہ کے ساتھ ۱۹۳۱ء میں اسے شائع کردیا ہے[1]

خصوصیات یہ مختصر سا تذکرہ فارسی میں ہے۔ اس کتابچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ دکن میں شعر وسخن کی ترقی کے ساتھ ادبی تنقید نگاری اور تذکرہ نگاری کا رواج بھی بہت پہلے ہوچکا تھا۔ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اکثر شاعروں کی ایک یا دو غزلیں تمام وکمال پیش کی گئی ہیں۔ دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح صرف متفرق اشعار نہیں دئے گئے۔ بعض شاعروں کے انتخاب کلام میں مثنوی اور مخمس کے نمونے بھی دئے گئے ہیں۔ اس میں ولی کے دو شاگردوں اشرف اور رضی کے متعلق یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ وہ گجراتی تھے۔

اب تک میر کے نکات الشعراء کو اردو کا اولین تذکرہ خیال کیا جاتا تھا۔ لیکن تحفۃ الشعراء اور گلشن گفتار کی دستیابی کے بعد پتہ چلا کہ یہ تینوں تذکرے ساتھ ساتھ لکھے گئے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	نصرتی	۷	مضمون	۱۳	آبرو	۱۹	احسن	۲۵	فضلی
۲	ولی	۸	عبدالرحیم	۱۴	مظہر	۲۰	زانی	۲۶	داؤد
۳	اشرف	۹	یکرو	۱۵	سودا	۲۱	اعظم	۲۷	عاجز
۴	رضی	۱۰	یک رنگ	۱۶	ناجی	۲۲	قائم	۲۸	رسا
۵	مزمل	۱۱	فایق	۱۷	تاباں	۲۳	کامل	۲۹	وفا
۶	حشمت	۱۲	حاتم	۱۸	یقین	۲۴	ابدال	۳۰	عزلت

[1] مطبوعہ نو. شید پریس یوسف بازار نیا پل حیدرآباد دکن۔ ۱۹۶۳ء میں اس کا ترجمہ دانش محل لکھنؤ سے شائع ہوا۔

تحفۃ الشعراء

مصنف | افضل بیگ قاقشال اورنگ آبادی

عہد تصنیف وطباعت | میر غلام علی آزاد بلگرامی اور عارف الدین عاجز کے جو قطعات تاریخ اس تذکرے میں شامل ہیں ان سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ نکلتا ہے آزاد نے "تحفۂ اصحاب شعر" اور عاجز نے "تحفۂ روح کلام شعرا" سے یہ تاریخ نکالی ہے۔ سب سے پہلے اسے ڈاکٹر ابو اللیث صدیقی نے مبسوط مقدمہ کے ساتھ ستمبر ۱۹۳۸ء کے علیگڑھ میگزین میں شائع کیا۔ بعد میں ڈاکٹر حفیظ قتیل نے اپنے مقدمہ کے ساتھ شائع کیا[۹]۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور قدیم ترین تذکروں میں شمار ہوتا ہے۔ گلشن گفتار، نکات الشعرا اور تحفۃ الشعرا تینوں ۱۱۶۵ھ میں مرتب ہوئے ہیں۔ اس سے پہلے کا کوئی تذکرہ اب تک دستیاب نہیں ہوا۔ تحفۃ الشعرا میں دکن کے بعض ایسے شعرا مل جاتے ہیں جن کا ذکر نکات الشعرا اور گلشن گفتار میں نہیں آیا۔ شعراء کی ترتیب میں کوئی اصول ملحوظ نہیں رکھا گیا بلکہ اردو اور فارسی شاعروں کا ملا جلا ذکر کر دیا گیا ہے۔

تذکرے کے دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف، اپنے عہد کے ممتاز علما و فضلا سے ذاتی طور پر واقف تھا، اور اس نے اس عہد تک کے سارے مشہور فارسی تذکروں سے استفادہ کیا ہے۔ شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کی طرف یہاں بھی توجہ نہیں کی گئی۔ ہاں شعرا کے وطن و جائے سکونت کا سراغ اکثر جگہ دیدیا گیا ہے۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں بہت مختصر ہیں۔ لیکن جو کچھ ہے بقول ڈاکٹر ابو اللیث صدیقی رشک و مخاصمت سے پاک ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزاد — غلام علی	۶	آشنا — قاضی محمد جان	۱۱	افصح — میر محمد علی
۲	آصف — آصف جاہ نظام الملک	۷	اقدس — محمد رضی شوستری	۱۲	امین — امین الدین علی
۳	ارادت — مرزا ہدایت اللہ	۸	افتخار — عبدالوہاب	۱۳	بسمل — یوسف علی
۴	امید — قزلباش خاں	۹	امداد — شیخ غلام حسین	۱۴	تسلیم — محمد قلی
۵	ایجاد — مرزا علی نقی	۱۰	ایما — میر بخشی عاشق	۱۵	جرات — میر محمد ہاشم

۹ ادارۂ ادبیات اردو حیدر آباد سے ۱۹۶۱ء میں شائع ہوا۔

۱۶	جویا	محمد فاضل سرہندی	۳۱	عاشق	قاسم جان	۴۶	مستعد	آقا صابا
۱۷	حامد	حامد علیخاں دولت آبادی	۳۲	عاجز	عارف الدین خاں	۴۷	مبارک	مبارک یار خاں
۱۸	خیری	عنایت اللہ	۳۳	عاصی	شیخ محمد محمد	۴۸	موزوں	رائے مدن سنگھ
۱۹	خواجگی		۳۴	عاقل		۴۹	مظہر	میر مرزا جان جاناں
۲۰	خلیل	میرزا خلیل	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	ناصر	نظام الدین ناصر جنگ
۲۱	دانا	فضل علی	۳۶	فخرالدین	اورنگ آبادی	۵۱	نصرت	محمد نعیم دلاور خاں
۲۲	رسا	مرزا جاہ	۳۷	فدا	رضا طلب خاں	۵۲	نشاط	فقیر اللہ خاں
۲۳	رنگین	نورالدین	۳۸	فاضل	حافظ محمد فاضل	۵۳	وحدت	ہدایت اللہ
۲۴	راز	نوازش خاں	۳۹	قابل	متوسل خاں	۵۴	وقار	میر عبدالحیی خاں
۲۵	سالک	غلام حسین	۴۰	قلی	درگاہ قلی خاں	۵۵	وفا	امین ایلم پوری
۲۶	سراج	اورنگ آبادی	۴۱	قدرت	غلام ابراہیم خاں	۵۶	والہ	سید محمد
۲۷	شہید		۴۲	قدر	شیخ احمد	۵۷	واصل	مرزا ترک
۲۸	ضیاء	میر محمد علی	۴۳	کامل	میر کامل	۵۸	یکدل	شیخ محمد اللہ
۲۹	عزلت	سید عبدالولی	۴۴	کامگار	خواجہ کامگار خاں اورنگ آبادی			
۳۰	عزت	عبدالمنان	۴۵	محمود	مرشد قلی خاں			

تذکرۂ ریختہ گویاں

مصنف: سید فتح علی حسینی گردیزی ۔ متوفی ۱۲۲۴ھ

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ ۱۱۶۶ھ/۱۷۵۲ء میں مصنف کی وفات سے اٹھارہ سال قبل لکھا گیا ۔ اس کا ایک قدیم مخطوطہ جو ۱۱۷۲ھ میں یعنی تذکرہ کی تصنیف سے صرف چھ سال بعد لکھا گیا تھا ۔ مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا ۔ مولوی صاحب مرحوم نے ایک لبیط مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے ۱۹۳۳ء میں شائع کر دیا ہے ۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۹۸ شاعروں کا ذکر آیا ہے ۔ گردیزی نے کہیں اس بات کا ذکر نہیں کیا کہ انھوں نے کسی قدیم تذکرے سے استفادہ کیا ہے یا کوئی تذکرہ ان کے تذکرے سے پہلے موجود تھا لیکن دیباچہ سے صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے قدیم تذکروں خصوصاً میر کے نکات الشعرا کے جواب میں اپنا تذکرہ مرتب کیا تھا ۔ اس لئے کہ اس میں میر کا ذکر صرف تین سطروں میں کیا ہے ۔ اور ریختہ کی فصاحت و بلاغت کے وہی اصول دہرائے ہیں جن کا ذکر میر نے نکات الشعرا کے دیباچہ میں کیا ہے ۔

گردیزی نے شعرا کے سوانح اور کلام پر بہت سرسری اور مختصر تبصرہ کیا ہے ۔ اس لئے اس تذکرے سے کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی ۔ انھوں نے دیباچہ میں دعوے تو یہی کیا ہے کہ جن شاعروں کو دوسروں نے نظر انداز کیا ہے وہ ان پر تفصیل سے روشنی ڈالیں گے لیکن اس دعویٰ کا ثبوت تذکرہ سے نہیں ملتا ۔ نصف صفحہ سے زیادہ کسی شاعر پر نہیں لکھا گیا ۔ پھر بھی یہ تذکرہ سوانحی اور تاریخی حیثیت سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے ۔ اس لئے کہ گردیزی کے بیانات اپنے معاصر شعرا کے سلسلے میں عینی شہادت کی حیثیت رکھتے ہیں ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو	۳	آبرو	۵	الستان
۲	اشتیاق	۴	آگاہ	۶	آزاد

۷	احسن	
۸	آشنا	
۹	آوارہ	
۱۰	الہام	
۱۱	انجام	
۱۲	بہار	
۱۳	بیرنگ	
۱۴	بیدار	
۱۵	بیتاب	
۱۶	پیام	
۱۷	بسمل	
۱۸	پاکباز	
۱۹	قزلباش	
۲۰	بیان	
۲۱	بیدلی	
۲۲	تجرد	
۲۳	تاباں	
۲۴	تمکین	
۲۵	ثاقب	
۲۶	جگن	
۲۷	جرأت	
۲۸	حزیں	
۲۹	حشمت	محتشم علی
۳۰	حاتم	
۳۱	حشمت	محمد علی
۳۲	حسن	
۳۳	حبیب	
۳۴	خاکسار	
۳۵	درد	خواجہ میر درد
۳۶	داؤد	
۳۷	دردمند	
۳۸	دانا	
۳۹	ذہین	
۴۰	رسوا	
۴۱	زکی	
۴۲	سودا	
۴۳	سعدی	
۴۴	سجاد	
۴۵	سلام	
۴۶	سعادت	
۴۷	سراج	
۴۸	سامان	
۴۹	شوق	
۵۰	شاغل	
۵۱	درد	
۵۲	صانع	
۵۳	صنعت	
۵۴	صمصام	
۵۵	ضیا	
۵۶	طالع	
۵۷	ظاہر	
۵۸	ظہور	
۵۹	عاصی	
۶۰	عارف	
۶۱	عشاق	
۶۲	عزیز	
۶۳	عمدہ	
۶۴	عزلت	
۶۵	عمر	
۶۶	عاصی	
۶۷	عاشق	
۶۸	عاجز	
۶۹	غریب	
۷۰	فغاں	
۷۱	فضلی	
۷۲	فدا	
۷۳	قائم	
۷۴	قدرت	
۷۵	قدر	
۷۶	قائم	
۷۷	قادری	
۷۸	کلیم	
۷۹	کمترین	
۸۰	کافر	
۸۱	گھاسی	
۸۲	لسان	
۸۳	مظہر	
۸۴	مضمون	
۸۵	مزمل	
۸۶	موزوں	
۸۷	میراں	
۸۸	میر	محمد تقی
۸۹	میر	محمد میر
۹۰	محسن	
۹۱	موزوں	رحم علی
۹۲	ناجی	
۹۳	نثار	
۹۴	ولی	
۹۵	ہدایت	
۹۶	یقین	
۹۷	یکرنگ	
۹۸	یکرو	

مخزنِ نکات

مصنف

شیخ محمد قیام الدین قائم چاند پور ضلع بجنور کے باشندے تھے۔ سنِ شعور کے بعد بسلسلہ ملازمت دہلی گئے اور دہلی کی تباہی تک مقیم رہے۔ شعر و سخن سے فطری لگاؤ تھا۔ پہلے درد اور شاہ ہدایت سے اصلاح لی، پھر سودا سے رجوع ہوئے۔ دلی اجڑنے کے بعد ٹانڈے چلے گئے اور نواب محمد یار خاں امیر کی قدر دانی نے انھیں تین چار ماہ مہمان رکھا۔ مصحفی سے قائم کی ملاقات یہیں ہوئی تھی۔ ٹانڈے کی تباہی کے بعد نواب فیض اللہ خاں والیٔ رامپور کے بیٹے احمد یار خاں نے انھیں رام پور بلا لیا جہاں کچھ دنوں بعد ۱۲۰۸ھ میں ان کا انتقال ہوگیا[1]

قائم کا شمار اردو کے اساتذہ میں ہوتا ہے۔ افسوس کہ ان کا کلام اب تک طبع نہ ہو سکا اور شاید اسی لئے ان کے کلام کی وہ قدر نہ ہو سکی، جس کے وہ مستحق تھے۔ ان کا بہت سا کلام کلیات سودا میں شامل ہے۔ ضرورت ہے کہ قائم پر تحقیقی کام کیا جائے اور ان کے کلیات کو منظرِ عام پر لایا جائے۔

عہدِ تصنیف و طباعت

مخزنِ نکات تذکرے کا تاریخی نام ہے جس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۸ھ نکلتا ہے۔ قائم کا یہ دعویٰ کہ یہ اردو شعرا کا پہلا تذکرہ ہے۔ درست نہیں ہے اس لئے کہ اس سے پہلے اردو شعرا کے کئی تذکرے لکھے جا چکے تھے۔ اس قلمی تذکرے کو مولوی عبدالحق کے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ، انجمن ترقی اردو (دکن) نے ۱۹۲۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ اس میں ۱۸×۲۲ کی تقطیع کے ۸۰ صفحات ہیں اور کتاب ٹائپ میں چھپی ہے

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے متعدد شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔ بقول مولوی عبدالحق ,, اگرچہ یہ تذکرہ مختصر ہے مگر بعض حالات کے لحاظ سے قابلِ قدر ہے قائم نے اس کو تین حصوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقہ اول میں متقدمین کا، طبقہ دوم میں متوسطین کا اور طبقہ سوم میں متاخرین کا ذکر ہے۔ اگرچہ میر تقی میر نے بھی دکن کے شعرا کا ذکر کیا ہے لیکن قائم نے اس کا زیادہ اہتمام کیا ہے[2] "

---

[1] مقدمہ مخزنِ نکات از مولوی عبدالحق۔ [2] حال ہی میں ڈاکٹر خورشید الاسلام نے ان کا اردو کلام مرتب کر کے شائع کرا دیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اوّل	۲۵	مرزا عبدالقادر	۴۹	شفا حکیم یار علی خاں
۱	سعدی اور امیر خسرو	۲۶	مولوی خاں فطرت	۵۰	حشمت محتشم علیخاں
۲	ملا نوری -	۲۷	خواجہ عطا	۵۱	مخلص راجہ آنند رام
۳	افضل محمد افضل	۲۸	جعفر میر جعفر	۵۲	نادر
۴	سلطان عبداللہ قطب شاہ		طبقہ دوم	۵۳	میر سجاد
۵	مرزا مرزا ابوالقاسم	۲۹	آبرو شاہ مبارک	۵۴	دانا فضل علی
۶	فضلی افضل الدین	۳۰	آرزو سراج الدین علی خاں	۵۵	امید قزلباش خاں
۷	غوثی محمد غوث	۳۱	یکرنگ مصطفےٰ خاں	۵۶	افساں اسد یار خاں
۸	روحی -	۳۲	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۵۷	انجام نواب امیر خاں
۹	نوری سید شجاع الدین	۳۳	ناجی محمد شاکر	۵۸	مرزا گرامی
۱۰	شاہ قلی خاں شاہی	۳۴	مضمون شرف الدین	۵۹	کمترین
۱۱	قادر میر عبدالقادر	۳۵	احسن اللہ احسن		طبقہ سوم
۱۲	لطفی لطف علی	۳۶	پیام شرف الدین علیخاں	۶۰	فقیر میر شمس الدین
۱۳	قہر علی رونت	۳۷	سامان میر ناصر	۶۱	مظہر مرزا جان جاناں
۱۴	آزاد فقیر اللہ	۳۸	بینوا	۶۲	سودا مرزا رفیع
۱۵	فراقی	۳۹	بیتاب محمد اسمٰعیل	۶۳	درد خواجہ میر
۱۶	احمد گجراتی	۴۰	فدوی محمد محسن	۶۴	میر میر محمد تقی
۱۷	فخری	۴۱	حاتم محمد حاتم	۶۵	کلیم میر محمد حسین
۱۸	محمود	۴۲	ثاقب شہاب الدین	۶۶	درد کرم اللہ خاں
۱۹	سراج	۴۳	پاکباز میر مکھن	۶۷	میر فرخ علی
۲۰	محقق	۴۴	ندیم مراد علی قلی	۶۸	ہدایت میاں ہدایت اللہ
۲۱	ہاشم	۴۵	عمدہ جعفر علی خاں	۶۹	قلندر بدھ سنگھ
۲۲	ہاتف	۴۶	بہار ٹیک چند	۷۰	بیان خواجہ احسن اللہ
۲۳	طالب مرزا ابوطالب	۴۷	عاصی خواجہ برہان الدین	۷۱	سوز محمد میر
۲۴	ولی شاہ ولی اللہ	۴۸	حشمت محمد علی	۷۲	شوق میر حسن علی

نمبر	تخلص	نام
۷۳	دردمند	محمد فقیہہ
۷۴	یقین	انعام اللہ خاں
۷۵	حزیں	میر باقر
۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ قلی
۷۷	خاکسار	میر محمد یار
۷۸	تمکین	صلاح الدین
۷۹	تاباں	میر عبدالحی
۸۰		غازی الدین خاں
۸۱		مہربان خاں
۸۲	راقم	لالہ بندرابن
۸۳	مخلص	مرزا محمد حسین
۸۴	محسن	محمد محسن
۸۵	ضیا	محمد ضیا
۸۶	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۸۷	وحشت	میر ابوالحسن
۸۸	سلام	نجم الدین
۸۹		لالہ کاشی ناتھ
۹۰	جولاں	میاں رمضانی
۹۱		محمد عارف
۹۲	بسمل	
۹۳	شاغل	
۹۴	ہمرنگ	دلاور خاں
۹۵	بیدار	میاں محمدی
۹۶		میر گھاسی
۹۷	عشاق	جیون مل
۹۸	رسوا	آفتاب رائے
۹۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۱۰۰		میر ہادی
۱۰۱	عاقل	رائے سنگھ
۱۰۲	عزلت	عبدالولی
۱۰۳	تجرد	میر عبداللہ
۱۰۴		میر میران
۱۰۵	نثار	میر عبدالرسول
۱۰۶		خواجہ اکرم
۱۰۷	سلیمان	
۱۰۸	زار	مغل بیگ
۱۰۹	مائل	میاں محمدی
۱۱۰	ممتاز	فضل علی
۱۱۱	آرام	رائے پریم ناتھ
۱۱۲	آشنا	
۱۱۳	سید	یادگار علی
۱۱۴	حیدر	غلام حیدر
۱۱۵	شاداب	لالہ خوش وقت رائے
۱۱۶	وفا	لالہ نول رائے
۱۱۷	بیتاب	سنتوکھ رائے
۱۱۸	قائم	قیام الدین

تذکرہ "ریاض حسنی"[1]

مصنف خواجہ عنایت اللہ فتوت، فتوت کے والد خواجہ عبدالرحمٰن متوفی ۱۱۹۰ھ سرکار آصفیہ سے بسلسلہ ملازمت وابستہ تھے۔ فتوت متوفی ۱۲۲۳ھ اورنگ آباد میں پیدا ہوئے وہیں تعلیم و تربیت حاصل کی۔ شعر و سخن میں شاہ سراج کے شاگرد ہوئے۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ بعہد نواب صلابت جنگ (۱۱۶۲ھ تا ۱۱۷۵ھ) مکمل ہوا۔ تاریخ تصنیف کے سلسلے میں اس میں ذیل کی رباعی ملتی ہے۔

تاریخ بنائے ایں ریاض حسنی   جستیم ز فیض خاص آلِ مدنی
از روئے سرود بدل ہاتف گفت   گلدستۂ ریحان بہار معنی

آخری مصرع سے تصنیف کا سال ۱۱۶۸ھ نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ سنٹرل ریکارڈ آفس حیدرآباد دکن میں البتہ موجود ہے۔ نصیرالدین ہاشمی کی تفصیل کے مطابق کاتب کا نام شیخ محمد اکرام ہے اور دیباچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ فتوت نے یہ تذکرہ اکرام کی فرمائش پر مرتب کیا تھا[2]

خصوصیات یہ ریختہ گو شعرا کا تذکرہ ہے اور اُس زمانے کے عام رواج کے مطابق فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ کے آغاز میں پچیس صفحات کا ایک دیباچہ ہے۔ اس کے بعد ہر شاعر کا مختصر حال نمونۂ کلام کے ساتھ درج کیا گیا ہے۔ اردو شعرا کے قدیم ترین تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے اور اس میں شمالی ہند و دکن دونوں علاقوں کے شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں بہت سے ایسے شاعروں کا ذکر ہمیں مل جاتا ہے جو اس زمانے کے دوسرے تذکروں مثلاً نکات الشعرا تحفۃ الشعرا، گلشن گفتار، ریختہ گویاں اور مخزن نکات میں نظر نہیں آتے۔ شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے

فہرست شعراء

نمبرشمار	تخلص و نام	نمبرشمار	تخلص و نام	نمبرشمار	تخلص و نام
۱	آرزو سراج الدین علی خاں	۳	آبرو شیخ مبارک	۵	انسان اسدالدولہ
۲	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۴	آگاہ محمد صلاح	۶	آزاد محمد فاضل

[1] یہ تذکرہ، "تذکرہ فتوت" کے نام سے مشہور ہے۔ بعض نے غلطی سے اس کا نام "ریاض حسینی" بھی لکھا ہے۔
[2] ... ۱۹۵۷ء

۷	احسن	احسن اللہ	۳۶	پروانہ	شعلہ پروانہ	۶۵	درد	کرم اللہ خاں
۸	آشنا	زین العابدین	۳۷	باقی	محمد رفیع الدین	۶۶	دردمند	محمد فقیہ
۹	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۸	بیخود	بسالت خاں	۶۷	دانا	مفضل علی
۱۰	الہام	فضائل بیگ	۳۹	بسمل	سید رضوی خاں	۶۸	ذہین	محمد مستعد
۱۱	انجام	امیر خاں	۴۰	بیدل	-	۶۹	رسوا	-
۱۲	الہ یار	مرزا اللہ بیگ	۴۱	بے جان	حیدرآبادی	۷۰	رجا	ضیاء الدین حسین خاں
۱۳	احسن	جمال اللہ	۴۲	تاباں	عبدالحئی	۷۱	راقم	بندرابن
۱۴	ابدال	مرزا ابدال بیگ	۴۳	تجرد	میر عبداللہ	۷۲	رستم	رستم
۱۵	امین	محمد امین الدین	۴۴	تسلیم	محمد ابراہیم	۷۳	رضا	رضا بیگ
۱۶	امداد	غلام حسین	۴۵	تمکین	صلاح الدین	۷۴	رسا	-
۱۷	امامی	برہان پوری	۴۶	ثاقب	شہاب الدین	۷۵	روشن	عبدالنبی
۱۸	ارشد	-	۴۷	ثابت	نوشاہ حیدرآبادی	۷۶	مرزا	خاں
۱۹	ارشد	محی الدین	۴۸	جمن	میاں جمن	۷۷	روشن	واصل بیگ
۲۰	ارشد	سید غلام علی	۴۹	جرات	میر شبیر علی	۷۸	زکی	میر جعفر علی
۲۱	اعلیٰ	-	۵۰	حزین	محمد باقر	۷۹	زکی	شاہ زکی
۲۲	ایجاد	نقد علی	۵۱	حشمت	سید محتشم علی	۸۰	زانی	پیر خاں
۲۳	احمد	احمد بیگ	۵۲	حاتم	محمد حاتم	۸۱	سودا	مرزا محمد رفیع
۲۴	اشرف	محمد اشرف	۵۳	حشمت	محمد علی	۸۲	سعدی	-
۲۵	ابراہیم	ابراہیم خاں	۵۴	حسن	محمد حسین	۸۳	سجاد	میر سجاد
۲۶	آصف	آصف جاہ	۵۵	حبیب	محمد حبیب	۸۴	سلام	نجم الدین
۲۷	بہار	ٹیک چند	۵۶	حسام	حسام الدین علی	۸۵	سعادت	سعادت اللہ خاں
۲۸	بیرنگ	دلاور خاں	۵۷	حمید	خواجہ خاں	۸۶	سراج	شاہ سراج الدین
۲۹	پیام	شرف الدین	۵۸	حیرت	اسمٰعیل علی	۸۷	سامان	میر ناصر
۳۰	پاکباز	صلاح الدین	۵۹	حیا	خواجہ محمد حیا	۸۸	سامی	غلام قادر
۳۱	بسمل	قزلباش خاں	۶۰	خاکسار	محمد یار خاں	۸۹	سرشار	میر نور الدین
۳۲	بیان	خواجہ احسن اللہ	۶۱	خواجہ	عبدالرحمٰن	۹۰	شوق	حسین علی
۳۳	بیکل	عبدالوہاب	۶۲	خاکی	شاہ خاکی	۹۱	شائق	جہانگیر علی خاں
۳۴	بیان	محمد احسن	۶۳	درد	خواجہ محمد میر درد	۹۲	شاغل	-
۳۵	بے نوا	میر شہاب الدین	۶۴	داؤد	مرزا داؤد	۹۳	شورش	محمد منعم

۹۴	شیدا	نوازش علی خاں	۱۲۵	فخر		۱۵۶	مرزا	مرزا محمد بیگ
۹۵	صانع		۱۲۶	فاضل	صرف فہرست میں نام ہے	۱۵۷	ملیحی	میاں لالن
۹۶	صنعت	مغل خاں	۱۲۷	فیض		۱۵۸	معنی	شمس الدین
۹۷	صابر	صابر علی	۱۲۸	قربان	-	۱۵۹	ممنون	-
۹۸	صادق	محمد صادق	۱۲۹	قائم	محمد قاسم	۱۶۰	مراد	محمد مراد
۹۹	صمصام	صمصام الدولہ	۱۳۰	قدرت	قدرت اللہ	۱۶۱	مہربان	عبدالقادر
۱۰۰	صانع	مرزا صفی	۱۳۱	قادر	قدرت اللہ	۱۶۲	مروت	-
۱۰۱	ضیار	-	۱۳۲	قمر	اورنگ آباد	۱۶۳	مہر	محمد پناہ
۱۰۲	ضیاء	مرزا عطا	۱۳۳	قادر	سید خلیل	۱۶۴	ناجی	محمد شاکر
۱۰۳	طالع	شمس الدین	۱۳۴	کلیم	محمد حسین	۱۶۵	نثار	عبدالرسول
۱۰۴	تپش	محمد اکبر	۱۳۵	کمترین	-	۱۶۶	نثار	وزارت خاں
۱۰۵	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۳۶	کافر	میر علی تقی	۱۶۷	ناصر	مرزا ناصر بیگ
۱۰۶	ظہور		۱۳۷	کیفی	-	۱۶۸	نیاز	مرزا قند علی
۱۰۷	عاصی	خواجہ برہان الدین	۱۳۸	گھاسی	میر گھاسی خاں	۱۶۹	نیرنگ	-
۱۰۸	عارف	-	۱۳۹	کمتر	غلام مصطفیٰ	۱۷۰	ناصر	ناصر جنگ
۱۰۹	عشاق	-	۱۴۰	کہن	-	۱۷۱	ندرت	میر نجف علی
۱۱۰	عزیز	شاہ عزیز اللہ	۱۴۱	کاشف	-	۱۷۲	ولی	ولی محمد دکنی
۱۱۱	عمدہ	سیتا رام	۱۴۲	گلشن	الفت بیگ	۱۷۳	نصرتی	-
۱۱۲	عزلت	شاہ عبدالولی	۱۴۳	لسان	کلیم اللہ	۱۷۴	وقار	میر عبدالحی
۱۱۳	عمر	معتبر خاں	۱۴۴	مظہر	مرزا مظہر	۱۷۵	وفا	میر ناصر
۱۱۴	عاصی	نور محمد	۱۴۵	مخلص	آنند رام	۱۷۶	وحشت	نظام الدین
۱۱۵	عاشق	عاشق علی خاں	۱۴۶	مضمون	شرف الدین	۱۷۷	ہدایت	ہدایت اللہ
۱۱۶	عاجز	عارف الدین خان	۱۴۷	مزمل	محمد مزمل	۱۷۸	ہادی	محمد ہادی
۱۱۷	عشرت	خواجہ ابوالبرکات	۱۴۸	میر	میر میران	۱۷۹	ہاشم	-
۱۱۸	عارف	محمد عارف	۱۴۹	موزوں	خواجہ قل	۱۸۰	ہجر	-
۱۹	غریب	محمد نعماں	۱۵۰	میر	میر تقی	۱۸۱	یقین	-
۱۲۰	غم	مرزا فیض اللہ	۱۵۱	محوی	عثمان علی	۱۸۲	یکرنگ	-
۱۲۱	فغان	اشرف علی خاں	۱۵۲	محسن	محمد محسن	۱۸۳	یکرو	-
۱۲۲	فضلی	شاہ فضلی	۱۵۳	موزوں	میر علی	۱۸۴	یک رنگ	-
۱۲۳	فدا	خواجہ عبدالقادر	۱۵۴	میمن	محمد میمن	۱۸۵	یک دل	-
۱۲۴	فتوت	عنایت اللہ خاں	۱۵۵	متین	میر مہدی	...	.....	

چمنستانِ شعرا

مصنف رائے لچھمی نرائن شفیق اورنگ آبادی ایک علمی و ادبی گھرانے کے فرد تھے۔ ان کے والد رائے منسا رام نواب نظام الملک آصف جاہ (دکن) کے نمک خواروں میں تھے۔ اور تاریخ و انشا کا اچھا ذوق رکھتے تھے۔

شفیق ۱۱۵۸ھ میں پیدا ہوئے۔ یہ وہ زمانہ تھا کہ اورنگ آباد شعر و سخن کا مرکز بنا ہوا تھا۔ گیارہ بارہ سال ہی کی عمر سے شعر کہنے لگے۔ شعر گوئی کے ساتھ تصنیف و تالیف سے خاص شغف تھا۔ چنانچہ کئی تاریخی کتابوں کے علاوہ اردو فارسی شعرا کے کئی تذکرے ان کی یادگار ہیں۔

(۱) شام غریباں۔ ایران سے ہندوستان آنے والے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
(۲) گل رعنا۔ ہندوستان و پاکستان کے فارسی گو شاعروں کا تذکرہ ہے۔
(۳) چمنستانِ شعرا۔ برصغیر کے اردو شعرا کا تذکرہ ہے۔

عہد تصنیف و طباعت شفیق نے اٹھارہ سال کی عمر سے یہ تذکرہ لکھنا شروع کر دیا تھا اور بہت جلد ۱۱۷۵ھ میں اسے مکمل کر دیا۔ "چمنستانِ شعرا" سے بھی اس کی تصنیف کا یہی سال نکلتا ہے۔ اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد میں موجود تھا۔ تصحیح و تدوین کے بعد مولوی عبدالحق مرحوم نے ۱۹۲۸ء میں اسے تحقیقی مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۲۱۴ ریختہ گو شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں مصنف نے ایک جدت یہ کی ہے کہ حروف تہجی کے بجائے حروف ابجد کے لحاظ سے شعرا کی فہرست ترتیب دی ہے۔ تذکرے کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ شفیق نے میر اور گردیزی کے تذکروں سے رہنمائی حاصل کی ہے۔ لیکن حسب ضرورت شعرا کے حالات زندگی میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔ اشعار کے انتخاب میں انھوں نے خصوصی توجہ دی ہے اور نہایت احتیاط سے اشعار کو صاحبانِ شعر سے منسوب کیا ہے۔ جن اشعار کے مصنفین کے متعلق شبہ تھا۔ انھیں تذکرے کے آخر میں جمع کر دیا ہے۔ شفیق کے تذکرے کی زبان بھی رنگین واقع ہے۔ شعراء کے کلام پر تبصرہ کرنے میں انھوں نے اعتدال کو ملحوظ رکھا ہے اور بے سبب کسی کو طعن و تعریض کا نشانہ نہیں بنایا۔ کہیں کہیں شعرا کے کلام پر اصلاحات دے کر متبادل مصرعے ضرور انھوں نے درج کر دیے ہیں لیکن کسی کا مذاق اڑانے کی کوشش نہیں کی۔ عام طور پر شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں لیکن یقین کی تعریف میں انھوں نے ۱۰ صفحات سے زیادہ میں خامہ فرسائی کی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۷	بے رنگ	دلدار خاں	۵۳	دولت	میر دولت علی
۲	آبرو	شیخ نجم الدین	۲۸	بیتاب	محمد اسمٰعیل	۵۴	داغ	لالہ نہال کرن
۳	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۲۹	بیدار	-	۵۵	ہدایت	ہدایت اللہ
۴	امید	قزلباش خاں	۳۰	بینوا	-	۵۶	ہادی	عبدالہادی
۵	انسان	اسد یار خاں	۳۱	پیام	شرف الدین علی خاں	۵۷	ہوش	غلام انام الدین علی
۶	انجام	امیر خاں	۳۲	بسمل	-	۵۸	ہاشم	(دکنی)
۷	احمدی	-	۳۳	پاکباز	صلاح الدین	۵۹	ہاتفی	
۸	آزاد	محمد فاضل	۳۴	بیان	خواجہ حسن اللہ	۶۰	ولی	ولی محمد
۹	آشنا	زین العابدین	۳۵	بیکل	میر عبدالوہاب	۶۱	وفا	-
۱۰	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۶	بے جان	لالہ جے کشن	۶۲	واقف	میاں نور عین
۱۱	آگاہ	محمد صلاح	۳۷	پروانہ	پروانہ شاہ	۶۳	وفا	آقا امین ایلچ پوری
۱۲	الہام	فضائل بیگ	۳۸	بجید	میر نوازش خاں	۶۴	واحد	میاں جعفر اللہ
۱۳	احسن	احسن اللہ	۳۹	پلچھی	میاں حکیم الدین خاں	۶۵	وقار	میر عبدالحیٔ
۱۴	ایجاد	نقد علی خاں	۴۰	پناہ	محمد پناہ	۶۶	زکی	جعفر علی خاں
۱۵	اشرف		۴۱	بندہ	میر محمد میر	۶۷	زانی	پیر خاں
۱۶	ارشد	میر غلام علی	۴۲	بیخود	محمد حسین	۶۸	حزیں	میر محمد باقر
۱۷	اقدس	میر ابدال علی	۴۳	بیچارہ	-	۶۹	حاتم	شیخ محمد حاتم
۱۸	انور	غلام محمد خاں	۴۴	بسمل	میر یوسف خاں	۷۰	حشمت	محمد علی
۱۹	ایوب	میر ایوب	۴۵	جگن	خان زادہ شیر افگن خاں میاں	۷۱	حشمت	سید محتشم علی خاں
۲۰	انجم	فتحیاب بیگ خاں	۴۶	جرات	میر شیر علی	۷۲	حسن	میر محمد حسن
۲۱	احقر	شاہ عبداللہ	۴۷	زٹلی	جعفر	۷۳	حبیب	محمد حبیب
۲۲	افسق	میر غلام حسین	۴۸	دردمند	محمد فقیہ	۷۴	حاجی	حاجی میر علی اکبر (مال)
۲۳	افتخار	میر عبدالوہاب	۴۹	دانا	مفضل علی	۷۵	حسن	-
۲۴	ایجاد	مرزا علی نقی	۵۰	درد	خواجہ میر	۷۶	طالع	میر شمس الدین
۲۵	بیدل	مرزا عبدالقادر	۵۱	درد	کرم اللہ خاں	۷۷	طپش	میرزا محمد اکبر
۲۶	بہار	لالہ ٹیک چند	۵۲	داؤد	میرزا داؤد	۷۸	یقین	انعام اللہ خاں

۷۹	یک رنگ	مصطفیٰ خاں	۱۰۸	مہدی	میر مرتضیٰ	۱۳۷	باز	محمد علی
۸۰	یکرو	عبدالوہاب	۱۰۹	متین	میر مہدی	۱۳۸	سودا	مرزا رفیع
۸۱	یکدل	میر عزت اللہ	۱۱۰	مراد	میر منو	۱۳۹	سجاد	میر سجاد
۸۲	یونس	حکیم	۱۱۱	مہربان	میر عبدالقادر	۱۴۰	سعدی	-
۸۳	یار	منور الدولہ احمد یار خاں	۱۱۲	محرم	محمد ماہ	۱۴۱	سلام	نجم الدین خاں
۸۴	کمترین	میاں کمترین	۱۱۳	مضطر	شیخ احمد	۱۴۲	سعادت	سعادت اللہ خاں
۸۵	کلیم	محمد حسین	۱۱۴	مقدس	محمد جان	۱۴۳	سامان	میر ناصر
۸۶	مرزا گرامی		۱۱۵	میرزا	مرزا محمد بیگ	۱۴۴	سراج	میر سراج الدین
۸۷	کافر	میر علی نقی	۱۱۶	مہر	مہر علی	۱۴۵	سامی	شاہ غلام قادری
۸۸	گھانسی	میر	۱۱۷	مبتلا	الف خاں	۱۴۶	سعید	میر محمد سعید
۸۹	کامیاب	میر اولاد محمد	۱۱۸	منصور	میر منصور	۱۴۷	عاصمی	خواجہ برہان الدین
۹۰	کمال	-	۱۱۹	منیر	سید شاہ منیر	۱۴۸	عزیز	شاہ عزیز اللہ
۹۱	کمتر	مرزا مغل	۱۲۰	مہتاب	لالہ موہن لال	۱۴۹	عمر	معتبر خاں
۹۲	کہن	میر بدر الدین	۱۲۱	مشہور	-	۱۵۰	عمدہ	ستیا رام
۹۳	کلاں	میر	۱۲۲	مشتاق	-	۱۵۱	عراقی	-
۹۴	لسان	میر کلیم اللہ	۱۲۳	منعم	محمد منعم	۱۵۲	عارف	محمد عارف
۹۵	لطفی	-	۱۲۴	محمود	-	۱۵۳	عارف	محمد عارف
۹۶	لالہ	لالہ سردنجی رائے	۱۲۵	ملک	-	۱۵۴	عشاق	-
۹۷	بادشاہ	محمد شاہ	۱۲۶	مقصود	میر مقصود علی	۱۵۵	عاجز	-
۹۸	مظہر	مرزا جان جان	۱۲۷	ناجی	محمد شاکر	۱۵۶	عطا	محمد عطار
۹۹	مضمون	شیخ اشرف الدین	۱۲۸	نثار	میر عبدالرسول	۱۵۷	عاشق	میر محمد یحییٰ
۱۰۰	میر	میر محمد تقی	۱۲۹	ناصر	نواب نظام الدولہ بہادر۔	۱۵۸	عزلت	سید عبدالولی
۱۰۱	مخلص	رائے آنند رام	۱۳۰	نثار	مرزا محمد خاں	۱۵۹	عاجز	عارف الدین خاں
۱۰۲	محسن	میر محمد محسن	۱۳۱	نیاز	نیاز محمد خاں	۱۶۰	عاصی	شیخ نور محمد
۱۰۳	میران	میر	۱۳۲	ندرت	میر نجف علی	۱۶۱	عاشق	مرزا عاشور بیگ
۱۰۴	موزوں ۔	نواب ذوالفقار الدولہ خواجہ قلی خاں	۱۳۳	نصرتی	-	۱۶۲	عشق	مرزا جمال اللہ
۱۰۵	موزوں	میر رحم علی	۱۳۴	ناطق	میر محمد ماہ	۱۶۳	فغاں	اشرف علی خاں
۱۰۶	موزوں	رام نرائن	۱۳۵	نجات	مرزا عتیق اللہ	۱۶۴	فضلی	شاہ فضل اللہ
۱۰۷	مزمل	محمد مزمل	۱۳۶	نادر	شیخ نور الدین	۱۶۵	فدا	-

۱۶۶	فدا	رضا طلب خاں	۱۸۲	قادری	(سید خلیل)	۱۹۸	شورید ہ	شیخ سلطان الدین
۱۶۷	فدا	شیخ احمد	۱۸۳	قربان	مرزا عزت بخش	۱۹۹	شیفتہ	-
۱۶۸	فخری	-	۱۸۴	قمر	مرزا رضا بیگ	۲۰۰	شہید	مولوی محمد باقر
۱۶۹	حسینی	میر فخر الدین	۱۸۵	راقم	بندرابن	۲۰۱	تابان	میر عبدالحیی
۱۷۰	فدوی	-	۱۸۶	رسوا	-	۲۰۲	تسکین	میاں صلاح الدین
۱۷۱	فقیر	میر ہاشم	۱۸۷	رحیم	عبدالرحیم	۲۰۳	تجرد	میر عبداللہ
۱۷۲	صانع	محمد نظام الدین احمد	۱۸۸	رنگین	نورالدین حسین خاں	۲۰۴	ثاقب	شہاب الدین
۱۷۳	صنعت	مغل خاں	۱۸۹	رنگین	لال چند	۲۰۵	خسرو	حضرت امیر
۱۷۴	صابر	میر محمد صابر	۱۹۰	رضا	-	۲۰۶	خاکسار	محمد یار
۱۷۵	صادق	محمد صادق	۱۹۱	رضا	محمد رضا بیگ	۲۰۷	خوشنود	-
۱۷۶	صاحب	لچھمی نرائن	۱۹۲	رونق		۲۰۸	ذہین	میر محمد مستعد
۱۷۷	قائم	محمد قائم	۱۹۳	شوق	حسن علی	۲۰۹	ضیار	محمد ضیار الدین
۱۷۸	قدرت	میر قدرت اللہ	۱۹۴	شاغل	-	۲۱۰	ضیار	محمد عطا
۱۷۹	قدر	-	۱۹۵	شاعر	میر سید محمد	۲۱۱	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۱۸۰	قاسم	شاہ قاسم	۱۹۶	شرافت	میر شریف الدین خاں	۲۱۲	ظہور	شیر سنگھ
۱۸۱	قاسم	(دوم)	۱۹۷	شورش	مرزا منعم	۲۱۳	غریب	محمد امان اللہ
						۲۱۴	غلام	سید غلام

طبقات الشعرا[1]

مصنّف | قدرت اللہ صدیقی شوق سنبھلی

عہد تصنیف و طباعت | جیساکہ مصنّف نے دیباچہ میں صراحت کردی ہے یہ تذکرہ ۱۱۸۸ھ میں مکمل ہوا ہے۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اگست ۱۹۳۶ء میں تحقیقی مقدمہ کے ساتھ اس کا خلاصہ علیگڑھ سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور چار طبقات پر مشتمل ہے۔ طبقۂ اول میں ریختہ کے موجدین اور دکھنی شعرا کا ذکر ہے طبقۂ دوم میں ایہام گو شعرا شامل ہیں۔ طبقۂ سوم شعرائے متاخرین و بعضے نومشقان دیگر" سے تعلق رکھتا ہے طبقۂ چہارم جس میں نومشق شعرا کا تذکرہ ہے "مشتمل بر سنج مقالات است" مقالہ اول میں "بعضے تازہ گویاں" دوم میں "بعض سلاطین روزگار و ذرائے نامدار و امرائے والا تبار و بعضے منصب داران"، مقالہ سوم میں "بعضے امرائے افغانان ایں دیار" اور مقالہ چہارم میں "بعضے عزیزان ہمدم و دوستداران قدیم" کا ذکر کیا گیا ہے۔

شعرا کی ترتیب میں ایسی جدت اس سے پہلے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتی قائم نے مخزن نکات میں ادوار تو قائم کئے ہیں لیکن شعرا کو بلحاظ عمر و عہد انھوں نے تقسیم نہیں کیا۔ شوق کی اس ترتیب سے خاص فائدہ یہ پہنچا ہے کہ شعرا کے مزید حالات اور کلام حاصل کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے۔ طبقات پر نظر ڈالنے سے مختلف تاریخوں، علمی کتابوں، بیاضوں اور اردو فارسی کے تذکروں کی طرف ہمارا ذہن منتقل ہوتا ہے اور ہمیں کم و بیش اس کا اندازہ ہو جاتا ہے کہ کسی خاص شاعر کی تفصیلات کہاں کہاں مل سکتی ہیں۔ یہ تذکرہ اس بات کا سراغ بھی دیتا ہے کہ تذکرہ کی تصنیف (۱۱۸۸ھ) کے وقت کون کون سے شاعر اساتذہ کی صف میں شامل ہو گئے تھے۔ کون کون سے "کہنہ مشق" خیال کئے جاتے تھے۔ کن کن سے مصنّف کی رشتہ داری اور دوستی تھی۔ اور کون کون سے شعرا، میدان شاعری میں نو وارد تھے۔

اس تذکرے کی ایک اہم خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی پر معاندانہ انداز سے طعن و تعریض نہیں کی گئی لیکن زبان و بیان کی کمزوریوں کی نشان دہی کو ضروری خیال کیا گیا ہے جیساکہ قائم، سودا اور حسرت وغیرہ کے ذکر سے نمایاں ہے اس انداز کی لفظی تنقید اس سے قبل کے تذکروں میں بہت کم نظر آتی ہے۔ تحقیقی نقطۂ نظر سے بھی بہت سی کارآمد باتیں اس تذکرہ میں مل جاتی ہیں۔ مثلاً انعام اللہ خاں یقین کے متعلق لوگوں کی اس رائے کو غلط بتایا ہے کہ وہ خود شعر نہ کہتے تھے بلکہ مرزا مظہر جان جاناں کہہ کر دیا کرتے تھے۔ اسی طرح محمد یار خاکسار عرف کلّو متوطن دہلی کے متعلق لکھا ہے کہ "مصنف تذکرہ ہندی ہم است"

---

[1] شوق نے تکملۃ الشعرا میں طبقات الشعرا کے ذکر میں کہیں اس کا نام "حقیقت الشعرا" کہیں، "تذکرہ ہندی" اور کہیں "تذکرہ طبقات الشعرائے ہند" بھی لکھا ہے۔

نواب امیر خاں عمدۃ الملک کے ذکر میں لکھا ہے کہ "در فن ظرافت یکتا و در ادائے سخن گوہر بے بہا مقابل ریختہ کہ لفظے است مذکر، ریختی تصنیف نمودہ" ۔ تاریخ پیدائش اور وفات کی صراحت تو اس تذکرے میں بہت کم کی گئی ہے ۔ لیکن اکثر حالات میں یہ اندازہ ہو جاتا ہے کہ کون کون سے شاعر تذکرہ کے تکملہ کے وقت تک حیات تھے ۔ انتخاب کلام میں ایک خصوصیت یہ ہے کہ اس میں غزلیات کے ساتھ قصیدے ۔ مثنویاں ۔ رباعیات ۔ قطعات اور فردیات سبھی درج کئے گئے ہیں ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اول		**طبقہ دوم**		**طبقہ سوم**
۱	امیر خسرو	۲۱	شاہ مبارک آبرو	۴۱	سراج الدین علی خاں آرزو
۲	ولی اورنگ آبادی	۲۲	محمد شاکر ناجی	۴۲	قزلباش خاں امید
۳	سعدی دکھنی	۲۳	شرف الدین مضمون	۴۳	مرزا گرامی
۴	عزلت عبدالولی	۲۴	پریم ناتھ آرام	۴۴	شرف الدین علی خاں پیام
۵	ملا نوری دکھنی	۲۵	مصطفیٰ خاں یکرنگ	۴۵	بینوا
۶	فخری	۲۶	احسن اللہ احسن	۴۶	حشمت محتشم خاں
۷	تجرد میر عبداللہ	۲۷	سعادت علی	۴۷	نواب امیر خاں عمدۃ الملک
۸	مرزا عطا	۲۸	میر سجاد اکبر آبادی	۴۸	ناصر جنگ خلف نور نظام الملک آصف جاہ
۹	عظام	۲۹	شیخ محمد حاتم	۴۹	نواب ہدایت علی خاں
۱۰	میر جعفر	۳۰	صلاح الدین عرف مکھن پاکباز	۵۰	درد کرم اللہ خاں
۱۱	مرزا معز فطرت موسوی	۳۱	محمد اسمٰعیل بیتاب	۵۱	انعام اللہ خاں یقین
۱۲	بیدل مرزا عبدالقادر	۳۲	شہاب الدین ثاقب	۵۲	محمد علی حزیں
۱۳	حکیم یونس	۳۳	محمد مراد	۵۳	سید نوازش خاں
۱۴	افضل الدین فضلی	۳۴	فضل علی دانا	۵۴	حشمت محمد علی
۱۵	آزاد	۳۵	محمد عارف	۵۵	مسکین
۱۶	سراج اورنگ آبادی	۳۶	کمترین	۵۶	سید عبدالرشید
۱۷	احمد گجراتی	۳۷	قدر	۵۷	تاباں عبدالحئی
۱۸	مرزا قاسم	۳۸	عاجز	۵۸	خاکسار محمد یار
۱۹	ضیاء احمد آبادی	۳۹	دلاور خاں	۵۹	محمد فقیہ دردمند
۲۰	ہاشمی	۴۰	مزمل ۔	۶۰	عاصی خواجہ برہان الدین ۔

۶۱ حسن شوق
۶۲ سودا رفیع الدین
۶۳ خواجہ میر درد
۶۴ محمد حسین کلیم
۶۵ محمد قائم
۶۶ میر محمد تقی
۶۷ سوز محمد میر
۶۸ بیان
۶۹ ابوالحسن وحشت
۷۰ مرزا داؤد سودائی
۷۱ میر رمضانی
۷۲ فرحت اللہ
۷۳ محمد اکرام
۷۴ عبدالہادی
۷۵ شمس الدین فقیر
۷۶ ولی اللہ ولی سورتی
۷۷ صابر سرہندی
۷۸ شاہ شاکر صدیقی
۷۹ شیخ محمد حاجی حنیف
۸۰ مرزا گھسیٹا عشق
۸۱ شاہ نجم الدین شاداں
۸۲ میر محمدی اثر

طبقہ چہارم مقالہ اول

۸۳ فضل علی ممتاز
۸۴ مراد علی حیرت
۸۵ بدھ سنگھ قلندر
۸۶ اکرام اللہ محشر بدایونی
۸۷ امیر بدایونی
۸۸ معین الدین معین بدایونی
۸۹ فیض اللہ بیگ فدوی
۹۰ محمد نعیم
۹۱ محمد علی شہرت
۹۲ میر حیدر علی حیران
۹۳ خواجہ حسن
۹۴ جعفر علی حسرت
۹۵ شیخ بقاء اللہ
۹۶ یحییٰ امان
۹۷ بہادر علی ترساں
۹۸ حسن
۹۹ یقین علی خورشید
۱۰۰ علی نقی محشر لکھنوی
۱۰۱ گردھاری لال طرز
۱۰۲ احمد علی قوت
۱۰۳ تسکین
۱۰۴ غضنفر علی خاں
۱۰۵ باقر علی ممنون
۱۰۶ مشتاق
۱۰۷ مرزا علی لطف
۱۰۸ رقت
۱۰۹ میر ضیا
۱۱۰ رنگین
۱۱۱ علی محمد خاں خنداں
۱۱۲ علی محمد خاں خنداں
۱۱۳ میر حسن حسن دہلوی
۱۱۴ عنایت اللہ مشتاق
۱۱۵ سلامت علی
۱۱۶ حسن علی خاں یاس
۱۱۷ قاسم علی رقت
۱۱۸ بہاری مل
۱۱۹ تنھو سکھ رائے بیتاب
۱۲۰ محمد پناہ خاں نثار
۱۲۱ فیض علی فیض
۱۲۲ تجلی
۱۲۳ ظہور اللہ نوا
۱۲۴ غلام حسین محزوں دکھنی
۱۲۵ ضیاء الدین عبرت
۱۲۶ غلام کبریا کامل
۱۲۷ محمدی شیدا
۱۲۸ میر طالب علی
۱۲۹ جلیل شاہ سائل
۱۳۰ غلام ہمدانی مصحفی
۱۳۱ قدرت اللہ بلیغ
۱۳۲ امان اللہ معمار
۱۳۳ محمد صبیح عالم خاں نیاز
۱۳۴ میر صیف خاں
۱۳۵ حکیم محمد کبیر
۱۳۶ سجاد
۱۳۷ علی مراد بہاری پروانہ
۱۳۸ شہید بلگرامی
۱۳۹ سید حسن علی حسن
۱۴۰ غلام محی الدین اویسی

مقالہ دوم

۱۴۱ شاہ عالم
۱۴۲ شاہزادہ آفتاب
۱۴۳ جہاندار شاہ
۱۴۴ احسن نکہت
۱۴۵ سلیمان شکوہ

۱۴۶ مرزا فرخندہ بخت جہاں شاہ قمر
۱۴۷ نواب وزیر ابن امیر آصف الدولہ
۱۴۸ نواب غازی الدین خاں
۱۴۹ مرزا فتح علی
۱۵۰ نواب ممتاز
۱۵۱ قلندر علی خاں
۱۵۲ گنا بیگم نوسیری
۱۵۳ انشاء اللہ خاں
۱۵۴ سعادت یار خاں رنگین
۱۵۵ مرزا جان طپش
۱۵۶ شیر علی خاں افسوس
۱۵۷ مشتاق علی خاں
۱۵۸ سید یا بندہ مسافر
۱۵۹ محمد نور الدین قانع
۱۶۰ حکیم صدر الدین خاں وحشت

مقالہ سوم

۱۶۱ نواب محمد یار خاں امیر
۱۶۲ نواب عبد اللہ خاں عاصی
۱۶۳ نواب عنایت اللہ خاں
۱۶۴ نواب محبت خاں
۱۶۵ مصطفیٰ خاں مست
۱۶۶ نواب منور خاں محو
۱۶۷ نواب نصر اللہ خاں سلطان
۱۶۸ محمد معصوم ہمدم
۱۶۹ ذو الفقار خاں
۱۷۰ محمد شرف عاصی
۱۷۱ فیض اللہ خاں امید
۱۷۲ مرتضیٰ خاں مضطر
۱۷۳ محتشم خاں افغان
۱۷۴ غلام محمد خاں غلامی
۱۷۵ احسن خاں افغان
۱۷۶ احمد خاں
۱۷۷ مولوی احمد خاں
۱۷۸ کلّو خاں ہنر
۱۷۹ مہربان خاں رند
۱۸۰ عباس خاں عباس

مقالہ چہارم

۱۸۱ عزیز الدین خاں بے جان
۱۸۲ غلام جیلانی بیدم
۱۸۳ الف خاں ذوق
۱۸۴ فتح چند ممنون
۱۸۵ میر حسن مایل
۱۸۶ غلام مرتضیٰ
۱۸۷ ہمت خاں
۱۸۸ ناصر خاں
۱۸۹ سید کرم علی
۱۹۰ محمد کبیر خاں تسلیم
۱۹۱ محمد اکرم

مقالہ پنجم

۱۹۲ شیخ محمد واصل
۱۹۳ عزیز عثمانی
۱۹۴ اسعد
۱۹۵ محمد معظم عباسی
۱۹۶ حافظ عزت اللہ عباسی
۱۹۷ محمد جلیس جلیس بدایونی
۱۹۸ حافظ محمد معتصم عباسی
۱۹۹ دوست علی عشق
۲۰۰ امام بخش عطا
۲۰۱ مفتون
۲۰۲ سید غالب علی
۲۰۳ سید محمد زماں
۲۰۴ حیات اللہ
۲۰۵ عشرت
۲۰۶ گوہری کائستھ
۲۰۷ نیازی
۲۰۸ مولوی مظہر علی
۲۰۹ غلام حسن
۲۱۰ گوپال ناتھ
۲۱۱ احمد علی حسرت
۲۱۲ محمد عابد دل
۲۱۳ محمد روشن جوشش
۲۱۴ رند
۲۱۵ مرزا مینا شورش
۲۱۶ میر سلیم اللہ
۲۱۷ نذر الدین شائق
۲۱۸ سید سندی
۲۱۹ حافظ بدہا شیفتہ
۲۲۰ واحد علی عزیز
۲۲۱ اعلیٰ علی
۲۲۲ مرزا فدوی لٹ
۲۲۳ ملا متو نثار
۲۲۴ ولی اللہ
۲۲۵ شاہ ظہور اللہ
۲۲۶ محمد ماہ حسینی
۲۲۷ واقف
۲۲۸ پاکباز
۲۲۹ شرف الدین

۲۳۰	محمد نصیر	۲۴۵	خواجہ محمد سعید	۲۶۰	ذوقی رام حسرت
۲۳۱	محمد صلاح	۲۴۶	خلیفہ چند	۲۶۱	ہمت سنگھ
۲۳۲	جولاں	۲۴۷	کمال	۲۶۲	ظہور اللہ
۲۳۳	دیدار بخش دیدار	۲۴۸	میر محمد مرادی جرات	۲۶۳	مرزا اشرف علی گستاخ
۲۳۴	راجہ بلاس رائے پسر	۲۴۹	سلیم اللہ راضی	۲۶۴	برکت علی
۲۳۵	قلندر	۲۵۰	صوفی محمد اعظم	۲۶۵	منشی گنج سنگھ
۲۳۶	بشیر احمد سرہند	۲۵۱	حافظ کریم الدین صدیقی	۲۶۶	محمد صدر عباسی
۲۳۷	شیخ احمد	۲۵۲	کمانی مل کھتری	۲۶۷	شاہ نورن
۲۳۸	ہرچرن داس	۲۵۳	ہمت سنگھ	۲۶۸	غلام رسول غم
۲۳۹	بھیت رام صادق	۲۵۴	مرزا اچھولن بیگ	۲۶۹	غلام علی عشرت
۲۴۰	موزوں	۲۵۵	شیخ عبداللہ نگہت	۲۷۰	مرزا قاسم بیگ
۲۴۱	محمد خلیل ابن محمد جلیس	۲۵۶	مرحمت اللہ خاں والہ	۲۷۱	مرزا ظہو سرور
۲۴۲	محمد باقی خاکسار	۲۵۷	احمد الدین خاں عبرت	۲۷۲	محمد اکرام آشنا
۲۴۳	وہاب الدین موجد	۲۵۸	محمد شجاع الدین شوریدہ	۲۷۳	محمد قدرت اللہ صدیقی شوق
۲۴۴	کلو حجام	۲۵۹	راجہ بہادر سنگھ کشمیر	....	... ...

تذکرہ شعرائے اردو

مصنف | میر حسن دہلوی متوفی ۱۲۰۱ھ

عہد تصنیف وطباعت | ۱۱۸۸ھ اور ۱۱۹۲ھ کے درمیان مرتب کیا گیا۔
۱۳۴۰ھ/۱۹۲۲ء میں حبیب الرحمٰن خاں شروانی کے جامع مقدمہ کے ساتھ یہ تذکرہ مطبع مسلم یونیورسٹی انسٹی ٹیوٹ علی گڑھ سے شائع ہو چکا ہے بعد میں مولوی عبدالحق مرحوم نے بھی اسے اپنے مقدمے کے ساتھ انجمن ترقی اردو کی طرف سے شائع کیا

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور شعرا کی فہرست بلحاظ حروف تہجی قائم کی گئی ہے۔ نام کی ہر ردیف میں شاعروں کو تین خاص گروہ، متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کیا گیا ہے۔ متقدمین میں دکنی شعراء متوسطین میں فرغ سیر سے لے کر عہد محمد شاہی تک کے شعرا اور متاخرین میں اس کے بعد کے شعرا شامل ہیں۔ تذکرے کا آغاز بادشاہ وقت شاہ عالم ثانی متخلص بہ آفتاب کے ذکر سے کیا ہے اور ان کا یہ مشہور قطع بطور نمونہ درج کیا ہے۔

شب دلارام سے گزرتی ہے   صبح تو جام سے گزرتی ہے
اب تو آرام سے گزرتی ہے   عاقبت کی خبر خدا جانے

قدما کے سلسلے میں یہ تذکرہ بہت کار آمد ہے۔ میر تقی میر کے طرح میر حسن نے نہ کسی کو لتاڑنے کی کوشش کی ہے اور نہ فتح علی حسینی گردیزی کی طرح انتقاماً کسی پر کیچڑ اچھالنا پسند کیا ہے۔ بلکہ انھوں نے حفظ مراتب کا ہر جگہ لحاظ رکھا ہے اور کسی کی بیجا تعریف یا تنقیص سے گریز کیا ہے۔ اس سے میر حسن کے سنجیدہ ادبی مذاق اور بے لاگ تنقیدی شعور کا اندازہ ہوتا ہے۔ شعرا کے واقعات وسوانح کی طرف انھوں نے کچھ زیادہ توجہ نہیں کی لیکن انتخاب کلام میں انھوں نے بڑی خوش ذوقی اور سخن شناسی کا ثبوت دیا ہے۔ چنانچہ اشعار کا جیسا خوبصورت اور مفید انتخاب اس تذکرے میں ملتا ہے۔ وہ اس دور کے کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	متقدمین:-					
۱	آفتاب	شاہ عالم ثانی	۳	احمد گجراتی	۶	احمد گجراتی
۲	آزاد	فقیر اللہ	۴	افضل محمد افضل	۷	امجد -
			۵	اوجی -		متوسطین:-

۸	آرزو	سراج الدین خاں
۹	انسان	اسد یار خاں
۱۰	اشرف	محمد اشرف
۱۱	اکبر	مرزا اکبر علی اکبرآبادی
۱۲	انکار	
۱۳	آزاد	زین العابدین
۱۴	آبرو	نجم الدین عرف شاہ مبارک
۱۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۱۶	احسن	میاں احسن اللہ
۱۷	احسن	علی احسن خاں
۱۸	الف خاں	
۱۹	امیر خاں	نواب امیر خاں
۲۰	افکار	میر جیون
۲۱	امید	قزلباش خاں
۲۲	اثر	محمد میر برادر خواجہ میر درد
۲۳	الم	میاں صاحب میر
۲۴	اجمل	محمد اجمل الہ آبادی
۲۵	امیر	محمد یار خاں
۲۶	اسد	میر اسد علی
۲۷	آزاد	میر ظفر علی
۲۸	امین	خواجہ امین الدین
۲۹	اطہر	میر غلام علی
۳۰	عاصمی۔ عاصی۔ میر عاصمی برہان الدین	
۳۱	امانی	میر امانی
۳۲	رائے پریم ناتھ (یہ نام بھی الف کی ردیف میں درج ہے)	
۳۳	آشنا	-
۳۴	اکرم	-
۳۵	احسن	مرزا احسن علی
۳۶	انشا	انشا اللہ خاں

۳۷	آگاہ	نور خاں
۳۸	اعلیٰ علی	میر اعلیٰ علی
۳۹	افسوس	قبیر علی
۴۰	ابوالحسن	میر ابوالحسن
۴۱	انتظار	علی نقی خاں
۴۲	انگریس	انگریس
۴۳	آشوب	-
۴۴	اولاد	میر اولاد علی
۴۵	اشرف	محمد اشرف
۴۶	بیچارہ	-
۴۷	بیدل	عبدالقادر میرزا
۴۸	بسمل	-
۴۹	بیرنگ یا ہمرنگ	دلاور خاں)
۵۰	بیتاب	محمد اسمٰعیل
۵۱	بینوا	-
۵۲	بہار	ٹیک چند
۵۳	بیان	خواجہ احسن اللہ خاں
۵۴	بیتاب	سنتوکھ رائے
۵۵	بیدار	میاں محمد علی
۵۶	بیتاب	شاہ علیم اللہ الہ آبادی
۵۷	بقا	شیخ محمد بقا اللہ
۵۸	فاخر	میرزا فاخر مکین
۵۹	بسمل	گدا علی
۶۰	پیام	شرف الدین علی خاں
۶۱	پنچھا	شاہ پنچھا
۶۲	تجرد	میر عبداللہ
۶۳	تانا شاہ	ابوالحسن
۶۴	تمکین	میاں صلاح الدین
۶۵	تاباں	میاں عبدالحی
۶۶	تقی	سید محمد تقی عرف میر گھاسی

۶۷	ثاقب	-
۶۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۶۹	رلیسناتھ سنگھ (ث کی ردیف میں درج ہے)	
۷۰	جنوں اکبرآبادی	
۷۱	جعفر زٹلی	میر جعفر زٹلی
۷۲	جعفر	خان عالیشان جعفر علی خاں
۷۳	جوہر	مرزا احمد علی
۷۴	جرأت	میر مستقیم
۷۵	جلال	میاں رمضانی
۷۶	جنون	میر علی مہدی
۷۷	جگن	میاں جگن
۷۸	جذب	میر مظہر علی
۷۹	جوشش	میاں محمد روشن
۸۰	خان عالیشان	
۸۱	جرات	قلندر بخش
۸۲	جلال	جلال الدین
۸۳	حبیب	وحسن
۸۴	حیا	-
۸۵	حاتم	شیخ محمد حاتم
۸۶	حاتم	حاتم علی خاں حاتم
۸۷	حشمت	سید محتشم علی خاں
۸۸	حزیں	میر محمد باقر
۸۹	حشمت	محمد علی
۹۰	حسن	مرزا احسن علی
۹۱	حسن	میر حسن
۹۲	حسن	خواجہ حسن
۹۳	حجام	-
۹۴	حامد	میر حامد نصیری
۹۵	حیران	میر حیدر علی

۹۶	حسرت	جعفر علی	۱۲۵	سلام	نجم الدین	۱۵۴	عزیز اللہ	
۹۷	حسن	میر حسن	۱۲۶	سعادت	میر سعادت علی	۱۵۵	عطا	خواجہ عطا اللہ
۹۸	خسرو	حضرت امیر خسرو	۱۲۷	سجاد	میر محمد سجاد	۱۵۶	عارف اکبرآبادی	محمد عارف
۹۹	خوشنود	-	۱۲۸	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۵۷	عزلت	سید عبدالواسع
۱۰۰	خاکی	-	۱۲۹	سوز	محمد میر	۱۵۸	عاقل	رائے سکھ رام
۱۰۱	خاکسار	محمد یار	۱۳۰	سید		۱۵۹	عزیز	رائے بھوکاری داس
۱۰۲	خالہ بیگم	بدرالنسا بیگم	۱۳۱	سلیم	میر سلیم	۱۶۰	عسکر علی خاں	
۱۰۳	خوش دل	گھاسی رام	۱۳۲	سوزاں	نواب احمد علی خاں	۱۶۱	عاجز	غازی الدین خاں
۱۰۴	داؤد	مرزا داؤد بیگ	۱۳۳	سکندر	میاں سکندر عرف گھسیٹا	۱۶۲	عماد الملک	نواب غازی الدین خاں
۱۰۵	دل	شاہ فتح محمد	۱۳۴	شعور	دکھنی	۱۶۳	عظیم	محمد عظیم
۱۰۶	دردمند	محمد فقیہ	۱۳۵	شامی	شاہ قلی خاں	۱۶۴	عاشق	مہربان علی اعظم خاں
۱۰۷	درد	کرم اللہ خاں	۱۳۶	شاکر	محمد شاکر	۱۶۵	عسکری	مرزا عسکری
۱۰۸	درد	خواجہ میر درد	۱۳۷	شفا	حکیم یار علی	۱۶۶	عشق	مرزا گھسیٹا
۱۰۹	ذاکر	-	۱۳۸	شاغل	-	۱۶۷	غوثی	محمد غوث
۱۱۰	رنگین	مرزا اماں بیگ	۱۳۹	شوق	میاں حسن علی	۱۶۸	غواصی	-
۱۱۱	رسوا	آفتاب رائے	۱۴۰	شاعر	میر کلو	۱۶۹	غریب	میر تقی
۱۱۲	رند	میر حمزہ علی	۱۴۱	شیدا	میر فتح علی	۱۷۰	غریب	محمد اماں
۱۱۳	راقم	بندرابن	۱۴۲	شاداب	لالہ خوش وقت رائے	۱۷۱	غریب	-
۱۱۴	رنگین	لالہ بلاس رائے	۱۴۳	شرف	میر محمدی	۱۷۲	غلامی	-
۱۱۵	روشن	خواجہ حسین علی	۱۴۴	شفیع	میر محمد شفیع	۱۷۳	فخری	-
۱۱۶	رضا	مرزا علی	۱۴۵	صباحی	-	۱۷۴	فراغی	-
۱۱۷	رند	مہربان خاں	۱۴۶	صفدری	-	۱۷۵	فضلی	افضل الدین خاں
۱۱۸	زار	مغل بیگ	۱۴۷	صادق	میر جعفر خاں	۱۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ قلی
۱۱۹	زار	میر مظہر علی	۱۴۸	صابر		۱۷۷	فقیر	شمس الدین
۱۲۰	سراج	-	۱۴۹	صبر	میر محمد علی	۱۷۸	فدوی	محمد محسن
۱۲۱	سالک	-	۱۵۰	ضیا	-	۱۷۹	فدا	میر امام الدین
۱۲۲	سعدی	-	۱۵۱	ضاحک	میر غلام حسین	۱۸۰	فغاں	اشرف علی خاں
۱۲۳	سامان	میر ناصر	۱۵۲	طالب	مرزا طالب	۱۸۱	فرخ	میر فرخ علی
۱۲۴	سلیمان	میاں سلیمان (خاندان تاباں)	۱۵۳	ظہور	-	۱۸۲	فضائل	فضائل علی خاں بے قید

۱۸۳	فدوی	لاہوری	۲۱۲	ملک	دکھنی	۲۴۱	منشی	عجائب رام
۱۸۴	فرحت	محمد فرحت اللہ	۲۱۳	موسوی	مولوی خاں فطرت	۲۴۲	مستمند	یاد علی خاں
۱۸۵	فدوی	مرزا بچھو	۲۱۴	محق	-	۲۴۳	مائل .	میاں محمدی
۱۸۶	فرصت	مرزا الف بیگ	۲۱۵	مہر علی		۲۴۴	منظر	-
۱۸۷	فخر	میر فخر الدین	۲۱۶	موزوں	خواجہ قلی خاں	۲۴۵	معین	شیخ محمد معین الدین
۱۸۸	فراق	ثناء اللہ	۲۱۷	میر	میر میراں	۲۴۶	مجنوں	شاہ مجنوں
۱۸۹	فارغ	-	۲۱۸	مخلص	رائے آنند رام	۲۴۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۹۰	فصیح	شاہ فصیح افصح	۲۱۹	مزمل	میاں شاہ مزمل	۲۴۸	محمد علی خاں	
۱۹۱	قادر	میر عبدالقادر	۲۲۰	مضمون	شرف الدین	۲۴۹	محشر	مرزا علی تقی
۱۹۲	قدر	-	۲۲۱	مظہر	مرزا مظہر جان جاناں	۲۵۰	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی
۱۹۳	قبول	غنی بیگ	۲۲۲	میر	مدد اللہ	۲۵۱	مجذوب	مرزا غلام حیدر
۱۹۴	قلندر	بدھ سنگھ	۲۲۳	مراد	شیخ محمد مراد	۲۵۲	مدعا	میر غوص علی
۱۹۵	قائم	شیخ محمد قائم	۲۲۴	مستقیم	-	۲۵۳	محبت	محبت خاں
۱۹۶	قدرت	میر قدرت اللہ	۲۲۵	مرزا محمدی		۲۵۴	مدہوش	بنی خاں
۱۹۷	قرین		۲۲۶	مرزا مہدی		۲۵۵	مشتاق	-
۱۹۸	قربان	میر جیون	۲۲۷	سید امام الدین (انکا ذکر اسی جگہ کیا گیا ہے)		۲۵۶	نوری	ملا نوری
۱۹۹	قانع	-	۲۲۸	مکھن	میر صلاح الدین	۲۵۷	نامی	-
۲۰۰	کمترین	میاں کمترین	۲۲۹	موزوں	راجہ رام نرائن	۲۵۸	نوری	سید شجاع الدین
۲۰۱	کاکل	شاہ کاکل	۲۳۰	محسن	شیخ محمد محسن	۲۵۹	ندیم	مرزا علی قلی
۲۰۲	کامل	شیخ لطف اللہ کامل	۲۳۱	میر	محمد تقی	۲۶۰	ناجی	محمد شاکر
۲۰۳	کافر شکیہ	میر علی نقی	۲۳۲	مصیب	شاہ قطب الدین	۲۶۱	نادر	
۲۰۴	کلیم	میر محمد حسین	۲۳۳	محزوں الہ آبادی	مولوی غلام حسین	۲۶۲	نور اللہ	مرزا نور اللہ
۲۰۵	کاشی	لالہ کاشی ناتھ	۲۳۴	منت	میر قمر الدین	۲۶۳	نواز خاں	علی نواز خاں مرزا مرد
۲۰۶	کھنجن	-	۲۳۵	منشی	شیخ غلام احمد قادری	۲۶۴	نثار	عبدالرسول
۲۰۷	گمان	نذر علی خاں	۲۳۶	مسافر	-	۲۶۵	نثار	محمد بقاء خاں
۲۰۸	گریاں	بہادر علی امجد	۲۳۷	محب	شیخ ولی اللہ	۲۶۶	نعیم	نعیم اللہ
۲۰۹	لطفی	دکھنی	۲۳۸	مفتون	میاں کاظم علی	۲۶۷	نثار	میاں امان اللہ معمار
۲۱۰	مرزا	ابوالقاسم	۲۳۹	ممتاز	حافظ فضل علی	۲۶۸	نالاں	محمد عسکری
۲۱۱	محمود	محمود بیگ	۲۴۰	محترم	مہربان محترم خاں	۲۶۹	ندا	میر مرتضیٰ

۲۷۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۷۸	وارث الہ آبادی	محمد وارث	۲۸۶	یونس	-
۲۷۱	واحد	محمد واحد	۲۷۹	وہم	میر محمد علی	۲۸۷	یکرنگ	مصطفےٰ قلی خاں
۲۷۲	وحشت	میر ابوالحسن	۲۸۰	ہاشم	-	۲۸۸	یکرو	-
۲۷۳	ولایت	میر ولایت علی خاں	۲۸۱	ہاتف	-	۲۸۹	یکدل	میر عزت اللہ
۲۷۴	وفا	لالہ نول رائے	۲۸۲	ہدایت	سید ہدایت علی خاں	۲۹۰	یار	میر احمد
۲۷۵	میر مبارک علی (اسی جگہ ذکر کیا گیا ہے)		۲۸۳	ہینگا	میر ہینگا	۲۹۱	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷۶	وحشت	میر بہادر علی	۲۸۴	ہدایت	میاں ہدایت اللہ	۲۹۲	یاس	حسن علی خاں
۲۷۷	واقف	شاہ واقف	۲۸۵	ہاتف	مرزا محمد	—		——

گُلِ عجائب

مصنف اسد علی خاں تمنا اورنگ آبادی۔ تمنا کا ذکر اگرچہ "مجموعۂ نغز" "عمدۂ منتخبہ" اور "مجموعہ انتخاب" میں آیا ہے لیکن خاندانی حالات کہیں نہیں ملتے۔ "گلِ عجائب" میں بھی تمنا نے اپنے متعلق کوئی تفصیل نہیں دی صرف اس قدر پتہ چلتا ہے کہ ان کے والد حیدرآباد میں بسلسلہ ملازمت مقیم تھے اور اس وقت کے ممتاز شہریوں میں شمار کئے جاتے تھے۔

تمنا صاحبِ دیوان شاعر تھے اور آزاد بلگرامی سے مشورہ سخن کیا کرتے تھے۔ ان کے کلام کی پختگی، ان کے استادِ فن ہونے کا ثبوت ہے۔ ۱۲۰۴ھ میں ان کا انتقال ہوا ہے۔

عہدِ تصنیف و طباعت تذکرے میں دیئے ہوئے تاریخی قطعات سے اس کا سال آغاز ۱۱۹۲ھ اور سال اختتام ۱۱۹۴ھ نکلتا ہے اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد میں موجود ہے۔ مولوی عبدالحق مرحوم نے اسی نسخے کی مدد سے اس تذکرے کو ترتیب دے کر ۱۹۳۶ء میں مقدمے کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں سلطنت آصفیہ کے اُن ریختہ گو شعرا کا ذکر ہے جو بارہویں صدی عیسوی کے آواخر تک موجود تھے۔ مذکورہ شاعروں میں سے اکثر صاحب تذکرہ کے ہمعصر، دوست اور ہم وطن تھے۔ قدیم طرز کا یہ تذکرہ اپنے اندر کوئی جدت نہیں رکھتا۔ شعرا کی فہرست بلحاظ حروف تہجی ترتیب دی گئی ہے اور حالات زندگی بہت مختصر اور سرسری ہیں۔

پھر بھی اس تذکرے سے بعض نئی اطلاعات فراہم ہوتی ہیں مثلاً اس بات کا سراغ کہ آزاد بلگرامی اردو کے صاحبِ دیوان شاعر تھے یا عزلت کا تذکرہ بہار و خزاں اس سے پہلے لکھا جا چکا تھا اسی تذکرے نے دیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آرزو	سراج الدین علی خاں	۴	انصاف	علی نقی خاں	۷	انور	محمد سیف
۲	آزاد	میر غلام علی	۵	افسر	باقر علی خاں	۸	افتخار	میر عبدالوہاب
۳	ایجاد	نقد علی خاں	۶	افسر	-	۹	آشفتہ	خواجہ ابوطالب خاں

۱۰	ارشد	میر غلام علی	۲۵	سودا	مرزا محمد رفیع	۴۰	مہربان	میر عبدالقادر
۱۱	امید	قزلباش خاں	۲۶	سراج	سید سراج الدین	۴۱	مخلص	آنند رام
۱۲	آصف	نواب نظام الملک بہادر آصفجاہ	۲۷	سالم	محمد کرم بخش	۴۲	مہر	مہر علی شاہ
۱۳	بیدل	مرزا عبدالقادر	۲۸	شہید	مولوی محمد باقر	۴۳	مظہر	
۱۴	بلیغ		۲۹	ضیا	مرزا عطا	۴۴	نصیر	خواجہ غلام نصیرالدین
۱۵	بیدار		۳۰	عاجز	عارف الدین خاں	۴۵	نجم	میر نجم خاں
۱۶	پروانہ	ضیاء الدین شاہ	۳۱	عشرت	خواجہ ابوالبرکات خاں	۴۶	ناصر	نواب ناصر جنگ شہید
۱۷	پنچھی	شاہ پنچھی	۳۲	عروج	میر بہاء الدین حسین	۴۷	تیر	مہدی علی خاں
۱۸	جرات	موسوی خاں	۳۳	عزلت	سید عبدالولی	۴۸	واقف	نورالعین
۱۹	حشمت	محتشم علی خاں	۳۴	فتوت	خواجہ عنایت اللہ خاں	۴۹	ہمدم	شاہ محمد تقی
۲۰	خیال	محمد طاہر	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	یار	مرزا محمد یار بیگ
۲۱	درگاہ	درگاہ قلی خاں	۳۶	فخر	میر فخرالدین	۵۱	یار	ممتاز جنگ بہادر
۲۲	دل	میر انورالدین	۳۷	قدر	خواجہ محمد منعم خاں			
۲۳	ذکا	میر اولاد محمد خاں	۳۸	کاظم	صوفی شاہ		×	×
۲۴	رمز	میر سید علی	۳۹	مبتلا	الف خاں		×	×

تذکرۂ شورش[1]

مصنف شورش نے اپنے حالات میں لکھا ہے کہ اُن کا نام سید غلام حسین عرف بھیا اور اُن کا آبائی وطن عظیم آباد ہے اسکے علاوہ تذکرہ مسرت افزا ، گلشن بے خار ، تذکرۂ عشقی اور طبقات الشعراء وغیرہ میں بھی ان کا ذکر آیا ہے اور اُن کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ شورش کے باپ کا نام محسن عظیم آبادی تھا جن کا سلسلۂ نسب شیخ نصیر الدین چراغ دہلوی سے ملتا تھا۔

شورش میر باقر حزیں کے شاگرد تھے۔ حزیں کے انتقال کے بعد شاہ رکن الدین عشق عرف میرزا گھسیٹا عشق کو بھی اُنھوں نے اپنا کلام دکھایا تھا۔ طبقات الشعرا میں شورش کو "مغرور و متکبر" بتایا گیا ہے لیکن شورش کے ایک معاصر تذکرہ نگار ابوالحسن نے "مسرت افزا" میں انہیں "بسیار خوش خلق و بے نیاز صاف گو" لکھا ہے۔ تذکرۂ عشقی میں بھی اُن کے لئے "مردے نیک طینت، سادہ وضع" ظاہر کیا گیا ہے اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ صاحب طبقات الشعراء کا بیان کسی غلط فہمی پر مبنی ہے۔

شورش کو تصوف کا خاص ذوق تھا اور اشعار بھی وہ اسی رنگ میں کہتے تھے، اُنہوں نے چار ہزار اشعار کا ایک کلیات، تذکرہ کے تکملہ کے وقت مرتب کر لیا تھا۔ اُن کا انتقال ۱۱۹۵ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت شورش کے دوست اور معاصر ابوالحسن کے "تذکرۂ مسرت افزا" سے پتہ چلتا ہے کہ وہ ایک مدت سے شعراء کا کلام اور حالات جمع کر رہے تھے، اور جب کام تکمیل کو پہنچ گیا تو اُنہوں نے اس کا نام "یادگار دوستاں" رکھا، اور تاریخ تالیف میں یہ مصرعہ دیا ؏ "یادگار دوستانِ روزگار"

اس مصرعہ سے تذکرہ کے تکملہ کا سال ۱۱۹۳ھ نکلتا ہے، تذکرۂ شورش کا ایک قلمی نسخہ بوڈلین لائبریری آکسفورڈ میں موجود ہے۔ اس کی فوٹو اسٹیٹ کاپی پٹنہ یونیورسٹی نے حاصل کی تھی۔ کلیم الدین احمد نے اسی کی مدد سے اس تذکرے کو تذکرۂ عشقی کے ساتھ بہ عنوان "دو تذکرے" مطبع بلبل لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے ۱۹۵۹ء میں شایع کر دیا ہے۔ لیکن اس میں صرف حرف "س" تک کے شعراء شامل ہیں باقی شعراء کا تذکرہ دوسری جلد میں ہوگا۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مؤلف کی توجہ زیادہ تر اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ حالات زندگی زیادہ مفصل نہیں ہیں، پھر بھی مؤلف نے شاعر کا پورا نام، تخلص، وطن، ولدیت، مسلک اور تاریخ پیدائش و تاریخ وفات دینے کی کوشش کی ہے، اس لحاظ سے یہ قدیم تذکروں میں بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ شورش نے اس میں قدما سے لیکر معاصر شعراء تک کا ذکر کیا ہے اور ترتیب میں حروف تہجی کا لحاظ رکھا ہے۔ مطبوعہ نسخہ میں جن شعراء کے نام آئے ہیں اُن کی فہرست دی جا رہی ہے۔

لہ اس تذکرے کا اصل نام یادگار دوستاں ہے لیکن مشہور یہ تذکرۂ شورش کے نام سے ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام
(۱)	آفتاب	(۲۶)	احمد	(۵۱)	بہادر علی
(۲)	ابوالحسن	(۲۷)	انتظار	(۵۲)	پاکباز
(۳)	انجام	(۲۸)	اجمل	(۵۳)	پیام
(۴)	آگاہ (محمد صلاح)	(۲۹)	آشوب	(۵۴)	تجرد
(۵)	آشنا (زین العابدین)	(۳۰)	انصاف	(۵۵)	تمکین
(۶)	آوارہ	(۳۱)	اولیا	(۵۶)	تمنا (امراؤ علی)
(۷)	الہام	(۳۲)	آگاہ (خواجہ عبداللہ)	(۵۷)	تمنا (شاہجہاں پوری)
(۸)	انشار	(۳۳)	اختر	(۵۸)	تاباں
(۹)	احسن	(۳۴)	آیت (آیت اللہ)	(۵۹)	ثاقب
(۱۰)	امیراللہ خاں	(۳۵)	الم	(۶۰)	ثروت
(۱۱)	آبرو	(۳۶)	بسمل (میر جار علی)	(۶۱)	ثابت
(۱۲)	آرزو	(۳۷)	بیتاب (میر محمد علی)	(۶۲)	جرأت (میر بشیر علی)
(۱۳)	اُمید	(۳۸)	بہار	(۶۳)	جرأت
(۱۴)	انسان	(۳۹)	بینوا	(۶۴)	جوہری
(۱۵)	انسان	(۴۰)	بے تاب	(۶۵)	جوشش
(۱۶)	اشتیاق	(۴۱)	بیچارہ	(۶۶)	جعفر (میر محمد جعفر)
(۱۷)	احسن (احسن اللہ)	(۴۲)	بسمل	(۶۷)	جنون
(۱۸)	احمدی	(۴۳)	بیکل	(۶۸)	جگن
(۱۹)	اشرف	(۴۴)	بیدار (محمد علی)	(۶۹)	جودت
(۲۰)	امانی	(۴۵)	بیدار (منشی لباون علی)	(۷۰)	جلال
(۲۱)	امین	(۴۶)	بیتاب (میر مدن)	(۷۱)	جودت (لالہ ہردے رام)
(۲۲)	اثر	(۴۷)	بیدل (مرزا عبدالقادر)	(۷۲)	جنوں (غلام مرتضیٰ)
(۲۳)	اظہر	(۴۸)	بیرنگ	(۷۳)	جمال
(۲۴)	احتشام	(۴۹)	بیان	(۷۴)	جعفر (مرزا جعفر)
(۲۵)	احمد شاہ بیاوی	(۵۰)	بیقرار	(۷۵)	جرأت (میر محمد رضا)

(۷۶)	جواہر
(۷۷)	حسرت (میر محمد حیات)
(۷۸)	حاتم
(۷۹)	حشمت (محتشم علی)
(۸۰)	حبیب
(۸۱)	حشمت (محمد علی)
(۸۲)	حیراں (میر ممنون)
(۸۳)	حضور (شیخ غلام یحییٰ)
(۸۴)	حیدر (حیدر بخش)
(۸۵)	حسن (میر غلام حسن)
(۸۶)	حیدری (غلام علی)
(۸۷)	حجام
(۸۸)	حسرت (جعفر علی)
(۸۹)	حزیں (محمد باقر)
(۹۰)	حیرت (خواجہ کلن)
(۹۱)	حریف (محمد خاں)
(۹۲)	حیرت (میر سیدن)
(۹۳)	حیدر شاہ
(۹۴)	خسرو
(۹۵)	خاکسار
(۹۶)	خلیل (علی ابراہیم خاں)
(۹۷)	خادم (خادم حسین)
(۹۸)	درد (میر درد)
(۹۹)	درد (کرم علی)
(۱۰۰)	داؤد
(۱۰۱)	دل (محمد عابد)
(۱۰۲)	دل (نواب عماد الملک)
(۱۰۳)	دردمند (محمد فقیہ)
(۱۰۴)	داؤد (مرزا)
(۱۰۵)	درد (کرم اللہ)
(۱۰۶)	دوست (شیخ محمد)
(۱۰۷)	دیوانہ (کواد بخش رائے)
(۱۰۸)	ذوق (آسا رام)
(۱۰۹)	ذوقی شاہ
(۱۱۰)	ذہین (میر محمد مستعد)
(۱۱۱)	ذاکر (مرزا افضل علی)
(۱۱۲)	ذکی (جعفر علی خاں)
(۱۱۳)	رسوا (شاہجہاں آبادی)
(۱۱۴)	راقم (بندرا بن)
(۱۱۵)	رند (حمزہ علی)
(۱۱۶)	راغب (جعفر علی خاں)
(۱۱۷)	رفیع (شیخ محمد رفیع)
(۱۱۸)	رضا (محمد مہدی)
(۱۱۹)	راسخ (شیخ غلام علی)
(۱۲۰)	راسخ (خواجہ احمد خاں)
(۱۲۱)	زار (بہادر بیگ)
(۱۲۲)	زار (مرزا سنگین)
(۱۲۳)	زار (میر مظہر علی)
(۱۲۴)	سودا (مرزا رفیع)
(۱۲۵)	سعادت (سعادت علی)
(۱۲۶)	سجاد (میر سجاد)
(۱۲۷)	سراج (اورنگ آبادی)
(۱۲۸)	سالک
(۱۲۹)	سلام (نجم الدین)
(۱۳۰)	سلیمان (سلیمان خاں)
(۱۳۱)	سلامت (سلامت)
(۱۳۲)	سوز (سید محمد میر)
(۱۳۳)	سلیمان (میر مراد علی)
(۱۳۴)	سایل (سید اسد اللہ)
(۱۳۵)	سلیم (محمد سلیم)
(۱۳۶)	سامان (میر ناصر علی)
(۱۳۷)	سائل (سلیم اللہ خاں)
(۱۳۸)	سلامت (میر سلامت علی)
(۱۳۹)	سکندر (شیخ سکندر)

گلزارِ ابراہیم

مصنف علی ابراہیم خاں متخلص بہ علی۔ علی ابراہیم پٹنہ کے باشندے تھے اور ایسٹ انڈیا کمپنی کے دورِ حکومت میں اعلیٰ عہدے پر فائز تھے۔ گلزارِ ابراہیم کے علاوہ فارسی شعرا کے دو تذکرے

۱۔ خلاصۃ الکلام

۲۔ صحف ابراہیم

بھی اُن سے یادگار ہیں۔ علی ابراہیم کا انتقال ۱۲۰۸ھ میں ہوا ہے۔

عہدِ تصنیف و طباعت یہ تذکرہ ۱۱۹۸ھ/۱۷۸۴ء میں لکھا گیا۔ ۱۲۱۵ھ/۱۸۰۱ء میں مرزا علی لطف نے اسے اردو میں منتقل کیا۔ لیکن لطف نے اس کا صرف ایک جزو گلشن ہند کے نام سے ترجمہ کیا تھا باقی شعرا کا ذکر وہ دوسری جلد میں کرنا چاہتے تھے۔ لیکن شاید وہ مکمل نہ ہو سکی۔ اسلئے کہ اس کا سُراغ اب تک نہیں لگ سکا۔

گلزارِ ابراہیم کو ۱۹۰۶ء میں "گلشن ہند" کے ساتھ عبداللہ خاں نے حیدرآباد دکن سے شائع کیا۔ اس میں مولوی عبدالحق اور محی الدین قادری زور دونوں کے مقدمات شامل ہیں۔ مولوی صاحب کا مقدمہ گلشن ہند میں اور زور کا مقدمہ گلزارِ ابراہیم پر ہے یہ تذکرہ دراصل زور کا مرتب کیا ہوا ہے۔ اس میں انھوں نے گلشن ہند اور گلزارِ ابراہیم دونوں کی عبارتیں درج کر دی ہیں اور جہاں کہیں اختلاف ہوا ہے۔ اسے واضح کر دیا ہے۔

خصوصیات گلزارِ ابراہیم فارسی زبان میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے تین سو بیس شاعروں کا ذکر آیا ہے گلزارِ ابراہیم کی سب سے نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی کو لتاڑنے یا بانس پر چڑھانے کی کوشش نہیں کی گئی۔ اور ہر شاعر کے ذکر میں حد اعتدال کا لحاظ رکھا گیا ہے۔ علی ابراہیم بقول زور طبعاً منصف مزاج تھے اور شعر و سخن کا پاکیزہ ذوق رکھتے تھے۔ علاوہ ازیں وہ ایسے منصب و ماحول میں بسر کر رہے تھے کہ ہر شخص کے ساتھ انصاف کر سکتے تھے۔ چنانچہ انھوں نے کسی شاعر کے حالات درج کرنے میں محض پرانے تذکروں یا سنی سنائی باتوں پر اعتماد نہیں کیا بلکہ جہاں تک ہو سکے بعد معتبر ذرائع سے مواد حاصل کرنے کی کوشش کی ہے۔ جن افراد اور ذرائع سے حالات معلوم ہوتے ہیں اکثر اس کا سراغ بھی دیدیا ہے۔ ابراہیم نے شعرا کے حالات میں ان کی شخصیت، سیرت اور معاشرتی زندگی کو بھی حتی الوسع اُجاگر کرنے کی کوشش کی ہے۔ اس تذکرے سے اصناف سخن کی رفتار اور مقبولیت کا اندازہ بھی کم و بیش کیا جا سکتا ہے اس لئے کہ صاحب تذکرہ نے اس طرف واضح اشارے کئے ہیں۔ غرض یہ تذکرہ کئی اعتبار سے دوسرے تذکروں پر فوقیت رکھتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبرشمار	تخلص و نام	نمبرشمار	تخلص و نام	نمبرشمار	تخلص و نام
۱	آفتاب ۔ شاہ عالم بادشاہ	۲۷	افغان ۔ الف خاں	۵۳	بینوا
۲	آصف ۔ آصف الدولہ	۲۸	افگار ۔ میر جیون	۵۴	بیچھا ۔ شاہ بیچھا دہلوی
۳	انجام ۔ امیر خاں	۲۹	امیر ۔ محمد یار خاں	۵۵	بے قید ۔ فضائل علی خاں
۴	امید ۔ قزلباش خاں	۳۰	اکرم ۔ خواجہ محمد اکرم	۵۶	بیان ۔ احسن اللہ خاں
۵	آرزو ۔ سراج الدین علی خاں	۳۱	اسد ۔ میر امانی	۵۷	پیام ۔ شرف الدین علی خاں
۶	اشتیاق ۔ ولی اللہ سرہندی	۳۲	اولاد ۔ اولاد علی	۵۸	بکھاری ۔ بکھاری لال
۷	آبرو ۔ شاہ نجم الدین	۳۳	اثر ۔ محمد میر	۵۹	بیرنگ ۔ دلاور خاں
۸	افضل ۔ محمد افضل	۳۴	الم ۔ صاحب میر دہلوی	۶۰	بیکل ۔ سید عبدالوہاب
۹	احمد ۔ گجراتی	۳۵	انور ۔ غلام علی	۶۱	بیتاب ۔ محمد اسمٰعیل دہلوی
۱۰	امجد	۳۶	اجمل ۔ شاہ محمد اجمل الہ آبادی	۶۲	بیتاب ۔ سنتوک رائے
۱۱	انصاف	۳۷	انشا ۔ انشاء اللہ خاں	۶۳	بیتاب ۔ محمد علیم الہ آبادی
۱۲	اشرف	۳۸	اعظم ۔ محمد اعظم لکھنوی	۶۴	پاکباز ۔ میر صلاح الدین
۱۳	اشرف ۔ محمد اشرف	۳۹	اعلیٰ علی ۔ اعلیٰ علی	۶۵	بقا ۔ بقاء اللہ
۱۴	آزاد ۔ زین العابدین	۴۰	امانی ۔ میر امانی	۶۶	بیدار ۔ میر محمدی
۱۵	آزاد ۔ مظفر علی	۴۱	اظہر ۔ غلام علی	۶۷	پروانہ ۔ پروان علی
۱۶	افصح ۔ شاہ فصیح	۴۲	امامی ۔ امام بخش عظیم آبادی	۶۸	پروانہ ۔ جسونت سنگھ
۱۷	آثمی ۔ برہان الدین	۴۳	اودیا ۔ میر اودیا	۶۹	بسمل ۔
۱۸	انساں ۔ اسد یار خاں دہلوی	۴۴	احمدی ۔ شیخ احمد وارث	۷۰	بسمل ۔ گدا علی بیگ
۱۹	احسن ۔ احسن اللہ	۴۵	انتظار ۔ علی نقی خاں	۷۱	بسمل ۔ سید جبار علی
۲۰	احسن ۔ مرزا احسن علی	۴۶	امین ۔ خواجہ امین الدین	۷۲	تاناشاہ ابوالحسن
۲۱	آشنا ۔ میر زین العابدین	۴۷	افسوس ۔ شیر علی	۷۳	تاباں عبدالحی
۲۲	آشنا ۔	۴۸	آشفتہ ۔ مرزا رضا قلی	۷۴	تمکین ۔ صلاح الدین
۲۳	الہام ۔ فضائل بیگ	۴۹	آہ ۔ میر مہدی دہلوی	۷۵	تقی ۔ سید محمد تقی
۲۴	الہام ۔ شرف الدین	۵۰	احسان ۔ شمس الدین	۷۶	تصور
۲۵	آگاہ ۔ محمد صلاح دہلوی	۵۱	بیدل مرزا عبدالقادر	۷۷	تصویر ۔ شاہ جواد علی
۲۶	آگاہ ۔ نور محمد خاں	۵۲	بہار ٹیک چند	۷۸	تمنا ۔ خواجہ محمد علی

۷۹ ثاقب - شہاب الدین
۸۰ ثابت - شجاعت علی خاں
۸۱ ثابت - اصالت خاں
۸۲ جہاندار - مرزا جواں بخت
۸۳ جرأت - یحییٰ امام قلندر بخش
۸۴ جوان - کاظم علی
۸۵ جوشش - شیخ محمد روشن
۸۶ جوہر - مرزا احمد علی
۸۷ جودت - ہرجے درام
۸۸ جرات - میر شیر علی
۸۹ جولان - میر رمضان علی
۹۰ جگنو - میاں جگنو
۹۱ جان عالم
۹۲ جنوں دہلوی
۹۳ جنوں - شیخ غلام مرتضیٰ الہ آبادی
۹۴ حاتم - شیخ ظہور الدین دہلوی
۹۵ حشمت - میر محتشم علی
۹۶ حشمت - محمد علی
۹۷ حزیں - محمد باقر
۹۸ حیدر - غلام حیدر
۹۹ حیدر - میر حیدر علی شاہ
۱۰۰ حبیب اللہ
۱۰۱ حیرت - مراد علی مراد آبادی
۱۰۲ حسرت - جعفر علی
۱۰۳ حیران - میر حیدر علی
۱۰۴ حیدری - غلام علی دہلوی
۱۰۵ میر حامد
۱۰۶ حضور دہلوی
۱۰۷ حسرت - ہیبت قلی خاں

۱۰۸ حضور - شیخ غلام یحییٰ
۱۰۹ حسن - میر محمد حسن دہلوی
۱۱۰ حسن - میر محمد حسن
۱۱۱ حسن - خواجہ حسن دہلوی
۱۱۲ حسن - غلام حسن دہلوی
۱۱۳ حیف - موتی لال
۱۱۴ خاکسار - محمد یار خاں
۱۱۵ خلیق - ظہور علی دہلوی
۱۱۶ خادم - خادم حسین خاں
۱۱۷ درد - خواجہ میر درد
۱۱۸ دانا - فضل علی شاہ
۱۱۹ درد - میر کرم اللہ
۱۲۰ دردمند - فقیہ صاحب
۱۲۱ دوست - غلام محمد بہاری
۱۲۲ دل - شیخ محمد عابد الہ آبادی
۱۲۳ دیوانہ - رائے سرب سنگھ
۱۲۴ داؤد - داؤد بیگ
۱۲۵ دل - شاہ فتح محمد
۱۲۶ درخشاں - منکو بیگ
۱۲۷ ذہن - میر مستعد
۱۲۸ ذاکر - حسین دوست
۱۲۹ زند - حمزہ علی
۱۳۰ راغب - محمد جعفر خاں
۱۳۱ رفعت - شیخ محمد رفیع
۱۳۲ رسوا - مہتاب رائے
۱۳۳ رسا -
۱۳۴ رخشاں - محمد چاند
۱۳۵ رضا - میر محمد رضا
۱۳۶ رضا - مرزا علی رضا

۱۳۷ رضا
۱۳۸ راقم - بندرابن
۱۳۹ رنگین
۱۴۰ رنگیں - امان بیگ
۱۴۱ رشید
۱۴۲ رضی - رضی خاں
۱۴۳ رستم رستم علی خاں
۱۴۴ رفعت - قدرت اللہ خاں
۱۴۵ رند - مہربان
۱۴۶ زکی - جعفر علی خاں
۱۴۷ زار - مغل بیگ
۱۴۸ زار - میر مظہر علی
۱۴۹ سودا - محمد رفیع
۱۵۰ سوز - سید محمد
۱۵۱ سوزاں - احمد علی خاں
۱۵۲ سجاد - سجاد اکبر
۱۵۳ سراج اورنگ آبادی
۱۵۴ سلیمان
۱۵۵ ساماں میر ناصر جونپوری
۱۵۶ سعادت - سعادت علی خاں
۱۵۷ سید - امام الدین
۱۵۸ سید - یادگار علی
۱۵۹ ساقی - میر حسین علی
۱۶۰ سکندر - خلیفہ سکندر
۱۶۱ سلیم - میر محمد سلیم عظیم آبادی
۱۶۲ شاہی - شاہ قلی خاں
۱۶۳ شاکر - محمد شاکر
۱۶۴ شاہ - میر شاہ علی خاں
۱۶۵ شورش - غلام حسین

۱۶۶ شفا - حکیم یار علی
۱۶۷ شاعر - میر کلو
۱۶۸ شیدا - فتح علی
۱۶۹ شوق - حسین حسن علی
۱۷۰ شاداب - لالہ خوشوقت رائے
۱۷۱ شہرت - مرزا محمد علی
۱۷۲ شانی - امین الدین
۱۷۳ شہید - غلام حسین
۱۷۴ شرف - میر محمدی
۱۷۵ شفیع - محمد شفیع
۱۷۶ صمصام الدولہ خاں دوراں
۱۷۷ صنعت مغل خاں
۱۷۸ صفدری حیدرآبادی
۱۷۹ صادق - میر جعفر خاں
۱۸۰ صبر - میر محمد علی
۱۸۱ صالع نظام الدین
۱۸۲ ضمیر - ہدایت علی خاں
۱۸۳ ضیار - ضیاء الدین
۱۸۴ ضاحک - غلام حسین
۱۸۵ طیش دہلوی
۱۸۶ طالع - شمس الدین
۱۸۷ طرز - گردہاری لال
۱۸۸ ظاہر - خواجہ محمد خاں
۱۸۹ ظہور - لالہ شیو سنگھ دہلوی
۱۹۰ عزلت - سید عبدالولی
۱۹۱ عارف - محمد عارف
۱۹۲ عشق شاہ رکن الدین
۱۹۳ عمدہ سیتارام
۱۹۴ عاصی نور محمد برہان پوری

۱۹۵ عاجز - عارف علی خاں
۱۹۶ عمر - معتبر خاں دکھنی
۱۹۷ عیش - مرزا محمد عسکری
۱۹۸ عزیز - بھکاری داس
۱۹۹ عظیم - محمد عظیم
۲۰۰ عاشق - میر محمد یحییٰ
۲۰۱ عاشق - علی اعظم خاں
۲۰۲ عاشق - منشی عجائب رائے
۲۰۳ عاشق - برہان الدین
۲۰۴ غالب - اسد اللہ خاں
۲۰ غریب - اشرف علی خاں
۲۰۶ فقیر - شمس الدین
۲۰۷ فارغ دہلوی
۲۰۸ فضل - شاہ فضل دکھنی
۲۰۹ فضلی - افضل الدین
۲۱۰ فغاں - اشرف علی خاں
۲۱۱ فرحت - فرحت اللہ
۲۱۲ فرخ - میر فرخ دہلوی
۲۱۳ فراق - میر مرتضیٰ خاں دکھنی
۲۱۴ فراق - ثناء اللہ خاں
۲۱۵ فدا - امام الدین
۲۱۶ فرحت - مرزا الف بیگ
۲۱۷ فدوی - محمد علی
۲۱۸ فدوی - لاہوری
۲۱۹ فخر - فخر الدین
۲۲۰ فروغ - میر علی اکبر
۲۲۱ فیض - میر فیض علی دہلوی
۲۲۲ فریاد - لالہ صاحب رائے
۲۲۳ قائم - شیخ محمد قائم

۲۲۴ قبول - عبدالغنی
۲۲۵ قدر - محمد قدر
۲۲۶ قسمت -
۲۲۷ قلندر - لالہ بدھ سنگھ
۲۲۸ قربان - میر جیون
۲۲۹ قناعت - مرزا محمد بیگ
۲۳۰ قدرت - شاہ قدرت اللہ
۲۳۱ کلیم - شیخ محمد حسین
۲۳۲ کمترین دہلوی
۲۳۳ کاکل دہلوی
۲۳۴ کافر - میر علی نقی
۲۳۵ گریاں - میر علی امجد
۲۳۶ گمان - نذر علی خاں
۲۳۷ لطفی دکھنی
۲۳۸ لسان - کلیم اللہ
۲۳۹ میر محمد تقی
۲۴۰ مظہر جان جاناں
۲۴۱ محقق دکھنی
۲۴۲ منزل - محمد منزل
۲۴۳ مخلص - رائے آنند رام
۲۴۴ موزوں - راجہ رام نرائن
۲۴۵ منعم
۲۴۶ میر مدد اللہ
۲۴۷ مضمون - شرف الدین
۲۴۸ محزوں - سید محمد حسن
۲۴۹ محسن - محمد محسن اکبرآبادی
۲۵۰ مستمند دہلوی
۲۵۱ مخلص - مخلص علی شاہ
۲۵۲ مائل - محمدی دہلوی

۲۵۳ نائل - ہدایت علی
۲۵۴ مسکین - لالہ بخت
۲۵۵ منظر - خواجہ بخش الہ آبادی
۲۵۶ مرزائی - محمد علی خاں
۲۵۷ مخلص - بدیع الزماں
۲۵۸ محشر کشمیری
۲۵۹ مفتوں - کاظم الہ آبادی
۲۶۰ مجذوب - مرزا غلام حیدر
۲۶۱ محترم - خواجہ محمد محترم
۲۶۲ مضمون - سید امام الدین خاں
۲۶۳ مصحفی - غلام ہمدانی
۲۶۴ محب - شیخ ولی اللہ دہلوی
۲۶۵ منشی - غلام امجد
۲۶۶ مجروح - منشی کشن چند
۲۶۷ محنت - مرزا حسین علی بیگ
۲۶۸ مروت - سنبھلی
۲۶۹ محبت - نواب محبت خاں
۲۷۰ مرزا - نواب مرزا
۲۷۱ مرزا - مرزا علی رضا
۲۷۲ مجنون - شاہ مجنوں
۲۷۳ مجنوں - حمایت علی
۲۷۴ معین - شیخ معین الدین
۲۷۵ مدعا - میر غوث علی

۲۷۶ مدہوش میر نبی خاں
۲۷۷ مصیب - شاہ غلام قطب الدین
۲۷۸ ممتاز - حافظ فضل علی
۲۷۹ مشتاق - محمد قلی خاں
۲۸۰ مشتاق - میر حسن
۲۸۱ منت - قمر الدین
۲۸۲ مغموم - رام جس
۲۸۳ ناجی - محمد شاکر
۲۸۴ نظام - نواب عماد الملک غازی الدین خاں
۲۸۵ نعیم - نعیم دہلوی
۲۸۶ نبی - غلام نبی بلگرامی
۲۸۷ نثار - عبد الرسول
۲۸۸ نثار - سدا سکھ دہلوی
۲۸۹ ندیم - شیخ علی قلی دہلوی
۲۹۰ نادر - دہلوی
۲۹۱ نالاں - میر احمد علی
۲۹۲ نالاں میر وارث علی
۲۹۳ نجات شیخ حسن رضا
۲۹۴ نالاں محمد عسکر علی خاں
۲۹۵ نزار - خواجہ محمد اکرم
۲۹۶ ولی - شاہ ولی اللہ دکھنی
۲۹۷ ولایت - میر ولایت اللہ خاں
۲۹۸ وارث - محمد وارث الہ آبادی

۲۹۹ ولی - مرزا محمد ولی دہلوی
۳۰۰ وفا - لالہ لول رائے
۳۰۱ وحشت - میر ابو الحسن
۳۰۲ وحشت - میر بہادر علی
۳۰۳ واقف - شاہ واقف
۳۰۴ وصل - مرزا اسحاق
۳۰۵ وہم - محمد علی
۳۰۶ والہ - میر مبارک علی
۳۰۷ ہدایت - ہدایت اللہ
۳۰۸ ہادی - دہلوی
۳۰۹ ہویدا - میر محمد اعظم
۳۱۰ ہدایت - ہدایت علی
۳۱۱ ہمدم - عظیم آبادی
۳۱۲ ہینگا - میر ہینگا
۳۱۳ ہاتف - مرزا محمد
۳۱۴ یقین - انعام اللہ خاں
۳۱۵ یکرنگ - مصطفیٰ قلی خاں
۳۱۶ یونس - حکیم یونس
۳۱۷ یکرو - عبد الوہاب
۳۱۸ یار - میر احمد دہلوی
۳۱۹ یاس - حسن علی خاں
۳۲۰ ابو الحسن - خسرو دہلوی

تذکرہ ہندی

مصنّف غلام ہمدانی مصحفی متوفی سنہ ۱۲۴۰ھ/۱۸۲۴ء ۔ مصحفی نے اُردو شعرا کے دو تذکرے یادگار چھوڑے ہیں تذکرۂ ہندی اور عقد ریاض الفصحا۔ اس سے قبل سنہ ۱۱۹۹ھ/۱۷۸۴ء میں عقد ثریا کے نام سے وہ فارسی شعرا کا ایک مختصر سا تذکرہ مرتب کر چکے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت اس تذکرے کا سال تکمیل ۱۲۰۹ھ/۱۷۹۴ء ہے اگرچہ اس کا آغاز میر مستحسن خلیق کی فرمائش پر ۱۲۰۹ھ سے قبل ہو چکا تھا، لیکن جیسا کہ خود مصحفی کی دی ہوئی تاریخ اختتام سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ ۱۲۰۹ھ سے پہلے مکمل نہ ہو سکا۔

اس تذکرے کے قلمی نسخے ایشیاٹک سوسائٹی بنگال، کتب خانۂ خدابخش، کتب خانۂ ندوۃ العلما، کتب خانۂ رامپور میں موجود ہیں مولوی عبدالحق مرحوم نے ایشیاٹک سوسائٹی کے نسخے کو سامنے رکھ کر اسے مرتب کیا اور ایک مبسوط مقدمہ کے ساتھ نومبر ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد کے زیر اہتمام شائع کر دیا۔ یہی مطبوعہ نسخہ عام طور پر کتب خانوں میں آجکل موجود ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ بھی فارسی زبان میں ہے۔ اس میں ضمناً قدیم شعراء کا ذکر بھی بعض جگہ آگیا ہے ورنہ اس میں مصنف نے عموماً معاصرین یعنی محمد شاہ بادشاہ اور شاہ عالم بادشاہ کے زمانے تک کے شاعروں کا ذکر کیا ہے۔ بعض بڑی مفید اور وقیع باتیں اس تذکرے میں ملتی ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۸	اسد	۱۵	انشار
۲	آصف	۹	احسن	۱۶	اختر
۳	آبرو	۱۰	آشفتہ	۱۷	آشفتہ　بھورے خاں
۴	اثر	۱۱	امین	۱۸	افسر
۵	الم	۱۲	افسوس	۱۹	اوباش
۶	امبر	۱۳	احقر	۲۰	الہام
۷	امجد	۱۴	اکبر	۲۱	بیدار

۲۲	بیان	
۲۳	بیتاب	
۲۴	بیتاب	(شاگرد قائم)
۲۵	بے جان	
۲۶	بے باک	
۲۷	بقا	
۲۸	برق	
۲۹	پروانہ	پروانہ علی شاہ
۳۰	پروانہ	جسونت سنگھ
۳۱	بشیر	
۳۲	تاباں	
۳۳	تجلّی	
۳۴	تیشا	
۳۵	تصور	
۳۶	تسکین	
۳۷	تسلی	
۳۸	ثنا	
۳۹	ثاقب	
۴۰	جوشش	
۴۱	جوش	
۴۲	جہاندار	
۴۳	جرأت	
۴۴	جولاں	
۴۵	جولاں	
۴۶	حسن	(میر حسن)
۴۷	حیران	
۴۸	حسن	خواجہ حسن
۴۹	حسرت	
۵۰	حجام	
۵۱	حزیں	
۵۲	حیرت	
۵۳	حاتم	
۵۴	حشمت	
۵۵	حیف	
۵۶	حضور	
۵۷	حکیم	
۵۸	حقیقت	
۵۹	خاکسار	
۶۰	خلق	
۶۱	خلیق	
۶۲	درد	
۶۳	داغ	
۶۴	ذوقی	
۶۵	رضا	مرزا محمد رضا
۶۶	رقت	
۶۷	رنگین	
۶۸	رفاقت	
۶۹	رضا	میر رضا علی
۷۰	رند	
۷۱	رسوا	
۷۲	زار	میر جیون
۷۳	زار	میر مظہر علی
۷۴	زمان	
۷۵	سائل	
۷۶	سوز	
۷۷	سعادت	
۷۸	سکندر	
۷۹	سوزاں	
۸۰	سرسبز	
۸۱	سلیمان	
۸۲	سودا	
۸۳	سبقت	
۸۴	شیدا	
۸۵	شگفتہ	
۸۶	شرر	
۸۷	شکوہ	
۸۸	شایق	
۸۹	شہید	
۹۰	شہرت	
۹۱	شوق	
۹۲	صفدری	
۹۳	صفا	
۹۴	صادق	
۹۵	ضیا	
۹۶	ضیا	
۹۷	طیش	
۹۸	طالب	
۹۹	عارف	
۱۰۰	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۱۰۱	عاقل	
۱۰۲	عیش	
۱۰۳	عشقی	
۱۰۴	عظیم	
۱۰۵	عشق	
۱۰۶	غضنفر	
۱۰۷	غیرت	
۱۰۸	غلامی	

۱۰۹	فراق	
۱۱۰	فیض	
۱۱۱	فغاں	
۱۱۲	فدوی	محمد محسن
۱۱۳	فدوی	عظیم آبادی
۱۱۴	فدوی	لاہوری
۱۱۵	فدوی	مرزا عظیم بیگ
۱۱۶	فدا	
۱۱۷	قدرت	
۱۱۸	قدرت	(مؤلف تذکرہ)
۱۱۹	قیس	
۱۲۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۲۱	قائم	
۱۲۲	قسمت	
۱۲۳	قبول	
۱۲۴	کمال	
۱۲۵	کبیر	
۱۲۶	کلیم	
۱۲۷	گوہری	
۱۲۸	گرم	
۱۲۹	لطیف	
۱۳۰	لطف	
۱۳۱	مجذوب	
۱۳۲	مظہر	
۱۳۳	میر	
۱۳۴	محبت	
۱۳۵	محنت	
۱۳۶	مائل	مرزا محمد یار بیگ
۱۳۷	مشتاق	عنایت اللہ
۱۳۸	مجنوں	
۱۳۹	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۴۰	منشی	
۱۴۱	مقتول	
۱۴۲	مضطرب	
۱۴۳	مرہون	
۱۴۴	ماہر	
۱۴۵	موزوں	
۱۴۶	محزوں	
۱۴۷	محشر	(بدایونی)
۱۴۸	مست	
۱۴۹	مقصود	
۱۵۰	مائل	میاں محمدی
۱۵۱	مہلت	
۱۵۲	منت	
۱۵۳	محب	
۱۵۴	منتظر	
۱۵۵	ممنون	
۱۵۶	محترم	
۱۵۷	مصدر	
۱۵۸	مضمون	
۱۵۹	مزمل	
۱۶۰	معین	
۱۶۱	محشر	مرزا علی تقی
۱۶۲	معروف	
۱۶۳	مروت	
۱۶۴	مصحفی	
۱۶۵	نثار	میر عبدالرسول
۱۶۶	نثار	محمد امان
۱۶۷	ناجی	
۱۶۸	نظام	
۱۶۹	نعیم	
۱۷۰	ندیم	
۱۷۱	نالاں	
۱۷۲	نصیر	
۱۷۳	نجف	
۱۷۴	نوا	
۱۷۵	نادر	
۱۷۶	واقف	
۱۷۷	وحشت	
۱۷۸	ولا	
۱۷۹	وہم	
۱۸۰	ہادی	
۱۸۱	ہاشمی	
۱۸۲	ہاتف	
۱۸۳	ہدایت	
۱۸۴	ہوش	
۱۸۵	یقین	
۱۸۶	یکرو	

تذکرہ شاعرات

۱۸۷	دولہن بیگم
۱۸۸	چینا بیگم
۱۸۹	گنا بیگم
۱۹۰	زینت
۱۹۱	موتی

عیار الشعراء

مصنف خوب چند ذکا بن بھوانی چند کایستھ متوطن اسکندر آباد۔ ذکا کا مولد و مسکن دہلی تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے۔ میاں نصیر سے انھیں تلمذ تھا اور استاد کے زیر اثر، صنائع لفظی و معنوی ہی کو شعر کا حسن خیال کرتے تھے۔ گلشن بے خار، عمدۂ منتخبہ اور دوسرے تذکروں میں ان کا ذکر اور کلام ملتا ہے۔ خود ذکا نے بھی اپنا حال "عیار الشعرا" میں لکھا ہے۔ اسپرنگر کے بیان کے مطابق ان کا انتقال ۱۸۴۶ء میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت گارساں دتاسی نے لکھا ہے۔ ذکا نے اپنا تذکرہ بہ زبان فارسی ۱۲۴۷ھ/۱۸۳۱-۳۲ء میں یا ۱۲۰۸ھ/۱۷۹۳ء سے کر ۱۲۴۷ھ/۱۸۳۱ء کے درمیان مرتب کیا" لیکن یہ تاریخیں درست نہیں معلوم ہوتیں۔ اس لئے کہ ذکا نے عیار الشعرا کے دیباچہ میں اس کے نکلنے کا سال خود اس طور پر بیان کر دیا ہے۔

"تاریخ تذکرہ کہ بدیہہ خاطر گذشتہ نیز درج نمودہ بالعہ التوفیق،

اے ذکا ہو چکا جس روز یہ نسخہ تیار آگے ہاتف کے کیا پیر خرد نے مذکور

منصفی کر کے دیں اس نے یہ تاریخ کہی آفریں کہہ کیا اسم سبھوں کا مشہور

چوتھے مصرعہ سے اس کا سال تصنیف یا تکمیل ۱۲۱۳ھ نکلتا ہے۔

عیار الشعرا ہنوز قلمی ہے۔ اس کا ایک مخطوطہ انجمن ترقی اردو (ہند) علیگڈھ اور ایک انڈیا آفس لندن میں محفوظ ہے۔ علیگڈھ کا نسخہ بہت بوسیدہ ہے اور کچھ صفحات بھی غائب ہیں۔ شاعروں کے نام مع تخلص جلی حروف میں سرخ روشنائی سے لکھے ہیں۔ اور حالات و کلام کالی روشنائی میں ہیں۔ ابتداء میں دو صفحوں کا دیباچہ ہے۔ آخر میں متفرقات کے نام سے تقریباً تین سو اشعار درج ہیں۔ لیکن شاعروں کا نام نہیں لکھا ہے۱؎

انڈیا آفس کے نسخہ کی مائیکرو فلم ترقی اردو بورڈ کے کتب خانہ میں موجود ہے۔ یہ نسخہ بہت صاف ہے اس میں ۴۲۲ صفحات ہیں۔ ہر صفحہ میں پندرہ سطریں۔ پورا نسخہ جلی قلم سے لکھا ہوا ہے۔ کاتب کا نام اور تاریخ ترقیمہ درج نہیں ہے لیکن نسخے کی حیثیت بتاتی ہے کہ وہ کافی پرانا ہے۔ آخری صفحات میں متفرق اشعار کے بعد" مناجات و خاتمہ کتاب" کے عنوان سے دو صفحے ہیں جس میں مصنف نے حمد و ثناء کے بعد تذکرہ کی قبولیت کی دعا مانگی ہے اور بتایا ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے بڑی محنت و ریاضت کے بعد تیار کیا ہے۔

انڈیا آفس اور علیگڈھ کے نسخوں کے باہم مقابلہ سے پتہ چلا کہ انڈیا آفس کا نسخہ ہر طرح مکمل ہے۔ چنانچہ دونوں کے مقابلہ

۱؎ اس نسخہ کی تفصیلات مکرمی سیفی پریمی صاحب نے مجھے از راہ کرم بروقت بھیجدیں جس کے لئے میں حد درجہ شکر گزار ہوں۔ فرمان

کے بعد اس جگہ تفصیل دی جارہی ہے ۔

خصوصیات تذکرہ کی زبان فارسی ہے اور اس میں ابتدار سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی حد درجہ مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف شاعر کے نام اور تخلص کو کافی سمجھا گیا ہے ۔ تنقیدی اشارے بھی کہیں نہیں ملتے۔ ہاں بعض شاعروں کے ذکر میں القاب وآداب اور مروجہ اخلاقی قدروں کا ہر طرح لحاظ رکھا گیا ہے۔ ....شاعروں کی تاریخ پیدائش یا وفات کی طرف بھی کوئی توجہ نہیں دی گئی ۔ مولد و مسکن کا ذکر البتہ کہیں کہیں آگیا ہے ۔ شعرا کا حال ردیف وار درج ہے ۔ اور ہر تخلص کے ساتھ عموماً شاعر کا پورا نام بھی تحریر ہے ۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ بنیادی طور پر یہ مجموعۂ اشعار رکھا جسے شعراء کے مختصر حالات شامل کرکے تذکرے کی شکل دیدی گئی ہے ۔ تذکرہ شاہ عالم بادشاہ آفتاب کے نام سے اس طور پر شروع ہوتا ہے ۔

ردیف الالف

حرف الالف

آفتاب ۔ شاہ عالم بادشاہ

"حضرت جہاں پناہ ظل اللہ سایہ رحمت پروردگار آیہ عنایت کردگار کہف الغر با ملاذالاتقیا بحر مواج جود وکرم دریائی متموج فیض اعم اور نگ نشیں چار دنگ ہندوستان تاجدار خورشید تواں فلک اقتدار کیواں وقار خدیو آفاق شہان رمز فہم سخندان فارس میران ترکی وتازی صاحب قرآن حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی خلداللہ ملکہ وسلطنتہ مظفر الدنیا والدین المؤید من الوہاب والمتخلص بہ آفتاب کلام معجز نظامش برگزیدہ شعوار پسندان اشعار بلند اقتدارش منظور نظر صاحب لال اشعار چندینا دتبرگا بندہ درگاہ بہ صفحہ ایں کارستاں خجستہ بنیان ثبت نمودہ فی الحقیقت۔ گوہر معنی در رشتہ نظم کشیدہ وجواہر زواہر سخندانے بر تتمیہ بیان تعبیہ فرمودہ "

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ غازی	۹	اسد	میر امانی	۱۷	آشنا	میر زین العابدین
۲	آصف	آصف الدولہ	۱۰	ارمان	شاہ علی	۱۸	افسوس	میر شیر علی
۳	اسعد	اسعد علی بخت بہادر	۱۱	احمد	صمصام اللہ	۱۹	آشفتہ	مرزا رضا قلی
۴	امیر	مرزا مینڈھو	۱۲	احسن	احسن اللہ خاں	۲۰	امین	خواجہ امین الدین
۵	آرزو	سراج الدین علی خاں	۱۳	احمد	میر احمد علی	۲۱	آگاہ	نود خاں
۶	اثر	سید محمد میر	۱۴	آرام	خیر اللہ خاں	۲۲	امیر	نواب محمد یار خاں بہادر
۷	احسن	میاں احسن اللہ	۱۵	انشار	انشا اللہ خاں	۲۳	آرام .	رای پریم ناتھ دہلوی
۸	آبرو	شیخ نجم الدین عرف شاہ مبارک	۱۶	انجام	نواب امیر خاں بہادر	۲۴	اشرف	محمد اشرف

۲۵	آشفتہ	عظیم اللہ بیگ خاں بن بجو خاں	۵۴	امجد	مولوی محمد امجد	۸۳	اعظم	اعظم علی خاں
۲۶	احسان	حافظ عبدالرحمان خاں	۵۵	انیس	نواب امیر الدولہ نواز شرخاں	۸۴	اکرم	محمد اکرم
۲۷	احسن	مرزا احسن علی	۵۶	اُدیبے	غلام محی الدین	۸۵	الفت	رائے منگل سین
۲۸	انسان	اسد یار خاں	۵۷	اوباش	شیخ امیر الزماں	۸۶	امیّ	روشن بیگ
۲۹	احمد	مرزا احمد بیگ	۵۸	ایمان	شیر محمد خاں حیدرآبادی	۸۷	افغان	امام علی خاں
۳۰	اسد	لالہ کیرت سنگھ	۵۹	ایما	میر حسین علی خاں	۸۸	افسر	(مرادآبادی)
۳۱	انور	ولی محمد خاں	۶۰	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۸۹	آغا	مرزا آغا جان
۳۲	اسیر	بلتزار فرنگی	۶۱	اصغر	میر امجد علی	۹۰	ارمان	لکھنوی
۳۳	آرام	مکھن لال	۶۲	اصغر	میر اصغر علی	۹۱	الفت	-
۳۴	افسوس	مرزا غفور بیگ	۶۳	امین	امین الدین خاں	۹۲	اختر	-
۳۵	اعظم	اعظم خاں	۶۴	ارمان	نواب مجاہد جنگ بہادر	۹۳	اسلام	شیخ الاسلام
۳۶	آزادہ	رام سنگھ	۶۵	اشرف	-	۹۴	اشک	رامپوری
۳۷	احمد	حافظ شیخ احمد اخوند	۶۶	اشرف	حافظ غلام اشرف	۹۵	احسان	-
۳۸	احمد	شیخ احمد یار	۶۷	احقر	مرزا احمد علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر
۳۹	اظہر	غلام محی الدین	۶۸	اختر	میر اکبر علی	۹۷	امیر	امیر الدین
۴۰	اشفاق	سرفراز علی	۶۹	اٹل	میر عبدالجلیل	۹۸	آفتاب	لالہ آفتاب رائے
۴۱	امیر	شیخ امیر اللہ	۷۰	آگاہ	میر حسن علی	۹۹	آغاز	لچھمی نرائن
۴۲	آزاد	شیخ امیر الدین	۷۱	الم	نواب معتمد الدولہ	۱۰۰	آگاہ	محمد صلاح
۴۳	آفرین	میاں قلندر بخش سہارنپوری	۷۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۰۱	اندوہ	مرزا غفور بیگ
۴۴	آفاق	میر فرید الدین	۷۳	آشنا	-	۱۰۲	الفت	محمد الفت
۴۵	امین	مرزا محمد اسمٰعیل	۷۴	احمد	غلام احمد	۱۰۳	ایمان	-
۴۶	آشنا	مہا سنگھ	۷۵	آشنا	مرزا جگن	۱۰۴	احمدی	-
۴۷	امین	میر محمد امین	۷۶	احسن	محمد مولے	۱۰۵	آسیناں	(فرنگی)
۴۸	افسر	غلام اشرف	۷۷	احسان	میر غلام علی حیدرآبادی	۱۰۶	اخگر	نرائن داس
۴۹	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں	۷۸	اخگر	لالہ ٹیک چند	۱۰۷	احمد	مرزا احمد علی
۵۰	اکبر	میاں بجو	۷۹	اظہر	میر غلام علی	۱۰۸	احمد	سید احمد علی
۵۱	الم	میاں صاحب میر	۸۰	امید	(حیدرآبادی)	۱۰۹	آرام	دیاناتھ
۵۲	الہام	شیخ شرف الدین	۸۱	امیر	میر علی	۱۱۰	اعظم	اعظم علی لکھنوی
۵۳	امید	قزلباش خاں	۸۲	انور	-	۱۱۱	انتظار	لکھنوی

۱۱۲	احمد	احمد علی	۱۴۱	بیکس	میر امام بخش	۱۷۰	تاباں	میر عبدالحئی
۱۱۳	امیر	میاں شیخ امیر اللہ	۱۴۲	بیجان	شیو سنگھ	۱۷۱	تمکیں	تمکین نثار علی
۱۱۴	بیدل	مرزا عبدالقادر	۱۴۳	برکت	برکت اللہ خاں	۱۷۲	تائب	حافظ عبداللہ
۱۱۵	بہار	ٹیک چند	۱۴۴	بہادر	کنور بہادر سنگھ	۱۷۳	تجلی	میر محمد حسین
۱۱۶	بیدار	شاہ محمدی	۱۴۵	بہجت	مولوی عبدالمجید	۱۷۴	تجلی	میر اعظم
۱۱۷	بالا	رسول امام	۱۴۶	بیہوش	میر عبدالرشید	۱۷۵	تحسین	میاں قدم مصطفیٰ
۱۱۸	بیتاب	بہادر سنگھ	۱۴۷	بیقرار	میر کاظم حسین	۱۷۶	ترقی	مرزا محمد تقی
۱۱۹	باقر	میر باقر علی	۱۴۸	بیباک	میر نجف علی	۱۷۷	تسکین	میر سعادت علی
۱۲۰	بیتاب	محمد علیم الدین	۱۴۹	بیکس	مرزا محمد	۱۷۸	تسکین	گنگا داس
۱۲۱	برق	بھگوان دت	۱۵۰	بیخبر	لکھنوی	۱۷۹	تسلی	ٹیکا رام
۱۲۲	بیان	احسن الدین خاں	۱۵۱	ببر	-	۱۸۰	تخلص	شاہ امام بخش تھانیسری
۱۲۳	بیدار	غلام حیدر	۱۵۲	بے جان	عزیز خاں	۱۸۱	تصور	سید حیدر حسین خاں
۱۲۴	بقا	محمد بقاء اللہ خاں	۱۵۳	بسمل	حفیظ اللہ	۱۸۲	تعشق	میر سید محمد
۱۲۵	بیگم	بیگم محل شجاع الدولہ	۱۵۴	برق	خدا بخش	۱۸۳	تقی	میاں محمد تقی
۱۲۶	بیتاب	شاہ محمد اسمٰعیل	۱۵۵	بلیغ	قدرت اللہ	۱۸۴	تمکین	میر صلاح الدین
۱۲۷	بلبل	مرزا بھو بیگ	۱۵۶	بینوا	مقبول شاہ	۱۸۵	تنہا	سعد اللہ خاں
۱۲۸	بشیر	میر بشارت علی	۱۵۷	بیتاب	بے تاب	۱۸۶	تمنا	عباس قلی خاں
۱۲۹	بیخود	نراین داس	۱۵۸	بیتاب	سیوک رام	۱۸۷	ترساں	بہادر علی
۱۳۰	بھید	میر میران	۱۵۹	بے خبر	محمد بیگ	۱۸۸	تسلیم	محمد کبیر خاں
۱۳۱	بہادر	بہادر سنگھ	۱۶۰	بیتاب	مرزا کلو بہادر	۱۸۹	تحیر	-
۱۳۲	برشتہ	میاں شرف	۱۶۱	بیہوش	شیخ دیدار	۱۹۰	تمنا	محمد اسحٰق خاں
۱۳۳	بہادر	راجہ رام پنڈت	۱۶۲	بنیاد	-	۱۹۱	تمنا	محمد اسحٰق خاں
۱۳۴	ببر علی	ببر علی شاہ	۱۶۳	بے نوا	-	۱۹۲	تصور	سید رجب علی
۱۳۵	بخشے	حسین بخش	۱۶۴	بیتاب	خدا وردی خاں	۱۹۳	تجلی	
۱۳۶	برق	میاں شاہ جی	۱۶۵	بے فرا	کاظم حسین	۱۹۴	تمکین	بخت مل
۱۳۷	برکت	برکت علی خاں	۱۶۶	پیام	شرف الدین خاں	۱۹۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۳۸	بسمل	مولوی محمدی	۱۶۷	پروانہ	رائے جسونت سنگھ	۱۹۶	تنہا	عوض علی خاں
۱۳۹	بیجا	-	۱۶۸	پاکباز	میر صلاح الدین عرف میاں کلن	۱۹۷	تمنا	امداد علی خاں
۱۴۰	بیکس	مرزا محمد	۱۶۹	پرمانہ	علی شاہ مراد آبادی	۱۹۸	تاثیر	میر صادق علی

۱۹۹	تسلی	میر شجاعت علی	۲۲۸	جوہر	مرزا احمد علی	۲۵۷	حضور	بال مکند
۲۰۰	تجرد	میر عبداللہ	۲۲۹	جلال	جمال الدین حسین	۲۵۸	حفیظ	محمد حفیظ
۲۰۱	تحسین	—	۲۳۰	جنون	شاہ غلام مرتضےٰ	۲۵۹	حسن	خواجہ حسن
۲۰۲	ثابت	مرزا معز الدین بہادر	۲۳۱	جنون	میر فضل علی	۲۶۰	حشمت	میر محتشم علی خاں
۲۰۳	ثاقب	سید شمس الدین	۲۳۲	جگن	-	۲۶۱	حالی	میر محب علی
۲۰۴	ثاقب	میر غالب الدین	۲۳۳	جہانگیر		۲۶۲	حسرت	ذوقی رام
۲۰۵	ثنا	میر شمس الدین	۲۳۴	جنون	محمد جنون	۲۶۳	حیران	حافظ لقا اللہ
۲۰۶	ثروت	محمد صادق	۲۳۵	جوہر	دیوالی سنگھ	۲۶۴	حسن	میر محمد حسن
۲۰۷	ثابت	اصالت خاں	۲۳۶	جوہری		۲۶۵	حسینی	حکیم میر حسینے
۲۰۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں	۲۳۷	جان	جان علی	۲۶۶	حقیقت	میر شاہ حسین
۲۰۹	ثابت	حیدر آبادی	۲۳۸	جمال	جمال علی	۲۶۷	حیف	میر چراغ علی
۲۱۰	جواں بخت	جہاندار شاہ	۲۳۹	چندا	مہ لقا	۲۶۸	حجام	عنایت اللہ
۲۱۱	جینا	نواب جینا بیگم	۲۴۰	جوگاں	میر حسن علی	۲۶۹	حب	میر احمد علی
۲۱۲	جوشش	محمد روشن	۲۴۱	چوگاں	بہادر علی شاہ	۲۷۰	حزیں	مرزا خجستہ بخت بہادر
۲۱۳	جعفر	جعفر علی خاں	۲۴۲	جوہری	اندر جیت	۲۷۱	حکیم	حکیم پناہ خاں
۲۱۴	جھن	لالہ جھن ناتھ	۲۴۳	جواں	مرزا نعیم بیگ	۲۷۲	حمزہ	شیخ حمزہ علی
۲۱۵	جنون	محمد فخر الاسلام	۲۴۴	جواں	شیخ محب اللہ	۲۷۳	حیدر	میر حیدر علی
۲۱۶	جوش	میر رستم علی	۲۴۵	جہنا تخلص		۲۷۴	حیدر	میر حیدر علی خاں
۲۱۷	جان	جان عالم خان	۲۴۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۲۷۵	حیا	حافظ محمد حیات
۲۱۸	جذب	—	۲۴۷	حشر	رسول بخش	۲۷۶	حیرت	غلام محی الدین خاں
۲۱۹	جراح	غلام ناصر	۲۴۸	حقیر	سیو سہائے	۲۷۷	حمایت	
۲۲۰	جرأت	میاں قلندر بخش	۲۴۹	حسن	میر غلام حسن	۲۷۸	حسن	
۲۲۱	جعفری	-	۲۵۰	حشمت	میر محمد خاں دہلوی	۲۷۹	حیدر	مرزا حیدر بیگ
۲۲۲	جلال	-	۲۵۱	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلو	۲۸۰	حیرت	میر مراد علی
۲۲۳	جرأت	مرزا مغل	۲۵۲	حسن	میر حسن شاہ	۲۸۱	حسین	حسین علی خاں
۲۲۴	جعفر	میر جعفر	۲۵۳	حزیں	شیخ محمد علی	۲۸۲	حزیں	میر باقر
۲۲۵	جلال		۲۵۴	حزیں	میر باقر علی	۲۸۳	حسین	غلام حسین
۲۲۶	جعفری	میر باقر علی	۲۵۵	حکیم	مسیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں	۲۸۴	حیران	حیدر علی
۲۲۷	جوشش	محمد عابد	۲۵۶	حسرت	میاں جعفر علی	۲۸۵	حبیب	

۲۸۶	خسرو	حضرت امیر خسرو	۳۱۵	داؤد		۳۴۴	رنگین	سعادت یار خاں
۲۸۷	خلق	میر احسن	۳۱۶	دیدار علی شاہ		۳۴۵	رونق	میر غلام حیدر
۲۸۸	خیال	غلام حسین	۳۱۷	ذرّہ	مرزا راجہ رام ناتھ	۳۴۶	رقت	مرزا قاسم علی
۲۸۹	خاکسار	محمد یار	۳۱۸	ذرہ	جینتی داس	۳۴۷	رجا	-
۲۹۰	خلیق	میر مستحسن	۳۱۹	ذوقی		۳۴۸	رحمان	-
۲۹۱	خستہ	میاں حیون بن عبداللہ خاں	۳۲۰	ذکی	نواب جعفر علی خاں	۳۴۹	رحیم	-
۲۹۲	خستہ	غلام قطب بخش	۳۲۱	ذکی	میاں محمد ذکی	۳۵۰	رسوا	-
۲۹۳	خاکی	غلام حیدر بیگ	۳۲۲	ذہین	جیکھ رای	۳۵۱	رسا	مرزا بلخے
۲۹۴	خاں	محمد	۳۲۳	ذوق		۳۵۲	رضا	محمد رضا دکھنی
۲۹۵	خادم	شیخ خادم علی کیتھلی	۳۲۴	ذکا	خوب چند	۳۵۳	روشن	
۲۹۶	خوشرس	حافظ غلام محمد	۳۲۵	راقم	خلیفہ غلام محمد	۳۵۴	رضا	
۲۹۷	خاص		۳۲۶	رافت	-	۳۵۵	زار	برہان الدین خاں
۲۹۸	خادم	خادم حسین	۳۲۷	رؤف		۳۵۶	زور	
۲۹۹	خودغرض		۳۲۸	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ	۳۵۷	زار	
۳۰۰	خادم	پانی پتی	۳۲۹	راز	مرزا یعقوب بیگ	۳۵۸	زار	
۳۰۱	درد	خواجہ میر	۳۳۰	رجب	مرزا رجب علی بیگ	۳۵۹	زیاں	سید محمد زماں
۳۰۲	دانا	میر فضل علی	۳۳۱	رسوا	آفتاب رائے	۳۶۰	زماں	
۳۰۳	دل	مولوی شمس الدین	۳۳۲	روشن	روشن شاہ	۳۶۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر
۳۰۴	دلیر	دلیر شاہ	۳۳۳	رضی	نواب سیف الدولہ سید رضی خاں	۳۶۲	سلطان	مرزا محمد ایزد بخش بہادر
۳۰۵	دل	دبی پرشاد	۳۳۴	رضا	مرزا محمد رضا لکھنؤ	۳۶۳	سودا	مرزا محمد رفیع
۳۰۶	دلسوز	خیراتی خاں	۳۳۵	رضا	میر رضا علی	۳۶۴	سید	میر غالب علی خاں
۳۰۷	درد	سید کرم اللہ خاں	۳۳۶	رضا	میر علی رضا	۳۶۵	سوز	محمد میر
۳۰۸	دردمند	میاں محمد فقیر	۳۳۷	رضا	میر محمد رضا	۳۶۶	سرسبز	مرزا زین العابدین خاں
۳۰۹	درویش	شاہ علی	۳۳۸	رغبت	میر ابو المعالی	۳۶۷	سجاد	میر سجاد
۳۱۰	دلہن بیگم	المعروف نواب بہو	۳۳۹	رفاقت	مرزا محسن بیگ	۳۶۸	سرور	اعظم الدولہ
۳۱۱	دلیوانہ	رائے سرب سکھ	۳۴۰	رفیق	مرزا اسد بیگ	۳۶۹	سکندر	خلیفہ محمد علی
۳۱۲	دارا	-	۳۴۱	رند	نواب مہربان خاں بہادر	۳۷۰	سعادت	میر سعادت علی
۳۱۳	دل	غلام مصطفیٰ خاں	۳۴۲	رنگین	-	۳۷۱	سراج	
۳۱۴	دل	زور آور خاں	۳۴۳	رنگین	پورن لعل	۳۷۲	سائل	محمد یار بیگ۔

۳۷۳	سخن	حکیم محمد حسین خاں	۴۰۲	شفیق	مرزا مظہر علی خاں عرف مرزا ہدہد	۴۳۱	شریف	مرزا محمد شریف
۳۷۴	سُرور	حمایت اللہ خاں	۴۰۳	شرف	شیخ شرف الدین حسین	۴۳۲	شکوہ	مرزا محمد رضا
۳۷۵	سرشار	ملوک چند	۴۰۴	شفیق	محمد شفیق	۴۳۳	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۳۷۶	سپاہی	میر امام بخش	۴۰۵	شوق	حسن علی خاں	۴۳۴	شمس	میر شمس الدین
۳۷۷	سیف	مرزا سیف علی	۴۰۶	شرافت	مرزا اشرف علی	۴۳۵	شوق	نواب تہمتن بہادر
۳۷۸	سبقت	مرزا مغل بیگ	۴۰۷	شوق	روشن لعل	۴۳۶	شیدا	میر فتح علی
۳۷۹	سیادت	میر نجم الدین	۴۰۸	شکیبا	شیخ غلام حسین	۴۳۷	شہوت	
۳۸۰	سید	مرزا قطب علی	۴۰۹	شیدا	خواجہ بیکا	۴۳۸	شوق	
۳۸۱	سلام	نجم الدین علی خاں	۴۱۰	شور	مرزا ملہو بیگ	۴۳۹	شہید	
۳۸۲	سپاہی		۴۱۱	شفا	حکیم یار علی	۴۴۰	شہرت	
۳۸۳	سامی	مرزا جان بیگ	۴۱۲	شرر	مرزا جعفر	۴۴۱	شہرت	
۳۸۴	سحر	محمد خلیل خاں	۴۱۳	شایق	میر حاجی	۴۴۲	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۳۸۵	سخنور	رائے دیوالی سنگھ	۴۱۴	شوق	محمد بخش	۴۴۳	شاہ	
۳۸۶	سعدی	شیرازی	۴۱۵	شہدا	–	۴۴۴	صاحب	نواب ظفریاب خاں
۳۸۷	سعدی	دکھنی	۴۱۶	شاداں	میر رجب علی	۴۴۵	صبا	مرزا راجہ سنگھ یاسہ بہادر
۳۸۸	سخن		۴۱۷	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۴۴۶	صادق	میر جعفر خاں
۳۸۹	سوزاں	شیخ شمس الدین	۴۱۸	شوق	غلام رسول	۴۴۷	صانع	
۳۹۰	سید	میر غلام رسول	۴۱۹	شگفتہ	بدھ سنگھ	۴۴۸	صادق	میر صادق علی
۳۹۱	سبحان	میر عبد السبحان	۴۲۰	شہرت	امیر بخش خاں	۴۴۹	صادق	صادق علی شاہ
۳۹۲	سپاہی	شاہ قلی خاں	۴۲۱	شورش	خلیفہ نادر حسین	۴۵۰	صادق	میر صادق علی خاں
۳۹۳	شپخن		۴۲۲	شریف	مرزا شریف بیگ	۴۵۱	صادق	مرزا محمد صادق
۳۹۴	سرور	میر فیض علی	۴۲۳	شاعر	میر ناصر	۴۵۲	صاحب قرآں	
۳۹۵	سلیمان	–	۴۲۴	شاکر	محمد شاکر	۴۵۳	صبا	لالہ کانجی مل
۳۹۶	شجاع	مرزا محمد اکبر شاہ	۴۲۵	شاکر	میر شاکر علی	۴۵۴	صفدر	میر صفدر علی
۳۹۷	شگفتہ	مرزا بیدار بخت	۴۲۶	شاد	مرزا الہ یار بیگ گیانی	۴۵۵	صفدر	میر صادق علی
۳۹۸	شرف	میر محمدی	۴۲۷	شاداں	لبھادن لال	۴۵۶	صبا	–
۳۹۹	شاہ	سعد اللہ خاں	۴۲۸	شایق	میر محمد	۴۵۷	صاد	مرزا غلام حسین دہلوی
۴۰۰	شوکت	مرزا علی	۴۲۹	شایق	محمد ہاشم	۴۵۸	صدق	–
۴۰۱	شوق	مولوی قدرت اللہ	۴۳۰	شرر	مرزا ابراہیم بیگ	۴۵۹	صفا	–

۴۶۰	صفدری	
۴۶۱	صاحب	
۴۶۲	ضیا	مرزا ضیابخت بہادر
۴۶۳	ضیا	میر ضیاءالدین
۴۶۴	ضبط	میر حسن شاہ
۴۶۵	ضمیر	لالہ گنگا داس
۴۶۶	ضمیر	شیخ مداری
۴۶۷	طفل	مرزا عبدالمقتدر
۴۶۸	طپش	مرزا محمد اسمٰعیل عرف مرزا جان
۴۶۹	طالب	عاشورہ بیگ خاں
۴۷۰	طالب	میر طالب علی
۴۷۱	طالب	طالب حسین
۴۷۲	طالب	میاں طالب علی
۴۷۳	ظفر	مرزا ابوظفر بہادر
۴۷۴	ظہور	محمد شاہ
۴۷۵	ظاہر	میر محمدی
۴۷۶	ظریف	ضابردی خاں
۴۷۷	عشق	شاہ گھسیٹا مغفور
۴۷۸	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۴۷۹	عارف	محمد عارف
۴۸۰	عاشق	مولوی جلال الدین
۴۸۱	عاشق	مہدی علی خاں
۴۸۲	عشق	میر عزت اللہ
۴۸۳	عشقی	میاں رحمت اللہ
۴۸۴	عشرت	میر غلام علی
۴۸۵	عاصی	خواجہ برہان الدین
۴۸۶	عزیز	بکھاری لال
۴۸۷	عاجز	زور آور سنگھ
۴۸۸	عشاق	جیون لال

۴۸۹	عیاش	خیالی رام
۴۹۰	عاشق	رام سکھ
۴۹۱	عاجز	میر غلام حیدر خاں
۴۹۲	عزت	میر عبدالواسع
۴۹۳	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ
۴۹۴	عظمت	شیخ عظمت اللہ
۴۹۵	عاصی	-
۴۹۶	عاصم	
۴۹۷	عشقی	
۴۹۸	عاقل	عاقل شاہ
۴۹۹	عزیز	شیخ محمد علی
۵۰۰	عزلت	سید عبدالولی
۵۰۱	عسکری	مرزا محمد عسکری
۵۰۲	عشق	میر محمد علی
۵۰۳	عطا	محمد عطاءاللہ
۵۰۴	عظیم	مرزا زین العابدین
۵۰۵	عظیم	شاہ محمد عظیم
۵۰۶	علی	شاہ ناصر علی
۵۰۷	علی	مرزا علی
۵۰۸	عمدہ	لالہ سیتا رام
۵۰۹	عنایت	شیخ نظام الدین
۵۱۰	عیاں	سید غالب علیخاں
۵۱۱	عیش	مرزا حسین رضائی
۵۱۲	عیاش	غلام جیلانی خاں
۵۱۳	عاشق	لالہ بھولا ناتھ
۵۱۴	عابد	
۵۱۵	عاشق	حیدرآبادی
۵۱۶	عیاش	عیاش علی بیگ
۵۱۷	عشقی	مرادآبادی

۵۱۸	عسس	شیخ بدرالدین -
۵۱۹	عظیم	
۵۲۰	علی	علی محمد خاں
۵۲۱	عقیدت	
۵۲۲	عارف	شاہ عارف حسین
۵۲۳	عاجز	
۵۲۴	عاشق	انتظام الدولہ مہاراجہ کلیان سنگھ
۵۲۵	عاجز	عارف علی خاں
۵۲۶	عبداللہ	
۵۲۷	عبدالرحیم	
۵۲۸	عزیز اللہ دکنی	
۵۲۹	عاجز	
۵۳۰	محمد جان سبق	
۵۳۱	علی خاں	
۵۳۲	مرزا علی قلی	
۵۳۳	غلام	راجہ گوپال ناتھ
۵۳۴	غالب	نواب مکرم الدولہ بہادر بیگ خاں
۵۳۵	غافل	میر احمد علی
۵۳۶	غریب	میر محمد تقی
۵۳۷	غلامی	شاہ غلام محمد
۵۳۸	غافل	لالہ رائے سنگھ
۵۳۹	غریب	میر عبدالولی
۵۴۰	غریب	شیخ نصیرالدین
۵۴۱	غضنفر	غضنفر خاں
۵۴۲	غمگین	میر سید علی
۵۴۳	غنی	شیخ عبدالغنی
۵۴۴	غمخوار دہلی	
۵۴۵	غازی دکنی	
۵۴۶	غیرت	

۵۴۷	غیرت		۵۷۶	فراق	مرزا کہ بیگ	۶۰۵	قاسم مرزا	
۵۴۸	غیرت		۵۷۷	فقیر	مولوی فقیر اللہ	۶۰۶	کوچک	مرزا حبیب الدین
۵۴۹	غریب	لالہ کانجی مل	۵۷۸	فقیر	میر فقیر اللہ	۶۰۷	کلیم	میر محمد حسین شاہجہان آبادی
۵۵۰	غواصی		۵۷۹	فیاض	عبدالرزاق	۶۰۸	کلامی	غلام نبی جان
۵۵۱	فقیر	میر شمس الدین	۵۸۰	فتح	مرزا فتح علی خاں بہادر	۶۰۹	کلو	میر کلو
۵۵۲	فغاں	اشرف علی خاں	۵۸۱	فراق		۶۱۰	کافر	میر تقی
۵۵۳	فضلی	افضل خاں	۵۸۲	فیض		۶۱۱	کمتر	
۵۵۴	فرحت	میاں فرحت اللہ	۵۸۳	فطرت	مرزا معز	۶۱۲	کاظم	
۵۵۵	فدوی	مرزا فدوی	۵۸۴	فضل	میر فضل مولیٰ	۶۱۳	کبیر	حکیم کبیر علی
۵۵۶	فزلق	حکیم ثنا اللہ خاں	۵۸۵	قائم	قیام الدین علی	۶۱۴	کرامت	میر کرامت علی
۵۵۷	فراقی	کنور پریم کشور	۵۸۶	قیس	مرزا احمد بیگ عرف مدارا بیگ	۶۱۵	کرم	
۵۵۸	فیض	میر فیض علی	۵۸۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۶۱۶	کامل	لالہ ٹھاکر داس
۵۵۹	فگار	مرزا قطب علی بیگ	۵۸۸	قتیل		۶۱۷	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۵۶۰	فرحت	الہ آبادی	۵۸۹	قربان	میر قربان علی	۶۱۸	کیفی	میر ہدایت علی
۵۶۱	فدوی	میر فضل علی	۵۹۰	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں	۶۱۹	کم گو	
۵۶۲	فدا	صدر الصدور مولوی محمد اسمٰعیل	۵۹۱	قدرت	شیخ قدرت اللہ	۶۲۰		کمال الدین
۵۶۳	فراغ	مولوی محمد فراغ	۵۹۲	قرباں	میر محمدی	۶۲۱	گنا بیگم	صبیہ نواب علی قلی خاں
۵۶۴	فدا	شیخ عبدالصمد	۵۹۳	قدر		۶۲۲	گریاں	میر امجد علی
۵۶۵	فدوی	مرزا بھجو	۵۹۴	قاصر	مرزا ابر علی بیگ	۶۲۳	گماں	
۵۶۶	فدا	میر امام الدین	۵۹۵	قائم	شیخ قائم علی	۶۲۴	گریاں	غلام محی الدین
۵۶۷	فارغ	لالہ مکند سنگھ	۵۹۶	قاضی	عبدالفتاح	۶۲۵	گریاں	میر حسام الدین علی عرف میر مجھو
۵۶۸	فدا	مرزا فدا حسین خاں	۵۹۷	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۲۶	گرفتار	مرزا اسگی بیگ
۵۶۹	فدا	لچھمی رام پنڈت	۵۹۸	قرار	میر حسین علی	۶۲۷	گوہری	
۵۷۰	فدوی	میر محمد حسین شاہ محسن	۵۹۹	قرین		۶۲۸	گھاسی	میر گھاسی
۵۷۱	فدوی	مرزا عظیم بیگ	۶۰۰	قسمت	نواب شمس الدین	۶۲۹	گرامی	مرزا گرامی
۵۷۲	فروغ	میر ثناء اللہ حسین خاں	۶۰۱	قلندر	شاہ قلندر	۶۳۰	لطف	مرزا لطف علی
۵۷۳	فروغ	میر روشن علی خاں	۶۰۲	قبول		۶۳۱	لطیف	میر لطیف علی
۵۷۴	فرحت	میر امیر علی	۶۰۳	قلق		۶۳۲	لطیف	میر شمس الدین
۵۷۵	فرحت	عطاء اللہ خاں	۶۰۴	قلندر		۶۳۳	لطفی	—

۶۳۴	مائل	شاہ محمدی
۶۳۵	مائل	مرزا محمد یار بیگ
۶۳۶	ماہر	میر فخر الدین
۶۳۷	مبتہج	لالہ ملوک چند
۶۳۸	متقی	میر متقی
۶۳۹	مجذوب	مرزا حیدر بیگ
۶۴۰	مجنوں	
۶۴۱	مجرم	شیخ رحمت اللہ اکبر آبادی
۶۴۲	مجبور	میاں حق رسا
۶۴۳	محبت	نواب محبت خاں
۶۴۴	محبت	میر بہادر علی
۶۴۵	محب	شیخ ولی اللہ
۶۴۶	محبت	مرزا حسین بیگ
۶۴۷	محمود	حافظ محمود خاں
۶۴۸	محسن	محمد محسن
۶۴۹	محزوں	غلام شاہ محزوں
۶۵۰	محشر	مرزا علی تقی
۶۵۱	محترم	خواجہ محترم علی خاں
۶۵۲	مخلص	رائے آنند رام
۶۵۳	مخلص	نواب مخلص علی خاں
۶۵۴	مختار	غلام نبی خاں
۶۵۵	مرید	مرید حسین خاں
۶۵۶	مرہون	میر علی رضا
۶۵۷	مرزا	مرزا صادق علی خاں
۶۵۸	مرزا	مرزا محمد
۶۵۹	مرزا	حکیم فضل اللہ
۶۶۰	مروت	شیخ صغیر علی
۶۶۱	مزمل	شاہ مزمل
۶۶۲	مسافر	میر پائندہ
۶۶۳	مسرت	شیخ وزیر علی
۶۶۴	مسرت	-
۶۶۵	مسیح	مرزا مسیح اللہ بیگ عرف مرزا جگا
۶۶۶	مسیح	مسیح اللہ خاں
۶۶۷	مسیح	مرزا باقی
۶۶۸	مسکین	مرزا کلو بیگ
۶۶۹	مشتاق	مشتاق علی خاں
۶۷۰	مشتاق	میر عنایت اللہ
۶۷۱	مسدد	میر ماشاء اللہ خاں مرحوم
۶۷۲	مصحفی	میاں غلام ہمدانی
۶۷۳	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں
۶۷۴	مضطر	شیخ حسن علی
۶۷۵	مضطر	لالہ کنور سین
۶۷۶	مضطرب	محمد حاجی
۶۷۷	مضمون	شیخ شرف الدین
۶۷۸	مظہر	مرزا جان جاناں
۶۷۹	منتظر	ثنا بیگم
۶۸۰	مظفر	میر مظفر علی خاں
۶۸۱	معین	غلام معین الدین خاں
۶۸۲	معروف	نواب الٰہی بخش
۶۸۳	مغل	مرزا مغل علی
۶۸۴	مفتوں	شیخ عبدالرحیم
۶۸۵	مفتوں	میاں بدر الدین
۶۸۶	مفتوں	-
۶۸۷	مملو	لالہ ایسری پرشاد
۶۸۸	مقبول	میاں مقبول نبی
۶۸۹	مقتول	مرزا ابراہیم بیگ
۶۹۰	مقصود	محمد مقصود
۶۹۱	مکھو	شیخ مکھو
۶۹۲	ملول	شاہ شرف الدین
۶۹۳	ممتاز	مولوی نور احمد دہلوی
۶۹۴	ممنون	میر امانت علی
۶۹۵	منت	میر قمر الدین
۶۹۶	منتظر	نور الاسلام
۶۹۷	ممنون	میر نظام الدین
۶۹۸	مکند سنگھ	
۶۹۹	منصف	منصف علی خاں
۷۰۰	منیر	میر آفتاب علی
۷۰۱	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۷۰۲	مظفر	میر حسن علی
۷۰۳	منیر	میر نظام الدین
۷۰۴	منجھو خاں	
۷۰۵	منور	میر منور علی
۷۰۶	مبتلا	غلام محی الدین میرٹھی
۷۰۷	مدحت	-
۷۰۸	منشی	میر محمد حسین
۷۰۹	منشی	لالہ مول چند
۷۱۰	منعم	لالہ موہن لال
۷۱۱	موزوں	
۷۱۲	موزوں	میر فرزند علی
۷۱۳	موزوں	لالہ چھتر سنگھ
۷۱۴	مہجور	محمد صدر الدین
۷۱۵	مہلت	مرزا علی
۷۱۶	مہاراج	راجہ مولا سرائے
۷۱۷	میر	میر محمد تقی
۷۱۸	میرن	میر جہاں
۷۱۹	میرن	میر عسکری
۷۲۰	محب	میر محمد علی

۷۲۱	منور	-	۷۵۰	موزوں	نواب خواجم قلیخاں بہادر	۷۷۹	نیاز	شاہ نیاز علی
۷۲۲	مجنوں	-	۷۵۱	مستان	عنایت اللہ	۷۸۰	ندیم	مرزا علی
۷۲۳	ممتاز	-	۷۵۲	منعم	نورالحق	۷۸۱	ندیم	محمد قاسم
۷۲۴	موزوں	-	۷۵۳	ملال	مرزا محمد زماں	۷۸۲	نصیر	سید نصیرالدین
۷۲۵	متین	-	۷۵۴	نظام	عماد الملک نواب غازی الدین	۷۸۳	نصرت	لالہ گوبندرائے
۷۲۶	میر حسین علی	-	۷۵۵	نسیم	راجہ کدار ناتھ	۷۸۴	نظامی	سید شاہ نظام الدین
۷۲۷	مہمان	-	۷۵۶	نصیر	میر نصیرالدین دہلوی	۷۸۵	نجم	قاضی نجم الدین
۷۲۸	مشرقی	لال سیلچندر	۷۵۷	نعیم	شیخ محمد نعیم	۷۸۶	نیاز	میر محمد سعید اکبرآبادی
۷۲۹	میرعلی حکیم		۷۵۸	نثار	محمد امان خاں	۷۸۷	ناسخ	سید امام بخش
۷۳۰	محشر		۷۵۹	نثار	عبدالرسول	۷۸۸	نادر	شیخ غلام
۷۳۱	ماہ	میر محمد علی خاں	۷۶۰	نیاز	-	۷۸۹	نثار	میاں نثار احمد سالار
۷۳۲	منعم	قاضی محمد منعم خاں	۷۶۱	نامی	مرزا رجب علی بیگ	۷۹۰	نوازش	مرزا خانی
۷۳۳	مدہوش		۷۶۲	نظیر	ولی محمد خاں	۷۹۱	نرائن کشور	
۷۳۴	مسرور	مرزا اصغر علی بیگ	۷۶۳	نزہت	مرزا ارجمند	۷۹۲	نحیف	لالہ لکھپت رائے
۷۳۵	مشہور		۷۶۴	نگراں	میر بندہ علی	۷۹۳	نامی	شیخ نظام الدین
۷۳۶	مشتاق	شیخ ثناء اللہ	۷۶۵	نظیر	-	۷۹۴	نالاں	-
۷۳۷	مغموم	مرزا اسحاق بیگ	۷۶۶	ناجی	محمد شاکر	۷۹۵	نالاں	شیخ عبدالقادر فتح آبادی
۷۳۸	مست	میر تفضل علی	۷۶۷	نشاط	لالہ ایسری سنگھ عرف بسنت سنگھ	۷۹۶	نجف	-
۷۳۹	ممتاز	-	۷۶۸	نامی	لالہ متھن لال	۷۹۷	ندا	-
۷۴۰	منعم	سید راحت علی	۷۶۹	نوا	شیخ محمد ظہور نوا	۷۹۸	نصیر	-
۷۴۱	منعم	شیخ محمد منعم	۷۷۰	ندرت	مرزا مغل	۷۹۹	نظیر	-
۷۴۲	مہر	مرزا رجب علی بیگ	۷۷۱	نصیر	میر نصیرالدین	۸۰۰	نوید	-
۷۴۳	مسیح		۷۷۲	نظیر	لالہ کنپت رائے	۸۰۱	نوا	ظہور اللہ خاں
۷۴۴	محسن	میر محسن علی خاں بہادر	۷۷۳	نادر	میر محمد علی	۸۰۲	نیاز	-
۷۴۵	مکارم	-	۷۷۴	نامی	میر حسام الدین حیدر موسوی	۸۰۳	نیاز	-
۷۴۶	موتی	لالہ موتی لال	۷۷۵	نالاں	مرزا عسکری	۸۰۴	نالاں	-
۷۴۷	مجرم	-	۷۷۶	نادر	گنگا سنگھ	۸۰۵	ولی	محمد ولی
۷۴۸	محمود	-	۷۷۷	نثار	میر عبدالرسول جہاں آبادی	۸۰۶	واقف	شاہ واقف
۷۴۹	ملک	-	۷۷۸	نجابت	میر زین العابدین	۸۰۷	وجیہہ	نواب وجیہہ الدولہ بہادر

۸۰۸	ولا	مرزا مظہر علی خاں	۸۲۳	ہادی	میر جواد علی خاں	۸۳۸	یقین	انعام اللہ خاں
۸۰۹	وصال	نصیر الدین خاں	۸۲۴	ہوس	میر شمس الدین	۸۳۹	یک رنگ	غلام مصطفیٰ خاں
۸۱۰	وفا	مولوی عبدالعلی	۸۲۵	ہرچند	ہرچند کشور	۸۴۰	یک رنگ	-
۸۱۱	واحد	-	۸۲۶	ہمزا	شاہ ہمزا	۸۴۱	یاد	میر غلام حسین
۸۱۲	وارث	شاہ وارث الدین	۸۲۷	ہمت	اخوند	۸۴۲	یحییٰ	منشی یحییٰ جاں
۸۱۳	والہ	مرحمت اللہ خاں	۸۲۸	ہاشمی	جہاں آبادی	۸۴۳	یعقوب	میر یعقوب علی
۸۱۴	واصف	مرزا احسن تحسین خاں	۸۲۹	ہاشمی	میر ہاشم علی لکھنوی	۸۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۸۱۵	والہ	محمد اکبر	۸۳۰	ہاتف	مرزا محمد	۸۴۵	یکرد	-
۸۱۶	واصل	میاں واصل خاں	۸۳۱	ہمرنگ	میر عز الدین اورنگ آبادی	۸۴۶	یار	-
۸۱۷	وحشت	-	۸۳۲	ہنر	محمد داؤد حیدر آبادی	۸۴۷	یکسو	لالہ فتح چند
۸۱۸	ولایت	ولایت شاہ	۸۳۳	ہوس	مرزا تقی	۸۴۸	یوسف	شاہ یوسف
۸۱۹	وہم	میر محمد علی	۸۳۴	ہادی	-	۸۴۹	یکرد	-
۸۲۰	ولی	شیخ ولی محمد	۸۳۵	ہمت	-	۸۵۰	یکدل	میر عزت اللہ
۸۲۱	وداد	مرزا داؤد	۸۳۶	ہوش	-	۸۵۱	یونس	حکیم یونس
۸۲۲	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۸۳۷	ہمرنگ	دلاور خاں			

تذکرہ عشقی

مصنف

عشقی کا اصل نام شیخ محمد وجیہہ الدین تھا اور عظیم آباد کے رہنے والے تھے، اُن کے والد شیخ غلام حسین محرم فارسی کے اچھے شاعر تھے اور "فن قطعہ تاریخ" میں خاص مہارت رکھتے تھے اور عشقی کے بیان کے مطابق اسی شغف کی وجہ سے آخر عمر میں انھوں نے اپنا ایک اور تخلص تقدیر بھی کر لیا تھا۔

عشقی فارسی کا بہت اچھا ذوق رکھتے تھے اور حسین قلی خاں صاحب نشتر عشق مرقومہ ۱۲۳۳ھ کے مطابق "فارسیت خوب پیدا نمودہ و مصطلحات زبان دانی آں حاصل ساختہ۔ غزل صاف و عاشقانہ می گوید و اشعار نگین و پسندیدہ می نویسد" خود عشقی نے اپنے ذکر میں اس بات کا اظہار کیا ہے کہ وہ ریختہ سے زیادہ "تصنیف و تالیف نظم و نثر فارسی" میں اپنا وقت صرف کرتے ہیں۔ کبھی کبھی دو چار شعر اردو میں بھی کہہ لیتے ہیں۔ چنانچہ انھوں نے اپنے انتخاب کلام میں ریختہ کے بجائے فارسی ہی کے اشعار دیئے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت

عشقی نے اپنا تذکرہ ۱۲۱۵ھ میں مکمل کیا تھا۔ ایک قلمی نسخہ بوڈلین لائبریری آکسفورڈ اور ایک قاضی عبدالودود کے کتب خانے میں موجود ہے۔ انھیں کی مدد سے کلیم الدین احمد نے اس تذکرہ کو تذکرہ شورش کے ساتھ "دو تذکرے" کے عنوان سے ۱۹۵۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن مطبوعہ تذکرہ مکمل نہیں ہے۔ اس میں صرف حرف "س" تک کے شعرا کا ذکر ہے۔ دوسری جلد میں باقی شعراء کا تذکرہ ہوگا جو ابھی منظر عام پر نہیں آئی۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے، حالات زندگی بہت مختصر اور انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ تذکرہ شورش کی طرح اس میں اشعار کی کثرت نہیں ہے۔ صرف حالات میں چند سطریں اور انتخاب میں چند اشعار نقل کرنے پر زیادہ تر اکتفا کیا ہے۔

مطبوعہ نسخے کے مطابق ان میں حسب ذیل شعراء کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۲	انجام	۳	آگاہ (محمد صلاح)

۴ آشنا (زین العابدین)
۵ الہام
۶ انشا
۷ احسن
۸ امیر اللہ خاں
۹ آبرو
۱۰ آرزو
۱۱ اُمید
۱۲ انسان
۱۳ اشتیاق
۱۴ احسن (احسن اللہ)
۱۵ امانی
۱۶ امین
۱۷ اثر
۱۸ اظہر
۱۹ احتشام
۲۰ احمد
۲۱ انتظار
۲۲ اجمل
۲۳ انصاف
۲۴ اولیا
۲۵ الم
۲۶ احسن (مرزا احسن اللہ)
۲۷ احسن (علی احسن خاں)
۲۸ افصح
۲۹ آشنا
۳۰ الہام (شیخ شرف الدین)
۳۱ آگاہ (نور خاں)
۳۲ آزاد (فقیر اللہ)
۳۳ آزاد (زین العابدین)
۳۴ آہ
۳۵ امجد
۳۶ آصف
۳۷ الف خاں
۳۸ احمدی
۳۹ افسوس
۴۰ احمدی (شیخ احمد وارث)
۴۱ اکبر
۴۲ امیر
۴۳ اسد
۴۴ آزاد (میر مظفر علی)
۴۵ آشفتہ
۴۶ آتشی
۴۷ امانی
۴۸ اکرم
۴۹ احسن (مرزا احسن علی)
۵۰ اعلیٰ
۵۱ اولیٰ
۵۲ اشرف
۵۳ اعظم
۵۴ آتش
۵۵ اشکی (غلام حسین)
۵۶ بسمل (میر جبار علی)
۵۷ بہار
۵۸ بے تاب
۵۹ بے چارہ
۶۰ بیدار (منشی لبھاون لعل)
۶۱ بیتاب (میر مدن)
۶۲ بیدل (میرزا عبدالقادر)
۶۳ بیرنگ
۶۴ بیاں
۶۵ بسمل (سعید احمد)
۶۶ بسمل
۶۷ بیتاب (شاہ محمد علیم)
۶۸ بیتاب (شاہ علیم اللہ)
۶۹ بیتاب (سنتوکھ رائے)
۷۰ بیتاب (کلب علی)
۷۱ بیدار (میر محمدی)
۷۲ بقا
۷۳ بے نوا
۷۴ ثاقب
۷۵ ثروت
۷۶ ثابت
۷۷ جرأت (میر تعز علی)
۷۸ جوہری
۷۹ جوشش
۸۰ جگن
۸۱ جودت (رگھوبر دیال)
۸۲ جنون (غلام مرتضیٰ)
۸۳ جعفر (میرزا جعفر)
۸۴ (تخلص ندارد)
۸۵ جرأت (یحییٰ امان)
۸۶ جرأت (میر مستقیم)
۸۷ جذب
۸۸ جہاندار
۸۹ جان عالم
۹۰ جولان

۹۱	جعفر علی	۱۲۰	حیرت (رحم علی)	۱۴۹	راغب (جعفر خاں)
۹۲	جوہر (احمد علی)	۱۲۱	حیرت (مراد علی)	۱۵۰	رضا (محمدی)
۹۳	جنون	۱۲۲	خسرو	۱۵۱	رفعت (شیخ محمد رفیع)
۹۴	جنون (اکبر آبادی)	۱۲۳	خاکسار	۱۵۲	راسخ (شیخ غلام علی)
۹۵	جوان (کاظم علی)	۱۲۴	خلیل (علی ابراہیم)	۱۵۳	رفیق (مرزا اسد علی بیگ)
۹۶	حسرت (میر محمد حیات)	۱۲۵	خادم (خادم حسین)	۱۵۴	رضا (مرزا علی رضا)
۹۷	حاتم	۱۲۶	خادم (خادم علی)	۱۵۵	رضا (حافظ محسن)
۹۸	حشمت (محتشم علی خاں)	۱۲۷	خلق	۱۵۶	رضا
۹۹	حبیب	۱۲۸	خلیق	۱۵۷	رضی (سید رضی خاں)
۱۰۰	حشمت (محمد علی)	۱۲۹	خالہ بیگم	۱۵۸	رسائی
۱۰۱	حیراں (میر منون)	۱۳۰	خوش دل	۱۵۹	رخشاں (محمد عابد)
۱۰۲	حضور (شیخ غلام یحییٰ)	۱۳۱	درد (میر درد)	۱۶۰	رونق (میر غلام حیدر)
۱۰۳	حسن (میر غلام حسن)	۱۳۲	درد (کرم اللہ خاں)	۱۶۱	رضواں (غلام حسین)
۱۰۴	حیدری (غلام علی)	۱۳۳	دل (محمد عابد)	۱۶۲	رند (مہربان خاں)
۱۰۵	حسرت (جعفر علی)	۱۳۴	دردمند (محمد فقیہ)	۱۶۳	روشن (خواجہ حسن علی)
۱۰۶	حزیں (میر محمد باقر)	۱۳۵	داور (مرزا)	۱۶۴	رنگیں (مرزا اماں بیگ)
۱۰۷	حسن (خواجہ حسن)	۱۳۶	دوست (شیخ غلام احمد)	۱۶۵	رنگیں (لالہ بلاس رائے)
۱۰۸	حسن (میر حسن)	۱۳۷	دانا (فضل علی)	۱۶۶	رشید
۱۰۹	حسن (میر محمد حسن)	۱۳۸	دل (شاہ فتح محمد)	۱۶۷	رخصت (مرزا قدرت اللہ)
۱۱۰	حسن (دہلوی)	۱۳۹	دل (مادھو رام)	۱۶۸	رستم (رستم علی)
۱۱۱	حسن (غلام حسن)	۱۴۰	دیوانہ (سرب سنگھ)	۱۶۹	رفعت (عیسیٰ خاں)
۱۱۲	حیراں (میر حیدر علی)	۱۴۱	درخشاں (مرزا منگو)	۱۷۰	رشکی (محمد حسن خاں)
۱۱۳	حامد	۱۴۲	ذہین (میر محمد دستور)	۱۷۱	زار (مرزا سنگین)
۱۱۴	حضور	۱۴۳	ذکی (جعفر علی خاں)	۱۷۲	زار (میر مظہر علی)
۱۱۵	حیدر (غلام حیدر)	۱۴۴	ذکر دہلوی	۱۷۳	زندہ دل
۱۱۶	حاتم (حاتم علی خاں)	۱۴۵	ذکر (میر حسین دوست)	۱۷۴	زار (مغل بیگ)
۱۱۷	حبیب اللہ	۱۴۶	رسوا (شاہجہانپوری)	۱۷۵	زاری (سوہن)
۱۱۸	حیف (موتی لال)	۱۴۷	راقم (بندرابن)	۱۷۶	سودا (مرزا رفیع)
۱۱۹	حیف (چراغ علی)	۱۴۸	رند (حمزہ علی)	۱۷۷	سعادت (سعادت علی)

سجاد	(میر سجاد)	۱۸۳	سوز	(میر محمد)	۱۸۸	سید	(میر امام الدین)
سراج	اورنگ آبادی	۱۸۴	سلیمان	(سید مراد علی)	۱۸۹	سید	
سلام	(نجم الدین)	۱۸۵	سلیم	(میر محمد مسلم)	۱۹۰	ساقی	(میر حسین علی)
سلیمان	(سلیمان خاں)	۱۸۶	سامان	(میر ناصر علی)	۱۹۱	سالم	(غلام مصطفیٰ)
سلامت	(سلامت علی)	۱۸۷	سکندر	(شیخ سکندر)	۱۹۲	سوزاں	(نواب احمد علی خاں)

گلشنِ ہند

مصنف | مرزا علی لطف ابن کاظم بیگ خاں اردو فارسی کے ادیب اور شاعر تھے۔ فارسی میں اپنے والد سے مشورہ سخن کرتے تھے اور اردو میں بقول شیفتہ انھیں میر تقی میر سے تلمذ حاصل تھا۔ لیکن خود لطف کے بیان سے اس کی تردید ہوتی ہے، ان کا بیان ہے کہ " مشورہ ریختہ فقط اپنی ہی طبع ناصواب سے ہے " لطف کی نثر و نظم دونوں میں جو چیز قابل یادگار ہے وہ ان کا مذکورہ تذکرہ ہے۔ یہ تذکرہ گلکراسٹ کی فرمائش پر مرتب کیا گیا۔ اور یہ وہ زمانہ تھا جبکہ دلی میں شاہ عالم اور لکھنؤ میں نواب سعادت علی خاں حکومت کرتے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت | مرزا علی لطف نے دیباچہ میں خود واضح کر دیا ہے کہ یہ تذکرہ ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء میں مکمل ہوا۔ اس تذکرے کو دراصل علی ابراہیم متخلص بہ علی و خلیل کے فارسی تذکرہ گلزار ابراہیم کا اردو ترجمہ خیال کرنا چاہیئے۔ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۰۸ھ نے ۱۱۹۸ھ مطابق ۱۷۸۴ء میں بارہ برس کی محنت سے اردو شعراء کا ایک فارسی تذکرہ مرتب کیا تھا جسے ڈاکٹر گلکراسٹ کی فرمائش پر ۱۲۱۵ھ / ۱۸۰۱ء میں مرزا علی لطف نے اردو میں منتقل کیا۔

اس تذکرے کو پہلے پہل عبداللہ خاں نے رفاہ عام اسٹیم پریس لاہور میں چھپوا کر حیدرآباد دکن سے ۱۹۰۶ء میں شائع کیا۔ اس میں مولانا شبلی کے حاشیائی نوٹ اور مولوی عبدالحق کا مقدمہ بھی شامل ہے۔

یہ مطبوعہ نسخہ عموماً دستیاب ہے۔

خصوصیات | یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ گلزار ابراہیم کا ترجمہ ہے۔ لیکن اسے محض ترجمہ خیال کرنا درست نہیں ہے۔ اس میں لطف نے بہت سے اضافے کئے ہیں۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں میں انھوں نے آزادانہ اضافے کئے ہیں اور اپنی رائیں بھی دی ہیں۔ شعراء کی شخصیت و سوانح کے سلسلے میں انھوں نے خصوصاً توجہ سے کام لیا ہے اور قدیم شعرا کے متعلق نہایت کارآمد اور قابل اعتماد مواد فراہم کر دیا ہے۔ یہ تذکرہ ایک طرف اردو کے قدیم اسلوب کا نمونہ پیش کرتا ہے دوسری طرف شعر و ادب اور تاریخ و سوانح کے متعلق بعض ایسی اطلاعات فراہم کرتا ہے جو اس تذکرے کے سوا کسی اور ادبی کتاب میں نظر نہیں آتیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ غازی	۳	انجام	عمدۃ الملک نواب امیر خاں	۵	آرزو	سراج الدین علی خاں
۲	آصف	نواب آصف الدولہ وزیر زادہ	۴	امید	مرزا محمد رضا	۶	آبرو	شاہ نجم الدین علی خاں

۷	احسن	مرزا احسن
۸	الہام	شیخ شرف الدین
۹	اثر	میر محمد
۱۰	الم	صاحب میر
۱۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۱۲	انشا	میر انشاء اللہ خاں
۱۳	امانی	میر امانی
۱۴	امین	خواجہ امین الدین
۱۵	افسوس	میر شیر علی
۱۶	آشفتہ	حکیم رضا قلی خاں
۱۷	بیدل	مرزا عبد القادر
۱۸	بیان	احسن اللہ خاں
۱۹	بقا	محمد بقا
۲۰	بیدار	میر محمدی
۲۱	بسمل	سید جبار علی
۲۲	تاناشاہ	ابو الحسن والی گولکنڈہ
۲۳	جہاندار	میرزا جوان بخت
۲۴	جرأت	شیخ قلندر بخش
۲۵	جوشش	شیخ محمد روشن
۲۶	حاتم	شیخ ظہور الدین
۲۷	حزیں	میر باقر
۲۸	حسرت	مرزا جعفر علی
۲۹	حیران	میر حیدر علی
۳۰	حسرت	ہیبت قلی خاں
۳۱	حسن	خواجہ حسن
۳۲	حسن	میر غلام حسن
۳۳	خاکسار	محمد یار
۳۴	درد	خواجہ میر درد
۳۵	دردمند	فقیہ صاحب
۳۶	دل	شیخ محمد عابد
۳۷	دیوانہ	رائے سرب سنگھ
۳۸	سودا	مرزا محمد رفیع
۳۹	سوز	سید میر
۴۰	سجاد	میر سجاد
۴۱	شورش	میر غلام حسین
۴۲	صانع	نظام الدین
۴۳	ضیا	میر ضیاء الدین
۴۴	عزلت	سید عبد الولی
۴۵	عشق	شاہ رکن الدین
۴۶	عیش	مرزا عسکری
۴۷	فقیر	میر شمس الدین
۴۸	فغاں	اشرف علی خاں
۴۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۵۰	فدوی	مرزا محمد علی
۵۱	قائم	شیخ محمد قائم
۵۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۵۳	کلیم	شیخ محمد حسین
۵۴	لطف	مرزا علی (مصنف تذکرہ ہذا)
۵۵	میر	میر محمد تقی
۵۶	مظہر	مرزا جان جاناں
۵۷	مضمون	شیخ شرف الدین
۵۸	مخلص	مخلص علی خاں
۵۹	مجذوب	میر غلام حیدر
۶۰	مصحفی	غلام ہمدانی
۶۱	محبت	نواب محبت خاں
۶۲	منت	میر قمر الدین
۶۳	تابی	محمد شاکر
۶۴	نعیم	نعیم اللہ
۶۵	ولی	شاہ ولی اللہ دکنی
۶۶	ولی	مرزا محمد ولی
۶۷	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ
۶۸	یقین	انعام اللہ خاں
۶۹	یکرنگ	مصطفیٰ قلی خاں

عمدۂ منتخبہ

مصنّف خود مصنف کے بیان کے مطابق ان کا اصل نام میر محمد خاں تخلص سرور اور اعظم الدولہ خطاب تھا۔ غالب، مومن، ذوق اور شیفتہ کے معاصرین میں تھے۔ اور شیفتہ سے ان کے گہرے مراسم تھے۔ سرور کے باپ کا نام نواب ابوالقاسم مظفر خاں تھا۔ خود سرور نے عمدۂ منتخبہ میں اپنا تذکرہ بہت مختصر اور بہت خاکسارانہ کیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکروں سے اندازہ ہوتا ہے کہ وہ ایک بلند پایہ شاعر، ادیب اور علم دوست شخص تھے۔ قدرت اللہ قاسم، کریم الدین، شیفتہ نساخ اور دتاسی سبھی ان کی تعریف میں رطب اللسان ہیں خواجہ احمد فاروقی نے اپنے مقدمہ میں مختلف تذکرہ نگاروں کے اقتباسات جمع کر دئے ہیں۔ اور جرح و بحث کے بعد سرور کی وفات کا سال ۱۲۵۰ھ / ۱۸۳۴ء متعین کیا ہے[1]۔

عہد تصنیف و طباعت عمدۂ منتخبہ کا سال آغاز ۱۲۱۵ھ / ۱۸۰۰ء[2] ہے اور سال اختتام ۱۲۱۹ھ ہے۔ گویا یہ تین چار برس کی محنت سے تیار ہوا ہے۔ لیکن تذکرہ کے اندر دی ہوئی بعض تاریخوں اور واقعات سے صاف پتہ چلتا ہے کہ تذکرہ کے مسودے میں کئی سال تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ رضی نے "ہمیں اسم اعظم" سے اس کی تاریخ بھی نکالی تھی اور ۱۲۱۹ھ میں ابوالقاسم نے مجموعہ نغز کے سلسلے میں اس مسودہ سے ۱۲۱۷ استفادہ بھی کیا تھا۔

اس تذکرے کے کئی قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں محفوظ ہیں۔ ایک نسخہ پیرس کے قومی کتب خانہ میں۔ ایک انڈیا آفس لندن میں اور ایک انجمن ترقی اردو ہند کے کتب خانہ خاص میں محفوظ ہے[3]۔ نیشنل میوزیم کراچی میں بھی اس کا ایک قلمی نسخہ ہے۔ ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی نے طویل تحقیقی مقدمے کے ساتھ اس تذکرے کو مرتب کیا اور ۱۹۶۱ء میں شعبۂ اردو دہلی یونیورسٹی نے خوبصورت ٹائپ میں شائع کر دیا۔ مطبوعہ نسخہ ۸۳۶ صفحات پر مشتمل ہے اور سفید کاغذ پر مضبوط جلد کے ساتھ منظر عام پر لایا گیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور ایک ہزار کے قریب شاعروں کا ذکر آیا ہے اس تذکرہ سے گارساں دتاسی، ابوالقاسم، شیفتہ اور نساخ سبھی نے استفادہ کیا ہے۔ سرور نے بھی قدیم تذکروں کو اپنے سامنے رکھا اس لئے کہ ان کا

---

[1] ملاحظہ ہو عمدہ منتخبہ مرتبہ خواجہ احمد فاروقی ص ۳۶۱

[2] "عمدہ منتخبہ" غالباً اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے ۱۲۱۶ھ نکلتے ہیں۔ غالباً یہ سال آغاز ہے۔

[3] اس نسخہ کے آخر میں ثناء اللہ فراق، نظام الدین خاں ممنون اور عبدالرحمان احسان کے قطعات تاریخ شامل ہیں ان سے اس کے تکملہ کا سال ۱۲۱۶ھ نکلتا ہے۔ اس نسخہ کا سال کتابت ۱۲۲۲ھ ہے۔ غالباً خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔

انداز قدیم تذکروں سے ملتا جلتا ہے۔ گارساں کا خیال ہے کہ سرور نے خوب چند ذکا کے عیار الشعرا سے خصوصاً فائدہ اٹھایا ہے اور یہ بات کچھ ایسی غلط نہیں ہے۔

سرور کے یہاں تاریخی و تنقیدی اشارے کہیں کہیں ملتے ہیں۔ لیکن بحیثیت مجموعی اس میں کوئی ایسی بات نہیں ہے جو پچھلے تذکروں سے مختلف ہو۔ صرف یہ کہ اپنے معاصرین کے سلسلے میں سرور کے بیانات زیادہ قابل اعتماد ہیں اور انتخابات میں غزلیات و منتخب اشعار کے سوا دوسرے اصناف کے نمونے بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔ اس ضخیم تذکرے میں بہت سے ایسے شعرا کا ذکر اور کلام مل جاتا ہے جو کسی اور تذکرے میں محفوظ نہیں ہے اور اس قسم کے تذکروں کی یہی سب سے بڑی افادیت ہے۔

اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے ان کے نام ردیف وار مطبوعہ عمدہ منتخبہ کے مطابق دئے جا رہے ہیں

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۶	امیر	۳۱	انسان	۴۶	آشفتہ
۲	اسعد	۱۷	امین	۳۲	اعظم	۴۷	امین
۳	آصف	۱۸	ایمان	۳۳	اویسی	۴۸	امین
۴	امیر	۱۹	آغا	۳۴	انور	۴۹	آگاہ
۵	آرزو	۲۰	ایما	۳۵	انتظار	۵۰	اکبر
۶	آزاد	۲۱	امجد	۳۶	احسن	۵۱	آگاہ
۷	اثر	۲۲	احمد	۳۷	آشفتہ	۵۲	افسوس
۸	الم	۲۳	احمد	۳۸	امانی	۵۳	آرام
۹	امید	۲۴	ارمان	۳۹	اشرف	۵۴	احسن
۱۰	آبرو	۲۵	احسن	۴۰	امیر	۵۵	احمد
۱۱	رئیس	۲۶	اسد	۴۱	آرام	۵۶	انوار
۱۲	احسان	۲۷	الفت	۴۲	آرزو	۵۷	اصغر
۱۳	اظہر	۲۸	اختر	۴۳	احسان	۵۸	احسن
۱۴	انجام	۲۹	اسلام	۴۴	آگاہ	۵۹	الفت
۱۵	انشا	۳۰	ارمان	۴۵	اشرف	۶۰	احمد

۶۱	آشنا	۹۰	اوج	۱۱۹	بسمل	۱۴۸	برشتہ
۶۲	اکبر	۹۱	احمد	۱۲۰	بسمل	۱۴۹	بھید
۶۳	اسد	۹۲	اظہر	۱۲۱	برکت	۱۵۰	پروانہ
۶۴	انور	۹۳	امی	۱۲۲	پنچھی	۱۵۱	بخشی
۶۵	اکرم	۹۴	آفاق	۱۲۳	بہجت	۱۵۲	بےکس
۶۶	اختر	۹۵	اثر	۱۲۴	بیہوش	۱۵۳	بےنوا
۶۷	احمد	۹۶	امین	۱۲۵	بیکس	۱۵۴	پیام
۶۸	اشک	۹۷	آزاد	۱۲۶	بیجان	۱۵۵	تاباں
۶۹	اسیر	۹۸	آشنا	۱۲۷	برکت	۱۵۶	تمنا
۷۰	افسر	۹۹	آفریں	۱۲۸	بیتاب	۱۵۷	تعشق
۷۱	آرام	۱۰۰	امین	۱۲۹	بیان	۱۵۸	تجلی
۷۲	اظہر	۱۰۱	اسغان	۱۳۰	بیتاب	۱۵۹	تحسین
۷۳	اوباش	۱۰۲	امانت	۱۳۱	برق	۱۶۰	تصور
۷۴	امید	۱۰۳	اصغر	۱۳۲	بیتاب	۱۶۱	تاثیر
۷۵	اخگر	۱۰۴	افغان	۱۳۳	بہادر	۱۶۲	تقی
۷۶	افسوس	۱۰۵	اصغر	۱۳۴	بیجان	۱۶۳	تحسین
۷۷	امیر	۱۰۶	اشتیاق	۱۳۵	بشیر	۱۶۴	تنہا
۷۸	آزاد	۱۰۷	اسد	۱۳۶	بےعلاش	۱۶۵	تجمل
۷۹	الہام	۱۰۸	بیدل	۱۳۷	بیجان	۱۶۶	تمنا
۸۰	آشنا	۱۰۹	بیدار	۱۳۸	بےقرار	۱۶۷	تمکین
۸۱	آزاد	۱۱۰	بہار	۱۳۹	بیخود	۱۶۸	تصور
۸۲	امیر	۱۱۱	بقا	۱۴۰	بیباک	۱۶۹	تائب
۸۳	آتش	۱۱۲	بےنوا	۱۴۱	بیتاب	۱۷۰	تقی
۸۴	احمدی	۱۱۳	بےچارہ	۱۴۲	پروانہ	۱۷۱	تجرد
۸۵	اعظم	۱۱۴	بہادر	۱۴۳	باقر	۱۷۲	تجمل
۸۶	آزردہ	۱۱۵	ببر	۱۴۴	برق	۱۷۳	تسکین
۸۷	الفت	۱۱۶	بےتاب	۱۴۵	بلیغ	۱۷۴	تنہا
۸۸	احمد	۱۱۷	بےتاب	۱۴۶	بالا	۱۷۵	ترساں
۸۹	افسر	۱۱۸	بےخبر	۱۴۷	بیتاب	۱۷۶	تھانیسری

۱۷۷	تحسین	۲۰۶	جمال	۲۳۵	حیا	۲۶۴	حقیقت
۱۷۸	ترقی	۲۰۷	جوش	۲۳۶	حسن	۲۶۵	حضور
۱۷۹	تسلیم	۲۰۸	جوہر	۲۳۷	حزیں	۲۶۶	حسین
۱۸۰	تجرد	۲۰۹	جولاں	۲۳۸	حسرت	۲۶۷	خاکسار
۱۸۱	تابک	۲۱۰	جان	۲۳۹	حسین	۲۶۸	خلیق
۱۸۲	تمنا	۲۱۱	جمن	۲۴۰	حکیم	۲۶۹	خستہ
۱۸۳	تجلی	۲۱۲	جوشش	۲۴۱	حسرت	۲۷۰	خودغرض
۱۸۴	تمکین	۲۱۳	جنون	۲۴۲	حیا	۲۷۱	خشنود
۱۸۵	تسلی	۲۱۴	جوہر	۲۴۳	حیدر	۲۷۲	خنداں
						۲۷۳	خورشید
۱۸۶	تسلی	۲۱۵	جواں	۲۴۴	حفیظ	۲۷۴	خستہ
۱۸۷	تنہا	۲۱۶	جراح	۲۴۵	حالی	۲۷۵	خیال
۱۸۸	ثابت	۲۱۷	جذب	۲۴۶	حافظ	۲۷۶	خادم
۱۸۹	ثنا	۲۱۸	جوہری	۲۴۷	حفیظ	۲۷۷	خادم
۱۹۰	ثاقب	۲۱۹	جلال	۲۴۸	حبیب	۲۷۸	خاں
۱۹۱	ثابت	۲۲۰	جرأت	۲۴۹	حجام	۲۷۹	خیال
۱۹۲	ثاقب	۲۲۱	جہانگیر	۲۵۰	حسین	۲۸۰	خادم
۱۹۳	ثابت	۲۲۲	جواں	۲۵۱	حمایت	۲۸۱	خلق
۱۹۴	ثروت	۲۲۳	جواہری	۲۵۲	حیرت	۲۸۲	خاکی
۱۹۵	ثاقب	۲۲۴	جلال	۲۵۳	حسن	۲۸۳	خاص
۱۹۶	ثابت	۲۲۵	جنون	۲۵۴	حسینی	۲۸۴	خادم
۱۹۷	جہاندار	۲۲۶	جگن	۲۵۵	حب	۲۸۵	خان
۱۹۸	جمال	۲۲۷	جمیل	۲۵۶	حیرت	۲۸۶	خوش
۱۹۹	جان	۲۲۸	حاتم	۲۵۷	حزین	۲۸۷	درد
۲۰۰	جولاں	۲۲۹	حیدر	۲۵۸	حشمت	۲۸۸	دردمند
۲۰۱	جعفری	۲۳۰	حسن	۲۵۹	حیف	۲۸۹	دوست
۲۰۲	جوشش	۲۳۱	حسن	۲۶۰	حمزہ	۲۹۰	دارا
۲۰۳	جنوں	۲۳۲	حشمت	۲۶۱	حیدر	۲۹۱	دوست
۲۰۴	جعفر	۲۳۳	حزیں	۲۶۲	حکیم	۲۹۲	داؤد
۲۰۵	جعفری	۲۳۴	حیران	۲۶۳	حقیر	۲۹۳	دیدار

۲۹۴	دیوانہ	۳۲۳	رضا	۳۵۲	رضا	۳۸۱	سخن
۲۹۵	درویش	۳۲۴	رفیع	۳۵۳	راز	۳۸۲	سامی
۲۹۶	دل	۳۲۵	رضا	۳۵۴	رضا	۳۸۳	سعید
۲۹۷	دانا	۳۲۶	رحمت	۳۵۵	رسوا	۳۸۴	سعادت
۲۹۸	دلخوش	۳۲۷	رنگین	۳۵۶	رضا	۳۸۵	سخن
۲۹۹	دل	۳۲۸	روشن	۳۵۷	راقم	۳۸۶	سحر
۳۰۰	دلیر	۳۲۹	رسوا	۳۵۸	رضا	۳۸۷	ستار
۳۰۱	دل	۳۳۰	رسا	۳۵۹	رنگین	۳۸۸	سخنور
۳۰۲	دل	۳۳۱	رضا	۳۶۰	رستم	۳۸۹	سرسبز
۳۰۳	دل	۳۳۲	رجب	۳۶۱	زار	۳۹۰	سلطان
۳۰۴	دریغ	۳۳۳	رضی	۳۶۲	زندہ دل	۳۹۱	سائل
۳۰۵	دل	۳۳۴	رنگین	۳۶۳	زکا	۳۹۲	سوزاں
۳۰۶	دلسوز	۳۳۵	رحمٰن	۳۶۴	زکا	۳۹۳	سکندر
۳۰۷	درد	۳۳۶	رحیم	۳۶۵	زار	۳۹۴	سوزاں
۳۰۸	دردمند	۳۳۷	راجہ	۳۶۶	زکی	۳۹۵	سجاد
۳۰۹	ذوقی	۳۳۸	رقت	۳۶۷	زور	۳۹۶	سپاہی
۳۱۰	ذرہ	۳۳۹	راغب	۳۶۸	زار	۳۹۷	سعادت
۳۱۱	ذاکر	۳۴۰	رغبت	۳۶۹	زیرک	۳۹۸	سرور
۳۱۲	ذوق	۳۴۱	رسا	۳۷۰	زماں	۳۹۹	سبحان
۳۱۳	ذرہ	۳۴۲	رضا	۳۷۱	زماں	۴۰۰	سراج
۳۱۴	ذکی	۳۴۳	رافت	۳۷۲	زکی	۴۰۱	سخن
۳۱۵	ذوقا	۳۴۴	رضا	۳۷۳	سلیمان	۴۰۲	سرور
۳۱۶	رضی	۳۴۵	رافت	۳۷۴	سلطان بخش	۴۰۳	سرشار
۳۱۷	روشن	۳۴۶	روشن	۳۷۵	سودا	۴۰۴	سبقت
۳۱۸	رسا	۳۴۷	رونق	۳۷۶	سوز	۴۰۵	سپاہی
۳۱۹	رند	۳۴۸	رفیق	۳۷۷	سید	۴۰۶	سلطان
۳۲۰	رند	۳۴۹	رضا	۳۷۸	سامان	۴۰۷	سلیمان
۳۲۱	رضا	۳۵۰	راقم	۳۷۹	سلیمان	۴۰۸	سفر
۳۲۲	رنج	۳۵۱	رغبت	۳۸۰	سلیمان	۴۰۹	سیادت

۴۱۰	سہراب	۴۳۹	شعوری	۴۶۸	شوق	۴۹۷	صبا
۴۱۱	سیف	۴۴۰	شاہ	۴۶۹	شرر	۴۹۸	صفدری
۴۱۲	سید	۴۴۱	شرر	۴۷۰	شائق	۴۹۹	صادق
۴۱۳	سلام	۴۴۲	شاکر	۴۷۱	شاد	۵۰۰	صفا
۴۱۴	ساقی	۴۴۳	شکوہ	۴۷۲	شیدا	۵۰	صانع
۴۱۵	سپاہی	۴۴۴	شرفا	۴۷۳	شاداں	۵۰۲	صفدر
۴۱۶	سید	۴۴۵	شوکت	۴۷۴	شیفتہ	۵۰۳	صفا
۴۱۷	سرور	۴۴۶	شائق	۴۷۵	شوق	۵۰۴	صبا
۴۱۸	شگفتہ	۴۴۷	شفیق	۴۷۶	شاغل	۵۰۵	صادق
۴۱۹	شوق	۴۴۸	شوق	۴۷۷	شوکت	۵۰۶	صادق
۴۲۰	شعور	۴۴۹	شہید	۴۷۸	شگفتہ	۵۰۷	صادق
۴۲۱	شکوہ	۴۵۰	شعلہ	۴۷۹	شورش	۵۰۸	صادق
۴۲۲	شہابت	۴۵۱	شفیع	۴۸۰	شہرت	۵۰۹	صبا
۴۲۳	شگفتہ	۴۵۲	شہرت	۴۸۱	شمش	۵۱۰	صاحبقراں
۴۲۴	شیدا	۴۵۳	شوق	۴۸۲	شریف	۵۱۱	ضیا
۴۲۵	شفا	۴۵۴	شرافت	۴۸۳	شگفتہ	۵۱۲	ضیا
۴۲۶	شاد	۴۵۵	شوق	۴۸۴	شرف	۵۱۳	ضیا
۴۲۷	شاداں	۴۵۶	شکیبا	۴۸۵	شاعر	۵۱۴	ضیا
۴۲۸	شائق	۴۵۷	شیفتہ	۴۸۶	شرف	۵۱۵	ضبط
۴۲۹	شریف	۴۵۸	شہرت	۴۸۷	شائق	۵۱۶	ضمیر
۴۳۰	شاداب	۴۵۹	شرر	۴۸۸	شوق	۵۱۷	طفل
۴۳۱	شرف	۴۶۰	شوق	۴۸۹	صاحب	۵۱۸	طبیب
۴۳۲	شاد	۴۶۱	شاکر	۴۹۰	صدق	۵۱۹	طالب
۴۳۳	شاد	۴۶۲	شناق	۴۹۱	صفدری	۵۲۰	طیش
۴۳۴	شاہ	۴۶۳	شور	۴۹۲	صابر	۵۲۱	طالب
۴۳۵	شائق	۴۶۴	شرف	۴۹۳	صفدر	۵۲۲	طالب
۴۳۶	شفیع	۴۶۵	شوق	۴۹۴	صیاد	۵۲۳	طوماش
۴۳۷	شیدا	۴۶۶	شاداں	۴۹۵	صاحب	۵۲۴	طالب
۴۳۸	شوق	۴۶۷	شاد	۴۹۶	صبر	۵۲۵	طبیب

۵۲۶	طالب	۵۵۵	غیاں	۵۸۴	عیشی	۶۱۳	غریب
۵۲۷	ظفر	۵۵۶	عشرت	۵۸۵	عظیم	۶۱۴	غلامی
۵۲۸	ظہور	۵۵۷	عاجز	۵۸۶	عاجز	۶۱۵	غافل
۵۲۹	ظہور	۵۵۸	عارف	۵۸۷	عشرت	۶۱۶	غازی
۵۳۰	ظاہر	۵۵۹	عاشق	۵۸۸	عزیز	۶۱۷	غریب
۵۳۱	ظریف	۵۶۰	عاقل	۵۸۹	عظمت	۶۱۸	فقیر
۵۳۲	عشق	۵۶۱	عاکنا	۵۹۰	عاصی	۶۱۹	فرحت
۵۳۳	عظیم	۵۶۲	عیش	۵۹۱	عاشق	۶۲۰	فکر
۵۳۴	عاشق	۵۶۳	عشقی	۵۹۲	عالی	۶۲۱	فرحت
۵۳۵	عمدی	۵۶۴	علی	۵۹۳	غالب	۶۲۲	فرحت
۵۳۶	عنایت	۵۶۵	عاشق	۵۹۴	غیرت	۶۲۳	فیاض
۵۳۷	عیاں	۵۶۶	عبرت	۵۹۵	غافل	۶۲۴	فروغ
۵۳۸	علی	۵۶۷	عظیم	۵۹۶	غریب	۶۲۵	فراسو
۵۳۹	عزیز	۵۶۸	عشرت	۵۹۷	غم خوار	۶۲۶	فراق
۵۴۰	عارف	۵۶۹	عاصی	۵۹۸	غواص	۶۲۷	فراق
۵۴۱	عاشق	۵۷۰	عشقی	۵۹۹	غافل	۶۲۸	فغاں
۵۴۲	عاجز	۵۷۱	عزیز	۶۰۰	غریب	۶۲۹	فراق
۵۴۳	عبداللہ	۵۷۲	عس	۶۰۱	غریب	۶۳۰	فخر
۵۴۴	عید	۵۷۳	عشق	۶۰۲	غلام	۶۳۱	فیض
۵۴۵	علی	۵۷۴	عاشق	۶۰۳	غنی	۶۳۲	فدوی
۵۴۶	عشق	۵۷۵	عباس	۶۰۴	غیرت	۶۳۳	فراغ
۵۴۷	عطا	۵۷۶	عقیدت	۶۰۵	غافل	۶۳۴	فرح
۵۴۸	عاجز	۵۷۷	عاجز	۶۰۶	غنی	۶۳۵	فخر
۵۴۹	عیاش	۵۷۸	عشقی	۶۰۷	غافل	۶۳۶	فرخی
۵۵۰	عابد	۵۷۹	عزیز	۶۰۸	غضنفر	۶۳۷	فدوی
۵۵۱	عارف	۵۸۰	عزلت	۶۰۹	غالب	۶۳۸	فگار
۵۵۲	علی	۵۸۱	عیاش	۶۱۰	غمگین	۶۳۹	فدا
۵۵۳	عاشق	۵۸۲	عشاق	۶۱۱	غیرت	۶۴۰	فارغ
۵۵۴	عشق	۵۸۳	عسکری	۶۱۲	غریب	۶۴۱	فدوی

۶۴۲	فقیر	۶۷۱	قائم	۷۰۰	کمال	۷۲۹	منت
۶۴۳	فرخ	۶۷۲	قاضی	۷۰۱	گویا	۷۳۰	مائل
۶۴۴	فضل	۶۷۳	قدرت	۷۰۲	کامی	۷۳۱	محمد دہ
۶۴۵	فراق	۶۷۴	قرار	۷۰۳	کبیر	۷۳۲	منشی
۶۴۶	فدائی	۶۷۵	قیس	۷۰۴	گمان	۷۳۳	مصحفی
۶۴۷	فقیر	۶۷۶	قتل	۷۰۵	کمتر	۷۳۴	میرزا
۶۴۸	فگار	۶۷۷	قلق	۷۰۶	کافر	۷۳۵	میرزا
۶۴۹	فیض	۶۷۸	قسمت	۷۰۷	کیفی	۷۳۶	مسافر
۶۵۰	فارغ	۶۷۹	قلندر	۷۰۸	گویا	۷۳۷	ممنون
۶۵۱	فارغ	۶۸۰	قریں	۷۰۹	کلیم	۷۳۸	مومن
۶۵۲	فدا	۶۸۱	قربان	۷۱۰	کامل	۷۳۹	موزوں
۶۵۳	فدا	۶۸۲	قبول	۷۱۱	کلو	۷۴۰	مشتاق
۶۵۴	فدوی	۶۸۳	قدر	۷۱۲	گوہری	۷۴۱	مضمون
۶۵۵	فروغ	۶۸۴	قمر	۷۱۳	گریاں	۷۴۲	مسرور
۶۵۶	فریاد	۶۸۵	قرار	۷۱۴	گرم	۷۴۳	مظہری
۶۵۷	فدا	۶۸۶	قاصر	۷۱۵	گفتار	۷۴۴	مجذوب
۶۵۸	فدوی	۶۸۷	قدرت	۷۱۶	گرامی	۷۴۵	محبت
۶۵۹	فدا	۶۸۸	قربان	۷۱۷	کوثر	۷۴۶	مائل
۶۶۰	فدا	۶۸۹	کوچک	۷۱۸	گریاں	۷۴۷	مشیر
۶۶۱	فدا	۶۹۰	کاشی	۷۱۹	گستاخ	۷۴۸	منیر
۶۶۲	فرحت	۶۹۱	کریم	۷۲۰	کمال	۷۴۹	منتظر
۶۶۳	فدا	۶۹۲	کلیم	۷۲۱	گریاں	۷۵۰	مسیح
۶۶۴	فتح	۶۹۳	کمتر	۷۲۲	گویا	۷۵۱	مائل
۶۶۵	فرقت	۶۹۴	کم لوگ	۷۲۳	لطف	۷۵۲	مشتاق
۶۶۶	فراق	۶۹۵	گلشن	۷۲۴	لطیف	۷۵۳	محب
۶۶۷	فقیر	۶۹۶	کاظم	۷۲۵	لطف	۷۵۴	مخلص
۶۶۸	قدرت	۶۹۷	کرامت	۷۲۶	لطف	۷۵۵	محزوں
۶۶۹	قائم	۶۹۸	کامل	۷۲۷	مظہر	۷۵۶	مسکین
۶۷۰	قاسم	۶۹۹	کمترین	۷۲۸	میر	۷۵۷	مظہر

۷۵۸	منصف	۷۸۷	محنت	۸۱۶	مبارز	۸۴۵	محترم
۷۵۹	ممتاز	۷۸۸	محسن	۸۱۷	میرزا	۸۴۶	مرزا
۷۶۰	مکند	۷۸۹	مختار	۸۱۸	ماہ	۸۴۷	مقبول
۷۶۱	منیر	۷۹۰	مرید	۸۱۹	مقتول	۸۴۸	مجید
۷۶۲	مہر	۷۹۱	مفتوں	۸۲۰	مضطر	۸۴۹	منور
۷۶۳	میمن	۷۹۲	مرزا	۸۲۱	مسرور	۸۵۰	ممتاز
۷۶۴	مظہر	۷۹۳	مائل	۸۲۲	محقق	۸۵۱	مبین
۷۶۵	معقول	۷۹۴	متقی	۸۲۳	مشتاق	۸۵۲	مشرقی
۷۶۶	ملول	۷۹۵	مجنوں	۸۲۴	معتمد	۸۵۳	مرحوم
۷۶۷	میرزا	۷۹۶	ممنون	۸۲۵	مجرم	۸۵۴	مشہور
۷۶۸	منیر	۷۹۷	مضمون	۸۲۶	مہجور	۸۵۵	مخلص
۷۶۹	معروف	۷۹۸	مشتاق	۸۲۷	منعم	۸۵۶	مہدی
۷۷۰	محمد	۷۹۹	مکارم	۸۲۸	مہلت	۸۵۷	مہاراج
۷۷۱	معروف	۸۰۰	محرم	۸۲۹	موج	۸۵۸	محب
۷۷۲	منشی	۸۰۱	مہر	۸۳۰	مزمل	۸۵۹	ملال
۷۷۳	مقتول	۸۰۲	محزوں	۸۳۱	ممتاز	۸۶۰	موزوں
۷۷۴	مستمند	۸۰۳	مدہوش	۸۳۲	مفتوں	۸۶۱	منشی
۷۷۵	مضطر	۸۰۴	موزوں	۸۳۳	مسیح	۸۶۲	محسن
۷۷۶	مبتلا	۸۰۵	مست	۸۳۴	منور	۸۶۳	محو
۷۷۷	محو	۸۰۶	مدحت	۸۳۵	ملال	۸۶۴	مسرت
۷۷۸	مفتوں	۸۰۷	مائل	۸۳۶	محشر	۸۶۵	مفتوں
۷۷۹	مضطرب	۸۰۸	ملال	۸۳۷	منور	۸۶۶	مجرم
۷۸۰	مضطر	۸۰۹	مضطرب	۸۳۸	مظفر	۸۶۷	معتمد
۷۸۱	ماہر	۸۱۰	محزوں	۸۳۹	موزوں	۸۶۸	مسیح
۷۸۲	مجنوں	۸۱۱	مقصود	۸۴۰	مخلص	۸۶۹	مسکین
۷۸۳	مرہون	۸۱۲	مفتوں	۸۴۱	مخلص	۸۷۰	مظفر
۷۸۴	ممتاز	۸۱۳	محبت	۸۴۲	مجبور	۸۷۱	میرن
۷۸۵	مشتاق	۸۱۴	مشتاق	۸۴۳	محشر	۸۷۲	نظام
۷۸۶	منیر	۸۱۵		۸۴۴	منتظر	۸۷۳	نعمت

۸۷۴	نسیم	۹۰۱	نظر	۹۲۸	وجہ	۹۵۵	ہوش
۸۷۵	نثار	۹۰۲	نگراں	۹۲۹	والہ	۹۵۶	ہاشمی
۸۷۶	نصیر	۹۰۳	نجف	۹۳۰	واصف	۹۵۷	ہمزہ
۸۷۷	نیاز	۹۰۴	نشاط	۹۳۱	وحشت	۹۵۸	ہمت
۸۷۸	نامی	۹۰۵	ناسخ	۹۳۲	والہ	۹۵۹	ہاتفی
۸۷۹	ناجی	۹۰۶	نشاط	۹۳۳	والہ	۹۶۰	ہمرنگ
۸۸۰	نیاز	۹۰۷	ندا	۹۳۴	ولی	۹۶۱	ہاتف
۸۸۱	نعیم	۹۰۸	نیاز	۹۳۵	ولایت	۹۶۲	ہادی
۸۸۲	نامی	۹۰۹	نصیر	۹۳۶	داور	۹۶۳	ہمت
۸۸۳	نوازش	۹۱۰	ندیم	۹۳۷	ولی	۹۶۴	ہاشمی
۸۸۴	نحیف	۹۱۱	نظیر	۹۳۸	وہم	۹۶۵	ہنر
۸۸۵	نامی	۹۱۲	نامی	۹۳۹	وصال	۹۶۶	ہرچند
۸۸۶	نصیر	۹۱۳	نادر	۹۴۰	وحشت	۹۶۷	ہوش
۸۸۷	نالاں	۹۱۴	نیاز	۹۴۱	وحدت	۹۶۸	ہوس
۸۸۸	نادر	۹۱۵	نوا	۹۴۲	ولا	۹۶۹	یقین
۸۸۹	نالاں	۹۱۶	ندرت	۹۴۳	وفا	۹۷۰	یحییٰ
۸۹۰	نعمت	۹۱۷	نادر	۹۴۴	وزیر	۹۷۱	یوسف
۸۹۱	نشاط	۹۱۸	نیاز	۹۴۵	وزیر	۹۷۲	یادر
۸۹۲	نیاز	۹۱۹	نظیر	۹۴۶	وفا	۹۷۳	یکرنگ
۸۹۳	نالاں	۹۲۰	نجات	۹۴۷	واصل	۹۷۴	یکدل
۸۹۴	نظیر	۹۲۱	نصرت	۹۴۸	وارث	۹۷۵	یوسف
۸۹۵	نصیر	۹۲۲	نادر	۹۴۹	وسعت	۹۷۶	یاد
۸۹۶	نالاں	۹۲۳	نامی	۹۵۰	ہدایت	۹۷۷	یکرو
۸۹۷	ندیم	۹۲۴	نجم	۹۵۱	ہمرنگ	۹۷۸	یونس
۸۹۸	نکہت	۹۲۵	وجیہہ	۹۵۲	ہاشم	۹۷۹	یکرنگ
۸۹۹	نزہت	۹۲۶	ولی	۹۵۳	ہوش	...	....
۹۰۰	نالاں	۹۲۷	واقف	۹۵۴	ہریا	...	....

مجموعۂ الانتخاب

مصنف

شاہ کمال - گارساں دتاسی نے تاریخ ادب ہندوستانی کے دیباچہ میں ان کا نام شاہ محمد کمال اور اپنے ایک مقالے میں کمال الدین حسین لکھا ہے۔ مصحفی نے اپنے تذکرے "شاہ کمال الدین حسینی" نام کمال تخلص اور وطن قصبہ کڑا مانکپور بتایا ہے۔ اعظم الدولہ سرور نے بھی عمدہ منتخبہ میں نام کمال الدین حسین" وطن کڑہ مانکپور درج کیا ہے[1] تعجب یہ ہے کہ خود کمال نے اپنا پورا نام کہیں نہیں لکھا۔ اپنے تذکرے میں انھوں نے اپنے حالات تین جگہ درج کئے ہیں، اول دیباچہ میں، دوسرے درمیان تذکرہ شاعر کی حیثیت سے تیسرے خاتمہ پر۔ لیکن ہر جگہ صرف "شاہ کمال" سے خود کو ظاہر کیا ہے۔ ان کے بیانات سے یہ البتہ سراغ لگتا ہے کہ ان کے والد کا نام قادر نواز خاں تھا جو درمغلیہ میں صاحب منصب و جاگیر دار تھے عہد محمد شاہی میں بنگال گئے اور نواب سراج الدولہ کے ملازم ہوئے۔ آخر کو دہلی آئے اور شاہ محمد تقی جیلانی کے مرید و خلیفہ ہوئے اسکے بعد ترک دنیا ہو کر عظیم آباد کے قریب ایک ویرانے کو محی الدین پور کے نام سے آباد کیا اور سپرد خاک ہوئے۔

شاہ کمال کی عمر اس وقت چودہ سال تھی۔ سیاحت کے شوق میں وہ پہلے عظیم آباد گئے پھر آصف الدولہ کے ابتدائی زمانے میں فیض آباد و لکھنؤ میں مقیم ہوئے۔ بعد ازاں حیدر آباد دکن چلے گئے۔ تذکرے کی تالیف کا کام جسے انھوں نے بہت دنوں سے شروع کر رکھا تھا۔ حیدر آباد ہی میں مکمل ہوا اور شمالی ہند کے شعرا کے علاوہ اس میں حیدر آباد کے وہ شعرا بھی شامل ہو گئے جو حیات تھے۔

عہد تصنیف و طباعت

یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ صرف قلمی نسخوں کی مدد سے اسکے حوالے ملتے ہیں۔ اس کا ایک قلمی نسخہ نواب سالار جنگ حیدر آباد کے کتب خانے میں موجود ہے جس پر نصیر الدین ہاشمی کا مفصل تبصرہ رسالہ اردو میں شائع ہو چکا ہے[2]۔

اس تذکرہ کا سال اختتام ~~۱۲۰۹ھ~~ ۱۲۱۹ھ ہے جیسا کہ مصنف کے ان الفاظ "در سنِ ہزار دو صد و نوزدہ ہجری" سے ظاہر ہے اس کا ایک قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی لندن اور ایک نامکمل قلمی نسخہ انجمن ترقی ہند میں بھی محفوظ ہے[3]۔

---

[1] اردو کے تذکرے - گارساں دتاسی مترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن مطبوعہ رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۰ء ص ۷۳ تا ۱۰۲

[2] "ہندوستانی" بابت اکتوبر ۱۹۴۱ء

[3] "شعرائے اردو کا ایک نایاب تذکرہ" مطبوعہ رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۶ء ص ۶۷ تا ۹۱

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے۔ اور خاصا ضخیم ہے۔ مذکورہ قلمی نسخے میں ۱۵۶۳ صفحات ہیں۔ ابتدائی ۱۴ صفحوں میں دیباچہ اور بعد ازاں بلحاظ حروف تہجی شعرا کا تذکرہ ہے۔ شعرا کے حالات، عام تذکروں کی روش پر، بہت مختصر اور انتخابات کلام خاصے طویل ہیں۔ طویل انتخابات ہی نے دراصل اس تذکرے کو ضخیم بنایا ہے۔ غزل کے اشعار کے علاوہ مرثیہ۔ ہجو۔ مخمس۔ قصیدہ اور مثنوی سب کو بطور نمونہ کلام درج کیا گیا ہے۔

مصنف نے خود صراحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے "نکات الشعر" مخزن نکات اور مصحفی کے تذکرہ ہندی کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ چنانچہ مجموعہ انتخاب میں جن ۲۲۶ شاعروں کا تذکرہ ہے ان میں سے ۱۷۰ ایسے ہیں جو میر، قائم اور مصحفی کے تذکروں میں مذکور ہو چکے ہیں۔ باقی ۵۶ شاعروں کا اضافہ خود مصنف نے کیا ہے[1]

شاہ کمال نے میر، قائم اور مصحفی کے مذکورہ شعرا پر مختلف ردیف میں جن شاعروں کا اضافہ کیا ہے اس کا ایک تقابلی خاکہ نصیر الدین ہاشمی نے اپنے ایک مضمون میں دے دیا ہے اس مضمون کا حوالہ پچھلی سطروں میں دیا جا چکا ہے۔ ہم اس جگہ صرف ان ۵۶ شعرا کی فہرست دے رہے ہیں جو شاہ کمال کا اضافہ ہیں اور جن کا ذکر نکات الشعرا، مخزن نکات، اور تذکرہ ہندی میں نہیں آیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	ادھم	۱۳	جان	۲۵	شگفتہ	۳۷	غمگین	۴۹	مروت
۲	آغا	۱۴	داد	۲۶	شرف	۳۸	فرحت	۵۰	مدحت
۳	افسر	۱۵	چراغ	۲۷	شہرت	۳۹	فدوی	۵۱	نزہت
۴	اکبر	۱۶	چندا	۲۸	صفا	۴۰	فرخ	۵۲	نوازش
۵	ارمان	۱۷	حمیز	۲۹	ضیا	۴۱	قاسم	۵۳	نگتن
۶	ایمان	۱۸	دانا	۳۰	عزت	۴۲	قوت	۵۴	وسعت
۷	اکبر	۱۹	ربط	۳۱	عاشق	۴۳	کرم	۵۵	ہمدم
۸	بیا	۲۰	رضا	۳۲	عاصی	۴۴	کمترین	۵۶	ہمت
۹	باقر	۲۱	ساقی	۳۳	علم	۴۵	گوہر	۵۷	یارو
۱۰	پاکباز	۲۲	سلیم	۳۴	عظیم	۴۶	لعل	...	....
۱۱	تمنا	۲۳	سحر	۳۵	غافل	۴۷	محب		.. ..
۱۲	جوان	۲۴	شایق	۳۶	غلام	۴۸	مضطر	....	...

[1] نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں، "تذکرہ ہندی" ۱۲۰۹ھ میں لکھا گیا۔ پہلے میں ۱۹۲، دوسرے میں ۱۱۸ اور تیسرے میں ۱۰۲ شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔

ریاض الفصحا

مصنف | غلام ہمدانی مصحفی

عہد تصنیف و طباعت | ریاض الفصحا اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۲۱ھ نکلتا ہے۔ لیکن بقول مولوی عبدالحق یہ اس کا سال آغاز ہے۔ اس کی تکمیل دراصل ۱۲۳۶ھ میں ہوئی ہے۔
یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے شائع ہو چکا ہے اور عام کتب خانوں میں دستیاب ہے۔

خصوصیات | یہ مصحفی کا دوسرا تذکرہ ہے۔ جس میں ان ریختہ گو شعرا کا ذکر ہے جو پہلے تذکرے میں نظر انداز ہو گئے تھے۔ یہ تذکرہ بھی فارسی میں ہے اور پہلے تذکرہ کے مقابلے میں زیادہ ضخیم ہے۔ اس کے آخر میں مصحفی نے اپنا ذکر بھی کیا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اس وقت ان کی عمر ۸۰ سال تھی۔
تاریخ خاتمہ اور ترقیمہ چھوڑ کر اس میں مندرجہ ذیل ۳۲۳ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر	۱۰	اختر	۱۹	آگاہ	۲۸	اثر
۲	آتش	۱۱	افسر	۲۰	اعلا	۲۹	اعجاز
۳	الفی	۱۲	الطاف	۲۱	انتظار	۳۰	اظہر
۴	احمد	۱۳	اعظم	۲۲	اطہر	۳۱	افصح
۵	اندوہ	۱۴	آرزو	۲۳	احمدی	۳۲	افضل
۶	اظہار	۱۵	امید	۲۴	آزاد	۳۳	ادیب
۷	احسان	۱۶	آشنا	۲۵	امداد	۳۴	بیتاب
۸	آذر	۱۷	امین	۲۶	انیس	۳۵	بہار
۹	ارشد	۱۸	اطہر	۲۷	انس	۳۶	بیرنگ

۳۷	بنیاد	۶۶	جرأت	۹۵	ذوق (ٹوپرشاد)	۱۲۴	سروری
۳۸	بیتاب	۶۷	جوش	۹۶	ذہین	۱۲۵	سرخوش
۳۹	بسمل	۶۸	جریح	۹۷	ذاکر	۱۲۶	سامان
۴۰	بسمل	۶۹	جنون (مرزا علی تقی)	۹۸	رعنا	۱۲۷	سجاد
۴۱	بریاں	۷۰	جعفر	۹۹	رشید	۱۲۸	سفیر
۴۲	بےہوش	۷۱	جوان	۱۰۰	راغب (کریم بیگ)	۱۲۹	ساحر
۴۳	بہتر	۷۲	حریف	۱۰۱	راحم	۱۳۰	سرمد
۴۴	بندہ	۷۳	حسین	۱۰۲	رسا	۱۳۱	سپند
۴۵	بشارت	۷۴	حسام	۱۰۳	رند	۱۳۲	شعلہ
۴۶	پاکباز	۷۵	حشمت (محتشم علی)	۱۰۴	راغب (جعفر خاں)	۱۳۳	شمیم
۴۷	پیام	۷۶	حشمت (محمد علی)	۱۰۵	رخصت (محمد رفیع)	۱۳۴	شاد
۴۸	برق	۷۷	حدت	۱۰۶	رستم	۱۳۵	شاعر
۴۹	برشتہ	۷۸	حاضر	۱۰۷	راسخ	۱۳۶	شرمندہ
۵۰	ترقی	۷۹	حباب	۱۰۸	رخصت (غلام جیلانی)	۱۳۷	شور
۵۱	تدبیر	۸۰	حاذق	۱۰۹	رسم	۱۳۸	شورش
۵۲	تراب	۸۱	حشمت (حشمت علی)	۱۱۰	رغبت	۱۳۹	شاداں (قطب علی)
۵۳	تسکین	۸۲	حرمان	۱۱۱	روح	۱۴۰	شائق (امر سنگھ)
۵۴	تائب	۸۳	خرم	۱۱۲	رافت	۱۴۱	شاقی
۵۵	تمنا (بہرن داس)	۸۴	خورشید	۱۱۳	زیبا	۱۴۲	ششدر
۵۶	تصور	۸۵	خطا	۱۱۴	زور	۱۴۳	شوق (قدرت اللہ)
۵۷	تمنا (خواجہ محمد علی)	۸۶	خطا	۱۱۵	زلال	۱۴۴	شفق
۵۸	تمکین	۸۷	خادم	۱۱۶	ذکی	۱۴۵	شاداں
۵۹	تمنا (محمد اسحٰق)	۸۸	خاں	۱۱۷	زخمی	۱۴۶	شگفتہ
۶۰	ثابت (شجاعت علی)	۸۹	دردمند	۱۱۸	زائر	۱۴۷	شوق
۶۱	ثابت (اصالت خاں)	۹۰	دوست	۱۱۹	زار	۱۴۸	شوق (مرزا جوہر)
۶۲	ثابت (ثابت علی)	۹۱	دانا	۱۲۰	سراج	۱۴۹	شکیب
۶۳	ثمر	۹۲	دل	۱۲۱	سلام	۱۵۰	شعور
۶۴	جوہر	۹۳	ذکا	۱۲۲	سید (یادگار علی)	۱۵۱	صواب
۶۵	جنون (شاہ غلام مرتضیٰ)	۹۴	ذوق (رتاسالام)	۱۲۳	سید (رامحمد علی)	۱۵۲	صوفی

۱۵۳	صادق (جعفر علی)	۱۸۲	عاشق (مرزا ہجوی)	۲۱۱	فرد	۲۴۰	گوہر
۱۵۴	صادق (صادق علی)	۱۸۳	عشق	۲۱۲	فغاں	۲۴۱	گریاں
۱۵۵	صادق	۱۸۴	عیشی	۲۱۳	فائق	۲۴۲	لگنت
۱۵۶	صابر	۱۸۵	عیاش	۲۱۴	فارغ	۲۴۳	مفتوں (غلام مرتضیٰ)
۱۵۷	صفدر	۱۸۶	عیشی	۲۱۵	فریاد	۲۴۴	مہدی (مہدی علی)
۱۵۸	صاحبقران	۱۸۷	عاصی	۲۱۶	فریاد (مرزا مغل)	۲۴۵	مہدی
۱۵۹	صنعت	۱۸۸	عدل	۲۱۷	فانی	۲۴۶	مائل (ہدایت علی)
۱۶۰	صدر	۱۸۹	عاجز	۲۱۸	فاطر	۲۴۷	مائل
۱۶۱	ضاحک	۱۹۰	عزیز	۲۱۹	فروغی	۲۴۸	مائل (مدد علی)
۱۶۲	ضمیر	۱۹۱	عسکری	۲۲۰	فخر	۲۴۹	مجروح
۱۶۳	ضبط	۱۹۲	عارف	۲۲۱	فرہاد	۲۵۰	مرزا (احترام الدین)
۱۶۴	طپاں	۱۹۳	عاکم	۲۲۲	فصیح	۲۵۱	مرزا (آغا مرزا)
۱۶۵	طالع	۱۹۴	عسرت	۲۲۳	فصاحت	۲۵۲	مشتاق (میر احسن)
۱۶۶	طرب	۱۹۵	عاصم	۲۲۴	قربان	۲۵۳	مشتاق (مرزا ابراہیم بیگ)
۱۶۷	طالب (کشمیری پنڈت)	۱۹۶	عظمت	۲۲۵	قلندر	۲۵۴	منتظر
۱۶۸	طالب (الہ داد)	۱۹۷	عشرتی	۲۲۶	قلاش	۲۵۵	مجنوں
۱۶۹	ظاہر	۱۹۸	مضطرب	۲۲۷	قاصر	۲۵۶	محسن (محمد محسن)
۱۷۰	ظہور (شو سنگھ)	۱۹۹	عریاں	۲۲۸	قادر	۲۵۷	مخلص
۱۷۱	ظہور (ظہور علی)	۲۰۰	غافل	۲۲۹	قمر	۲۵۸	مستمند
۱۷۲	ظہور (ظہور احمد)	۲۰۱	غیور	۲۳۰	قمر (قمر الدین احمد)	۲۵۹	ممتاز
۱۷۳	ظریف	۲۰۲	غنی	۲۳۱	قوت	۲۶۰	مقبول
۱۷۴	عاشق (مظفر علی)	۲۰۳	غفلت	۲۳۲	قربت	۲۶۱	مذہب
۱۷۵	عاشق (مظفر علی)	۲۰۴	فرحت (اکبر شاہ)	۲۳۳	کرم	۲۶۲	مغموم
۱۷۶	عاشق (اعظم خاں)	۲۰۵	فرحت (فرحت اللہ)	۲۳۴	کرامت	۲۶۳	مہدی (شجاعت جنگ)
۱۷۷	عاشق (ہدایت علی)	۲۰۶	فرحت	۲۳۵	کوثر	۲۶۴	مصحفی
۱۷۸	عاشق (سعد علی)	۲۰۷	فراق	۲۳۶	کافر	۲۶۵	ماہر
۱۷۹	عاشق (غیاث الدین)	۲۰۸	فرخ (فتح علی)	۲۳۷	کیوان	۲۶۶	مفلس
۱۸۰	عاشق (آغا محمد)	۲۰۹	فرخ	۲۳۸	گلشن	۲۶۷	مختار
۱۸۱	عشاق	۲۱۰	فدا	۲۳۹	گہر	۲۶۸	مفتوں (صفی الدین)

۲۶۹	مظفر	۲۸۳	محسن	۲۹۷	ناداں	۳۱۱	وزیر
۲۷۰	مخمور	۲۸۴	نزہت	۲۹۸	ناسخ	۳۱۲	وسعت
۲۷۱	مسرت	۲۸۵	نامی (بخش اللہ)	۲۹۹	نصیر	۳۱۳	واحد
۲۷۲	موجی	۲۸۶	نگاہ	۳۰۰	نیاز	۳۱۴	وامق
۲۷۳	مخلوق	۲۸۷	ناصر (مرزا میر)	۳۰۱	نوازش	۳۱۵	وفا
۲۷۴	مہر	۲۸۸	نصرت	۳۰۲	نظر	۳۱۶	ہنر
۲۷۵	مست	۲۸۹	ناصر (سعادت خاں)	۳۰۳	وحشت	۳۱۷	ہوس
۲۷۶	مسرور	۲۹۰	بزاز (محمد اکرم)	۳۰۴	واہب	۳۱۸	ہمدم
۲۷۷	مہجور ۔	۲۹۱	بزاز (قاسم علی)	۳۰۵	وارفتہ	۳۱۹	ہلال
۲۷۸	مہدی (مہدی علی بنارسی)	۲۹۲	نالاں (محمد وارث)	۳۰۶	ولی (ولی محمد)	۳۲۰	ہاتف
۲۷۹	مضطر	۲۹۳	نالاں (محمد جان)	۳۰۷	ولی (مرزا محمد علی)	۳۲۱	ہشیار
۲۸۰	مشہور	۲۹۴	نامی (مرزا مغل)	۳۰۸	وارث	۳۲۲	یاس
۲۸۱	مفتون (فصیح الدین)	۲۹۵	نحیف	۳۰۹	وحشی (میر وحشی)	۳۲۳	یار
۲۸۲	منیر	۲۹۶	نجف	۳۱۰	وحشی (کرم علی)	...	......

مجموعۂ نغز

مصنف میر قدرت اللہ قاسم۔ انشاء، مصحفی اور جرأت کے معاصرین میں تھے۔ عظیم بیگ و انشاء کے معرکہ میں قاسم عظیم کے ہمنوا تھے۔ شاعری حیثیت سے ان کا مرتبہ بلند نہیں لیکن ان کے علم و فضل میں شبہ نہیں کیا جا سکتا۔ تذکرہ لکھنے سے پہلے ایک ضخیم دیوان تین ہزار اشعار کی ایک نظم "معراج نامہ" اور شیخ عبدالقادر جیلانی کے حالات و کرامات کے متعلق شاہنامہ کے طرز پر پانچ ہزار اشعار کی ایک مثنوی مکمل کر چکے تھے لیکن ان کے علمی و ادبی کاموں میں صرف "مجموعۂ نغز" کو اہمیت حاصل ہے اور آج ادب کی تاریخ میں اسی تذکرے کی بدولت ان کا نام زندہ ہے۔

عہد تصنیف و طباعت مجموعۂ نغز ۱۲۲۱ھ میں مکمل ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ محمد حسین آزاد کی کتابوں کے ساتھ پنجاب یونیورسٹی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ حافظ محمود شیرانی کی تحقیق کے مطابق یہ نسخہ قدیم ترین ہے اور خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔ شیرانی نے اس نسخہ پر بھروسہ نہیں کیا بلکہ انڈیا آفس لندن کے نسخے کی نقل منگوائی اور دونوں کے مقابلے کے بعد اس تذکرے کو ترتیب دیا۔ طویل مقدمے کے ساتھ یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں پنجاب یونیورسٹی سے شائع ہو چکا ہے اور یہی اسوقت میرے سامنے ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور عیار الشعرا و عمدہ منتخبہ کے بعد قدیم تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے۔ اس میں تقریباً سات سو شعراء کا ذکر آیا ہے۔ شعرا کے حالات میں اگرچہ تفصیل سے کام نہیں لیا گیا لیکن کلام کے انتخابات خاصے طویل ہیں اور شعرا کے رنگ سخن کو سمجھنے میں مدد دیتے ہیں۔

اس میں قدیم دکنی شعراء سے لے کر شاہ عالم ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا ذکر لکھا گیا ہے۔ چونکہ اپنے دور کے شاعروں سے مصنف کو ذاتی واقفیت تھی۔ اس لئے اکثر واقعات و حالات قابل اعتبار ہیں۔

محمد حسین آزاد کی آب حیات کا اصل ماخذ یہی تذکرہ ہے۔ چنانچہ آب حیات کے مندرجات میں:-

(۱) ولی اور ناصر علی کے درمیان شاعرانہ تعلّی کا قصہ۔
(۲) شاہ مبارک آبرو کے حالات واشعار۔
(۳) شرف الدین مضمون کا حال اور کلام۔
(۴) آرزو کا کلام اور ان کی بدیہہ گوئی۔
(۵) سودا کے شعر کو حدیث قدسی کہنا۔
(۶) میر و میرزا کے سلسلے میں ایک کو دریا دوسرے کو نہر بتانا۔

(۷) سودا کا لطیفہ قائم علی امیدوار کے ساتھ۔
(۸) بقاء اللہ خاں بقاؔ کے حالات ۔
(۹) میر صاحب کی بد دماغی اور تنگ مزاجی کا تذکرہ
(۱۰) دلّی کے متعلق " شاعرلیست از شیطان مشہور تر" کا حکم لگانا۔
(۱۱) محمد امان نثارؔ کے حالات ۔
(۱۲) جرأت کے ابتدائی حالات اور مرزا محمد تقی خاں ترقیؔ کے مشاعرے میں دھوم دھام سے غزل پڑھنا۔
(۱۳) میر حسن کے بہت سے حالات
(۱۴) ماشاء اللہ خاں کے پورے حالات۔
(۱۵) انشاؔء اور عظیم بیگ کا معرکہ

اس قسم کی بہت سی رائیں اور اقوال جو آب حیات میں ملتے ہیں اور آزاد سے منسوب ہیں۔ اس تذکرے سے ماخوذ ہیں۔ یہ الگ بات ہے کہ آزاد نے اکثر اپنے ماخذ کا سراغ نہیں دیا۔ اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے اُن کی تفصیل یہ ہے ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۵	اٹل	۲۹	اسعد	۴۳	الم
۲	آبرو	۱۶	اثر	۳۰	اسد	۴۴	الہام
۳	آرزو	۱۷	احمد	۳۱	اسیر	۴۵	امید
۴	آرام	۱۸	احمد	۳۲	اشرف	۴۶	امیر
۵	آرام	۱۹	احمد	۳۳	اشتیاق	۴۷	امیر
۶	آرام	۲۰	احمد	۳۴	اصغر	۴۸	امجد
۷	آزاد	۲۱	احسن	۳۵	اصغر	۴۹	امین
۸	آشنا	۲۲	احسن	۳۶	اظہر	۵۰	امین
۹	آشفتہ	۲۳	احسن	۳۷	اعظم	۵۱	امین
۱۰	آشفتہ	۲۴	احسان	۳۸	افسوس	۵۲	انسان
۱۱	آصف	۲۵	احقر	۳۹	افسوس	۵۳	انیس
۱۲	آفاق	۲۶	اختر	۴۰	افسر	۵۴	انجام
۱۳	آفریں	۲۷	ارمان	۴۱	اکبر	۵۵	انشاء
۱۴	آگاہ	۲۸	ارمان	۴۲	اکبر	۵۶	انور

۵۷	اویسی	۸۶	بیباک	۱۱۵	ثابت	۱۴۴	حالی
۵۸	اوباش	۸۷	بیتاب	۱۱۶	ثابت	۱۴۵	حب
۵۹	ایمان	۸۸	بیتاب	۱۱۷	ثاقب	۱۴۶	حجام
۶۰	ایما	۸۹	بیکس	۱۱۸	ثاقب	۱۴۷	حزین
۶۱	باقر	۹۰	بیکس	۱۱۹	ثروت	۱۴۸	حزین
۶۲	پاک باز	۹۱	بیجاں	۱۲۰	ثنار	۱۴۹	حسن
۶۳	ببر علی	۹۲	پیام	۱۲۱	جان	۱۵۰	حسن
۶۴	بخشی	۹۳	پیام	۱۲۲	جذب	۱۵۱	حسن
۶۵	برق	۹۴	تاباں	۱۲۳	جراح	۱۵۲	حسینی
۶۶	برشتہ	۹۵	تائب	۱۲۴	جرأت	۱۵۳	حسرت
۶۷	برکت	۹۶	تجلی	۱۲۵	جرأت	۱۵۴	حسرت
۶۸	پروانہ	۹۷	تجلی	۱۲۶	جعفر	۱۵۵	حشمت
۶۹	پروانہ	۹۸	تجمل	۱۲۷	جعفر	۱۵۶	حشمت
۷۰	بسمل	۹۹	تحیر	۱۲۸	جعفری	۱۵۷	حضور
۷۱	بسمل	۱۰۰	ترقی	۱۲۹	جلال	۱۵۸	حفیظ
۷۲	بشیر	۱۰۱	تسکین	۱۳۰	جنون	۱۵۹	حقیر
۷۳	بقا	۱۰۲	تسکین	۱۳۱	جنون	۱۶۰	حقیقت
۷۴	پنچھا	۱۰۳	تسلی	۱۳۲	جنون	۱۶۱	حکیم
۷۵	بہجت	۱۰۴	تصور	۱۳۳	جندا	۱۶۲	حکیم
۷۶	بھید	۱۰۵	تعشق	۱۳۴	جولاں	۱۶۳	حمزہ
۷۷	بہادر	۱۰۶	تقی	۱۳۵	جوشش	۱۶۴	حیران
۷۸	بہادر	۱۰۷	تمنا	۱۳۶	جوہری	۱۶۵	حیران
۷۹	بہار	۱۰۸	تمنا	۱۳۷	جوان	۱۶۶	حیدر
۸۰	بیدل	۱۰۹	تمکین	۱۳۸	جوان	۱۶۷	حیدر
۸۱	بیدار	۱۱۰	تمکین	۱۳۹	جہاندار	۱۶۸	حیا
۸۲	بیان	۱۱۱	تنہا	۱۴۰	جمن لال	۱۶۹	حیرت
۸۳	بیخود	۱۱۲	تنہا	۱۴۱	جھنا	۱۷۰	حیف
۸۴	بیہوش	۱۱۳	تنہا	۱۴۲	جنیا بیگم صاحبہ	۱۷۱	خاکسار
۸۵	بیقرار	۱۱۴	ثابت	۱۴۳	حاتم	۱۷۲	خاکی

۱۷۳	خان	۲۰۲	راغب	۲۳۱	سپاہی	۲۶۰	شاکر
۱۷۴	خادم	۲۰۳	راز	۲۳۲	سپاہی	۲۶۱	شاہ
۱۷۵	خسرو	۲۰۴	راجہ	۲۳۳	سجاد	۲۶۲	شاد
۱۷۶	خستہ	۲۰۵	رجب	۲۳۴	سحر	۲۶۳	شاداں
۱۷۷	خستہ	۲۰۶	رسوا	۲۳۵	سخن	۲۶۴	شاداں
۱۷۸	خلق	۲۰۷	رضی	۲۳۶	سخنور	۲۶۵	شائق
۱۷۹	خلیق	۲۰۸	رضا	۲۳۷	سرسبز	۲۶۶	شائق
۱۸۰	خوش رس	۲۰۹	رضا	۲۳۸	سراج	۲۶۷	شائق
۱۸۱	خیال	۲۱۰	رضا	۲۳۹	سرشار	۲۶۸	شرف
۱۸۲	دانا	۲۱۱	رضا	۲۴۰	سرور	۲۶۹	شرف
۱۸۳	درد	۲۱۲	رضا	۲۴۱	سرور	۲۷۰	شرر
۱۸۴	درد	۲۱۳	رغبت	۲۴۲	سعدی	۲۷۱	شرر
۱۸۵	دردمند	۲۱۴	رفاقت	۲۴۳	سعادت	۲۷۲	شرافت
۱۸۶	درویش	۲۱۵	رفیق	۲۴۴	سکندر	۲۷۳	شریف
۱۸۷	دل	۲۱۶	رقت	۲۴۵	سلیمان	۲۷۴	شریف
۱۸۸	دل	۲۱۷	رند	۲۴۶	سلطان	۲۷۵	شعور
۱۸۹	دلبر	۲۱۸	رنج	۲۴۷	سلطان	۲۷۶	شجاع
۱۹۰	دلسوز	۲۱۹	رنگین	۲۴۸	سلام	۲۷۷	شفیع
۱۹۱	دلہن بیگم	۲۲۰	رنگین	۲۴۹	سودا	۲۷۸	شفیق
۱۹۲	دیوانہ	۲۲۱	رنگین	۲۵۰	سوز	۲۷۹	شکوہ
۱۹۳	ذرہ	۲۲۲	رونق	۲۵۱	سوزاں	۲۸۰	شکیبا
۱۹۴	ذرہ	۲۲۳	زار	۲۵۲	سوزاں	۲۸۱	شگفتہ
۱۹۵	ذوکا	۲۲۴	زار	۲۵۳	سید	۲۸۲	شگفتہ
۱۹۶	ذکی	۲۲۵	زار	۲۵۴	سید	۲۸۳	شگفتہ
۱۹۷	ذکی	۲۲۶	زماں	۲۵۵	سید	۲۸۴	شمس
۱۹۸	ذوقی	۲۲۷	زور	۲۵۶	سیادت	۲۸۵	شوکت
۱۹۹	راقم	۲۲۸	سامی	۲۵۷	سیف	۲۸۶	شوق
۲۰۰	راقم	۲۲۹	سائل	۲۵۸	شاعر	۲۸۷	شوق
۲۰۱	رافت	۲۳۰	سبقت	۲۵۹	شاکر	۲۸۸	شوق

۲۸۹	شوق	۳۱۸	طالب	۳۴۷	عظمت	۳۷۶	فراغ
۲۹۰	شوق	۳۱۹	طپش	۳۴۸	علی	۳۷۷	فروغ
۲۹۱	شوق	۳۲۰	طفل	۳۴۹	علی	۳۷۸	فروغ
۲۹۲	شور	۳۲۱	ظاہر	۳۵۰	عمدہ	۳۷۹	فرحت
۲۹۳	شورش	۳۲۲	ظریف	۳۵۱	عنایت	۳۸۰	فرقت
۲۹۴	شہرت	۳۲۳	ظفر	۳۵۲	عیاں	۳۸۱	فراقی
۲۹۵	شہوت	۳۲۴	عاصم	۳۵۳	عیش	۳۸۲	فراق
۲۹۶	شیدا	۳۲۵	عاصی	۳۵۴	عیاش	۳۸۳	فراق
۲۹۷	شیدا	۳۲۶	عارف	۳۵۵	عیاش	۳۸۴	فغاں
۲۹۸	شیفتہ	۳۲۷	عاشق	۳۵۶	غالب	۳۸۵	فقیر
۲۹۹	صانع	۳۲۸	عاشق	۳۵۷	غافل	۳۸۶	فقیر
۳۰۰	صادق	۳۲۹	عاشق	۳۵۸	غریب	۳۸۷	فقیر
۳۰۱	صادق	۳۳۰	عاشق	۳۵۹	غریب	۳۸۸	فگار
۳۰۲	صادق	۳۳۱	عاقل	۳۶۰	غریب	۳۸۹	فیض
۳۰۳	صادق	۳۳۲	عاجز	۳۶۱	غضنفر	۳۹۰	فیاض
۳۰۴	صادق	۳۳۳	عاجز	۳۶۲	غلام	۳۹۱	قائم
۳۰۵	صاحب	۳۳۴	عزیز	۳۶۳	غلامی	۳۹۲	قائم
۳۰۶	صاحبقراں	۳۳۵	عزیز	۳۶۴	غمگین	۳۹۳	قاضی
۳۰۷	صبا	۳۳۶	عزیز	۳۶۵	غمخوار	۳۹۴	قاصر
۳۰۸	صبا	۳۳۷	عزلت	۳۶۶	فارغ	۳۹۵	قاسم
۳۰۹	صفدر	۳۳۸	عسکری	۳۶۷	فدا	۳۹۶	قدرت
۳۱۰	صفدری	۳۳۹	عشق	۳۶۸	فدا	۳۹۷	قدرت
۳۱۱	ضبط	۳۴۰	عشق	۳۶۹	فدا	۳۹۸	قدرت
۳۱۲	ضمیر	۳۴۱	عشق	۳۷۰	فدا	۳۹۹	قرار
۳۱۳	ضمیر	۳۴۲	عشرت	۳۷۱	فدوی	۴۰۰	قربان
۳۱۴	ضیاء	۳۴۳	عطا	۳۷۲	فدوی	۴۰۱	قربان
۳۱۵	ضیاء	۳۴۴	عظیم	۳۷۳	فدوی	۴۰۲	قسمت
۳۱۶	طالب	۳۴۵	عظیم	۳۷۴	فدوی	۴۰۳	قلندر
۳۱۷	طالب	۳۴۶	عظیم	۳۷۵	فدوی	۴۰۴	قیس

۴۰۵	کافر	۴۳۴	محبت	۴۶۳	مصدر	۴۹۳	منور
۴۰۶	کاظم	۴۳۵	محب	۴۶۴	مصحفی	۴۹۴	منشی
۴۰۷	کبیر	۴۳۶	محنت	۴۶۵	مضطر	۴۹۵	منشی
۴۰۸	کرامت	۴۳۷	محمد	۴۶۶	مضطر	۴۹۶	منعم
۴۰۹	گرم	۴۳۸	محسن	۴۶۷	مضطرب	۴۹۷	منعم
۴۱۰	گریاں	۴۳۹	محزوں	۴۶۸	مضطرب	۴۹۸	موزوں
۴۱۱	گریاں	۴۴۰	محشر	۴۶۹	مضمون	۴۹۹	موزوں
۴۱۲	گریاں	۴۴۱	محترم	۴۷۰	مظہر	۵۰۰	موزوں
۴۱۳	گرفتار	۴۴۲	مخلص	۴۷۱	مظفر	۵۰۱	مہجور
۴۱۴	کلیم	۴۴۳	مخلص	۴۷۲	معین	۵۰۲	مہلت
۴۱۵	کمال	۴۴۴	مختار	۴۷۳	معروف	۵۰۳	مہاراج
۴۱۶	کمترین	۴۴۵	مرید	۴۷۵	مغل	۵۰۴	میر
۴۱۷	گنا بیگم	۴۴۶	مرہون	۴۷۶	مفتون	۵۰۵	میرن
۴۱۸	کوچک	۴۴۷	مرزا	۴۷۷	مفتون	۵۰۶	میرن
۴۱۹	کیفی	۴۴۸	مرزا	۴۷۸	مقبول	۵۰۷	ناجی
۴۲۰	لطف	۴۴۹	مرزا	۴۷۹	مقتول	۵۰۸	نامی
۴۲۱	لطیف	۴۵۰	مرزا	۴۸۰	مقصود	۵۰۹	نامی
۴۲۲	لطیف	۴۵۱	مروت	۴۸۱	مکھو	۵۱۰	نامی
۴۲۳	مائل	۴۵۲	مزمل	۴۸۲	ملول	۵۱۱	نالاں
۴۲۴	مائل	۴۵۳	مسافر	۴۸۳	ممتاز	۵۱۲	نادر
۴۲۵	ماہر	۴۵۴	مسرت	۴۸۴	ممنون	۵۱۳	نادر
۴۲۶	مبتہج	۴۵۵	مسرت	۴۸۵	ممنون	۵۱۴	نثار
۴۲۷	متقی	۴۵۶	مستمند	۴۸۶	منت	۵۱۵	نثار
۴۲۸	مجذوب	۴۵۷	مسیح	۴۸۷	منتظر	۵۱۶	نجات
۴۲۹	مجنون	۴۵۸	مسیح	۴۸۸	منصف	۵۱۷	ندیم
۴۳۰	مجرم	۴۵۹	مسیح	۴۸۹	منیر	۵۱۸	ندیم
۴۳۱	مجرم	۴۶۰	مسکین	۴۹۰	منیر	۵۱۹	ندرت
۴۳۲	مجبور	۴۶۱	مشتاق	۴۹۱	منیر	۵۲۰	نزہت
۴۳۳	محبت	۴۶۲	مشتاق	۴۹۲	منچھو خاں	۵۲۱	نسیم

۵۲۲	نشاط	۵۵۱	ہاشمی	۵۸۰	اشرف	۶۰۹	دل
۵۲۳	نصیر	۵۵۲	ہاتف	۵۸۱	اظہر	۶۱۰	دل
۵۲۴	نصیر	۵۵۳	ہدایت	۵۸۲	امید	۶۱۱	ذوق
۵۲۵	نصرت	۵۵۴	ہرچند	۵۸۳	امین	۶۱۲	رجا
۵۲۶	نظام	۵۵۵	ہمت	۵۸۴	امیر	۶۱۳	رحمان
۵۲۷	نظامی	۵۵۶	ہمرنگ	۵۸۵	انور	۶۱۴	رحیم
۵۲۸	نظیر	۵۵۷	ہنر	۵۸۶	ببر	۶۱۵	رسوا
۵۲۹	نظیر	۵۵۸	ہوش	۵۸۷	برق	۶۱۶	رسا
۵۳۰	نعیم	۵۵۹	یاد	۵۸۸	بیجان	۶۱۷	رضا
۵۳۱	نگراں	۵۶۰	یحییٰ	۵۸۹	بینوا	۶۱۸	رضا
۵۳۲	نوا	۵۶۱	یعقوب	۵۹۰	بیتاب	۶۱۹	روشن
۵۳۳	نیاز	۵۶۲	یقین	۵۹۱	بیتاب	۶۲۰	زماں
۵۳۴	نیاز	۵۶۳	یکرنگ	۵۹۲	بیتاب	۶۲۱	سبحان
۵۳۵	نیاز	۵۶۴	یکرنگ	۵۹۳	ملاشیر	۶۲۲	سپاہی
۵۳۶	واقف	۵۶۵	یکدل	۵۹۴	تمنا	۶۲۳	سخن
۵۳۷	وارث	۵۶۶	یوسف	۵۹۵	تھانیسری	۶۲۴	سرور
۵۳۸	والہ	۵۶۷	آزاد	۵۹۶	جعفری	۶۲۵	سلیمان
۵۳۹	والہ	۵۶۸	آشنا	۵۹۷	جلال	۶۲۶	شوق
۵۴۰	واصل	۵۶۹	آشنا	۵۹۸	جوشش	۶۲۷	شہید
۵۴۱	وجیہہ	۵۷۰	آشنا	۵۹۹	جوشش	۶۲۸	شہیدا
۵۴۲	وحشت	۵۷۱	آشنا	۶۰۰	جوہر	۶۲۹	شہرت
۵۴۳	وصال	۵۷۲	آگاہ	۶۰۱	جہانگیر	۶۳۰	شہرت
۵۴۴	وفا	۵۷۳	احمد	۶۰۲	حامد باری	۶۳۱	صبا
۵۴۵	ولی	۵۷۴	احمد	۶۰۳	حمایت	۶۳۲	صبر
۵۴۶	ولا	۵۷۵	احمد	۶۰۴	حیدر	۶۳۳	صدق
۵۴۷	ولایت	۵۷۶	احسن	۶۰۵	حیرت	۶۳۴	صفا
۵۴۸	وہم	۵۷۷	احسان	۶۰۶	خاص	۶۳۵	صفدری
۵۴۹	ہادی	۵۷۸	اخگر	۶۰۷	خیال	۶۳۶	ظہور
۵۵۰	ہاشمی	۵۷۹	اسد	۶۰۸	دارا	۶۳۷	عابد

۶۳۸	عاشق	۶۵۳	ندا	۶۶۹	محشر	۶۸۴	نجف
۶۳۹	عاکف	۶۵۴	فرصت	۶۷۰	مدہوش	۶۸۵	ندا
۶۴۰	عاصی	۶۵۵	فراقی	۶۷۱	مدحت	۶۸۶	نصیر
۶۴۱	عباس	۶۵۷	فیضی	۶۷۲	مسرور	۶۸۷	نظیر
۶۴۲	عزت	۶۵۸	قبول	۶۷۳	مشہور	۶۸۸	نوید
۶۴۳	عس	۶۵۹	قدر	۶۷۴	مشتاق	۶۸۹	نوا
۶۴۴	عشقی	۶۶۰	قرین	۶۷۵	معمدن	۶۹۰	نیاز
۶۴۵	عشقی	۶۶۱	کم گو	۶۷۶	مفتون	۶۹۱	نیاز
۶۴۶	عشاق	۶۶۲	کمتر	۶۷۷	ممتاز	۶۹۲	نیاز
۶۴۷	عظیم	۶۶۳	کمال	۶۷۸	منور	۶۹۳	ہادی
۶۴۸	عقیدہ	۶۶۴	کمال الدین	۶۷۹	منعم	۶۹۴	ہمت
۶۴۹	غازی	۶۶۵	گوہری	۶۸۰	منعم	۶۹۵	ہوش
۶۵۰	غیرت	۶۶۶	ماہ	۶۸۱	نامی	۶۹۶	یکرو
۶۵۱	غیرت	۶۶۷	مبتلا	۶۸۲	نالاں	.	......
۶۵۲	غیرت	۶۶۸	مجنون	۶۸۳	نالاں	...	......

دیوانِ جہاں

مصنف بینی نرائن۔ بینی نرائن کے والد کا نام مہاراجہ لکشمی نرائن تھا۔ جو دراصل نواح لاہور کے باشندے تھے۔ بینی نرائن معاشی پریشانیوں سے مجبور ہو کر کلکتہ گئے، وہاں بھی کئی سال بے روزگار رہے لیکن جیسا کہ منظوم دیباچہ میں خود انھوں نے ظاہر کیا ہے۔ منشی حیدر بخش سے ان کی ملاقات ہوئی۔ حیدر بخش کے توسط سے ان کی رسائی مشہور مشترق طامس روبک سے ہوئی۔ روبک نے انھیں کسی خدمت پر مامور کرا دیا اور بینی نرائن نے انھیں کے ایما پر اردو شعرا کا یہ تذکرہ مرتب کیا۔

عہد تصنیف و طباعت تذکرے کے آخر میں اس کے اتمام کا سال ۱۸۱۲ء دیا ہوا ہے۔ کلیم الدین احمد نے دیوان جہاں کے دیباچہ میں کریم الدین کے حوالے سے اس کا سال تصنیف ۱۸۱۰ء بتایا ہے جو غلط ہے۔ ۱۹۵۹ء میں کلیم الدین احمد نے اسے "کرنٹ اسٹیڈیز" کے خاص نمبر کی حیثیت سے مطبع لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے شائع کر دیا۔ اس کا قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی کلکتہ میں محفوظ ہے۔

خصوصیات تذکرہ اُردو میں ہے اور ٹامس روبک کے ایما پر مرتب کیا گیا ہے۔ دوسرے تذکروں کے برعکس اس کا دیباچہ منظوم ہے۔ پہلے سات اشعار حمد کے ہیں۔ اس کے بعد سبب تالیف اور روبک صاحب کی مدح ہے اس دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ دیوانِ جہاں سے پہلے انھوں نے چار گلشن کے نام سے قصۂ چہار درویش کو بھی اردو میں لکھا تھا۔ اس کا ذکر فورٹ ولیم کالج کی رپورٹوں میں موجود ہے۔

"دیوان جہاں" کو تذکرہ نہیں بلکہ مجموعہ اشعار کہنا چاہئے۔ اس لئے کہ مؤلف کی ساری توجہ اشعار فراہم کرنے پر رہی ہے۔ جیسا کہ خود لکھتے ہیں ؎

تلاش و سعی تب کر کے فراواں — جو ہیں اس عصر میں باہم سخندان
انھوں کے جمع کر اشعار یکسر — سوا اُن کے جو تھے نامی سخنور
انھوں کی بھی غزل اور شعر لکھے — بہ ترتیب ردیف جمع کر کے
خدا کے فضل سے دے اس کو انجام — میں دیوانِ جہاں اس کا رکھا نام

حالات زندگی اس درجہ مختصر ہیں کہ دو تین سطروں سے زیادہ کسی پر نہیں لکھی گئیں، اکثر صرف نام اور تخلص یا صرف تخلص درج کر کے اشعار کا انتخاب دے دیا گیا ہے۔ اپنی نوعیت کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں اردو شعرا کا کلام تلاش و محنت سے جمع کیا گیا ہے۔ بعد کے تذکرہ نگاروں نے اکثر اس تذکرے سے اشعار لئے ہیں خصوصاً اشپرنگر اور گارسان دتاسی نے اس سے فائدہ اُٹھایا ہے۔

شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے اور کلام کے انتخاب میں خاصی طوالت سے کام لیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں بہت سے

ایسے شاعروں کا کلام دیکھنے میں آجاتا ہے جن کا کلام نایاب ہے ۔ تذکرے کے آخر میں مختلف شعرا کی رباعیات درج ہیں ۔ اس کے علاوہ " فردیات " و " مطلعات " کے عنوان سے بھی مختلف شاعروں کے بہت سے اشعار دئے ہیں آخر میں کلکتے کے ایک مشاعرہ کی طرحی غزلیں ہیں ۔ اور مشاعرے میں شرکت کرنے والے شاعروں کا مختصر تذکرہ ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۲۴	تسلی	ٹیکارام	۴۷	رونق	
۲	آصف	آصف الدولہ	۲۵	ثنا		۴۸	رسوا	
۳	آبرو	مبارک شاہ	۲۶	جہاندار	جہاندار شاہ	۴۹	راسخ	طالب حسین
۴	اثر	میر محمد	۲۷	جواں	میر کاظم علی	۵۰	رند	لکھیم نرائن
۵	امیر	محمد یار خاں	۲۸	جعفر	میر جعفر	۵۱	زار	میر جیون
۶	امجد	مولوی امجد	۲۹	جرائت	یحیٰی امان قلندر بخش	۵۲	سلیمان	سلیمان شکوہ
۷	احسن	مرزا احسن علی	۳۰	حسن	غلام حسین	۵۳	سکندر	
۸	آشفتہ	رضا قلی	۳۱	حیران	میر حیدر علی	۵۴	سایہ	سلیم
۹	ایمان	-	۳۲	حسرت	جعفر علی	۵۵	سراج	اورنگ آبادی
۱۰	افسوس	شیر علی	۳۳	حزیں	ابوالخیر	۵۶	سلطان	
۱۱	انشا	انشاء اللہ	۳۴	حیف		۵۷	سودا	میرزا رفیع
۱۲	اظفری	میر ظہیر الدین	۳۵	حیدری	حیدر بخش	۵۸	سوز	محمد میر
۱۳	امید	امید علی	۳۶	حاتم		۵۹	شاد	اللہ یار بیگ
۱۴	اکبر	بھچو	۳۷	خدمت	فرحت علی	۶۰	شایق	
۱۵	بیدار	میر محمد علی	۳۸	خاکسار	شاہ خاکسار	۶۱	شیدا	امانت اللہ
۱۶	بیمار	-	۳۹	خلیق	-	۶۲	شہرت	افتخار الدین خاں
۱	بیباک	نجف علی	۴۰	درد	خواجہ میر درد	۶۳	صفدری	
۱	بقا	بقاء اللہ	۴۱	دل	محمد عابد	۶۴	ضیا	ضیاء الدین
۱	برق		۴۲	دایم	دایم علی	۶۵	طپش	محمد اسمٰعیل
۲	پروانہ	جسونت سنگھ	۴۳	ذوقی		۶۶	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۲	تجلی	میاں حاجی میر تقی کے بھانجے	۴۴	رضا		۶۷	عظیم	
۲	تاباں	عبدالحیٰ	۴۵	روح الامین		۶۸	عاشق	برہان علی
۲۱	تنہا	محمد عیسیٰ	۴۶	رفیق	عظیم آبادی	۶۹	عاشق	میر یحییٰ

۷۰	غضنفر	غضنفر علی خاں	۸۸	کامل		۱۰۶	منت	قمرالدین
۷۱	غیرت	-	۸۹	گرم	مرزا حیدر علی	۱۰۷	میر	میر تقی میر
۷۲	غالب	طالب جنگ	۹۰	لطیف	شمس الدین	۱۰۸	ممنون	نظام الدین
۷۳	غم	-	۹۱	محبوب	میر قریش	۱۰۹	مصحفی	غلام ہمدانی
۷۴	فراق	ثناء اللہ خاں	۹۲	محبت	محبت خاں	۱۱۰	منتظر	نورالاسلام
۷۵	فیض	میر فیض علی	۹۳	مست		۱۱۱	نزار	-
۷۶	فغاں	اشرف علی	۹۴	مہربان		۱۱۲	نثار	عبدالرسول
۷۷	فغاں	شمس الدین	۹۵	مسکین	عظیم آبادی	۱۱۳	نیاز	محمد امان
۷۸	فرحت	آصف بیگ	۹۶	مظہر	مرزا جان جاناں	۱۱۴	نالاں	میاں عسکری
۷۹	فدا	امام الدین	۹۷	مستمند		۱۱۵	ناصر	ناصر علی
۸۰	فدوی	محمد محسن	۹۸	محبت	مرزا حسین علی	۱۱۶	ولی	میرزا محمد ولی
۸۱	فدوی	مرزائی عرف مرزا کچو	۹۹	مجنوں		۱۱۷	وزیر	وزیر علی خاں
۸۲	قسمت	شمس الدولہ	۱۰۰	منشی	محمد حسین	۱۱۸	والی	منشی محمد والی
۸۳	قائم		۱۰۱	مفتوں	مرزا ابراہیم بیگ	۱۱۹	ولا	مرزا لطف علی عرف مرزا منظر علی
۸۴	قدرت	قدرت اللہ	۱۰۲	مضطر	لالہ کنور سین	۱۲۰	ہوس	مرزا تقی خاں
۸۵	قلندر	-	۱۰۳	مضطر	درگا پرشاد	۱۲۱	ہادی	میر جواد
۸۶	قاسم	ابوالقاسم خاں	۱۰۴	مرہون	مرزا علی رضا	۱۲۲	ہاشمی	میر ہاشمی
۸۷	کمال	کمال الدین حسین	۱۰۵	محشر	-	۱۲۳	یقین	انعام اللہ خاں له

اس کے علاوہ اس تذکرے کے آخر میں کلکتے کے ایک طرحی مشاعرہ میں شرکت کرنے والے حسب ذیل شعراء کی طرحی غزلیں بھی درج ہیں :-

(۱)	جواں	کاظم علی
(۲)	حیدر	حیدر بخش
(۳)	رواں	سید جعفر علی
(۴)	شہرت	افتخار الدین علی خاں
(۵)	عیاں	مرزا ہاشم علی
(۶)	قاسم	ابوالقاسم
(۷)	ممتاز	مرزا قاسم علی
(۸)	ولا	مرزا لطف علی

دستور الفصاحت

مصنّف حکیم سید احمد علی خاں یکتاؔ۔ یکتاؔ کے والد کا نام سید احمد علی خاں تھا۔ لکھنؤ کے رہنے والے تھے اور نواب غازی الدین حیدر و نصیر الدین حیدر کے عہد سے تعلق رکھتے تھے۔ دربار سے متوسل ہونے کی غرض سے یکتاؔ نے ایک فارسی قصیدہ بھی نصیر الدین حیدر والیِ اودھ کی شان میں لکھا تھا۔ اردو میں بھی شعر کہتے تھے لیکن غالباً وہ کوئی ممتاز حیثیت پیدا نہ کر سکے۔ اس لئے کہ ان کا نام بحیثیت شاعر تذکروں میں نظر نہیں آتا۔

عہد تصنیف و طباعت دستور الفصاحت تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۴۹ھ/۱۸۳۳ء نکلتے ہیں۔ یہ تذکرے کے تکملہ کا سال ہے۔ کتاب کا آغاز ۱۲۱۳ھ/۱۷۹۸ء سے پہلے ہو چکا تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی (مرتب تذکرہ) کی تحقیق کے مطابق ۱۲۲۹ھ میں مصنف نے اس پر نظر ثانی کی اور ۱۲۴۹ھ مسودہ ہر طرح مکمل ہو گیا اس کتاب کا ایک نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی نے اسے بڑی عرق ریزی و دقت نظر سے مرتب کر کے ۱۹۴۳ء میں پہلی بار ہندوستانی پریس رامپور سے شائع کر دیا ہے یہی مطبوعہ نسخہ عموماً ملتا ہے۔

خصوصیات دستور الفصاحت تذکرہ کے علاوہ دریائے لطافت کے طرز کی ایک علمی و ادبی تالیف ہے جس میں مقدمہ و خاتمہ کے علاوہ پانچ ابواب ہیں۔

مقدمہ میں اردو کی پیدائش، ارتقا اور مراکز کا بیان ہے۔ پہلے باب میں فارسی قواعد کا وہ حصہ زیر بحث آیا ہے۔ جس کا تعلق اردو سے ہے، دوسرے میں اردو قواعد کا صرفی جزو اور تیسرے میں نحوی جزو پر بحث کی گئی ہے، چوتھے میں علم عروض و قافیہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ پانچویں میں علم بیان و معانی کا تذکرہ ہے۔ آخر میں خاتمہ کے نام سے ان شاعروں کے حالات اور انتخابات کلام درج ہیں جن کے اشعار کا حوالہ کتاب کے مختلف ابواب میں دیا گیا ہے۔ کتاب کا یہی حصہ اس کتاب کو جزوی طور پر تذکروں کے زمرے میں لے آتا ہے ورنہ اس کا زیادہ حصہ علمی و فنی بحثوں سے تعلق رکھتا ہے۔

کتاب کے دوسرے مباحث عموماً عربی و فارسی کی قدیم کتابوں سے ماخوذ ہیں، لیکن آخری حصہ جس میں شاعروں کا تذکرہ ہے دراصل عبد الباسط کی منار الضوابط کی تقلید میں لکھا گیا ہے۔ شعرا کے حالات و انتخاب کے وقت خصوصاً اسے مشعل راہ بنایا گیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکرہ نگاروں کے برخلاف مصنّف نے اپنا ذکر تفصیل سے کہیں نہیں کیا جا بجا اپنے اشعار بطور حوالہ البتہ درج کئے ہیں۔

کتاب اپنے موضوع پر قدیم تر ہونے کے سبب یوں بھی اہم تھی۔ لیکن مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسے اہم تر اور مفید تر بنا دیا ہے۔ انھوں نے ایک سو سترہ صفحات میں مصنّف کے سوانح حیات، زمانہ تالیف، ماخذ کتاب، اور ماخذ خوبی وغیرہ کے بارے میں جو لکھا ہے اس سے اُن کی غیر معمولی تحقیقی بصیرت کا اندازہ ہوتا ہے ماخذ کے حواشی کے تحت انھوں

نے اردو فارسی کے متعدد مطبوعہ اور قلمی تذکروں پر نہایت مفید نوٹ دیدیے ہیں۔ اسی کے ساتھ قابل قدر کام یہ کیا ہے کہ جن شاعروں کا ذکر دستور الفصاحت میں آیا ہے۔ اُن میں سے ہر ایک کے متعلق یہ نشان دہی کردی ہے کہ اسکا ذکر کن کن تذکروں میں آیا ہے۔ تذکروں کے سلسلے میں جو نوٹ دیے گئے ہیں۔ اکثر تذکروں کا سال تصنیف اور ممتاز شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کرنے میں بھی مدد کرتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اوّل		**طبقہ دوم**		**طبقہ سوم**
۱	سودا	۱۳	حسرت	۲۵	جرات
۲	میر	۱۴	بیدار	۲۶	افسوس
۳	درد	۱۵	فدوی	۲۷	انشا
۴	قائم	۱۶	تجلیّ	۲۸	نوا
۵	سوز	۱۷	حیران	۲۹	پروانہ
۶	اثر	۱۸	بقا	۳۰	تسکین
۷	تاباں	۱۹	بیان	۳۱	نصیر
۸	عشق	۲۰	حسن	۳۲	منتظر
۹	فغاں	۲۱	نثار	۳۳	رقت
۱۰	یقین	۲۲	منت	۳۴	غضنفر
۱۱	حاتم	۲۳	مصحفی	۳۵	غیور
۱۲	...	۲۴	رنگین	۳۶	قمر

گلشنِ بے خار

مصنف | نواب مصطفےٰ خاں شیفتہ شاگرد مومن خاں مومن۔ اُردو میں شیفتہ اور فارسی میں حسرتی تخلص کرتے تھے۔

عہد تصنیف وطباعت | شیفتہ نے ۱۲۴۸ھ (۱۸۳۲ء) کے آغاز سے تذکرہ لکھنا شروع کیا اور سنہ ۱۲۵۰ھ (۱۸۳۴ء) کے آخر تک مکمل کر دیا۔ دیباچہ میں خود لکھتے ہیں کہ "ابتدائے ایں کارنامہ در ابتدائے سال ہزار و دو صد و چہل و ہشت از ہجرت بودہ و انتہائے ہزار و دو صد و پنجاہ" شیفتہ ہی کے بیان سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ سنہ ۱۲۵۰ھ میں وہ اپنی عمر کے ۴۰ سال پورے کر چکے تھے۔ تذکرے کے آخر میں حکیم مومن خاں مومنؔ اور ضامن وغیرہ کے جو تاریخی قطعات درج ہیں اُن سے بھی گلشن بے خار کا سال تصنیف سنہ ۱۲۵۰ھ (۱۸۳۴ء) نکلتا ہے۔

گلشن بے خار مطبوعہ رمضان ۱۲۹۱ھ مطابق اکتوبر ۱۸۷۴ء نول کشور پریس لکھنؤ کا جو نسخہ میرے سامنے ہے اس کے خاتمہ پر نظر ڈالنے سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ تکملہ کے چند دن بعد کسی مطبع سے شائع ہوا تھا لیکن بہت جلد نایاب ہو گیا جسے ۲۰×۲۶/۸ کے سائز پر منشی نول کشور نے دوبارہ شائع کیا۔ اس میں ۲۷۲ صفحات ہیں۔ اصل تذکرہ ۲۴۴ صفحات پر ختم ہو جاتا ہے آخری اٹھائیس (۲۸) صفحات میں قطعات تاریخ تصنیف اور تقریظیں ہیں۔

محمد احسان الحق فاروقی نے گلشن بے خار کا اردو ترجمہ مقدمہ کے ساتھ آل پاکستان ایجوکیشنل کانفرنس کراچی کے اہتمام سے شائع کر دیا ہے۔ لیکن احسان الحق کا مقدمہ جمیل جالبی کے ایک مضمون سے ماخوذ ہے جو نیا دور میں شائع ہو چکا ہے، افسوس کہ مقدمہ نگار نے اس مضمون کا حوالہ نہیں دیا۔

خصوصیات | گلشن بے خار بھی فارسی میں ہے اور اس میں بھی عام تذکروں کی طرح قدما سے لے کر معاصرین تک کے حالات زندگی اور منتخب اشعار دئے گئے ہیں۔ لیکن فرق یہ ہے کہ اس میں صرف ممتاز و اہم شعرا کا ذکر کیا گیا ہے اس لئے اسے منتخب شعرا کا تذکرہ کہنا چاہئے۔ شعرار کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن جو کچھ ہیں اہم اور قابل اعتبار ہیں چنانچہ شیفتہ نے اپنے معاصرین خصوصاً غالب، مومن، ذوق اور آزردہ وغیرہ کے متعلق جو کچھ لکھا ہے وہ تاریخی اور ادبی دونوں اعتبار سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے اس کے ذریعے معاصرین کے متعلق بعض ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو کہیں اور نہیں ملتیں، مثلاً مومنؔ اور امت الفاطمہ صاحب جی کے معاشقہ کا ثبوت اسی سے ملتا ہے۔ گلشن بے خار کی ایک بڑی خوبی یہ ہے کہ اس میں شیفتہ نے صرف انتخاب کلام پر اکتفا نہیں کیا بلکہ ہر شاعر کے کلام پر ناقدانہ روشنی ڈالی ہے اس سے ایک طرف شیفتہ کے تنقیدی شعور اور اردو تنقید کی تدریجی رفتار کو سمجھنے میں مدد ملتی ہے۔ دوسری طرف شعرار کے کلام کے متعلق رائے قائم کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے گویا یہ تذکرہ انیسویں صدی عیسوی کی ادبی و شعری فضا کا مرقع ہے۔

تذکرے کے آخر میں غالب، مومن اور آزردہ جیسے باکمال شاعروں کی جو تقریظیں شامل ہیں ان سے اس تذکرے کی تاریخی و ادبی اہمیت اور بھی بڑھ جاتی ہے۔ ان تقریظوں سے شیفتہ اور ان کے معاصرین شعراء کے مزاج، اسلوب اور عہد کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آبرو	نجم الدین	۲۳	اثر	سید محمد میر	۴۵	الہام	شرف الدین
۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۴	احسان	عبدالرحمٰن	۴۶	الم	محمد علی
۳	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۵	احسن	-	۴۷	الفت	
۴	آرام	خیر اللہ	۲۶	احسن	مرزا احسن علی	۴۸	الفت	منگل سین
۵	آرام	رائے بریم ناتھ	۲۷	احسن	احسن اللہ خاں	۴۹	امیر	مرزا مینڈھو
۶	آرام	مکھن لعل	۲۸	احمد	غلام احمد	۵۰	امیر	علی محمد خاں
۷	آزردہ	صدر الدین خاں	۲۹	احمد	احمد بیگ	۵۱	امیر	امیر اللہ
۸	آزاد	امیر الدین	۳۰	احقر	جواد علی	۵۲	امین	خواجہ امین الدین
۹	آزاد	فقیر اللہ	۳۱	اختر	-	۵۳	امین	امین الدین خاں
۱۰	آزاد	رام سنگھ	۳۲	اختر	اکبر علی	۵۴	امین	محمد اسمٰعیل
۱۱	آشوب	امداد علی خاں	۳۳	ارمان	فرزند جعفر علی حسرت	۵۵	امین	میر محمد امین
۱۲	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۳۴	اسعد	اسعد بخت	۵۶	امانی	میر امانی
۱۳	آشفتہ	رضا قلی	۳۵	اسد	میر امانی	۵۷	امانی	-
۱۴	آشفتہ	سید منور علی	۳۶	اسلام	شیخ الاسلام	۵۸	امجد	-
۱۵	آصف	یحییٰ خاں	۳۷	اسیر	تلبرار	۵۹	امانت	امانت رائے
۱۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۳۸	آسفاں		۶۰	امی	روشن بیگ
۱۷	آفریں	قلندر بخش	۳۹	اشرف	محمد اشرف	۶۱	انور	محمد خاں
۱۸	آفاق	فرید الدین	۴۰	اصغر	سید امجد علی	۶۲	انتظار	-
۱۹	آگاہ	میر حسن	۴۱	اظہر	غلام محی الدین	۶۳	انیس	-
۲۰	آگاہ	نور خاں	۴۲	اعظم	اعظم خاں	۶۴	انجام	امیر خاں
۲۱	اٹل	عبدالجلیل	۴۳	افسوس	شیر علی	۶۵	انشار	انشاء اللہ خاں
۲۲	اثر	حسین علی خاں	۴۴	افسر	اکبر خاں	۶۶	ادیس	محی الدین

۶۷	اوباش	امیر الزماں	۹۶	تجمل	محمد عظیم	۱۲۵	جوش	رحیم اللہ
۶۸	ایمان	میر محمد خاں	۹۷	تجمل		۱۲۶	جواں	نعیم بیگ
۶۹	بحر		۹۸	تجرد	مصطفٰے	۱۲۷	جولاں	میر بہادر
۷۰	برشتہ	مشرف	۹۹	ترقی	تقی خاں	۱۲۸	جولاں	میر حسن علی خاں
۷۱	برکت	برکت اللہ خاں	۱۰۰	تسلی	ٹیکا رام	۱۲۹	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۷۲	برکت	برکت علی خاں	۱۰۱	تسکین	سعادت علی	۱۳۰	جہاندار	جہاندار شاہ
۷۳	پروانہ	محمد بیگ	۱۰۲	تسکیں	میر حسین	۱۳۱	جہمن	جہمن ناتھ
۷۴	پروانہ	جسونت سنگھ	۱۰۳	تصور	سید حیدر حسن	۱۳۲	جینا بیگم	
۷۵	تراز	حسین بخش	۱۰۴	تعشق	سید محمد	۱۳۳	حاتم	ظہور الدین
۷۶	بسمل	جبار علی	۱۰۵	تمکین	صلاح الدین	۱۳۴	حافظ	محمد اشرف
۷۷	بشیر	میر بشارت علی	۱۰۶	تمنا	محمد عیسٰی	۱۳۵	حالی	محب علی
۷۸	بقا	محمد بقا	۱۰۷	ثابت	معز الدین	۱۳۶	حبیب	
۷۹	راجہ	راجہ بیتی بہادر	۱۰۸	ثابت	اجابت خاں	۱۳۷	حجام	عنایت اللہ
۸۰	بیتاب	خداوردی خاں	۱۰۹	ثاقب	شمس الدین	۱۳۸	حزیں	-
۸۱	بیتاب	سیوک رام	۱۱۰	ثروت	درویش علی	۱۳۹	حسرت	جعفر علی
۸۲	بیتاب		۱۱۱	جام	کنور حسین	۱۴۰	حسرت	ذوقی رام
۸۳	بیتاب	عباس علی خاں	۱۱۲	جان	جان علی	۱۴۱	حسرت	ہیبت خاں
۸۴	بیباک	میر نجف علی	۱۱۳	جانی	بیگم جان	۱۴۲	حسن	غلام حسن
۸۵	بے جان	شیو سنگھ	۱۱۴	جذب	عزت اللہ خاں	۱۴۳	حسن	خواجہ حسن
۸۶	بے خود	نرائن داس	۱۱۵	جراح	غلام ناصر	۱۴۴	حسن	ابوالحسن
۸۷	بے خواب	-	۱۱۶	جرأت	قلندر بخش	۱۴۵	حسن	حسن علی خاں
۸۸	بیدار	میر محمدی	۱۱۷	جعفری	باقر علی	۱۴۶	حسن	مرزا حسن
۸۹	بیان	خواجہ احسن اللہ	۱۱۸	جلال	-	۱۴۷	حسین	غلام حسین
۹۰	پیام	شرف الدین علی خاں	۱۱۹	جنون	نجف علی خاں	۱۴۸	حشمت	محتشم علی خاں
۹۱	تاباں	عبدالحئی	۱۲۰	جنون	فخر الاسلام	۱۴۹	حشمت	میر محمد علی
۹۲	تاب	مہتاب رائے	۱۲۱	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۵۰	حضور	بالمکند
۹۳	تپش	محمد اسمٰعیل	۱۲۲	جوہر	احمد علی	۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ
۹۴	تجلی	محمد حسین	۱۲۳	جوشش	محمد عابد	۱۵۲	حقیقت	شاہ حسین
۹۵	تجلی	شاہ تجلی	۱۲۴	جوشش	محمد روشن	۱۵۳	حکیم	محمد اشرف خاں

۱۵۴	حکیم	محمد پناہ
۱۵۵	حقیر	امام الدین
۱۵۶	حیرت	مراد علی
۱۵۷	حیرت	غلام فخرالدین
۱۵۸	حیرت	اجودھیا پرشاد
۱۵۹	حیران	حیدر علی
۱۶۰	حیدر	حسام الدین
۱۶۱	حیدر	حیدر علی خاں
۱۶۲	حیف	چراغ علی
۱۶۳	خاکسار	محمد یار
۱۶۴	خاکی	حیدر بیگ
۱۶۵	خادم	—
۱۶۶	خادم	—
۱۶۷	خادم	خادم علی خاں
۱۶۸	خان	محمدی خاں
۱۶۹	خاں	اشرف خاں
۱۷۰	خرد	فخرالدین خاں
۱۷۱	خستہ	محمد عبدالزماں
۱۷۲	خبیۃ	غلام قطب
۱۷۳	خوشنود	—
۱۷۴	خلق	میر احسن
۱۷۵	خلیق	میر مستحسن
۱۷۶	خنداں	
۱۷۷	خودغرض	
۱۷۸	خیال	غلام حسن خاں
۱۷۹	داغ	میر مہدی
۱۸۰	دارا	دارابخت
۱۸۱	دانا	فضل علی
۱۸۲	داور	—
۱۸۳	دردمند	کریم اللہ خاں
۱۸۴	درد	خواجہ میر درد
۱۸۵	دریغ	زین العابدین
۱۸۶	درویش	شاہ علی
۱۸۷	دل	شمس الدین
۱۸۸	دل	زور آور خاں
۱۸۹	دل	آزاد خاں
۱۹۰	دل	دیبی پرشاد
۱۹۱	دلخوش	بہادر سنگھ
۱۵۰	دلبر	دلیر شاہ
۱۹۳	دلسوز	خیراتی خاں
۱۹۴	دلگیر	حمایت علی خاں
۱۹۵	دولہن بیگم	
۱۹۶	دوست	
۱۹۷	دیوانہ	محمد علی خاں
۱۹۸	دیوانہ	سرب سنگھ
۱۹۹	ذاکر	احمد بیگ
۲۰۰	ذرہ	رام ناتھ
۲۰۱	ذکا	ذکاءاللہ خاں
۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۲۰۳	ذوقا	ذوقا شاہ
۲۰۴	ذوقی	ذوقی رام
۲۰۵	ذوقی	شاہ ذوقی
۲۰۶	راقم	غلام محمد
۲۰۷	راقم	بندرابن
۲۰۸	راغب	سبحان قلی بیگ
۲۰۹	رافت	رؤف احمد
۲۱۰	راسخ	غلام علی
۲۱۱	راجہ	راجہ بہادر
۱۱۲	رجا	—
۱۱۳	رسا	—
۱۱۴	رسا	علیم اللہ
۱۱۵	رستم	رستم علی خاں
۱۱۶	رسوا	آفتاب رائے
۱۱۷	رضا	—
۱۱۸	رضا	رضا علی
۱۱۹	رضا	حمیدالدین
۱۲۰	رضا	میر محمد رضا
۱۲۱	رضا	مرزا جیون
۱۲۲	رضا	میر محمدی
۱۲۳	رضی	رضی خاں
۱۲۴	رضی	رضی خاں
۱۲۵	رغبت	ابوالمعانی
۱۲۶	رغبت	—
۱۲۷	رفیق	اسد بیگ
۱۲۸	رفیق	امین اللہ
۱۲۹	رفاقت	مرزا مکین
۱۳۰	رفیع	رفیع الدین
۱۳۱	رقت	مرزا قاسم علی
۱۳۲	رنگین	سعادت یار خاں
۱۳۳	رنگین	پورن لعل
۱۳۴	رند	گنگا پرشاد
۱۳۵	رند	مہربان خاں
۱۳۶	رنج	میر محمد نصیر
۱۳۷	رونق	غلام حیدر
۱۳۸	روشن	
۱۳۹	روشن	روشن شاہ
۱۴۰	زار	برہان الدین

۲۴۱	زار	میر مظہر علی
۲۴۲	زار	میر جیون
۲۴۳	زکی	شیخ مہدی علی
۲۴۴	زکی	جعفر علی خاں
۲۴۵	زماں	سید محمد زماں
۲۴۶	زینت	-
۲۴۷	ساقی	محمد جان بیگ
۲۴۸	سائل	محمد یار بیگ
۲۴۹	ساماں	محمد ناصر
۲۵۰	سبحان	عبد السبحان
۲۵۱	سبقت	مرزا مغل
۲۵۲	سجاد	میر سجاد
۲۵۳	سخن	محمد حسین
۲۵۴	سخنور	دیوان سنگھ
۲۵۵	سرسبز	زین العابدین
۲۵۶	سراج	سراج الدین
۲۵۷	سراج	-
۲۵۸	سرور	میر محمد خاں
۲۵۹	سرور	رجب علی بیگ
۲۶۰	سعادت	سعادت علی
۲۶۱	سعید	سعید الدین خاں
۲۶۲	سکندر	محمد علی
۲۶۳	سلطان	ایزد بخش
۲۶۴	سلطان	نصر اللہ خاں
۲۶۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۲۶۶	سلیمان	-
۲۶۷	سلام	نجم الدین علی
۲۶۸	سودا	محمد رفیع
۲۶۹	سوز	محمد میر

۲۷۰	سوزاں	احمد علی
۲۷۱	سہراب	سہراب بیگ
۲۷۲	سیادت	مجاہد الدین
۲۷۳	سید	غلام رسول
۲۷۴	سید	قطب علی
۲۷۵	سید	غالب علی خاں
۲۷۶	شاد	اللہ یار بیگ
۲۷۷	شاد	سکندر آبادی
۲۷۸	شاد	-
۲۷۹	شاد	احمد حسین
۲۸۰	شاداب	خوشوقت رائے
۲۸۱	شاداں	رجب علی
۲۸۲	شاکر	شاکر علی
۲۸۳	شاکر	محمد شاکر
۲۸۴	شاہ	سعد اللہ
۲۸۵	شائق	محمد ہاشم
۲۸۶	شائق	میر حاجی
۲۸۷	شائق	پیر محمد
۲۸۸	شائق	محمد نذیر الدین
۲۸۹	شرف	مرزا شرف الدین
۲۹۰	شرف	شیخ شرف الدین
۲۹۱	شرف	میر محمدی
۲۹۲	شریف	مرزا شریف بیگ
۲۹۳	شرافت	اشرف علی
۲۹۴	شرر	مرزا جعفر
۲۹۵	شرر	مرزا صادق
۲۹۶	شرر	مرزا ابراہیم
۲۹۷	شعلہ	امرناتھ
۲۹۸	شفا	حکیم یار علی

۲۹۹	شفیع	محمد شفیع
۳۰۰	شفیق	مظہر علی خاں
۳۰۱	شکوہ	محمد رضا
۳۰۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۳۰۳	شکیبا	غلام حسین
۳۰۴	شکر	رادہا کشن
۳۰۵	شگفتہ	بیدار بخت
۳۰۶	شگفتہ	مرزا سیف الدین
۳۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۳۰۸	شوق	الٰہی بخش
۳۰۹	شوق	جواہر بیگ
۳۱۰	شوق	قدرت اللہ
۳۱۱	شوق	دہلوی
۳۱۲	شوق	حسن خاں
۳۱۳	شوق	بھوگی لعل
۳۱۴	شوق	روشن لال
۳۱۵	شوق	محمد بخش
۳۱۶	شوق	غلام رسول
۳۱۷	شوکت	حنیف علی
۳۱۸	شور	محمود بیگ
۳۱۹	شورش	غلام احمد
۳۲۰	شورش	غلام حسین
۳۲۱	شہرت	-
۳۲۲	شہرت	امیر بخش
۳۲۳	شہامت	شہامت علیخاں
۳۲۴	شہید	-
۳۲۵	شہیدی	کرامت علی خاں
۳۲۶	شیدا	مراد آبادی
۳۲۷	شیدا	خواجہ ہنگا

۳۳۸	شیدا	نواب معین الدین خاں
۳۳۹	شیفتہ	
۳۴۰	شیفتہ	عبدالصمد
۳۴۱	شیفتہ	نواب مصطفےٰ خاں
۳۴۲	صاحب	ظفریاب خاں
۳۴۳	صاحب	-
۳۴۴	صاحب	امۃ الفاطمہ
۳۴۵	صاحبقراں	امام علی
۳۴۶	صادق	صادق علی
۳۴۷	صادق	میر جعفر خاں
۳۴۸	صادق	صادق علی خاں
۳۴۹	صابر	صابر شاہ
۳۵۰	صالح	نظام الدین
۳۵۱	صبا	کانجی مل
۳۵۲	صبا	-
۳۵۳	صبا	راجہ شنکر
۳۵۴	صبر	غلام حسین
۳۵۵	صدق	-
۳۵۶	صبا	منولال
۳۵۷	صفا	-
۳۵۸	صفدر	صفدر علی
۳۵۹	صفدری	صادق علی
۳۶۰	صفت	کریم الدین
۳۶۱	ضبط	میر حسن شاہ
۳۶۲	ضمیر	شیخ مداری
۳۶۳	ضمیر	گنگا داس
۳۶۴	ضیا	میر ضیاء الدین
۳۶۵	ضیا	مرزا ضیا بخت
۳۶۶	ضیا	ضیاء الدین

۳۶۷	طالب	طالب حسین
۳۶۸	طالب	-
۳۶۹	طالب	میر طالب
۳۷۰	طالب	حافظ طالب
۳۷۱	طرب	جھنولال
۳۷۲	طفل	عبدالمقتدر خاں
۳۷۳	طور	-
۳۷۴	طوماس	(فرنگی زادہ)
۳۷۵	ظاہر	میر محمدی
۳۷۶	ظفر	ابوظفر
۳۷۷	ظہور	ظہور اللہ بیگ
۳۷۸	عالی	-
۳۷۹	عالی جاہ	
۳۸۰	عارف	محمد عارف
۳۸۱	عارف	میر عارف علی
۳۸۲	عاجز	الفت خاں
۳۸۳	عاجز	نور آور سنگھ
۳۸۴	عاصی	امداد حسین
۳۸۵	عاصی	-
۳۸۶	عاصی	برہان الدین
۳۸۷	عاقل	عاقل شاہ
۳۸۸	عاشق	-
۳۸۹	عاشق	بھولا ناتھ پنڈت
۳۹۰	عاشق	رام سنگھ
۳۹۱	عاشق	مہدی علی خاں
۳۹۲	عاشق	نبی بخش
۳۹۳	عاشق	مولوی جلال الدین
۳۹۴	عاشقی	آغا حسین
۳۹۵	عبرت	میر ضیاء الدین

۳۹۶	عبدالواسع	
۳۹۷	عزلت	سید عبدالولی
۳۹۸	عزیز	بکھاری لال
۳۹۹	عزیز	عزیز اللہ
۴۰۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۴۰۱	عزیز	شیو ناتھ
۴۰۲	عسکری	مرزا عسکری
۴۰۳	عشاق	-
۴۰۴	عشقی	مراد آبادی
۴۰۵	عشق	رکن الدین
۴۰۶	عشق	عزت اللہ خاں
۴۰۷	عشق	غلام محی الدین
۴۰۸	عشرت	غلام علی
۴۰۹	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۴۱۰	عظیم	-
۴۱۱	عظمت	عظمت اللہ خاں
۴۱۲	علی	علی محمد خاں
۴۱۳	عنایت	عنایت علی خاں
۴۱۴	عیش	مرزا احسین رضا
۴۱۵	عیشی	طالب علی خاں
۴۱۶	عیاش	میر یعقوب
۴۱۷	غالب	مکرم الدولہ بہادر جنگ خاں
۴۱۸	غالب	غالب علیخاں
۴۱۹	غالب	اسد اللہ خاں
۴۲۰	غافل	رائے سنگھ
۴۲۱	غافل	بختاور سنگھ
۴۲۲	غریب	-
۴۲۳	غریب	نصیر الدین
۴۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں

۴۲۵	غلام	راجہ گوپال ناتھ
۴۲۶	غلامی	شاہ غلام محمد
۴۲۷	غمگین	میر سید علی
۴۲۸	غنی	-
۴۲۹	غنی	عبدالغنی
۴۳۰	غواص	-
۴۳۱	فارغ	میر احمد خاں
۴۳۲	فارغ	-
۴۳۳	فارغ	(بریلوی)
۴۳۴	فارغ	مکند رسنگھ
۴۳۵	فدا	محمد علی
۴۳۶	فدا	عبدالصمد
۴۳۷	فدا	فدا حسین
۴۳۸	فدا	امام الدین
۴۳۹	فدا	لچھمی رام
۴۴۰	فدا	عاقبت محمود خاں
۴۴۱	فدا	عظیم بیگ
۴۴۲	فدوی	مکند لال
۴۴۳	فدوی	فضل علی
۴۴۴	فدوی	محمد حسن لاہوری
۴۴۵	فدوی	مرزا محمد علی
۴۴۶	فراغ	محمد فراغ
۴۴۷	فراسو	
۴۴۸	فرخ	فرخ علی
۴۴۹	فرخ	فرخ بخش
۴۵۰	فرخت	امیر علی
۴۵۱	فروغ	میر روشن
۴۵۲	فرہاد	-
۴۵۳	فراق	ثناء اللہ خاں

۴۵۴	فراق	پریم کشور
۴۵۵	فرہاد	میر ببر علی
۴۵۶	فصیح	مرزا جعفر علی
۴۵۷	فضل	فضل مولا خاں
۴۵۸	فغاں	اشرف علی فغاں
۴۵۹	فقیر	فقیر اللہ
۴۶۰	فقیر	شمس الدین
۴۶۱	فگار	میر حسین
۴۶۲	فگار	قطب علی
۴۶۳	فیض	کرپا کشن
۴۶۴	فیض	میر فیض علی
۴۶۵	قائم	محمد ضیاء الدین
۴۶۶	قاسم	سید قاسم علی
۴۶۷	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں
۴۶۸	قاسم	قاسم علی
۴۶۹	قاصر	ببر علی بیگ
۴۷۰	قابل	مرزا علی بخت
۴۷۱	قبول	غنی بیگ
۴۷۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۴۷۳	قدرت	مولوی قدرت اللہ امروہی
۴۷۴	قدرت	قدرت اللہ
۴۷۵	قربان	میر مہدی
۴۷۶	قرباں	قربان علی
۴۷۷	قرار	میر حسین علی
۴۷۸	قرین	-
۴۷۹	قسمت	شمس الدولہ
۴۸۰	قلندر	نظر
۴۸۱	قمر	قمر الدین
۴۸۲	قمر	قمر طالع

۴۸۳	قیس	احمد علی بیگ
۴۸۴	کابل	پنڈت ٹھاکر
۴۸۵	کبیر	حکیم کبیر علی
۴۸۶	کریم	کریم اللہ
۴۸۷	کرم	شیخ غلام ضامن
۴۸۸	کرم	حیدر علی
۴۸۹	گرفتار	سنگی بیگ
۴۹۰	گریاں	میر محمد علی
۴۹۱	گستاخ	مرزا علی
۴۹۲	کلو	میر کلو
۴۹۳	کلیم	کلیم اللہ
۴۹۴	کلیم	میر محمد حسین
۴۹۵	کمال	شاہ کمال الدین
۴۹۶	گمان	-
۴۹۷	گنا بیگم	
۴۹۸	کوچک	شہزادہ وجیہ الدین
۴۹۹	کوثر	مہدی علی خاں
۵۰۰	گویا	حیات اللہ
۵۰۱	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۵۰۲	لطیف	شمس الدین
۵۰۳	لطیف	میر لطیف علی
۵۰۶	لطف	مرزا علی
۵۰۷	مایل	میر مہدی
۵۰۸	مایل	محمد یار بیگ
۵۰۹	مایل	کاظم علی
۵۱۰	ماہر	فخر الدین
۵۱۱	مبتلا	مرزا کاظم بیگ
۵۱۲	مبتلا	-
۵۱۳	مجذوب	غلام حیدر بیگ

۵۱۴	مجنوں	-
۵۱۵	مجنوں	-
۵۱۶	مجرم	میر فتح علی
۵۱۷	مجرم	رحمت اللہ
۵۱۸	مجبور	حق رسا
۵۱۹	محزوں	میر ناصر خاں
۵۲۰	محزوں	عالم شاہ
۵۲۱	محو	حسین علی خاں
۵۲۲	محو	عظیم اللہ
۵۲۳	محب	ولی اللہ
۵۲۴	محبت	میر بہادر علی
۵۲۵	محبت	نواب محبت خاں
۵۲۶	محنت	مرزا حسین علی
۵۲۷	محشر	اکرام اللہ خاں
۵۲۸	محشر	مرزا علی نقی
۵۲۹	محسن	میر محسن
۵۳۰	محترم	محترم علی
۵۳۱	محمود	محمود خاں
۵۳۲	مخلص	میر باقر
۵۳۳	مخلص	مخلص علی خاں
۵۳۴	مدحت	لکھنوی
۵۳۵	مدہوش	-
۵۳۶	مرزا	آقا مرزا
۵۳۷	مرزا	-
۵۳۸	مرزا	ہدایت اللہ
۵۳۹	مرزا	-
۵۴۰	مروت	صغیر علی
۵۴۱	مرہون	مرزا علی رضا
۵۴۲	مزمل	مزمل شاہ
۵۴۳	مسرور	پیر بخش
۵۴۴	مسرور	سنگی بیگ
۵۴۵	مسرور	شرف الدین
۵۴۶	مسکین	سید عبدالواحد خاں
۵۴۷	مسرت	وزیر علی
۵۴۸	مستمند	یار علی خاں
۵۴۹	مسیح	براتی
۵۵۰	مشیر	قطب الدین
۵۵۱	مشتاق	عبداللہ خاں
۵۵۲	مشتاق	تاج الدین
۵۵۳	مشتاق	محمد واصل
۵۵۴	مشہور	-
۵۵۵	مصدر	ماشاء اللہ خاں
۵۵۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۵۵۷	مضمون	-
۵۵۸	مضمون	شرف الدین
۵۵۹	مضطر	کنور سین
۵۶۰	مضطر	درگاہ پرشاد
۵۶۱	مظہر	مرزا مظہر جان جاناں
۵۶۲	مظفر	مظفر علی خاں
۵۶۳	معقول	-
۵۶۴	معنی	محمد امین
۵۶۵	معین	معین الدین خاں
۵۶۶	معروف	الٰہی بخش
۵۶۷	مغل	مغل علی
۵۶۸	مغموم	میر مشیت علی
۵۶۹	مفتوں	مرزا کریم بخش
۵۷۰	مفلس	محب علی
۵۷۱	موزوں	چھتر سنگھ
۵۷۲	موج	خدا بخش
۵۷۳	مونس	سعادت علی
۵۷۴	مومن	محمد مومن خاں
۵۷۵	مہر	رجب بیگ
۵۷۶	مہر	مہر چند
۵۷۷	مہلت	مرزا علی
۵۷۸	منیر	محمد تقی
۵۷۹	ناجی	محمد شاکر
۵۸۰	نالاں	محمد عسکری
۵۸۱	نالاں	-
۵۸۲	نادم	-
۵۸۳	ناصر	ناصر جنگ
۵۸۴	نادر	گنگا سنگھ
۵۸۵	نادر	محمد عارف
۵۸۶	نازک	زینت
۵۸۷	ناظم	-
۵۸۸	نامی	رجب علی بیگ
۵۸۹	نامی	حسام الدین
۵۹۰	نامی	-
۵۹۱	ناسخ	امام بخش
۵۹۲	نثار	میر عبدالرسول
۵۹۳	نثار	نثار علی
۵۹۴	نثار	محمد امان
۵۹۵	نجف	نجف علی
۵۹۶	نجات	زین العابدین
۵۹۷	نذرت	مرزا مغل
۵۹۸	ندیم	مرزا ارجمند
۵۹۹	نزہت	رمجو
۶۰۰	نسیم	گلزار علی

۶۰۱	نسیم	کدار ناتھ
۶۰۲	نشاط	الٰہی بخش
۶۰۳	نشاط	بسنت سنگھ
۶۰۴	نصیر	شاہ نصیر الدین
۶۰۵	نظیر	ولی محمد اکبرآبادی
۶۰۶	نظیر	گنبت رائے
۶۰۷	نظیر	نیازی
۶۰۸	نظام	غازی الدین خاں
۶۰۹	نوازش	نوازش حسین خاں
۶۱۰	نیاز	نیاز احمد صوفی
۶۱۱	نیاز	میر محمد نام
۶۱۲	واصف	حسن بخش خاں
۶۱۳	واصل	محمد واصل
۶۱۴	وجیہہ	وجیہہ الدین
۶۱۵	وحشت	-
۶۱۶	وحشت	ابوالحسن
۶۱۷	واقف	-
۶۱۸	والہ	-
۶۱۹	والہ	مرحمت خاں
۶۲۰	وحشت	غلام علی خاں
۶۲۱	وحدت	جمعیت رائے
۶۲۲	وزیر	خواجہ وزیر
۶۲۳	وزیر	وزیر علی
۶۲۴	وسعت	مستقیم خاں
۶۲۵	وصال	نصر اللہ خاں
۶۲۵	والا	مظہر علی خاں
۶۲۷	ولی	-
۶۲۸	ولی	مرزا ولی دہلوی
۶۲۹	ہادی	محمد جواد علی خاں
۶۳۰	ہاشمی	میر محمد ہاشم
۶۳۱	ہاشمی	-
۶۳۲	ہدایت	ہدایت خاں
۶۳۳	ہرچند	ہرچند رکشور
۶۳۴	ہمدم	عبداللہ خاں
۶۳۵	ہمزہ	شاہ ہمزہ
۶۳۶	ہمت	-
۶۳۷	ہوش	غلام مرتضیٰ
۶۳۸	ہوش	شمس الدین
۶۳۹	ہوش	مرزا محمد تقی خاں
۶۴۰	یاور	غلام حسین
۶۴۱	یاس	خیرالدین
۶۴۲	یقین	انعام اللہ خاں
۶۴۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۶۴۴	یوسف	میر یوسف علی

تاریخِ ادبِ ہندوستانی

مصنف گارساں دتاسی مشہور فرانسیسی مستشرق۔ ۲۰ر جنوری ۱۷۹۴ء میں پیدا ہوئے ابتدائی تعلیم مارسیلز میں ختم کر کے پیرس گئے۔ وہاں عربی، فارسی اور ترکی زبانوں سے واقفیت پیدا کی۔ ۱۸۲۴ء میں ہندوستانی زبانوں کے مطالعہ کے لئے انگلستان گئے۔

گارساں دتاسی کبھی ہندوستان نہیں آئے۔ انھوں نے اردو ہندوستانی کے متعلق ساری معلومات یورپ میں رہ کر حاصل کیں۔ وہ اردو کے ایک سچے اسکالر تھے۔ انھیں ہندوستانی زبان سے شغف تھا اور وہ اپنا سارا وقت اسی کی تحقیق و تحصیل میں صرف کرتے تھے۔ ۱۸۷۸ء میں ان کا انتقال ہوا ہے۔

گارساں دتاسی نے اردو ہندوستانی سے متعلق سیکڑوں چھوٹی بڑی کتابیں فرانسیسی زبان میں تالیف و تصنیف اور ترجمہ کی ہیں لیکن جن چیزوں نے اسے اردو تاریخ میں نمایاں جگہ دی ہے وہ اس کے خطبات اور زیر نظر کتاب تاریخ ادب ہندوستانی ہے۔ خطبات انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام شائع ہو چکے ہیں۔

تصنیف وطباعت تاریخ ادب ہندوستانی تین جلدوں پر مشتمل ہے۔ پہلی جلد اوّل اوّل ۱۸۳۹ء میں رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف گریٹ برٹن اینڈ آئرلینڈ کے زیر اہتمام اور دوسری جلد ۱۸۴۶ء میں شائع ہوئی۔

گارساں دتاسی نے کام جاری رکھا اور ان جلدوں کے مواد میں برابر اضافہ کرتے رہے۔ یہاں تک کہ ۱۸۷۰ء اور ۱۸۷۱ء کے درمیان انھوں نے اپنی تاریخ کا دوسرا ایڈیشن تین جلدوں میں شائع کیا۔ پہلی دو جلدیں ۱۸۷۰ء میں اور تیسری جلد ۱۸۷۱ء میں پیرس سے طبع ہو کر منظر عام پر آئی۔ ہر جلد میں تقریباً چھ سو صفحات ہیں۔ یہ جلدیں پنجاب پبلک لائبریری کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

۱۸۳۹ء میں جب تاریخ ادب ہندوستانی کی پہلی جلد شائع ہوئی تو مولوی کریم الدین اور فیلن صاحب کی مشترک کوششوں سے ۱۸۴۸ء میں دہلی سے اس کا اردو ترجمہ "طبقات الشعرا" کے نام سے شائع ہوا لیکن یہ لفظی ترجمہ نہیں ہے۔ بلکہ کریم الدین صاحب اور فیلن صاحب نے اس میں اضافے بھی کئے ہیں۔ اس کا مفصل ذکر الگ کیا گیا ہے۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کی تینوں جلدیں اردو میں منتقل کی جا چکی ہیں۔ فرانسیسی خاتون لیلیان نذرد نے ڈاکٹر ابو اللیث صدیقی کی نگرانی میں تنقیدی حواشی و مقدمہ کے ساتھ ان جلدوں کا ترجمہ کر کے کراچی یونیورسٹی سے تین سال ہوئے پی ایچ ڈی کی ڈگری حاصل کی۔ اس کا غیر مطبوعہ نسخہ ڈاکٹر ابو اللیث صدیقی کے ذاتی کتب خانے میں محفوظ ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ فرانسیسی میں ہے جسے لیلیان نذرد نے اردو میں منتقل کر دیا ہے۔ طویل دیباچہ کے علاوہ تقریباً تین ہزار

شعراو مصنفین کا ذکر اسمیں آیا ہے۔ جس میں دو ہزار آٹھ سو آٹھ مصنفین وشعراء اردو سے تعلق رکھتے ہیں۔ لیلیان نذر نے اسی حصے کا ترجمہ کیا ہے۔

کارساں دتاسی نے اسکا نام تاریخ ادب ہندوستانی رکھا ہے لیکن حقیقتاً اسے تذکرہ خیال کرنا چاہیئے۔ اس لئے کہ دیباچہ کے سوا پوری کتاب قدیم تذکروں کے طرز پہ لکھی گئی ہے۔ بلکہ یوں کہنا چاہیئے اکثر پرانے تذکروں ہی کی مدد سے حالات واشعار جمع کر دئیے ہیں دیباچہ میں اردو کی ساخت، مزاج اور رسم الخط پر بحث کی گئی ہے۔ اصناف سخن علم بیان و بدیع پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ مسعود سعد سلیمان سے لیکر غالب کے عہد تک کی آٹھ سو سالہ ادبی رفتار کا جائزہ لیا گیا ہے۔ اردو میں مستعمل تلمیحات اور شاعرانہ رموز و علائم کی تشریح بھی کی گئی ہے۔ اس کے بعد تذکرہ نگاری کے انداز میں ہر شاعر اور ادیب کے مختصر حالات اور نمونۂ کلام درج ہے۔

اس تذکرے کے ذریعے بے شمار السیی التصانیف، اخبارات تالیفات، رسائل، قلمی مخطوطات، کلیات و دواوین اور تراجم و منتخبات کا سراغ مل جاتا ہے جو کسی اور جگہ نظر نہیں آتے۔ گویا یہ تذکرہ ایک طرح کا ادبی لغت ہے جس میں اردو زبان و بیان کی ارتقائی منزلوں کے ساتھ ساتھ چھوٹے بڑے ہر قسم کے ادیب و شاعر کا نام مل جاتا ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ گارساں کے بہت بیانات غلط ہیں۔ چونکہ انھوں نے یورپ میں بیٹھ کر صرف اخبارات و رسائل اور احباب سے مراسلات کے ذریعے سارا مواد جمع کیا ہے اس لئے اس میں رطب و یابس سبھی کچھ ہے۔ پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔ اس تذکرے نے اردو میں ادبی تاریخ و تحقیق کے کام کو آگے بڑھانے اور برصغیر سے باہر اردو کو روشناس کرانے میں بڑی مدد کی ہے۔

فہرست شعراو مصنفین

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آباد	مہدی حسن خاں	۱۲	ابوالحسنین	محمد	۲۳	اجودھیا پرشاد	پنڈت
۲	ابجدی	اسمٰعیل	۱۳	ابوالفضل		۲۴	احسان	حافظ عبدالرحمٰن خان
۳	ابراہیم	عادل شاہ	۱۴	العباس		۲۵	احسان	میر شمس الدین
۴	ابراہیم	قاضی ابراہیم بلندی	۱۵	ابجائی رام		۲۶	احسان	میر غلام علی حیدرآبادی
۵	ابراہیم	نواب علی ابراہیم خاں	۱۶	اتحاد	مرزا آغا جان	۲۷	احسان علی	حکیم
۶	ابرام خان	منشی	۱۷	آتش	اتفاق بریلوی	۲۸	احسن	شاہ احسن اللہ
۷	ابرو	شیخ نجم الدین	۱۸	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۹	احسن	محمد
۸	ابل خان	مولوی	۱۹	آتش	مرزا غلام حسین	۳۰	احسن	محمد مولا
۹	ابوالجلال		۲۰	اثل	میر عبدالجلال	۳۱	احسن	مرزا
۱۰	ابوالحسن	امیرالدین احمد	۲۱	اثر	میر محمد دہلوی	۳۲	احسن	مرزا احسن علی دہلوی
۱۱	ابوالحسن	مولوی	۲۲	اثر	نواب حسین علی خاں بہادر	۳۳	احسن	میاں احسن اللہ

۳۴	احسن اللہ	محمد
۳۵	احسن اللہ خاں دہلوی	
۳۶	اختر	مرزا احمد علی
۳۷	احمد	احمد خاں
۳۸	احمد	احمد علی
۳۹	احمد	شاہ غلام احمد کانپوری
۴۰	احمد	شمس الدین
۴۱	احمد	شیخ دہلوی
۴۲	احمد	شیخ حافظ غلام احمد اخوند
۴۳	احمد	شیخ مولوی حافظ الدین
۴۴	احمد	صمصام اللہ
۴۵	احمد	غلام احمد برہانپوری
۴۶	احمد	غلام محمد
۴۷	احمد	غلام محی الدین
۴۸	احمد	فخر الدین
۴۹	احمد	گجراتی
۵۰	احمد	محمد امیر
۵۱	احمد	مولوی اوحد الدین
۵۲	احمد	میر احمد علی
۵۳	احمد	احمد نصیر الدین
۵۴	احمد	نظام الدین
۵۵	احمد	بیگ الدین مرزا
۵۶	احمد حسن	پیر
۵۷	احمد خان	سید
۵۸	احمد شاہ	
۶۰	احمد شاہ بہادر سلطان دہلوی	
۶۱	احمد شریف	
۶۲	احمد صاحب	
۶۳	احمد علی	مولوی میر احمد علی
۶۴	احمد	علی حافظ خان
۶۵	احمد علی خاں مرزا	
۶۶	احمد علی	سید
۶۷	احمد علی مرادابادی	
۶۸	احمد علی شیوراج پوری	
۶۹	احمد گرجانی یا جرجانی	
۷۰	احمد یار	
۷۱	احمد وہاب	
۷۲	احمدی	خواجہ احمد علی
۷۳	احمدی	شیخ احمد وارث
۷۴	احمدی	نظام الدین
۷۵	اختر	ابو منصور ناصر الدین سلطان عالم
۷۶	اختر	قاضی محمد صادق خاں
۷۷	اختر	مرزا اکبر علی
۷۸	اخگر	میاں حیدری
۷۹	اخگر	لالہ سکھ چند
۸۰	اخس	شیخ غلام بلگرامی
۸۱	اخیر	شیخ یزداں بخش
۸۲	ادب	غلام محی الدین
۸۳	ادلاکو	مرزا باقر لکھنوی
۸۴	ادہم	
۸۵	ادہم	رامپوری
۸۶	آرام	خیر اللہ
۸۷	آرام	رائے پریم ناتھ
۸۸	آرام	غلام علی خاں
۸۹	آرام	مکھن لال
۹۰	آرام	مولوی عبد الحفیظ
۹۱	ارتضیٰ	غال
۹۲	ارزانی	محمد
۹۳	آرزو	سراج الدین علی خاں
۹۴	آرزو	مرزا محمد علی لکھنوی
۹۵	ارسی	مولوی محمد
۹۶	ارشاد	انوار علی بیگ
۹۷	ارمان	مرزا شاہ علی
۹۸	امان	نواب مجاہد جنگ
۹۹	آزاد	بورامل
۱۰۰	آزاد	خواجہ زین العابدین
۱۰۱	آزاد	شیخ اسد اللہ
۱۰۲	آزاد	شیخ امیر الدین بریلوی
۱۰۳	آزاد	شیخ عبد اللہ لکھنوی
۱۰۴	آزاد	محمد فاضل
۱۰۵	آزاد	غلام علی
۱۰۶	آزاد	میر غلام علی خاں بلگرامی
۱۰۷	آزاد	میر فقیر اللہ
۱۰۸	آزاد	میر محمد امیر الدین
۱۰۹	آزاد	میر ظفر علی
۱۱۰	آزادہ	آرام
۱۱۱	آزردہ	مولوی اور مفتی صدر الدین خاں
۱۱۲	آزاد	مرزا ابو القاسم لکھنوی
۱۱۳	استاد	شیخ محمد بخش بریلوی
۱۱۴	اسحاق	محمد
۱۱۵	اسحاق	مرزا علی خاں لکھنوی
۱۱۶	اسد	میر افضل
۱۱۷	اسد	لالہ کوت سنگھ
۱۱۸	اسد اللہ خاں نواب	
۱۱۹	اسد علی خاں	
۱۲۰	اسرار لکھنوی	
۱۲۱	اسمد	مرزا اسمد بخت

۱۲۲	اسفان	
۱۲۳	اسفر	مولوی سید امجد علی
۱۲۴	اسغل	نصرانی
۱۲۵	اسلام	شیخ الاسلام
۱۲۶	اسماعیل	حاجی مولوی محمد
۱۲۷	اسماعیل	مرزا محمد
۱۲۸	اسماعیل خاں	محمد
۱۲۹	اسی	رامپوری
۱۳۰	اسیر	BALTZAR SAMRU
۱۳۱	اسیر	خلیفہ سید گلزار علی
۱۳۲	اسیر	منشی مظفر علی تدبیر الدولہ
۱۳۳	اسیر	میر ہدایت علی
۱۳۴	اشتر	میر محمد
۱۳۵	اشتیاق	مولوی شاہ ولی اللہ
۱۳۶	اشراف	حکیم محمد رضا لکھنوی
۱۳۷	اشراف	میر اور منشی اشرف علی دہلوی
۱۳۸	اشرف	حافظ غلام اشرف خاں
۱۳۹	اشرف	شیخ اشرف علی
۱۴۰	اشرف	حسین
۱۴۱	اشرف	اشرف علی
۱۴۲	اشرف	مولوی اشرف حسین
۱۴۳	اشرف	محمد اول اور ثانی
۱۴۴	اشرف	خاں
۱۴۵	اشرف خاں	منشی
۱۴۶	اشرف علی	
۱۴۷	اشفاق	شیخ سرفراز علی لکھنوی
۱۴۸	آشفتہ	مرزا رضا علی خاں
۱۴۹	آشفتہ	جرات الدولہ لکھنوی
۱۵۰	آشفتہ	
۱۵۱	آشفتہ	سید منور علی خان
۱۵۲	اشک	محمد خلیل علی خاں
۱۵۳	اشک	رامپوری
۱۵۴	اشک	مولوی ہادی علی لکھنوی
۱۵۵	اشک	سید علی محسن لکھنوی
۱۵۶	اشکن	مرزا غلام محی الدین
۱۵۷	اشکن	میر وارث علی
۱۵۸	آشنا	میر زین العابدین
۱۵۹	آشنا	منا سنگھ دہلوی
۱۶۰	آشنا	حکیم میر علی
۱۶۱	آشنا	مرزا جگن
۱۶۲	آشنا	سید محمد لکھنوی
۱۶۳	آشوب	میر امداد علی خان دہلوی
۱۶۴	اصالت	سید فضل علی لکھنوی
۱۶۵	آصف	
۱۶۶	اصغر	میر یا میر اصغر علی
۱۶۷	اصغر	رائے کومت سنگھ
۱۶۸	اصغر	علی اصغر خاں
۱۶۹	اصغر	میر اصغر علی
۱۷۰	اصغر	میر امجد علی
۱۷۱	اصغر حسین	سید
۱۷۲	اصغر علی	
۱۷۳	اضطراب	
۱۷۴	اصغری	محمد ظہیر الدین
۱۷۵	اظہر	شیخ صابر علی
۱۷۶	اظہر	خواجہ دہلوی
۱۷۷	اظہر	سید علی حسین
۱۷۸	اظہر	شیخ اور مولوی کرامت علی
۱۷۹	اظہر	میر غلام علی دہلوی
۱۸۰	اعجاز	نواب اصغر علی خاں لکھنوی
۱۸۱	اعجاز	شیخ کرامت علی
۱۸۲	اعزاز	میر باقر علی لکھنوی
۱۸۳	اعظم	محمد
۱۸۴	اعظم	شاہ محمد
۱۸۵	اعظم	مرزا اعظم علی بیگ
۱۸۶	اعظم	منشی علی
۱۸۷	اعظم	مرزا اعظم شاہ
۱۸۸	اعلیٰ	میر علی دہلوی
۱۸۹	آغا	سید آغا علی لکھنوی
۱۹۰	آغا	حسن لکھنوی
۱۹۱	آغاز	
۱۹۲	آفاق	
۱۹۳	آفاق	میر حسن علی لکھنوی
۱۹۴	آفتاب	شاہ عالم ثانی
۱۹۵	آفریں	سید قلندر بخش
۱۹۶	افسر	نواب احمد یار خاں
۱۹۷	افسر	نصرت خاں
۱۹۸	افسر	غلام اشرف
۱۹۹	افسر	مرزا غفور بیگ
۲۰۰	افسردہ	مرزا پناہ علی بیگ لکھنوی
۲۰۱	افسوس	میر شاہ علی
۲۰۲	افسون	منشی رونق علی
۲۰۳	افصح	شاہ فصیح
۲۰۴	افصح	آغا حیدر علی
۲۰۵	افضل	منشی اسد اللہ احسن یار خاں
۲۰۶	افضل	کمال شاہ محمد الہ آبادی
۲۰۷	افضل	محمد
۲۰۸	افضل	شاہ غلام اعظم

۲۰۹	افضل	علی میر	۲۳۸	اللہ صاحب	میاں بابر	۲۶۷	امیر	نواب محمد یار خاں
۲۱۰	افغان	امام علی لکھنوی	۹۳۹	الہی بخش	مولوی	۲۶۸	امیر	امیر الدولہ نوازش خاں دہلوی
۲۱۱	انگار	میر جنون	۲۴۰	الہی بخش	الضاری	۲۶۹	امیر	شیخ امیر بخش
۲۱۲	اکبر	نواب محمد اکبر خاں	۲۴۱	امام		۲۷۰	امیر	شیخ امیر بخش
۲۱۳	اکبر	محمد قاسم	۲۴۲	امام الدین حکیم		۲۷۱	امیر	شیخ امیر الدین
۲۱۴	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں	۲۴۳	امام الدین	مولوی	۲۷۳	امیر	شیخ امیر علی
۲۱۵	اکبر	منشی مرزا احمد علی الہ آبادی	۲۴۴	امام الدین	نواب	۲۷۳	امیر	امیر الدولہ دہلوی
۲۱۶		نواب اکبر خاں بہادر دہلوی	۲۴۵	امام الدین علی	سید دہلوی	۲۷۴	امیر	شیخ محمد امیر
۲۱۷	اکبر	حاجن شاہ	۲۴۶	امام بخش	کشمیری	۲۷۵	امیر	منشی احمد لکھنوی
۲۱۸	اکبر	علی مولوی	۲۴۷	امام بخش	صاحب خاں	۲۷۶	امیر	محمد
۲۱۹	اکبر	علی دیوان امرناتھ	۲۴۸	امام علی		۲۷۷	امیر احمد	محمد
۲۲۰	اکرام	حکیم اکرام اللہ خاں دہلوی	۲۴۹	امان	خواجہ امام بخش	۲۷۸	امیر الدین	شیخ
۲۲۱	اکرام	خواجہ محمد دہلوی	۲۵۰	امان	خواجہ بدر الدین خاں دہلوی	۲۷۹	امیر علی	سید
۲۲۲	اکرام	علی مولوی	۲۵۱	امانت	سید آغا حسن موسوی دہلوی	۲۸۰	امین	خواجہ محمد امین الدین
۲۲۳	آگاہ	میر حسن علی	۲۵۲	امانت رائے		۲۸۱	امین	میر علی
۲۲۴	آگاہ	نور خاں	۲۵۳	امان	خواجہ امان بخش	۲۸۲	امین	محمد امین
۲۲۵	آگاہ	محمد صلاح دہلوی	۲۵۴	امان	شیخ دہلوی	۲۸۳	امین	میر محمد
۲۲۶	الف	رائے منگل سنگھ	۲۵۵	امجد	مولوی محمد دہلوی	۲۸۴	امین	مرزا محمد اسمٰعیل دہلوی
۲۲۷	الفت		۲۵۶	امجد	میر حسن علی خان	۲۸۵	امین	امین الدین خاں
۲۲۸	الفت	محمد	۲۵۷	امجد	علی خاں نواب	۲۸۶	امین چند	منشی
۲۲۹	الفت	شاہ الفت حسین	۲۵۸	امداد علی	سید	۲۸۷	امین خاں	خواجہ
۲۳۰	الم	محمد علی	۲۵۹	امراؤ سنگھ	راؤ	۲۸۸	استظار ،	علی نقی خاں دہلوی
۲۳۱	الم	میر صاحب دہلوی	۲۶۰	امن	دہلوی	۲۸۹	انجام	نواب عمدۃ الملک امیر خان
۲۳۲	الم	آغا مہدی لکھنوی	۲۶۱	امن	رشن بیگ دہلوی	۲۹۰	انجام	وزیر علی
۲۳۳	الم	میر صاحب دہلوی	۲۶۲	امید	علی نواب خاں	۲۹۱	اندوہان	منشی
۲۳۴	الم	آغا مہدی دہلوی	۲۶۳	امید	مرزا محمد رضا قزلباش ہمدانی	۲۹۲	اندوہ	سید علی حسین خان دہلوی
۲۳۵	الہا		۲۶۴	امید	حیدر آبادی	۲۹۳	اندو	مرزا عبد الغفور بیگ دہلوی
۲۳۶	الہام	شیخ شرف الدین یا شاہ ملول	۲۶۵	امید	مولوی فرحت علی عادل پوری	۲۹۴	السان	امیر السد العلہ یار خاں
۲۳۷	الہام	نفائس بیگ	۲۶۶	امید	سنگھ	۲۹۵	انسب	میر ابو طالب لکھنوی

۲۹۶	النسخ	سید نواب لکھنوی
۲۹۷	انیس	سید محمد مرزا
۲۹۸	انیس	ببر علی لکھنوی
۲۹۹	انشا	حکیم میر انشاء اللہ خان
۳۰۰	انصاف	شیخ محمد مہدی
۳۰۱	انصاف	عبدالرحمٰن خاں
۳۰۲	انند داس	
۳۰۳	انوار	
۳۰۴	انوار	آفتاب رائے
۳۰۵	انوار	غلام علی
۳۰۶	انور	سید مہدی حسن لکھنوی
۳۰۷	انور	محمد
۳۰۸	انور	ولی محمد خان
۳۰۹	انیس	امیر الدولہ الٰہی بخش خان
۳۱۰	انیس	حمید احسن
۳۱۱	آوارہ	میر محمد کاظم
۳۱۲	آواری	ابن نشاطی
۳۱۳	اوباش	شیخ امیر الزمان بجنوری
۳۱۴	اوج	عبداللہ
۳۱۵	اوج	مرزا علی حسین لکھنوی
۳۱۶	اوج	مولوی امان الدین
۳۱۷	اوج	میر محمد جان
۳۱۸	اوصاف	
۳۱۹	اولاد	میر اولاد علی
۳۲۰	اولہ	میر
۳۲۱	اولیا	میر
۳۲۲	اویس	شیخ غلام محی الدین
۳۲۳	آہ	میر اکبر علی خلاق لکھنوی
۳۲۴	آہ	میر مہدی

۳۲۵	ابتری داس	
۳۲۶	ایجاد	مرزا آغا خان
۳۲۷	ایما	سید حسین علی خان
۳۲۸	ایمان	شیر محمد خان صاحب
۳۲۹	ایمان	سید محمد خان حیدرآبادی
	(ب)	
۳۳۰	باسط خان	لالہ آنند سروپ
۳۳۱	باسط خاں	
۳۳۲	باطن	حکیم غلام قطب الدین
۳۳۳	باقر	
۳۳۴	باقر	مولوی محمد علی
۳۳۵	باقر	میر باقر علی خان
۳۳۶	باقر	نواب محمد باقر خان لکھنوی
۳۳۷	بت	میر لقا خان
۳۳۸	بلاقی	سیّد
۳۳۹	بلدیو بخش	منس
۳۴۰	بلدیو	سہلے
۳۴۱	بندرابن	
۳۴۲	بندگی	بہادر نواب
۳۴۳	بندہ مل	لالا
۳۴۴	بنسی دھر	پنڈت
۳۴۵	بوٹا مل	لالا
۳۴۶	بہادر	پنڈت راجہ رام
۳۴۷	بہادر	مرزا الدین
۳۴۸	بہادر	مرزا علی لکھنوی
۳۴۹	بہادر	منشی لالا رائے چند
۳۵۰	بہادر سنگھ دہلوی	
۳۵۱	بہادر	علی میر دہلوی
۳۵۲	بہادری لال پنڈت	

۳۵۳	بھانجہ	بھانجی شاہ
۳۵۴		مولوی عبدالمجید
۳۵۵	بجیرول پرشاد	
۳۵۶	بیاض	
۳۵۷	بیان	احسن اللہ
۳۵۸	بیباک	میر زین علی
۳۵۹	بیباک	بہادر سنگھ دہلوی
۳۶۰	بیتاب	پنڈت مہتاب رائے دہلوی
۳۶۱	بیتاب	سنتوکھ رائے
۳۶۲	بیتاب	سید کلب علی
۳۶۳	بیتاب	شاہ محمد علی الہ آبادی
۳۶۴	بیتاب	سیوک رام
۳۶۵	بیتاب	شیخ خیر الدین
۳۶۶	بیتاب	شیخ ولی اللہ
۳۶۷	بیتاب	عباس علی خاں
۳۶۸	بیتاب	محمد اسماعیل دہلوی
۳۶۹	بیتاب	مرزا کلو بہادر
۳۷۰	بیتاب	میر بدن دہلوی
۳۷۱	بیتاب	نواب احمد بخش خان
۳۷۲	بے جان	راجہ زور آور خان
۳۷۳	بے جان	شیر سنگھ
۳۷۴	بے جان	عزیز خان
۳۷۵	بیچارہ	
۳۷۶	بے خبر	لکھنوی
۳۷۷	بے خبر	محمد بیگ خیر آبادی
۳۷۸	بے خواب	
۳۷۹	بیخود	لالہ نرائن داس
۳۸۰	بیخود	سید اولاد میر ہادی علی
۳۸۱	بیخود	ہدایت علی دہلوی

۳۸۳	بیدار	منشی بے سمن لال	۴۱۱	پروانہ	سید پروانہ علی شاہ مرادآبادی	۴۳۹	تحسین	سید یا میر محمد عطا حسین خاں
۳۸۴	بیدار	میر محمد علی یا میر محمود علی	۴۱۲	پروانہ	راجہ یار رائے جسونت سنگھ لکھنوی	۴۴۰	تحسین الدین	شیخ
۳۸۵	بیدل	خواجہ غلام حسین	۴۱۳	پریاداس	دہلوی	۴۴۱	تحمل	لکھنوی
۳۸۶	بیدل	محمد بخش اللہ	۴۱۴	پریشان	میر محمد واجد	۴۴۲	تحیر	میاں غلام مصطفےٰ
۳۸۷	بیدل	مرزا عبدالقادر	۴۱۵	پریشان	میر محمد واجد	۴۴۳	تحیر	دہلوی
۳۸۸	بیدم	حافظ قلندر بخش	۴۱۶	پریم ناتھ	رائے	۴۴۴	تحیر	مرزا احمد بیگ لکھنوی
۳۸۹	بیربل		۴۱۷	پذیر	سید نثار علی	۴۴۵	تدبیر	مرزا اسکندر قدر لکھنوی
۳۹۰	بیرنگ	دلاور علی خان	۴۱۸	پناہ علی	منشی میر	۴۴۶	تراب	نواب مرزا ابو تراب خاں بہادر لکھنوی
۳۹۱	بیزار	حسین بخش	۴۱۹	پنچھی	شاہ دہلوی	۴۴۷	تراب	مولوی شاہ تراب علی
۳۹۲	بےصبر	منشی مکند	۴۲۰	چھندن لال	لالا	۴۴۸	تر	
۳۹۳	بےقرار	سید کاظم حسین دہلوی	۴۲۱	پیارے لال	منشی یا لالہ	۴۴۹	ترسان	میر بہادر علی لکھنوی
۳۹۴	بےقید	سید فضائل علی خان	۴۲۲	پیام	شرف الدین علی خاں	۴۵۰	ترقی	میر محمد تقی خان
۳۹۵	بیکس	سید میر امام بخش	۴۲۳	پیر		۴۵۱	ترقی	وزیر آصف الدولہ
۳۹۶	بیکس	مرزا محمد عظیم آبادی			(ت)	۴۵۲	تبریزی	مولوی میر محمد علی
۳۹۷	بےکل	سید عبدالوہاب	۴۲۴	تاب	تاب رائے	۴۵۳	تسخیر	شاہزادہ علی وقار
۳۹۸	بیمار		۴۲۵	تاباں	میر عبدالحی دہلوی	۴۵۴	تسکین	پنڈت گنگاداس کشمیری
۳۹۹	بےنوا		۴۲۶	تاثیر	لالہ کنہیا لال فرخ آبادی	۴۵۵	تسکین	میر حسین دہلوی
۴۰۰	بےنوا	مقبول شاہ	۴۲۷	تارک	زاہد بیگ دہلوی	۴۵۶	تسکین	میر سعادت علی
۴۰۱	بینی نرائن		۴۲۸	تاتا	ابوالحسن	۴۵۷	تسلیم	محمد اکبر خان افغانی
۴۰۲	بیہوش	شیخ دیدار بخش	۴۲۹	تائب	حافظ عبداللہ	۴۵۸	تسلیم	شیخ امیر اللہ فیض آبادی
۴۰۳	بیہوش	منشی گردیال	۴۳۰	تپاں	مرزا بیگ خان	۴۵۹	تسلیم	منشی محمد انور حسین
۴۰۴	بیہوش	منشی میر عبدالرشید خاں	۴۳۱	تپش	مرزا محمد اسماعیل	۴۶۰	تسلیم	میر شجاعت علی دہلوی
		(پ)	۴۳۲	تپش	میر محمد اسماعیل	۴۶۱	تسلی	
۴۰۵	پاکباز	میاں یا میر صلاح الدین	۴۳۳	ٹھہر چند	لالا	۴۶۲	تصدق	تصدق حسین لکھنوی
۴۰۶	پتھر سنگھ		۴۳۴	تجرد	میر عبداللہ	۴۶۳	تصور	ذکی الدولہ میر تصور علی
۴۰۷	پربھوداس	بابو	۴۳۵	تجلی	میر حسن دہلوی	۴۶۴	تصور	سید رجب علی دہلوی
۴۰۸	پربھو	دیال	۴۳۶	تجلی	شاہ تجلی علی حیدرآبادی	۴۶۵	تصور	میر ادر سید احسان حسین
۴۰۹	پربھودیال		۴۳۷	تجلی	میر محمد حسین	۴۶۶	تصویر	
۴۱۰	پرسن کمار تر	بابو	۴۳۸	تجمل	محمد عظیم بیگ لکھنوی	۴۶۷	تعالی	میر شمس الدین

۴۶۸	تعشق	راجہ تعشق حسین غلام
۴۶۹	تعشق	سید مرزا لکھنوی
۴۷۰	تعشق	مولوی یا میر سید محمد
۴۷۱	تفتہ	منشی ہرگوپال سکندرآبادی
۴۷۲	تقی	محمد تقی خاں
۴۷۳	تقی	سید اور میاں محمد دہلوی
۴۷۴	تقی	حافظ
۴۷۵	تلی پال	پادری
۴۷۶	تلی رام	لالا
۴۷۷	تاک چند	
۴۷۸	تمکین	بھگت پال پنڈت
۴۷۹	تمکین	میر ثناء علی
۴۸۰	تمکین	میر سراج الدین
۴۸۱	تمکین	میاں یا میر صلاح الدین دہلوی
۴۸۲	تمکین	محمد یوسف
۴۸۳	تمکین	میر سراج الدین
۴۸۴	تمنا	میر اسد علی
۴۸۵	تمنا	محمد اسحاق
۴۸۶	تمنا	مرزا مغل خان یا خان
۴۸۷	تمنا	خواجہ محمد علی عظیم آبادی
۴۸۸	تمنا	عباس علی
۴۸۹	تمیز	منشی کالی رائے
۴۹۰	تنویر	میر کاظم حسین
۴۹۱	تنہا	محمد عیسیٰ
۴۹۲	تنہا	سعد اللہ خان
۴۹۳	تنہا	شیخ عرض علی
۴۹۴	تنہا	منشی اور سید کفایت علی
۴۹۵	توانا	سید اکرام علی فتح پوری
۴۹۶	توقیر	لالہ نرائن داس فرخ آبادی

۴۹۷	توقیر	عبدالقادر
۴۹۸	توقیر	شیخ احسان اللہ
۴۹۹	تماس	جان دہلوی
۵۰۰	تھانیسری	شاہ امام بخش
	(ث)	
۵۰۱	ثابت	اسالت خاں
۵۰۲	ثابت	دکنی حیدرآبادی
۵۰۳	ثابت	شجاعت اللہ خان
۵۰۴	ثابت	مرزا تمیز الدین بہادر
۵۰۵	ثاقب	مرزا مہدی لکھنوی
۵۰۶	ثاقب	سید شمس الدین دہلوی
۵۰۷	ثاقب	میاں شہاب الدین
۵۰۸	ثاقب	میر غالب الدین
۵۰۹	ثروت	درویش علی
۵۱۰	ثروت	مرزا محمد صادق دہلوی
۵۱۱	ثروت	منشی غلام مخدوم
۵۱۲	ثمر۔ ثریا	سید ابوتراب لکھنوی
۵۱۳	ثمر	مرزا علی لکھنوی
۵۱۴	ثمر	قاضی ثناء اللہ خاں فرخ آبادی
۵۱۵	ثنا	میر شمس الدین عظیم آبادی
	(ج)	
۵۱۶	جام	کنور سین
۵۱۷	جامن	
۵۱۸	جان	جان عالم خان
۵۱۹	جان	جان علی شاہ
۵۲۰	جان	میر یاد علی جان صاحب
۵۲۱	جانسی یا جانش	ملک محمد
۵۲۲	جذب	سید میر عزت اللہ خان
۵۲۳	جذبی	ابوعبداللہ محمد

۵۲۴	جرات	
۵۲۵	جرات	مرزا قلندر بخش دہلوی
۵۲۶	جرات	میر محمد حسین
۵۲۷	جرات	میر شبیر علی
۵۲۸	جرات	میر محمد رضا
۵۲۹	جراح	غلام نصیر کشمیری
۵۳۰	جری	مرزا سرفراز علی
۵۳۱	جریع	مرزا سرفراز علی
۵۳۲	جعفر	شریف یا لالا میاں
۵۳۳	جعفر دیا جعفری مرزا	
۵۳۴	جعفر علی خاں دہلوی	
۵۳۵	جعفری	لکھنوی
۵۳۶	جگ نرائن	پنڈت
۵۳۷	جگل کشور	
۵۳۸	جگن	میاں
۵۳۹	جگناتھ	منشی
۵۴۰	جگنو	میاں
۵۴۱	جلا	نواب مرزا واجد علی خان لکھنوی
۵۴۲	جلال	
۵۴۳	جلال	ضامن علی لکھنوی
۵۴۴	جلال	جلال الدین حسین لکھنوی
۵۴۵	جلال	ملا یا ملاں بریلوی
۵۴۶	جلال	مرزا ایزد علی سید
۵۴۷	جلال الدین	
۵۴۸	جلیس	نواب مہدی علی خاں
۵۴۹	جلیس	محمد
۵۵۰	جمال	علی
۵۵۱	جمال الدین	نقیر بند
۵۵۲	جمال الدین خان محمد	

۵۵۳	جمشید	مرزا جمشید بیگ
۵۵۴	جمنا پرشاد	منشی
۵۵۵	جمیل الدین	
۵۵۶	جنت	علی ہادی لکھنوی
۵۵۷	جنون	جینا پرشاد لکھنوی
۵۵۸	جنون	شیخ شاہ غلام مرتضیٰ الہ آبادی
۵۵۹	جنون	شیخ محمد فرخ الاسلام دہلوی
۵۶۰	جنون	محمد جنون
۵۶۱	جنون	مرزا انجف علی خان
۵۶۲	جنون	مرزا افضل یا فیض علی لکھنوی
۵۶۳	جنون	میر مہدی
۵۶۴	جنون	نواب مہدی خان
۵۶۵	جوالا پرشاد	جوالا بھائی گڑگانوی
۵۶۶	جوالا شنکر	
۵۶۷	جوان	شیخ محب اللہ دہلوی
۵۶۸	جوان	مرزا کاظم علی دہلوی
۵۶۹	جوان	مرزا نعیم بیگ
۵۷۰	جواہر	میاں مکھو
۵۷۱	جواہر	سنگھ
۵۷۲	جواہر لال	حکیم
۵۷۳	جودب	رائے ہرداب رام
۵۷۴	جوش	رحیم اللہ
۵۷۵	جوش	محمد نظام الدین
۵۷۶	جوش	مرزا شیخ و نیاز احمد
۵۷۷	جوش	نواب احمد حسین خان بہادر
۵۷۸	جوشش	شیخ محمد روشن
۵۷۹	جولاں	
۵۸۰	جولاں	میر حسن یا حسن علی خان
۵۸۱	جولاں	میر بہادر علی شاہ دہلوی

۵۸۲	جواہر	پنڈت دینا ناتھ لکھنوی
۵۸۳	جواہر	دیوالی سنگھ
۵۸۴	جوہر	مرزا احمد علی خان
۵۸۵	جوہر	منشی شیو رام
۵۸۶	جوہر	منشی لالا جواہر سنگھ
۵۸۷	جوہری	اندر جیت
۵۸۸	جوہری	مولوی آیت اللہ
۵۸۹	جویا	راجہ محمد حسین علی خان
۵۹۰	جویا	شیخ علی حسین
۵۹۱	جہاندار	مرزا جواں بخت شاہ
۵۹۲	جہانگیر	میر جہانگیر بیگ دہلوی
۵۹۳	جیمن	لالہ جھمن
۵۹۴	جے دیال سنگھ	
۵۹۵	جے گوپال	
۵۹۶	جیلانی	غلام
۵۹۷	جینا	جھنیا بیگم نواب
۵۹۸	جھون	مولا محمد
۵۹۹	جھون	داس لالہ
۶۰۰	(چ)	
۶۰۰	چراغ	سراج ثانی
۶۰۱	چراغ شاہ	ملتانی
۶۰۲	چرکین	شیخ باقر علی
۶۰۳	چرنجی لال	منشی
۶۰۴	چشتی	مولوی نور احمد
۶۰۵	چمپا	
۶۰۶	چمن لال	منشی
۶۰۷	چنتامن	پنڈت
۶۰۸	چندابائی	
۶۰۹	چندر ناتھ یا چند ناتھ پالو	

۶۱۰	چندریکا پرشاد	
۶۱۱	چوگان	بابر علی شاہ دہلوی
۶۱۲	چوگان	
۶۱۳	چھپنا	
	(ح)	
۶۱۴	حاتم	سید حاتم علی خان
۶۱۵	حاتم	شیخ ظہور الدین
۶۱۶	حاتم	مرزا حاتم علی بیگ
۶۱۷	حاذق	
۶۱۸	حاضر	محمد شاہ
۶۱۹	حافظ	حیدرآبادی
۶۲۰	حافظ	محمد اشرف
۶۲۱	حافظ	شجاع الدین
۶۲۲	حافظ	خیر اللہ دہلوی
۶۲۳	حافظ	صدر الاسلام خان بہادر
۶۲۴	حاکم	شاہ صاحب لاہوری
۶۲۵	حالی	میر محبت علی خان
۶۲۶	جاوید حسین سید	
۶۲۷	حامد	مرزا محمد علی
۶۲۸	حب	قاضی یا میر محمد علی
۶۲۹	حبیب	مراد آبادی
۶۳۰	حبیب حسین سید دہلوی	
۶۳۱	حبیب اللہ	
۶۳۲	حبیب اللہ بیگ دہلوی	
۶۳۳	حجام	عنایت اللہ
۶۳۴	حلیف	خواجہ مکرم خان دہلوی
۶۳۵	حزین	
۶۳۶	حزین	ابوالخیر دہلوی
۶۳۷	حزین	شیخ محمد علی

۶۳۸	حزیں	میر محمد باقر دہلوی
۶۳۹	حزیں	میر خجستہ بخت بہادر
۶۴۰	حزیں	میر بہادر علی
۶۴۱	حسام	نواب حسام الدولہ لکھنوی
۶۴۲	حسام	چودھری حسام الدین علی
۶۴۳	حسرت	مرزا جعفر علی
۶۴۴	حسرت	میر محمد حیات
۶۴۵	حسرت	میاں رسول بخش بدایونی
۶۴۶	حسرت	خیر الدین محمد الہ آبادی
۶۴۷	حسرت	ذکی رام
۶۴۸	حسن	خواجہ دہلوی
۶۴۹	حسن	سید نجیب الدین یا موید الدین
۶۵۰	حسن	میر غلام یا میر حسن دہلوی
۶۵۱	حسن	میر محمد دہلوی
۶۵۲	حسن	حافظ ابوالحسن
۶۵۳	حسن	مرزا محمد حسن یا مرزا حسن
۶۵۴	حسن	مولوی حسن علی خاں کشمیری
۶۵۵	حسن	جمال الدین
۶۵۶	حسن	حافظ محمد
۶۵۷	حسن	اقتدار الدولہ مہدی علی خاں بہادر لکھنوی
۶۵۸	حسن	نواب مرزا حسین
۶۵۹	حسین	سید محمد لکھنوی
۶۶۰	حسن	احمد
۶۶۱	حسن	علی خان کرمانی
۶۶۲	حسن	علی خان محمد
۶۶۳	حسن	رضوی میر لکھنوی
۶۶۴	حسن	اقتدار الدولہ میر مہدی علی خاں بہادر
۶۶۵	حسن	میر غلام حسن
۶۶۶	حسیب	

۶۶۷	حسین	منشی سید غلام حسین لکھنوی
۶۶۸	حسین	میر بہادر علی
۶۶۹	حسین	حکیم میر حسین
۶۷۰	حسین	نواب غلام حسین خاں
۶۷۱	حسین	احسن الدولہ محمد علی خاں
۶۷۲	حسین	حکیم تصدق حسین
۶۷۳	حسین	سید
۶۷۴	حسین بخش	شان
۶۷۵	حسین علی	سید
۶۷۶	حسین علی خاں مرزاپوری	
۶۷۷	حسینی	
۶۷۸	حصین	امجد حسین علی خاں بہادر
۶۷۹	حشم	ہری شنکر پرشاد
۶۸۰	حشمت	محتشم علی خاں دہلوی
۶۸۱	حشمت	مرزا فخر الدین
۶۸۲	حشمت	میر محمد علی خاں کشمیری
۶۸۳	حضور	شیخ غلام یحییٰ
۶۸۴	حضور	لالہ بالمکند دہلوی
۶۸۵	حضور	منشی میاں عبدالبصیر
۶۸۶	حضوری	مولوی مظہر علی
۶۸۷	حفیظ	محمد
۶۸۸	حفیظ احمد خاں	
۶۸۹	حقیر	میر امام الدین دہلوی
۶۹۰	حقیر	میر نبی بخش
۶۹۱	حقیر	شیخ سہلائے میرٹھی
۶۹۲	حقیقت	سید نور میر شاہ حسین خاں
۶۹۳	حکیم نہال الدین	
۶۹۴	حکیم	چند منشی
۶۹۵	حکومت رائے	

۶۹۶	حکیم	میر محمد علی لکھنوی
۶۹۷	حکیم	میر محمد ابراہیم لکھنوی
۶۹۸	حکیم	محمد اشرف خان دہلوی
۶۹۹	حلیم	شاہزادہ مرزا احمد سعید الدین بہادر
۷۰۰	حملیت	حیدرآبادی
۷۰۱	حمزہ	شاہ
۷۰۲	حمزہ	شیخ علی
۷۰۳	حمید	میر
۷۰۴	حمید الدین	سید میاری
۷۰۵	حمید باری	
۷۰۶	حنا	عبدالکریم خاں لکھنوی
۷۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین
۷۰۸	حیات	حافظ محمد
۷۰۹	حیات	محمد
۷۱۰	حیات علی	سید شکوہ آبادی
۷۱۱	حیدر	غلام حیدر
۷۱۲	حیدر	میر شاہ حیدر دکنی
۷۱۳	حیدر	میر حیدر علی خان
۷۱۴	حیدر	حسام الدین
۷۱۵	حیدر	سید کمال الدین لکھنوی
۷۱۶	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی
۷۱۷	حیدر	میر حیدر علی
۷۱۸	حیدر	حیدر بخش جونپوری
۷۱۹	حیدر	میر مراد علی
۷۲۰	حیدر	امیر نواب محمد علی خاں بہادر
۷۲۱	حیدر	جنگ بہادر
۷۲۲	حیدری	شیخ غلام علی دہلوی
۷۲۳	حیدری	منشی یا میر سید محمد حیدر بخش
۷۲۴	حیدری	مرزا علی حسین

۷۲۵	حیراں	میر حیدر علی دہلوی	۷۵۳	خالق	مرزا ظہور علی	۷۸۲	خود غرض	
۷۲۶	حیراں	حافظ لبقاء اللہ	۷۵۴	خالق	کرامت اللہ خان	۷۸۳	خورشید علی	
۷۲۷	حیراں	لالہ جگن ناتھ	۷۵۵	خالق	عبد الخالق	۷۸۴	خورشید	خوش وقت علیخاں
۷۲۸	حیراں	میر منو	۷۵۶	خالق	شیخ خالق بخش	۷۸۵	خوشدل	لالہ گوبند لال
۷۲۹	حیراں	مرزا علی حسین	۷۵۷	خان	اشرف خان دہلوی	۷۸۶	خوشدل	بنگا مل
۷۳۰	حیرت	میر مراد علی	۷۵۸	خان	محمد	۷۸۷	خوشدل	وصول دہلوی
۷۳۱	حیرت	غلام فخر الدین خان	۷۵۹	خاندان		۷۸۸	خوش رس یا خوش	حافظ غلام محمد
۷۳۲	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد	۷۶۰	خاندان	سید محمد خان	۷۸۹	خوف	کمال الدین محمد شبناتی
۷۳۳	حیرت	خواجہ کلن	۷۶۱	خائن		۷۹۰	خیال	سنگھ رائے دہلوی
۷۳۴	حیرت	شیخ رحم علی	۷۶۲	خاور	محمد اکبر	۷۹۱	خیال	جانا ناتھ
۷۳۵	حیرت	میر محمد حسین	۷۶۳	خدمت	فرحت علی لکھنوی	۷۹۲	خیر	میاں خیر اللہ
۷۳۶	حیرت	میر سیدن	۷۶۴	خرد	نواب فخر الدین خان		(د)	
۷۳۷	حیرت	جعفر علی	۷۶۵	خرسند		۷۹۳	دائرہ	شاہزادہ مرزا دارابخت بہادر
۷۳۸	حیف	میر چراغ علی جونپوری	۷۶۶	خستہ	محمد عبد اللہ خان	۷۹۴	داغ	
۷۳۹	حیف	موتی لال	۷۶۷	خستہ		۷۹۵	داغ	میر مہدی
۷۴۰	حیف	شیخ محمد جامی	۷۶۸	خسرو	خواجہ ابوالحسن یا امیر خسرو دہلوی	۷۹۶	دانا	شیخ فضل علی خان دہلوی
		(خ)	۷۶۹	خطا	مرزا افضل بیگ لکھنوی	۷۹۷	دانا	روشن لال لکھنوی
۷۴۱	خادم	خادم حسین خاں	۷۷۰	خفی	مرزا محمد لکھنوی	۷۹۸	داور	داور خان
۷۴۲	خادم	نواب خادم حسین خاں دہلوی بہادر	۷۷۱	خلق	رائے چند رائے	۷۹۹	دائم	علی
۷۴۳	خادم	خادم علی خاں	۷۷۲	خلق	میر احسن	۸۰۰	داؤد	دہلوی
۷۴۴	خادم	سید حیدر علی	۷۷۳	خلیق	میر مستحسن لکھنوی	۸۰۱	دبیر	مرزا سلامت علی دہلوی
۷۴۵	خادم	فضلہ	۷۷۴	خلیل	سید ابراہیم علی	۸۰۲	درخشاں	سید علی خاں لکھنوی
۷۴۶	خادم علی	شیخ	۷۷۵	خلیل	شیخ محمد خلیل لکھنوی	۸۰۳	درخشاں	مرزا بنگا بیگ
۷۴۷	خاص		۷۷۶	خلیل	میر دوست علی	۸۰۴	درد	خواجہ میر محمد یا میاں صاحب دہلوی
۷۴۸	خاکسار	شاہ محمد یار	۷۷۷	خلیل	نواب شرف الدولہ محمد علی ابراہیم خاں لکھنوی	۸۰۵	درد	میر کرم اللہ خان دہلوی
۷۴۹	خاکسار	غلام محی الدین خان	۷۷۸	خلیل احمد		۸۰۶	دردمند	میر کریم اللہ
۷۵۰	خاکسار	میر سبحان علی	۷۷۹	خیال	غلام حسین خان	۸۰۷	دردمند	محمد فقیہ صاحب
۷۵۱	خاکی	غلام حیدر بیگ	۷۸۰	خواجہ	منشی نجف علی بنارسی	۸۰۸	درویش	میر شاہ علی
۷۵۲	خالد	بدر النساء بیگم	۷۸۱	خوجم	خواجہ سلطان	۸۰۹	دریا	پنڈت رتن ناتھ

۸۱۰	دریغ	میرزین العابدین
۸۱۱	دل	آزاد خان
۸۱۲	دل	پنڈت دہلوی یا دیبی پرشاد
۸۱۳	دل	زور آور خان
۸۱۴	دل	شاہ فتح محمد
۸۱۵	دل	شیخ محمد عابد
۸۱۶	دل	غلام مصطفی خان دہلوی
۸۱۷	دل	بدھو رام فرخ آبادی
۸۱۸	دل	مولوی شمس الدین دہلوی
۸۱۹	دل	میر مہدی
۸۲۰	دل	نواب عماد الملک
۸۲۱	دلیر	
۸۲۲	دل خوش	کنور بہادر سنگھ
۸۲۳	دل سوز	خیراتی خان
۸۲۴	دلگیر	میاں جگن لال
۸۲۵	دلہن	بیگم
۸۲۶	دلیر	شاہ عظیم آبادی
۸۲۷	دلیل	منشی کھاس خان
۸۲۸	ڈنگر سنگھ	
۸۲۹	دوست	
۸۳۰	دوست	دوست محمد سکندر آبادی
۸۳۱	دوست	شیخ غلام حیدر
۸۳۲	دیدار	
۸۳۳	دیدار	علی شاہ
۸۳۴	دیوان	چند منشی اور حکم
۸۳۵	دیوانہ	رائے سرب سنگھ سنگھ
۸۳۶	دیوانہ	گرد بخش رائے
۸۳۷	دیوانہ	مرزا احمد علی خان

. . . .

(ذ)

۸۳۸	ذاکر	سید حسین دوست مراد آبادی
۸۳۹	ذکر	میر جان لکھنوی
۸۴۰	ذاکر	میرزا احمد بیگ دہلوی
۸۴۱	ذاکر	ذکر علی
۸۴۲	ذبیح	محمد اسماعیل
۸۴۳	ذرہ	مرزا راجہ رام ناتھ
۸۴۴	ذکا	مرزا شیخ منشی محمد مخدوم بیگ
۸۴۵	ذکا	ذکاء اللہ خان لکھنوی
۸۴۶	ذکا	اللہ خوب چند دہلوی
۸۴۷	ذکاء اللہ	منشی محمد
۸۴۸	ذکر	دہلوی
۸۴۹	ذکر	دہلوی
۸۵۰	ذکر	میر حسین مراد آبادی
۸۵۱	ذکر	مرزا فضل علی احقانی
۸۵۲	ذکی	ذکر خان بہادر خیل جنگ نواب بہادر
۸۵۳	ذکی	میر حیدر حسن دہلوی
۸۵۴	ذکی	محمد
۸۵۵	ذکی	جعفر علی خان دہلوی
۸۵۶	ذکی	شیخ مہدی علی
۸۵۷	ذوالفقار علی مولوی	
۸۵۸	ذوق	منشی آسارام
۸۵۹	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی
۸۶۰	ذوقی	رام مراد آبادی
۸۶۱	ذوقی	شاہ
۸۶۲	ذہین	میر محمد مستعد

(ر)

۸۶۳	راجہ بہادر	
۸۶۴	راجہ رام منشی	
۸۶۵	راجہ کرشن بہادر مہاراجہ	
۸۶۶	راجہ	
۸۶۷	راحت	بھگونت رائے کاکوروی
۸۶۸	راحت	مرزا محمد بیگ صاحب دہلوی
۸۶۹	ساز	مرزا یعقوب علی بیگ
۸۷۰	راسخ	شیخ غلام علی خان
۸۷۱	راسخ	خواجہ احمدی خان
۸۷۲	راسخ	طالب حسین
۸۷۳	راسخ	عنایت اللہ خان
۸۷۴	راسخ	نواب ظفریاب خان
۸۷۵	راضی	فقیر احمد فاروقی
۸۷۶	راغب	جانکی پرشاد
۸۷۷	راغب	محمد جعفر خان دہلوی
۸۷۸	راغب	مرزا سلیمان علی بیگ
۸۷۹	راقم	خلیفہ غلام محمد دہلوی
۸۸۰	راقم	نند راون گوبند دہلوی
۸۸۱	رام پرشاد پنڈت	
۸۸۲	رام پرشاد صوبہ دار	
۸۸۳	رام چند یا رام چند بابو دہلوی	
۸۸۴	رام سون داس	
۸۸۵	رام شنکر	
۸۸۶	رام کشن پنڈت	
۸۸۷	رادکشن پنڈت	
۸۸۸	راوی	مصاحب علی
۸۸۹	رانی یا رائے مرزا یعقوب بیگ	
۸۹۰	ربط	
۸۹۱	رتن	بابا
۸۹۲	رحیب	علی منشی
۸۹۳	رحیب	مرزا علی بیگ

۸۹۴	رجب	مولانا محمد رجب علی خاں
۸۹۵	رحمان	
۸۹۶	رحمان	علی خاں
۸۹۷	رحمت	گنگا پرشاد
۸۹۸	رحمت	رحمت اللہ خاں
۸۹۹	رحمت اللہ	
۹۰۰	رحم	
۹۰۱	رحم	رحیم بخش دہلوی
۹۰۲	رحم	عبدالرحیم خاں
۹۰۳	رحم	میر محمد علی
۹۰۴	رحم خان	
۹۰۵	رخشاں	خیرات علی خاں
۹۰۶	رخشاں	محمد چاند
۹۰۷	رخصت	میر قدرت اللہ
۹۰۸	رسا	شیخ اور میاں محمد بخش
۹۰۹	رسا	لالہ امیر پرشاد
۹۱۰	رفعت	غلام جیلانی
۹۱۱	رفعت	محمد عباس خاں انصاری
۹۱۲	رفعت	مرزا پیاری
۹۱۳	رفعت	مہر علی
۹۱۴	رفعت	میاں رؤف احمد
۹۱۵	رفیع	رفیع الدین خان
۹۱۶	رفیع	مولانا شاہ محمد رفیع الدین دہلوی
۹۱۷	رفیع الدین	
۹۱۸	رفیق	محمد کابلی
۹۱۹	رفیق	مرزا اسد بیگ دہلوی
۹۲۰	رفیق	اسد بیگ
۹۲۱	رفیق	امین اللہ
۹۲۲	رقت	رستم علی

۹۲۳	رقت	مرزا قاسم علی لکھنوی
۹۲۴	رقیب	رؤف احمد
۹۲۵	رقیب	مرزا بیگ دہلوی
۹۲۶	رقیب	میر علی
۹۲۷	رکن الدولہ دہلوی	
۹۲۸	رمز	مرزا محمد سلطان
۹۲۹	رنع	حکیم محمد فصیح الدین
۹۳۰	رنع	میر محمد نصیر
۹۳۱	رند	رائے کھیم نرائن
۹۳۲	رند	شاہ اور میر حمزہ علی دہلوی
۹۳۳	رند	منشی گنگا پرشاد
۹۳۴	رند	مہربان خاں
۹۳۵	رند	نواب محمد علی خاں لیبوری
۹۳۶	رند	نواب سید محمد خاں
۹۳۷	رنگین	
۹۳۸	رنگین	امین بیگ
۹۳۹	رنگین	پورن لال
۹۴۰	رنگین	سعادت یار خاں
۹۴۱	رنگین	میر برہان
۹۴۲	رنگین	میر اکبر علی
۹۴۳	رنگین	لالہ بلاس رائے
۹۴۴	رواں	سید جعفر علی
۹۴۵	روح اللہ	محمد عنایت احمد
۹۴۶	روحی	
۹۴۷	رودر	سہائی بابو
۹۴۸	روشن	پیر
۹۴۹	روشن	خواجہ محسن علی
۹۵۰	روشن	شاہ
۹۵۱	روشن	میر حسین علی

۹۵۲	رونق	
۹۵۳	رونق	لالہ رام سہائے
۹۵۴	رونق	نور الدین
۹۵۵	رہا	غلام محمد خاں
۹۵۶	رہا	میر رضا
۹۵۷	رہائی	شیخ عبداللہ
۹۵۸	ریاض	سید زین العابدین
۹۵۹	ریاضت	اسلام علی
۹۶۰	ریاضت اللہ	
۹۶۱	ریحان	ریحان الدین
	(ز)	
۹۶۲	زار	برہان الدین خاں
۹۶۳	زاری	سوہن
۹۶۴	زار	سید سلامت علی
۹۶۵	زار	لالہ دھنپت رائے
۹۶۶	زار	مرزا سنگین
۹۶۷	زار	مغل بیگ
۹۶۸	زار	ہندو لال
۹۶۹	زار	میر جیون
۹۷۰	زار	میر مہدی علی
۹۷۱	زاہد	خواجہ ولایت حسین
۹۷۲	زاہد	شاہزادہ مرزا انور الدین
۹۷۳	زٹلی یا زٹلی	میر یا مرزا جعفر
۹۷۴	زخمی	
۹۷۵	زوق	جانی سنگھ رائے
۹۷۶	ذرہ	چینے داس
۹۷۷	زشت	شیخ غلام محی الدین
۹۷۸	زلال	میر دوست علی
۹۷۹	زمان	سید محمد

۹۸۰	زندہ	یا زندہ دل ہرسہا مصر
۹۸۱	ندر	مرزا داؤد بیگ
۹۸۲	زہرہ	امراؤ جان
۹۸۳	زہرہ	نصیبن
۹۸۴	ریحان	دکنی
۹۸۵	زیرک	لالہ لچھمن نرائن
۹۸۶	زین العابدین	منشی اور سید مدراسی
۹۸۷	زینت	منشی امیر علی
۹۸۸		(س)
۹۸۹	سابق	پیر محمد
۹۹۰	سابق	محمد نادر الدین
۹۹۱	سابق	محمد ہاشم
۹۹۲	سابق	میر حاجی
۹۹۳	ساحل	مرزا اکبر علی
۹۹۴	ساقی	دکنی
۹۹۵	ساقی	مرزا محمد خاں بیگ
۹۹۶	سالک	مرزا قربان علی بیگ خاں
۹۹۷	سالک	ارشاد علی
۹۹۸	سالک	
۹۹۹	سالم	غلام مصطفیٰ
۱۰۰۰	سامان	میر نصیر جونپوری
۱۰۰۱	سائل	حکیم عبدالحق
۱۰۰۲	سائل	اسد اللہ حمید آبادی
۱۰۰۳	سائل	مرزا محمد یار بیگ
۱۰۰۴	سایہ	سلیم
۱۰۰۵	سرو	سید کاظم حسین
۱۰۰۶	سبزواری	میر ابوالقاسم
۱۰۰۷	سبقت	مرزا مغل
۱۰۰۸	سپاہی	شاہ قلی خان

۱۰۰۹	سپاہی	لکھنوی
۱۰۱۰	سپاہی	میر امام بخش
۱۰۱۱	سپہر	شتاب یا شہاب خاں
۱۰۱۲	سپہر	میر محمد
۱۰۱۳	ستار	عبدالستار
۱۰۱۴	سجاد	شیخ نواز علی
۱۰۱۵	سجاد	میر
۱۰۱۶	سجاد	میر علی
۱۰۱۷	سجاد	میر محمد اکبر آبادی
۱۰۱۸	سبحان	عبدالسبحان
۱۰۱۹	سبحان بخش، مولوی	
۱۰۲۰	سحاب	محمد اللہ یار
۱۰۲۱	سحر	اجودھیا پرشاد
۱۰۲۲	سحر	شیخ امان علی
۱۰۲۳	سحر	محمد خلیل خاں
۱۰۲۴	سحر	میر نصیر علی
۱۰۲۵	سخا	شیخ سخاوت علی
۱۰۲۶	سخن	
۱۰۲۷	سخن	رام دیال
۱۰۲۸	سخن	سید فخر الدین حسین
۱۰۲۹	سخن	مرزا محمد حسین خاں
۱۰۳۰	سخن	میر یورش علی
۱۰۳۱	سخنداں	محمد علی
۱۰۳۲	سخنور	لالہ دیوالی سنگھ
۱۰۳۳	سدا	سکھ لال منشی آگروی
۱۰۳۴	سدید الدین خاں	مولوی
۱۰۳۵	سراج	اورنگ آبادی
۱۰۳۶	سلطان	خواجہ سلطان
۱۰۳۷	سراج	سراج الدین پانی پتی

۱۰۳۸	سراج	سراج الدین علی
۱۰۳۹	سراج	سید حمزہ علی
۱۰۴۰	سراج	شیخ امان علی
۱۰۴۱	سراج	مولوی احمد
۱۰۴۲	سراج الدین	
۱۰۴۳	سردار	مرزا لکھنوی
۱۰۴۴	سرسبز	مرزا زین العابدین
۱۰۴۵	سرشار	لالا اتک چند
۱۰۴۶	سرعت	
۱۰۴۷	سرفراز محمد خاں دہلوی	
۱۰۴۸	سرمد دہلوی	
۱۰۴۹	سرمد	محمد
۱۰۵۰	سروپ	نرائن پنڈت
۱۰۵۱	سرور	حمایت اللہ دہلوی
۱۰۵۲	سرور	سید کاظم حسین لکھنوی
۱۰۵۳	سرور یا سرور	شیخ محمد امیر اللہ
۱۰۵۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں دہلوی
۱۰۵۵	سرور	مرزا بندہ نجات بہادر
۱۰۵۶	سرور	مرزا رجب علی بیگ
۱۰۵۷	سرور	میر فیض علی
۱۰۵۸	سرور	میر محمد خاں اعظم الدولہ
۱۰۵۹	سرور	ولایت علی
۱۰۶۰	سرور	ولایت علی لکھنوی
۱۰۶۱	سعادت میاں یا میر سعادت علی	
۱۰۶۲	سعادت خاں	
۱۰۶۳	سعادت علی منشی اور سید	
۱۰۶۴	سعادت یار خاں	مولوی مفتی محمد
۱۰۶۵	سعدی	شیخ مصلح الدین شیرازی
۱۰۶۶	سعید	سعید الدین خاں

۱۰۶۷	سعید	شیخ محمد سعید خاں	۱۰۹۶	سلیمان	دہلوی	۱۱۲۵	سید	احمد خاں مراد آبادی
۱۰۶۸	سعید	قاضی محمد	۱۰۹۷	سلیمان	مرزا محمد سلیمان شکوہ	۱۱۲۶	سید الدین	
۱۰۶۹	سعید	مرزا آغا نجف لکھنوی	۱۰۹۸	سلیمان	میر مراد علی دہلوی	۱۱۲۷	سید علی	
۱۰۷۰	سعید الدین محمد		۱۰۹۹	سلیمان خاں	دہلوی	۱۱۲۸	سید محمد صاحب منشی اور مولوی	
۱۰۷۱	سفر شاہ		۱۱۰۰	سنبلی	شاہ مراد	۱۱۲۹	سید مرزا احمد عباس	
۱۰۷۲	سفیر	خواجہ پاشاہ لکھنوی	۱۱۰۱	سنجر	محمد یعقوب علی غازی پوری	۱۱۳۰	سیف	مرزا سیف علی دہلوی
۱۰۷۳	سقاف	عبدالرحمٰن	۱۱۰۲	سنین	سید عبدالستار	۱۱۳۱	سیف	مرزا محمد حسین
۱۰۷۴	سکندر	خلیفہ محمد علی	۱۱۰۳	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۱۳۲	سیف	مرزا محفل
۱۰۷۵	سکھ لال		۱۱۰۴	سودا	منشی جیون لال	۱۱۳۳	سیفی	مولوی میر وارث علی
۱۰۷۶	سلام	میاں نجم الدین علی خاں	۱۱۰۵	سورج بھان پنڈت		۱۱۳۴	سیوا	
۱۰۷۷	سلامت	مولوی شاہ محمد سلامت اللہ	۱۱۰۶	سورج مل منشی		۱۱۳۵	سیوکر	
۱۰۷۸	سلامت	منشی سلامت علی غازی پوری	۱۱۰۷	سوز	سید اور میر مہدی	۱۱۳۶	شا	
۱۰۷۹	سلامت	میر سلامت علی	۱۱۰۸	سوز	مولوی عبدالکریم دہلوی	۱۱۳۷	شاد	اللہ یار قیامی
۱۰۸۰	سلطان	خواجہ سلطان خاں	۱۱۰۹	سوزن	شیخ شمس الدین	۱۱۳۸	شاد	راجہ درگا پرشاد
۱۰۸۱	سلطان	بیگم	۱۱۱۰	سویرے		۱۱۳۹	شاد	رائے دیبی پرشاد حیدرآبادی
۱۰۸۲	سلطان	خواجہ طالب علی خاں عظیم آبادی	۱۱۱۱	سویدہ	میر رحمت اللہ	۱۱۴۰	شاد	شیخ تفضل علی
۱۰۸۳	سلطان	سید میر امداد علی	۱۱۱۲	سہراب	مرزا سہراب بیگ دہلوی	۱۱۴۱	شاد	سید تفضل حسین جونپوری
۱۰۸۴	سلطان	قلی بیگ	۱۱۱۳	سیاح	میاں داد خاں اورنگ آبادی	۱۱۴۲	شاد	شیخ محمد جان لکھنوی
۱۰۸۵	سلطان	مولوی سلطان خاں	۱۱۱۴	سیادت	غلام رسول	۱۱۴۳	شاد	میر احمد حسین
۱۰۸۶	سلطان	مرزا محمد ایزد بخش شاہجہاں پوری	۱۱۱۵	سیادت	میر مجاہد الدین یا نجم الدین لکھنوی	۱۱۴۴	شاد	میر محمد یار خاں بریلوی
۱۰۸۷	سلطان	نواب اللہ خاں افغانی	۱۱۱۶	سید امام الدین دہلوی		۱۱۴۵	شاد	
۱۰۸۸	سلطان	خانم	۱۱۱۷	سید آغا لکھنوی		۱۱۴۶	شاداب	لالہ خوش وقت رائے
۱۰۸۹	سلیمان	میر محمد صالح کمبوہ	۱۱۱۸	سید امداد علی لکھنوی		۱۱۴۷	شاداں	راجہ پیارے چند لال
۱۰۹۰	سلیم	سلیم خاں	۱۱۱۹	سید	میر غالب علی خاں	۱۱۴۸	شاداں	قطب الدین علی خاں
۱۰۹۱	سلیم	شیخ	۱۱۲۰	سید	میر غلام رسول	۱۱۴۹	شاداں	لالہ لبھان لال
۱۰۹۲	سلیم	میر سلامت علی بنارسی	۱۱۲۱	سید	میر یا مرزا قطب الدین علی	۱۱۵۰	شاداں	میر رجب علی
۱۰۹۳	سلیم	میر عباس لکھنوی	۱۱۲۲	سید	میر یادگار علی	۱۱۵۱	شاعر	لالہ متھرا داس یا متھرا لال
۱۰۹۴	سلیم	میر محمد	۱۱۲۳	سید	نواب نظام الدولہ لکھنوی	۱۱۵۲	شاعر	بسم اللہ لکھنوی
۱۰۹۵	سلیم اللہ	محمد	۱۱۲۴	سید	احمد	۱۱۵۳	شاعر	میر کمال الدین حسین

۱۱۵۴	شاغل	اشرف حسین لکھنوی
۱۱۵۵	شاکر	
۱۱۵۶	شاگرد	شاہ شاکر علی
۱۱۵۷	شاگر	محمد
۱۱۵۸	شام سروپ	
۱۱۵۹	شاہ احمد	سطاری
۱۱۶۰	شاہ	سعد اللہ
۱۱۶۱	شاہ	میر شاہ علی خان دہلوی
۱۱۶۲	شاہی	شاہ قلی خان دہلوی
۱۱۶۳	شاہی	شاہزادہ مرزا امیر الدین دہلوی
۱۱۶۴	شائق	خواجہ فیض الدین حیدر یا زین
۱۱۶۵	شائق	رائے امیر سنگھ
۱۱۶۶	شائق	لالہ فتح چند لکھنوی
۱۱۶۷	شائق	محمد ہاشم
۱۱۶۸	شائق	مولوی لفیر الدین حسن قریشی
۱۱۶۹	شائق	میاں میر محمد
۱۱۷۰	شائق	میر حاجی دہلوی
۱۱۷۱	شائق	میر قمر علی
۱۱۷۲	شایاں	کنھیا لال
۱۱۷۳	شایاں	منشی طوطا رام
۱۱۷۴	شجاعت	شیخ بہادر علی لکھنوی
۱۱۷۵	شجاعت	مولوی
۱۱۷۶	شجاع	نواب شجاع قلی خاں
۱۱۷۷	شراف	مرزا اور میر اشرف علی لکھنوی
۱۱۷۸	شرر	عبد الغفور خان
۱۱۷۹	شرر	مرزا ابراہیم بیگ یا لکھنوی
۱۱۸۰	شرر	مرزا آغا حسین
۱۱۸۱	شرر	مرزا جعفر
۱۱۸۲	شرر	مرزا صادق علی
۱۱۸۳	شرر	میر غیاث الدین
۱۱۸۴	شرف	
۱۱۸۵	شرف	اشرف علی
۱۱۸۶	شرف	دکنی
۱۱۸۷	شرف	سید سجاد حسین یا آغا حاجی
۱۱۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین
۱۱۸۹	شرف	مرزا اشرف الدین بیگ لکھنوی
۱۱۹۰	شرف	میر مہدی
۱۱۹۱	شرف	میر محمد یا محمدی
۱۱۹۲	شرف	برادر سید غلام عباس لکھنوی
۱۱۹۳	شرف	نواب سرفراز الدولہ مرزا ابو طالب خاں
۱۱۹۴	شرم	جناب شمس النساء بیگم صاحبہ
۱۱۹۵	شری یا اشری	سنہائن پنڈت
۱۱۹۶	شری یا سری	پرشاد منشی اور پنڈت
۱۱۹۷	شری	داس بابو
۱۱۹۸	شریر	احمد جان دہلوی
۱۱۹۹	شریف	مرزا احمد
۱۲۰۰	شریف	مرزا محمد بیگ
۱۲۰۱	شریف	مولوی
۱۲۰۲	شریف حسن	سید
۱۲۰۳	شعار	اخند رامپوری
۱۲۰۴	شعاری	
۱۲۰۵	شعاع	
۱۲۰۶	شعلہ	پنڈت امرناتھ
۱۲۰۷	شعور	عبد الرؤف
۱۲۰۸	شعور	میاں شعور احمد رامپوری
۱۲۰۹	شعوری	
۱۲۱۰	شغیل	دہلوی
۱۲۱۱	شفا	حکیم محمد حسن خاں دہلوی
۱۲۱۲	شفا	حکیم یار علی دہلوی
۱۲۱۳	شفیق	مرزا علی جان لکھنوی
۱۲۱۴		نواب محمد سعید الدین خان
۱۲۱۵	شفیع	امین الدین دہلوی
۱۲۱۶	شفیع	میر محمد
۱۲۱۷	شفیق	مظہر علی خاں
۱۲۱۸	شفیق	نواب خواجہ نور الدین خاں
۱۲۱۹	شکوہ	رادہلم کرشن
۱۲۲۰	شکوہ	محمد مرزا حیدر آبادی
۱۲۲۱	شکوہ	مرزا احمد رضا لکھنوی
۱۲۲۲	شکی	منشی خواجہ سنگھ
۱۲۲۳	شکیبہ	شیخ غلام حسین دہلوی
۱۲۲۴	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۲۲۵	شگفتہ	مرزا شگفتہ بخت یا بیدار بخت
۱۲۲۶	شگفتہ	نواب مرزا آصف علی لکھنوی
۱۲۲۷	شمشو یا شمبھو داس لکھنوی	
۱۲۲۸	شمش	شیخ علی محمد بریلوی
۱۲۲۹	شمش	مولوی خان
۱۲۳۰	شمش	میر آغا محبوب علی
۱۲۳۱	شمس	میر شمس الدین علی لکھنوی سید
۱۲۳۲	شمس الدین	
۱۲۳۳	شمشاد	میر احمد علی
۱۲۳۴	شمشیر خاں منشی	
۱۲۳۵	شملہ	
۱۲۳۶	شمیم	سید غالب علی بنارس
۱۲۳۷	شمیم	عباس مرزا لکھنوی
۱۲۳۸	شناور	صاحب مرزا
۱۲۳۹	شنکر	سروپ
۱۲۴۰	شور	بکھریا نی پتی

۱۲۴۱	شور	خواجہ عظیم خان
۱۲۴۲	شور	شیخ محمد محی الدین خان
۱۲۴۳	شور	مرزا محمود بیگ
۱۲۴۴	شورش	غلام احمد
۱۲۴۵	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی
۱۲۴۶	شورش	میر مہدی
۱۲۴۷	شورش	نصیر حسین
۱۲۴۸	شوری	
۱۲۴۹	شوق	کھوگل لال
۱۲۵۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر
۱۲۵۱	شوق	جوہر بیگ لکھنوی
۱۲۵۲	شوق	حافظ مرزا غلام رسول دہلوی
۱۲۵۳	شوق	حکیم تصدق حسین خاں لکھنوی
۱۲۵۴	شوق	دہلوی
۱۲۵۵	شوق	دولت رائے
۱۲۵۶	شوق	روشن لال
۱۲۵۷	شوق	شیخ سید میر علی ضامن لکھنوی
۱۲۵۸	شوق	سہائی بخش
۱۲۵۹	شوق	شر گوپال یا کاکا جی
۱۲۶۰	شوق	فیض علی
۱۲۶۱	شوق	مرزا حزادا بیگ
۱۲۶۲	شوق	مولوی قدرت اللہ
۱۲۶۴	شوق	میاں اور میر حسن علی
۱۲۶۵	شوق	میاں اور شیخ محمد بخش
۱۲۶۶	شوقی	محمد فصیح
۱۲۶۷	شوکت	
۱۲۶۸	شوکت	محمد منیف علی
۱۲۶۹	شوکت	مولوی لسیط علی
۱۲۷۰	شوکت	میر حسین علی دہلوی
۱۲۷۱	شہاب الدین	احمد بن عمر

۱۲۷۲	شہادت	شاہ شہامت علی
۱۲۷۳	شہرت	افتخار الدین علی خاں
۱۲۷۴	شہرت	امیر بخش خاں
۱۲۷۵	شہرت	مرزا حاجی بیگ
۱۲۷۶	شہرت	مرزا محمد علی دہلوی
۱۲۷۷	شہرت	مولوی عباس علی
۱۲۷۸	شہرت	مولوی غلام حسین غازیپوری
۱۲۷۹	شہرت	
۱۲۸۰	شہید	غلام امام
۱۲۸۱	شہید	مولوی غلام حسین غازی پوری
۱۲۸۲	شہید	مولوی محمد بخش
۱۲۸۳	شہیدی	کرامت علی خاں
۱۲۸۴	شیدا	امیر نواب مرزا علی
۱۲۸۵	شیدا	خواجہ منگا
۱۲۸۶	شیدا	شاہزادہ مرزا قمر الدین
-		یا مرزا گلو یا کلو
۱۲۸۷	شیدا	محمد ارتضیٰ خاں
۱۲۸۸	شیدا	مراد آبادی
۱۲۸۹	شیدا	مولوی امانت اللہ
۱۲۹۰	شیدا	میر فتح علی
۱۲۹۱	شیدا	نواب محمد حسن خاں
۱۲۹۲	شیدا	نواب معین الدین خاں
۱۲۹۳	شیریں	بیگم طوائف لکھنوی
۱۲۹۴	شیفتہ	احمد خاں
۱۲۹۵	شیفتہ	حافظ عبد الصمد
۱۲۹۶	شیفتہ	سید اللہ بخش
۱۲۹۷	شیفتہ	میر محمدی
۱۲۹۸	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں بہادر
۱۲۹۹	شیو یا شیوا	نرائن پنڈت
۱۳۰۰	شیون	میر حسن

۱۳۰۱	صابر	احمد مرزا لکھنوی
۱۳۰۲	صابر	شاہ
۱۳۰۳	صابر	مرزا خدا بخش
۱۳۰۴	صاحب	امت الفاطمہ بیگم
۱۳۰۵	صاحب	میر یار علی
۱۳۰۶	صاحب قرآن	سید امام علی
۱۳۰۷	صادق	حکیم سید محمد
۱۳۰۸	صادق	صادق محمد حسین
۱۳۰۹	صادق	صادق علی شاہ
۱۳۱۰	صادق	مرزا محمد
۱۳۱۱	صادق	میاں صادق علی
۱۳۱۲	صادق	میر جعفر خاں دہلوی
۱۳۱۳	صادق	میر صادق علی
۱۳۱۴	صادق خاں	
۱۳۱۵	صافی	نانا بودہ سنگھ
۱۳۱۶	صافی	میر مظہر علی بہادر
۱۳۱۷	صالح محمد	-
۱۳۱۸	صالم شاہ	
۱۳۱۹	صافع	نظام الدین بلگرامی
۱۳۲۰	صبا	نانا کنجی مل
۱۳۲۱	صبا	مرزا راجہ شنکر ناتھ
۱۳۲۲	صبا	میر وزیر علی لکھنوی
۱۳۲۳	صبا	-
۱۳۲۴	صبر	مرزا غلام حسین خاں
۱۳۲۵	صبر	میر اسد
۱۳۲۶	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۱۳۲۷		مرزا الٰہی بخش علی خاں لکھنوی
۱۳۲۸	صحت	محمد حسن خاں لکھنوی
۱۳۲۹	صدر	میر صدر الدین لکھنوی

۱۳۳۰	صدق	بشارت علی
۱۳۳۱	صدق	محمد صدیق حیدرآبادی
۱۳۳۲	صفا	رائے منولال
۱۳۳۳	صفا	مرزا ننھے
۱۳۳۴	صفت	مذہب علی خاں
۱۳۳۵	صفدر	میر صفدر علی
۱۳۳۶	صفدر	سید اور میر فرزند علی فرخ آبادی
۱۳۳۷	صفدر علی	
۱۳۳۸	صفدر علی مولوی اور سید جبلپوری	
۱۳۳۹	صفدری	میر صادق علی
۱۳۴۰	صفدری	حیدرآبادی
۱۳۴۱	صفدری	
۱۳۴۲	صفی	سید معین حسین
۱۳۴۳	صغیر	شیخ حیدر علی لکھنوی
۱۳۴۴	صفیر	جان خاں
۱۳۴۵	صانع	شیخ محمد
۱۳۴۶	صانع	شیخ صانع محمد عثمانی
۱۳۴۷	صمد	میاں عبدالصمد حیدرآبادی
۱۳۴۸	صمصام	نواب امیر الامرا صمصام الدولہ
۱۳۴۹	صنعت	مغل خاں
۱۳۵۰	صنعت	میاں کریم الدین
۱۳۵۱	صواب	شیخ محمد اشرف غازی پوری
۱۳۵۲	صوفی	
۱۳۵۳	صولت	خواجہ محمد لکھنوی
۱۳۵۴	صہبائی	مولوی منشی امام بخش
۱۳۵۵	صیاد	مرزا غلام حسن
۱۳۵۶	صید	دہلوی
۱۳۵۷	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی
۱۳۵۸	ضامن	غلام

۱۳۵۹	ضبط	محمد معلف سید حسین شاہ
۱۳۶۰	ضبط	سید آغا جان
۱۳۶۱	ضبط	میر حسن شاہ
۱۳۶۲	ضبط	نوازش علی خاں دہلوی
۱۳۶۳	ضحی	مولوی غلام رسول
۱۳۶۴	ضعف	غلام عباس
۱۳۶۵	ضمیر	پنڈت نرائن داس دہلوی
۱۳۶۶	ضمیر	ٹھاکر داس لکھنوی
۱۳۶۷	ضمیر	شیخ مدرس اکبرآبادی
۱۳۶۸	ضمیر	سید ہدایت علی خاں لکھنوی
۱۳۶۹	ضمیر	نانا گنگا داس
۱۳۷۰	ضمیر	میر مظفر حسین لکھنوی
۱۳۷۱	ضمیر	نادر الدین
۱۳۷۲	ضیار	
۱۳۷۳	ضیار	احمد لکھنوی
۱۳۷۴	ضیار	سید محمد میر لکھنوی
۱۳۷۵	ضیار	شیخ ولی اللہ دہلوی
۱۳۷۶	ضیار	لالہ کنجی مل کانپوری
۱۳۷۷	ضیاء	ضیاء الدین
۱۳۷۸	ضیاء	مرزا ضیاء بخت بہادر
۱۳۷۹	ضیاء	میاں یا میر ضیاء الدین لکھنوی
۱۳۸۰	ضیار	منشی وارث علی
۱۳۸۱	ضیا	ولی اللہ
۱۳۸۲	ضیار	الدین مولوی محمد
۱۳۸۳	ضیائی	میر بدر الدین لکھنوی
۱۳۸۴	ضیائی	نظام الدین الدین بلگرامی
۱۳۸۵	ضیغم	مولوی اکرم احمد مجددی
۱۳۸۶	ضیغم	مولوی غضنفر علی لکھنوی
۱۳۸۷	طالب	للاچی رام جلال آبادی

۱۳۸۸	طالب	میر طالب علی الہ آبادی
۱۳۸۹	طالب	مرزا ابوطالب حیدرآبادی
۱۳۹۰	طالب	طالب حسین خاں
۱۳۹۱	طالب	راجہ طالب علی خاں
۱۳۹۲	طالب	محمد عباس لکھنوی
۱۳۹۳	طالب	میاں طالب علی خاں لکھنوی
۱۳۹۴	طالب	عاشور بیگ خاں
۱۳۹۵	طالب	شیر محمد خاں
۱۳۹۶	طالب	شاہ طالب علی
۱۳۹۷	طالب	رامپوری
۱۳۹۸	طالع	نانا ہندو لال حیدرآبادی
۱۳۹۹	طاہر	مرزا بندہ حسن
۱۴۰۰	طاہر	محمد
۱۴۰۱	طبی	
۱۴۰۲	طبیب	سید شاہ لاہوری
۱۴۰۳	طبیب	مرزا ولی محمد دہلوی
۱۴۰۴	طبیب	حکیم محمد حسن خاں فرخ آبادی
۱۴۰۵	طبعی	-
۱۴۰۶	طپش	میر مدد علی دہلوی
۱۴۰۷	طرار	گودھری لال
۱۴۰۸	طرب	جھنولال
۱۴۰۹	طرزی	میر امام علی دہلوی
۱۴۱۰	طفل	مرزا عبدالمقتدر
۱۴۱۱	طلب	شیخ طلب علی
۱۴۱۲	طلب	شاہ مشتاق
۱۴۱۳	طور	مرزا احمد رضا
۱۴۱۴	طوفان	میر حسین یا میر محمد لکھنوی
۱۴۱۵	طوفاں	میر نوازش علی
۱۴۱۶	طوبی	-

۱۴۱۷	ظاہر	میر محمد دہلوی	۱۴۴۶	عابد	عارف الدین علی خاں اکبرآبادی	۱۴۷۵	عاشق	مشیر الدولہ محمد علی
۱۴۱۸	ظاہر	میر لطف علی	۱۴۴۷	عابد	محمد	۱۴۷۶	عاشق	شیخ محمد خاں
۱۴۱۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۴۴۸	عابد	موہن رام	۱۴۷۷	عاشق	آغا حسین قلی خاں
۱۴۲۰	ظاہر الدین منشی		۱۴۴۹	عابد	میر غلام حیدر خاں دہلوی	۱۴۷۸	عاشور	نواب علی خاں
۱۴۲۱	ظریف	نانا بینی پرشاد لکھنوی	۱۴۵۰	عارف		۱۴۷۹	عاصم	منشی عبداللہ
۱۴۲۲	ظریف	خدادادی خاں "	۱۴۵۱	عارف	نواب زین العابدین	۱۴۸۰	عاصم	محمد علی خاں لکھنوی
۱۴۲۳	ظفر	سراج الدین محمد بہادر شاہ ظفر	۱۴۵۲	عارف	شاہ حسین	۱۴۸۱	عاصم	
۱۴۲۴	ظفر	میاں ظفر علی	۱۴۵۳	عارف	میر جمال الدین	۱۴۸۲	عاصی	
۱۴۲۵	ظفر	نواب نصیر الدولہ محمد حسین خاں	۱۴۵۴	عارف	میر عارف علی	۱۴۸۳	عاصی	نور محمد
۱۴۲۶	ظہور	محمد شاہ	۱۴۵۵	عارف	محمد اکبرآبادی	۱۴۸۴	عاصی	منشی امداد حسین
۱۴۲۷	ظہور	منشی ادر شیخ ظہور محمد بلگرامی	۱۴۵۶	عارف	عرف میر جمال الدین	۱۴۸۵	عاصی	عبدالرحمٰن
۱۴۲۸	ظہور	مرزا علی دہلوی	۱۴۵۷	عاشق	پنڈت بھولا ناتھ	۱۴۸۶	عاصی	منشی صدر الدین
۱۴۲۹	ظہور	لالہ شیو سنگھ	۱۴۵۸	عاشق	شیخ نبی بخش	۱۴۸۷	عاصی	کرم علی
۱۴۳۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۱۴۵۹	عاشق	مولوی جلال الدین دہلوی	۱۴۸۸	عاصی	حکیم سید احمد
۱۴۳۱	ظہور	بدیع الدین حیدر	۱۴۶۰	عاشق	رکن الدین	۱۴۸۹	عاقل	طفیل شاہ فقیر
۱۴۳۲	ظہور	منشی ظہور علی	۱۴۶۱	عاشق	محمد علی	۱۴۹۰	عاقل	رائے سنگھ
۱۴۳۳	ظہور	ظہور اللہ	۱۴۶۲	عاشق	محمد خاں	۱۴۹۱	عاکف	
۱۴۳۴	ظہور الحسن	شیخ محمد	۱۴۶۳	عاشق	راجہ کلیان سنگھ	۱۴۹۲	عالم علی	
۱۴۳۵	ظہیر	ظہیر الدین	۱۴۶۴	عاشق	منشی عجائب رائے	۱۴۹۳	عالی مرزا	
۱۴۳۶	ظہیر	نصیر الدین	۱۴۶۵	عاشق	میر برہان الدین	۱۴۹۴	عالی	خواجہ عبداللہ لکھنوی
۱۴۳۷	ظہیر	خاں محمد	۱۴۶۶	عاشق	مرزا مہدی علی خاں	۱۴۹۵	عالی	شاہ ابوالمعانی
۱۴۳۸	عابد	-	۱۴۶۷	عاشق	رام سنگھ	۱۴۹۶	عبادت	مرزا عابد علی بیگ لکھنوی
۱۴۳۹	عابد	نواب محمد زین العابدین خاں	۱۴۶۸	عاشق	میر یحییٰ	۱۴۹۷	عباس	نواب اقتدار الدولہ مرزا عباس
۱۴۴۰	عابد علی ذوالفقار حیدری		۱۴۶۹	عاشق	محمد رضا لکھنوی	۱۴۹۸	عباس	مرزا عباس علی بیگ
۱۴۴۱	عابدی		۱۴۷۰	عاشق	سید ہدایت علی دہلوی	۱۴۹۹	عباس	میر
۱۴۴۲	عابد علی		۱۴۷۱	عاشق	سعد اللہ خاں	۱۵۰۰	عباس	
۱۴۴۳	عاجز		۱۴۷۲	عاشق	سید [illegible] محمد علی خاں	۱۵۰۱	عباس	
۱۴۴۴	عاجز	الفت خاں افغانی	۱۴۷۳	عاشق	امیر نواب مرزا والا جاہ بہادر	۱۵۰۲	عباس	
۱۴۴۵	عاجز	زور آور سنگھ	۱۴۷۴	عاشق	سدا سکھ	۱۵۰۳	عبد	مرزا عبداللہ

1504	عبد	میاں عبداللہ شاہ
1505	عبدالسلام لکھنوی	
1506	عبداللہ	
1507	عبدالبقا	
1508	عبدالجبار	
1509	عبدالحق مولوی سید	
1510	عبدالحق قاضی محمد	
1511	عبدالحق شاہ	
1512	عبدالحلیم منشی	
1513	عبدالرحمٰن مولوی	
1514	عبدالرزاق قادری شاہ	
1515	عبدالرحیم	
1516	عبدالرحیم مولوی	
1517	عبدالسلام مولوی لکھنوی	
1518	عبدالغفور سید	
1519	عبدالقادر مولانا دہلوی	
1520	عبدالقادر	
1521	عبدالکریم	
1522	عبداللہ	
1523	عبداللہ	
1524	عبداللہ شیخ	
1525	عبداللہ سید	
1526	عبداللہ محمد	
1527	عبداللہ	
1528	عبداللہ بن السلام	
1529	عبداللطیف خاں مولوی	
1530	عبدالمجید حکیم مولوی	
1531	عبدالسمیع	
1532	عبدالواحد	

1533	عبدالواسع	ہانسوی
1534	عبدالوہاب خاں عبدالصمد	
1535	عبرت	میر ضیاء الدین دہلوی
1536	عبرت	محمد خواجہ بادشاہ
1537	عبرت	نواب حسین خاں لکھنوی
1538	عبیداللہ	مولوی شیخ محمد
1539	عجائب رائے منشی	
1540	عدم	واحد علیخاں لکھنوی
1541	عرش	میر حسن عسکری "
1542	عرفان علی منشی	
1543	عرفان	میر عباس دہلوی
1544	عروج	منشی احمد حسن خاں
1545	عزت	غلام حیدر
1546	عزت	محمد سلیمان
1547	عزت	شیخ عبداسع لکھنوی
1548	عزلت	فقیر اور میر سید عبدالولی
1549	عزیز	بھکاری لال
1550	عزیز	شاہ عبدالعزیز
1551	عزیز	شیوناتھ دہلوی
1552	عزیز	شاہ عبدالعزیز
1553	عزیز	منشی محمد علی دہلوی [illegible]
1554	عزیز	خواجہ یوسف علی خاں [illegible]
1555	عزیز	مولوی عزیز اللہ
1556	عزیز	مہاراجہ عزیز سنگھ
1557	عزیز	مولوی عبدالعزیز
1558	عزیز	میر عنایت حسین
1559	عزیز الدین خاں	
1560	عسکری	شیخ بدرالدین
1561	عسکر علی خاں	

1562	عسکری	حسن غالب علی
1563	عسکری	نور محمد عسکری بیگ
1564	عشاق	جیون مل
1565	عشاق	شیخ احمد غش بہاری
1566	عشرت	میر غلام علی
1567	عشرت	شیخ غلام بنگالی
1568	عشرت	مرزا اکبر علی لکھنوی
1569	عشرت	پنڈت بھولا ناتھ
1570	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی
1571	عشق	میر زین الدین دہلوی
1572	عشق	میر محمد علی سید حیدر آبادی
1573	عشق	شیخ غلام محی الدین قریشی
1574	عشق	سید حسین مرزا لکھنوی
1575	عشق	آغا رضی لکھنوی
1576	عشق	حکیم میر عزت اللہ
1577	عشقی	عبدالواحد بلگرامی
1578	عشقی	مراد آبادی
1579	عشقی	دکھنی
1580	عشقی	میاں رحمت اللہ
1581	عشقی	شیخ اور میاں الٰہی بخش
1582	عطا	محمد عطا اللہ
1583	عطا	منشی عطا حسین
1584	عطارد	شہاب ثاقب
1585	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
1586	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
1587	عظمت	شیخ عظمت اللہ
1588	عظیم	-
1589	عظیم	مرزا امجد
1590	عظیم	منشی احمد

۱۵۹۱	عظیم	میر
۱۵۹۲	عظیم	محمد عظیم بیگ
۱۵۹۳	عظیم بخش	
۱۵۹۴	عقیدت	
۱۵۹۵	علم	محمد علی
۱۵۹۶	علوی خاں	
۱۵۹۷	علی	نواب علی
۱۵۹۸	علی	منشی سید بہادر
۱۵۹۹	علی	حسن دکنی
۱۶۰۰	علی	سید حافظ
۱۶۰۱	علی	میر حسن لکھنوی
۱۶۰۲	علی	مرزا لکھنوی
۱۶۰۳	علی	مرزا قلی
۱۶۰۴	علی	مرزا محمد علی خاں
۱۶۰۵	علی	حکیم محمد
۱۶۰۶	علی	محمد خاں اعظم الدولہ
۱۶۰۷	علی حسین سید	
۱۶۰۸	علی بخش مولوی	
۱۶۰۹	علی جان	
۱۶۱۰	علی جاہ	
۱۶۱۱	علی حیدر نصیر الدین	
۱۶۱۲	علی خاں دہلوی	
۱۶۱۳	علی محمد	
۱۶۱۴	علیم	علیم اللہ شاہ
۱۶۱۵	عماد	غازی الدین
۱۶۱۶	عماد الدین	
۱۶۱۷	عمدۃ آمنہ	
۱۶۱۸	عمدہ	میر جعفر علی
۱۶۱۹	عمدہ	لالہ سیتا رام
۱۶۲۰	عمر	معتبر خاں
۱۶۲۱	عواں	محمد
۱۶۲۲	عنایت علی خاں	
۱۶۲۳	عنایت	شیخ نظام الدین
۱۶۲۴	عنایت حسین	
۱۶۲۵	عنایت اللہ	
۱۶۲۶	عنایت الرحمٰن خاں	
۱۶۲۷	عنایت حسین	
۱۶۲۸	عیاش	غلام جیلانی خاں
۱۶۲۹	عیاش	خیالی رام
۱۶۳۰	عیاش	میر یعقوب لکھنوی
۱۶۳۱	عیاش	نواب شہریار مرزا
۱۶۳۲	عیاش	مرزا عباس علی
۱۶۳۳	عیاں	مرزا ہاشم علی
۱۶۳۴	عیاں	-
۱۶۳۵	عیش	محمد عسکری
۱۶۳۶	عیش	حسن رضوی
۱۶۳۷	عیش	امیر خاں
۱۶۳۸	عیش	میر علی حسین
۱۶۳۹	عیش	نواب محمد مرزا
۱۶۴۰	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی
۱۶۴۱	عیش	مولوی فدا علی
۱۶۴۲	عیش	طلب علی خاں
۱۶۴۳	عیش	شیخ محی الدین
۱۶۴۴	غازی	نواب غازی الدین
۱۶۴۵	غافل	رائے بختاور سنگھ
۱۶۴۶	غافل	مرزا مغل لکھنوی
۱۶۴۷	غافل	میر احمد علی
۱۶۴۸	غافل	شیخ محمد مسعود خاں
۱۶۴۹	غافل	لالہ منور خاں
۱۶۵۰	غافل	لالہ سندر لال
۱۶۵۱	غالب	نواب اسد اللہ
۱۶۵۲	غالب	اسد اللہ خاں
۱۶۵۳	غالب	
۱۶۵۴	غالب	نواب مرزا امین علی
۱۶۵۵	غالب	مکرم الدولہ
۱۶۵۶	غالب	لالہ موہن لال
۱۶۵۷	غالب	انوار علی
۱۶۵۸	غالب	علی خاں
۱۶۵۹	غریب	مراد آبادی
۱۶۶۰	غنی	مرزا عباس
۱۶۶۱	غواص	
۱۶۶۲	غواصی یا غواص۔ مولانا	
۱۶۶۳	غوث	-
۱۶۶۴	غوثی	محمد غوث
۱۶۶۵	غیاث	سید محمد
۱۶۶۶	غیرت	-
۱۶۶۷	غیرت	لکھنوی
۱۶۶۸	غیرت	کلب علی
۱۶۶۹	فارغ	-
۱۶۷۰	فارغ	-
۱۶۷۱	فارغ شاہ	
۱۶۷۲	فارغ میر احمد خاں	
۱۶۷۳	فاروقی	فقیر احمد
۱۶۷۴	فاضل خاں	
۱۶۷۵	فاضل شاہ دہلوی	
۱۶۷۶	فاضل محمد۔ حیدرآبادی	
۱۶۷۷	فائز	صدر الدین محمد

۱۶۷۸	فائز	—
۱۶۷۹	فائزؔ	مسیح
۱۶۸۰	فتح	فتح علی
۱۶۸۱	فتح	مرزا فتح علی خاں
۱۶۸۲	فتح	میر فتح علی
۱۶۸۳	فتح اللہ	امیر شیرازی
۱۶۸۴	فتح الملک	مرزا محمد سلطان شاہ
۱۶۸۵	فتوت	مرزا غلام حیدر
۱۶۸۶	فخر	
۱۶۸۷	فخر	مرزا فخر الدین حسین خاں
۱۶۸۸	فخر	میاں فخر الدین یا میر فخر علی
۱۶۸۹	فخر	میر فخر الدین
۱۶۹۰	فخر الدین	منشی
۱۶۹۱	فخری	—
۱۶۹۲	فدا	پنڈت دیارام
۱۶۹۳	فدا	پنڈت کشن رام
۱۶۹۴	فدا	سید در میر امام الدین
۱۶۹۵	فدا	سید محمد علی فدا شاہ
۱۶۹۶	فدا	شیخ فدا حسین
۱۶۹۷	فدا	علی منشی
۱۶۹۸	فدا	غلام علی خاں
۱۶۹۹	فدا	فدا حسین
۱۷۰۰	فدا	مرزا فدا حسین خاں
۱۷۰۱	فدا	مرزا فدا علی بیگ
۱۷۰۲	فدا	مولوی محمد اسماعیل
۱۷۰۳	فدا	میر عبد الصمد
۱۷۰۴	فدوی	سید او میر فضل علی
۱۷۰۵	فدوی	فیض اللہ بیگ
۱۷۰۶	فدوی	محمد علی
۱۷۰۷	فدوی	محمد حسن
۱۷۰۸	فدوی	مرزا اچھی
۱۷۰۹	فدوی	مرزا عظیم بیگ
۱۷۱۰	فدوی	لاہوری
۱۷۱۱	فراغ	مولوی میر محمد
۱۷۱۲	فراغ	میر مہدی حسن
۱۷۱۳	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں
۱۷۱۴	فراق	خواجہ بہادر حسین
۱۷۱۵	فراق	مرزا کیقباد بیگ
۱۷۱۶	فراق	میر مرتضیٰ علی خاں
۱۷۱۷	فراقی	—
۱۷۱۸	فراقی	کنور پریم کشور
۱۷۱۹	فرح	فرح بخش
۱۷۲۰	فرحت	پنڈت کدار ناتھ کنی
۱۷۲۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۱۷۲۲	فرحت	عظیم آبادی
۱۷۲۳	فرحت	منشی سنکر دیال
۱۷۲۴	فرحت	میر امیر علی
۱۷۲۵	فرحت	فرحت علی سید
۱۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی
۱۷۲۷	فرخ	کرامت اللہ خاں
۱۷۲۸	فرخندہ	علی
۱۷۲۹	فرد	مولوی وحید الدین خاں
۱۷۳۰	فرزند	احمد
۱۷۳۱	فرزند علی سید	
۱۷۳۲	فرسو یا فرانسو	
۱۷۳۳	فرحت	مرزا الف بیگ الٰہ آبادی
۱۷۳۴	فرقت	پنڈت دیا پرشاد
۱۷۳۵	فرقت	عطاء اللہ خاں
۱۷۳۶	فرقتی	—
۱۷۳۷	فروغ	شاہزادہ مرزا محمد عمر سلطان
۱۷۳۸	فروغ	عنایت علی خاں
۱۷۳۹	فروغ	میر نثار الدین حسین خاں
۱۷۴۰	فروغ	میر روشن علی خاں
۱۷۴۱	فروغ	میر علی اکبر
۱۷۴۲	فروغ	خواجہ غلام مصطفیٰ
۱۷۴۳	فرہاد	میر ببر علی
۱۷۴۴	فریاد	لالہ صاحب رائے
۱۷۴۵	فریاد	مرزا مغل بیگ
۱۷۴۶	فرید بخش	
۱۷۴۷	فرید الدین ۔ محمد	
۱۷۴۸	فسوں	مرزا مانجھی
۱۷۴۹	فصاد	
۱۷۵۰	فصیح	مرزا منور علی
۱۷۵۱	فضا	گوبند پرشاد
۱۷۵۲	فضا	مرزا محمد حسن لکھنوی
۱۷۵۳	فضائل	علی خاں
۱۷۵۴	فضل	عظیم منشی محمد
۱۷۵۵	فضل	میر فضل بھولے خاں
۱۷۵۶	فضل علی	
۱۷۵۷	فضلی	شاہ افضل الدین خاں
۱۷۵۸	فضلی	فضل علی
۱۷۵۹	فطرت	مرزا محمد
۱۷۶۰	فغاں	اشرف علی خاں
۱۷۶۱	فغاں	میر شمس الدین
۱۷۶۲	فقیر	محمد شمس الدین
۱۷۶۳	فقیر	میر بخش خاں
۱۷۶۴	فقیر	محمد خاں بہادر

۱۷۶۵	فقیر	محمد حسین
۱۷۶۶	فقیر	مولوی فقیر اللہ
۱۷۶۷	فقیر	مولوی میروا
۱۷۶۸	فقیر	میر فقیر اللہ
۱۷۶۹	فکر	میر احمد علی
۱۷۷۰	فگار	پنڈت دیاشنکر
۱۷۷۱	فگار	میر قطب علی بیگ
۱۷۷۲	فگار	میر حسین
۱۷۷۳	فلک	میر بہادر علی
۱۷۷۴	فنا	شیخ بابر
۱۷۷۵	فوق	میر حسن
۱۷۷۶	فہیم	پنڈت سندر لعل
۱۷۷۷	فیاض	عبدالرزاق بیگ
۱۷۷۸	فیاض	میر ولی
۱۷۷۹	فیاض الحق	
۱۷۸۰	فیروز شاہ	
۱۷۸۱	فیض	ظفریاب الدولہ
۱۷۸۲	فیض	کرپا کرشن
۱۷۸۳	فیض	کریم بخش
۱۷۸۴	فیض	مرزا علی رضا خاں
۱۷۸۵	فیض	مولوی میر شمس الدین
۱۷۸۶	فیض الحسن	
۱۷۸۷	فیض الکریم مولوی	
۱۷۸۸	فیض الدولہ محمد	
۱۷۸۹	فیضی	-
۱۷۹۰	قابل	مرزا علی بخت
۱۷۹۱	قادر	مولوی عبدالقادر الہ آبادی
۱۷۹۲	قادر	مرزا سنجر علی
۱۷۹۳	قادر	میر قادر علی
۱۷۹۴	قادر	میر عبدالقادر
۱۷۹۵	قادر	شاہ محمد
۱۷۹۶	قادر	بخش
۱۷۹۷	قادر حسن	
۱۷۹۸	قادر یار	
۱۷۹۹	قاسم	سید عبدالقاسم خاں
۱۸۰۰	قاسم	حکیم قدرت یا قدرت اللہ
۱۸۰۱	قاسم	سید قاسم علی خاں
۱۸۰۲	قاسم	میر قاسم علی خاں
۱۸۰۳	قاسم	سکنی
۱۸۰۴	قاسم علی	
۱۸۰۵	قاصر	مرزا بابر علی بیگ
۱۸۰۶	قاضی	عبدالفتح
۱۸۰۷	قانع	
۱۸۰۸	قایل	
۱۸۰۹	قائل	سید علی
۱۸۱۰	قائم	شیخ قائم علی
۱۸۱۱	قائم	شیخ قیام الدین علی
۱۸۱۲	قبول	جمعدار مقبول مرزا احمدی علی خاں
۱۸۱۳	قبول	عبدالغنی بیگ
۱۸۱۴	قبول	محمد
۱۸۱۵	قتیل	مرزا محمد حسین
۱۸۱۶	قدر	محمد
۱۸۱۷	قدرت	منشی محمد قدرت اللہ خاں
۱۸۱۸	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۸۱۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۱۸۲۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۸۲۱	قدس	سید محمد رضا
۱۸۲۲	قدسی	سید محمد اکبر پاشا
۱۸۲۳	قرار	شیخ خاں محمد
۱۸۲۴	قرار	میر حسین علی
۱۸۲۵	قرار	بندہ علی خاں
۱۸۲۶	قرار	میر محمد حسین
۱۸۲۷	قربان	میر جیون
۱۸۲۸	قربان	میر قربان علی
۱۸۲۹	قربان	میر محمد
۱۸۳۰	قربان علی	
۱۸۳۱	قرین	
۱۸۳۲	قرین	شیخ الٰہی بخش
۱۸۳۳	قسم	محمد جعفر علی خاں
۱۸۳۴	قسمت	نواب شمس الدولہ
۱۸۳۵	قصد	محسن مرزا دکنی
۱۸۳۶	قطب	شاہ عبداللہ
۱۸۳۷	قطب الدین مولوی	
۱۸۳۸	قلق	-
۱۸۳۹	قلق	میاں عبدالولی شاہ
۱۸۴۰	قلق	آفتاب الدولہ
۱۸۴۱	قلق	میر امجد علی
۱۸۴۲	قلق	حکیم مولا بخش
۱۸۴۳	قلق	خواجہ محمد
۱۸۴۴	قلی	قطب شاہ
۱۸۴۵	قلندر	لالہ بدھ سنگھ
۱۸۴۶	قلندر	شاہ غلام قلندر
۱۸۴۷	قلندر	قلندر بخش
۱۸۴۸	قلندر	حسین سید
۱۸۴۹	قمر	قمر الدین احمد
۱۸۵۰	قمر	مرزا قمر طالع
۱۸۵۱	قمر	حکیم قمر الدین علی خاں

۱۸۵۲	قمر	منشی قمرالدین گلابخاں
۱۸۵۳	قمر	جعفر علی خاں بہادر
۱۸۵۴	قمر	مرزا باقر حسین
۱۸۵۵	قمر	مرزا قمرالدین خاں
۱۸۵۶	قمر	شیخ جعفر علی
۱۸۵۷	قمر علی	
۱۸۵۸	قناعت	مرزا محمد بیگ
۱۸۵۹	قناعت	مرزا نظام نصیرالدین
۱۸۶۰	قوت	مرزا احمد علی
۱۸۶۱	قیس	نواب بادی علیخاں
۱۸۶۲	قیس	حکیم باقر
۱۸۶۳	قیس	شیخ کاظم علی
۱۸۶۴	قیس	مرزا علی بیگ
۱۸۶۵	قیصر	مرزا محمد خورشید خاں
۱۸۶۶	کاسی داس میر ۔ بابو	
۱۸۶۷	کاشی دیال	
۱۸۶۸	کاشف	میر محمد حسین خاں
۱۸۶۹	کاشف	شیخ کاشف علی
۱۸۷۰	کاشی	ناتھ والا
۱۸۷۱	کاشی	ناتھ پنڈت
۱۸۷۲	کاظم	منشی کاظم الدین
۱۸۷۳	کافر	میر علی نقی
۱۸۷۴	کافی	-
۱۸۷۵	کاکل شاہ	
۱۸۷۶	کالی پرشاد	
۱۸۷۷	کالی چرن بابو	
۱۸۷۸	کالی کرشنا ۔ راجہ	
۱۸۷۹	کامل	پنڈت ٹھاکر داس
۱۸۸۰	کامل	مرزا بیگ

۱۸۸۱	کامل	شیخ جمال الدین
۱۸۸۲	کامل	شیخ لطف اللہ
۱۸۸۳	کامل	شیخ احمد علی
۱۸۸۴	کامل	مولوی محمد رشید
۱۸۸۵	کامل	-
۱۸۸۶	کبیر	حکیم کبیر شیخ انصاری
۱۸۸۷	کدارناتھ	پنڈت
۱۸۸۸	کرامت	میر کرامت علی
۱۸۸۹	کرامت علی	
۱۸۹۰	کریم	شیخ غلام ضامن
۱۸۹۱	کرما	میاں غلام کرما مرشد آبادی
۱۸۹۲	کریم	شیخ کریم اللہ خاں
۱۸۹۳	کریم	عبدالکریم
۱۸۹۴	کریم اللہ	مولوی محمد
۱۸۹۵	کریم الہی	
۱۸۹۶	کریم الدین	میر کریم الدین
۱۸۹۷	کریم الدین	مولوی محمد
۱۸۹۸	کریم بخش	مولوی محمد
۱۸۹۹	کریم حسین	مولوی سید
۱۹۰۰	کریم خاں	
۱۹۰۱	کریم داد خاں	
۱۹۰۲	کشن راؤ	
۱۹۰۳	کشن نرائن	
۱۹۰۴	کلامی	غلام نبی خاں
۱۹۰۵	کلاں	پیارے لال
۱۹۰۶	کلب حسین خاں مرزا	
۱۹۰۷	کلو	جعفر میر
۱۹۰۸	کلیان رائے منشی	
۱۹۰۹	کلیم	شیخ کلیم اللہ

۱۹۱۰	کلیم	شیخ اور میر محمد حسین
۱۹۱۱	کمال	میر کمال علی
۱۹۱۲	کمال	قاضی محمد
۱۹۱۳	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۱۹۱۴	کمتر	شاہ
۱۹۱۵	کمتر	مرزا خیر اللہ بیگ
۱۹۱۶	کمتر	مولوی کفایت علی
۱۹۱۷	کم گو	مرزا حبیب اللہ بیگ
۱۹۱۸	کن سنگھ	
۱۹۱۹	کندن لال	
۱۹۲۰	کنور بہادر	
۱۹۲۱	کنھیا لال ۔ پنڈت اور منشی لال	
۱۹۲۲	کوثر	مرزا مہدی علیخاں
۱۹۲۳	کوچک	مرزا وحید یا وحید محمد
۱۹۲۴	کوکب	رائے مکند رائے
۱۹۲۵	کھان سنگھ	
۱۹۲۶	کیدارناتھ گھوس بابو	
۱۹۲۷	کیف	شیخ فضل احمد
۱۹۲۸	کیفی	میر ہدایت علی
۱۹۲۹	کیوان	شیخ بدلی ۔ بلگرامی
۱۹۳۰	کیوان	مرزا علی حسین
۱۹۳۱	گداز	-
۱۹۳۲	گرامی	مرزا
۱۹۳۳	گرامی	میر گھاسی
۱۹۳۴	گرداب	رام چرن
۱۹۳۵	گردیزی	فتح علی خاں حسینی
۱۹۳۶	گرفتار	مرزا سنگین بیگ
۱۹۳۷	گرم	محمد مظہر خاں
۱۹۳۸	گرم	مرزا حیدر علی بیگ

۱۹۳۹	گریاں	میر علی امجد
۱۹۴۰	گریاں	میر محمد علی
۱۹۴۱	گریاں	میر حسام الدین علی
۱۹۴۲	گریاں	بھوانی سنگھ بہادر
۱۹۴۳	گریاں	نظام محی الدین خاں
۱۹۴۴	گریاں	سید محمد حسین لکھنوی
۱۹۴۵	گستاخ	مرزا علی بیگ
۱۹۴۶	گلشن	امیر سنگھ
۱۹۴۷	گلشن	شاہ یا میاں گلشن صاحب
۱۹۴۸	گمان	علی خاں
۱۹۴۹	گنا یا کنا بیگم	
۱۹۵۰	گنڈن لال	
۱۹۵۱	گنڈا مل	
۱۹۵۲	گنگا پرشاد	
۱۹۵۳	گنگا دھر	
۱۹۵۴	گنیش یا گنیشی لال	
۱۹۵۵	گویا موئی	مولوی شیخ احمد علی
۱۹۵۶	گویا موئی	مولانا عبدالعلی محمد
۱۹۵۷	گوری	شنکر منشی
۱۹۵۸	گوری	دت پنڈت
۱۹۵۹	گوری	دس
۱۹۶۰	گوہر	خورشید علی خاں بہادر
۱۹۶۱	گوہری	بدایونی
۱۹۶۲	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۱۹۶۳	گویا	شیخ حیات الفرخ آبادی
۱۹۶۴	گھاسی	میر
۱۹۶۵	گھٹالا	محمد اعظم
۱۹۶۶	گیسو دراز	عبداللہ حسین
۱۹۶۷	لالہ	
۱۹۶۸	لایق	میر لائق علی
۱۹۶۹	لچھمن پرشاد	
۱۹۷۰	لچھمن سنگھ کنور	
۱۹۷۱	لسان	میر کلیم اللہ
۱۹۷۲	لطافت	سید حسن مولوی
۱۹۷۳	لطف	مرزا علی دہلوی
۱۹۷۴	لطف	الحق
۱۹۷۵	لطف اللہ	مرزا
۱۹۷۶	لطفی	
۱۹۷۷	لطیف	میر لطیف علی
۱۹۷۸	لطیف	میر شمس الدین
۱۹۷۹	لعلن	
۱۹۸۰	لکنت	محمد بشیر خاں
۱۹۸۱	ماہ	
۱۹۸۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ
۱۹۸۳	ماہ	میر محمد علی خاں
۱۹۸۴	ماہر	میر اور میاں فخر الدین
۱۹۸۵	ماہر	یوسف حسین
۱۹۸۶	مائل	سید کاظم علی
۱۹۸۷	مائل	شاہ میاں اور میر مہدی
۱۹۸۸	مائل	لالہ للتا پرشاد
۱۹۸۹	مائل	مرزا آغا بیگ
۱۹۹۰	مائل	منشی چینی لال
۱۹۹۱	مائل	میر مہدی
۱۹۹۲	مائل	میر ہدایت علی
۱۹۹۳	مبارز	مبارز خاں
۱۹۹۴	مبارک	سید مبارک علی
۱۹۹۵	مبتلا	مراد علی خاں
۱۹۹۶	مبتلا	مرزا کاظم
۱۹۹۷	مبتلا	میر امین
۱۹۹۸	مبین	-
۱۹۹۹	متین	-
۲۰۰۰	مجبور	رائے خوشحال سنگھ
۲۰۰۱	مجبور	مولوی عصمت علی
۲۰۰۲	مجبور	میاں حق رسا
۲۰۰۳	مجبور	نواب اقبال الدولہ
۲۰۰۴	مجذوب	میرزادہ میر نظام حیدر بیگ دہلوی
۲۰۰۵	مجرم	رحمت اللہ
۲۰۰۶	مجرم	شیخ غلام حسین
۲۰۰۷	مجرم	میر فتح علی
۲۰۰۸	مجرم	میر فتح علی
۲۰۰۹	مجروح	غلام سرور
۲۰۱۰	مجروح	منشی کرشن چند
۲۰۱۱	مجنوں	سید انعام حسین
۲۰۱۲	مجنوں	عظیم آبادی
۲۰۱۳	مجنوں	میر حمایت علی
۲۰۱۴	مجیب	شاہ
۲۰۱۵	مجید	شیخ قادر علی
۲۰۱۶	مجید	مجید الدین خاں
۲۰۱۷	مجید	مولوی سراج الدین علی خاں
۲۰۱۸	مجید	منشی کانکا پرشاد
۲۰۱۹	محب	شیخ ولی اللہ
۲۰۲۰	محبت	شیخ ولی اللہ محبت
۲۰۲۱	محبت	علی
۲۰۲۲	محبت	نواب محبت اللہ خاں
۲۰۲۳	محبوب	علی مولوی
۲۰۲۴	محبوب	میر غلام حیدری
۲۰۲۵	محبوب	خواجہ محمد علی خاں

۲۰۲۶	محتشم	سید محتشم لکھنوی
۲۰۲۷	محرور	خواجہ نبی بخش
۲۰۲۸	محرور	ہادی حسن
۲۰۲۹	محروق	
۲۰۳۰	محزون	خلیفہ حافظ اللہ
۲۰۳۱	محزون	سید اور میر نصیر خاں
۲۰۳۲	محزون	عالم شاہ پیرزادہ
۲۰۳۳	محزون	مولوی سید محمد حسین
۲۰۳۴	محزون	محمد تقی خاں
۲۰۳۵	محسن	خواجہ
۲۰۳۶	محسن	سید محسن علی
۲۰۳۷	محسن	محمد حیدر آبادی
۲۰۳۸	محسن	میر حسن خاں
۲۰۳۹	محسن	میر محمد
۲۰۴۰	محسنی	حکیم محمد بخش
۲۰۴۱	محشر	اکرام اللہ خاں
۲۰۴۲	محشر	مرزا علی نقی بیگ
۲۰۴۳	محفوظ	سید محفوظ علی خاں
۲۰۴۴	مخفی	
۲۰۴۵	محکم	
۲۰۴۶	محمد سید	
۲۰۴۷	محمد عظیم	
۲۰۴۸	محمد ابراہیم	
۲۰۴۹	محمد اسماعیل	
۲۰۵۰	محمد اکبر	
۲۰۵۱	محمد بخش	
۲۰۵۲	محمد	بن خواجہ
۲۰۵۳	محمد تقی	
۲۰۵۴	محمد جان	منشی
۲۰۵۵	محمد حسین	
۲۰۵۶	محمد حسین	مولوی
۲۰۵۷	محمد حسین خاں	
۲۰۵۸	محمد خاں	سید دہلوی
۲۰۵۹	محمد خاں	فقیر
۲۰۶۰	محمد خاں	نواب
۲۰۶۱	محمد سید	
۲۰۶۲	محمد شاہ	
۲۰۶۳	محمد شفیع	
۲۰۶۴	محمد صادق	حکیم اور سید
۲۰۶۵	محمد عباس	
۲۰۶۶	محمد عبداللہ خاں	
۲۰۶۷	محمد علی	
۲۰۶۸	محمد علی	منشی
۲۰۶۹	محمد عیسیٰ خواجہ	
۲۰۷۰	محمد مرزا	
۲۰۷۱	محمد مہدی	واعظ
۲۰۷۲	محمد میر - سید	
۲۰۷۳	محمد یحییٰ	
۲۰۷۴	محمد ہادی	
۲۰۷۵	محمود	سید حافظ محمود خاں
۲۰۷۶	محمود زار دکنی	
۲۰۷۷	محمدی بیگم	
۲۰۷۸	محسن	حکیم محمد محسن خاں
۲۰۷۹	محنت	مرزا حسین علی بیگ
۲۰۸۰	محو	رحیم علی خاں
۲۰۸۱	محو	شیخ عظیم اللہ
۲۰۸۲	محو	شیخ فیض الدین
۲۰۸۳	محو	فیض حسین علی خاں
۲۰۸۴	محی الدین	محمد عبدالرحمن
۲۰۸۵	مختار	حافظ غلام نبی خاں
۲۰۸۶	مخدوم	-
۲۰۸۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۲۰۸۸	مخلص	رائے انند رام
۲۰۸۹	مخلص	عمل خاں
۲۰۹۰	مخلص	مرزا محمد حسین
۲۰۹۱	مخلص	میر مہدی حسن
۲۰۹۲	مخمور	محمد جعفر
۲۰۹۳	مخمور	مولوی وحید علی
۲۰۹۴	مدحت	لکھنوی
۲۰۹۵	مدعا	میر فیض علی
۲۰۹۶	مدھوا	مدھورام
۲۰۹۷	مدہوش	میر نبی جان
۲۰۹۸	منصب	مرزا محمد حسین
۲۰۹۹	مراد	شاہ
۲۱۰۰	مراد	مرزا مراد بخش
۲۱۰۱	مرتضیٰ	میر مرتضیٰ
۲۱۰۲	مرحوم	حکیم میر علی
۲۱۰۳	مرداں	علی خاں
۲۱۰۴	مرزا	ابوالقاسم
۲۱۰۵	مرزا	آغا
۲۱۰۶	مرزا	جہانگیر بیگ
۲۱۰۷	مرزا	میر فضل اللہ
۲۱۰۸	مرزا	صادق علی خاں
۲۱۰۹	مرزا	محمد
۲۱۱۰	مرزا	محمد بیگ
۲۱۱۱	مرزا	نواب علی رضا
۲۱۱۲	مرزا	ہدایت اللہ

۲۱۱۳	مرزا خاں	
۲۱۱۴	مرزئی	محمد علی خاں
۲۱۱۵	مروت	پنڈت ہنس کرن
۲۱۱۶	مروت	صفیر علی
۲۱۱۷	مروت	میر محمد علی
۲۱۱۸	مرہون	مرزا علی رضا
۲۱۱۹	مریخ	جانکی پرشاد
۲۱۲۰	مرید	-
۲۱۲۱	مرید	حسین خاں
۲۱۲۲	مزمل	شاہ محمد
۲۱۲۳	مسافر	عبداللہ خاں
۲۱۲۴	مسافر	میر پابند
۲۱۲۵	مسافر	میر قمر الدین
۲۱۲۶	مست	
۲۱۲۷	مست	مست علی
۲۱۲۸	مست	اشرف علی
۲۱۲۹	مست	علی رضا
۲۱۳۰	مست	میر فضل علی
۲۱۳۱	مست	لالہ رتن لال
۲۱۳۲	مستان شاہ	
۲۱۳۳	مستمد	یار علی
۲۱۳۴	مسرت	حکیم حاجی امیر احمد
۲۱۳۵	مسرت	شنکر
۲۱۳۶	مسرت	شیخ وزیر علی
۲۱۳۷	مسرور	سید محمد علی
۲۱۳۸	مسرور	شرف الدین
۲۱۳۹	مسرور	پیر بخش
۲۱۴۰	مسرور	محمد بخش اللہ
۲۱۴۱	مسرور	اصغر علی
۲۱۴۲	مسرور	نواب غلام حسین
۲۱۴۳	مسور	گردھاری لال
۲۱۴۴	مسعود	ابو الخیر
۲۱۴۵	مسکن	عبدالوحید حا
۲۱۴۶	مسکین	لالہ بخت مل
۲۱۴۷	مسکین	مرزا کلو بیگ
۲۱۴۸	مسکین	میر عبداللہ
۲۱۴۹	مسلم	فرزند علی
۲۱۵۰	مسلمان	لالہ بختاور سنگھ
۲۱۵۱	مسمار	سید کرم علی
۲۱۵۲	مسیح	محمد علی لکھنوی
۲۱۵۳	مسیح	مسیح اللہ بیگ
۲۱۵۴	مسیح	مرزا براتی
۲۱۵۵	مسیح	میر ہاشم علی
۲۱۵۶	مسیح	محمد مسیح خاں
۲۱۵۷	مسیح	الدین خاں
۲۱۵۸	مسیح	اللہ خاں
۲۱۵۹	مسیحا	حکیم محمد علی
۲۱۶۰	مشاق	محمد عبید الرحمٰن
۲۱۶۱	مشاق	جل رام
۲۱۶۲	مشتاق	تاج الدین
۲۱۶۳	مشتاق	حسین بخش
۲۱۶۴	مشتاق	حسین مشتاق
۲۱۶۵	مشتاق	ثناء اللہ
۲۱۶۶	مشتاق	عبداللہ خاں
۲۱۶۷	مشتاق	غلام علی
۲۱۶۸	مشتاق	قربان علی بیگ
۲۱۶۹	مشتاق	محمد علی خاں
۲۱۷۰	مشتاق	محمد واصل
۲۱۷۱	مشتاق	مرزا ابراہیم
۲۱۷۲	مشتاق	میر حسن دہلوی
۲۱۷۳	مشتاق	سالار بخش
۲۱۷۴	مشتاق	عنایت علی
۲۱۷۵	مشتری	کامران بخش
۲۱۷۶	مشرقی	لالہ سیال چند
۲۱۷۷	مشفق	محمد جان
۲۱۷۸	مشفق	احمد بیگ
۲۱۷۹	مشک	محمد حسن خاں
۲۱۸۰	مشکل	امین الدین
۲۱۸۱	مشہور	بریلوی
۲۱۸۲	مشہور	محمد حسن
۲۱۸۳	مشیر	قطب الدین
۲۱۸۴	مشیر	عنایت حسن
۲۱۸۵	مشیر	گوہر علی
۲۱۸۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۲۱۸۷	مصدر	ثناء اللہ
۲۱۸۸	مصطفیٰ	خاں
۲۱۸۹	مصیبت	غلام قطب الدین
۲۱۹۰	مضطر	ذوالفقار علی
۲۱۹۱	مضطر	میر حسن علی لکھنوی
۲۱۹۲	مضطر	لالہ کنور سین
۲۱۹۳	مضطر	اسد اللہ خاں
۲۱۹۴	مضطر	مرزا خسرو شکوہ آبادی
۲۱۹۵	مضطر	مرزا سنگین
۲۱۹۶	مضطر	مرزا مظفر خاں
۲۱۹۷	مضطر	ہزاری لال
۲۱۹۸	مضطر	علی اکبر بیگ
۲۱۹۹	مضطر	لالہ درگا پرشاد

۲۲۰۰	مضطرب	میاں محمد حاجی
۲۲۰۱	مضمون	امام الدین
۲۲۰۲	مضمون	میاں شرف الدین
۲۲۰۳	مضیع	اللہ خاں
۲۲۰۴	مظفر	حسین منشی
۲۲۰۵	مظفر	مظفر علی خاں
۲۲۰۶	مظفر	منشی حسین خاں
۲۲۰۷	مظفر	میر کھمو خاں
۲۲۰۸	مظفر	الدین
۲۲۰۹	مظلوم	شاہ
۲۲۱۰	مظہر	رام پوری
۲۲۱۱	مظہر	مرزا جان جاناں
۲۲۱۲	مظہر	منجھو خاں
۲۲۱۳	مظہر	محمد اسحٰق
۲۲۱۴	مظہر	میر حسن علی
۲۲۱۵	مظہری	محبوب علی
۲۲۱۶	معجز	منشی مرزا محمد رضا
۲۲۱۷	معروف	احسن اللہ
۲۲۱۸	معروف	الٰہی بخش
۲۲۱۹	معروف	نواب خاں بہادر
۲۲۲۰	معشوق	علی
۲۲۲۱	معظم	محمد معظم مراد آبادی
۲۲۲۲	معقول	
۲۲۲۳	معنی	محمد امین
۲۲۲۴	معین	معین الدین
۲۲۲۵	معین	شیخ معین الدین
۲۲۲۶	مغل	مرزا
۲۲۲۷	مغل	مرزا مغل علی خاں
۲۲۲۸	مغموم	مرزا اسحاق

۲۲۲۹	مغموم	میر مشیت علی
۲۲۳۰	مغموم	لالہ رام
۲۲۳۱	مفتی	محمد امین
۲۲۳۲	مفتوں	پنڈت ہوتی رام
۲۲۳۳	مفتوں	ہادی علی
۲۲۳۴	مفتوں	شیخ عبدالرحیم
۲۲۳۵	مفتوں	کاظم علی
۲۲۳۶	مفتوں	ماسٹر گستی
۲۲۳۷	مفتوں	ابراہیم بیگ
۲۲۳۸	مفتوں	کریم بخش
۲۲۳۹	مفتوں	بدر الدین
۲۲۴۰	مفتوں	علی بخش
۲۲۴۱	مفتی	میر مفتی
۲۲۴۲	مفلس	محب علی
۲۲۴۳	مقبل	میر اکبر علی
۲۲۴۴	مقبل	محمد ابراہیم
۲۲۴۵	مقبول	مقبول احمد
۲۲۴۶	مقبول	ابراہیم بیگ
۲۲۴۷	مقدور	محمد ابراہیم
۲۲۴۸	مقرب	علی سید
۲۲۴۹	مقصود	محمد مقصود
۲۲۵۰	مقیم	محمد مقیم خاں
۲۲۵۱	مکارم	مرزا دہلوی
۲۲۵۲	مکندرام	پنڈت
۲۲۵۳	مکند لال	
۲۲۵۴	مکھن لال	
۲۲۵۵	مکو	شیخ زادہ
۲۲۵۶	مگن لال	الہ آبادی
۲۲۵۷	ملال	

۲۲۵۸	ملال	محمد رضا خاں
۲۲۵۹	ملال	مرزا محمد زماں
۲۲۶۰	ملوک	
۲۲۶۱	ملول	ایشری پرشاد
۲۲۶۲	ملول	شرف الدین
۲۲۶۳	ممتاز	فتح علی
۲۲۶۴	ممتاز	مرزا قاسم
۲۲۶۵	ممتاز	حافظ نور محمد
۲۲۶۶	ممتاز	احسن اللہ
۲۲۶۷	ممتاز الدین	
۲۲۶۸	ممتاز علی	
۲۲۶۹	مملوک علی	
۲۲۷۰	ممنون	امانت علی
۲۲۷۱	ممنون	نظام الدین
۲۲۷۲	من	پھول پنڈت
۲۲۷۳	منتظر	اسد اللہ
۲۲۷۴	منتظر	امام الدین
۲۲۷۵	منتظر	خواجہ بخش اللہ
۲۲۷۶	منتظر	خواجہ عبداللہ خاں
۲۲۷۷	منتظر	نور الاسلام
۲۲۷۸	منشی	احمد مینا بیگ
۲۲۷۹	منشی	صاحب بلگرامی
۲۲۸۰	منشی	شیخ غلام علی
۲۲۸۱	منشی	عجائب رائے
۲۲۸۲	منشی	غلام احمد قادری
۲۲۸۳	منشی	مول چند
۲۲۸۴	منشی	میر محمد حسین
۲۲۸۵	منصب	غلام قطب الدین
۲۲۸۶	منصب	علی خاں

۲۲۸۷	منصور علی	سبزواری
۲۲۸۸	منتظر	خواجہ بخش اللہ
۲۲۸۹	منظور احمد	
۲۲۹۰	منظور	بابو خاں
۲۲۹۱	منظور	غلام محمد علی
۲۲۹۲	منعم	راغب علی
۲۲۹۳	منعم	قاضی نور الحسن
۲۲۹۴	منعم	محمد خاں
۲۲۹۵	منعم	مولوی اسد اللہ
۲۲۹۶	منعم	موہن لال
۲۲۹۷	منعم	
۲۲۹۸	منور	میر منور علی
۲۲۹۹	منوہر	منشی اسد اللہ
۲۳۰۰	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۲۳۰۱	منیر	سید میر اسمٰعیل
۲۳۰۲	منیر	منیر الدین
۲۳۰۳	منیر	نظام الدین
۲۳۰۴	منیر	وجیہہ الدین
۲۳۰۵	موتی	
۲۳۰۶	موتی لال پنڈت	
۲۳۰۷	موج	خدا بخش
۲۳۰۸	موج	کاظم حسین
۲۳۰۹	موجی	موجی رام
۲۳۱۰	موزوں	رائے چتر سنگھ
۲۳۱۱	موزوں	لالہ نہال چند
۲۳۱۲	موزوں	مرزا قادر بخش
۲۳۱۳	موزوں	رام نرائن
۲۳۱۴	موزوں	رحم علی
۲۳۱۵	موزوں	فرزند علی

۲۳۱۶	موزوں	خواجہ مل خاں
۲۳۱۷	موزوں	میر نواب لکھنوی
۲۳۱۸	موسوی	میر معز الدین
۲۳۱۹	مومن	حکیم مومن خاں
۲۳۲۰	مونس	سعادت علی
۲۳۲۱	مونس	میر نواب
۲۳۲۲	مہاراج	راجہ ہنس رائے
۲۳۲۳	مہجور	شیخ محمد بخش
۲۳۲۴	مہجور	نواب اقبال الدولہ
۲۳۲۵	مہدی	امیر
۲۳۲۶	مہدی حسین خاں	
۲۳۲۷	مہدی علی خاں بہادر	
۲۳۲۸	مہدی	نواب جلال الدولہ
۲۳۲۹	مہر	بیدار بخت
۲۳۳۰	مہر	راحت بیگ
۲۳۳۱	مہر	لالہ مہر چند
۲۳۳۲	مہر	محمد عبداللہ
۲۳۳۳	مہر	مرزا حاتم علی بیگ
۲۳۳۴	مہر	مرزا محمد رضا
۲۳۳۵	مہر	امین الدولہ
۲۳۳۶	مہر	نواب منصور خاں
۲۳۳۷	مہلت	مرزا علی
۲۳۳۸	مہمان	-
۲۳۳۹	میر	اولاد علی
۲۳۴۰	میر	محمد میر علی
۲۳۴۱	میر محمد	
۲۳۴۲	میر	آغا
۲۳۴۳	میر اللہ	
۲۳۴۴	میر علی	

۲۳۴۵	میر محمد تقی	
۲۳۴۶	میراں	سبزواری
۲۳۴۷	میراں	میر حیات
۲۳۴۸	میراں	میر عسکری
۲۳۴۹	میراں	شیخ ولی محمد
۲۳۵۰	مہدی علی خاں	
۲۳۵۱	میوا رام	
۲۳۵۲	ناتواں	جان محمد
۲۳۵۳	ناجی	محمد شاکر
۲۳۵۴	نادر	کلب حسین خاں
۲۳۵۵	نادر	شیخ امام الدین
۲۳۵۶	نادر	شیخ غلام رسول
۲۳۵۷	نادر	لالہ گنگا سنگھ
۲۳۵۸	نادر	مرزا مصطفےٰ علی حیدر
۲۳۵۹	نادر	سید نجم الدین
۲۳۶۰	نادر	محمد عارف علی
۲۳۶۱	نادر	دہلوی
۲۳۶۲	نارش	الٰہی بخش
۲۳۶۳	نازک	زینت جان
۲۳۶۴	نازنین	مرزا علی بیگ
۲۳۶۵	ناسخ	امام بخش
۲۳۶۶	ناصر	امیر خاں
۲۳۶۷	ناصر	سعادت خاں
۲۳۶۸	ناصر	سید میر محمد
۲۳۶۹	ناصر	یوسف مرزا
۲۳۷۰	ناصر	محمد ابوالفضل
۲۳۷۱	ناصر	میر ناصر علی
۲۳۷۲	ناصر میاں	
۲۳۷۳	ناصر	میر ناصر علی فتحپوری

۲۳۷۴	ناصر	نواب ناصر جنگ	۲۴۰۳	نثار	محمد امان	۲۴۳۲	نذیر	احمد منشی محمد
۲۳۷۵	ناصر	خان محمد	۲۴۰۴	نثار		۲۴۳۳	نساخ	مولوی عبد الغفور نساخ خاں
۲۳۷۶	ناصر	علی شاہ	۲۴۰۵	نثار	علی بیگ مرزا	۲۴۳۴	نسان	حسن علی خاں
۲۳۷۷	ناصر	علی عظیم آبادی	۲۴۰۶	نجابت	سید کلب علی مرزا	۲۴۳۵	نسبت	مرزا محمد علی
۲۳۷۸	ناصر	علی محمد	۲۴۰۷	نجات	شیخ حسن رضا	۲۴۳۶	نسیم	برج ناتھ
۲۳۷۹	ناطق	شیخ احمد شاہ	۲۴۰۸	نجات	میر زین العابدین	۲۴۳۷	نسیم	پنڈت دیا سنگھ یا دیا شنکر
۲۳۸۰	ناظر	شیخ امیر اللہ	۲۴۰۹	نجد	مرزا محمد عباس	۲۴۳۸	نسیم	گلزار علی
۲۳۸۱	ناظم	پنڈت شیو پرشاد	۲۴۱۰	نجف	شاہ محمد علی	۲۴۳۹	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ
۲۳۸۲	ناظم	میر ناظم علی	۲۴۱۱	نجف	علی خواجہ نجف علی	۲۴۴۰	نسیم	نواب محمد حسین علی سلطان
۲۳۸۳	نالاں	-	۲۴۱۲	نجف	میر نجف علی	۲۴۴۱	نشاط	رائے نلمہ پرشاد
۲۳۸۴	نالاں	عبد القادر	۲۴۱۳	نجف	علی خاں	۲۴۴۲	نشاط	لالہ شیری سنگھ
۲۳۸۵	نالاں	مرزا محمد جان	۲۴۱۴	نجم	قاضی نجم الدین	۲۴۴۳	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۲۳۸۶	نالاں	مرزا محمد عسکری خاں	۲۴۱۵	نجم	مولوی نجم الدین الفر	۲۴۴۴	نشہ	میر امداد حسین
۲۳۸۷	نالاں	سید احمد علی	۲۴۱۶	نجم	نجم الدولہ سید محمد رضا خاں	۲۴۴۵	نصرت	لالہ گوند رائے
۲۳۸۸	نالاں	میر اور میاں وارث علی	۲۴۱۷	نجیب	میر بہادر علی	۲۴۴۶	نصرت علی	
۲۳۸۹	نامی		۲۴۱۸	نحیف	لالہ کھپت رائے	۲۴۴۷	نصرتی	
۲۳۹۰	نامی	متھن لال	۲۴۱۹	نحیف	سید برکت علی	۲۴۴۸	نصیر	سید نصیر الدین غوثی
۲۳۹۱	نامی	سید اور میر آغا حسن	۲۴۲۰	ندا	دکنی	۲۴۴۹	نصیر	شاہ محمد نصیر الدین
۲۳۹۲	نامی	شیخ نظام الدین	۲۴۲۱	ندرت	محمد یحییٰ علی خاں	۲۴۵۰	نصیر	محمد لکھنوی
۲۳۹۳	نامی	نواب میر حسام الدین	۲۴۲۲	ندرت	مرزا مغل	۲۴۵۱	نصیر	اللہ خاں
۲۳۹۴	نامی	محمد شاکر	۲۴۲۳	ندیم	شیخ علی قلی	۲۴۵۲	نصیر	الدین مولوی
۲۳۹۵	نامی	مرزا رجب علی بیگ	۲۴۲۴	ندیم	محمد قاسم دہلوی	۲۴۵۳	نصیر الدین	
۲۳۹۶	نامی	نواب سعید الدین	۲۴۲۵	ندیم	مولوی رجب اللہ	۲۴۵۴	نظام	شیخ محمد نظام الدین
۲۳۹۷	نبی	بخش خاں نواب	۲۴۲۶	ندیم	میر محمد شفیع	۲۴۵۵	نظام	نواب غازی الدین خاں
۲۳۹۸	نثار	حکیم محمد پناہ خاں	۲۴۲۷	نزار	خواجہ محمد اکرم	۲۴۵۶	نظام الدین	
۲۳۹۹	نثار	سید اعظم	۲۴۲۸	نذار	سید قاسم علی	۲۴۵۷	نظام الدین منشی	
۲۴۰۰	نثار	شیخ محمد امین	۲۴۲۹	نذارت	رام جو	۲۴۵۸	نظامی	سید نظام الدین احمد
۲۴۰۱	نثار	شیخ محمد قاسم	۲۴۳۰	نزہت	میاں مرزا ارجمند	۲۴۵۹	نظامی	شیخ نظام الدین
۲۴۰۲	نثار	مولوی نثار احمد	۲۴۳۱	نزہت	میر امام الدین	۲۴۶۰	نظر	

۲۴۶۱	نظر	بنارسی	۲۴۹۰	نواب	سید نصیر الدین	۲۵۱۹	نیم چند	
۲۴۶۲	نظر	کعبت رائے	۲۴۹۱	نوازش	حسین خاں	۲۵۲۰	واحد	منشی واحد علی خاں
۲۴۶۳	نظر	مرزا علی	۲۴۹۲	نوازش	علی خاں	۲۵۲۱	واحد	درویش
۲۴۶۴	نظر	نواب نظام الدین	۲۴۹۳	نور	حکیم میر نامد حسین	۲۵۲۲	واحد	محمد
۲۴۶۵	نظم	سید نظام الدین	۲۴۹۴	نور	منشی صمصام حیدر	۲۵۲۳	وارث	شیخ محمد
۲۴۶۶	نظیر	بنارسی	۲۴۹۵	نور	میر نذیر لکھنوی	۲۵۲۴	وارث	شاہ وارث الدین
۲۴۶۷	نظیر	سید محمد علی	۲۴۹۶	نور اللہ	از مرزا	۲۵۲۵	وارفتہ	نواب شید علی خاں
۲۴۶۸	نظیر	شیخ اور میر ولی محمد	۲۴۹۷	نور الدین	مولوی محمد	۲۵۲۶	واسطی	منشی سید فضل رسول خاں
۲۴۶۹	نظیر	لالہ کنپت رائے	۲۴۹۸	نور خاں		۲۵۲۷	واصف	مرزا احسن بخش خاں
۲۴۷۰	نعامی	شیخ نعمت اللہ	۲۴۹۹	نور علی		۲۵۲۸	واصف	مولوی احمد حسین
۲۴۷۱	نعمت	حکیم عبد الحق	۲۵۰۰	نور کریم		۲۵۲۹	واصل	غلام محی الدین محمد
۲۴۷۲	نعمت	نواب نعمت اللہ خاں	۲۵۰۱	نور محمد		۲۵۳۰	واصل	میاں واصل خاں
۲۴۷۳	نعمت	مرزا محمد حفیظ	۲۵۰۲	نوری	شجاع الدین	۲۵۳۱	واصل	محمد بدایونی
۲۴۷۴	نعیم	نعیم الدین خاں	۲۵۰۳	نوری	مولا	۲۵۳۲	واقف	شاہ دہلوی
۲۴۷۵	نقد	مہر علی خاں	۲۵۰۴	نوشہ	نواب الدولہ	۲۵۳۳	واقف	شیخ محمد
۲۴۷۶	نقی	سید علی	۲۵۰۵	نوشیرواں جی		۲۵۳۴	والا	
۲۴۷۷	نقی	محمد	۲۵۰۶	نول کشور		۲۵۳۵	والہ	میر مبارک علی
۲۴۷۸	نقی	نقی علی خاں	۲۵۰۷	نوید	مرزا محمد حفیظ	۲۵۳۶	وجاہت	مرزا محمد وجاہت علی
۲۴۷۹	نقی	نواب علی خاں بہادر	۲۵۰۸	نہال چند		۲۵۳۷	وجدی	شیخ وحید الدین
۲۴۸۰	نگراں	میر بندہ علی	۲۵۰۹	نہاں	مرزا امام بخش	۲۵۳۸	وحید	نواب وحید الدین خاں
۲۴۸۱	نکہت	حافظ غلام احمد	۲۵۱۰	نیاز	شاہ نیاز علی	۲۵۳۹	وحید الزماں	شیخ
۲۴۸۲	نکہت	میاں نذریا نیاز علی بیگ	۲۵۱۱	نیاز	مولوی شاہ یا میاں نیاز احمد	۲۵۴۰	وحدت	جمعیت رائے
۲۴۸۳	نگین	-	۲۵۱۲	نیاز	میر فضل علی	۲۵۴۱	وحشت	میر بہادر علی
۲۴۸۴	نما	-	۲۵۱۳	نیاز	میر محمد	۲۵۴۲	واحشت	میر ابوالحسن
۲۴۸۵	نمکین	صلاح الدین خاں	۲۵۱۴	نیاز	احمد خاں نواب	۲۵۴۳	وحشت	غلام علی خاں
۲۴۸۶	نمود	شاہزادہ مرزا محمد آسان قدر بہادر	۲۵۱۵	نیاز حسین	مولوی	۲۵۴۴	وحشت	مرزا باقر علی خاں
۲۴۸۷	نمود	میر مہدی	۲۵۱۶	نیر	حسن الدین	۲۵۴۵	وحشت	مخدوم بخش کانپوری
۲۴۸۸	نوا	شیخ ظہور اللہ خاں	۲۵۱۷	نیر	مرزا حسن عسکری	۲۵۴۶	وحشی	.
۲۴۸۹	نواز	علی نواز علی	۲۵۱۸	نیک	میر جعفر علی	۲۵۴۷	وحید	حکیم محمد وحید اللہ خاں

۲۵۴۸	وحید	مولوی عبدالرؤف
۲۵۴۹	وحید	منشی سرفراز علی خاں
۲۵۵۰	وحید علی	
۲۵۵۱	وحیدی	دکنی
۲۵۵۲	ودار	مرزا دور
۲۵۵۳	ودار	سلیمان علی خاں
۲۵۵۴	وزیر	شیخ وزیر علی
۲۵۵۵	وزیر	خواجہ وزیر
۲۵۵۶	وزیر علی	میر اور منشی
۲۵۵۷	وزیر خاں محمد	
۲۵۵۸	وزیری	نواب وزیر علی خاں
۲۵۵۹	وسعت	مستقیم خاں
۲۵۶۰	وصال	حکیم نصراللہ خان
۲۵۶۱	وصف	میر محمد علی
۲۵۶۲	وصل	میر احمد علی
۲۵۶۳	وصل	مرزا اسحاق
۲۵۶۴	وفا	مولوی عبدالولی
۲۵۶۵	وفا	حیدر علی
۲۵۶۶	وفا	راجہ نول رائے
۲۵۶۷	ولایت علی	غازی پوری
۲۵۶۸	ولایت	نواب ولایت علیخاں
۲۵۶۹	ولایت	میر ولایت اللہ خاں
۲۵۷۰	ولی	حکیم شیخ ولی محمد
۲۵۷۱	ولی	علی محمد خاں
۲۵۷۲	ولی	محمد اکبر
۲۵۷۳	ولی اللہ سید	
۲۵۷۴	ولی	سید محمد مولیٰ
۲۵۷۵	ولی	منشی محمد
۲۵۷۶	ولی	مرزا محمد دہلوی

۲۵۷۷	ولی	مرحمت خاں
۲۵۷۸	ولی	شاہ محمد ولی اللہ
۲۵۷۹	ولی اللہ شاہ دہلوی	
۲۵۸۰	وہاب	
۲۵۸۱	وہمی	منشی امید بابو شیو پرشاد نگم
۲۵۸۲	وہم	میر محمد علی
۲۵۸۳	ہاتف	مرزا محمد
۲۵۸۴	ہاتف یا ہاتفی	
۲۵۸۵	ہادی	دہلوی
۲۵۸۶	ہادی	میر محمد جواد سید
۲۵۸۷	ہادی	دکنی
۲۵۸۸	ہادی	حسین خاں سید
۲۵۸۹	ہاشم	حکیم باقر علی
۲۵۹۰	ہاشم	دکنی
۲۵۹۱	ہاشم	حاجی محمد
۲۵۹۲	ہاشم	خواجہ محمد
۲۵۹۳	ہانسوی	عبدالواسع
۲۵۹۴	ہاشمی	میر
۲۵۹۵	ہجر	مولوی غلام امام خاں
۲۵۹۶	ہجر	مرزا اصغر حسین
۲۵۹۷	ہدایت علی مولوی	
۲۵۹۸	ہدایت علی	
۲۵۹۹	ہدایت	میر ہدایت اللہ
۲۶۰۰	ہدایت	میرن یا شیر ہدایت اللہ
۲۶۰۱	ہزیر	حسین سید
۲۶۰۲	ہرچند	گھوس
۲۶۰۳	ہرچند	کشور دہلوی
۲۶۰۴	ہرچند رائے	
۲۶۰۵	ہرداس سنگھ	

۲۶۰۶	ہردیو سنگھ	
۲۶۰۷	ہربنس لال	منشی
۲۶۰۸	ہرسکھ رائے	منشی
۲۶۰۹	ہردی	مولا درویش
۲۶۱۰	ہلال	مرزا محمد
۲۶۱۱	ہلال	امیر علی خاں
۲۶۱۲	ہما	مولوی نور حسین
۲۶۱۳	ہمت	علی خاں
۲۶۱۴	ہمت	احمد
۲۶۱۵	ہمدم	عبداللہ یا عباد اللہ خاں
۲۶۱۶	ہمدم	میر محفوظ علی
۲۶۱۷	ہمدم	رائے گلاب چند
۲۶۱۸	ہمرنگ	میر عزیز الدین سید
۲۶۱۹	ہمرنگ	دلاور علی خاں
۲۶۲۰	ہندو	گوکل چند
۲۶۲۱	ہنر	میاں
۲۶۲۲	ہنر	محمد داد حیدرآبادی
۲۶۲۳	ہنر	
۲۶۲۴	ہنر	وارث علی خاں
۲۶۲۵	ہنومان داس بابو	
۲۶۲۶	ہوس	نواب مرزا محمد تقی خاں
۲۶۲۷	ہوس	غلام مصطفٰے
۲۶۲۸	ہوش	میر شمس الدین
۲۶۲۹	ہوش	نواب مرزا تقی خاں
۲۶۳۰	ہوشرار	
۲۶۳۱	ہوشیار	منشی کیول رام
۲۶۳۲	ہویدا	میر محمد اعظم
۲۶۳۳	ہینگا	یا ہنگا خاں
۲۶۳۴	یار	میر غلام حسین

۲۶۳۵	یار	میر محمد حسین	۲۶۴۶	یکتائی	غلام محی الدین	۲۶۵۷	یوسف	-
۲۶۳۶	یار	شاہ محمد زماں	۲۶۴۷	یعقوب	میر یعقوب علی	۲۶۵۸	یوسف	مولوی شیخ
۲۶۳۷	یار	میر محمد دہلوی	۲۶۴۸	یقین	سید محمد حسین	۲۶۵۹	یوسف	میر یوسف علی خاں
۲۶۳۸	یار	میر حیدر علی	۲۶۴۹	یقین	میاں انعام اللہ	۲۶۶۰	یوسف	-
۲۶۳۹	یاس	میاں بنو حیدرآبادی	۲۶۵۰	یکتا	خواجہ معین الدین خاں	۲۶۶۱	یوسوف	نواب امجد علی
۲۶۴۰	یاس	حکیم اکرام اللہ	۲۶۵۱	یکدل	میر عزت اللہ	۲۶۶۲	یوسوف	علی خاں
۲۶۴۱	یاس	حسن علی خاں	۲۶۵۲	یکدل	دلاور خاں	۲۶۶۳	یوسف خاں	لکھنوی
۲۶۴۲	یاسس	خیر الدین	۲۶۵۳	یک رنگ	مصطفٰے قلی خاں	۲۶۶۴	یوسف شاہ	
۲۶۴۳	یاور	شیخ امداد علی	۲۶۵۴	یک رنگ	لالہ بشن داس	۲۶۶۵	یوسف علی خاں	رامپور
۲۶۴۴	یاور	مرزا یاور بخت بہادر	۲۶۵۵	یکسو	لالہ فتح چند	۲۶۶۶	یوسف علی خاں	دہلوی
۲۶۴۵	یحیٰی	منشی یحیٰی خاں	۲۶۵۶	یکرو	میاں عبدالوہاب	۲۶۶۷	یونس	..

انتخاب دواوین

مصنف امام بخش صہبائی۔ دہلی کالج میں فارسی کے پروفیسر اور غالب، مومن، ذوق اور سرسید وغیرہ کے معاصر تھے۔ فارسی کے زبردست عالم خیال کئے جاتے تھے، سرسید کی آثار الصنادید کے مسودہ کی اصلاح و ترتیب و تصنیف کی تھی۔ علم بیان و معانی اور قواعد کی مشہور کتاب حدایق البلاغت کا اردو ترجمہ بھی انھوں نے کیا تھا۔

عہد تصنیف و طباعت دہلی کالج کے پرنسپل بوترس کی فرمائش پر صہبائی نے ۱۸۴۲ء میں اردو کے معروف و ممتاز شعرا کا یہ انتخاب کیا تھا۔ جوگا رساں دتاسی کے بیان کے مطابق ۱۸۴۳ء میں شائع ہوگیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے

خصوصیات اُردو زبان و ادب کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں کلیات و دواوین کو سامنے رکھ ممتاز شعرا کا معتدبہ کلام جمع کر دیا گیا ہے اشعار کا انتخاب نہایت پاکیزہ ہے اور مولف کے ذوق سلیم پر دلالت کرتا ہے۔ دلی سے لے کر معاصرین تک کا انتخاب انھوں نے بڑی جانفشانی سے کیا ہے۔ اور اس انتخاب میں تمام اصناف سخن کو ملحوظ رکھا ہے دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح انھوں نے صرف غزل کے اشعار نہیں دئے بلکہ اس صنف کا انتخاب بھی دیا ہے جس میں کوئی شاعر خصوصیت رکھتا ہے۔ کسی کے کلام کا انتخاب دس بارہ صفحات سے کم میں نہیں ہے۔ ہر صفحہ میں ۲۰ اشعار ہیں۔ شعرا کے حالات بھی درج ہیں لیکن بہت مختصر نصف صفحہ سے زائد کسی کے متعلق نہیں لکھا۔ معاصر شعرا مثلاً غالب، ذوق اور مومن جن سے وہ بخوبی واقف تھے۔ اُن پر بھی صرف چند سطریں لکھی ہیں۔ اس لئے کہ ان کا اصل مقصد شعرا کا تذکرہ نہیں بلکہ ممتاز شعرا کے کلام کا انتخاب تھا۔

انتخاب کلام اور حالات زندگی سے قطع نظر اس کتاب کا جو حصّہ نہایت بیش قیمت ہے وہ اس کا دیباچہ ہے۔ یہ دیباچہ اُردو میں ہے اور اس میں صہبائی نے شعر کی تعریف، تاریخ، وزن، قافیہ، ردیف، عروض اور اصناف سخن پر اجمالاً لیکن عالمانہ روشنی ڈالی ہے۔ اصناف سخن پر خصوصاً بحث کی ہے۔ ہر صنف کے مخصوص و مفید اوزان مشہور شعرا اور کلام کے نمونے درج کئے گئے ہیں۔ غالباً ان امور پر اردو زبان میں صہبائی سے پہلے کسی اور شخص نے روشنی نہیں ڈالی۔

بعد کے اکثر تذکرہ نگاروں نے "انتخاب دواوین" سے مدد لی ہے کریم الدین نے "گلدستۂ نازنیناں" کے نام سے جو تذکرہ لکھا ہے۔ اس میں شعرا کے حالات اکثر لفظاً بہ لفظاً اسی تذکرے سے نقل کئے ہیں لیکن افسوس کہ انھوں نے صہبائی یا ان کے انتخاب کا کہیں ذکر نہیں کیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	ولی۔ شمس ولی اللہ گجراتی	۴	میر تقی میر	۷	شاہ نصیر	۱۰	منشی مول چند
۲	درد خواجہ میر درد	۵	جرأت	۸	ممنون	۱۱	ذوق
۳	سودا رفیع الدین	۶	میر حسن	۹	ناسخ	۱۲	مومن

مدائح الشعراء

مصنف نواب عنایت حسین خاں ابن علی ابراہیم خلیل مصنف گلزار ابراہیم ۔

عہد تصنیف و طباعت دیباچہ سے پتہ چلتا ہے کہ اس تذکرے کی ترتیب کے وقت لکھنؤ میں نصیر الدین حیدر ۔ انگلستان میں ملکہ وکٹوریہ اور دہلی میں اکبر شاہ ثانی حکمراں تھے ۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے تحقیق سے بتایا ہے کہ سنہ ۱۲۶۴ھ / ۱۸۴۸ء تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں اس لئے یہ تذکرہ اسی سال یا اس سن کے بعد مرتب ہوا ہے [۱]
اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود ہے ۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۲۷ ریختہ گو شاعروں کا ذکر آیا ہے ۔ حالات زندگی بہت مختصر ہیں اور نمونہ کلام کو خود مصنف نے مخمس ، مسدس ، مربع یا مثلث کرکے پیش کیا ہے ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آصف	نواب آصف الدولہ	۱۰	امداد	امداد علی	۱۹	جمیل	مرزا مغل
۲	امیر	نواب امین الدولہ مرزا جیندار محمد	۱۱	اخفش	جواد علی	۲۰	حسن	میر غلام حسن
۳	انشا	انشاء اللہ خاں	۱۲	افسر	نواب کلب علیخاں بہادر خلف نواب سعادت علی خاں	۲۱	خسرو	مرزا کیخسرو جلال احمد خاں بہادر
۴	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۳	انور	نور خاں	۲۲	درد	خواجہ میر
۵	اصغر	سید اصغر علی خاں	۱۴	الہ	محمد حسن خاں	۲۳	ذاکر	مولوی ذاکر علی
۶	اجمل	شاہ محمد اجمل	۱۵	افضل	شاہ غلام اعظم	۲۴	رسم	شیخ امام بخش خاں
۷	اعلیٰ	شاہ اعلیٰ	۱۶	بیباک	حکیم نجف علی خاں	۲۵	راسخ	شیخ امام بخش
۸	-	محمد سمیع	۱۷	بسمل	مرزا عنایت علی	۲۶	سلامت	سلامت علی
۹	اخلاص	گوبند پرشاد	۱۸	بیخود	محمد مہدی	۲۷	سرور	مولوی طفیل احمد

[۱] دستور الفصاحت ۔ مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی ۔

۲۸	شوق	میر رضی الدین	۴۲	علی اصغر	مرزا علی اصغر	۵۶	ماہ	میرن
۲۹	شاعر	میر بہادر حسین	۴۳	غریب		۵۷	....	لالہ محبوب سنگھ
۳۰	شیفتہ	مرزا محمد شیفتہ	۴۴	قمر	قمر الدین علی خاں	۵۸	محمد حسین	سید محمد حسین عرف امیر نواب
۳۱	شورش	مرزا باقر علی شورش	۴۵	قتیل	مرزا احمد حسن	۵۹	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲	شور	(اسمش بدریافت نرسید)	۴۶	گریاں	شیخ تصدق حسین	۶۰	موزدل	
۳۳[۱]	.....		۴۷	کلیم	کلیم اللہ	۶۱	مہجور	ناظر احمد خاں
۳۴	شفقت	مرزا احمد علی خاں	۴۸	لطف	لطف علی	۶۲	منشی	
۳۵	شہید	مولوی غلام امام شہید	۴۹	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی	۶۳	مومن علی	شیخ مومن علی
۳۶	شوق		۵۰	میر	محمد تقی	۶۴	نصیر	نصیر الدولہ نصیر الدین علیخاں بہادر
۳۷	شور	میر کلو	۵۱	محیط	منشی رام جس	۶۵	ناصر	نصیر الدولہ سید محمد ناصر خاں
۳۸	ضیا	میر ضیا رالدین	۵۲	مہدی	مہدی علی خاں عرف میر نواب	۶۶	نمود	مرزا اسکندر شکوہ
۳۹	طپش	مرزا جان	۵۳	مہدی	مرزا احمد مہدی خاں شاہجہاں آبادی	۶۷	ناسخ	...
۴۰	...	لالہ شیو سنگھ	۵۴	مرزا	مرزا ابو علی خاں	۶۸	وصل	میر احمد علی
۴۱	عالی قدر	میرزا عالی قدر بہادر	۵۵	مشتاق	نواب ناصر الدولہ سید ظفر اللہ خاں بہادر	۶۹	یقین	انعام اللہ خاں[۲]

[۱] اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے اس طرح شعرا کی تعداد ۶۸ رہتی ہے۔

[۲] مدائح الشعرا کی تفصیلات کے لئے میں مکرمی اکبر علی خاں صاحب کا شکر گزار ہوں (فرمان)

بہارِ بے خزاں

مصنف تخلص سحرؔ، نام احمد حسین۔ مصنف نے خود اپنا حال بھی اس تذکرے میں درج کیا ہے اور نمونۂ کلام بھی دیا ہے۔ مثلاً ؎

جلوۂ مہتاب کا عالم نمایاں ہے یہاں　　شمع بے فانوس ہے وہ سیم تن عریاں نہیں

اس تذکرہ کے علاوہ سحرؔ نے "طورِ معنی" کے نام سے بھی فارسی شعراء کا ایک تذکرہ لکھا تھا۔ اس تذکرے میں انھوں نے متعدد فارسی تذکروں سے مدد لی تھی اور صرف ایرانی شعراء کا ذکر کیا تھا

عہدِ تصنیف و تالیف یہ تذکرہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء میں لکھا گیا ہے۔ یہ وہ زمانہ ہے جب دہلی میں بہادر شاہ ظفرؔ اور لکھنؤ میں امجد علی شاہ حکمراں تھے۔ تذکرہ اب تک غیر مطبوعہ ہے اور اس کا ایک قلمی نسخہ ندوۃ العلماء لکھنؤ کے کتب خانے میں موجود ہے۔ یہ نسخہ "مولوی عبدالحی مصنف تذکرہ گل رعنا کی ملکیت تھا جسے اُن کے بیٹے مولانا عبدالعلی ندوی نے عاریۃً کتب خانے کو دیدیا ہے — فہرست کتب میں اس کا نمبر ۲۳۲ ہے۔ اسکے ساتھ مصنف کا دوسرا تذکرہ "طورِ معنی" بھی مجلد ہے۔

بہارِ بے خزاں کے مخطوطے میں ۸½ × ۶½" سائز کے تقریباً ۱۴۹ صفحات ہیں۔ رسم الخط اچھا نہیں ہے پھر بھی پڑھنے میں آجاتا ہے۔ شروع کے ۴، اور آخر کے ۱۴ صفحے دوسرے کاغذ پر ہیں لیکن پوری کتاب کا خط ایک ہی ہے۔ کاتب کا نام اور سن کتابت البتہ درج نہیں ہے۔

مخطوطے کے ایک حاشیہ پر کفایت علی۔ کافیؔ کا یہ تاریخی قطعہ درج ہے۔

جب ہوا یہ تذکرہ تالیف نیک گلستاں　　یادگارِ شاعرانِ کشور ہندوستاں
فکر کافیؔ سے ہوئی تاریخ اُس کی آشکار　　یہ عجب گلزار زیبا ہے بہارِ بے خزاں

آخری مصرعے سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۱ھ نکلتا ہے۔

خصوصیات برصغیر کے ریختہ گو شعراء کا تذکرہ ہے اور حسب دستور زمانہ، فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ ابتدا میں مختصر سا مقدمہ ہے۔ بعد ازاں بلحاظ حروف تہجی سوانح حیات کے ساتھ ہر شاعر کا نمونۂ کلام درج ہے — اس میں خواجہ میر دردؔ سے لیکر ذوقؔ، مومنؔ، ناسخؔ اور غالبؔ کے عہد تک کے صرف ۵۰ شاعروں کا ذکر ہے — اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ مصنف نے صرف منتخب یا اپنے پسندیدہ شاعروں کا تذکرہ مرتب کیا ہے۔ تذکرہ نگار چونکہ اردو کے ممتاز شاعروں کا ہم عصر ہے اور اس کے بیان میں اعتدال و توازن بھی پایا جاتا ہے اس لئے شعراء کے سوانح کے سلسلے میں، یہ تذکرہ بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ میرؔ کے سلسلے میں سب سے پہلے یہ انکشاف

"کہ بشہر خویش با پری تمثالے کہ از عزیزانش بود در سر دہ تعشق طبع و میل خاطر داشتہ۔ آخر عشق او خامۂ مشک پیدا کردہ .. .."

اسی تذکرہ نے کیا ہے اور ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی صاحب نے "میر تقی میر حیات اور شاعری" میں بسلسلۂ معاشقہ اسی سے استفادہ کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۹	رغبت	میر......	۵۷	قائم	قاسم علی خاں
۲	اسد	مرزا نوشہ اسد اللہ خاں	۳۰	رقت	مرزا قاسم علی	۵۸	کلیم	شیخ کلیم اللہ
۳	انشا	انشاء اللہ خاں	۳۱	رنگین	سعادت یار خاں ؟	۵۹	کرم	شیخ غلام ضامن
۴	آزردہ	مولوی صدر الدین خاں	۳۲	روشن	روشن شاہ	۶۰	گویا	فقیر محمد
۵	احسان	حافظ عبد الرحمٰن خاں	۳۳	سرور	اعظم الدولہ	۶۱		گنا بیگم
۶	احسن	مرزا احسن علی	۳۴	سعادت	سعادت علی	۶۲	لطف	مرزا علی
۷	امکان	×	۳۵	سعید	سعید الدین خاں	۶۳	مہر	نواب امین الدولہ
۸	امین	امین الدین	۳۶	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۶۴	محزوں	میر ناصر خاں
۹	بقا	محمد بقاء اللہ	۳۷	سودا	مرزا رفیع	۶۵	محبت	نواب
۱۰	انوار	انوار حسین	۳۸	سحر	احمد حسین (کاتب الحروف)	۶۶	مسرور	×
۱۱	بیدار	میر محمد	۳۹	شہیدی	کرامت علی	۶۷	مفتوں	منشی اصغر علی
۱۲	برق	مرزا محمد رضا	۴۰	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	۶۸	مست	مولوی فضل رسول بدایونی
۱۳	تسکین	میر حسن	۴۱	شرر	×	۶۹	ملتمس	مہدی
۱۴	تمنا	×	۴۲	صاحب	ام الفاطمہ ؟	۷۰	ممنون	سید ... الدین
۱۵	ثابت	مرزا فخر الدین ؟	۴۳	ظفر	مرزا ابو ظفر بادشاہ	۷۱	منتظر	نور الاسلام ؟
۱۶	جرأت	×	۴۴	طور	×	۷۲	منت	میر قمر الدین
۱۷	جانی	×	۴۵	عاشق	آغا حسین علی خاں	۷۳	مقصود	نامعلوم
۱۸	جینا	جینا بیگم	۴۶	عشق	حکیم عرب اللہ خاں ؟	۷۴	مشتاق	عبد اللہ خاں
۱۹	جوان	×	۴۷	عشق	شیخ غلام محمد	۷۵	مومن	مومن خاں
۲۰	حسن	میر......	۴۸	عیشی	طالب علی خاں	۷۶	مصحفی	غلام ...... ہمدانی
۲۱	حشر	رسول بخش	۴۹	غریب	×	۷۷	معروف	الٰہی بخش خاں
۲۲	حسین	×	۵۰	غافل	×	۷۸	میر	محمد تقی
۲۳	خلیق	شاہجہاں آبادی شاگرد آتش	۵۱	فضل	فضل مولانا خاں	۷۹	ناسخ	شیخ امام بخش ۔
۲۴	خادم	خادم حسین	۵۲	فصیح	مرزا جعفر علی	۸۰	نیاز	مولوی نیاز احمد
۲۵	خالق	عبد الخالق	۵۳	فغان	اشرف خاں	۸۱	وحشت	غلام علی خاں
۲۶	درد	خواجہ میر درد	۵۴	فرح	فرح علی	۸۲	وزیر	خواجہ وزیر
۲۷	ذوق	محمد ابراہیم	۵۵	قائم	قیام الدین	۸۳	ہوش	غلام مرتضیٰ
۲۸	ذکی	مہدی علی	۵۶	قدرت	قدرت اللہ	۸۴	یاس	خیر الدین
						۸۵	مذاق	×

گلدستۂ نازنیناں

مصنف منشی کریم الدین ابن سراج الدین پانی پتی، جنھوں نے فیلن صاحب کے ساتھ مل کر ۱۸۴۸-۴۹ء میں گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستان جلد اول کا آزاد اردو ترجمہ کیا اور طبقات شعرائے ہند نام رکھا

عہد تصنیف و طباعت کریم الدین نے دیباچہ میں لکھا ہے کہ "ماہ ذی الحجہ ۱۲۶۰ھ مطابق دسمبر ۱۸۴۴ء میں تمام ہوا اور ماہ صفر ۱۲۶۱ھ مطابق ماہ فروری ۱۸۴۵ء میں چھپنا شروع ہوگیا اور نام اس کا گلدستہ نازنیناں رکھا گیا"۔ لیکن کتاب کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۱ھ یعنی سال طباعت تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں۔ کتاب کے آخر میں حکیم مومن خاں مومنؔ اور زین العابدین عارفؔ کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں ان سے بھی اس کے اتمام اور اشاعت دونوں کا سال ۱۲۶۱ھ/۱۸۴۵ء ظاہر ہوتا ہے۔

گلدستہ نازنیناں غالباً پہلی بار ۱۲۶۱ھ میں مطبع رفاہ عام سے شائع ہوا۔ آغاز کتاب سے پہلے شاہ ظفران کے ولیعہد اور رمز کے کلام کا انتخاب ہے جو ۰۲ صفحات پر مشتمل ہے۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات "گلدستہ نازنیناں" اردو میں ہے۔ مصنف نے دیباچہ میں یہ دعوےٰ کیا ہے کہ انھوں نے اس تذکرے کو عروض و قواعد کے اہم مباحث اور تاریخ شعر و اصناف سخن کا تذکرہ کرکے ہر طرح جامع بنانے کی کوشش کی ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ مصنف نے ایسا ہی کیا ہے۔ ابتدائی چھ صفحوں میں انھوں نے تاریخ شعر پر روشنی ڈالی ہے۔ لیکن بہت سرسری۔ دوسرے مسائل یعنی علم بیان و عروض کو انھوں نے کہیں نہیں چھیڑا۔ شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ دواوین کے طویل انتخابات البتہ درج کردئے ہیں۔

کریم الدین نے اس طرف اشارہ تو نہیں کیا لیکن مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ "گلدستۂ نازنیناں" کو انھوں نے صہبائی کے "انتخاب دواوین" کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ صہبائی ہی کی تقلید میں انھوں نے شعرا کے حالات و انتخابات کلام کے ساتھ علم عروض و قواعد سے بحث کرنے کا ارادہ کیا تھا۔ لیکن وہ اسے نہ کرسکے۔ آغاز شاعری سے متعلق بھی انھوں نے جو کچھ لکھا ہے وہ انتخاب دواوین سے ماخوذ ہے۔ یہی نہیں بعض شعرا کے اکثر حالات حرف بہ حرف صہبائی کے انتخاب سے نقل کئے گئے ہیں۔ فرق یہ ہے کہ صہبائی نے صرف بارہ ممتاز شاعروں کا انتخاب کلام دیا ہے اور کریم الدین نے تقریباً اڑتیس ۳۸ کا۔

حالات زندگی نہایت مختصر ہیں کلام کے انتخابات البتہ صہبائی کے طرز پر خاصے طویل ہیں۔ اس انتخاب میں صرف غزل کے اشعار نہیں بلکہ قصائد، مثنویات اور رباعیات سبھی شامل ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	خواجہ میر درد	۱۴	تسکین	۲۷	دولہن بیگم
۲	میر تقی میر	۱۵	شیفتہ	۲۸	جینا بیگم
۳	سودا	۱۶	ممنون نظام الدین	۲۹	جانی
۴	مومن	۱۷	قاسم میر قدرت اللہ	۳۰	زینت
۵	ذوق	۱۸	عشق عزت اللہ	۳۱	صاحب جی
۶	جرات	۱۹	ہدایت ہدایت خاں	۳۲	نزاکت
۷	انشاء	۲۰	نصیر شاہ نصیر	۳۳	دلبر
۸	معروف الٰہی بخش	۲۱	ولی	۳۴	جان
۹	اسد اسد اللہ خاں	۲۲	نظیر اکبرآبادی	۳۵	ماہ
۱۰	عارف نواب زین العابدین	۲۳	احسان حافظ عبدالرحمٰن	۳۶	چرکین
۱۱	آتش	۲۴	حاتم ظہور الدین	۳۷	ظفر
۱۲	ناسخ	۲۵	نکہت نیاز علی بیگ	..	...
۱۳	مصحفی	۲۶	اتیم محمد علی	..	...

گلستانِ بے خزاں[1]

مصنّف حکیم میر قطب الدین باطن، مرید مولوی غلام نصیر الدین عرف کالے میاں شاہجہاں آبادی ـ باطن کے والد کا نام حکیم محمد ظاہر تھا اور وہ محلّہ تاج گنج آگرہ میں رہتے تھے[2] باطن نے عربی فارسی کی تعلیم نظیر اکبر آبادی سے حاصل کی تھی اور شعر و سخن میں بھی انھیں سے مشورہ کرتے تھے۔

باطن نے تذکرے میں اپنے حالات بھی درج کئے ہیں اور ان کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ انھیں اشعار جمع کرنے کا شوق لڑکپن سے تھا ـ چار دواوین، ایک مثنوی اور "اعجاز رقم" (خمسہ بر مثنوی میر حسن) کے علاوہ گلستان بے خزاں ان سے یادگار ہے

عہدِ تصنیف و طباعت باطن نے تقریباً ۳۵ ـ ۳۶ سال کی عمر میں یہ تذکرہ بہ زبان اردو لکھا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں قطعات تاریخ تالیف درج ہیں۔ ان سے ۱۱۶۵ھ نکلتے ہیں۔ لیکن باطن نے ایک تاریخ اس طور پر بھی درج کی ہے۔

خامہ نے جب دیا جواب سوال　　　رو برو رکھ کے گلشن بے خار
منصفانِ زمانہ کہنے لگے　　　ہے گلستان بے خزاں میں بہار
بلبلِ فکر پھر تو اے باطن　　　چہچہایا یہ کھول کر منقار
نام تاریخی اس شگوفے کا　　　"نغمۂ عندلیب" کہہ اے یار

"نغمۂ عندلیب" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۱ھ نکلتا ہے ـ غالباً یہ سال آغاز ہے حقیقۃً یہ تذکرہ ۱۲۶۵ھ میں مکمل ہوا اور ماہ جمادی الاول ۱۲۹۲ھ مطابق جون ۱۸۷۵ء میں پہلی بار مطبع نول کشور سے شائع ہوا ہے ـ شروع میں ۳ صفحہ کا دیباچہ ہے۔ اصل تذکرہ ۲۸۸ صفحوں پر ختم ہو جاتا ہے لیکن آخری چند صفحات میں تقریظ و قطعاتِ تاریخ ہیں اور اس طرح اس کے صفحات ۲۹۶ تک پہنچ جاتے ہیں۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے اور شیفتہ کے گلشن بے خار کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ دیباچہ میں باطنؔ نے لکھا ہے کہ "گلشن بے خار تالیف نواب مصطفےٰ خاں متخلص بہ شیفتہ جا اول سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ حضرت ہیں تو ابی پر ذریعتہ ـ سب کو حقارت سے یاد کیا۔ اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت ہجو آمیز ہے ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ اور عبارت تذکرہ کی وہ مثل کہ آدھا تیتر آدھا بٹیر، تذکرہ اردو عبارت فارسی یہ ان کی اور ان کے استاد کی عقل کا پھیر ہے ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ پس جن صاحبوں کو گمان احقر کی غلطی پہ ہو گلشن بے خار کو ملاحظہ فرمائیں راست و دروغ واضح ہو جائے گا ـ ایسی ایسی بے انصافیاں جب نظر آئیں تو عاصی حکیم قطب الدین متخلص بہ باطنؔ نے

---

[1] اس کا تاریخی نام نغمۂ عندلیب ہے۔ جس سے ۱۲۶۱ھ نکلتے ہیں۔ آخری صفحات میں باطن نے لکھا ہے کہ یہ سال آغاز اس رقیمہ کا ہے۔ ہے گلستان بے خزاں میں بہار دوسرے مصرع سے بھی ۱۲۶۱ھ بنتے ہیں۔ لیکن تکمیل کی تاریخ دو ربیع الاول ۱۲۶۵ھ ہے جیسا کہ باطن نے دیباچے میں لکھا ہے۔

---

[2] داستان تاریخ اردو، حامد حسن قادری۔

ایک تذکرہ بجواب گلشن بے خار بہ عبارت اردو زبان جمع کیا جس کا نام رکھا "گلستانِ بے خزاں"

شیفتہ سے باطن کی مخاصمت کا اصل سبب یہ تھا کہ شیفتہ نے گلشن بے خار میں باطن کے استاد نظیر اکبرآبادی کے متعلق لکھ دیا تھا کہ "اُن کے اشعار بازاری لوگوں کی زبان پر جاری ہیں ۔ ان اشعار کی بنا پر نظیر شاعروں میں شمار ہونے کے لائق نہیں ۔"

باطن نے اپنے تذکرے میں اس کا انتقام لے لیا اور شیفتہ کے احباب، استاد اور ممدوحین کو جی کھول کر گالیاں دیں، شیفتہ نے مومن اور آزردہ کی بڑی تعریفیں کی تھیں۔ دونوں کے کلام میں باطن نے معائب نکالے اور آزردہ کے اشعار پر اصلاحیں دیں ۔ اس انتقامی جذبے کا یہ اثر ہوا کہ "گلستان بے خزاں" کی تحریر میں توازن و اعتدال باقی نہ رہا ۔ تذکرہ مخالفین کی ہجو اور موافقین کی مدح کا مجموعہ بن گیا ۔ اپنے استاد نظیر اکبرآبادی کی تعریف میں انھوں نے بڑی مبالغہ آمیزی سے کام لیا اور ان کا ذکر بیس صفحات میں کیا ۔ لیکن اس سے بڑا فائدہ یہ ہوا ہے کہ "نظیر اکبرآبادی" رفتہ رفتہ منظر عام پر آ گئے اور آج ان کا نام میر و غالب کے ساتھ لیا جاتا ہے ۔ فکر کی بلندی نہ سہی لیکن سماجی زندگی اور مقامی آب و رنگ کی عکاسی کے لحاظ سے واقعی اردو کا کوئی شاعر ان کی ہمسری کا دعویٰ نہیں کر سکتا ۔ شیفتہ نے نظیر کے ساتھ واقعی زیادتی کی تھی اور یہ شیفتہ ہی کی تنقیدی رائے کا اثر تھا کہ نظیر بہت دنوں تک گم نام رہے ۔ باطن نے انھیں اچھالا اور اس طرح کہ عام و خاص دونوں ان کی طرف متوجہ ہوئے اور آج نظیر کو جو قبول عام حاصل ہو رہا ہے وہ تفصیل کا محتاج نہیں رہا ہمارے نزدیک باطن کے تذکرے کا بڑا حاصل یہ ہے کہ اس کی بدولت ایک وقت زدہ شاعر کو ادبی تاریخ میں مناسب جگہ مل گئی ۔

یوں باطن کے تذکرے کا انداز صناعانہ ہے انھوں نے عموماً عبارت آرائی اور بے جا تعریف و تنقیص میں زور قلم صرف کیا ہے ۔ حالات البتہ قدرے تفصیلی ہیں اور معاصرین کے متعلق بعض اہم معلومات فراہم کرتے ہیں لیکن سب سے طویل ذکر نظیر اکبرآبادی کا ہے ـــــــــ انتخاب کلام میں البتہ بڑے اختصار سے کام لیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	احمد	احمد بیگ	۷	آزاد	امیر الدین	۱۳	ایمان	شیر محمد خاں
۲	احمد	غلام احمد	۸	آزاد	فقیر اللہ	۱۴	اوباش	شیخ میر زماں
۳	آبرو	نجم الدین	۹	آزاد	فقیر اللہ	۱۵	آشفتہ	میرزا رضا علی
۴	افضل	حیدر علی خاں	۱۰	آزاد	لالہ رام سنگھ	۱۶	انیس	محی الدین
۵	اسیر واجد	محمد علی	۱۱	آشوب	امداد علی	۱۷	آشفتہ	میر منور علی
۶	آرام	پریم ناتھ	۱۲	آشفتہ	عظیم الدین	۱۸	انشا	انشاء اللہ خاں

۱۹	آصف	آصف الدولہ
۲۰	انجام	امیر خاں
۲۱	آفتاب	شاہ عالم
۲۲	آفرین	قلندر بخش
۲۳	انتظار	
۲۴	انیس	امیر الدولہ
۲۵	آفاق	فرید الدین
۲۶	انور	ولی محمد خاں
۲۷	آگاہ	حسن علی
۲۸	امانت	امانت رائے
۲۹	آگاہ	
۳۰	امی	روشن بیگ
۳۱	اٹل	عبد الجلیل
۳۲	امجد	امجد
۳۳	اثر	علی حسین علی
۳۴	احسان	-
۳۵	امانی	میر امانی
۳۶	احسان	عبد الرحمٰن
۳۷	امین	محمد اسمٰعیل
۳۸	امین	امین الدین
۳۹	احسن	مرزا احسن
۴۰	امین	محمد امین
۴۱	احسن	احسن اللہ خاں
۴۲	امیر	
۴۳	احقر	جواد علی
۴۴	امیر	امیر الدولہ ظفر جنگ بہادر
۴۵	اختر	اکبر علی
۴۶	الفت	منگل سین
۴۷	ارمان	
۴۸	اسم	محمد علی
۴۹	اسعد	اسعد بخت
۵۰	الہام	شرف الدین
۵۱	اکبر	اکبر خاں
۵۲	اسد	میر امانی
۵۳	اسیر	-
۵۴	اسلام	شیخ الاسلام
۵۵	اشفاق	
۵۶	اشرف	محمد اشرف
۵۷	اطہر	محی الدین
۵۸	اعظم	اعظم خاں
۵۹	افسوس	میر شیر علی
۶۰	اختر	-
۶۱	آزاد	اسد اللہ
۶۲	ارشاد	انور علی
۶۳	اوستاد	محمد بخش
۶۴	اسیر	اعظم علی
۶۵	آرام	مکھن لال
۶۶	آزردہ	صدر الدین
۶۷	احسن	
۶۸	افسر	غلام اشرف
۶۹	الفت	
۷۰	امیر	علی محمد خاں
۷۱	امین	امین الدین
۷۲	امانی	
۷۳	احقر	
۷۴	افسوس	
۷۵	انصاف	عبد الرحمٰن
۷۶	اسیر	گلزار علی
۷۷	آتش	حیدر علی
۷۸	آباد	-
۷۹	اشکی	غلام محی الدین
۸۰	اعظم	میر اعظم علی
۸۱	اثیم	محمد علی
۸۲	احمد	غلام محی الدین
۸۳	ادب	محی الدین
۸۴	بخشی	حسین بخش
۸۵	بیدار	میر محمدی
۸۶	بقا	محمد بقا
۸۷	برکت	برکت اللہ
۸۸	بیان	خواجہ احسن اللہ
۸۹	برشتہ	مشرف
۹۰	برکت	برکت علی
۹۱	بیخواب	
۹۲	بیخود	نرائن داس
۹۳	بیجان	شنبھو ناتھ
۹۴	بیزار	حسین بخش
۹۵	بے باک	نجف علی
۹۶	بسمل	جبار علی
۹۷	بیتاب	عباس علی خاں
۹۸	بشیر	بشارت علی خاں
۹۹	بیتاب	
۱۰۰	بیتاب	سیوک رام
۱۰۱	بیتاب	خداوردی خاں
۱۰۲	بہادر	بینی بہادر
۱۰۳	بیتاب	
۱۰۴	بشیر	محمد علی
۱۰۵	باطن	قطب الدین

۱۰۶	بہار		۱۳۵	تسکین	میر حسین	۱۶۴	جوہر	احمد علی
۱۰۷	بہجت		۱۳۶	تسکین	سعادت علی	۱۶۵	جراح	غلام ناصر
۱۰۸	پیام	شرف الدین علیخاں	۱۳۷	تجلی	میر غلام علی	۱۶۶	جوشش	محمد عارف
۱۰۹	پروانہ	جسونت رائے	۱۳۸	تنہا	کفایت علی	۱۶۷	جینا	جینا بیگم
۱۱۰	پروانہ	محمد بیگ	۱۳۹	تپش	مدد علی	۱۶۸	جولاں	الفت شاہ
۱۱۱	بسیط	آنند سروپ	۱۴۰	تمکین	محمد یوسف	۱۶۹	چرکیں	-
۱۱۲	بیدل	غلام حسین	۱۴۱	ثنا	ثناء اللہ	۱۷۰	جان	جان صاحب
۱۱۳	بحر	-	۱۴۲	ثروت	سید درویش	۱۷۱	جوش	نیاز احمد
۱۱۴	برق	نجم الدین	۱۴۳	ثابت	معز الدین	۱۷۲	جان	جان صاحبہ
۱۱۵	پذیر	نثار علی	۱۴۴	ثنا	شمس الدین	۱۷۳	حقیر	نبی بخش
۱۱۶	تصویر		۱۴۵	ثاقب		۱۷۴	حسرت	ذوقی رام
۱۱۷	تراب	تراب علی	۱۴۶	ثابت	اجابت علی	۱۷۵	حسن	میر غلام حسن
۱۱۸	تمکین	نثار علی	۱۴۷	جرات	قلندر بخش	۱۷۶	حسرت	-
۱۱۹	تسلی	ٹیکا رام	۱۴۸	جنون	مرزا نجف علی	۱۷۷	حسرت	جعفر علی
۱۲۰	تنہا	محمد عیسیٰ	۱۴۹	جعفر	باقر علی	۱۷۸	حجام	عنایت اللہ
۱۲۱	تاباں	عبدالحیٔ	۱۵۰	جام	کنور سین	۱۷۹	حسین	نواب غلام حسین
۱۲۲	تمنا	محمد اسحٰق	۱۵۱	جانی	بیگم جان	۱۸۰	حیف	چراغ علی
۱۲۳	ترقی	مرزا تقی خاں	۱۵۲	چمن	چمن ناتھ	۱۸۱	حاتم	ظہور الدین
۱۲۴	تاب	مہتاب رائے	۱۵۳	جان	جان علی	۱۸۲	حشمت	محتشم علی
۱۲۵	تحیّر	غلام مصطفےٰ	۱۵۴	جہاندار	جہاندار شاہ	۱۸۳	حیدر	حیدر علی
۱۲۶	تمکین	صلاح الدین	۱۵۵	جہانگیر	مرزا جہانگیر	۱۸۴	حافظ	محمد اشرف
۱۲۷	تجمّل		۱۵۶	جلال		۱۸۵	حیدر	حسام الدین
۱۲۸	تپش	محمد اسمٰعیل	۱۵۷	جولاں	میر حسن علی خاں	۱۸۶	حشمت	میر محمد علی
۱۲۹	تپش	-	۱۵۸	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۸۷	حالی	محب علی
۱۳۰	تعشق	-	۱۵۹	جنون	فخر الاسلام	۱۸۸	حبیب	
۱۳۱	تجمل	محمد عظیم	۱۶۰	جوشش	محمد روشن	۱۸۹	حضور	بالمکند
۱۳۲	تجلی	محمد حسین	۱۶۱	جوان	نعیم بیگ	۱۹۰	حیراں	حیدر علی
۱۳۳	تصور	حیدر حسن	۱۶۲	جوشش	رحیم اللہ	۱۹۱	حیرت	اجودسیا پرشاد
۱۳۴	تجلّی	شاہ تجلّی	۱۶۳	جذب	میر بھکاری	۱۹۲	حزیں	

۱۹۳	حفیظ	محمد حفیظ	۲۲۲	خاں	محمدی خاں	۲۵۱	ذکا	لالہ خوب چند
۱۹۴	حکیم	محمد اشرف	۲۲۳	خاکسار	میر محمد یار	۲۵۲	ذوق	ذوقی شاہ
۱۹۵	حقیقت	میر شاہ حسین	۲۲۴	خادم		۲۵۳	ذاکر	مرزا احمد بیگ
۱۹۶	حیرت	فخر الدین	۲۲۵	خستہ	عبد اللہ خاں	۲۵۴	ذوقا	ذوقا
۱۹۷	حکیم	محمد پناہ خاں	۲۲۶	خلق	جادو نرائن	۲۵۵	ذکاء	ذکاء اللہ خاں
۱۹۸	حیرت	میر مراد علی	۲۲۷	خوشنود		۲۵۶	ذوقی	ذوقی
۱۹۹	حقیر	امام الدین	۲۲۸	درد	خواجہ محمد	۲۵۷	راسخ	ظفریاب خاں
۲۰۰	حسن	خواجہ حسن	۲۲۹	درویش	میر شاہ علی	۲۵۸	راجہ	مہاراجہ بلونت سنگھ
۲۰۱	حسن	ابو الحسن	۲۳۰	داغ	میر محمدی	۲۵۹	بہادر	
۲۰۲	حسن	مرزا حسن	۲۳۱	دلبر	چھوٹی بیگم	۲۶۰	رقت	
۲۰۳	حسین	غلام حسین	۲۳۲	دانا	میر فضل علی	۲۶۱	رسا	
۲۰۴	حسن	حسن علی خاں	۲۳۳	دریغ	زین العابدین	۲۶۲	رضا	
۲۰۵	حکیم	نہال الدین	۲۳۴	دارا	دارا بخت	۲۶۳	رستم	سید رستم علی خاں
۲۰۶	حیا	رحیم الدین	۲۳۵	داؤد		۲۶۴	رسوا	لالہ آفتاب رائے
۲۰۷	حزیں	بہادر علی	۲۳۶	دلخوش	لالہ بہادر سنگھ	۲۶۵	رسا	علیم اللہ
۲۰۸	حشمت	فخر الدین	۲۳۷	دردمند	کریم الدین خاں	۲۶۶	رسم	غلام محمد
۲۰۹	خالق	عبد الخالق	۲۳۸	دل	آزاد جاں	۲۶۷	رضا	سید محمدی
۲۱۰	خالق	خالق بخش	۲۳۹	دل	شمس الدین	۲۶۸	رضا	میر رضا علی
۲۱۱	خلیل	ابراہیم علی	۲۴۰	دلسوز	خیراتی خاں	۲۶۹	رضا	میر محمد رضا
۲۱۲	خنداں		۲۴۱	دولہن بیگم	بہو بیگم	۲۷۰	رضا	مرزا جیون
۲۱۳	خیال	غلام حسن	۲۴۲	دل	زور آور خاں	۲۷۱	رضی	سید الدولہ رضی خاں
۲۱۴	خاکی	حیدر بیگ	۲۴۳	دل		۲۷۲	راقم	لالہ بندرابن
۲۱۵	خادم		۲۴۴	دلگیر	میر حمایت اللہ	۲۷۳	رضی	مرزا رضی خاں
۲۱۶	خلق	میر احسن	۲۴۵	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۲۷۴	راغب	مرزا سبحان علی بیگ
۲۱۷	خلیق	میر مستحسن	۲۴۶	دوست		۲۷۵	رغبت	
۲۱۸	خادم	خادم علی	۲۴۷	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۲۷۶	رافت	رؤفتہ
۲۱۹	خان	اشرف خاں	۲۴۸	داغ	میاں ہدایت علی	۲۷۷	رفیق	امین اللہ
۲۲۰	خستہ	غلام قطب	۲۴۹	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۷۸	راسخ	غلام علی
۲۲۱	خرد	فخر الدین	۲۵۰	ذرہ	لال رام ناتھ	۲۷۹	رفافت	مرزا مکین

۲۸۰	رغبت	سید عبدالمعانی	۳۰۸	سامی	مرزا محمد جاہ بیگ	۳۳۷	سرعت	
۲۸۱	روشن	روشن شاہ	۳۰۹	سبحان	عبدالسبحان	۳۳۸	سعید	سعید الدین خاں
۲۸۲	رفیع	رفیع الدین	۳۱۰	سبقت	مرزا مغل	۳۳۹	سلطان	سلطان خاں
۲۸۳	رنگین	لالہ پورن لعل	۳۱۱	سخن	حکیم مرزا محمد حسین	۳۴۰	شاد	
۲۸۴	رفعت	مرزا قاسم علی بیگ	۳۱۲	سرسبز	مرزا زین العابدین	۳۴۱	شاداب	خوشوقت رائے
۲۸۵	رونق	میر غلام حیدر خاں	۳۱۳	سجاد	میر سجاد	۳۴۲	شاد	اللہ یار بیگ
۲۸۶	رند	مہربان خاں	۳۱۴	سخنور	لالہ دیوالی سنگھ	۳۴۳	شاد	
۲۸۷	رضا	حمید الدین	۳۱۵	سراج	سراج الدین علی	۳۴۴	شاد	احمد حسین
۲۸۸	رند	لالہ گنگا پرشاد	۳۱۶	سردر	اعظم الدولہ میر محمد خاں	۳۴۵	شاداں	رجب علی
۲۸۹	رنج	میر محمد نصیر	۳۱۷	سراج		۳۴۶	شاکر	شاکر علی
۲۹۰	راز	حیدر آبادی	۳۱۸	سرور	مرزا رجب علی بیگ	۳۴۷	شاہ	سعد اللہ
۲۹۱	رنگین	سعادت یار خاں	۳۱۹	سلطان	مرزا ایزد بخش	۳۴۸	شاکر	محمد شاکر
۲۹۲	رضا	شیخ محسن رضا	۳۲۰	سعید	سعید الدین خاں	۳۴۹	شائق	محمد ہاشم
۲۹۳	رمز	محمد سلطان	۳۲۱	سکندر	محمد علی	۳۵۰	شائق	میر حاجی
			۳۲۲	سعادت	سعادت علی	۳۵۱	شائق	نذیر الدین
۲۹۴	رفعت	مرزا پیارے صاحب عالم	۳۲۳	سلطان	نصر اللہ خاں	۳۵۲	شرف	شرف الدین
۲۹۵	رسا	مرزا اکرم الدین سجاد عالم	۳۲۴	سلیمان		۳۵۳	شرف	میر مہدی
۲۹۶	رسا	میاں غلام محی الدین [illegible]	۳۲۵	سلام	نجم الدین	۳۵۴	شرف	شمس الدین
۲۹۷	رہا	[illegible]	۳۲۶	سرعت		۳۵۵	شریف	شریف بیگ
۲۹۸	رسا	غلام محمد خاں	۳۲۷	سلیمان	سلیمان شکوہ	۳۵۶	شریر	مرزا صادق
۲۹۹	زکی	شیخ مہدی علی	۳۲۸	سودا	محمد رفیع	۳۵۷	شرافت	شرافت علی
۳۰۰	زار	میر مظہر علی	۳۲۹	سوز	محمد میر	۳۵۸	شرر	جعفر علی
۳۰۱	زینت		۳۳۰	سہراب	سہراب بیگ	۳۵۹	شرر	ابراہیم بیگ
۳۰۲	زار	میر برہان الدین	۳۳۱	سید	غلام رسول	۳۶۰	شعلہ	لالہ امر ناتھ
۳۰۳	زار	میر [illegible]	۳۳۲	سوزاں	احمد علی خاں	۳۶۱	شفیع	محمد شفیع
۳۰۴	زماں	سید محمد زماں	۳۳۳	سید	قطب علی	۳۶۲	شفا	حکیم یار علی
۳۰۵	زکی	جعفر علی خاں	۳۳۴	سیادت	مجاہد الدین	۳۶۳	شفیق	مظہر علی
۳۰۶	زخم	نسیم اللہ خاں	۳۳۵	سید	غالب علی خاں	۳۶۴	شکوہ	شکوہ علی
۳۰۷	ساماں	میر محمد ناصر	۳۳۶	سحر	محمد یعقوب علی خاں	۳۶۵	شکوہ	محمد رضا

۳۶۶	شکر	رادھا کرشن	۳۹۵	شیدا	خواجہ بہینگا	۴۲۴	صفا	منولعل
۳۶۷	شکیبا	غلام حسین	۳۹۶	شیفتہ	عبدالصمد	۴۲۵	صفا	
۳۶۸	شگفتہ	بیدار بخت	۳۹۷	شیفتہ	محمد مصطفیٰ خاں	۴۲۶	صفت	کریم اللہ خاں
۳۶۹	شگفتہ	بدھ سنگھ	۳۹۸	شیفتہ	احمد خاں	۴۲۷	صافی	بدھ سین
۳۷۰	شگفتہ	مرزا یوسف علی	۳۹۹	شاد	تفضل حسین	۴۲۸	صابر	مرزا صابر
۳۷۱	شوق	الٰہی بخش	۴۰۰	شہرت	مرزا حاجی	۴۲۹	صفا	مرزا ننھے
۳۷۲	شوق	محمد بخش	۴۰۱	شرر	غیاث الدین	۴۳۰	صفیر	جان خاں
۳۷۳	شوق	جوہر بیگ	۴۰۲	شور	جارج ہنس	۴۳۱	صدق	محمد صدیق
۳۷۴	شوق	قدرت اللہ	۴۰۳	شمس	ولی اللہ	۴۴۲	صمد	عبدالصمد
۳۷۵	شوق		۴۰۴	شاد	رام پرشاد	۴۴۳	صبا	وزیر علی
۳۷۶	شوق	حسن خاں	۴۰۵	شکر	محمد مرزا	۴۴۴	ضیا	ضیاء الدین
۳۷۷	شوق	روشن علی	۴۰۶	شاد	دیبی پرشاد	۴۴۵	ضبط	میر حسن شاہ
۳۷۸	شوق	غلام رسول	۴۰۷	شاکر	ظفریاب خاں	۴۴۶	ضیا	میر ضیاء الدین
۳۷۹	شور	محمد بیگ	۴۰۸	صاحب	ظریاب خاں	۴۴۷	ضمیر	شیخ مداری
۳۸۰	شوق	حنیف علی	۴۰۹	صاحب	امت الفاطمہ	۴۴۸	ضیا	مرزا ضیا بخت
۳۸۱	شوق	لالہ بھوکے لال	۴۱۰	صاحب		۴۴۹	ضمیر	لالہ گنگا داس
۳۸۲	شور	غلام احمد	۴۱۱	صاحب	امام علی	۴۵۰	ضیغم	غضنفر علی
۳۸۳	شہرت	امیر بخش	۴۱۲	صادق	صادق علی خاں	۴۵۱	طفل	مرزا مقتدر
۳۸۴	شورش	غلام حسین	۴۱۳	صادق	صادق علی خاں	۴۵۲	طالب	طالب حسین
۳۸۵	شہامت	شہامت علی	۴۱۴	صابر	صابر شاہ	۴۵۳	طرہ	طرہ باز خاں
۳۸۶	شہرت		۴۱۵	صادق	جعفر علی	۴۵۴	طرب	لالہ جھنو لعل
۳۸۷	شہید		۴۱۶	صانع	نظام الدین	۴۵۵	طالب	
۳۸۸	شیدا		۴۱۷	صبا	-	۴۵۶	طالب	حافظ طالب
۳۸۹	شیفتہ		۴۱۸	صبا	کانجی مل	۴۵۷	طالب	طالب علی
۳۹۰	شرر		۴۱۹	صبا	شنکر ناتھ	۴۵۸	طور	
۳۹۱	شفق		۴۲۰	صفدری	میر صادق علی	۴۵۹	طوماس	
۳۹۲	شعوری		۴۲۱	صبر	غلام حسین	۴۶۰	طالب	شیر محمد خاں
۳۹۳	شہیدی	کرامت علی	۴۲۲	صفدر	صفدر علی	۴۶۱	طالع	لالہ بندو لعل
۳۹۴	شیدا	معین الدین	۴۲۳	صدق	-	۴۶۲	ظفر	بہادر شاہ ظفر

۴۶۳	ظاہر	حکیم میر محمدی	۴۹۲	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۵۲۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۴۶۴	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۴۹۳	عشقی	-	۵۲۲	غازی	
۴۶۵	عاجز	لالہ زور آور سنگھ	۴۹۴	عشق	شاہ رکن الدین محمد	۵۲۳	غلامی	شاہ غلام محمد
۴۶۶	عالی	-	۴۹۵	عشرت	میر غلام علی	۵۲۴	غلام	راجہ گوپال
۴۶۷	عارف	محمد عارف	۴۹۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۵۲۵	غافل	لالہ رائے سنگھ
۴۶۸	عالیجاہ		۴۹۷	عظمت	میر عظمت اللہ	۵۲۶	غافل	لالہ بخت آور
۴۶۹	عارف	میر عارف علی	۴۹۸	عنایت	عنایت علی	۵۲۷	غربت	
۴۷۰	عاصی	امداد حسین	۴۹۹	علی	مرزا علی قلی	۵۲۸	غمگین	میر سید علی
۴۷۱	عاجز	الفت خاں	۵۰۰	عیش	مرزا حسین رضا خاں	۵۲۹	غنی	
۴۷۲	عاصی		۵۰۱	علی	محمد علی خاں	۵۳۰	غریب	شیخ نصیر الدین
۴۷۳	عاقل	عاقل شاہ	۵۰۲	عیاش	لالہ خیالی رام	۵۳۱	غنی	شیخ عبد الغنی
۴۷۴	عاصی		۵۰۳	عیاش	میر یعقوب	۵۳۲	غواص	..
۴۷۵	عاشق	مہدی علی خاں	۵۰۴	عیشی	طالب علی	۵۳۳	غریق	-
۴۷۶	عاشق		۵۰۵	عجز	لالہ سندر لعل	۵۳۴	غمگین	عبد اللہ
۴۷۷	عاشق	لالہ رام سنگھ	۵۰۶	عاجز	میر فیض علی	۵۳۵	غیر	میر حسین تسکین
۴۷۸	عاشق	بخشی بھولا ناتھ	۵۰۷	عاصی	نواب غلام حسین خاں	۵۳۶	فدا	سید محمد علی
۴۷۹	عاشق	نبی بخش	۵۰۸	عاصی	منشی صدر الدین	۵۳۷	فدا	فدا شاہ
۴۸۰	عاشق	مولوی جلال الدین	۵۰۹	عیار	دلدار علی	۵۳۸	فارغ	میر احمد خاں
۴۸۱	عاشق	مرزا آغا حسین علی خاں	۵۱۰	عظیم		۵۳۹	فائز	
۴۸۲	عبد	عبد الواسع	۵۱۱	عارف	نواب زین العابدین	۵۴۰	فارغ	-
۴۸۳	عبرت	میر ضیاء الدین	۵۱۲	عزیز	یوسف علی خاں	۵۴۱	فارغ	لالہ بالمکند
۴۸۴	عزلت	سید عبد الولی	۵۱۳	عیش	حکیم آغا جان	۵۴۲	فارغ	فارغ شاہ
۴۸۵	عزیز	عزیز اللہ	۵۱۴	عصر	میاں احمد علی	۵۴۳	فدا	میر عبد الصمد
۴۸۶	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ	۵۱۵	عظیم	محمد غوث	۵۴۴	فدا	مرزا عظیم بیگ
۴۸۷	عزیز	لالہ بھکاری لعل	۵۱۶	عنایت	میر قمر الدین حیدرآبادی	۵۴۵	فدا	فدا حسین
۴۸۸	عزیز	لا مہاراج سنگھ	۵۱۷	عاجز	لالہ پیارے لعل	۵۴۶	فدا	عاقبت محمود خاں
۴۸۹	عسکری	مرزا عسکری	۵۱۸	غالب	مکرم الدولہ	۵۴۷	فدا	امام الدین
۴۹۰	عشق	شیخ غلام محی الدین	۵۱۹	غالب	غالب علی خاں	۵۴۸	فدوی	لالہ لچھمی رام
۴۹۱	عشاق	-	۵۲۰	غالب	اسد اللہ خاں	۵۴۹	فدوی	-

۵۵۰	فدوی	مرزا محمد علی	۵۷۹	فیض	حافظ شمس الدین حیدرآبادی	۶۰۸	کریم	کریم اللہ خاں
۵۵۱	فدوی	میر فضل	۵۸۰	قاسم	شیخ محمد قیام الدین۔	۶۰۹	کرم	غلام ضامن
۵۵۲	فدوی	محمد محسن	۵۸۱	قاسم	قاسم علی	۶۱۰	گرم	حیدر علی
۵۵۳	فیراسو	فیراسو	۵۸۲	قاسم	میر قدرت اللہ	۶۱۱	گرفتار	مرزا سنگی بیگ
۵۵۴	فراغ	محمد فراغ	۵۸۳	قاسم	میر قاسم علی	۶۱۲	گریاں	میر محمدی
۵۵۵	فرخ	میر فرخ علی	۵۸۴	قاصر	مرزا ببر علی	۶۱۳	گستاخ	مرزا علی
۵۵۶	فرحت	امیر علی	۵۸۵	قبول	مرزا علی	۶۱۴	کلو	میر کلو
۵۵۷	فرخ		۵۸۶	قابل	مرزا علی بخت	۶۱۵	کلیم	کلیم اللہ
۵۵۸	فروغ	میر روشن علی	۵۸۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۶۱۶	کلیم	محمد حسین
۵۵۹	فریاد	-	۵۸۸	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۷	کمال	شاہ کمال الدین
۵۶۰	فراق	حکیم ثناء اللہ	۵۸۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۸	گمان	-
۵۶۱	فخر	حکیم سید فرخ الدین	۵۹۰	قربان	میر محمدی	۶۱۹	گنا	گنا بیگم
۵۶۲	فریاد	میر ببر علی	۵۹۱	قربان	میر محمدی	۶۲۰	کوچک	مرزا وجیہہ الدین
۵۶۳	فراقی	لالہ پریم کشور	۵۹۲	قربان	میر قربان علی	۶۲۱	کوثر	مہدی علی خاں
۵۶۴	فصیح	مرزا جعفر علی	۵۹۳	قرار	جان محمد	۶۲۲	گویا	شیخ ہدایت اللہ
۵۶۵	فضل	فضل مولیٰ خاں	۵۹۴	قرار	میر حسین	۶۲۳	گویا	فقیر محمد خاں
۵۶۶	فقیر	میر فقیر اللہ	۵۹۵	قریں	-	۶۲۴	کمتر	کمتر شاہ
۵۶۷	فغاں	اشرف خاں	۵۹۶	قلندر	-	۶۲۵	کافی	کفایت علی
۵۶۸	فگار	میر حسین	۵۹۷	قسمت	شمس الدولہ	۶۲۶	کوکب	مکند رائے
۵۶۹	فقیر	میر شمس الدین	۵۹۸	قمر	قمر الدین	۶۲۷	لطیف	شمس الدین
۵۷۰	فگار	مرزا قطب علی	۵۹۹	قمر	قمر بیگ	۶۲۸	لطیف	لطیف علی
۵۷۱	فیض	میڈن کرپاکشن	۶۰۰	قیس	احمد علی	۶۲۹	لطف	مرزا علی
۵۷۲	فیض	میر فیض	۶۰۱	قلق	-	۶۳۰	لالہ	لالہ آنندی پرشاد
۵۷۳	فطرت	حکیم الیس	۶۰۲	قوت	-	۶۳۱	لہر	بیدار بخش
۵۷۴	فرسا		۶۰۳	قناعت	مرزا منجھلے	۶۳۲	مائل	میر محمدی
۵۷۵	فدا	پنڈت دیا ندیاں	۶۰۴	قصد	حسن مرزا	۶۳۳	مائل	محمد یار بیگ
۵۷۶	فاضل	شاہ محمد فاضل	۶۰۵	کامل	ٹھاکر داس	۶۳۴	مائل	کاظم علی
۵۷۷	فسوں	مشہور مرزا منجھلے	۶۰۶	کامل	مرزا کامل	۶۳۵	ماہر	فخر الدین
۵۷۸	فاضل	محمد فاضل حیدرآبادی	۶۰۷	کبیر	کبیر علی	۶۳۶	مبتلا	کاظم علی

۶۳۷	مبتلا	-	۶۶۶	مرہون	مرزا علی	۶۹۵	مغل	مغل علی
۶۳۸	مجذوب	غلام حیدر بیگ	۶۶۷	مزمل	مزمل شاہ	۶۹۶	مغموم	مشیت علی
۶۳۹	مجنوں	-	۶۶۸	مسرور	شیخ پیر بخش	۶۹۷	مفتوں	کریم بخش
۶۴۰	مجنوں	-	۶۶۹	مسرور	مرزا سنگی	۶۹۸	مفلس	محب علی
۶۴۱	مجرم	فتح علی	۶۷۰	مسرور	شرف الدین	۶۹۹	مقبول	
۶۴۲	مجرم	رحمت اللہ	۶۷۱	مسکین	سید عبدالواحد	۷۰۰	مقتول	ابراہیم بیگ
۶۴۳	مجبور	حق رساں	۶۷۲	مسرت	شیخ وزیر علی	۷۰۱	مقصود	-
۶۴۴	محزوں	میر ناصر خاں	۶۷۳	مستمند	یار علی خاں	۷۰۲	ملال	-
۶۴۵	محزوں	عالم شاہ	۶۷۴	مسیح	میاں براتی	۷۰۳	ملول	شرف الدین
۶۴۶	محو	حسین علی خاں	۶۷۵	مشیر	قطب الدین	۷۰۴	مملو	-
۶۴۷	محو	عظیم اللہ	۶۷۶	مشتاق	عبداللہ خاں	۷۰۵	ممتاز	-
۶۴۸	محب	شیخ ولی اللہ	۶۷۷	مشتاق	تاج الدین	۷۰۶	ممنون	امانت علی
۶۴۹	محبت	بہادر علی	۶۷۸	مشتاق	محمد واصل	۷۰۷	ممنون	نظام الدین
۶۵۰	محبت	نواب محبت خاں	۶۷۹	مشہور		۷۰۸	منیر	وجیہہ الدین
۶۵۱	محنت	مرزا حسین علی	۶۸۰	مصدر	ماشاءاللہ	۷۰۹	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۶۵۲	محشر	اکرام اللہ	۶۸۱	مصحفی	غلام ہمدانی	۷۱۰	منشی	میر محمد حسین
۶۵۳	محشر	مرزا علی نقی	۶۸۲	مضمون		۷۱۱	منشی	مول چند
۶۵۴	محسن	میر محسن	۶۸۳	مضطر	کنور سین	۷۱۲	منتظر	نور الاسلام
۶۵۵	محترم	محترم علی خاں	۶۸۴	مضطر	مرزا سنگی	۷۱۳	منتظر	شیخ امام الدین
۶۵۶	محمود	محمود خاں	۶۸۵	مضطر	درگا پرشاد	۷۱۴	منعم	نور الحق
۶۵۷	مخلص	میر باقر	۶۸۶	مضطر	محمد حاجی	۷۱۵	منصف	منصف علی
۶۵۸	مخلص	مخلص علی خاں	۶۸۷	مظہر	مرزا جان جاناں	۷۱۶	منت	قمر الدین
۶۵۹	مدحت	-	۶۸۸	مظفر	مظفر علی	۷۱۷	موزوں	میر فرزند علی
۶۶۰	مدہوش	-	۶۸۹	معقول		۷۱۸	موزوں	چھتر سنگھ
۶۶۱	مرزا	آغا مرزا	۶۹۰	مغنی	محمد امین	۷۱۹	موج	خدا بخش
۶۶۲	مرزا	مرزا نتھا	۶۹۱	معین	معین الدین	۷۲۰	مونس	سعادت علی
۶۶۳	مرزا	ہدایت اللہ	۶۹۲	معروف	الٰہی بخش	۷۲۱	مہر	مرزا رجب بیگ
۶۶۴	مرزا	-	۶۹۳	مومن	مومن خاں	۷۲۲	مہر	مہر چند
۶۶۵	مروت	صفیر علی	۶۹۴	میر	محمد تقی	۷۲۳	مہلت	مرزا علی

۷۲۴	مہر	مرزا حاتم علی	۷۵۳	نادر	محمد عارف	۷۸۲	نیاز	نیاز احمد
۷۲۵	مسیح	مسیح اللہ	۷۵۴	نازک	زینت بیگم	۷۸۳	ناصر	-
۷۲۶	مہر	نواب منصور خاں	۷۵۵	ناظم	-	۷۸۴	نسیم	-
۷۲۷	مفتوں	-	۷۵۶	نامی	رجب بیگ	۷۸۵	نحیف	سید برکت علی
۷۲۸	ماہ	عنایت علی	۷۵۷	نامی	حسام الدین حیدر خاں	۷۸۶	نسیم	-
۷۲۹	منیر	منیرالدین	۷۵۸	نامی		۷۸۷	نظیر	سید ولی محمد
۷۳۰	منیر	اسمٰعیل حسین	۷۵۹	ناسخ	امام بخش	۷۸۸	ندا	
۷۳۱	مشفق	مرزا احمد بیگ	۷۶۰	نثار	عبدالرسول	۷۸۹	نگہت	نیاز علی
۷۳۲	مشکل	امین الدین	۷۶۱	نثار	نثار علی	۷۹۰	نادر	کلب حسین خاں
۷۳۳	مدح	-	۷۶۲	نثار	محمد اماں	۷۹۱	نشاط	تلجا پرشاد
۷۳۴	معزز	-	۷۶۳	نجف	میر نجف علی	۷۹۲	نیک	میر جعفر علی
۷۳۵	مسیح	محمد مسیح خاں	۷۶۴	نجات	-	۷۹۳	واقف	-
۷۳۶	منتظر	اسداللہ	۷۶۵	ندرت	مغل بیگ	۷۹۴	والہ	-
۷۳۷	منیر	-	۷۶۶	ندیم	مرزا علی	۷۹۵	والہ	مرحمت علی خاں
۷۳۸	موزوں	قادر بخش	۷۶۷	نزہت	مرزا ارجمند	۷۹۶	واصف	حسن بخش خاں
۷۳۹	مسرور	غلام حسین	۷۶۸	نزاکت	رنجو	۷۹۷	واصل	محمد واصل
۷۴۰	مشیر	عنایت حسین خاں	۷۶۹	نسیم	گلزار علی	۷۹۸	وجیہ	وجیہ الدین خاں
۷۴۱	مشتاق	غلام علی	۷۷۰	نسیم	کدار ناتھ	۷۹۹	وحشت	-
۷۴۲	مضطر	محمد اسداللہ	۷۷۱	نشاط	الٰہی بخش	۸۰۰	وحشت	میر ابوالحسن
۷۴۳	محسن	-	۷۷۲	نشاط	ایشری سنگھ	۸۰۱	وحشت	غلام علی خاں
۷۴۴	مست	رتن لعل	۷۷۳	نصیر	شاہ نصیرالدین	۸۰۲	وحدت	لالہ جمعیت رائے
۷۴۵	مسرور	گردھاری لعل	۷۷۴	نظیر	لالہ گنپت رائے	۸۰۳	وزیر	خواجہ وزیر
۷۴۶	محسن	محمد محسن	۷۷۵	نظیر	-	۸۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۷۴۷	ناجی	محمد شاکر	۷۷۶	نظام	غازی الدین خاں	۸۰۵	وسعت	مستقیم خاں
۷۴۸	نالاں	محمد عسکری	۷۷۷	نغمی	نعمت اللہ	۸۰۶	وصال	حکیم نصراللہ خاں
۷۴۹	نالاں	-	۷۷۸	نگہت	بندر علی بیگ	۸۰۷	والہ	مظہر علی خاں
۷۵۰	نادم	-	۷۷۹	نوا	ظہور اللہ خاں	۸۰۸	ولی	مرزا ولی محمد دہلوی
۷۵۱	ناصر	نواب ناصر جنگ	۷۸۰	نوازش	نوازش حسین	۸۰۹	ولی	حاجی ولی
۷۵۲	نادر	گنگا پرشاد	۷۸۱	نیاز	محمد میر	۸۱۰	وحید	وحید الدین

۸۱۱	وفا	حیدر علی	۸۲۰	ہمت	-	۸۲۹	یاس	خیرالدین
۸۱۲	وحید	عبدالرؤف	۸۲۱	ہوش	غلام مرتضیٰ	۸۳۰	یقین	انعام اللہ خاں
۸۱۳	ہادی	جواد علی	۸۲۲	ہوش	شمس الدین	۸۳۱	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۸۱۴	ہاشمی	محمد ہاشم	۸۲۳	ہوس	مرزا محمد تقی	۸۳۲	یاس	اکرام اللہ
۸۱۵	ہاشمی		۸۲۴	ہدایت	ہدایت علی	۸۳۳	یوسف	یوسف علی
۸۱۶	ہدایت	ہدایت خاں	۸۲۵	ہادی	میر ہادی	۸۳۴	یاس	میاں بنو
۸۱۷	ہرچند	لالہ ہرچند کشور	۸۲۶	ہوشیار	کرامت علی	۸۳۵	یوسف	امجد علی خاں
۸۱۸	ہمدم	عبداللہ خاں	۸۲۷	ہجر	امام خاں			
۸۱۹	ہمزہ	-	۸۲۸	یاد	غلام حسین			

خوش معرکۂ زیبا

مصنّف | سعادت خاں ناصر

عہد تصنیف وطباعت | سعادت خاں ناصر نے دیباچہ میں بیان کیا ہے کہ دو سال کی مدّت میں انھوں نے یہ تذکرہ مکمل کیا ـــ اس کا مطلب یہ ہے کہ انھوں نے اسے ۱۲۶۰ھ میں شروع کر دیا تھا اس لئے کہ خاتمہ میں دئے ہوئے قطعات تاریخ سے اسکے تکملہ کا سال ۱۲۶۲ھ نکلتا ہے۔

خاتمہ پر جن حضرات کے قطعات تاریخی شامل ہیں ان میں میر شائق۔ میر علی اوسط رشک۔ میر مظفر علی اسیر اصغر علی نسیم اور کرامت علی اظہر وغیرہ کے نام شامل ہیں۔ شائق نے۔

ع تالیف کلام شعرائے ہند

سے رشک نے۔

ع چیدہ ء کلام شاعران ہند است

سے اور خود مصنف نے۔

ع یادگار سخنوراں جہاں

سے اس کی تاریخ تصنیف ۱۲۶۲ھ نکالی ہے۔ رشک کے دوسرے قطعہ کا ایک شعر یہ ہے ؎

اے رشک پسند آئی اس نسخے کی زیبائی
تاریخ یہی پائی۔ "خوش معرکۂ زیبا"

اس سے پتہ چلتا ہے تذکرہ کا نام تاریخی ہے اور رشک کے مصرع سے اخذ کیا گیا ہے۔

اسیر۔ اظہر اور نسیم کے قطعات فارسی میں ہیں اور ان سے بھی ۱۲۶۲ھ ہی نکلتا ہے۔

بانکی پور پٹنہ میں اس کا ایک قلمی نسخہ محفوظ ہے جو دوم جمادی الثانی ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۲ء کا لکھا ہوا ہے۔ اسکی ایک نقل انجمن ترقی اُردو کراچی کے کتب خانے میں بھی محفوظ ہے۔ یہ تذکرہ ہنوز غیر مطبوعہ ہے۔

خصوصیات | "خوش معرکۂ زیبا" سے پہلے اُردو زبان میں ریختہ گو شعرا کا اتنا ضخیم تذکرہ نظر نہیں آتا۔ اس سے قبل اُردو میں صرف تین تذکرے ملتے ہیں۔

۱۔ "گلشن ہند" مرقومہ ۱۲۱۵ھ۔ از علی لطف
۲۔ "انتخاب دواوین" مرقومہ ۱۲۶۰ھ۔ از صہبائی
۳۔ "گلدستہ نازنیناں" مرقومہ ۱۲۶۱ھ۔ از کریم الدین

گلشن ہند میں اگرچہ علی لطف نے اضافہ بھی کیا ہے۔ لیکن اصلاً وہ فارسی گلزار ابراہیم کا اُردو ترجمہ ہے۔ "انتخاب دواوین" جیساکہ نام سے ظاہر ہے تذکرہ نہیں بلکہ چند مشہور شعرا کے کلام کا انتخاب ہے، مختصر سوانح کی شمولیت سے اس کا شمار تذکرے میں ہوتا ہے۔ گلدستہ نازنیناں کا زیادہ حصہ چونکہ لفظاً و معناً، انتخاب دواوین کی نقل ہے۔ اس لئے اسے "انتخاب" سے الگ چیز خیال کرنا مناسب نہیں۔ ایسی صورت میں صرف "خوش معرکہ زیبا" رہ جاتا ہے جو اصلاً اُردو میں قدیم تذکروں کے طرز پر لکھا گیا ہے۔

ایک چیز اور اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتی ہے۔ اس میں شعراء کا ذکر بلحاظ حروف تہجی یا بلحاظ ابجد نہیں آیا، بلکہ مصنف نے شاعر کے ساتھ اس کے شاگردوں کا ذکر بھی ضروری خیال کیا ہے اور پورے تذکرے کو اسی انداز پر مرتب کیا ہے۔ جیساکہ دیباچہ میں خود مصنف نے بیان کیا ہے۔

"ایک مدت سے یہ خیال تھا کہ تذکرہ شعرائے ہند کا ترتیب دے، مگر بسبب عدم دریافت احوال قدما ارادہ صورت پذیر نہ ہوتا تھا۔ ان روزوں تذکرہ تالیف کیا ہوا میاں مصحفی کا دستیاب ہوا۔ تقاضائے شوق نے ہمت کو کام فرمایا اور برخلاف میاں صاحب کہ ان کا تذکرہ عبارت فارسی میں ہے۔ فقیر نے ہندی میں لکھا، دورنگی سے یک رنگی بہتر اور قید حروف تہجی اس لئے نہ رکھی کہ جس اُستاد کا جو شاگرد ہو نام اس کا پائے نام اس کے لکھا جائے کہ عبارت ہندی اور طرز اسامی شعرا ایجاد میرا ہوا۔ اور وہ شاعر جن کی استادی اور شاگردی نامعلوم اور نام و نشان غیر مفہوم ہو، خاتمہ ان پر کیا جائے۔ شروع اس کا مرزا سودا سے کرتا ہوں کہ اول تو وہ بزرگ موجد ریختہ گوئی کا ہے دوسرے سلسلہ اس ہیچمداں کی شاگردی کا اس سے ملتا ہے۔"

تذکرے سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف کے سامنے اردو تذکرے کا کوئی نمونہ نہ تھا ہاں فارسی زبان کے چار تذکرے، تذکرۂ ہندی (مصحفی)۔ ریاض الفصحا (مصحفی)۔ عمدہ منتخبہ (سرور) اور گلشن بےخار (شیفتہ) ضرور ان کے سامنے تھے اور اپنے معاصرین سے قبل کے شعرا کے بعض حالات انھیں سے ماخوذ ہیں۔ لیکن ناصر نے سوانح اور انتخاب کلام میں چھان بین سے بھی کام لیا ہے۔ اور کلیتہً ان تذکروں پر بھروسہ نہیں کیا۔ چنانچہ دوسرے تذکروں کی بہ نسبت اس میں سوانح بھی تفصیلی ہیں اور انتخابات کلام بھی طویل ہیں۔ انتخاب کلام میں غزل کے اشعار کے ساتھ مختلف اصناف کے اقتباس بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔

اس تذکرے سے اردو شعرا کے متعلق بعض نئی باتیں سامنے آتی ہیں۔ مثلاً میر حسن کے معاشقہ کا سراغ ہمیں اسی سے ملتا ہے۔

ناصر کا بیان ہے:۔

"میر حسن ولد میر غلام حسین ضاحک ہمت اس کی شعر و سخن میں وسیع شاگرد رشید مرزا رفیع سودا دوازدہ سالگی میں شاہجہاں آباد سے لکھنؤ آیا۔ نواب سالار جنگ کے بیٹے سردار جنگ تھے، ان کی سرکار میں نوکر اور معزز و محترم رہا۔ بہ سبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بپاس خاطر معشوقہ، مثنوی بےنظیر تصنیف کی۔ یہ تلازم کہ اسمیں ہے شنیدہ نہیں

ویدہ ہے۔ الحق مثنوی نہیں کارنامہ اور شاعری پر حجت۔ اس قدر زمانے میں اس کی شہرت کہ ہر وضیع و شریف کو اشعار اس کے یادگار۔

نواب قاسم علی خاں بہادر نے جب مثنوی ان سے سنی فرمایا۔ مجھے دو کہ میں تمھاری طرف سے حضور نواب آصف الدولہ بہادر کے لے جاؤں۔ مصنف نے یہ خیال کرکے مبادا اور کسی کے نام سے حضور میں گزرے دینے سے انکار کردیا۔ بعد چندے میرحسن صاحب مع مثنوی اور کسی تقریب سے حضور میں پہنچے۔ نواب سابق الذکر کا افسانہ زختہ سے آزردگی رکھتے تھے نواب صاحب سے تعریف میں بول اٹھے۔ یہ جو کہتے ہیں۔ ع

کہ اک دن دوشالے دیئے سات سے

تو حضور نے تو ہزارہا دوشالے آن واحد میں بخش دئے ہیں۔ شاعری میں مبالغہ ہوتا ہے کہ یہاں بیان واقع بھی نہیں، نواب نامدار کا دل اس کے سننے سے اچاٹ ہوا۔

یہ فقط کم نصیبی میر موصوف کی تھی کہ اس حاتم دوراں کی سخاوت سے ناکام رہے یہ بھی خوب لطیفہ ہے کہ جب مرزا رفیع سودا نے وہ مثنوی سنی نہایت خوش ہوئے اور عین بشاشت میں فرمایا تم نے یہ مثنوی ایسی کہی ہے کہ میر غلام حسین کے بیٹے معلوم نہیں ہوتے، یعنی فخر ان کے ہو۔ اس مثنوی کے سوا اور بھی مثنوی رموز العارفین، اور تیسری مثنوی چھڑیوں کے احوال میں ہے۔ (خوش معرکہ زیبا قلمی صـ ۲۲)

فہرست شعراء:-

نمبرشمار	تخلص و نام	نمبرشمار	تخلص و نام	نمبرشمار	تخلص و نام
۱	سودا مرزا محمد رفیع	۱۵	رفعت مولوی غلام جیلانی	۲۹	نادر گنگا پرشاد
۲	شوق مرزا عبداللہ	۱۶	صنعت شیخ کریم الدین	۳۰	احقر مرزا جواد علی
۳	شہید	۱۷	طالب شبراتی	۳۱	خلق میر حسین
۴	ہاشمی میر ہاشم علی	۱۸	غفلت احمد خاں	۳۲	حجام عنایت اللہ
۵	شائق میر محمد	۱۹	کرم کریم اللہ خاں	۳۳	رضا محمد رضا
۶	فدا لچھمی رام	۲۰	ماہر غلام محمد خاں	۳۴	سائل مرزا یار بیگ
۷	ممتاز میر امانت علی	۲۱	حیرت میر مراد علی	۳۵	اسد مرزا مانی
۸	معین محمد معین	۲۲	شہیدی کرامت علی خاں	۳۶	مجذوب مرزا غلام حیدر
۹	قائم شیخ قیام الدین	۲۳	لطف لطف علی بیگ	۳۷	ماہر میر فخر الدین
۱۰	کلیم محمد حسین	۲۴	عشرت میر غلام علی	۳۸	ذاکر سید میر جان
۱۱	بے تاب	۲۵	آزاد امیر الدین	۳۹	احسن مرزا احسن علی
۱۲	کبیر حکیم کبیر علی	۲۶	شوکت حنیف علی	۴۰	مذنب مرزا محمد حسن
۱۳	پروانہ پروانہ علی شاہ	۲۷	ذکی ہدی علی	۴۱	ضیا سید محمد
۱۴	شوق مولوی قدرت اللہ	۲۸	میرحسن ……	۴۲	قاصر سید آقا میر

۴۳	تائب	میرن
۴۴	جریح	شیخ میر علی
۴۵	کاشف	شیخ کاشف علی
۴۶	طپش	
۴۷	معصوم	کلو خاں
۴۸	فاطر	میر بخش خاں
۴۹	ناصر	سعادت علی خاں
۵۰	شوق	میرزا امیر علی خاں میر
۵۱	حسن	نواب مہدی حسن خاں
۵۲	حاتم	ظہور الدین شاہ
۵۳	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۵۴	اکبر	شیخ بھچو
۵۵	رنگین	سعادت یار خاں
۵۶	خان	
۵۷	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۵۸	بقا	شیخ بقا اللہ
۵۹	نوا	ظہور اللہ
۶۰	نثار	شیخ محمد امان
۶۱	مظہر	جان جاناں
۶۲	یقین	انعام اللہ خاں
۶۳	یک رنگ	مصطفےٰ خاں
۶۴	حشمت	محتشم علی خاں
۶۵	تاباں	میر عبد الحئی
۶۶	ندیم	مرزا علی نقی
۶۷	فغاں	کوکہ خاں
۶۸	صابر	صابر علی شاہ
۶۹	فدوی لاہوری	
۷۰	سرور	امیر محمد خاں اعظم الدولہ
۷۱	بہار	ٹیک چند

۷۲	آبرو	شاہ مبارک
۷۳	فدوی	میر محمد حسن
۷۴	ثاقب	شیخ شہاب الدین
۷۵	ناجی	محمد شاکر
۷۶	سکندر	محمد علی
۷۷	احسان	حافظ عبد الرحمٰن
۷۸	میر	محمد تقی
۷۹	فیض	میر
۸۰	تجلی	میاں حاجی
۸۱	ضیاء	میر ضیاء الدین
۸۲	مجنوں	
۸۳	مشتاق	عبد اللہ خاں
۸۴	وحشت	باقر علی خاں
۸۵	شکیبا	شیخ غلام حسین
۸۶	جان	میر جان علی
۸۷	برشتہ	آغا
۸۸	مرزا	آغا مرزا
۸۹	فقیر	میر شمس الدین
۹۰	موزوں	میر فرزند علی
۹۱	منت	میر قمر الدین
۹۲	ممنوں	میر نظام الدین
۹۳	مرصع	مرزا رضا علی
۹۴	فدا	مرزا فدا حسین خاں
۹۵	بشر	میر بشارت علی
۹۶	مظفر	مظفر علی خاں
۹۷	آشوب	میر مراد علی
۹۸	جعفری	میر باقر علی
۹۹	تسکین	میر سعادت علی
۱۰۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ

۱۰۱	عسکری	مرزا
۱۰۲	درد	خواجہ میر درد
۱۰۳	اثر	میر محمد
۱۰۴	رنج	میر محمد نظیر
۱۰۵	الم	صاحب میر
۱۰۶	طپش	مرزا جان
۱۰۷	ہدایت	ہدایت خاں
۱۰۸	محشر	مرزا علی نقی
۱۰۹	حضور	لالہ بال مکند
۱۱۰	فراق	ثناء اللہ خاں
۱۱۱	وصال	نصر اللہ
۱۱۲	بیدار	میر محمدی
۱۱۳	شیدا	
۱۱۴	مقبول	مقبول علی خاں
۱۱۵	ناصر	مرزا ببر علی بیگ
۱۱۶	قربان	میر محمدی
۱۱۷	حکیم	محمد پناہ علی خاں
۱۱۸	عشق	میر غرب اللہ خاں
۱۱۹	مسرور	مرزا منگلی بیگ
۱۲۰	مسرت	شیخ وزیر علی
۱۲۱	تحیّر	مصطفےٰ خاں
۱۲۲	رفیق	مرزا اسد بیگ
۱۲۳	شہرت	امیر بخش
۱۲۴	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۱۲۵	مائل	میر محمدی
۱۲۶	آشفتہ	عظیم الدین خاں عرف بچہ خاں
۱۲۷	شیفتہ	حافظ عبد الصمد
۱۲۸	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۲۹	نصیر	میاں نصیر الدین عرف میاں کلو

۱۳۰	منیر	وجیہ الدین
۱۳۱	دریغ	رضی علی خاں
۱۳۲	وفا	مرزا عبدالعلی
۱۳۳	منشی	لالہ مول چند
۱۳۴	اظہر	شیخ کرامت علی
۱۳۵	ضمیر	گنگا داس
۱۳۶	ذکا	خوب چند
۱۳۷	اسیر	....
۱۳۸	معروف	الٰہی بخش
۱۳۹	طوباس	خاں صاحب فرنگی
۱۴۰	اعظم	اعظم خاں
۱۴۱	امیر	امیر الدولہ
۱۴۲	امی	روشن بیگ
۱۴۳	منعم	موہن لال
۱۴۴	مشیر	شیخ قطب الدین
۱۴۵	سہراب	سہراب بیگ
۱۴۶	نکہت	سید لطفر علی
۱۴۷	مشتاق	میاں
۱۴۸	دل سوز	خیراتی خاں
۱۴۹	صاحب	مظفر الدولہ ظفر یاب خاں
۱۵۰	شوق	شیخ غلام رسول
۱۵۱	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۱۵۲	ظفر	بہادر شاہ
۱۵۳	قابل	مرزا عالی بخت
۱۵۴	عالی	(شاہزادہ دہلی)
۱۵۵	دارا	مرزا دارا بخت
۱۵۶	طالب	(پنڈت کشمیری)
۱۵۷	مومن	مومن خاں
۱۵۸	وحشت	سید غلام علی خاں

۱۵۹	یاس	خیر الدین
۱۶۰	اکبر	اکبر خاں
۱۶۱	شیفتہ	مصطفیٰ خاں
۱۶۲	فدا	شیخ فدا حسین
۱۶۳	سوزش	شیخ احمد
۱۶۴	بیتاب	عباس علی خاں
۱۶۵	کرم	شیخ غلام ضامن
۱۶۶	مسکین	
۱۶۷	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۱۶۸	تسکین	میر حسین
۱۶۹	نسیم	اصغر علی خاں
۱۷۰	شرف	شرف علی
۱۷۱	شمیم	میر محمد حسین
۱۷۲	غالب	اسد اللہ خاں
۱۷۳	افگار	میر حسین
۱۷۴	نظیر	شیخ ولی محمد
۱۷۵	ضمیر	میاں مداری
۱۷۶	عشق	شاہ رکن الدین عرف شاہ گھسیٹا
۱۷۷	فدوی	مرزا محمد علی عرف مرزا بھجو
۱۷۸	مستمند	یار علی خاں
۱۷۹	محترم	محترم علی خاں
۱۸۰	ملول	عارف اللہ شاہ
۱۸۱	قرار	جان محمد
۱۸۲	لطف	مرزا علی
۱۸۳	آشفتہ	مرزا رضا قلی
۱۸۴	برشتہ	میاں مشرف
۱۸۵	سوز	میر محمد
۱۸۶	رند	مہربان خاں
۱۸۷	آصف	نواب آصف الدولہ

۱۸۸	ترقی	آغا محمد تقی
۱۸۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۹۰	داغ	میر مہدی
۱۹۱	عیش	مرزا حسین رضا
۱۹۲	ہوش	
۱۹۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۹۴	شعلہ	شیخ محمد سلیمان
۱۹۵	راغب	مرزا کریم بیگ
۱۹۶	دلگیر	شبیر میاں
۱۹۷	سرور	رجب علی
۱۹۸	سہا	احمد علی
۱۹۹	اظہر	شیخ اظہر علی
۲۰۰	مخلص	مہدی حسن
۲۰۱	عسکر	مولوی عسکری
۲۰۲	الطاف	کلب حسین خاں
۲۰۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۲۰۴	ذکا	مرزا مخدوم بخش
۲۰۵	دیوانہ	سرپ سنگھ
۲۰۶	حیران	میر حیدر علی
۲۰۷	افسوس	شیر علی
۲۰۸	حیف	سید چراغ علی
۲۰۹	تاسف	میر حسین علی
۲۱۰	حسرت	مرزا جعفر علی
۲۱۱	ارمان	مرزا باقر علی
۲۱۲	رقت	مرزا قاسم علی
۲۱۳	رسم	مرزا امام بخش
۲۱۴	روح	میر شجاع الدین
۲۱۵	قسمت	قلی خاں
۲۱۶	وحشت	....

۲۱۷	جرأت	قلندر بخش	۲۴۶	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۲۷۵	مخلوق	سید احسان علی
۲۱۸	قوت	میاں احمد علی	۲۴۷	انشا	انشاء اللہ خاں	۲۷۶	مونس	میر نواب
۲۱۹	حقیقت	منشی میر حسین شاہ	۲۴۸	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۷۷	شرف	لالہ میڈو نال
۲۲۰	سبقت	مرزا مغل	۲۴۹	صادق	مرزا صادق علی	۲۷۸	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۲۲۱	شہرت	......	۲۵۰	طالب	طالب حسین خاں	۲۷۹	عبرت	نواب حسن علی خاں
۲۲۲	غضنفر	غضنفر علی خاں	۲۵۱	عیشی	طالب علی خاں	۲۸۰	کامل	شیخ جمال الدین
۲۲۳	غیرت		۲۵۲	افصحٰے	شاگرد عیشی	۲۸۱	فرد	مولوی وحید الدین عرف خدا بخش
۲۲۴	قیس	مرزا مدارا بیگ	۲۵۳	قادر	مرزا قادر علی	۲۸۲	ممنون	قاضی محمد علی
۲۲۵	کمال	شیخ کمال الدین	۲۵۴	ہلال	مرزا محمد	۲۸۳	خادم	شیخ خادم علی
۲۲۶	محبت	مرزا حسین علی	۲۵۵	ذکی	نواب بہادر مرزا محمد ذکی	۲۸۴	اندوہ	علی حسین خاں
۲۲۷	مایل	مرزا محمد یار بیگ	۲۵۶	فرد	بہادر مرزا	۲۸۵	الٰہی	الٰہی بخش
۲۲۸	لطیف	مرزا لطف علی	۲۵۷	عاشق	اعلیٰ جاہ چھوٹے صاحب	۲۸۶	امیر	مرزا امیدو
۲۲۹	مروت	میر صغیر علی	۲۵۸	شیدا	والا جاہ منجھلے صاحب	۲۸۷	شکیب	اصغر علی
۲۳۰	رفاقت	مرزا مکین	۲۵۹	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی	۲۸۸	ادیب	گور بخش
۲۳۱	اختر	میر اکبر علی	۲۶۰	بیباک	میر نجف علی	۲۸۹	بریاں	مظفر علی خاں
۲۳۲	محبت	نواب محبت خاں	۲۶۱	جوش	شیخ رحیم اللہ	۲۹۰	? ایش	میر محمد یعقوب
۲۳۳	مہر	منصور خاں	۲۶۲	جوان	نعیم بیگ	۲۹۱	فانی	شیخ مغل
۲۳۴	تصور	سید احسان علی	۲۶۳	صبر	مرزا زین العابدین عرف مرزا امیدو	۲۹۲	فریاد	مرزا مغل
۲۳۵	تمن	محمد عظیم	۲۶۴	ضیا	کانجو مل	۲۹۳	ظہور	منشی ظہور محمد
۲۳۶	رند	لالہ گنگا پرشاد	۲۶۵	مقبول	مرزا ابراہیم بیگ	۲۹۴	بندہ	میر حیدر علی
۲۳۷	حسن	خواجہ حسن	۲۶۶	مضطر	کوز سین	۲۹۵	پیام	شرف الدین علی خاں
۲۳۸	مضطرب	مرزا علی	۲۶۷	مضطرب	درگا پرشاد	۲۹۶	حسام	شیخ ولایت علی
۲۳۹	بہجت	مکھن لال کالستھ	۲۶۸	منتظر	نور الاسلام	۲۹۷	حباب	لطف علی بیگ
۲۴۰	مظہر	مرزا مظہر	۲۶۹	گرم	مرزا حیدر علی	۲۹۸	رعنا	شیخ عبدالرحیم
۲۴۱	قتیل	محمد حسن	۲۷۰	تنہا	محمد عیسیٰ	۲۹۹	زیبا	میاں عبدالرحیم
۲۴۲	قمر	قمر الدین احمد خاں عرف مرزا جانی	۲۷۱	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ	۳۰۰	زلال	میر دوست علی
۲۴۳	صادق	نور علی بیگ	۲۷۲	تسلی	لالہ ٹیکا رام	۳۰۱	حریف	لالہ جنی لال
۲۴۴	سید	میر محمد علی	۲۷۳	اوباش	شیخ امیر الزماں	۳۰۲	ظریف	لالہ بینی پرشاد
۲۴۵	تمکین	راجہ جوالا پرشاد	۲۷۴	خلیق	میر مستحسن	۳۰۳	عشاق	شاہ مظہر حق

۳۰۴	عارف	میر عارف علی	۳۳۴	قلزم	شیخ علی بخش	۳۶۳	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۰۵	سپند	مرزا لطف علی بیگ	۳۳۵	ساحل	گوہر علی	۳۶۴	موجی	لالہ موجی رام
۳۰۶	سامان	خواجہ محمد حسین	۳۳۶	شجر	لالہ گرداس	۳۶۵	ریحاں	لالہ دیاکشن
۳۰۷	نگاہ	شیخ حیدر علی	۳۳۷	رسا	شیخ محمد بخش	۳۶۶	ضمیر	میر مظفر حسین
۳۰۸	نجف	شیخ عبدالکریم	۳۳۸	شور	مرزا آغا علی	۳۶۷	حسن	میر اکبر علی خاں
۳۰۹	یاس	میر الہی بخش	۳۳۹	ذوق	شیخ عبداللہ	۳۶۸	منیر	مرزا اکبر علی خاں
۳۱۰	نظر	مرزا علی	۳۴۰	ذاکر	شیخ بشارت اللہ	۳۶۹	دبیر	مرزا
۳۱۱	طپاں	مرزا رمضان بیگ	۳۴۱	مہدی	مہدی علی خاں بہادر	۳۷۰	اسیر	میر مظفر علی
۳۱۲	شفیق	بندے علی	۳۴۲	حاذق	حکیم شاہ عالم خاں	۳۷۱	موزوں	میر نواب
۳۱۴	وحشی	شیخ کرم علی	۳۴۳	واحد	شیخ محمد بخش	۳۷۲	عالی	میر بندہ حسین
۳۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۳۴۴	کیواں	مرزا مغل	۳۷۳	درخشاں	میر علی جان
۳۱۶	اقبال	اقبال الدولہ بہادر	۳۴۵	اظہر	شیخ امین احمد	۳۷۴	ابر	شیخ رضا علی
۳۱۷	ابنیر پرشاد		۳۴۶	مسرور	شیخ پیر بخش	۳۷۵	نازش	میر الہی بخش
۳۱۸	غافل	منور خاں	۳۴۷	بہتر	میر اشرف علی	۳۷۶	حنا	عبدالکریم خاں
۳۱۹	شمیم	شیخ محمد صابر	۳۴۸	اظہار	محمد وارث	۳۷۷	عزیز	شیخ تفضل حسین
۳۲۰	مخمور	محمد جعفر	۳۴۹	شاداں	شیخ نبی بخش	۳۷۸	کاظم	کاظم علی خاں
۳۲۱	نزار	خواجہ محمد اکرم	۳۵۰	بارش	شیخ غلام حیدر	۳۷۹	آتش	حیدر علی
۳۲۲	نالاں	مرزا محمد خاں	۳۵۱	شفق	مرزا بندہ علی	۳۸۰	صدر	میر صدر الدین
۳۲۳	ناداں	میر شیر علی	۳۵۲	ثمر	مرزا علی	۳۸۱	فقیر	میر کمال الدین
۳۲۴	شاد	شیخ فضل علی	۳۵۳	ہنر	مرزا مغل	۳۸۲	سالک	میر مصطفےٰ بخش
۳۲۵	تمنا	بیرون داس	۳۵۴	ہلال		۳۸۳	عارف	میر جمال الدین
۳۲۶	خال	اشرف علی خاں	۳۵۵	جاہ	محمد ابراہیم	۳۸۴	رند	سید محمد خاں
۳۲۷	آشفتہ	محمد ہادی علی خاں	۳۵۶	عدل	شیخ فضل رحمان	۳۸۵	افضل	حسن یار خاں
۳۲۸	مشفق	شیخ محمد خاں	۳۵۷	شعور	شیخ عبدالروف	۳۸۶	ناصر	مرزا امیر
۳۲۹	واصف	حیدر حسن	۳۵۸	لئیق	محمد ظہور الدین	۳۸۷	واہب	ہدایت حیدر
۳۳۰	فزا	شیخ محمد بخش	۳۵۹	سہل	مولوی احمد علی	۳۸۸	بسمل	مرزا عنایت
۳۳۱	باغ	امام علی	۳۶۰	وحید	محمد وحید الدین	۳۸۹	عالی	علی رضا خاں
۳۳۲	منصف	شیخ قادر علی	۳۶۱	امیر	محمد رضا	۳۹۰	شنادر	صاحب مرزا
۳۳۳	جمیل	امیر علی خاں	۳۶۲	تمنا	شیخ غیاث الدین	۳۹۱	شرر	مرزا آغا حسن

۳۹۲	شجر	میر علی حسین
۳۹۳	سید	میر عنایت حسین
۳۹۴	امیر	امیر مرزا
۳۹۵	ردنق	شیخ ردنق علی
۳۹۶	گلشن	راجہ جیالال
۳۹۷	خلیل	میر ہدایت علی
۳۹۸	خلیل	میر دوست علی
۳۹۹	شمسی	نواب محمد علی خاں عرف چھٹے نواب
۴۰۰	امیر	لالہ شادی لال
۴۰۱	ظہور	جگل کشور
۴۰۲	شائق	لالہ سیوہ رام
۴۰۳	نسیم	دیاشنکر
۴۰۴	عشق	آغا رضا
۴۰۵	اوج	مرزا علی حسین
۴۰۶	نصرت	مرزا محمد جعفر
۴۰۷	منتہی	مرزا مستیا
۴۰۸	شرف	سید باقر علی آغا جو
۴۰۹	آزاد	شاہ مرزا
۴۱۰	صبا	میر وزیر
۴۱۱	کیف	شیخ فضل احمد
۴۱۲	سیاح	میر محمد رضا
۴۱۳	جزا	میر مہدی حسن
۴۱۴	فوق	بندہ حسن
۴۱۵	شمیم	مرزا
۴۱۶	عدم	واحد علی خاں
۴۱۷	وصف	میر محمود علی
۴۱۸	قدر	میر نصیر الدین
۴۱۹	وحید	سرفراز علی خاں
۴۲۰	ازل	آغا حسن
۴۲۱	سرور	ولایت حسین
۴۲۲	سخن	لالہ رام دیال
۴۲۳	نمود	میر مہدی حسن
۴۲۴	اعظم	میر اعظم شاہ
۴۲۵	نورالدین	مرزا
۴۲۶	ہمایوں بخت	مرزا
۴۲۷	حیدر	مرزا
۴۲۸	ظفر	شیخ ظفر علی
۴۲۹	یوسف	یوسف خاں
۴۳۰	اصغر	علی اصغر خاں
۴۳۱	عالی	خواجہ عبداللہ
۴۳۲	صولت	خواجہ محمد
۴۳۳	عاشور علی خاں	نواب
۴۳۴	اسحاق	مرزا اسحاق
۴۳۵	جلا	مرزا واحد علی خاں
۴۳۶	طاہر	مرزا بندہ حسن
۴۳۷	الم	آغا مہدی
۴۳۸	گل	نواب امیر مرزا خاں
۴۳۹	ممتاز	کالکادین
۴۴۰	جان	میر یار علی
۴۴۱	دانا	رکشن لال
۴۴۲	عبور	منشی رحمت اللہ
۴۴۳	چرکین	شیخ باقر علی
۴۴۴	صاحبقراں	سید امام علی
۴۴۵	اسرار	مرزا بندے علی عرف مرزا بندو
۴۴۶	ناسخ	شیخ امام بخش
۴۴۷	اثر	نواب حسین علی خاں
۴۴۸	تدبیر	مرزا احمد باقر عرف مرزا مغل
۴۴۹	ہاتف	مرزا حیدر علی
۴۵۰	ضبط	نوازش علی خاں
۴۵۱	اعجاز	نواب اصغر علی خاں
۴۵۲	سروش	شیخ مراد علی
۴۵۳	نصیح	مرزا جعفر علی
۴۵۴	ملال	محمد رمضان خاں
۴۵۵	ثاقب	مرزا مہدی
۴۵۶	آزاد	سید علی حسین
۴۵۷	سحر	سید ناصر
۴۵۸	اُنس	مرزا محمد
۴۵۹	قدس	مرزا محمد رضا عرف جھجن صاحب
۴۶۰	آباد	مہدی حسن خاں
۴۶۱	صحبت	بخشش علی خاں
۴۶۲	ہشیار	میر امجد علی
۴۶۳	گویا	فقیر محمد خاں
۴۶۴	فراق	خواجہ بہادر حسین
۴۶۵	صبر	میر اسد
۴۶۶	شائق	لالہ فتح چند
۴۶۷	شائق	میر محمد
۴۶۸	حبیب	میر نواب
۴۶۹	سیفی	میر وارث علی
۴۷۰	اسد	اسد اللہ خاں
۴۷۱	فرخ	کرامت اللہ خاں
۴۷۲	جوش	میر وارث علی
۴۷۳	نادر	کلب حسین خاں
۴۷۴	مسیحا	محمد علی خاں
۴۷۵	معجز	میر محمد رضا
۴۷۶	خضر	مرزا سعید علی بیگ
۴۷۷	فکر	شیخ ذوالفقار علی
۴۷۸	شہید	مولوی محمد بخش

۴۷۹	یوسف	یوسف بیگ	۵۰۸	عشق	علی اشرف خاں	۵۳۷	سپہر	میر مجدی
۴۸۰	واحد	پنڈت سنگم لال	۵۰۹	طوفان	میر نوازش علی	۵۳۸	طوبیٰ	میر سیتا
۴۸۱	کوثر	مرزا مہدی	۵۱۰	دریا	رتن ناتھ پنڈت	۵۳۹	میر عباس	
۴۸۲	ہادی	خواجہ مصاحب علی	۵۱۱	عیش	منشی ابو محمد	۵۴۰	مجرم	قادر علی
۴۸۳	قبول	مرزا مہدی	۵۱۲	شاد	فضل امام خاں	۵۴۱	خطا	علی بیگ
۴۸۴	ثبات	مرزا محمد محسن	۵۱۳	بہار	مرزا علی	۵۴۲	آشنا	سید محمد
۴۸۵	ندیم	میر محمد شفیع	۵۱۴	مجرور	شیخ ہادی حسن	۵۴۳	یوسف	(شاگرد آشنا)
۴۸۶	شجر	اجودھیا پرشاد	۵۱۵	عشقی	شیخ الٰہی بخش	۵۴۴	عرش	میر حسن عسکری عرف میر کلو
۴۸۷	حشم	میر امیر علی	۵۱۶	غافل	لالہ کنھیا لال	۵۴۵	ناصر	سید ابو محمد
۴۸۸	نادر	مرزا عسکری	۵۱۷	محسن	میر محسن علی	۵۴۶	انسخ	سید ابو تراب عرف منجھو
۴۸۹	حافظ	رشخص نابینا شاگرد ناسخ	۵۱۸	صادق	صادق حسین خاں	۵۴۷	انسب	میر ابو طالب
۴۹۰	رشک	میر علی اوسط	۵۱۹	ہلال	امیر علی خاں	۵۴۸	قرار	بندہ علی خاں
۴۹۱	شوق	میر علی ضامن	۵۲۰	سجاد	سید سجاد علی	۵۴۹	برق	مرزا محمد رضا
۴۹۲	مہر	سید آقا علی خاں	۵۲۱	افضل	شاہ غلام اعظم	۵۵۰	حیدر	مرزا احمد خاں بہادر
۴۹۳	سید	سید علی خاں دلاور جنگ	۵۲۲	سعادت	سعادت خاں	۵۵۱	فلک	میر بہادر حسین
۴۹۴	آرزو	مرزا علی محمد	۵۲۳	جنون	میر مہدی	۵۵۲	علی	مرزا علی رضا
۴۹۵	رسا	میر علی احمد	۵۲۴	شوق	میر رضی	۵۵۳	ساحر	
۴۹۶	تنویر	سید کاظم حسین	۵۲۵	انور	علی مرزا	۵۵۴	طور	مرزا محمد رضا
۴۹۷	منیر	میر اسمٰعیل حسین	۵۲۶	شرف	شیخ شرف الدین	۵۵۵	طوفان	میر علی حسین
۴۹۸	صغیر	مرزا مغل	۵۲۷	موج	میر کاظم حسین	۵۵۶	نور	میر نذیر
۴۹۹	فہیم	پنڈت سندر لال	۵۲۸	متین	میر بہادر علی	۵۵۷	جری	مرزا سرفراز علی
۵۰۰	غنی	غنی محمد	۵۲۹	ذرہ	شنکر لال	۵۵۸	سحاب	اللہ یار خاں
۵۰۱	مجروح	غلام سعید	۵۳۰	محبت	شیو پرشاد پنڈت	۵۵۹	نقی	علی نقی خاں عرف بابو چھنگا
۵۰۲	فریاد	میر محمد باقر	۵۳۱	نمود	مرزا آسمان قدر	۵۶۰	حکیم	میر محمد علی
۵۰۳	اوج	میر محمود خاں	۵۳۲	کیوان	مرزا علی حسین	۵۶۱	شفا	مرزا کریم بیگ
۵۰۴	ساحل	سید اکبر علی	۵۳۳	وزیر	خواجہ	۵۶۲	خورشید	خوش وقت علی خاں
۵۰۵	قابل	سید علی جان	۵۳۴	قلق	خواجہ اسد	۵۶۳	سحر	شیخ احسان علی
۵۰۶	عروج	منشی احمد حسن	۵۳۵	بےخود	میر ہادی علی	۵۶۴	حسام	محمد تقی خاں بہادر
۵۰۷	عاجز	شیخ عبداللہ	۵۳۶	ایجاد	شیخ بہادر علی	۵۶۵	ممتاز	ممتاز الدولہ مرزا حسین علی

۵۶۶	قمر	سید ابوتراب
۵۶۷	بحر	شیخ امداد علی
۵۶۸	گرداب	(شاگرد بحر)
۵۶۹	شفق	مرزا علی جان
۵۷۰	سالم	میر عسکری
۵۷۱	تحیر	مرزا محمد بیگ
۵۷۲	شاد	میر عباس
۵۷۳	آفتاب،	شاہ عالم عالی گوہر
۵۷۴	اختر	واجد علی شاہ
۵۷۵	امداد	امداد علی خاں
۵۷۶	امید	قزلباش خاں
۵۷۷	اثیم	میر محمد علی
۵۷۸	ایمان	شیر محمد خاں
۵۷۹	اعلیٰ	مولوی اعلا
۵۸۰	بادشاہ	نصیر الدین حیدر
۵۸۱	بیدل	مرزا عبدالقادر
۵۸۲	برکت	برکت علی خاں
۵۸۳	بیتاب	شاہ علیم اللہ
۵۸۴	بیتاب	سلوک رائے
۵۸۵	بسمل	
۵۸۶	پاک باز	میر صلاح الدین
۵۸۷	تراب	تراب شاہ
۵۸۸	تمنا	خواجہ امجد علی
۵۸۹	تمکین	میر صلاح الدین
۵۹۰	تمنّا	محمد اسحاق
۵۹۱	ثابت	شجاعت خاں
۵۹۲	ثابت	اصالت خاں
۵۹۳	ثابت	امانت علی
۵۹۴	جرات	میر شبر علی

۵۹۵	جوشش	محمد روشن
۵۹۶	جوان	مرزا کاظم علی
۵۹۷	جہاندار	شہزادہ جہاندار شاہ
۵۹۸	حسین	سید غلام حسین
۵۹۹	حشمت	محمد علی
۶۰۰	حدت	نواب ابراہیم خاں
۶۰۱	حزیں	
۶۰۲	حیرتی	میر مراد علی
۶۰۳	خاکسار	میر محمد یار
۶۰۴	خستہ	عبداللہ خاں
۶۰۵	خیال	میر غلام حسین
۶۰۶	خادم	خادم علی خاں
۶۰۷	دوست	شیخ غلام
۶۰۸	دانا	شیخ فضل علی
۶۰۹	دل	محمد عابد
۶۱۰	ذرہ	
۶۱۱	ذوقی	شاہ
۶۱۲	ذوق	منشی آسارام
۶۱۳	رضی	سیف الدولہ رضی خان بہادر
۶۱۴	رسوا	آفتاب رائے
۶۱۵	راحم	میر محمد علی
۶۱۶	رضا	مرزا محمد نقی
۶۱۷	رند	حمزہ علی
۶۱۸	راغب	جعفر خاں
۶۱۹	راسخ	غلام علی خاں
۶۲۰	زار	میر مظہر علی
۶۲۱	زکی	جعفر علی خاں
۶۲۲	سراج	سراج الدین
۶۲۳	سلطان	میرزا ایزد بخش بہادر

۶۲۴	سلطان	خواجہ سلطان جاہ
۶۲۵	ساقی	مرزا محمد جان
۶۲۶	ستار	عبدالستار
۶۲۷	سجّاد	
۶۲۸	سیف	مرزا مغل
۶۲۹	سرر	مرزا ابراہیم
۶۳۰	شرف	میر نجری
۶۳۱	شرر	خواجہ عاصم خاں
۶۳۲	شایق	رائے امر سنگھ
۶۳۳	شائق	امین الدین
۶۳۴	شایق	نظر الدین
۶۳۵	شاکر	شاکر علی
۶۳۶	محمد شاکر	
۶۳۷	شور	محمود بیگ
۶۳۸	شمش الدین شمس	
۶۳۹	شاداں	شیخ قطب
۶۴۰	شاداں	رائے چندو لال
۶۴۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۶۴۲	صابر	میر حسین
۶۴۳	صدق	
۶۴۴	صفدری	میر عبداللہ
۶۴۵	صفا	
۶۴۶	ضاحک	میر غلام حسین
۶۴۷	طبیب	حکیم سید شاہ
۶۴۸	طالع	شمس الدین
۶۴۹	طاہر	محمد خاں
۶۵۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ
۶۵۱	ظہور	سیوا سنگھ
۶۵۲	ظاہر	شیخ ظہور اللہ

۶۶	عاشق	مہدی علی خاں	۶۸۶	قربان	میر محمدی	۷۰۹	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین خاں
۶۶	عارف	محمد (رفوگر)	۶۸۷	قدر		۷۱۰		سید ناصر علی خاں بہادر
۶۶	عاشق	اعظم خاں	۶۸۸	قلندر		۷۱۱	نالاں	شیخ محمد وارث
۶۶	عاشق	سید ہدایت علی	۶۸۹	کامل	مرزا کامل بیگ	۷۱۲	ولی	
۶۶	عاشق	سید غیاث الدین	۶۹۰	گوہر	مرزا امداد علی	۷۱۳	ولی	
۶۶	عشق	میر زین الدین	۶۹۱	کیفی	میر ہدایت علی	۷۱۴	وجیہہ	نواب وجیہ الدین
۶۶	عشقی	(مراد آبادی)	۶۹۲	لطف	میر شمس الدین	۷۱۵	وحید	حکیم محمد وحید اللہ خاں
۶۷	عشقی	قاسم علی	۶۹۳	مخلص	مرزا ثنا	۷۱۶	والہ	مرحمت خاں
۶۷	عازم	(قوم کالیتھ)	۶۹۴	مقصود		۷۱۷	ہادی	میر محمد ہادی
۶۷	عاقل شاہ		۶۹۵	محب	شیخ ولی اللہ	۷۱۸	یک رو	
۶۷	عاصی	خواجہ برہان الدین	۶۹۶	مائل	ہدایت علی	۷۱۹	یار	میر احمد
۶۷	غازی الدین حیدر		۶۹۷	مہدی	نواب مہدی علی خاں	۷۲۰	شمع	(شاہ جہاں آباد)
۶۷	غالب ۔	مکرم الدولہ بہادر بیگ خان غالب جنگ	۶۹۸	مجروح	منشی کھیم چند	۷۲۱	زوجہ میاں منعم	
۶۷	غلامی	شاہ غلام	۶۹۹	مرزا	احترام الدولہ نواب	۷۲۲	دلہن بیگم صاحبہ	
۶۷	غنی	شیخ محمد	۷۰۰	مستان	مرزا احسن	۷۲۳	جانی	بیگم جان
۶۷	عبدالغنی		۷۰۱	مشتاق	مرزا ابراہیم بیگ	۷۲۴	جینا بیگم صاحبہ	
۶۷	غریب	شیخ نصیر الدین احمد	۷۰۲	منعم	قاضی نور الحق	۷۲۵	گنا بیگم صاحبہ	
۶۸	فراقی	پریم کشور	۷۰۳	شاہ مزمل		۷۲۶	زینت	مسماۃ نازک
۶۸	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۷۰۴	منتظر	خواجہ بخش	۷۲۷	موتی طوائف	
۶۸	فراق	مرزا المتقی علی خاں	۷۰۵	مقبول		۷۲۸	دلبر	چھوٹی بیگم صاحبہ
۶۸	فارغ		۷۰۶	مجرم	سبحان علی خاں	۷۲۹	صاحب	فاطمہ بیگم
۶۸	فدا	میر امام الدین	۷۰۷	مسیح	حکیم محمد علی	۷۳۰	نزاکت	مجو طوائف
۶۸	قربان	میر فرمان علی	۷۰۸	نقی	نقی علی خاں	۷۳۱	شیریں	بیگا طوائف

طبقات الشعرائے ہند

مصنف کریم الدین[1] ابن شیخ سراج الدین متوطن پانی پت۔ کریم الدین اپنے حالات میں خود لکھتے ہیں کہ:۔
"نادرشاہ کے وقت میں ہمارا اسباب اور مال لٹ کر برباد ہوگیا تھا۔ اس وقت سے پھر اسلوب گھر کا درست نہ ہوا۔ دادا صاحب نے شوق زہد و تقوی کا کر کے مسجد نشینی اختیار کی.......... قبلہ گاہ صاحب (والد صاحب) کو بھی کتب صوفیہ پڑھا کر مسجد نشینی کی تعلیم کی۔ چنانچہ بعد ان کے انتقال کے میرے قبلہ بھی مسجد نشیں رہے۔ ساکنین پانی پت ان کی خدمت خرچ کے موافق کر دیتے تھے وہ مسجد میں نماز پڑھا دیا کرتے تھے یا چند لڑکوں کو تعلیم کر کے اپنا گذارہ انکی آمدنی سے کرتے تھے۔ میں نے جب ہوش سنبھالا اور سن تمیز کو پہنچا، اول میں نے فارسی کی دو چار کتابیں پڑھ کر، کتابیں عربی کی پڑھنا شروع کیں۔ علم صرف و نحو پانی پت میں پڑھ کر شاہجہاں آباد میں آیا۔ اس جا ٹھہر کر صرف و نحو، معانی اور فلسفہ اور طب اور فقہ اور اصول اور کچھ حدیث تحصیل۔ ان ایام میں اپنے ہاتھ سے کتابت کرتا۔ اس کی مزدوری پر گذران کرتا تھا۔ یہاں تک کہ درمیان ۱۸۱۲ء کے جناب مستطاب ٹامسن صاحب لفٹینٹ گورنر بہادر نے بندوبست مدرسہ دہلی کا بخوبی کیا اور نئے طالبعلم تلاش کر کے اس میں واسطے تحصیل کے رکھے گئے۔ چنانچہ میں بھی اٹھارہ برس کی عمر میں اس میں داخل ہوا اور تنخواہ مری سولہ روپیہ ہوئی۔ اس جا، میں نے علم منطق، اور فلسفہ اور تاریخ اور علم و ادب عربی زبان میں اور علم فقہ پڑھا بعد ازاں جب کتب انگریزی کا ترجمہ اردو زبان میں سوسائٹی اردو نے کرا کے مشہور کرنا شروع کیا میں نے بھی ہر ایک کتاب کو جو ترجمہ انگریزی سے اردو میں ہوئی بشوق تمام پڑھا.............. بعد ازاں بوترس صاحب پرنسپل مدرسہ دہلی کے حکم سے قوانین دیوانی اور فوجداری اور اصول قوانین، اور پولیٹیکل اکونومی یعنی سیاست مدنی اور علم انگریزی یہ سب تحصیل کیا۔ بعد فراغت اس تحصیل کے اس شہر میں (دہلی) میں نے اپنا نکاح کیا اور اسی جا رہنا اختیار کیا اور ایک چھاپہ خانہ واسطے چھپوانے ترجموں کے بنوایا.................. دو چار جاہلوں نے اس مطبع میں میرے شریک ہو کر مجھ سے فریب کر کے وہ مطبع چھین لیا.......... شوق اشعار اور دیکھنے کا مجھ کو مطلق نہیں ہے بلکہ شعر کہنا میں برا جانتا ہوں کیونکہ اہل علم کا یہ پیشہ نہیں ہے وہ لوگ جو معیشت سے فارغ البال ہیں اپنے دل بہلانے اور حسرت نکالنے کا انھوں نے یہ طور اختیار کیا ہے" (طبقات الشعرائے ہند ص۴۷)

کریم الدین نے تعلیم و تاریخ ادب کی مندرجہ ذیل کتابیں یادگار چھوڑی ہیں۔
(۱) تعلیم النساء (۲) گلستان ہند (۳) طبقات الشعرائے ہند (۴) گلدستۂ نازنیناں۔

---

[1] فیلن صاحب نے بھی اس تذکرہ میں کریم الدین کی مدد کی ہے اور کتاب پر دونوں کا نام درج ہے۔

(۵) رسالۂ عروض (۶) رسالہ فرائض (۷) ردعتہ الاجرام ۔

عہد تصنیف و طباعت تذکرے کے آخری صفحہ میں لکھا ہے کہ "تمام ہوا تذکرہ طبقات الشعرائے ہند مولفۂ مولوی کریم الدین ۱۲۶۴ھ ۱۸۴۷ء" ظاہر ہے کہ "۱۲۶۴ھ ۱۸۴۷ء" میں تذکرہ مکمل ہوا ہے ۔

یہ تذکرہ مطبع العلوم مدرسہ دہلی سے سید اشرف علی کے زیر اہتمام ۱۲۶۴ھ ۱۸۴۸ء میں بڑی سائز پر شائع ہوا۔ اس کے نسخے اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہیں اور اس کے سرورق پر یہ عبارت درج ہے۔

"تاریخ شعرا کا ۔ مسٹر فیلن صاحب بہادر اور مولوی کریم الدین نے گارساں دتاسی کی تاریخ ۱۸۴۸ء عیسوی میں ترجمہ کیا اور فوسرجونسٹھ شاعروں اردو گو کے اشعار اور حال بھی دواوین مختلفہ میں سے منتخب کرکے اس میں مندرج کیا گیا"

اس ٹکڑے سے یہ اشتباہ ہوتا ہے کہ اس تذکرہ کی تکمیل کا سال ۱۸۴۸ء ہے ۔ لیکن یہ درست نہیں ہے ۔ جیسا کہ اختتامیہ اور بعض اندرونی اندراجات سے پتہ چلتا ہے کریم الدین نے اسے ۱۸۴۷ء کے آخری ایام میں مکمل کیا اور اگلے سال ۱۸۴۸ء میں یہ چھپنا شروع ہوگیا ۔ اس طرح ۱۸۴۷ء کو سال تصنیف اور ۱۸۴۸ء کو سال طباعت خیال کرنا چاہئے ۔

انجمن ترقی اردو کراچی اور اردو ترقی بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں مطبوعہ نسخے موجود ہیں اور یہی اس وقت میرے سامنے موجود ہیں اس میں ۵۰۴ صفحات ہیں ۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں سے اور بعض قدیم تذکروں خصوصاً گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کو سامنے رکھ کر مرتب کیا گیا ہے۔ سرورق کی عبارت سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ یہ گارساں کی تاریخ ادب کا صرف ترجمہ ہے ۔ لیکن ایسا نہیں ہے۔ اشعار کے انتخاب اور اپنے معاصرین کے حالات میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں ۔

کریم الدین کا دیباچہ اور مقدمہ جس میں اردو زبان کی پیدائش وقدامت اور رسم الخط کی بحث ہے اور تذکرہ و تاریخ نگاری پر روشنی ڈالی گئی ہے ۔ حقیقتہً گارساں دتاسی کے مقدمہ سے ماخوذ ہے اور اکثر جگہ لفظی ترجمہ ہے ۔

کریم الدین نے اپنے تذکرے کو دو قسموں میں تقسیم کیا ہے اور ان کی تفصیل اس طور پر دی ہے ۔

"قسم اول ۔ اس میں حال متقدمین کا ہے جو ہندی اکثر مصنف گزرے ہیں"

قسم دوم ۔ اس میں ان شعرا کا ذکر ہے جو بانی اردو کے تھے اور انھوں نے اس زبان اردو کی شیوع میں کوشش بلیغ کی ہے ۔

قسم دوم کو ذیل کے چار طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے ۔

طبقۂ اول ۔ اس میں اردو کے متقدمین شاعروں کا ذکر ہے ۔

طبقۂ دوم ۔ "میں بقول کریم الدین" ان کا ذکر ہے جو مصلح اردو اور مروج اس زبان کے تھے اور انھوں نے الفاظ کریہہ کا استعمال یک قلم زبان ریختہ سے موقوف کیا"

طبقۂ سوم ۔ "اس میں وہ شاعر ہیں جو طبقہ دوم کے شاگرد تھے ان کو الفاظ صحیح اور محاورات دلچسپ کے استعمال کرنے کا بہت شوق تھا"

طبقۂ چہارم ۔ "اس طبقہ میں وہ شاعر ہیں جو ہمعصر اس بندے کے ہیں اور ان سے ملاقات بندہ کی ہے یا اکثر جا ان کو

دیکھا ہے یا آنکہ ان کا حال سُنا ہے اور ملاقات نہیں ہوئی "

جیسا کہ "تاریخ ادب ہندوستانی" مؤلفہ گارساں دتاسی - اور "گلدستہ نازنیناں" کریم الدین کے ذکر میں تفصیل دی جا چکی ہے — "طبقات الشعراء" دراصل تصنیف نہیں بلکہ ترجمہ ہے صرف یہ کہ اس میں انھوں نے کہیں کہیں اضافے کئے ہیں، گارساں چونکہ یورپی مستشرق ہے اسلئے اس نے اپنا تذکرہ قدیم فارسی تذکرہ نگاری سے ہٹ کر تاریخ کی روش پر مرتب کیا تھا۔ اس کے مقدمۂ دیباچہ میں زبان اور سوسائٹی کا تعلق ادبی رفتار اور اردو کے رسم الخط اور دوسری خصوصیات سے بحث کی گئی ہے۔ بعدازاں پانچ فارسی اور ۹ برج بھاشا کے شاعروں کا ذکر ہے۔ اس طرح اردو زبان و ادب کا ایک پس منظر سامنے آجاتا ہے۔ جو اس سے پہلے کسی تذکرے میں نہیں ملتا۔

اس کے بعد اردو شعراء و مصنفین کا تذکرہ ہے اور اس میں شمالی ہند و دکن دونوں علاقوں کے افراد شامل ہیں۔

ہر چند کہ اس تذکرے میں بھی بعض وہی کمزوریاں پائی جاتی ہیں جن کی طرف گارساں اور کریم الدین نے اپنے دیباچوں میں اشارے کئے ہیں۔ پھر بھی اس کا سوانحی اور تنقیدی سب و لہجہ عام تذکروں سے مختلف ہے۔ اس میں سیاسی و معاشرتی ماحول کی تصویریں بھی ہیں اور شعراء و مصنفین کے متعلق بے لاگ سنجیدہ رائیں بھی۔ اس میں مبالغہ و تصنع، پاسداری اور طعن و تعریض کا وہ انداز کہیں نہیں ملتا جو قدیم تذکروں کی خصوصیت ہے۔ کریم الدین کے ترجموں اور اضافوں نے تعلی اور تصنع کا دخل کہیں کہیں ضرور کردیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۵	آگاہ	میر حسن علی	۲۹	—	اجودھیا پرشاد کشمیری
۲	آرام	خیر اللہ خاں	۱۶	آگاہ	نور خاں	۳۰	احسان	حافظ عبد الرحمٰن خاں
۳	آرام	رائے پریم ناتھ بخت [illegible]	۱۷	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۱	احسان	میر غلام علی
۴	آرام	مکھن لال	۱۸	ابجدی		۳۲	احسن	احسن اللہ خاں
۵	آرزو	سراج الدین علی خان اکبرآبادی	۱۹	ابراہیم	ملا شاہ سلطان بخاری	۳۳	احسن	عبد الرحمان خاں
۶	آزاد	شیخ امیر الدین	۲۰	ابراہیم	نواب علی ابراہیم خاں	۳۴	احسن	مرزا حسن علی
۷	آزاد	محمد فاضل	۲۱	ابجد	شیخ نجم الدین علی خاں عرف شاہ مبارک	۳۵	حسن	میاں احسن اللہ
۸	آزاد	میر غلام علی خاں بلگرامی	۲۲	نشاطی	ابن نشاطی	۳۶	احقر	مرزا امجد علی قزلباش
۹	آزاد	میر فیض اللہ	۲۳	ابوالفضل	شیخ ابوالفضل	۳۷	احمد	احمد
۱۰	آزاد	میر مظفر علی	۲۴	اثل	میر عبد الجلیل	۳۸	احمد	احمد بیگ قزلباش
۱۱	آزادہ	آرام آزادہ	۲۵	اثر	حسین علی خاں	۳۹	احمد	احمد علی
۱۲	آزردہ	رام سنگھ	۲۶	اثر	میاں سید محمد میر	۴۰	احمد	شیخ حافظ غلام احمد
۱۳	آئندہ	مفتی محمد صدر الدین خاں صاحب صدر الصدور شاہجہان آباد دلی	۲۷	اثیم	[illegible] علی خاں	۴۱	[illegible]	غلام [illegible] پوری
۱۴	آگاہ	محمد صلاح دہلوی	۲۸	[illegible]	شیخ شاہ محمد	۴۲	احمد	مرزا احمد بیگ

۴۳	احمد	مولوی شیخ حفیظ الدین احمد	۷۲	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۱	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں
۴۴	احمد	صمصام اللہ	۷۳	آشنا	حکیم میر علی سہارنپوری	۱۰۲	اکرم	خواجہ محمد اکرم دہلوی
۴۵	احمد	میر احمد علی	۷۴	آشنا	مرزا جگن	۱۰۳	الفت	
۴۶	احمد		۷۵	آشنا	منا سنگھ کھتری	۱۰۴	الفت	منگل سین کالستھ
۴۷	احمدی	شیخ احمد وارث	۷۶	آشنا	میر زین العابدین دہلوی	۱۰۵	الم	میر الم صاحب
۴۸	-	سید احمد خاں	۷۷	آشوب	میر امداد علی	۱۰۶	الہام	شیخ شرف الدین معروف بہ شاہ ملول
۴۹	-	مولوی احمد علی	۷۸	اصغر	سید امجد علی اکبرآبادی	۱۰۷	الہام	فضائل بیگ
۵۰	اختر	میر اکبر علی	۷۹	اصغر	میر اصغر علی مارہروی	۱۰۸	-	امام الدین سید
۵۱	اختر	-	۸۰	آصف	نواب آصف الدولہ	۱۰۹	امانی	میر امانی دہلوی
۵۲	اخگر	شکر چند دیوان مرزا خرم	۸۱	اظہر	شیخ کرامت	۱۱۰	امجد	مولوی محمد امجد
۵۳	ادھم	عبد العلی	۸۲	اظہر	غلام محی الدین	۱۱۱	امیر	نواب محمد یار خاں
۵۴	ارمان	شاہ علی	۸۳	اظہر	میر غلام علی اظہر دہلوی	۱۱۲	امن	میر امان دہلوی
۵۵	ارمان	مجاہد جنگ	۸۴	اعظم	اعظم خاں دہلوی	۱۱۳	امی	روشن بیگ
۵۶	اسد	رائے کیسرت سنگھ کھتری	۸۵	اعظم	محمد اعظم	۱۱۴	امید	قزلباش خاں
۵۷	اسد	میر امانی دہلوی	۸۶	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۱۵	امید	نام نامعلوم حیدرآبادی
۵۸	اسعد	مرزا اسعد بخت	۸۷	آفاق	میر فرید الدین	۱۱۶	امین	خواجہ محمد امین الدین خاں
۵۹	اسقان	اسقان	۸۸	آفتاب	ابوالمظفر مجاہد الدین شاہ عالم بادشاہ	۱۱۷	امین	محمد مرزا اسمٰعیل
۶۰	اسلام	مسیح الاسلام	۸۹	افصح	شاہ فصیح	۱۱۸	امین	محمد امین دکنی
۶۱	اسمٰعیل	مولوی محمد اسمٰعیل	۹۰	آفرین	شیخ قلندر بخش	۱۱۹	امین	میر علی
۶۲	اسیر	بلتزاد	۹۱	افسر	غلام اشرف	۱۲۰	امین	نواب امین الدولہ معین الملک نصیر جنگ بہادر عرف مرزا [illegible]
۶۳	اشتیاق	مولوی شاہ ولی اللہ	۹۲	افسردہ	-	۱۲۱	انتظار	علی نقی خاں
۶۴	اشرف	-	۹۳	افسوس	مرزا غفور بیگ	۱۲۲	انجام	عمدۃ الملک نواب امیر خاں
۶۵	اشرف	حافظ اشرف	۹۴	افسوس	میر شیر علی	۱۲۳	انشاء	امیر اسد اللہ یار خاں
۶۶	-	اشرف علی منشی	۹۵	افضل	کمال شاہ محمد	۱۲۴	انشاء	حکیم انشاء اللہ خاں
۶۷	اشرف	محمد اشرف	۹۶	افغان	[illegible] خاں	۱۲۵	انصر	محمد انصر
۶۸	آشفتہ	سید منور علی	۹۷	افگار	میر جنون	۱۲۶	انکرا	مثنوی انکرابہات
۶۹	آشفتہ	عظیم الدین خاں عرف [illegible]	۹۸	اکرام	مولوی اکرام علی	۱۲۷	انور	غلام انور علی
۷۰	آشفتہ	مرزا رضا قلی بیگ	۹۹	اکبر	اکبر خاں	۱۲۸	انور	علی محمد خاں
۷۱	اشک	محمد خلیل علی خاں	۱۰۰	اکبر	حاجی شاہ اکبر عرف بچہ	۱۲۹	انیس	امیر الدولہ [illegible] خاں

۱۳۰	آواری		۱۵۹	بسمل	مرزا کچھو بیگ	۱۸۸	بیجان	عزیز خاں افغانی روہیلہ
۱۳۱	اوباش	شیخ امیر الزماں بجنوری	۱۶۰	بسمل	منالال کایستھ	۱۸۹	بیخود	لالہ نرائن داس
۱۳۲	اولاد	میر اولاد علی	۱۶۱	بسمل	مولوی محمدی ملقب بمیاں جی	۱۹۰	بیدار	شاہ محمدی اکبرآبادی
۱۳۳	اویسی	شاہ محی الدین بریلوی	۱۶۲	بشیر	میر بشارت علی دہلوی	۱۹۱	بیدل	مرزا عبدالقادر
۱۳۴	ایما	میر حسن علی خاں	۱۶۳	بقا	محمد بقاء اللہ	۱۹۲	بیدم	حافظ قلندر بخش پانی پتی
۱۳۵	ایمان	شیر محمد خاں حیدرآبادی	۱۶۴	بگھاری لعل	بگھاری لعل	۱۹۳	بیربھان	بیربھان
۱۳۶	بابالعل گرد	بابالعل گرد چھتری	۱۶۵	بلا بہادرا	بلا بہادرا	۱۹۴	بیرنگ	دلاور خاں
۱۳۷	باسط	باسط خاں	۱۶۶	بلاقی	سید بلاقی دکھنی	۱۹۵	بے قید	سید فضل علی خاں
۱۳۸	باقر	میر باقر علی	۱۶۷	بل رام	بل رام	۱۹۶	بیکل	سید عبدالوہاب دولت آبادی
۱۳۹	بایزید	بایزید انصاری	۱۶۸	بہادر	بہادر سنگھ کایستھ	۱۹۷	بینوا	معروف مقبول شاہ
۱۴۰	ببر	-	۱۶۹	بہادر	راجہ بینی بہادر	۱۹۸	بینی نرائن	بینی نرائن
۱۴۱	ببر علی	ببر علی شاہ	۱۷۰	بہادر	راجہ رام پنڈت	۱۹۹	بے ہوش	عبدالرشید
۱۴۲	بحر	-	۱۷۱	بہار	منشی ٹیک چند دہلوی	۲۰۰	پاکباز	میاں صلاح الدین
۱۴۳	بختاور	بختاور	۱۷۲	بہاری	بہاری لال	۲۰۱	پاکباز	میر صلاح الدین معروف بکھن میاں
۱۴۴	بخش	الٰہی بخش	۱۷۳	بہاگوداس	بھاگوداس	۲۰۲	پدما	پدما گوالیاری
۱۴۵	بخشش	بخشش علی فیض آبادی	۱۷۴	بھاوتنداس	بھاوتنداس	۲۰۳	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ عرف کاکا جی
۱۴۶	بخشی	جیبن بخش اکبرآبادی	۱۷۵	بھرتری	بھرتری	۲۰۴	پروانہ	علی شاہ مرادآبادی
۱۴۷	بروج	بروج لبس داس	۱۷۶	بھوپتی	بھودیو کایستھ	۲۰۵	پروانہ	محمد بیگ خیرآبادی
۱۴۸	برشتہ	شرف الدین	۱۷۷	بہجت	عبدالمجید	۲۰۶	پریم	کسوارا داس
۱۴۹	برق	پروانہ علی شاہ مرادآبادی	۱۷۸	بھید	سید نوازش علی خاں	۲۰۷	پہنچا	-
۱۵۰	برق	قاضی نجم الدین	۱۷۹	بیان	خواجہ احسن الدین خاں	۲۰۸	تاب	مہتاب رائے کشمیری
۱۵۱	برق	لالہ بھگوان دت لکھنوی	۱۸۰	بیباک	میر نجف علی	۲۰۹	تاباں	میر عبدالحئی
۱۵۲	برق	میاں شاہ جیو	۱۸۱	بیتاب	..	۲۱۰	تاثیر	میر صادق علی حیدرآبادی
۱۵۳	برکت	برکت اللہ خاں	۱۸۲	بیتاب	خدادادی خاں	۲۱۱	تائب	عبداللہ
۱۵۴	برکت	برکت علی خاں خیرآبادی	۱۸۳	بیتاب	سنتوک رائے	۲۱۲	تپش	مرزا محمد اسمٰعیل معروف مرزا جان
۱۵۵	برہمن	داتارام	۱۸۴	بیتاب	شاہ محمد عالم الٰہ آبادی	۲۱۳	تجرد	میر عبداللہ
۱۵۶	بسمل	-	۱۸۵	بیتاب	عباس علی خاں	۲۱۴	تجلی	شاہ تجلی علی حیدرآبادی
۱۵۷	بسمل	سید جبار علی چیلانوی	۱۸۶	بیتاب	محمد اسمٰعیل خاں دہلوی	۲۱۵	تجلی	میر محمد حسن معروف بمیر تجلی
۱۵۸	بسمل	گدا علی بیگ فیض آبادی	۱۸۷	بیجان	شیو سنگھ دہلوی	۲۱۶	تجمل	محمد عظیم بیگ

۲۱۷	تجلی	لکھنوی
۲۱۸	تحسین	میر محمد عطا حسین خوش کلام
۲۱۹	تحیر	غلام مصطفیٰ
۲۲۰	ترقی	مرزا محمد تقی فیض آبادی
۲۲۱	تسلی	ٹیکارام
۲۲۲	تسکین	سعادت علی
۲۲۳	تسکین	گنگا داس پنڈت
۲۲۴	تسکین	میر حسین
۲۲۵	تصور	سید حیدر علی
۲۲۶	تعشق	مولوی میر سید محمد قادری الجیلانی
۲۲۷	تقی	میاں محمد تقی
۲۲۸	تلسی	تلسی داس
۲۲۹	تمکین	بخت مل پنڈت
۲۳۰	تمکین	محمد صلاح الدین
۲۳۱	تمکیں	محمد یوسف
۲۳۲	تمنا	عباس علی خاں فضل
۲۳۳	تمنا	محمد اسحاق خاں کشمیری
۲۳۴	تمنا	میر اسد علی دکنی
۲۳۵	تنہا	سعد اللہ خاں
۲۳۶	تنہا	شیخ عوض علی
۲۳۷	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۳۸	تھانیسری	شاہ امام بخش
۲۳۹	ٹیپو	ٹیپو سلطان عرف ٹیپو صاحب
۲۴۰	ثابت	اصالت خاں
۲۴۱	ثابت	شجاعت اللہ خاں لکھنوی
۲۴۲	ثابت	مرزا اصغر الدین
۲۴۳	ثاقب	سید شمس الدین
۲۴۴	ثاقب	میر شہاب الدین
۲۴۵	ثروت	سید درویش علی

۲۴۶	ثروت	مرزا احمد صادق معروف [illegible]
۲۴۷	ثنا	میر شمس الدین کشمیری
۲۴۸	جان	جان عالم
۲۴۹	جان	جان علی شاہ جہاں آبادی
۲۵۰	جان صاحب	یار علی
۲۵۱	جان محمد	شاہ جان محمد
۲۵۲	جام	کور سین بدہولوی
۲۵۳	جانی	بیگم جان مشہور بہو بیگم
۲۵۴	جائے چندرا	جیپوری
۲۵۵	جائسی	ملک محمد جائسی داس
۲۵۶	جراح	غلام ناصر کشمیری
۲۵۷	جرأت	قلندر بخش
۲۵۸	جرأت	مرزا مغل
۲۵۹	جعفر	جعفر علی خاں
۲۶۰	جعفری	-
۲۶۱	جعفری	میر باقر علی
۲۶۲	جعفر	میر جعفر زٹلی
۲۶۳	جعفر شریف	لالہ میاں قریشی
۲۶۴	جگ جیون	جگ جیون داس چھتری
۲۶۵	جگنو	میاں جگنو
۲۶۶	جلال	-
۲۶۷	جلال	جمال الدین حسین
۲۶۸	جلال	ملا جلال بلخی
۲۶۹	جنون	شاہ غلام میر تقی الہ آبادی
۲۷۰	جنون	میر فخر الاسلام شاہجہاں آبادی
۲۷۱	جنون	مرزا نجف علی خاں [illegible]
۲۷۲	جنون	میر فضل علی
۲۷۳	جہان	مرزا کاظم علی دہلوی
۲۷۴	جہان	محب اللہ

۲۷۵	جہان	مرزا نعیم بیگ
۲۷۶	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۷۷	جوش	رحیم اللہ
۲۷۸	جوش	نیاز احمد
۲۷۹	جوشش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی
۲۸۰	جوشش	محمد عابد عظیم آبادی
۲۸۱	جذب	میر عزت اللہ خاں معروف میر بھکاری
۲۸۲	جولاں	میر بہادر علی شاہ دہلوی
۲۸۳	جولاں	میر رمضان علی
۲۸۴	جولاں	میر حسن علی خاں
۲۸۵	جوہر	جوہر سند لعل معروف شیورام
۲۸۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۸۷	جوہری	-
۲۸۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۲۸۹	جہانگیر	میر جہانگیر لکھنوی
۲۹۰	جہمن	جہمن لال کالیستھ دہلوی
۲۹۱	جینا	جینا بیگم
۲۹۲	چاند	چاند
۲۹۳	چتر بھوج مصر	چتر بھوج مصر
۲۹۴	چینبا	-
۲۹۵	چینا	چینا بیگم
۲۹۶	چندہ	مہ لقا
۲۹۷	حاتم	شیخ ظہور الدین شاہجہاں آبادی
۲۹۸	حافظ	محمد اشرف
۲۹۹	حالی	میر محب علی
۳۰۰	حامد باری	-
۳۰۱	حب	میر احمد علی فرید آبادی
۳۰۲	حبیب	-
۳۰۳	حجام	عنایت اللہ معروف شاہ جی

۳۰۴	حزین	باقر میر محمد باقر دہلوی	۳۳۳	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلو	۳۶۲	خاکسار	شیخ محمد یار عرف کلو
۳۰۵	حزین	شیخ محمد علی	۳۳۴	حقیقت	میر شاہ حسین	۳۶۳	خاکی	غلام حیدر بیگ
۳۰۶	حزین	صاحب عالم مرزا خجستہ بخت بہادر	۳۳۵	حکیم	محمد پناہ خاں	۳۶۴	خان	اشرف علی خاں دہلوی
۳۰۷	حزین	میر بہادر علی	۳۳۶	حکیم	مسیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں	۳۶۵	خان	محمد خاں افغان
۳۰۸	حزین	میر محمد باقر	۳۳۷	حمایت	-	۳۶۶	خرد	نواب فخر الدین
۳۰۹	حسب	میر احمد علی فرید آبادی	۳۳۸	حمزہ	حمزہ علی	۳۶۷	خستہ	عبداللہ خاں عرف میاں جیون
۳۱۰	حسیب	-	۳۳۹	حمید	میر حمید لکھنوی	۳۶۸	خستہ	میاں قطب بخش کشمیری
۳۱۱	حسن	-	۳۴۰	حیا	حافظ محمد	۳۶۹	خسرو	خواجہ ابوالحسن دہلوی
۳۱۲	-	مولوی حسن علی خاں	۳۴۱	حیا	مرزا رحیم الدین.	۳۷۰	خوشنود	-
۳۱۳	حسن	حسن علی خاں کشمیری	۳۴۲	حیدر	حسام الدین	۳۷۱	خلق	میر احسن خلق فیض آبادی
۳۱۴	حسن	مرزا حسن	۳۴۳	حیدر	غلام حیدر	۳۷۲	خلیق	مرزا ظہور علی
۳۱۵	حسن	مولوی ابوالحسن	۳۴۴	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی	۳۷۳	خلیق	میر مستحسن
۳۱۶	حسن	میر غلام حسن	۳۴۵	حیدر	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی	۳۷۴	خلیل	محمد خلیل خاں فیض آبادی
۳۱۷	حسن علی	مولوی حسن علی خاں	۳۴۶	حیدر	میر حیدر علی خاں لاہوری	۳۷۵	خوش رس	حافظ غلام محمد
۳۱۸	حسن	میر محمد حسن دہلوی	۳۴۷	حیدر یا حیدری	میر حیدر شاہ دکھنی	۳۷۶	-	خواجہ حسن دہلوی
۳۱۹	حسین	سید غلام حسین دہلوی	۳۴۸	حیدری	-	۳۷۷	خودغرض	
۳۲۰	حسین	نواب غلام حسین خاں	۳۴۹	حیدری	منشی میر سید محمد حیدر بخش	۳۷۸	خیال	جے سنگھ رائے کالیتھ
۳۲۱	حسینی	حکیم میر حسین	۳۵۰	حیران	حافظ بقا اللہ	۳۷۹	خیال	غلام حسن خاں
۳۲۲	حسینی	ماسٹر حسینی	۳۵۱	حیران	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی	۳۸۰	خیال	غلام حسین خاں
۳۲۳	حسینی	میر بہادر علی	۳۵۲	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد کشمیری	۳۸۱	داغ	میر مہدی
۳۲۴	حسرت	جعفر علی خاں	۳۵۳	حیرت	غلام فخر الدین شاہجہاں آبادی ثم لکھنوی	۳۸۲	دانا	میر فضل علی معروف شاہ دانا
۳۲۵	حسرت	ذوقی رام مہاجن	۳۵۴	حیرت	مراد علی مراد آبادی	۳۸۳	داؤد	مرزا داؤد بیگ معروف داؤد
۳۲۶	حسرت	میر محمد حیات دہلوی	۳۵۵	حیف	چراغ علی	۳۸۴	داؤد	-
۳۲۷	حشمت	محمد علی خاں	۳۵۶	حیف	میر چراغ علی لکھنوی	۳۸۵	درد	خواجہ میر درد
۳۲۸	حشمت	مرزا فخر الدین	۳۵۷	خادم	خادم علی خاں فرخ آبادی	۳۸۶	درد	سید کرم اللہ خاں
۳۲۹	حشمت	میر محتشم علی	۳۵۸	خادم	خادم علی خاں یا حسین خاں	۳۸۷	دردمند	میاں محمد فقیہ
۳۳۰	حضور	شیخ غلام بخش عظیم آبادی	۳۵۹	خادم	فضلا پانی پتی	۳۸۸	درویش	شاہ علی
۳۳۱	حضور	لالہ بال مکند	۳۶۰	خادم	میر وزیر علی	۳۸۹	دریغ	سید زین العابدین
۳۳۲	حفیظ	حافظ محمد حفیظ دہلوی	۳۶۱	خادم	-	۳۹۰	دوست	غلام محمد بہاری

۳۹۱	دل	آزاد خاں	۴۲۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۴۴۹	رسوا	آفتاب رائے کالیستھ
۳۹۲	دل	بینی پرشاد کالیستھ بنارسی	۴۲۱	ذوقا	ذوقا شاہ بنارسی	۴۵۰	رسوا	آفتاب رائے
۳۹۳	دل	دیبی پرشاد مرشد آبادی	۴۲۲	ذوقی	ذوقی رام مرادآبادی	۴۵۱	رستمی	کمال خاں (دکھنی)
۳۹۴	دل	نعمت آور خاں	۴۲۳	ذوقی	شاہ ذوقی لکھنوی	۴۵۲	رضا	-
۳۹۵	دل	شاہ فتح محمد	۴۲۴	راحت	-	۴۵۳	رضا	حمید الدین
۳۹۶	دل	شیخ محمد عابد عظیم آبادی	۴۲۵	راجہ	راجہ بہادر	۴۵۴	رضا	مرزا جیون
۳۹۷	دل	غلام مصطفےٰ خاں	۴۲۶	راج کرشن	مہاراجہ راج کرشن بہادر	۴۵۵	رضا	مرزا علی رضا مانکپوری
۳۹۸	دل	مولوی شمس الدین دہلوی	۴۲۷	راز	مرزا یعقوب علی بیگ	۴۵۶	رضا	مرزا محمد رضا لکھنوی
۳۹۹	دلخوش	بہادر سنگھ کھتری	۴۲۸	راسخ	غلام علی عظیم آبادی	۴۵۷	رضا	مولوی عبدالرضا تھانیسری
۴۰۰	دلسوز	خیراتی خاں	۴۲۹	راغب	مرزا سبحان علی بیگ	۴۵۸	رضا	میر رضا علی لکھنوی
۴۰۱	دلگیر	میر حمایت اللہ خاں	۴۳۰	راغب	محمد جعفر خاں	۴۵۹	رضا	میر محمد علی معروف میر مثنوی لکھنوی
۴۰۲	دلہن بیگم	نواب بہو بیگم	۴۳۱	رافت	رؤف احمد رامپوری	۴۶۰	رضا	میر مہدی سید لکھنوی
۴۰۳	دلیر	شاہ دلیر عظیم آبادی	۴۳۲	رافت	مرزا نجھی بیگ مرحوم	۴۶۱	رضی	سیف الدولہ سید رضا خاں بہادر
۴۰۴	دوست	-	۴۳۳	راقم	-	۴۶۲	رضی	مرزا رضی خاں منجم لکھنوی
۴۰۵	دوست	غلام محمد بہاری	۴۳۴	راقم	غلام محمد	۴۶۳	رغبت	میر ابو المعانی
۴۰۶	دولت رام	دولت رام	۴۳۵	رام چرن	-	۴۶۴	رفیع	رفیع الدین خاں
۴۰۷	دہرم نرائن	دہرم نرائن	۴۳۶	رام چند	ماسٹر رام چند کالیستھ	۴۶۵	رفعت	مرزا پیارے شاہجہاں آبادی
۴۰۸	دیدار	-	۴۳۷	رام راؤ	گرو رام راؤ	۴۶۶	رفیق	مرزا اسو بیگ
۴۰۹	دیوانہ	سرپ سنگھ	۴۳۸	رام کشن	پنڈت رام کشن کشمیری	۴۶۷	رقت	مرزا قاسم علی مشہدی کشمیری
۴۱۰	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں بنارسی	۴۳۹	رام موہن رائے	راجہ رام موہن رائے	۴۶۸	رمز	مرزا فخر الدین بہادر
۴۱۱	دیوانجہ	-	۴۴۰	رجا	-	۴۶۹	رنج	محمد میر محمد نصیر
۴۱۲	ذاکر	مرزا احمد بیگ شاہجہاں آبادی	۴۴۱	رجب	رجب علی بیگ دہلوی	۴۷۰	رند	شاہ علی
۴۱۳	ذرہ	مرزا راجہ رام ناتھ	۴۴۲	رحمان	-	۴۷۱	رند	گنگا پرشاد لکھنوی
۴۱۴	ذرہ	لالہ جنی داس جہاں آبادی	۴۴۳	رحیم	-	۴۷۲	رند	مہربان خاں
۴۱۵	ذکا	خوب چند کالیستھ دہلوی	۴۴۴	رسا	مرزا بلخی	۴۷۳	رنگین	پورن لعل کالیستھ
۴۱۶	ذکا	ذکاء اللہ خاں لکھنوی	۴۴۵	رسا	مولوی علیم اللہ	۴۷۴	رنگین	سعادت یار خاں
۴۱۷	ذکی	میاں محمد ذکی	۴۴۶	رسا	مرزا کریم الدین	۴۷۵	روشن	روشن شاہ
۴۱۸	ذکی	میر جعفر علی خاں	۴۴۷	رستم	سید رستم علی خاں	۴۷۶	روشن	-
۴۱۹	ذکی	میر مہدی علی مرادآبادی	۴۴۸	رسوا		۴۷۷	رونق	میر غلام حیدر عظیم آبادی

۴۷۸	رونق	معزالدین پانی پتی انصاری	۵۰۷	سرور	مرزا رجب علی بیگ	۵۳۶	سیوا	سیوا دکھنی
۴۷۹	زار	برہان الدین	۵۰۸	سرور	مرزا زندہ بخت بہادر	۵۳۷	سیوانارائن	- سیوانارائن راجپوت
۴۸۰	زار	میر مظہر علی	۵۰۹	سرور	میر فیض علی	۵۳۸	شاد	-
۴۸۱	زار	میر جیون کشمیری	۵۱۰	سرور	نواب میر محمد خاں بہادر	۵۳۹	شاد	اللہ یار بیگ
۴۸۲	زکی	میر مہدی علی مرادآبادی	۵۱۱	سعادت	سعادت علی امروہوی	۵۴۰	شاد	-
۴۸۳	زماں	-	۵۱۲	سعدی	سعدی دکھنی	۵۴۱	شاد	محمد میر باز خاں غوری میرٹھی
۴۸۴	زماں	سید محمد زماں امروہوی	۵۱۳	سعید	قاضی سعید الدین خاں کاکوری	۵۴۲	شاد	میر احمد حسین
۴۸۵	زعد	داؤد بیگ	۵۱۴	سعید	محمد سعید خاں معروف سعید قریشی	۵۴۳	شاداب	خوش وقت رائے چاندپوری
۴۸۶	زینت	زینت	۵۱۵	سعید	محمد سعید قاضی بدایونی	۵۴۴	شاداں	میر رجب علی
۴۸۷	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۵۱۶	سکندر	خلیفہ محمد علی	۵۴۵	شاکر	-
۴۸۸	سامان	میر محمد ناصر جونپوری	۵۱۷	سلام	نجم الدین علی خاں اکبرآبادی	۵۴۶	شاکر	شاہ شاکر علی دہلی
۴۸۹	سائل	مرزا محمد یار بیگ	۵۱۸	سلطان	خواجہ سلطان خاں عظیم آبادی	۵۴۷	شاکر	محمد شاکر
۴۹۰	سبحان	عبدالسبحان	۵۱۹	سلطان	صاحب عالم مرزا ایزد بخش	۵۴۸	شاہ	شاہ سعد اللہ
۴۹۱	سبحان بخش	مولوی سبحان بخش	۵۲۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں	۵۴۹	شایق	پیر محمد
۴۹۲	سبقت	مرزا مغل	۵۲۱	سلیمان	-	۵۵۰	شایق	محمد تدبیر الدین خاں
۴۹۳	سپاہی	-	۵۲۲	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر جنگ	۵۵۱	شایق	میر حاجی
۴۹۴	سپاہی	امام بخش	۵۲۳	سندرداس	سندرداس	۵۵۲	شایق	محمد ہاشم
۴۹۵	سپاہی	شاہ قلی خاں	۵۲۴	سندرداس	- مہاکاوی سندرداس	۵۵۳	شرافت	مرزا اشرف علی
۴۹۶	سجاد	میر سجاد اکبرآبادی	۵۲۵	سہراب	سہراب بیگ شاہجہان آبادی	۵۵۴	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۴۹۷	سحر	محمد خلیل خاں دکھنی	۵۲۶	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۵۵	شرر	مرزا جعفر دہلوی
۴۹۸	سخن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری	۵۲۷	سورداس	سورداس	۵۵۶	شرر	مرزا صادق
۴۹۹	سخنور	لالہ دلو رے سنگھ	۵۲۸	سوز	محمد میر شاہجہان آبادی	۵۵۷	شرر	مرزا غیاث الدین
۵۰۰	سراج	-	۵۲۹	سوزاں	شیخ شمس الدین دہلوی	۵۵۸	شرف	شیخ شرف الدین
۵۰۱	سراج	سراج الدین علی	۵۳۰	سوزاں	مرزا احمد علی خاں	۵۵۹	شرف	میر مہدی
۵۰۲	سراج	شیخ سراج الدین پانی پتی	۵۳۱	سیادت	میر غلام رسول مرادآبادی	۵۶۰	شریف	مرزا شریف بیگ
۵۰۳	سرسبز	- مرزا زین العابدین خاں عرف مرزا سید	۵۳۲	سید	میر غالب علی خاں المخاطب سید اشرف	۵۶۱	شعلہ	امرناتھ کشمیری
۵۰۴	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری	۵۳۳	سید	میر قطب علی معروف بقطب عالم	۵۶۲	شعوری	-
۵۰۵	سرمد	محمد سرمد قاضی سرنگپا	۵۳۴	سید احمد	سید احمد	۵۶۳	شفا	حکیم یاد علی
۵۰۶	سرور	حمایت اللہ خاں	۵۳۵	سیم چند	سیم چند کھتری	۵۶۴	شفیع	محمد شفیع

۵۷۵	شفیق	مظہر علی خاں
۵۷۶	شکوہ	محمد رضا لکھنوی
۵۷۷	شکوہ	میر شکوہ علی
۵۷۸	شکیبا	شیخ غلام حسین دہلوی
۵۷۹	شگفتہ	بدھ سنگھ
۵۸۰	شگفتہ	مرزا بیدار بخت بہادر عرف
۵۸۱	شگفتہ	مرزا سیف علی شگفتہ بخت مرزا حاجی
۵۸۲	شمشیر خاں	
۵۸۳	شور	بانکو قصاب پانی پتی
۵۸۴	شور	جارج پیش
۵۸۵	شور	شیخ محمد محی الدین صدیقی
۵۸۶	شور	مرزا محمود بیگ عرف طہو بیگ
۵۸۷	شورش	غلام احمد
۵۸۸	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی
۵۸۹	شوق	—
۵۹۰	شوق	حسن خاں پٹھان
۵۹۱	شوق	روشن لعل
۵۹۲	شوق	الٰہی بخش منشی اکبر آبادی
۵۹۳	شوق	غلام رسول شاہجہاں آبادی
۵۹۴	شوق	مولوی قدرت اللہ
۵۹۵	شوکت	سیف علی بجنوری
۵۹۶	شیونرائن	شونرائن
۵۹۷	شہامت	شاہ شہامت علی
۵۹۸	شہرت	—
۵۹۹	شہرت	مرزا حاجی بیگ
۵۹۰	شہید	—
۵۹۱	شہیدی	کرامت علی لکھنوی
۵۹۲	شیدا	—
۵۹۳	شیدا	مرزا بھنگا

۵۹۴	شیدا	مولوی امانت اللہ بنگالی
۵۹۵	شیدا	نواب معین الدین
۵۹۶	شیفتہ	—
۵۹۷	شیفتہ	حافظ عبد الصمد
۵۹۸	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں
۵۹۹	صابر	مرزا صابر
۶۰۰	صابر	صابر شاہ دہلوی
۶۰۱	صاحب	—
۶۰۲	صاحب	امت الفاطمہ بیگم
۶۰۳	صاحب	نواب ظفریاب خاں بہادر
۶۰۴	صاحب قراں	سید امام علی بلگرامی
۶۰۵	صادق	صادق علی خاں
۶۰۶	صادق	صادق علی خاں عظیم آبادی
۶۰۷	صادق	میر جعفر خاں
۶۰۸	صانع	نظام الدین بلگرامی
۶۰۹	صبا	—
۶۱۰	صبا	کانجی مل
۶۱۱	صبا	منولال کالیتھ لکھنوی
۶۱۲	صبا	میر وزیر علی
۶۱۳	صبر	مرزا غلام حسین کشمیری
۶۱۴	صفا	نام آور خاں
۶۱۵	صفا	مرزا بنّے
۶۱۶	صفدر	میر صفدر علی سونی پتی
۶۱۷	صفدری	میر صادق علی کوچک
۶۱۸	صنعت	کریم الدین مرادآبادی
۶۱۹	صورت	صورت کشوار
۶۲۰	صہبائی	مولوی امام بخش
۶۲۱	صید	—
۶۲۲	ضبط	میر حسن شاہ فقیر لکھنوی

۶۲۳	ضمیر	شیخ مداری اکبرآبادی
۶۲۴	ضمیر	گنگا داس
۶۲۵	ضیا	مرزا ضیا بخت
۶۲۶	طالب	حافظ طالب رامپوری
۶۲۷	طالب	شیر محمد خاں
۶۲۸	طالب	طالب حسین
۶۲۹	طالع	میر شمس الدین لکھنوی
۶۳۰	طرہ	طرہ باز خاں بنارسی
۶۳۱	طور	—
۶۳۲	طوماس	جان صاحب
۶۳۳	ظاہر	میر محمدی شاہ
۶۳۴	ظفر	بہادر شاہ بادشاہ دہلی
۶۳۵	ظہور	ظہور اللہ بیگ
۶۳۶	عاجز	الفت خاں
۶۳۷	عاجز	زور آور سنگھ کھتری
۶۳۸	عاشق	
۶۳۹	عاشق	رام سنگھ کھتری
۶۴۰	عاشق	شیخ نبی بخش اکبرآبادی
۶۴۱	عاشق	محمد علی مرادآبادی
۶۴۱ الف	عاشق	مہدی علی خاں
۶۴۲ ب	عاشق	آغا حسین علی خاں
۶۴۳	عاصی	—
۶۴۴	عاصی	خواجہ برہان الدین، دہلوی
۶۴۵	عاصی	منشی امداد حسین
۶۴۶	عارف	محمد عارف کشمیری
۶۴۷	عارف	میر عارف علی امروہوی
۶۴۸	عارف	نواب زین العابدین
۶۴۹	عاقل	عاقل شاہ فقیر
۶۵۰	عالی	—
۶۵۱	عالی جاہ	

۶۵۲	عبدالواسع	—	۶۸۱	غالب	اسداللہ خاں عرف مرزا نوشہ	۷۱۰	فدا	امام الدین دہلوی
۶۵۳	عبرت	میر ضیاء الدین	۶۸۲	غالب	غالب علی خاں	۷۱۱	فدا	عاقبت محمود خاں
۶۵۴	عدم	واحد علی خاں لکھنوی	۶۸۳	غالب	مکرم الدولہ بہادر بیگ خاں	۷۱۲	فدا	سید محمد علی عرف فدا شاہ بہاری
۶۵۵	عزلت	سید عبدالولی	۶۸۴	غازی	—	۷۱۳	فدا	مرزا فدا حسین
۶۵۶	عزیز	—	۶۸۵	غافل	بختاور سنگھ مراد آبادی	۷۱۴	فدائی	مرزا عظیم بیگ
۶۵۷	عزیز	بکھاری لعل	۶۸۶	غافل	رائے سنگھ	۷۱۵	فدوی	محمد حسن لاہوری
۶۵۸	عزیز	عزیز اللہ دکنی	۶۸۷	غربت	—	۷۱۶	فدوی	محمد محسن لاہوری
۶۵۹	عزیز	مہاراج سنگھ	۶۸۸	غریب	شیخ نصیر الدین کشمیری	۷۱۷	فدوی	مرزا محمد علی عرف مرزا بچو
۶۶۰	عسکری	مرزا عسکری	۶۸۹	غریب	محمد امین	۷۱۸	فدوی	میر فضل علی
۶۶۱	عشرت	غلام علی عشرت	۶۹۰	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۷۱۹	فراسو	فراسو نصرانی
۶۶۲	عشرت	میر غلام علی بریلوی	۶۹۱	غلامی	شاہ غلام محمد	۷۲۰	فراغ	محمد فراغ شاہجہاں آبادی
۶۶۳	عشق	حکیم عزت اللہ	۶۹۲	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۷۲۱	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں
۶۶۴	عشق	رکن الدین شاہ مونگھیا	۶۹۳	غمگین	میر سید علی	۷۲۲	فراقی	پریم کشور
۶۶۵	عشق	شیخ غلام محی الدین مریدی	۶۹۴	غنی	—	۷۲۳	فرحت	امیر علی دہلوی
۶۶۶	عشق	فقیر	۶۹۵	غنی	شیخ عبدالغنی سہارنپوری	۷۲۴	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۶۶۷	عظیم	—	۶۹۶	غواص	مولانا غواص	۷۲۵	فرخ	فرخ بخش
۶۶۸	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۶۹۷	غیرت	—	۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی دہلوی
۶۶۹	عظمت	میر عظمت اللہ بریلوی	۶۹۸	فارغ	—	۷۲۷	فرصت	مرزا لعل بیگ الہ آبادی
۶۷۰	علی	علی محمد خاں مراد آبادی	۶۹۹	فارغ	فارغ شاہ بریلوی	۷۲۸	فروغ	میر علی اکبر
۶۷۱	علی	مرزا علی قلی دہلوی	۷۰۰	فارغ	مکند سنگھ بریلوی	۷۲۹	فرہاد	میر ببر علی فیض آبادی
۶۷۲	عنایت	عنایت علی خاں	۷۰۱	فارغ	میاں فارغ شاہ	۷۳۰	فریاد	لالہ صاحب رائے کالیتھ
۶۷۳	عیاش	خیالی رام دہلوی	۷۰۲	فارغ	میر احمد خاں	۷۳۱	فسوں	مرزا منجھلے
۶۷۴	عیاش	میر یعقوب لکھنوی	۷۰۳	فایز	صدر الدین محمد	۷۳۲	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی
۶۷۵	عید	میاں عبداللہ شاہ لکھنوی	۷۰۴	فایز	مسیح	۷۳۳	فضلی	افضل دین خاں دکنی
۶۷۶	عیش	مرزا حسین رضا لکھنوی	۷۰۵	فایز	معین الدین	۷۳۴	فضلی	فضل علی
۶۷۷	عیشی	طالب علی خاں لکھنوی	۷۰۶	فایز	میر فایز علی دہلوی	۷۳۵	فضل	شاہ فضل دکنی
۶۷۸	—	غلام احمد	۷۰۷	فتح اللہ	امیر فتح اللہ شیرازی	۷۳۶	فضل	فضل علی خاں لکھنوی
۶۷۹	—	غلام حسین خاں	۷۰۸	فتح علی	فتح علی خاں حسینی گردیزی	۷۳۷	فطرت	مرزا فطرت
۶۸۰	غالب	—	۷۰۹	فہم	میر فخر الدین لکھنوی	۷۳۸	فعال	اشرف علی خاں

۷۳۹	فقیر	میر شمس الدین دہلوی
۷۴۰	فقیر	میر فقیر اللہ
۷۴۱	فگار	میر حسن شاہ جہان آبادی
۷۴۲	فگار	مرزا قطب علی بیگ دہلوی
۷۴۳	فیاض	میر ولی
۷۴۴	فیض	پنڈت کرپا کشن کشمیری
۷۴۵	فیض	میر فیض علی
۷۴۶	قابل	مرزا علی بخت بادشاہ زادہ
۷۴۷	قادر	سید خلیل قادر یا قادری دکنی
۷۴۸	قادر	محمد قادر
۷۴۹	قاسم	حکیم قدرت اللہ قاسم دہلوی
۷۵۰	قاسم	سید قاسم علی خاں
۷۵۱	قاصر	مرزا ابر علی بیگ دہلوی
۷۵۲	قایم	شیخ محمد قیام الدین چاند پوری
۷۵۳	قبول	عبد الغنی بیگ کشمیری
۷۵۴	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی
۷۵۵	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۷۵۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ رامپوری
۷۵۷	قربان	میر جیون
۷۵۸	قربان	میر قربان علی عظیم آبادی
۷۵۹	قربان	میر مجدی
۷۶۰	قرار	خان محمد
۷۶۱	قرار	میر حسن علی
۷۶۲	قسمت	شمس الدولہ خلق [illegible]
۷۶۳	قطب شاہ	قطب شاہ دکنی
۷۶۴	قلق	میاں عبد العلی شاہ [illegible]
۷۶۵	قلندر	للہ بدھ سنگھ
۷۶۶	قلی	قلی قطب شاہ بادشاہ گولکنڈہ
۷۶۷	قمر	مرزا قمر طالع
۷۶۸	قمر	مرزا قمر الدین معروف مرزا حاجی
۷۶۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین
۷۷۰	قناعت	مرزا محمد بیگ
۷۷۱	قیس	مرزا احمد علی بیگ
۷۷۲	کاظم	کاظم الدین منشی دکنی
۷۷۳	کافر	میر علی تقی دہلوی کافر مہیا
۷۷۴	کاکل	شاہ کاکل دہلوی
۷۷۵	کالی کرشنا	راجہ کالی کرشنا بہادر
۷۷۶	کامل	پنڈت ٹھاکر داس کشمیری
۷۷۷	کامل	مرزا کامل بیگ
۷۷۸	کبیر	حکیم کبیر علی سنبھل
۷۷۹	کبیر	کبیر
۷۸۰	کبیر بھولی	حکیم شیخ عنصری
۷۸۱	کرتا	کرتا کرشن پنڈت
۷۸۲	کرشنا داس	کرشنا داس
۷۸۳	کرشنا	مہیش کرشنا جائسی
۷۸۴	کرشنا	یا کرشنا جائسی
۷۸۵	کرم	شیخ غلام ضامن
۷۸۶	کریم	کریم اللہ خاں افغان
۷۸۷	کریم الدین	کریم الدین پانی پتی
۷۸۸	کلیم	شیخ محمد حسین دہلوی
۷۸۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۷۹۰	کمال الدین حیدر	سید کمال الدین حیدر لکھنوی
۷۹۱	کمترین	میاں کمترین دہلوی
۷۹۲	کوثر	مہدی علی خاں لکھنوی
۷۹۳	کوچک	شاہزادہ مرزا [illegible] الدین
۷۹۴	کہنہ داس	کہنہ داس
۷۶۵	گیسو دراز	عبد اللہ حسین
۷۹۶	کیشو داس	کیشو داس
۷۹۷	کیف	فضل احمد
۷۹۸	گجراتی	شاہ علی
۷۹۹	گرامی	مرزا گرامی
۸۰۰	گردتار	-
۸۰۱	گرفتار	سنگی بیگ دہلوی
۸۰۲	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۸۰۳	گریاں	میر محمد علی لکھنوی
۸۰۴	گریاں	میر محمد علی لکھنوی
۸۰۵	گستاخ	مرزا علی لکھنوی
۸۰۶	گمان	
۸۰۷	گنا بیگم	
۸۰۸	گنگا پتی	گنگا پتی
۸۰۹	گنگا کادی	گنگا کادی
۸۱۰	گوبند سنگھ	گوبند سنگھ
۸۱۱	گوکل ناتھ	گوکل ناتھ
۸۱۲	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں
۸۱۳	گویا	شیخ حیات اللہ فرخ آبادی
۸۱۴	گھاسی	میر گھاسی دہلوی
۸۱۵	لسان	میر کلیم اللہ
۸۱۶	لطف	مرزا علی لطف
۸۱۷	لطیف	میر لطیف علی
۸۱۸	لال	لال کوی
۸۱۹	لال	لال کوی
۸۲۰	ماہر	فخر الدین خان
۸۲۱	ماہ لقا	-
۸۲۲	مائل	محمد یار بیگ لکھنوی
۸۲۳	مائل	میر محمدی شاہجہانپوری
۸۲۴	مائل	سید کاظم علی خیر آبادی
۸۲۵	مبتلا	

۸۲۶	مبتلا	مرزا کاظم علی بیگ	۸۵۵	مدہوش	-	۸۸۴	مضطرب	محمد حاجی
۸۲۷	منصف	منصف علی خاں پٹھان	۸۵۶	مرزا	-	۸۸۵	مضمون	
۸۲۸	مجبور	حق رسا	۸۵۷	مرزا	آغا مرزا	۸۸۶	مضمون	شرف الدین
۸۲۹	مجذوب	مرزا غلام حیدر دہلوی	۸۵۸	مرزا	میر فضل اللہ عرف مرزا مینا	۸۸۷	مظہر	مرزا جان جاناں
۸۳۰	مجرم	رحمت اللہ اکبر آبادی	۸۵۹	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۸۸۸	معروف	الٰہی بخش خاں
۸۳۱	مجنوں	-	۸۶۰	مرزائی	شجاع الدولہ محمد علی خاں	۸۸۹	معقول	-
۸۳۲	مجنوں	شاہ مجنوں	۸۶۱	مزمل	مزمل شاہ	۸۹۰	معین	شیخ معین الدین
۸۳۳	مجروح	منشی کرشنا پاکشن چند کنتری	۸۶۲	مروت	جعفر علی	۸۹۱	منل	منل علی کشمیری
۸۳۴	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی	۸۶۳	مستمند	یار علی خاں عظیم	۸۹۲	مغموم	میر مشیت علی
۸۳۵	محبت	میر سجاد علی	۸۶۴	مسرت	شیخ وزیر علی دہلوی	۸۹۳	مغنی	محمد امین
۸۳۶	محبت	نواب محبت خاں	۸۶۵	مسرت	شیخ پیر بخش کالوروی	۸۹۴	مقبول	مقبول نبی شاہجہاں آبادی
۸۳۷	محبوب	محبوب	۸۶۶	مسرور	شیخ محمد بخش اللہ ہاشمی جعفری	۸۹۵	مقتول	مرزا ابراہیم بیگ
۸۳۸	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۸۶۷	مسرور	مرزا اسکی بیگ شاہجہاں آبادی	۸۹۶	مقصود	-
۸۳۹	محزون	عالم شاہ امروہوی	۸۶۸	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہادر	۸۹۷	ملول	شاہ شرف الدین
۸۴۰	محزون	مولوی سید محمد حسین	۸۶۹	مسکین	سید عبدالصمد خاں	۸۹۸	ممتاز	-
۸۴۱	محزون	میر ناصر جان	۸۷۰	مسکین	میر عبداللہ	۸۹۹	مملوک العلی	مولوی مملوک العلی
۸۴۲	محسن	میر محسن	۸۷۱	مسیح	بہاتی کشمیری	۹۰۰	ممنون	سید نظام الدین ممنون
۸۴۳	محسن	میر محسن	۸۷۲	مشتاق	عبداللہ خاں افغان	۹۰۱	ممنون	میر امانت علی عظیم آبادی
۸۴۴	محشر	اکرام اللہ خاں بدایونی	۸۷۳	مشتاق	حافظ تاج الدین میرٹھی	۹۰۲	منت	میر فخر الدین دہلوی
۸۴۵	محشر	علی نقی	۸۷۴	مشتاق	غلام علی دہلوی	۹۰۳	منتظر	شیخ امام الدین اکبر آبادی
۸۴۶	محمد ابراہیم	میاں محمد ابراہیم	۸۷۵	مشتاق	محمد احسن بدایونی	۹۰۴	منتظر	میاں نور الاسلام
۸۴۷	محمود	محمود خاں	۸۷۶	مشہور	-	۹۰۵	منتظر	نور الاسلام
۸۴۸	محنت	مرزا حسین علی شاہ	۸۷۷	مشیر	قطب الدین شاہجہاں آبادی	۹۰۶	منشی	مولچند
۸۴۹	محو	-	۸۷۸	مصحفی	غلام ہمدانی امروہوی	۹۰۷	منشی	میر محمد حسین شاہجہاں آبادی
۸۵۰	محو	حسین علی خاں اکبر آبادی	۸۷۹	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۹۰۸	منصور	سید منصور علی سبزواری
۸۵۱	محو	شیخ عظیم اللہ میرٹھی	۸۸۰	مضطر	کنور سین لکھنوی	۹۰۹	منعم	شیخ قاضی نور الحق دہلوی
۸۵۲	مخلص	رائے آنند رام دہلوی	۸۸۱	مضطر	محمد اسد اللہ خاں	۹۱۰	منعم	موہن لال
۸۵۳	مخلص	مخلص الدین رشید آبادی	۸۸۲	مضطر	مرزا سنگین	۹۱۱	منولال	منشی منولال لاہوری
۸۵۴	مدحت		۸۸۳	مضطرب	درگا پرشاد کایستھ لکھنوی	۹۱۲	منیر	خواجہ آفتاب خاں

۹۱۳	منیر	وجیہ الدین
۹۱۴	موتی رام	موتی رام
۹۱۵	موتی لال	موتی لال
۹۱۶	موج	خدا بخش اکبرآبادی
۹۱۷	موزوں	چھتر سنگھ کالیستھ دہلوی
۹۱۸	موزوں	مرزا قادر بخش دہلوی
۹۱۹	موزوں	میر فرزند علی
۹۲۰	مومن	حکیم مومن خاں
۹۲۱	مونس	حکیم سید سعادت علی خاں
۹۲۲	موہن نادی جایا - موہن نادی جایا	
۹۲۳	مہر	رجب بیگ
۹۲۴	مہر	مرزا محمد رضا خاں لکھنوی
۹۲۵	مہر	منشی مہر چند فرخ آبادی
۹۲۶	مہلت	مرزا علی مہلت لکھنوی
۹۲۷	میراں	شیخ ولی محمد
۹۲۸	میر	محمد تقی اکبرآبادی
۹۲۹	میر محمد حسین	میر محمد حسین منشی دہلوی
۹۳۰	میر محمد علی ترمذی - میر محمد علی ترمذی یا	
۹۳۱	میکش	سید محمد حسین عرف سید محمد علی
۹۳۲	نابھاجی	نابھاجی
۹۳۳	ناجی	محمد شاکر دہلوی
۹۳۴	نادم	-
۹۳۵	نادر	گنگا سنگھ لکھنوی
۹۳۶	نادر	میر محمد عارف کشمیری
۹۳۷	نازک	زینت
۹۳۸	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۹۳۹	ناصر	نواب ناصر جنگ
۹۴۰	نالاں	-
۹۴۱	نالاں	محمد عسکری دہلوی
۹۴۲	نامی	-
۹۴۳	نامی	مبارز الدولہ نواب حسام الدین
۹۴۴	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۹۴۵	نانک شاہ	نانک شاہ
۹۴۶	نبی	میر غلام نبی بلگرامی
۹۴۷	نثار	عبدالرسول اکبرآبادی
۹۴۸	نثار	عبدالرسول اکبرآبادی
۹۴۹	نثار	محمد امان
۹۵۰	نثار	نثار علی بلگرامی
۹۵۱	نثار	نثار علی شاہجہاں آبادی
۹۵۲	نجات	سید زین العابدین
۹۵۳	نجف	نجف علی
۹۵۴	ندیم	مرزا علی
۹۵۵	ندا	مرزا معین الدین
۹۵۶	نزاکت	مجو نارنولی
۹۵۷	نسیم	مرزا راجہ کدارناتھ بہادر
۹۵۸	نشاط	ایشر سنگھ عرف بسنت سنگھ کالیستھ
۹۵۹	نشاط	مولوی الہی بخش
۹۶۰	نصرتی	-
۹۶۱	نصیر	شاہ نصیر الدین
۹۶۲	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین خاں بہادر
۹۶۳	نظام	نواب ذی الملک غازی الدین بہادر
۹۶۴	نظیر	-
۹۶۵	نظیر	سید محمد علی اورنگ آبادی
۹۶۶	نظیر	شیخ ولی محمد اکبرآبادی
۹۶۷	نظیر	گنپت رائے
۹۶۸	نند داس جیو	نند داس جیو
۹۶۹	نواد	کیشوا
۹۷۰	نوازش	نوازش حسین خاں عرف مرزا خانی
۹۷۱	نور خاں	-
۹۷۲	نور علی	سید نور علی
۹۷۳	نور محمد	ماسٹر نور محمد
۹۷۴	نوشہ	نواب دولہ والی ریاست جودھپور
۹۷۵	نہال چند	منشی نہال چند لاہوری
۹۷۶	نیاز	مولوی نیاز احمد صوفی بریلوی
۹۷۷	نیاز	میر محمد اکبرآبادی
۹۷۸	واقف	-
۹۷۹	وجیہہ	نواب وجیہ الدین خاں بہادر
۹۸۰	وحدت	جمعیت رائے کالیستھ بریلوی
۹۸۱	وحشت	
۹۸۲	وحشت	غلام علی خاں
۹۸۳	وزیر	خواجہ وزیر
۹۸۴	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۹۸۵	وفا	حیدر علی شاہجہاں آبادی
۹۸۶	ولا	مرزا لطف علی عرف مرزا مظہر علی
۹۸۷	دلہا سواحی	دلہا سواحی
۹۸۸	ولی	شمس ولی اللہ
۹۸۹	ولی	مرزا ولی محمد دہلوی
۹۹۰	ہادی	سید محمد جواد
۹۹۱	ہاشمی	میر محمد ہاشم لکھنوی
۹۹۲	ہدایت	میاں شیخ ہدایت اللہ دہلوی
۹۹۳	ہرچند	ہرچند کشور
۹۹۴	ہردیو سنگھ	لالہ ہردیو سنگھ
۹۹۵	ہمدم	عبداللہ خاں رامپوری
۹۹۶	ہوس	مرزا محمد تقی خاں لکھنوی
۹۹۷	ہوش	غلام مرتضیٰ فرخ آبادی
۹۹۸	ہینگا	میر ہینگا دہلوی
۹۹۹	یاد	میر غلام حسین
۱۰۰۰	یاس	خیر الدین دہلوی
۱۰۰۱	یقین	انعام اللہ خاں سرہندی
۱۰۰۲	یکتا	خواجہ معین الدین خاں
۱۰۰۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں دہلوی
۱۰۰۴	یوسف	میر یوسف علی

سراپا سخن

مصنف سید محسن علی نام تھا محسن تخلص کرتے تھے۔ لکھنؤ کا وطن تھا۔ بقول خود خواجہ وزیر کے تلامذہ میں تھے۔

عہد تصنیف و طباعت کانپور کے قیام میں مصنف کی ملاقات امام بخش ناسخ اور شیخ الٰہی بخش عشق سے ہوئی۔ ایک دن برسبیل تذکرہ، ناسخ کا یہ مصرعہ سامنے آیا۔

جب کبھی پہنا جڑاؤ اس نے زیور کان میں

محسن نے ناسخ سے عرض کیا کہ اگر اس انداز سے سارے اعضائے جسمانی پر اشعار ہو جائیں تو ایک دیوان مرتب کر دیا جائے۔ لیکن ناسخ کی زندگی نے وفا نہ کی اور محسن نے مختلف اردو کے شعرا کے کلام کی مدد سے اس کام کو مکمل کیا۔ دیباچہ میں محسن نے "سراپا سخن" کے تکملہ کا سال ۱۲۶۹ھ/۱۸۵۲ء دیا ہے۔ لیکن چونکہ اس میں پورے دس سال صرف ہوئے اس لئے ظاہر ہے اس کا آغاز ۱۲۵۹-۶۰ھ کے قریب ہوا ہوگا۔

تذکرے کے آخر میں مرزا حاتم علی بیگ، افضل الہ آبادی اور دوسرے شعرا کے جو قطعات تاریخ کے اتمام درج ہیں۔ ان سے بھی سال تصنیف ۱۲۶۹ھ نکلتا ہے۔ خود مصنف کے ایک قطعہ تاریخ سے بھی اس سال کی تائید ہوتی ہے۔

پہلی بار یہ تذکرہ ۱۲۷۷ھ/۱۸۶۱ء یعنی تصنیف کے آٹھ سال بعد شائع ہوا۔ اس سلسلے کے متعدد قطعات تاریخ تذکرے کے آخر میں درج ہیں جن میں غالب، اسیر اور نسیم وغیرہ جیسے باکمال شاعروں کے قطعات شامل ہیں۔ دوسری بار یہ تذکرہ ۱۲۹۲ھ/۱۸۷۵ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے چھپا اور یہی میرے پیش نظر ہے۔ اس میں ۲۹×۲۲/۸ کی تقطیع کے ۳۹۶ صفحات ہیں۔ اس کے علاوہ آخر کے آٹھ صفحات میں شعرائے مذکورہ کی فہرست ہے۔

خصوصیات اردو فارسی کے تذکروں میں یہ سب سے عجیب و غریب تذکرہ ہے۔ اس میں شعرا کے حالات زندگی یا انتخاب کلام کو یکجا کرنے کی چنداں کوشش نہیں کی گئی۔ مصنف کا اصل مقصود جیسا کہ خود نے دیباچہ میں ظاہر کیا ہے، سارے اعضائے جسمانی کی ردیفوں پر شاعروں کا کلام جمع کرنا ہے۔ اس سلسلے میں مصنف نے قدما سے لے کر اپنے دور تک کے سارے شعرا کے کلام کی چھان بین کی ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ بڑی محنت سے مختلف اعضا کی ردیف میں صدہا غزلیں جمع کی ہیں۔ سر سے لیکر اس میں تلوؤں تک مندرجہ ذیل اعضا کی ردیفیں بالترتیب اس طور پر آئی ہیں :-

سر، دماغ، بال، چوٹی، زلف، کاکل، جبیں، ابرو، آنکھیں، پلکیں، ناک، عارض، لب، دندان، زبان

دہن، دفتن، کان، کان کی لو، منہ، گلا گردن، دوش، ہاتھ، بازو، کہنیاں، کلائی، پہنچا، ہتھیلیاں، انگلیاں، گھائیاں پوریں، ناخن، سینہ، چھاتیاں، بغل، پہلو، دل، روح، پیٹ، ناف، پشت، کمر، کولے، سرین، رانیں، زانو، ساق، پاؤں، ایڑیاں، تلوے۔

شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں۔ دو چار سطروں سے زیادہ کسی کے متعلق نہیں ملتیں، لیکن شاعر کی ولدیت، سکونت اور تلمذ کا ذکر عموماً آگیا ہے۔ تذکرے کے آغاز میں مصنف نے سبب تصنیف اور اپنے حالات پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ اور اپنی محنت و تجعص کی قارئین سے داد چاہی ہے۔ بلحاظ موضوع یہ تذکرہ دنیائے ادب میں آپ اپنی مثال ہے اور لکھنوی مذاق شعر و سخن کی پوری نمائندگی کرتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر - حضرت سلطان عالم	۲۰	آغا - آغا حسن	۳۹	معجز - مرزا محمد رضا
۲	محمد واجد علی شاہ بادشاہ	۲۱	انسح - سید ابوتراب	۴۰	آزاد - غلام علی خاں
۳	آتش - خواجہ حیدر علی مرحوم	۲۲	احسن - مرزا احسن مرحوم	۴۱	اوج - مولوی امام الدین
۴	امانت - سید آغا حسن مرحوم	۲۳	احمدی - خواجہ احمد علی	۴۲	اعظم - مرزا اعظم بیگ
۵	اشک - مولوی ہادی علی صاحب مرحوم	۲۴	اظہر - مولوی کرامت علی	۴۳	اخگر - میاں حیدری
۶	اعلی - میر اعلا علی مرحوم دہلوی	۲۵	اعجاز - نواب اصغر علی خاں	۴۴	انشا - میر انشا اللہ خاں
۷	اثر - نواب حسین علیخاں بہادر مغفور	۲۶	اعزاز - میر باقر علی	۴۵	آزاد - محمد امیر الدین
۸	اسحاق - اسحاق علی خاں	۲۷	آشفتہ - سید منور علی خاں	۴۶	آفاق - میر قمر الدین
۹	اوج - مرزا علی حسین	۲۸	اختر - میر اکبر علی مرحوم	۴۷	اعظم - مرزا اعظم شاہ
۱۰	اوج - میر محمود خاں	۲۹	اظہر - سید علی حسین	۴۸	اصالت - سید فضل علی
۱۱	افضل - اسد الدولہ منشی	۳۰	افضل - جناب شاہ غلام اعظم	۴۹	اخگر - نور خاں
۱۲	حسن یار خاں	۳۱	اظہر - میر غلام علی مرحوم	۵۰	امید - مولوی فرحت علی
۱۳	احمد - مولوی احمد خاں	۳۲	ایماں - سید محمد خاں مرحوم	۵۱	افسوس - میر شیر علی
۱۴	اشرف - منشی اشرف علی	۳۳	آبرو - شاہ مبارک مرحوم	۵۲	آرزو - مرزا محمد علی
۱۵	آباد - مہدی حسین خاں	۳۴	اختر - قاضی محمد صادق علی	۵۳	اسیر - میر گلزار علی
۱۶	آفاق - میر حسن علی	۳۵	اصغر - میر امجد علی اکبرآبادی	۵۴	آہ - میر اکبر علی خاں
۱۷	انس - محمد مرزا	۳۶	امیر - منشی امیر احمد	۵۵	امی - روشن بیگ مرحوم
۱۸	اشراق - حکیم محمد رضا خاں	۳۷	اشک - سید علی حسن	۵۶	امین - خواجہ امین الدین
۱۹	آشنا - نصر خاں	۳۸	اسیر - منشی مظفر علی	۵۷	اولیا - میر اولیا

۵۸ اسرار ۔ مرزا بندو
۵۹ اصغر ۔ نواب اصغر علی خاں بہادر
۶۰ احسان ۔ حافظ عبدالرحمٰن خاں
۶۱ اندوہ ۔ علی حسین خاں
۶۲ امامی ۔ خواجہ امامی
۶۳ آصف ۔ نواب آصف الدولہ
۶۴ اکبر ۔ نواب محمد اکبر خاں
۶۵ اکرام ۔ حکیم اکرام اللہ خاں
۶۶ انوار ۔ سید مہدی حسین
۶۷ آشفتہ ۔ مرزا رضا قلی
۶۸ اشراق ۔ حکیم محمد رضا
۶۹ انصاف ۔ عبدالرحمٰن خاں
۷۰ انسب ۔ میر ابوطالب
۷۱ اوصاف ۔ خدا علم
۷۲ آشفتہ ۔ ہادی علی خاں
۷۳ آشنا ۔ سید محمد
۷۴ بحر ۔ شیخ امداد علی مرحوم
۷۵ برق ۔ فتح الدولہ بخشی الملک
۷۶ محمد رضا خاں
۷۷ برشتہ ۔ تخلص آغا حسین علی
۷۸ بہار ۔ مرزا علی بہادر
۷۹ بیخود ۔ سید ہادی علی
۸۰ باقر ۔ نواب محمد باقر خاں
۸۱ بسمل ۔ میر جبار علی مرحوم
۸۲ بیدار ۔ میر محمدی
۸۳ پروانہ ۔ رائے جسونت رائے
۸۴ بقا ۔ بقا اللہ
۸۵ بیتاب ۔ عباس علی خاں
۸۶ بسمل ۔ پنڈت سندر لال
۸۷ بدر ۔ سید آغا علی خاں
۸۸ برکت ۔ برکت اللہ خاں
۸۹ بیتاب ۔ نواب احمد بخش خاں
۹۰ بسمل ۔ محمدی بیگ عرف
۹۱[لہ] مرزا اللہ یار بیگ
۹۲ باطن ۔ حکیم میر قطب الدین
۹۳ تنہا ۔ محمد عیسیٰ مرحوم
۹۴ تقی ۔ محمد تقی خاں
۹۵ تمنا ۔ لا اعلم دہلوی
۹۶ تسلیم ۔ شیخ امر اللہ خوشنویس
۹۷ تسلی ۔ لالہ ٹیکا رام
۹۸ تسلی ۔ مشہور شاہ تجلی
۹۹ تاثیر ۔ لالہ کنہیا لال
۱۰۰ تسلی ۔ میر شجاعت علی
۱۰۱ تنہا ۔ سید کفایت علی
۱۰۲ توقیر ۔ لالہ نرائن داس
۱۰۳ تجلی ۔ میر حسن عرف میر حاجی
۱۰۴ تصدق ۔ تصدق حسین خاں
۱۰۵ ترقی ۔ نواب آغا تقی خاں بہادر
۱۰۶ تسخیر ۔ مرزا محمد سلیمان قدر بہادر
۱۰۷ توقیر ۔ عبدالقادر
۱۰۸ تدبیر ۔ مرزا محمد سکندر قدر بہادر
۱۰۹ تعشق ۔ سید مرزا
۱۱۰ توقیر ۔ شیخ احسان اللہ
۱۱۱ تقی ۔ نواب علی خاں بہادر
۱۱۲ تسکین ۔ میر حسین
۱۱۳ تراب ۔ مرزا ابوتراب خاں
۱۱۴ تاباں ۔ میر عبدالحیٔ
۱۱۵ توانا ۔ سید اکرام علی
۱۱۶ ثمر ۔ سید ابوتراب
۱۱۷ ثاقب ۔ مرزا مہدی
۱۱۸ ثمر ۔ مرزا علی
۱۱۹ جوش ۔ میر وارث علی
۱۲۰ جوہر ۔ منشی جواہر سنگھ
۱۲۱ جلال ۔ ضامن علی
۱۲۲ جانصاحب ۔ میر یار علی
۱۲۳ جری ۔ مرزا سرفراز علی
۱۲۴ جوش ۔ نواب احمد حسن خاں
۱۲۵ جنون ۔ چندا پرشاد
۱۲۶ جنون ۔ میر مہدی مرحوم
۱۲۷ جرات ۔ میاں قلندر بخش
۱۲۸ جرات ۔ میر محمد حسن
۱۲۹ جلیس ۔ محمد جلیس
۱۳۰ جعفر ۔ میر جعفر معروف بہ زٹلی
۱۳۱ جویا ۔ شیخ علی حسین
۱۳۲ جلا ۔ نواب مرزا واحد علی خاں
۱۳۳ جنت ۔ علی ہادی
۱۳۴ چرکین ۔ شیخ باقر علی
۱۳۵ جوہر ۔ پنڈت دینا ناتھ
۱۳۶ جوہر ۔ محمد حسین علی خاں
۱۳۷ جوشش ۔ محمد روشن مرحوم
۱۳۸ جمشید ۔ مرزا جمشید بیگ
۱۳۹ جولاں ۔ لا اعلم لکھنوی
۱۴۰ جویا ۔ محمد حسین علی خاں
۱۴۱ حکیم ۔ میر محمد علی برادر نسبتی مؤلف
۱۴۲ حضور ۔ بالمکند کھتری
۱۴۳ حصین ۔ محمد حسین علی خاں بہا
۱۴۴ حشم ۔ حکیم باقر علی

[لہ] اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے ۔

۱۴۵	حضور - منشی عبدالبصیر	۱۷۴	حبیب - لا اعلم مراد آبادی	۲۰۳	ذوق - محمد ابراہیم ملک الشعرا
۱۴۶	حیدر - مرزا حیدر مرحوم	۱۷۵	حلم - شاہزادہ مرزا محمد سعید اللہ خاں	۲۰۴[1]	خاقانی ہند۔
۱۴۷	بیشا پوری	۱۷۶	بہادر	۲۰۵	ذاکر - میر جان مرحوم
۱۴۸	حسین - میر حسن مرحوم	۱۷۷	خاکسار - غلام محی الدین خاں مرحوم	۲۰۶	ذرہ - لالہ شنکر لال
۱۴۹	حسن - مہدی علی خاں بہادر ... جنگ	۱۷۸	مخفی - مرزا محمد معروف بہ سعید دلی	۲۰۷	ذکا - شیخ محمد مخدوم
۱۵۰	حنا - عبدالکریم خاں	۱۷۹	خورشید - خوش وقت علیخاں	۲۰۸	ذکی - شیخ مہدی
۱۵۱	حسن - خواجہ حسن درویش	۱۸۰	خاکسار - میر سبحان علی مرحوم	۲۰۹	راسخ - نواب ظفریاب خاں
۱۵۲	حضوری - مولوی مظہر علی	۱۸۱	خاکسار - میر محمد یار عرف میر کلو	۲۱۰	رضا - سید غلام رضا خاں طبا طبائی
۱۵۳	حسن - سید محمد حسن	۱۸۲	خان - اشرف خاں مرحوم	۲۱۱	رشک - میر علی اوسط مرحوم
۱۵۴	حاتم - شیخ ظہور الدین عرف حاتم شاہ	۱۸۳	خلیل - میر دوست علی	۲۱۲	رقت - مرزا رستم علی
۱۵۵	حضور - شیخ غلام یحییٰ مرحوم تاجر	۱۸۴	خستہ - محمد عبداللہ عرف میر جیون	۲۱۳	راقم - میر محمد علی
۱۵۶	حقیقت - سید شاہ حسین پدر مولف	۱۸۵	خلیق - میر مستحسن مغفور	۲۱۴	رند - نواب سید محمد خاں مرحوم
۱۵۷	حسام - نواب حسام الدولہ محمد تقی علیخاں	۱۸۶	خلیل - علی ابراہیم خاں	۲۱۵	رسا - لالہ امبہ پرشاد داستانگو
۱۵۸	حسین - نواب غلام حسین خاں	۱۸۷	خورشید - لا اعلم	۲۱۶	رحیم - عبدالرحیم خاں
۱۵۹	حکیم - حکیم محمد ابراہیم	۱۸۸	خاور - محمد اکبر	۲۱۷	رہا - میر رضی
۱۶۰	حسام - چودھری حسام علی	۱۸۹	خطا - مرزا نظر علی بیگ	۲۱۸	روشن - میر حسین علی
۱۶۱	حسرت - مرزا جعفر علی	۱۹۰	خسرو - مرزا محمد خسرو	۲۱۹	رنگین - سعادت یار خاں
۱۶۲	حسینی - مولوی حسین علی	۱۹۱	درد - خواجہ میر علیہ الرحمتہ	۲۲۰	رسا - میر علی احمد
۱۶۳	حیران - میر منو مرحوم	۱۹۲	دوست - شیخ غلام احمد	۲۲۱	رضواں - نواب واجد علی خاں بہادر
۱۶۴	حشم - حکیم باقر علی	۱۹۳	دبیر - مرزا سلامت علی مرثیہ گو	۲۲۲	رنگین - میر اکبر علی عرف میر سنگی
۱۶۵	حزیں - میر بہادر علی	۱۹۴	دلگیر - شاعر معروف مرثیہ گو	۲۲۳	رحیم - رحیم بخش مرحوم
۱۶۶	حبیب - حبیب اللہ بیگ	۱۹۵	دریا - پنڈت رتن ناتھ	۲۲۴	رفیق - اسد بیگ مرحوم
۱۶۷	حسرت - میر محمد حیات	۱۹۶	دانا - روشن لال	۲۲۵	رفعت - غلام جیلانی مرحوم
۱۶۸	حزیں - میر محمد باقر	۱۹۷	دقت - لا اعلم	۲۲۶	راجہ - مہاراجہ بلوان سنگھ
۱۶۹	حجام - عنایت اللہ	۱۹۸	دل - زور آور خاں	۲۲۷	رعنا - عبدالرحیم مرحوم
۱۷۰	حشمت - محمد علی	۱۹۹	دارا - ولیعہد اول بادشاہ ظفر	۲۲۸	رقت - مرزا قاسم مرحوم
۱۷۱	حسن - نواب مرزا حسن بہادر	۲۰۰	دل - میر محمد عابد مرحوم	۲۲۹	رضا - غلام رضا خوشنویس
۱۷۲	حیف - شیخ محمد حاجی	۲۰۱	درخشاں - سید علی جان	۲۳۰	ریاضت - اسلام علی
۱۷۳	حسن - احمد حسن طالب علم	۲۰۲	ذکی - محمد ذکی خاں بہادر	۲۳۱	رحمت - پنڈت گنگا پرشاد

[1] یہ نمبر شمار نہ کیا جائے۔

۲۳۲	رستم ۔ نواب شرف الدولہ رستم علیخاں	۲۶۱	سلیمان ۔ سلیمان خاں مرحوم	۲۹۰	شوق ۔ حکیم تصدق حسین خاں
۲۳۳	رشید ۔ مرزا محمد ذکی	۲۶۲	سرور ۔ شیخ پیر بخش	۲۹۱	شرر ۔ عبدالغفور خاں
۲۳۴	رسوخ ۔ حسن مرزا	۲۶۳	سائل ۔ حکیم عبدالحق	۲۹۲	شرر ۔ مرزا آغا حسن
۲۳۵	رفعت ۔ شیخ محمد رفیع	۲۶۴	سعادت ۔ سعادت خاں	۲۹۳	شیریں ۔ بیگا طوایف
۲۳۶	راقم ۔ لالہ نند رام	۲۶۵	سعیر ۔ خواجہ بادشاہ	۲۹۴	شمشاد ۔ میر احمد علی
۲۳۷	راغب ۔ سبحان قلی بیگ	۲۶۶	سلیم ۔ میر سلامت علی	۲۹۵	شہد ۔ مولوی محمد بخش
۲۳۸	راوی ۔ مصاحب علی	۲۶۷	سحر ۔ میر ناصر علی	۲۹۶	شائق ۔ لالہ فتح چند
۲۳۹	رخشاں ۔ خیرات علی خاں	۲۶۸	سخا ۔ شیخ سخاوت حسین	۲۹۷	شوق ۔ رائے دولت رائے
۲۴۰	رہائی ۔ شیخ عبداللہ	۲۶۹	سراج ۔ سید قمر علی	۲۹۸	شوق ۔ حکیم سید ضامن علی
۲۴۱	راحت ۔ لالہ بھگونت رائے ۔	۲۷۰	سید ۔ نواب سید علیخاں بہادر	۲۹۹	شوق ۔ مولوی قدرت اللہ
۲۴۲	زکی ۔ شیخ مہدی	۲۷۱	سرور ۔ سید کاظم حسین رضوی	۳۰۰	شجاعت ۔ شیخ بہادر علی
۲۴۳	زار ۔ سید سلامت علی	۲۷۲	سیف ۔ مرزا محمد حسین مرحوم	۳۰۱	شہیدی ۔ کرامت علی خاں
۲۴۴	زار ۔ لالہ دھنپت رائے	۲۷۳	سلطان ۔ دختر نواب معتمد الدولہ	۳۰۲	شرعا ۔ میر بسم اللہ
۲۴۵	زاہد ۔ شاہزادہ مرزا الدین	۲۷۴	سرور ۔ غلام مرتضیٰ خاں	۳۰۳	شکوہ ۔ میر شکوہ علی
۲۴۶	زار ۔ منشی مینڈو لال	۲۷۵	سپہر ۔ شہاب خاں	۳۰۴	شورش ۔ میر غلام حسین مرحوم
۲۴۷	سلیمان ۔ شاہزادہ مرزا سلیمان شکوہ بہادر	۲۷۶	سلیمان ۔ لاعلم	۳۰۵	شفا ۔ حکیم یار علی
۲۴۸	سعید ۔ مرزا آغا نجف	۲۷۷	سخن ۔ رام دیال گھڑی ساز	۳۰۶	شاغل ۔ شاگرد بسمل ساکن دہلی
۲۴۹	سلطان ۔ راجہ طالب علیخاں	۲۷۸	سلیم ۔ میر عباس	۳۰۷	شفیق ۔ خواجہ نورالدین خاں
۲۵۰	سیفی ۔ میر وارث علی	۲۷۹	سبقت ۔ مرزا عباس	۳۰۸	شاغل ۔ اشرف حسین
۲۵۱	ساحل ۔ مرزا اکبر علی	۲۸۰	سیاح ۔ میاں داد خاں	۳۰۹	شیدا ۔ نواب محمد حسن خاں
۲۵۲	سجاد ۔ ولایت علی	۲۸۱	سیر ۔ خواجہ بادشاہ	۳۱۰	شائق ۔ خواجہ فیض الدین عرف حمید رضا
۲۵۳	سالک ۔ ارشاد علی شاہ	۲۸۲	سحاب ۔ محمد اللہ یار خاں	۳۱۱	شفق ۔ نواب محمد سعید الدین خاں
۲۵۴	سلیم ۔ میر عباس	۲۸۳	سردار ۔ سردار مرزا	۳۱۲	شفیق ۔ برادرِ حقیقی شفق
۲۵۵	سحر ۔ شیخ امان علی	۲۸۴	شناور ۔ صاحب مرزا مرحوم	۳۱۳	شوکت ۔ میر حسن علی
۲۵۶	سجاد ۔ میر علی سجاد متوطن کڑا	۲۸۵	شعور ۔ شیخ عبدالروف مرحوم	۳۱۴	شفا ۔ مرزا کریم بیگ
۲۵۷	سپہر ۔ لاعلم دہلوی	۲۸۶	شیدا ۔ مرزا علیجاہ بہادر مرحوم	۳۱۵	شاعر ۔ میر بسم اللہ
۲۵۸	سحر ۔ امجد بھیا پرشاد	۲۸۷	شرق ۔ تخلص میر غلام عباس	۳۱۶	شوکت ۔ مولوی باسط علی
۲۵۹	سرور ۔ مرزا رجب علی بیگ	۲۸۸	شوق ۔ سید ضامن علی	۳۱۷	شمیم ۔ عباس مرزا عرف امراؤ مرزا
۲۶۰	سوز ۔ میر محمدی	۲۸۹	شرف ۔ شیخ شرف الدین حسین	۳۱۸	شفیق ۔ مرزا علی خاں ۔

۳۱۹ شاد۔ شیخ فضل علی مرحوم
۳۲۰ شگفتہ۔ نواب سیف علیخاں بہادر
۳۲۱ شاہی۔ مرزا نورالدین بہادر
۳۲۲ شیفتہ۔ نواب حاجی محمد مصطفٰے
۳۲۳ شکوہ۔ محمد رضا
۳۲۴ شہرت۔ امیر بخش مرحوم
۳۲۵ شاد۔ شیخ محمد جان
۳۲۶ شرف۔ آغا حجو
۳۲۷ شمس۔ شیخ محمد مرحوم
۳۲۸ شمس۔ میر آغا علی
۳۲۹ صبر۔ میر اسد مرحوم
۳۳۰ صحبت۔ مرزا بخشش علیخاں
۳۳۱ صفدر۔ میر فرزند حیدر
۳۳۲ صولت۔ خواجہ محمد
۳۳۳ صبا۔ میر وزیر
۳۳۴ صاحبقران۔ سید امام علی
۳۳۵ صادق۔ حکیم سید محمد صادق
۳۳۶ صدر۔ میر صدر الدین
۳۳۷ صغیر۔ شیخ حیدر علی
۳۳۸ صدق۔ محمد بشارت علی
۳۳۹ صابر۔ شاہزادہ مرزا قادر بخش
۳۴۰ صفا۔ رائے منو لال
۳۴۱ صحت۔ محمد حسن خاں
۳۴۲ صادق۔ صادق علی
۳۴۳ صابر۔ احمد مرزا
۳۴۴ صبا۔ کانجی مل
۳۴۵ ضبط۔ سید آغا جان
۳۴۶ ضاحک۔ میر غلام حسین مرحوم
۳۴۷ ضاحک۔ شیخ غلام عباس
۳۴۸ ضبط۔ نوازش علی خاں
۳۴۹ ضبط۔ سید حسین شاہ
۳۵۰ ضحا۔ مولوی غلام رسول
۳۵۱ ضیا۔ سید محمد میر
۳۵۲ ضیائی۔ میر بدر الدین
۳۵۳ ضمیر۔ میر مظفر حسین
۳۵۴ ضیاء۔ شیخ ولی اللہ
۳۵۵ طالب۔ طالب علی خاں
۳۵۶ طوبیٰ۔ سید علی حسین
۳۵۷ طپاں۔ مرزا احمد بیگ
۳۵۸ طوفاں۔ میر نوازش علی
۳۵۹ طپش۔ مرزا جان
۳۶۰ طور۔ مرزا محمد رضا
۳۶۱ طالب۔ محمد عباس
۳۶۲ طبیب۔ حکیم محمد حسن خاں
۳۶۳ طوفاں۔ میر حسین
۳۶۴ ظفر۔ میاں ظفر علی
۳۶۵ ظاہر۔ مرزا بندہ حسن خاں
۳۶۶ ظہور۔ منشی شیخ ظہور محمد
۳۶۷ ظفر۔ نواب نصیر الدولہ
۳۶۸ ظفر۔ مرزا ابوظفر سراج الدین
۳۶۹[۱] محمد بہادر شاہ دہلی
۳۷۰ ظریف۔ لالہ بنی پرشاد
۳۷۱ عارف۔ میر جمال الدین مرحوم
۳۷۲ عرش۔ میر کلو سید حسن عسکری
۳۷۳ عرفاں۔ میر عباس دہلوی
۳۷۴ عاشق۔ محمد علیخاں مشیر الدولہ
۳۷۵ علی۔ مرزا محمد علی خاں
۳۷۶ عاشق۔ مہدی علی خاں
۳۷۷ عشق۔ شیخ الٰہی بخش
۳۷۸ عشق۔ سید حسین مرزا عرف آغا سید
۳۷۹ عرب۔ نواب حسن علی خاں
۳۸۰ عزیز۔ راجہ یوسف علی خاں صاحب بہادر
۳۸۱ عباس۔ میر عباس
۳۸۲ عروج۔ احمد حسن خاں
۳۸۳ علی۔ حکیم محمد علی مرحوم تاجر
۳۸۴ عاشق۔ مرزا والا جاہ بہادر مرحوم
۳۸۵ عشق۔ ایک شخص حاکم عظیم آباد
۳۸۶ عاشق۔ سید ہدایت علی خاں
۳۸۷ عالی۔ شاہ ابوالمعالی
۳۸۸ عسکری۔ عسکری علی خاں
۳۸۹ عاشق۔ سدا سکھ
۳۹۰ عشرت۔ میر غلام علی
۳۹۱ عبادت۔ مرزا عابد علی بیگ
۳۹۲ عیش۔ میر علی حسین
۳۹۳ عیش۔ شیخ ابو محمد فاروقی
۳۹۴ عیشی۔ طالب علیخاں مرحوم
۳۹۵ عاشق۔ مولوی جلال الدین
۳۹۶ عاشق۔ شیخ نبی بخش مرحوم
۳۹۷ عاشق۔ راجہ کلیان سنگھ
۳۹۸ عشق۔ سید حسین مرزا مرثیہ گو
۳۹۹ عابد۔ میر عابد علی کمیداں
۴۰۰ عزیز۔ مولوی عزیز الدین
۴۰۱ عاجز۔ لالہ موہن رام
۴۰۲ عیش۔ نواب محمد مرزا
۴۰۳ عیش۔ نواب شہریار مرزا
۴۰۴ علی۔ نواب علی بہادر
۴۰۵ عاصی۔ منشی صدر الدین

[۱] یہ نمبر شمار نہ کیا جائے۔

۴۰۶ عالی۔ خواجہ عبداللہ عرف عوجی
۴۰۷ غضنفر۔ غضنفر علی خاں مرحوم
۴۰۸ غنی - غنی احمد
۴۰۹ غافل - منور خاں
۴۱۰ غم۔ علی خاں ترک سوار سلطانی
۴۱۱ غالب - انور علی
۴۱۲ غنی - مرزا عباس
۴۱۳ علامی - غلام محمد
۴۱۴ فرہاد - مرزا مغل بیگ مرحوم
۴۱۵ فدا - شیخ فدا حسین
۴۱۶ فہیم - پنڈت سندر لال
۴۱۷ فوق - میر ولد حسین
۴۱۸ فروغ۔ خواجہ غلام محمد مصطفےٰ
۴۱۹ فروغ - میر مہدی حسن
۴۲۰ فضا - مرزا محمد جعفر عرف نبی مرزا
۴۲۱ فرحت - باشندہ عظیم آباد
۴۲۲ فدوی - فیض اللہ بیگ مرحوم
۴۲۳ فدوی - مرزا محمد علی عرف مرزا بچو
۴۲۴ فرحت - شیخ فرحت اللہ
۴۲۵ فنا - شیخ ببر مرحوم
۴۲۶ فلک - میر بہادر علی عرف میرن صاحب
۴۲۷ فخر - میر فخر الدین
۴۲۸ فراق - خواجہ بہادر حسین
۴۲۹ فرد - وحید الدین خاں
۴۳۰ فغاں - اشرف علی خاں
۴۳۱ فروغ - عنایت علی خاں
۴۳۲ فرحت - پنڈت کدار ناتھ
۴۳۳ فرحت - پنڈت دیبی پرشاد
۴۳۴ فرخ - کرامت اللہ خاں
۴۳۵ فطرت - لا اعلم
۴۳۶ فصیح - مرزا جعفر علی
۴۳۷ فروغ۔ شاہزادہ مرزا محمد عمر سلطان
۴۳۸ فرحت - میر احسان علی خاں بہادر
۴۳۹ فضا - گوبند پرشاد
۴۴۰ فائز - کریم بخش
۴۴۱ قادر - مولوی عبدالقادر
۴۴۲ قادر - میر قادر علی پیکیت
۴۴۳ قیصر - مرزا محمد خورشید قدر بہادر
۴۴۴ قیس - شیخ کاظم علی قدوائی
۴۴۵ قادر - مرزا سرفراز علی
۴۴۶ قمر - محمد جعفر علی خاں بہادر
۴۴۷ قلق - آفتاب الدولہ بہادر خواجہ
۴۴۸ قادر - شیخ قیام الدین اسد عرف محمد قائم
۴۴۹ قرار - میر محمد حسن
۴۵۰ قمر - قمر الدین
۴۵۱ قائل - سید علی جان
۴۵۲ قبول - کپتان مقبول الدولہ مرزا مہدی علی خاں
۴۵۳ قمر - مرزا باقر حسین
۴۵۴ قدسی - سید محمد اکبر عرف شاہ محمد خاں
۴۵۵ قدسی - سید محمد رضا مرحوم
۴۵۶ قاصر - مرزا ببر علی بیگ
۴۵۷ قسمت - نواب شمس الدولہ
۴۵۸ قدرت - شاہ قدرت اللہ
۴۵۹ قمر - افتخار الدولہ مرزا حاجی
۴۶۰ قاسم - حکیم قدرت اللہ
۴۶۱ قائم - شیخ قیام الدین
۴۶۲ قیس - نواب ہادی علی خاں
۴۶۳ کوثر - مرزا مہدی کیمدان
۴۶۴ کاشف - شیخ کاشف علی
۴۶۵ کامل - شیخ جمال الدین
۴۶۶ کامل - مولوی محمد مرشد
۴۶۷ کامل - شیخ احمد علی
۴۶۸ کیواں - مرزا علی حسین
۴۶۹ کلیم - میر محمد حسین
۴۷۰ کیف - شیخ فضل احمد
۴۷۱ کاشف - شیخ محمد حسین خاں
۴۷۲ گویا - شیخ ولایت علی
۴۷۳ گویا - حسام الدولہ فقیر محمد خاں مرحوم
۴۷۴ گریاں - سید محمد حسین
۴۷۵ گرداب - رام چرن
۴۷۶ گرم - مرزا حیدر علی مرحوم
۴۷۷ گہر - خورشید علی خاں بہادر
۴۷۸ گوہر - احمد علی خاں
۴۷۹ نکتہ - محمد بشیر خاں
۴۸۰ لطافت - سید حسن
۴۸۱ مسیحا - حکیم محمد علی خاں
۴۸۲ ملال - محمد رضا خاں
۴۸۳ مہجور - نواب اقبال الدولہ عنایت حسین خاں
۴۸۴ محسن - سید محسن علی مولف تذکرہ
۴۸۵ میر - سید اسمعیل حسین
۴۸۶ معروف - نواب الٰہی بخش خاں
۴۸۷ میر - میر تقی
۴۸۸ محب - شیخ ولی اللہ
۴۸۹ مہر - عبداللہ خاں
۴۹۰ مونس - میر نواب
۴۹۱ موزوں - تخلص شاہزادہ مرزا قادر بخش
۴۹۲ ماہر - محمد امیر عرف یوسف حسین

۴۹۳ مشتاق - مشتاق حسین
۴۹۴ محتشم - سید محتشم علی
۴۹۵ مصحفی - غلام ہمدانی
۴۹۶ مئیلا - مراد علی خاں
۴۹۷ موزوں - میر نواب
۴۹۸ مائل - لالتا پرشاد
۴۹۹ مسکین - سید عبدالواحد خاں
۵۰۰ منت - میر قمر الدین
۵۰۱ مہر - نواب منصور خاں
۵۰۲ موج - میر کاظم حسین مرحوم
۵۰۳ موجد - شیخ قادر علی
۵۰۴ مریخ - جانکی پرشاد
۵۰۵ مہر - مرزا حاتم علی بیگ
۵۰۶ محبت - نواب محبت خاں
۵۰۷ مراد - مراد شاہ
۵۰۸ محزون - میر ناصر خاں
۵۰۹ منتظر - نور السلام
۵۱۰ مشک - نواب محمد حسن مرحوم
۵۱۱ مضطرب - مرزا علی اکبر بیگ
۵۱۲ مہر - سید آغا علیخاں امین الدولہ
۵۱۳ مصیب - حاجی شیخ غلام قطب الدین
۵۱۴ مجنوں - میر حمایت علی مرحوم
۵۱۵ مشتاق - عبدالغنی خاں مخاطب مشتاق علی خاں
۵۱۶ موزوں - میر فرزند علی مرحوم
۵۱۷ منظور - بابو خاں دستار بند
۵۱۸ معروف - نواب احمد بخش خاں
۵۱۹ مسیح - سید ہاشم علی
۵۲۰ مقبول - منشی چیکہ رائے
۵۲۱ مصدر - حکیم میر ماشاء اللہ خاں
۵۲۲ مشتاق - میر سالار بخش
۵۲۳ مسرور - شیخ پیر بخش
۵۲۴ مبارک - سید مبارک علی
۵۲۵ مظہر - مرزا جان جاناں شہید
۵۲۶ مجذوب - مرزا غلام حیدر
۵۲۷ مروت - پنڈت باس کرن
۵۲۸ محو - شیخ فیض الدین
۵۲۹ مسلم - میر فرزند علی
۵۳۰ مخمور - محمد جعفر مغفور
۵۳۱ مغموم - لالہ رام جس
۵۳۲ مضمون - شیخ شرف الدین حسین مرحوم
۵۳۳ مسرت - شیخ وزیر علی مرحوم
۵۳۴ منشی - عجائب رام
۵۳۵ محرور - ہادی حسن
۵۳۶ مرزا - مرزا علی رضا
۵۳۷ مجنوں - سید انعام حسین
۵۳۸ معروف - نواب خاں بہادر خاں
۵۳۹ ممنون - میر نظام الدین
۵۴۰ مضطر - نواب مرزا مظفر خاں
۵۴۱ میر - مرزا محمد ہمایوں قدر بہادر
۵۴۲ مخلص - میر مہدی حسن
۵۴۳ مہجور - حکیم شیخ محمد بخش
۵۴۴ معجز - منشی محمد رضا
۵۴۵ مفتوں - سید ہادی علی
۵۴۶ محبوب - نواب محل صاحبہ
۵۴۷ مرزا - مرزا جہانگیر بیگ
۵۴۸ مشفق - مرزا احمد بیگ
۵۴۹ مشکل - شیخ امین الدین
۵۵۰ مفتوں - مسٹر گیپن صاحب
۵۵۱ مظلوم - مظلوم شاہ
۵۵۲ منشی - مرزا محمد ستیا بیگ
۵۵۳ موجی - موجی رام
۵۵۴ محب - شیخ ولی اللہ
۵۵۵ مقدور - میر محمد ابراہیم
۵۵۶ مذنب - مرزا محمد حسن عرف چھوٹی مرزا
۵۵۷ نادر - ڈپٹی کلب حسین خاں
۵۵۸ نسیم - اصغر علی خاں دہلوی
۵۵۹ نوا - ظہور الرحمٰن مرحوم
۵۶۰ ناصر - سعادت حسین
۵۶۱ نصیر - مولوی میر ناصر علی
۵۶۲ نادر - بادشاہی احمدی
۵۶۳ نازش - مولوی الٰہی بخش
۵۶۴ ناصر - میر ناصر علی
۵۶۵ ناسخ - شیخ امام بخش
۵۶۶ نقی - نقی علیخاں عرف پیارا صاحب
۵۶۷ ندیم - میر محمد شفیع
۵۶۸ نالاں - میر محمد وارث علی
۵۶۹ نظام - غازالدین خاں مرحوم
۵۷۰ نامی - میر آغا حسن عرف میرن صاحب
۵۷۱ نواب - سید نظر الدین
۵۷۲ نعیم - نعیم اللہ خاں دہلوی
۵۷۳ نور - میر وزیر نور
۵۷۴ نوازش - نوازش حسین خاں
۵۷۵ نظامی - شیخ نظام الدین
۵۷۶ نظیر - گنپت رائے دہلوی
۵۷۷ نجد - مرزا محمد عباس
۵۷۸ نسبت - احمد علی مرحوم
۵۷۹ نظیر - شاگرد سودا ساکن بنارس

۵۸۰	نزاکت ۔ رجو طوایف	۵۹۸	نثار ۔ شیخ محمد امان	۶۱۶	واقف ۔ شاہ واقف
۵۸۱	نظر ۔ مرزا علی مرحوم	۵۹۹	نثار ۔ حکیم میر محمد پناہ	۶۱۷	واجد ۔ واجد علیخاں
۵۸۲	نظیر ۔ میر ولی محمد مرحوم	۶۰۰	نواب ۔ بیگم صاحبہ زوجہ آصف الدولہ	۶۱۸	وصل ۔ میر احمد علی
۵۸۳	نظیر ۔ محمد نصیر الدین	۶۰۱	نجیب ۔ میر بہادر علی مرحوم	۶۱۹	وارث ۔ حاجی شاہ محمد وارث
۵۸۴	نالاں ۔ مرزا محمد خاں	۶۰۲	نگہت ۔ نثار علی بیگ	۶۲۰	وفا ۔ راجہ نول رائے ۔
۵۸۵	نیر ۔ مرزا حسن عسکری	۶۰۳	نسیم ۔ پنڈت برج ناتھ	۶۲۱	ہدایت ۔ ہدایت علی
۵۸۶	نجابت ۔ سید کعب علی	۶۰۴	نحیف ۔ سید برکت علی	۶۲۲	ہجر ۔ مرزا محمد اصغر حسین
۵۸۷	ناظم ۔ پنڈت شیو پرشاد	۶۰۵	ناصر ۔ سید ابو محمد	۶۲۳	ہمدم ۔ میر محفوظ علی مرحوم
۵۸۸	ناطق ۔ شیخ احمد شاہ	۶۰۶	وحشت ۔ مرزا باقر علیخاں مرحوم	۶۲۴	ہلال ۔ امیر علی خاں
۵۸۹	نثار ۔ میر افضل علی	۶۰۷	ولی ۔ علی محمد خاں	۶۲۵	ہوس ۔ نواب مرزا تقی خاں
۵۹۰	نظم ۔ میر ناظم علی	۶۰۸	وزیر ۔ منشی سرفراز علیخاں	۶۲۶	ہنر ۔ وارث علیخاں نواب ناظر
۵۹۱	نعمت ۔ حکیم عبد الحق مرحوم	۶۰۹	وحید ۔ حکیم وحید اللہ خاں	۶۲۷	ہوس ۔ نواب مرزا محمد تقی
۵۹۲	نور ۔ حکیم میر نادر حسین	۶۱۰	واصف ۔ مولوی احمد حسن	۶۲۸	یوسف ۔ مرزا یوسف بیگ
۵۹۳	نجم ۔ نجم الدولہ محمد رضا خاں	۶۱۱	وارفتہ ۔ نواب شیر علیخاں	۶۲۹	یقین ۔ سید محمد حسین
۵۹۴	نشتر ۔ میر امداد حسین	۶۱۲	وزیر ۔ شیخ وزیر علی	۶۳۰	یوسف ۔ نواب سید احمد علیخاں
۵۹۵	نزار ۔ سید قاسم علی	۶۱۳	وصف ۔ میر محمود علی	۶۳۱	یکرنگ ۔ مصطفٰے قلی خاں
۵۹۶	نازش ۔ مرزا علی بیگ	۶۱۴	وحشت ۔ سید ابو الحسن دہلوی	۶۳۲	یقین ۔ انعام اللہ خاں
۵۹۷	نکہت ۔ حافظ غلام احمد	۶۱۵	وجیہہ ۔ وجیہہ الدین	۶۳۳	یاور ۔ شیخ امداد علی ۔

"یادگارِ شعرا"

مصنف | ڈاکٹر اسپرنگر - مشہور یورپین مستشرق جو ۱۸۴۸ء میں ایکسٹرا ریزیڈنٹ کی حیثیت سے لکھنؤ پہنچے اور شاہ اودھ کے کتب خانوں کی فہرست مرتب کرنے پر مامور ہوئے۔ دو سال مقیم رہ کر جنوری ۱۸۵۰ء میں واپس چلے گئے۔ اس عرصے میں تقریباً دس ہزار کتابیں ان کی نظر سے گذریں۔ جن کی فہرست انھوں نے دہلی کالج کے ایک طالب علم علی اکبر پانی پتی کی مدد سے مرتب کی۔

عہدِ تصنیف و طباعت | ڈاکٹر اسپرنگر نے ۱۸۵۲ء میں جو طویل فہرست مرتب کی تھی اس کی صرف جلد اول ۱۸۵۴ء میں زبانِ انگریزی شائع ہوئی۔ اس کا پہلا باب اردو شعراء کے تذکروں اور شاعروں کے ذکر پر مشتمل تھا۔ جسے طفیل احمد نے یادگارِ شعرا کے نام سے اردو میں ترجمہ کر دیا۔ اس ترجمہ کو ۱۹۲۳ء میں ہندوستانی اکیڈمی صوبہ متحدہ الٰہ آباد نے مسعود حسن رضوی کی تقریظ کے ساتھ شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | اصل تذکرہ انگریزی زبان میں تھا جسے اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ اس میں جن شعراء کا ذکر آیا ہے وہ مندرجہ ذیل تذکروں سے ماخوذ ہیں :-

(۱) نکات الشعرا — میر تقی میر
(۲) تذکرہ ریختہ گویاں — شیخ علی حسینی گردیزی
(۳) مخزن نکات — قائم چاندپوری
(۴) گلزارِ ابراہیم — علی ابراہیم خاں خلیل
(۵) تذکرۂ شورش — سید غلام حسین شورش
(۶) تذکرۂ ہندی — غلام ہمدانی مصحفی
(۷) تذکرۂ عشقی — عشقی پٹنوی
(۸) گلشنِ ہند — مرزا لطف
(۹) عیار الشعراء — خوب چند ذکاء دہلوی
(۱۰) عمدہ منتخبہ — اعظم الدولہ محمد خاں سرور
(۱۱) مجموعۂ نغز — قدرت اللہ قاسم
(۱۲) طبقات سخن — غلام محی الدین قریشی مبتلا عشق میرٹھی

(۱۳) دیوانِ جہاں — بینی نرائن
(۱۴) گلدستۂ نشاط — منو لال
(۱۵) گلشن بے خار — مصطفےٰ خاں شیفتہ
(۱۶) گلستانِ بے خزاں — قطب الدین باطن
(۱۷) انتخاب دواوین شعراء — مولوی امام بخش صہبائی
(۱۸) گلدستۂ نازنیناں — مولوی کریم الدین
(۱۹) تذکرہ شعرائے ہند — مولوی کریم الدین اور فیلن
(۲۰) چمن بے نظیر — محمد ابراہیم[1]

اسپرنگر نے ان تذکروں کی تفصیل کے ساتھ ان تمام شاعروں کا فرداً فرداً ذکر کیا ہے جن کا ذکر ان تذکروں میں آیا ہے ہر شاعر کے حالات کے ساتھ ان تذکروں کے حوالے بھی دیدیئے گئے ہیں جن سے یہ حالات ماخوذ ہیں۔ ماخذات میں ان بیس کتابوں میں سے صرف چودہ کے حوالے ملتے ہیں۔

(۱) دیوانِ جہاں
(۲) گلدستۂ نشاط
(۳) انتخاب دواوین شعرا
(۴) چمن بے نظیر
(۵) گلدستۂ نازنیناں
(۶) تذکرہ شعرائے ہند

کا حوالہ کسی شاعر کے سلسلے میں نہیں دیا گیا۔ غالباً اسپرنگر کو ان تذکروں سے براہِ راست کوئی مدد نہیں ملی۔ لیکن اسپرنگر نے فرانسیسی مستشرق گارساں دتاسی کے تذکرے سے ضرور مدد لی ہے۔ اس میں ۱۸۵۴ء تک کے پندرہ سو سے زائد شاعروں کا ذکر ہے لیکن حالات بہت مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف ایک دو سطریں ہیں اور بعض جگہ صرف نام اور تخلص پر اکتفا کیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آبرو	شیخ نجم الدین علی خاں	۵	آرام	لکھمن لال	۹	آزاد	میر فقیر اللہ
۲	آتش	مرزا غلام حسین	۶	آرام	خیر اللہ ساکن سرہند	۱۰	آزاد	خواجہ زین العابدین
۳	آسی	سید برہان الدین	۷	آرزو	سراج الدین علی خاں	۱۱	آزاد	میر مظفر علی
۴	آرام	پریم ناتھ کھتری	۸	آزاد	محمد فاضل	۱۲	آزاد	شیخ امیر الدین ساکن بر[illegible]

[1] گلدستۂ نشاط اور چمن بے نظیر تذکرے نہیں بلکہ منتخب اشعار کے مجموعے ہیں۔

۱۳	آزاد	رام سنگھ	۴۲	احسان	میر شمس الدین	۷۱	اسد	اسد اللہ خاں
۱۴	آزاد	مولوی صدر الدین	۴۳	احسن	میر غلام علی ساکن حیدرآباد	۷۲	اسد	کیرت سنگھ
۱۵	آسی	.	۴۴	احسن	احسن اللہ	۷۳	اسد	میر امانی
۱۶	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۴۵	احسن	میرزا احسن علی	۷۴	اسد	میر اسد علی
۱۷	آشفتہ	حکیم مرزا رضا علی خاں	۴۶	احسن	محمد مولیٰ	۷۵	اسعد	مرزا اسعد بخت
۱۸	آشفتہ	سید صفدر علی ساکن دہلی	۴۷	احسن	احسن اللہ خاں	۷۶	اسفان	
۱۹	آشنا	میر زین العابدین	۴۸	احقر	مرزا جواد علی قزلباش	۷۷	اسلام	شیخ الاسلام
۲۰	آشنا	مرزا جگن	۴۹	احمد		۷۸	اسیر	بلتصیر
۲۱	آشنا	مہا سنگھ	۵۰	احمد	سید غلام محی الدین	۷۹	اسیر	
۲۲	آشوب	میر امداد علی خاں	۵۱	احمد	سید احمد علی ساکن سرادہ	۸۰	اسیر	میر گلزار علی
۲۳	آصف	آصف الدولہ	۵۲	احمد	مرزا احمد بیگ	۸۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۲۴	آغا	مرزا آغا ساکن لکھنؤ	۵۳	احمد	حافظ شیخ غلام احمد اخوند	۸۲	اشرف	
۲۵	آغا	منشی لچھمی نرائن	۵۴	احمد	صمصام اللہ	۸۳		محمد اشرف
۲۶	آفاق	میر فرید الدین	۵۵	احمد	شیخ احمد یار	۸۴	اشرف	محمد اشرف
۲۷	آفتاب	شہنشاہ شاہ عالم ثانی	۵۶	احمد	مرزا احمد علی خاں	۸۵	اشرف	حافظ غلام اشرف
۲۸	آفریں	شیخ قلندر بخش ساکن سانبھر	۵۷	احمد	غلام احمد علی	۸۶	اشفاق	شیخ سرفراز علی
۲۹	آگاہ	محمد صالح	۵۸	احمد	شاہ	۸۷	اشک	
۳۰	آگاہ	نور خاں	۵۹	احمد	شاہ بہادر	۸۸	اشکی	میر وارث علی
۳۱	آگاہ	میر حسن علی	۶۰	احمد علی	(شیخ)	۸۹	اشکی	مرزا محی الدین
۳۲	آوارہ	میر محمد قاسم	۶۱	احمدی	شیخ احمد وارث	۹۰	اصغر	میر امجد علی ساکن آگرہ
۳۳	آہ	میر مہدی	۶۲	احمدی	نظام الدین	۹۱	اصغر	میر اصغر علی ساکن مارہرہ
۳۴	ابجدی		۶۳	اختر	میر اکبر علی ساکن سرہند	۹۲	اصغری	محمد ظہیر الدین
۳۵	ابوالحسن		۶۴	اخگر	لالہ بھیک چند	۹۳	اظہار	حسین علی خاں
۳۶	اتفاق		۶۵	آداب	غلام محی الدین ساکن حیدرآباد	۹۴	اظہر	سید محمد میر
۳۷	اثل	میر عبدالجلیل	۶۶	ادہم	عبدالعلی	۹۵	اظہر	غلام محی الدین
۳۸	اثیم	محمد علی	۶۷	ارشاد	انور علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر ساکن دہلی
۳۹	اجمل	نصیر الدین محمد	۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	اظہر	میر غلام علی ساکن دہلی
۴۰	احسان	حافظ عبدالرحمٰن	۶۹	ارمان	نواب مجاہد جنگ ساکن حیدرآباد	۹۸	اعظم	شاہ محمد اعظم ساکن سندیلہ
۴۱	احسان		۷۰	استاد	شیخ محمد بخش	۹۹	اعظم	محمد اعظم

۱۰۰	اعظم	اعظم خاں	۱۲۹	امانی	میر امانی ساکن دہلی	۱۵۸	اوج	عبداللہ ساکن سردھنہ
۱۰۱	اعظم	میر اعظم علی	۱۳۰	امجد	مولوی محمد امجد	۱۵۹	اولیٰ	میر اولاد علی
۱۰۲	اعظم	مرزا اعلی بیگ	۱۳۱	امید	مرزا محمد رضا	۱۶۰	اولیا	میر اولیا
۱۰۳	اعظم	اعظم علی	۱۳۲	امید		۱۶۱	اویسی	غلام محی الدین
۱۰۴	اعظم	منشی اعظم علی	۱۳۳	امید	امیر علی	۱۶۲	بابر	
۱۰۵	افسر	غلام افسر	۱۳۴	امیر	نواب محمد یار خاں	۱۶۳	بابر علی	بابر علی شاہ
۱۰۶	افسر		۱۳۵	امیر	امین الدولہ	۱۶۴	باقر	میر باقر علی
۱۰۷	افسردہ	مرزا پناہ علی بیگ	۱۳۶	امیر	امیر الدولہ نوازش خاں	۱۶۵	بالا	رحم رسول
۱۰۸	افسوس	میر شیر علی	۱۳۷	امیر	شیخ امیر الدین ساکن نرول	۱۶۶	بحر	
۱۰۹	افسوس	مرزا غفور بیگ ساکن دہلی	۱۳۸	امیر	امیر علی	۱۶۷	بخشی	حسین بخش ساکن آگرہ
۱۱۰	افصح	شاہ فصیح	۱۳۹	امیر	امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۸	برشتہ	میاں شرف
۱۱۱	افصح	آغا حیدر علی	۱۴۰	امیر	شیخ امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۹	برق	قاضی محمد نجم الدین
۱۱۲	افضل	محمد افضل ساکن جھنجھانہ	۱۴۱	امیر	شیخ امیر بخش	۱۷۰	برق	مرزا خدا بخش بہادر
۱۱۳	افغاں	امام علی خاں	۱۴۲	امین	میر محمد امین ساکن دہلی	۱۷۱	برق	بھگوان دت ساکن لکھنؤ
۱۱۴	افگار	میر جیون	۱۴۳	امین	میر محمد امین ساکن بنارس	۱۷۲	برق	میاں شاہ جیو
۱۱۵	اکبر	شاہ بچھویا میاں	۱۴۴	امین	خواجہ امین الدین ساکن پٹنہ	۱۷۳	برکت	سید برکت علی خاں
۱۱۶	اکبر	مکرم الدولہ	۱۴۵	امین	مرزا محمد اسمٰعیل ساکن دہلی	۱۷۴	برکت	برکت اللہ خاں
۱۱۷	اکبر	اکبر خاں	۱۴۶	امین	امین الدین خاں	۱۷۵	بیزار	حسین بخش
۱۱۸	اکرم	خواجہ اکبر ساکن دہلی	۱۴۷	انتظار	علی قلی خاں	۱۷۶	بسمل	سید جبار علی ساکن خیار
۱۱۹	الفت		۱۴۸	انجام	نواب عمدۃ الملک امیر خاں	۱۷۷	بسمل	
۱۲۰	الفت	محمد الفت	۱۴۹	اندوہ	مرزا غفور بیگ	۱۷۸	بسمل	مرزا بچھو بیگ
۱۲۱	الفت	رائے منگل سین	۱۵۰	انسان	اللہ یار خاں	۱۷۹	بسمل	سید حیدر بن ہلال
۱۲۲	الم	صاحب میر	۱۵۱	انشا	انشاء اللہ خاں	۱۸۰	بسمل	گدا علی بیگ
۱۲۳	الم	محمد علی	۱۵۲	انصاف	عبدالرحمن خاں	۱۸۱	بسمل	حافظ حفیظ اللہ
۱۲۴	الہام	شیخ شرف الدین	۱۵۳	انوار	محمد مولیٰ ساکن دہلی	۱۸۲	بسمل	مولوی محمدی معروف
۱۲۵	الہام	فضائل بیگ	۱۵۴	انور	غلام علی ساکن کالپی	۱۸۳	بسیط	لالہ انند سروپ
۱۲۶	امامی	خواجہ امام بخش ساکن دہلی	۱۵۵	انور	آفتاب رائے	۱۸۴	بشیر	میر بشارت علی
۱۲۷	امامی	روشن بیگ دہلی	۱۵۶	انور	ولی محمد خاں	۱۸۵	بشیر	سید محمد علی
۱۲۸	امانت	امانت رائے	۱۵۷	اوباش	شیخ امیر الزماں	۱۸۶	بقا	شیخ محمد بقاء اللہ خاں

۱۸۷	بلیغ مولوی حاجی قدرت اللہ	۲۱۶	بیجھر	۲۴۵	تاثیر میر صندوق
۱۸۸	بیادر	۲۱۷	بیخواب	۲۴۶	تارک زاہد بیگ ساکن دہلی
۱۸۹	بہادر راجہ بینی بہادر	۲۱۸	بیخود نرائن داس مہاجن	۲۴۷	تاناشاہ ابوالحسن
۱۹۰	بہادر راجہ رام پنڈت	۲۱۹	بیدار منشی لبھاون لال	۲۴۸	تائب حافظ عبداللہ
۱۹۱	بہادر بہادر سنگھ	۲۲۰	بیدار میاں	۲۴۹	تائب مہتاب رائے
۱۹۲	بہادر علی (میر) ساکن دہلی	۲۲۱	بیدار غلام حیدر	۲۵۰	تپش میر مدد علی
۱۹۳	بہادر ٹیک چند ساکن دہلی	۲۲۲	بیدل مرزا عبدالقادر	۲۵۱	تپش محمد اسمٰعیل معروف
۱۹۴	بہجت مولوی عبدالمجید	۲۲۳	بیدل خواجہ غلام حسین	۲۵۲	تجرد میر عبداللہ
۱۹۵	بجید میر میران	۲۲۴	بیرنگ دلاور خاں	۲۵۳	تجلی شاہ تجلی
۱۹۶	بیان خواجہ احسن اللہ	۲۲۵	بیقرار خواجہ کاظم	۲۵۴	تجلیؔ میاں حاجی
۱۹۷	بیباک میر نجف علی	۲۲۶	بیقید سید فضائل علی خاں	۲۵۵	تجمل
۱۹۸	بیتاب محمد اسمٰعیل	۲۲۷	بیکس مرزا محمد	۲۵۶	تجمل میر اعظم
۱۹۹	بیتاب شاہ محمد علیم	۲۲۸	بیکس میر امام بخش	۲۵۷	تحسین منشی حسین عطا خاں
۲۰۰	بیتاب میر محمد علی	۲۲۹	بیکل سید عبدالوہاب	۲۵۸	تحسین میاں غلام مصطفیٰ
۲۰۱	بیتاب محمد علیم	۲۳۰	بیمار	۲۵۹	تحسین میر محمد حسین خاں
۲۰۲	بیتاب میر مدن ساکن دہلی	۲۳۱	بینوا	۲۶۰	تحیر
۲۰۳	بیتاب شیخ خیر الدین ساکن آگرہ	۲۳۲	بینوا مقبول شاہ ساکن دہلی	۲۶۱	تراب مولوی تراب علی
۲۰۴	بیتاب سید کلب علی	۲۳۳	بیہوش شیخ دیدار بخش،	۲۶۲	ترساں میر بہادر علی
۲۰۵	بیتاب خداوردی خاں	۲۳۴	بیہوش میر عبدالرشید	۲۶۳	ترقی میرزا محمد تقی
۲۰۶	بیتاب عباس علی خاں	۲۳۵	پاکباز سید صلاح الدین	۲۶۴	تسکین گنگا داس
۲۰۷	بیتاب شیخ ولی اللہ	۲۳۶	پذیر سید نثار علی	۲۶۵	تسکین میر حسین
۲۰۸	بیتاب مرزا کلو بہادر	۲۳۷	پروانہ راجہ جسونت سنگھ	۲۶۶	تسکین میر سعادت علی
۲۰۹	بیتاب سیوک رام	۲۳۸	پرواز محمد بیگ ساکن حیدرآباد	۲۶۷	تسلیؔ لالہ ٹیکا رام
۲۱۰	بیتاب بہادر سنگھ ساکن بریلی	۲۳۹	پروانہ سید پروانہ علی شاہ	۲۶۸	تسلیؔ میر شجاعت علی
۲۱۱	بیتاب سنتوکھ رائے	۲۴۰	پریم ناتھ رائے کھتری	۲۶۹	تسلیم محمد کبیر خاں
۲۱۲	بیجان شیو سنگھ کھتری	۲۴۱	پیچھا (شاہ)	۲۷۰	تصور سید احسان اللہ
۲۱۳	بیجان زور آور خاں	۲۴۲	پیام شرف الدین علی خاں	۲۷۱	تصور سید رجب علی
۲۱۴	بیجان عزیز خاں	۲۴۳	تاب مہتاب رائے	۲۷۲	تصویر
۲۱۵	بیجبر محمد بیگ	۲۴۴	تاباں میر عبدالحی ساکن دہلی	۲۷۳	تصویر شاہ جواد علی

۲۷۴	نقشق	میر سید محمد ساکن دہلی
۲۷۵	تقی	سید محمد تقی
۲۷۶	تمکین	بختاور پنڈت
۲۷۷	تمکین	صلاح الدین ساکن دہلی
۲۷۸	تمکین	محمد یوسف
۲۷۹	تمکین	میر نثا علی
۲۸۰	تمنا	عباس قلی خان
۲۸۱	تمنا	میر اسد علی خان
۲۸۲	تمنا	میرزا مغل خان
۲۸۳	تمنا	خواجہ محمد علی
۲۸۴	تمنا	محمد اسحاق خان
۲۸۵	تنہا	شیخ عوض علی خان
۲۸۶	تنہا	محمد عیسٰی
۲۸۷	تنہا	سید کفایت علی
۲۸۸	تنہا	سعد اللہ خان
۲۸۹	تعفیری	شاہ امام بخش
۲۹۰	ثابت	
۲۹۱	ثابت	اصالت خان
۲۹۲	ثابت	میرزا معز الدین بہادر
۲۹۳	ثابت	شجاعت اللہ خان
۲۹۴	ثاقب	میر غالب الدین
۲۹۵	ثاقب	سید شمس الدین
۲۹۶	ثاقب	شہاب الدین
۲۹۷	ثروت	سید درویش علی
۲۹۸	ثروت	مفتی مخدوم
۲۹۹	ثروت	میرزا محمد صادق
۳۰۰	ثریا شاہ	
۳۰۱	ثنا	میر شمس الدین
۳۰۲	ثنا	ثناء الدین خاں

۳۰۳	جام	کنور سین
۳۰۴	جان	
۳۰۵	جان	جان علی شاہ
۳۰۶	جان	جان عالم خان
۳۰۷	جانی	بیگم جان
۳۰۸	جذب	سید عزت اللہ خان
۳۰۹	جذب	میر مظہر علی
۳۱۰	جراح	غلام ناصر
۳۱۱	جرات	قلندر بخش
۳۱۲	جرات	مرزا مغل
۳۱۳	جرات	میر محمد رضا
۳۱۴	جرات	میر مستقیم
۳۱۵	جرات	میر شیر علی
۳۱۶	جعفر	جعفر علی خاں
۳۱۷	جعفر یا جعفری۔ مرزا جعفر	
۳۱۸	جعفر	میر جعفر زٹلی
۳۱۹	جعفری	
۳۲۰	جعفری	میر باقر علی
۳۲۱	جگن (میاں)	
۳۲۲	جلال	
۳۲۳	جلال	میرزا بندہ علی
۳۲۴	جلال	جمال الدین حسین
۳۲۵	جلال الدین	
۳۲۶	جمال	میر جمال الدین حسین
۳۲۷	جمال	جمال علی
۳۲۸	جنوں	میر فضل علی
۳۲۹	جنون	شیخ غلام مرتضٰی
۳۳۰	جنون	نواب مہدی خاں
۳۳۱	جنون	محمد نظر الاسلام

۳۳۲	جنون	محمد جیون
۳۳۳	جنون	میرزا نجف علی خان
۳۳۴	جوان	کاظم علی
۳۳۵	جوان	شیخ محب اللہ
۳۳۶	جوان	میرزا نعیم بیگ
۳۳۷	جواہر سنگھ	
۳۳۸	جودت	رائے سری دیا رام
۳۳۹	جوش	شیخ نیاز احمد
۳۴۰	جوش	رحیم اللہ
۳۴۱	جوشش	محمد عابد
۳۴۲	جوشش	شیخ محمد روشن
۳۴۳	جولان	میر حسین
۳۴۴	جولان	میر رمضان علی
۳۴۵	جوہر	میاں مکھو
۳۴۶	جوہر	مرزا احمد علی
۳۴۷	جوہر	دلیوالی سنگھ
۳۴۸	جوہری	مولوی آیت اللہ
۳۴۹	جوہری	اندر جیت
۳۵۰	جہاں دار	میر جواں بخت جہاں دار شاہ
۳۵۱	جہانگیر	میرزا جہانگیر
۳۵۲	جیمن	لالہ جیمن ناتھ
۳۵۳	جینا	نواب جینا بیگم
۳۵۴	چمپا	
۳۵۵	چندا	ماہ لقا
۳۵۶	چوگان	بہادر علی خاں
۳۵۷	چوگان	
۳۵۸	حاتم	محمد حاتم
۳۵۹	حاتم	سید حاتم علی خاں
۳۶۰	حافظ	حافظ خیر اللہ

۳۶۱	حافظ	حافظ محمد اشرف	۳۹۰	حسینی	حکیم میر حسین	۴۱۹	حیران	میر ممنون
۳۶۲	حالی	میر محب علی	۳۹۱	حشمت	مرزا فخر الدین	۴۲۰	حیرت	اجودھیا پرشاد کشمیری
۳۶۳	حامد		۳۹۲	حشمت	میر محمد علی	۴۲۱	حیرت	غلام فخر الدین
۳۶۴	حب	میر احمد علی	۳۹۳	حشمت	سید محتشم علی خاں	۴۲۲	حیرت	خواجہ گلشن
۳۶۵	حبیب		۳۹۴	حضور	لالہ بالکمند	۴۲۳	حیرت	مراد علی
۳۶۶	حبیب		۳۹۵	حضور	شیخ غلام یحییٰ	۴۲۴	حیرت	شیخ رحم علی
۳۶۷	سید حبیب حسین		۳۹۶	حفیظ	حفیظ	۴۲۵	حیرت	میر سیدن
۳۶۸	حجام	عنایت اللہ	۳۹۷	حفیظ	حافظ محمد حفیظ کشمیری	۴۲۶	حیف	میر چراغ علی
۳۶۹	حریف	خواجہ مکرم خاں	۳۹۸	حقیر	میر امام الدین	۴۲۷	حیف	موتی لال کایستھ
۳۷۰	حزین	میرزا خجستہ بخش بہادر	۳۹۹	حقیر	منشی نبی بخش	۴۲۸	خادم	
۳۷۱	حزین	میر محمد باقر	۴۰۰	حقیر	شو سہائے	۴۲۹	خادم	خادم علی
۳۷۲	حزین	میر بہادر علی	۴۰۱	حقیقت	میر شاہ حسین	۴۳۰	خادم	نواب خادم حسین خاں بہادر
۳۷۳	حسرت	میاں رسول بخش	۴۰۲	حکیم	محمد پناہ خان	۴۳۱	خادم	خادم حسین خان
۳۷۴	حسرت	ذوقی رام	۴۰۳	حکیم	محمد اشرف خان	۴۳۲	خاص	
۳۷۵	حسرت	میرزا جعفر علی	۴۰۴	حکیم	نہال الدین	۴۳۳	خاکسار	میر محمد یار
۳۷۶	حسرت	میر محمد حیات	۴۰۵	حمایت		۴۳۴	خاکی	غلام حیدر بیگ
۳۷۷	حسن	میر غلام حسن	۴۰۶	حیا	حافظ محمد حیات	۴۳۵	خالق	عبد الخالق
۳۷۸	حسن	حافظ عبد الحسن	۴۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین	۴۳۶	خالق	شیخ خالق بخش
۳۷۹	حسن	غلام حسین	۴۰۸	حیدر	غلام حیدر	۴۳۷	خالہ	عمدۃ النساء بیگم
۳۸۰	حسن	خواجہ حسن	۴۰۹	حیدر	میر حیدر علی	۴۳۸	خان	اشرف خان
۳۸۱	حسن	میر حسن	۴۱۰	حیدر	میر حیدر علی خان	۴۳۹	خان	محمدی خان پٹھان
۳۸۲	حسن	میر حسن شاہ	۴۱۱	حیدر بخش		۴۴۰	خدمت	فرصت علی
۳۸۳	حسن	میرزا محمد حسن	۴۱۲	حیدر	مرزا حیدر بیگ	۴۴۱	فرد	فخر الدین
۳۸۴	حسن	میر محمد حسن	۴۱۳	حیدر	میر حیدر شاہ	۴۴۲	خستہ	محمد عبد اللہ خاں
۳۸۵	حسیب		۴۱۴	حیدر	حسام الدین	۴۴۳	خستہ	غلام قطب بخش
۳۸۶	حسین	سید غلام حسین	۴۱۵	حیدری	شیخ غلام علی	۴۴۴	خسرو	(میر)
۳۸۷	حسینی	نواب غلام حسین	۴۱۶	حیدری	میر حیدر بخش	۴۴۵	خلق	میر احسن
۳۸۸	حسینی	علی (میر)	۴۱۷	حیران	حافظ لقاء اللہ خان	۴۴۶	خلق	رائے جادون رائے
۳۸۹	حسین	علی خاں	۴۱۸	حیران	میر حیدر علی	۴۴۷	خلیق	میر مستحسن

۴۴۸	خلیق	میرزا ظہیر علی	۴۷۷	دل	غلام مصطفےٰ خاں	۵۰۶	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۴۴۹	خلیق	کرامت اللہ خان	۴۷۸	دل	مولوی شمس الدین	۵۰۷	ذوق	منشی آسارام
۴۵۰	خلیل	سید ابراہیم علی	۴۷۹	دل	بینی پرشاد	۵۰۸	ذوقا	ذوقا شاہ درویش
۴۵۱	خنداں		۴۸۰	دل	مادھو رام	۵۰۹	ذوقی	شاہ
۴۵۲	خودغرض		۴۸۱	دل	آزاد خاں	۵۱۰	ذہین	میر محمد مستعد
۴۵۳	خورشید		۴۸۲	دل	زور آور خان	۵۱۱	راجا	میاں غلام محی الدین
۴۵۴	خوش		۴۸۳	دل خوش	کنور بہادر سنگھ	۵۱۲	راجا	
۴۵۵	خوشدل	گھاسی رام	۴۸۴	دل سوز	غلام خیراتی خاں	۵۱۳	راجہ	مہاراجہ بلونت سنگھ
۴۵۶	خوشدل	لالہ گوبند لال	۴۸۵	دلگیر	میر حمایت اللہ	۵۱۴	راجہ	راجہ بہادر
۴۵۷	خوشترس	حافظ غلام محمد	۴۸۶	دلمن بیگم	نواب بہو	۵۱۵	راسخ	شیخ غلام علی
۴۵۸	خوشنود		۴۸۷	دلیر	شاہ دلیر	۵۱۶	راسخ	خواجہ احمدی خاں
۴۵۹	خیال	برج ناتھ	۴۸۸	دلیر		۵۱۷	راسخ	ظفریاب خان
۴۶۰	خیال	غلام حسین خاں	۴۸۹	دوست	دوست محمد	۵۱۸	راسخ	طالب حسین
۴۶۱	دانا	میرزا والا بخت	۴۹۰	دوست	غلام محمد	۵۱۹	راغب	محمد جعفر خان
۴۶۲	داغ		۴۹۱	دیدار	علی شاہ	۵۲۰	راغب	مرزا اصبہان قلی بیگ
۴۶۳	داغ	میر مہدی	۴۹۲	دیوانہ	گردبخش رائے	۵۲۱	رافت	
۴۶۴	دانا	فضل علی	۴۹۳	دیوانہ	رائے سرب سنگھ	۵۲۲	رافت	میاں رؤف علی
۴۶۵	داؤد	میرزا داؤد بیگ	۴۹۴	دیوانہ	میرزا محمد علیخاں	۵۲۳	رافت	شیخ محمد رفیع
۴۶۶	دائم	دائم علی	۴۹۵	ذاکر	سید حسین دوست	۵۲۴	راقم	بندرابن
۴۶۷	درخشاں	منگو بیگ	۴۹۶	ذاکر	میرزا افضل علی	۵۲۵	راقم	خلیفہ غلام محمد
۴۶۸	درد	خواجہ محمد میر	۴۹۷	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۵۲۶	رائے	مرزا یعقوب بیگ
۴۶۹	درد	کرم اللہ خان	۴۹۸	ذرّہ	میرزا راجہ رام ناتھ	۵۲۷	رجب	رجب علی بیگ
۴۷۰	دردمند	کریم اللہ خان	۴۹۹	ذرہ	لالہ جنتی داس	۵۲۸	رحمان	
۴۷۱	دردمند	محمد فقیہ	۵۰۰	ذکا	ذکاء اللہ خان	۵۲۹	رحمت	رحمت اللہ خان
۴۷۲	درویش	شاہ علی	۵۰۱	ذکر		۵۳۰	رحیم	
۴۷۳	دریغ	میر زین العابدین	۵۰۲	ذکر	میر حسین	۵۳۱	رخشاں	محمد چاند
۴۷۴	دل	شیخ محمد عابد	۵۰۳	ذکی	محمد ذکی	۵۳۲	رخصت	میر قدرت اللہ
۴۷۵	دل	فتح محمد	۵۰۴	ذکی	جعفر علی خان	۵۳۳	رسا	مولوی علیم اللہ
۴۷۶	دل	نواب عماد الملک	۵۰۵	ذکی	شیخ مہدی علی	۵۳۴	رسا	مرزا الٰہی

۵۳۵	رسا	میرزا تقی
۵۲۶	رسائی	
۵۲۷	رستم	رستم علی خاں
۵۳۸	رسوا	آفتاب رائے
۵۲۹	رشکی	محمد حسن خاں
۵۴۰	رشید	
۵۴۱	رضا	مرزا رعلی رضا
۵۴۲	رضا	مرزا علی رضا بیگ
۵۴۳	رضا	شیخ علی رضا
۵۴۴	رضا	مولوی ضیاء الدین
۵۴۵	رضا	حمید الدین خان
۵۴۶	رضا	میر حسن
۵۴۷	رضا	حافظ محمد بخش
۵۴۸	رضا	میر محمد رضا
۵۴۹	رضا	محمد رضا
۵۵۰	رضا	حافظ محسن
۵۵۱	رضا	میر رضا علی
۵۵۲	رضا	میرزا تقی
۵۵۳	رضا	غلام محمد خان
۵۵۴	رضوان	غلام حسین
۵۵۵	رضی	سید رضی خاں
۵۵۶	رضی	مرزا رضی خاں
۵۵۷	رضی	نواب سیف الدولہ
۵۵۸	راعد	لالہ گنگا پرشاد کشمیری
۵۵۹	رغبت	میر ابو المعالی
۵۶۰	رفاقت	مرزا لکھمن رائے
۵۶۱	رفعت	محمد عیسٰی خان انصاری
۵۶۲	رفوگر	محمد عارف
۵۶۳	رفیع	رفیع الدین خاں

۵۶۴	رفیق	امین اللہ
۵۶۵	رفیق	مرزا اسد بیگ
۵۶۶	رقمت	مرزا قاسم علی
۵۶۷	رکن الدولہ حاذق الملک حکیم محمد یحیٰی خاں بہادر	
۵۶۸	رمز	میرزا محمد سلطان فتح الملک شاہ بہادر
۵۶۹	رنج	میر محمد نصیر
۵۷۰	رند	گنگا پرشاد کشمیری
۵۷۱	رند	رائے نھیم نرائن
۵۷۲	رند	مہربان خان
۵۷۳	رند	میر رشاہ، حمزہ علی
۵۷۴	رنگین	
۵۷۵	رنگین	مرزا امان بیگ
۵۷۶	رنگین	لالہ بلاس رائے
۵۷۷	رنگین	پودن لال کالیتھ
۵۷۸	رنگین	سعادت یار خاں
۵۷۹	روح الامین	
۵۸۰	روحی	
۵۸۱	روشن	خواجہ حسن علی
۵۸۲	روشن شاہ	روشن شاہ
۵۸۳	رونق	میر غلام حیدر
۵۸۴	زار	بہادر بیگ خاں
۵۸۵	زار	میر جیون کشمیری
۵۸۶	زار	میر مظہر علی
۵۸۷	زار	مغل بیگ
۵۸۸	زار	مرزا سنگین
۵۸۹	زاری	سوہن
۵۹۰	زمان	سید محمد زمان
۵۹۱	زندہ دل	
۵۹۲	زور	داؤد بیگ

۵۹۳	زور	داؤد بیگ
۵۹۴	زیرک	جے سنگھ رائے کالیتھ
۵۹۵	زینت	
۵۹۶	ساقی	میر حسین علی
۵۹۷	سالک	
۵۹۸	سامان	میر ناصر
۵۹۹	سامی	میرزا جان محمد بیگ
۶۰۰	سائل	سید اسد اللہ
۶۱	سائل	مرزا محمد یار بیگ
۶۲	سایہ	
۶۰۳	سلیم	
۶۰۴	سبحان	میر عبد السبحان
۶۰۵	سبقت	میرزا مغل
۶۰۶	سپاہی	میر امام بخش
۶۰۷	سپاہی	
۶۰۸	سپاہی	شاہ قلی خان
۶۰۹	ستار	عبد الستار
۶۱۰	سجاد	میر محمد سجاد
۶۱۱	سحر	میر محمد خلیل خاں
۶۱۲	سخن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری
۶۱۳	سخنور	لالہ دیوالی سنگھ
۶۱۴	سراج	میر سراج الدین
۶۱۵	سراج	سراج الدین علی
۶۱۶	سرسبز	میرزا زین العابدین خاں
۶۱۷	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری
۶۱۸	سرعت	
۶۱۹	سرور	اعظم الدولہ میر محمد خاں بہادر
۶۲۰	سرور	شیخ محمد امیر الدولہ
۶۲۱	سرور	مرزا رجب علی بیگ

۶۲۲	سرور	میر فیض علی
۶۲۳	سرور	حمایت اللہ خاں
۶۲۴	سعادت	میر سعادت علی
۶۲۵	سعدی	
۶۲۶	سعید	قاضی سعید الدین خاں
۶۲۷	سقر شاہ	
۶۲۸	سکندر	خلیفہ محمد علی
۶۲۹	سلام	نجم الدین علی خاں
۶۳۰	سلامت	سلامت علی
۶۳۱	سلامت	میر سلامت علی
۶۳۲	سلطان	میرزا محمد ایزد بخش بہادر
۶۳۳	سلطان	نواب نصر اللہ خاں بہادر
۶۳۴	سلطان	سلطان علی بیگ
۶۳۵	سلیم	غلام مصطفےٰ
۶۳۶	سلیم	سلیم اللہ خاں
۶۳۷	سلیم	میر محمد سلیم
۶۳۸	سلیمان	میر مراد علی
۶۳۹	سلیمان	
۶۴۰	سلیمان	سلیمان خاں
۶۴۱	سلیمان	شاہزادہ سلیمان شکوہ
۶۴۲	سنجر	شیخ محمد یعقوب علی
۶۴۳	سودا	مرزا رفیع الدین
۶۴۴	سوز	سید محمد میر
۶۴۵	سوزاں	نواب احمد علی خاں شمشیر جنگ
۶۴۶	سوزاں	شیخ شمس الدین
۶۴۷	سہراب	مرزا سہراب بیگ مغل
۶۴۸	سیادت	میر مجاہد الدین
۶۴۹	سید	میر غلام رسول
۶۵۰	سید	میر غالب علی خاں

۶۵۱	سید	میر امام الدین
۶۵۲	سید	میر قطب الدین
۶۵۳	سید	میر یادگار علی
۶۵۴	سیف	مرزا سیف علی
۶۵۵	شاد	میر احمد حسین
۶۵۶	شاد	میر احمد حسین
۶۵۷	شاد	رائے دیبی پرشاد
۶۵۸	شاد	مرزا الٰہی یار بیگ
۶۵۹	شاد	پرشادی رام
۶۶۰	شاد	منشی رام پرشاد کالیستھ
۶۶۱	شاد	سید تفضل حسین
۶۶۲	شاداب	لالہ خوشوقت رائے
۶۶۳	شاداب	لالہ بامن لال کالیستھ
۶۶۴	شاداں	میر حبیب علی
۶۶۵	شاعر	لالہ متھراداس
۶۶۶	شاعر	میر کمال الدین حسین
۶۶۷	شاغل	
۶۶۸	شائق	امیر الدین دہلوی
۶۶۹	شاکر	محمد شاکر
۶۷۰	شاکر	شاہ شاکر علی دہلوی
۶۷۱	شاکی	منشی جواہر سنگھ
۶۷۲	شاہ	شاہ سعد اللہ
۶۷۳	شاہ	شاہ علی خاں
۶۷۴	شاہی	شاہ قلی خاں
۶۷۵	شائق	میر بدر الدین حسن بریلوی
۶۷۶	شائق	پیر میاں
۶۷۷	شائق	محمد ہاشم
۶۷۸	شائق	میر حاجی دہلوی
۶۷۹	شائق	نذیر الدین بریلوی

۶۸۰	شائق	میر قمر علی
۶۸۱	شجاع	نواب شجاع قلی خاں
۶۸۲	شرافت	مرزا شرف علی لکھنوی
۶۸۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۶۸۴	شرر	میرزا جعفر
۶۸۵	شرر	میرزا صادق
۶۸۶	شرر	میرزا غیاث الدین
۶۸۷	شرف	
۶۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین
۶۸۹	شرف	مرزا شرف الدین حسین
۶۹۰	شرف	میر حسن
۶۹۱	شریف	میرزا شریف بیگ
۶۹۲	شریف	میرزا محمد شریف
۶۹۳	شریف	میرزا محمد شریف
۶۹۴	شعاع	شاہزادہ محمد اکبر
۶۹۵	شعلہ	امرناتھ کشمیری
۶۹۶	شعور	شعور احمد
۶۹۷	شعوری	
۶۹۸	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۶۹۹	شفا	حکیم یار علی خاں
۷۰۰	شفیع	میر محمد شفیع
۷۰۱	شفیق	مظہر علی خاں دہلوی
۷۰۲	شکر	محمد میرزا
۷۰۳	شکر	رادھا کشن کالیستھ
۷۰۴	شکوہ	محمد رضا
۷۰۵	شکوہ	سید شکوہ علی
۷۰۶	شکیبا	شیخ غلام حسین
۷۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۷۰۸	شگفتہ	مرزا شگفتہ بخت بہادر

۷۰۹	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۷۱۰	شمس	میر شمس الدین علی
۷۱۱	شمسو	ولی اللہ
۷۱۲	شوخ	جارج بنس
۷۱۳	شور	خواجہ عظیم خاں دہلوی
۷۱۴	شور	مرزا محمود بیگ دہلوی
۷۱۵	شورش	غلام احمد
۷۱۶	شورش	میر مہدی
۷۱۷	شورش	ناصر حسین
۷۱۸	شوق	الٰہی بخش
۷۱۹	شوق	بھوکی لال
۷۲۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر
۷۲۱	شوق	جواہر بیگ
۷۲۲	شوق	حسن علی
۷۲۳	شوق	روشن لال
۷۲۴	شوق	شیو گوپال
۷۲۵	شوق	حافظ غلام رسول
۷۲۶	شوق	فیض علی
۷۲۷	شوق	مولوی قدرت اللہ رامپوری
۷۲۸	شوق	محمد بخش
۷۲۹	شوکت	میرزا اعلیٰ لکھنوی
۷۳۰	شوکت	مولوی محمد منیف علی لکھنوی
۷۳۱	شہامت	شاہ شہامت علی
۷۳۲	شہرت	افتخار الدین خان
۷۳۳	شہرت	امیر بخش خاں
۷۳۴	شہرت	میرزا محمد دہلوی
۷۳۵	شہرت	ابن شاہ معصوم
۷۳۶	شہید	مولوی غلام حسین
۷۳۷	شہیدا	
۷۳۸	شہیدی	میر کرامت علی
۷۳۹	شیدا	مولوی امانت اللہ
۷۴۰	شیدا	میر فتح علی
۷۴۱	شیدا	نواب معین الدین خاں
۷۴۲	شیدا	
۷۴۳	شیر علی رامپوری	
۷۴۴	شیفتہ	سید اللہ بخش
۷۴۵	شیفتہ	احمد خاں
۷۴۶	شیفتہ	حافظ عبدالصمد
۷۴۷	شیفتہ	میر محمدی
۷۴۸	شیون	میر احسن
۷۴۹	صابر	میرزا صابر
۷۵۰	صابر شاہ	
۷۵۱	صائب	
۷۵۲	صاحب	امۃ الفاطمہ بیگم
۷۵۳	صاحب	
۷۵۴	صاحبقراں	
۷۵۵	صادق	میر جعفر خاں دہلوی
۷۵۶	صادق	میر صادق علی
۷۵۷	صادق	میر صادق علی خاں
۷۵۸	صادق	میر صادق علی شاہ
۷۵۹	صادق	شہزادہ میرزا احمد
۷۶۰	صافی	لالہ بدھ سین
۷۶۱	صافی	میر مظہر علی بہادر
۷۶۲	صالح	نظام الدین احمد بلگرامی
۷۶۳	صبا	
۷۶۴	صبا	میرزا راجہ شنکر ناتھ
۷۶۵	صبا	لالہ کانجی مل کایستھ
۷۶۶	صبائی	احمد آبادی
۷۶۷	صبر	میرزا غلام حسین بیگ
۷۶۸	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۷۶۹	صدق	محمد صدیق
۷۷۰	صفا	منولال کائستھ
۷۷۱	صفا	
۷۷۲	صفدر	میر صفدر علی
۷۷۳	صفدری	
۷۷۴	صفدری	
۷۷۵	صفدری	میر صادق علی
۷۷۶	صفیر	جان خان
۷۷۷	صمد	عبدالصمد
۷۷۸	صمصام	امیر الامراء صمصام الدولہ
۷۷۹	صنعت	مغل خان
۷۸۰	صفت	کریم الدین
۷۸۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۷۸۲	صیاد	میرزا غلام حسین
۷۸۳	ضاحک	میر غلام حسین ضاحک
۷۸۴	ضبط	میر حسن شاہ
۷۸۵	ضمیر	ٹھاکر داس
۷۸۶	ضمیر	گنگا داس کائستھ
۷۸۷	ضمیر	شیخ مداری
۷۸۸	ضمیر	نذیر الدین
۷۸۹	ضمیر	ہدایت علی خان دہلوی
۷۹۰	ضیا	
۷۹۱	ضیا	میرزا ضیا بخت بہادر
۷۹۲	ضیا	میر ضیاء الدین دہلوی
۷۹۳	ضیا	
۷۹۴	ضیا	شیخ ولی اللہ دہلوی
۷۹۵	ضیغم	مولوی غضنفر علی

۷۹۶	طالب	میرزا ابوطالب	۸۲۵	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۸۵۴	عاکف	
۷۹۷	طالب	حافظ طالب	۸۲۶	ظہیر	نصیرالدین	۸۵۵	عالم	
۷۹۸	طالب	طالب حسین خاں	۸۲۷	عابد		۸۵۶	عالی	
۷۹۹	طالب	عاشور بیگ خاں	۸۲۸	عاجز	الفت خان	۸۵۷	عالیجاہ	
۸۰۰	طالب	شیخ طالب علی	۸۲۹	عاجز	زور آور سنگھ کھتری	۸۵۸	عبد	عبدالرحیم دکنی
۸۰۱	طالب	میر طالب علی	۸۳۰	عاجز	عارف الدین خان	۸۵۹	عبداللہ	
۸۰۲	طالب	طالب علی	۸۳۱	عاجز	میر غلام حیدر دہلوی	۸۶۰	عبداللہ	
۸۰۳	طاب	میاں طالب علی	۸۳۲	عاجز		۸۶۱	عبرت	
۸۰۴	طالع	میر شمس الدین دہلوی	۸۳۳	عارف	شاہ حسین	۸۶۲	عجائب رائے منشی	
۸۰۵	طالع	لالہ مندولال حیدرآبادی	۸۳۴	عارف	محمد عارف کشمیری	۸۶۳	عزت	میر عبدالواسع
۸۰۶	طبیب	سید شاہ	۸۳۵	عارف	میر عارف علی امروہوی	۸۶۴	عزلت	سید عبدالولی
۸۰۷	طبیب	ولی محمد	۸۳۶	عاشق	برہان الدین	۸۶۵	عزیز	شاہ عزیز اللہ
۸۰۸	طرب	جھنولال کائستھ	۸۳۷	عشق	بھولاناتھ دہلوی	۸۶۶	محمد علی دہلوی	
۸۰۹	طرز	گردھاری لال کائستھ	۸۳۸	عاشق	جلال الدین	۸۶۷	عزیز	بہاری لال سری استوا کائستھ
۸۱۰	طرزی	میر امام علی	۸۳۹	عاشق	رام سنگھ کھتری	۸۶۸	عزیز	مولوی عزیز اللہ
۸۱۱	طرہ	طرہ باز خان	۸۴۰	عاشق	منشی عجائب رائے	۸۶۹	عزیز	شیوناتھ دہلوی
۸۱۲	طفل	مرزا عبدالمقتدر	۸۴۱	عاشق	علی اعظم خان	۸۷۰	عزیز	شمبھوناتھ دہلوی
۸۱۳	طلب	شیخ طالب علی	۸۴۲	عاشق	راجہ کلیان سنگھ تہور جنگ	۸۷۱	عزیز اللہ دکنی	
۸۱۴	طور		۸۴۳	عاشق	محمد خان	۸۸۲	عس	شیخ بدرالدین
۸۱۵	طوماس	جان ٹامس	۸۴۴	عاشق	مہدی علی خان	۸۷۳	عسکر	علی خاں مرشدآبادی
۸۱۶	ظاہر	میر لطف علی	۸۴۵	عاشق	شیخ نبی بخش اکبرآبادی	۸۷۴	عشاق	شیخ احمد بخش
۸۱۷	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۸۴۶	عاشق	میر یحییٰ	۸۷۵	عشاق	جیون مل
۸۱۸	ظاہر	میر محمد دہلوی	۸۴۷	عاشقی	آغا حسین قلی خان	۸۷۶	عشرت	عبدالواسع
۸۱۹	ظریف	خداوردی	۸۴۸	عاصم	نواب صمصام الدولہ خان منصور جنگ	۸۷۷	عشرت	بھولاناتھ
۸۲۰	ظفر	میرزا ابوظفر شاہ دہلی	۸۴۹	عاصی	خواجہ برہان دہلوی	۸۷۸	عشرت	میر غلام علی
۸۲۱	ظہور	میر محمد باقر	۸۵۰	عاصی	کرم علی دہلوی	۸۷۹	عشرت	شیخ غلام بنگالی
۸۲۲	ظہور	بدیع الدین حیدر	۸۵۱	عاصی	رامپوری	۸۸۰	عشق	حافظ میر عزت اللہ
۸۲۳	ظہور	لالہ شیو سنگھ	۸۵۲	عاقل	رائے سکھ رائے پنجابی	۸۸۱	عشق	میر محمد علی حیدرآبادی
۸۲۴	ظہور	ظہور اللہ خان	۸۵۳	عاقل	عاقل شاہ	۸۸۲	عشق	شاہ رکن الدین

۸۸۳	عشق	میر یحییٰ دکنی
۸۸۴	عشق	میر زین دہلوی
۸۸۵	عشقی	دکنی
۸۸۶	عشقی	میاں رحمت
۸۸۷	عطا	خواجہ عطا
۸۸۸	عظمت	شیخ عظمت اللہ
۸۸۹	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۸۹۰	عظیم	مرزا زین العابدین
۸۹۱	عظیم	
۸۹۲	عظیم	
۸۹۳	عقیدت	برہان پوری
۸۹۴	علی	شاہ ناصر علی
۸۹۵	علی	علی محمد خاں
۸۹۶	علی	میرزا علی لکھنوی
۸۹۷	علی	مرزا علی قلی دہلوی
۸۹۸	علی جان	
۹۹۹	عماد	
۹۰۰	عمدہ	ستیا رام
۹۰۱	عمدۃ الملک	
۹۰۲	عمر	معتبر خاں
۹۰۳	عنایت	عنایت علی خاں
۹۰۴	عنایت	شیخ نظام الدین
۹۰۵	عیاش	غلام حسین جیلانی
۹۰۶	عیاش	میرزا عباس علی بیگ دکنی
۹۰۷	عیاش	میر یعقوب دہلوی
۹۰۸	عیاش	خیالی رام دہلوی
۹۰۹	عیاں	سید غالب علی خاں
۹۱۰	عیاں	
۹۱۱	عیش	میرزا محمد عسکری دہلوی

۹۱۲	عیش	امیر خاں دہلوی
۹۱۳	عیشی	طالب علی
۹۱۴	معین	شیخ معین الدین
۹۱۵	غازی الدین خاں	
۹۱۶	غافل	بختاور سنگھ
۹۱۷	غافل	میر محمد علی
۹۱۸	غافل	شیخ محمد مسعود خاں
۹۱۹	غافل	منور خاں
۹۲۰	غافل	رائے سنگھ
۹۲۱	غافل	لالہ سندر لال
۹۲۲	غالب	اسد اللہ خاں
۹۲۳	غالب	نواب اسد اللہ خاں
۹۲۴	غالب	غالب خاں
۹۲۵	غالب	لالہ موہن لال
۹۲۶	غالب	بہادر بیگ خان
۹۲۷	غربت	میر عبد الولی
۹۲۸	غربت	
۱۲۹	غریب	لالہ کانجی مل کائستھ
۹۳۰	غریب	
۹۳۱	غریب	میر محمد تقی
۹۳۲	غریب	محمد زمان
۹۳۳	غریب	شیخ نصیر الدین احمد
۹۳۴	غزلی	
۹۳۵	غضنفر	غضنفر علی خاں
۹۳۶	غلام	کنور گوپال ناتھ
۹۳۷	غلام	میر غلام نبی بلگرامی
۹۳۸	غلامی	شاہ غلام محمد
۹۳۹	غم	میر محمد اسلم
۹۴۰	غمخوار	

۹۴۱	غمگین	میر عبد اللہ
۹۴۲	غنی	شیخ عبد الغنی
۹۴۳	غوامی	
۹۴۴	غوثی	محمد غوث
۹۴۵	غیرت	
۹۴۶	فارغ	فارغ شاہ بریلوی
۹۴۷	فارغ	میر احمد خاں
۹۴۸	فارغ	لالہ مکند سنگھ کھتری
۹۴۹	فاضل	فاضل شاہ دہلوی
۹۵۰	فاضل	محمد فاضل حیدرآبادی
۹۵۱	فائز	
۹۵۲	فتح علی خاں بہادر	
۹۵۳	فتوت	میرزا غلام حیدر
۹۵۴	فخر	فخر الدین
۹۵۵	فخر الدین حسین خاں	
۹۵۶	فخری	
۹۵۷	فدا	سید امام الدین دہلوی
۹۵۸	فدا	میرزا فدا علی بیگ
۹۵۹	فدا	مرزا فدا حسین خاں
۹۶۰	فدا	مولوی محمد اسماعیل
۹۶۱	فدا	شیخ عبد الصمد فرید آبادی
۹۶۲	فدا	پنڈت دھیاندھان
۹۶۳	فدا	غلام علی خاں
۹۶۴	فدا	سید محمد علی
۹۶۵	فدا	لچھی رام پنڈت
۹۶۶	فدوی	میر فضل علی
۹۶۷	فدوی	محمد محسن
۹۶۸	فدوی	مرزا احمد دہلوی
۹۶۹	فدوی	

۹۷۰	فدوی	سمن لال کالیتھ	۹۹۹	فطرت		۱۰۲۸	قدر	محمد قدر دہلوی
۹۷۱	فدوی	مرزا عظیم بیگ	۱۰۰۰	فغان	اشرف علی	۱۰۲۹	قدرت	قدرت اللہ
۹۷۲	فراسو	فرانسوا آگدین	۱۰۰۱	فغان	میر شمس الدین دہلوی	۱۰۳۰	قدرت	مولوی قادرت اللہ
۹۷۳	فراغ	مولوی محمد فراغ	۱۰۰۲	فقیر	میر شمس الدین	۱۰۳۱	قدرت	شیخ قدرت اللہ
۹۷۴	فراق	کیقباد جنگ	۱۰۰۳	فقیر	مولوی فقیر اللہ	۱۰۳۲	قرار	جان محمد لکھنوی
۹۷۵	فراق	میاں ثناء اللہ دہلوی	۱۰۰۴	فقیر	مولوی فقیر اللہ	۱۰۳۳	قرار	میر حسین علی
۹۷۶	فراق	میر مرتضیٰ علی	۱۰۰۵	فقیر	میر فقیر اللہ دہلوی	۱۰۳۴	قربان	میر جیون
۹۷۷	فراقی	کنور پریم کشور	۱۰۰۶	فکر	میر احمد علی	۱۰۳۵	قربان	میر محمدی
۹۷۸	فراقی		۱۰۰۷	فگار	مرزا قطب علی بیگ	۱۰۳۶	قربان	میر قربان علی خاں
۹۷۹	فرخ	فرح بخش	۱۰۰۸	فگار	میر حسین دہلوی	۱۰۳۷	قریب	
۹۸۰	فرحت	میر امیر	۱۰۰۹	فیاض	عبد الرزاق	۱۰۳۸	قسمت	نواب شمس الدولہ
۹۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۰۱۰	فیض	میر فیض علی دہلوی	۱۰۳۹	قصد	حسن مرزا
۹۸۲	فرحت	فرحت اللہ	۱۰۱۱	فیض	میر فیض علی	۱۰۴۰	قلق دہلوی	
						۱۰۴۰ (الف)	قلندر	بدھ سنگھ
۹۸۳	فرحت	میر فرحت علی	۱۰۱۲	فیض	حافظ شمس الدین	۱۰۴۱	قلندر	شاہ غلام قلندر
۹۸۴	فرخ	میر فرخ علی	۱۰۱۳	فیض	پنڈت کرپا کشن	۱۰۴۲	قلندر	شاہ قلندر
۹۸۵	فرحت	میرزا الف بیگ	۱۰۱۴	فیض	مرزا علی رضا خاں	۱۰۴۳	قلندر	قلندر بخش
۹۸۶	فرقت	عطاء اللہ خاں	۱۰۱۵	قابل	مرزا علی بخت	۱۰۴۴	قلندر	منشی یار محمد دہلوی
۹۸۷	فرقی		۱۰۱۶	قادر	میر عبد القادر	۱۰۴۵	قمر	گلاب خاں
۹۸۸	فروغ	میر علی اکبر	۱۰۱۷	قادری	سید خلیل	۱۰۴۶	قمر	مرزا قمر طالع
۹۸۹	فروغ	ثناء الدین حسین خاں	۱۰۱۸	قاسم		۱۰۴۷	قناعت	مرزا منجھلے
۹۹۰	فروغ	میر روشن علی خاں	۱۰۱۹	قاسم	ابو القاسم خاں	۱۰۴۸	قناعت	مرزا محمد بیگ
۹۹۱	فریاد	میر ببر علی	۱۰۲۰	قاسم	سید قاسم علی خاں	۱۰۴۹	قوت	
۹۹۲	فریاد	لالہ صاحب رائے	۱۰۲۱	قاسم	میر قاسم علی خاں	۱۰۵۰	قیس	مرزا احمد علی بیگ
۹۹۳	فشّاد		۱۰۲۲	قاصر	مرزا ببر علی بیگ	۱۰۵۱	کاشی ناتھ	
۹۹۴	فصیح	مرزا جعفر علی	۱۰۲۳	قاضی	عبد الفتاح سنبھلی	۱۰۵۲	کاظم	کاظم علی
۹۹۵	فضل	میر فضل مولیٰ خاں	۱۰۲۴	قانع		۱۰۵۳	کافر	میر علی نقی دہلوی
۹۹۶	فضل	شاہ فضل	۱۰۲۵	قائم	شیخ قائم علی	۱۰۵۴	کامل	
۹۹۷	فضل	فضل الدین خاں	۱۰۲۶	قبول	عبد الغنی بیگ	۱۰۵۵	کامل	شیخ لطف اللہ
۹۹۸	فطرت	حکیم انیس	۱۰۲۷	قتیل		۱۰۵۶	کامل	مرزا کامل بیگ

۱۰۵۷	کاکل	مرزا کاکل بیگ	۱۰۸۶	گریاں	راجہ بھوانی سنگھ بہا[illegible]	۱۱۱۵	مبارز	میاں مبارز خان دہلوی
۱۰۵۸	کامل	ٹھاکر داس	۱۰۸۷	گریاں	میر حسام الدین علی	۱۱۱۶	مبتلا	میر امین
۱۰۵۹	کبیر	حکیم کبیر علی سنبھلی	۱۰۸۸	گریاں	غلام محی الدین خاں	۱۱۱۷	مبتلا	مرزا قاسم دہلوی
۱۰۶۰	کرامت	میر کرامت علی	۱۰۸۹	گستاخ	مرزا علی بیگ لکھنوی	۱۱۱۸	مبتہج	لالہ ملوک چند کائستھ
۱۰۶۱	کرم	شیخ غلام [illegible]	[illegible]	گلشن	امیر سنگھ کھتری	۱۱۱۹	متقی	میر متقی
۱۰۶۲	کرما	میاں غلام کرما	۱۰۹۱	گماں	نظر علی	۱۱۲۰	متین	
۱۰۶۳	کریم	کریم اللہ خان	۱۰۹۲	گنا بیگم		۱۱۲۱	مجبور	میر [illegible] رسا
۱۰۶۴	کریم بخش (شاہ) پٹنوی		۱۰۹۳	گنجن		۱۱۲۲	مجبور	رائے خوشحال سنگھ
۱۰۶۵	کشن چند کھتری لاہوری		۱۰۹۴	گوہر ()		۱۱۲۳	مجذوب	مرزا غلام حیدر بیگ
۱۰۶۶	کلو	(میر) دہلوی	۱۰۹۵	گویا	شیخ حیات اللہ فرخ آبادی	۱۱۲۴	مجرم	میر فتح علی
۱۰۶۷	کلیم	شیخ کلیم اللہ	۱۰۹۶	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں لکھنوی	۱۱۲۵	مجرم	شیخ غلام حسین
۱۰۶۸	کلیم	محمد امین گردیزی بریلوی	۱۰۹۷	گھاسی		۱۱۲۶	مجرم	شیخ رحمت اللہ
۱۰۶۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین	۱۰۹۸	لائق	میر لائق علی لکھنوی	۱۱۲۷	مجروح	منشی کشن چند کشمیری
۱۰۷۰	کمال	میر کمال علی	۱۰۹۹	لسان	میر کلیم اللہ	۱۱۲۸	مجنون	حمایت علی دہلوی
۱۰۷۱	کمال الدین		۱۱۰۰	لطف	مرزا علی	۱۱۲۹	مجنون	شاہ مجنوں
۱۰۷۲	کمتر	کمتر شاہ	۱۱۰۱	لطف	عظیم بیگ	۱۱۳۰	مجید	مجید الدین خان
۱۰۷۳	کمتر	مرزا خیر اللہ بیگ	۱۱۰۲	لطفی		۱۱۳۱	محب	میر محمد علی
۱۰۷۴	کمتر	مولوی کفایت علی	۱۱۰۳	لطیف	میر لطیف علی دہلوی	۱۱۳۲	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی
۱۰۷۵	کمتر (بی بی)		۱۱۰۴	لطیف	میر شمس الدین سرتی	۱۱۳۳	محبت	میر بہادر علی
۱۰۷۶	کم گو	میرزا حبیب اللہ	۱۱۰۵	لہر	بیدار بخش	۱۱۳۴	محبت	نواب محبت خاں
۱۰۷۷	کوثر	مہدی علی خاں	۱۱۰۶	ماہ	میر محمد علی خان	۱۱۳۵	محبوب	میر قریش دہلوی
۱۰۷۸	کوچک	شاہزادہ مرزا [illegible]	۱۱۰۷	ماہر	میاں فخر الدین خاں	۱۱۳۶	محترم	خواجہ محترم خاں
۱۰۷۹	کوکب	رائے مکند رائے [illegible]	۱۱۰۸	مائل	مرزا آقا بیگ	۱۱۳۷	محروق	
۱۰۸۰	کیفی	میر ہدایت علی	۱۱۰۹	مائل	میاں فخری	۱۱۳۸	محزون	عالم شاہ
۱۰۸۱	گدا		۱۱۱۰	مائل	سید قاسم علی خیرآبادی	۱۱۳۹	محزون	خلیفہ حافظ اللہ
۱۰۸۲	گرامی		۱۱۱۱	مائل	محمد تقی دہلوی	۱۱۴۰	محزون	مولوی میر محمد حسین
۱۰۸۳	گرفتار	مرزا مستی بیگ	۱۱۱۲	مائل	مرزا محمد یار بیگ لکھنوی	۱۱۴۱	محزون	میر نقی خاں
۱۰۸۴	گرم	مرزا حیدر علی دہلوی	۱۱۱۳	مائل	میر مہدی لکھنوی	۱۱۴۲	محزون	میرزا ناصر جان
۱۰۸۵	گریاں	میر علی امجد	۱۱۱۴	مائل	میر ہدایت علی	۱۱۴۳	محسن	میر حسن خان بہادر

۱۱۴۴	محسن	محمد محسن	۱۱۷۳	مرحوم	حکیم میر علی	۱۲۰۲	مسرور	لالہ گودھاری لال
۱۱۴۵	محسن	محمد محسن حیدرآبادی	۱۱۷۴	مرزا	مرزا محمد بیگ	۱۲۰۳	مسرور	شیخ پیر بخش
۱۱۴۶	محسن	خواجہ محسن	۱۱۷۵	مرزا	حکیم مرزا محمد خاں	۱۲۰۴	مسرور	شرف الدین اسعد
۱۱۴۷	محسنی	حکیم محمد بخش	۱۱۷۶	مرزا	ابوالقاسم دہلوی	۱۲۰۵	مسکین	سید عبدالواحد خاں
۱۱۴۸	محشر	مرزا علی نقی	۱۱۷۷	مرزا	مرزا علی رضا دہلوی	۱۲۰۶	مسکین	مرزا کلو بیگ
۱۱۴۹	محشر	اکرام اللہ خاں دہلوی	۱۱۷۸	مرزا	آغا مرزا لکھنوی	۱۲۰۷	مسکین	لالہ تخت مل عظیم آبادی
۱۱۵۰	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں	۱۱۷۹	مرزا	مرزا صادق علی خاں	۱۲۰۸	مسلمان	لالہ بخت آور سنگھ
۱۱۵۱	محقق	دکنی	۱۱۸۰	مرزا	حکیم فضل اللہ پانی پتی	۱۲۰۹	مسمار	سید کریم علی
۱۱۵۲	محمد خان	دہلوی	۱۱۸۲	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۱۲۱۰	مسیح	میاں براتی
۱۱۵۳	محمد خاں		۱۱۸۳	مرزا	مرزا محمد حیدرآبادی	۱۲۱۱	مسیح	مرزا مسیح اللہ بیگ
۱۱۵۴	محمد شاہ خاں		۱۱۸۳	مرزا		۱۲۱۲	مسیح	مسیح اللہ خاں
۱۱۵۵	محمد واحد		۱۱۸۴	مرزائی	محمد علی خاں	۱۲۲۳	مسیح	نواب مسیح خاں لکھنوی
۱۱۵۶	محمود	دکنی	۱۱۸۵	مروت	شیخ صفیر علی خاں	۱۲۱۴	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۱۵۷	محمود	حافظ سید محمود خاں دہلوی	۱۱۸۶	مروت	میر محمد علی دہلوی	۱۲۱۵	مشتاق	بالارام دہلوی
۱۱۵۸	محنت	مرزا حسین علی بیگ	۱۱۸۷	مرہون	مرزا علی رضا	۱۲۱۶	مشتاق	غلام علی
۱۱۵۹	محو	شیخ عظمت اللہ میرٹھی	۱۱۸۸	مرید	مرید حسین خاں	۱۲۱۷	مشتاق	میر حسن
۱۱۶۰	محو	حسین علی خان	۱۱۸۹	مزمل	محمد مزمل	۱۲۱۸	مشتاق	حسین بخش
۱۱۶۱	محو	رحم علی خاں دہلوی	۱۱۹۰	مسافر		۱۲۱۹	مشتاق	عنایت اللہ
۱۱۶۲	مختار	حافظ غلام نبی خاں بہار	۱۱۹۱	مسافر	میر خیر الدین لکھنوی	۱۲۲۰	مشتاق	محمد قلی خان عظیم آبادی
۱۱۶۳	مخلص	مخلص علی خان	۱۱۹۲	مسافر	میر پائندہ	۱۲۲۱	مشتاق	محمد واصل بدایونی
۱۱۶۴	مخلص	رائے آنند رام	۱۱۹۳	مست	میاں علی رضا دہلوی	۱۲۲۲	مشتاق	مشتاق حسین
۱۱۶۵	مخلص	بدیع الزماں خاں	۱۱۹۴	مست	میر فضل علی	۱۲۲۳	مشتاق	قربان علی بیگ
۱۱۶۶	مخلص	مرزا احمد دہلوی	۱۱۹۵	مست	مست علی خان	۱۲۲۴	مشتاق	حافظ تاج الدین میرٹھی
۱۱۶۷	مدحت		۱۱۹۶	مست	لالہ رتن لال حیدرآبادی	۱۲۲۵	مشتاق	شیخ ثناء اللہ
۱۱۶۸	مدد اللہ		۱۱۹۷	مستمند	یار علی خان دہلوی	۱۲۲۶	مشرق	لالہ سیل چند کا ستھ
۱۱۶۹	مدعا	میر عوض علی دہلوی	۱۱۹۸	مسرت	شنکر ایک کائستھ	۱۲۲۷	مشفق	مرزا احمد بیگ دہلوی
۱۱۷۰	مدہوش	میر نبی خان	۱۱۹۹	مسرت	شیخ وزیر علی	۱۲۲۸	مشکل	شیخ امین الدین
۱۱۷۱	مراد	مرزا مراد بخش پٹنوی	۱۲۰۰	مسرور	مرزا اصغر علی بیگ	۱۲۲۹	مشہور	
۱۱۷۲	مرتضیٰ	میر مرتضیٰ لکھنوی	۱۲۰۱	مسرور	نواب غلام حسین خاں	۱۲۳۰	مشیر	عنایت حسین خاں

۱۲۳۱	مشیر	حافظ قطب الدین	۱۲۶۰	مفتون	میاں بدر الدین	۱۲۸۹	منشی	غلام احمد قادری
۱۲۳۲	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۱۲۶۱	مفتون	مرزا اکریم بخش	۱۲۹۰	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۳۳	مصیب	شاہ غلام قطب الدین	۱۲۶۲	مفتون	کاظم علی مراد آبادی	۱۲۹۱	منشی	مول چند کالستھ
۱۲۳۴	مضطرب	شیخ حسن علی لکھنوی	۱۲۶۳	مفتون	موتی رام	۱۲۹۲	منصف	منصف علی خاں پٹنوی
۱۲۳۵	مضطر	لالہ کنور سنگھ	۱۲۶۴	مفلس	محب علی	۱۲۹۳	منصف	شیخ فتح علی غازی پوری
۱۲۳۶	مضطر	محمد اسد اللہ خاں	۱۲۶۵	مقبول	میاں مقبول نبی	۱۲۹۴	منعم	
۱۲۳۷	مضطر	مرزا سنگین	۱۲۶۶	مقبول		۱۲۹۵	منعم	قاضی محمد منعم خاں
۱۲۳۸	مضطرب	لالہ درگا پرشاد لکھنوی	۱۲۶۷	مقتول	میرزا ابراہیم بیگ	۱۲۹۶	منعم	موہن لال کالستھ
۱۲۳۹	مضطرب	میاں محمد حاجی	۱۲۶۸	مقصود	محمد مقصود لکھنوی	۱۲۹۷	منعم	قاضی نور الحق
۱۲۴۰	مضمون	شیخ شرف الدین	۱۲۶۹	مقیم		۱۲۹۸	منعم	سید راحت علی
۱۲۴۱	مظفر	مرزا خسرو شکوہ	۱۲۷۰	مکارم	مرزا مکارم دہلوی	۱۲۹۹	منعم	مولوی سر اللہ سجانی
۱۲۴۲	مظفر	میر مکھو خاں	۱۲۷۱	مکھن سنگھ		۱۳۰۰	منور	میر منور علی
۱۲۴۳	مظلوم	سید امام الدین خاں	۱۲۷۲	مکھو		۱۳۰۱	منیر	میر آفتاب علی
۱۲۴۴	مظہر	مرزا جان جاناں	۱۲۷۳	ملال	مرزا محمد زماں	۱۳۰۲	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۱۲۴۵	مظہر	منجھو خاں	۱۲۷۴	ملول		۱۳۰۳	منیر	سید منیر الدین
۱۲۴۶	مظہری	محبوب علی کوتانوی	۱۲۷۵	ممتاز	حافظ فضل علی	۱۳۰۴	منیر	اسمٰعیل حسین شکوہ آبادی
۱۲۴۷	معروف	الٰہی بخش خاں دہلوی	۱۲۷۶	ممتاز	مولوی شیخ احسان اللہ	۱۳۰۵	منیر	میر نظام الدین
۱۲۴۸	معروف	مولوی احسان اللہ	۱۲۷۷	ممتاز	مولوی حافظ نور احمد	۱۳۰۶	موتی	لال کالستھ
۱۲۴۹	معزز		۱۲۷۸	مملو	ایشوری پرشاد کالستھ	۱۳۰۷	موجب	خدا بخش
۱۲۵۰	معظم	مولوی محمد معظم مراد آبادی	۱۲۷۹	ممنون	میر امانت علی پٹنوی	۱۳۰۸	موجد	مولوی سراج الدین علی خاں
۱۲۵۱	معقول		۱۲۸۰	ممنون	میر نظام الدین	۱۳۰۹	موزوں	رائے چتر سنگھ
۱۲۵۲	معنی	محمد امین	۱۲۸۱	منت	میر قمر الدین	۱۳۱۰	موزوں	میر فرزند علی ساماتوی
۱۲۵۳	معین	شیخ معین الدین	۱۲۸۲	منتظر	خواجہ عبد اللہ خاں	۱۳۱۱	موزوں	لالہ نہال چند
۱۲۵۴	مغل	مرزا مغل علی	۱۲۸۳	منتظر	اسد اللہ	۱۳۱۲	موزوں	خواجہ قلی خان ذو الفقار الدولہ
۱۲۵۵	مغموم	مرزا اسحاق بیگ دہلوی	۱۲۸۴	منتظر	شیخ امام الدین	۱۳۱۳	موزوں	مرزا قادر بخش
۱۲۵۶	مغموم	میر مشیت علی	۱۲۸۵	منتظر	خواجہ بخش اللہ آبادی	۱۳۱۴	موزوں	میر رحم علی دکنی
۱۲۵۷	مغموم	رام جین لکھنوی	۱۲۸۶	منتظر	میاں نور السلام	۱۳۱۵	موزوں	مہاراجہ رام نرائن ٹپنوی
۱۲۵۸	مفتون	شیخ عبد الرحیم	۱۲۸۷	منجھو خاں		۱۳۱۶	موسوی	
۱۲۵۹	مفتون	میاں علی بخش پٹنوی	۱۲۸۸	منشی	عجائب رام مرشد آبادی	۱۳۱۷	مومن	حکیم محمد مومن خاں

۱۳۱۸	مولسل	حکیم سعادت علی بنارسی
۱۳۱۹	مہاراج	راجہ طالس رائے
۱۳۲۰	مہجور	محمد صدرالدین
۱۳۲۱	مہدی	مرزا مہدی
۱۳۲۲	مہر	مرزا حاتم علی فرخ آبادی
۱۳۲۳	مہر	نواب منصور خاں
۱۳۲۴	مہر	منشی مہر چند کھتری
۱۳۲۵	مہر	رحب بیگ
۱۳۲۶	مہربان خاں	
۱۳۲۷	مہلت	مرزا علی
۱۳۲۸	مہمان	
۱۳۲۹	میر	میر علی سہارنپوری
۱۳۳۰	میر میدان	سید نوازش علی
۱۳۳۱	میر	محمد میر
۱۳۳۲	میرن	میر جہاں
۱۳۳۳	میرن	میر عسکری دہلوی
۱۳۳۴	میرن	میاں میرن سبزواری
۱۳۳۵	ناجی	محمد شاکر دہلوی
۱۳۳۶	نادر	
۱۳۳۷	نادر	لالہ گنگا سنگھ
۱۳۳۸	شیخ غلام رسول گوالیاری	
۱۳۳۹	نادر	کلب حسین خاں
۱۳۴۰	نادر	میر محمد علی
۱۳۴۱	نادم	
۱۳۴۲	نازک	زینت
۱۳۴۳	ناسخ	شیخ امام بخش
۱۳۴۴	ناصر	ناصر علی عظیم آبادی
۱۳۴۵	ناصر	نواب ناصر جنگ
۱۳۴۶	ناظر	

۱۳۴۷	ناظم	
۱۳۴۸	نالاں	شیخ عبداللہ فتح آبادی
۱۳۴۹	نالاں	میر احمد علی دہلوی
۱۳۵۰	نالاں	میاں محمد عسکری دہلوی
۱۳۵۱	نالاں	میر وارث علی
۱۳۵۲	نامی	شیخ نظام الدین فرخ آبادی
۱۳۵۳	نامی	میر حسام الدین خاں ممتاز الدولہ مولوی
۱۳۵۴	نامی	لالہ مکھن لال کائستھ
۱۳۵۵	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۱۳۵۶	نثار	میر عبدالرسول اکبرآبادی
۱۳۵۷	نثار	شیخ محمد قائم دہلوی
۱۳۵۸	نثار	محمد پناہ خان دہلوی
۱۳۵۹	نثار	مرتضیٰ خان دہلوی
۱۳۶۰	نثار	شیخ محمد امان
۱۳۶۱	نثار	نثار علی بلگرامی
۱۳۶۲	نثار	سدا سکھ دہلوی
۱۳۶۳	نثار احمد	
۱۳۶۴	نجات	شیخ حسن رضا دہلوی
۱۳۶۵	نجات	میاں محمد دہلوی
۱۳۶۶	نجات	میر زین العابدین سہارنپوری
۱۳۶۷	نحیف	شاہ محمد علی الہ آبادی
۱۳۶۸	نجم	قاضی نجم الدین کاکوروی
۱۳۶۹	نحیف	لالہ لکھپت رائے کھتری
۱۳۷۰	نحیف	سید برکت علی مرادآبادی
۱۳۷۱	ندا	میر مرتضیٰ علی دہلوی
۱۳۷۲	ندرت	مرزا مغل
۱۳۷۳	ندیم	مرزا اعلیٰ قلی دہلوی
۱۳۷۴	ندیم	محمد قاسم دہلوی
۱۳۷۵	نزار	خواجہ محمد اکرم

۱۳۷۶	نزاکت	رمجو
۱۳۷۷	نزہت	مرزا ارجمند
۱۳۷۸	نزہت	میر امام الدین دہلوی
۱۳۷۹	نسیم	راجہ کیدار ناتھ
۱۳۸۰	نسیم	گلزار علی
۱۳۸۱	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۱۳۸۲	نشاط	لالہ ایشوری سنگھ
۱۳۸۳	نشاط	رائے تلجا پرشاد
۱۳۸۴	نصرت	لالہ گوبند رائے
۱۳۸۵	نصیر	شاہ نصیرالدین دہلوی
۱۳۸۶	نصیر	سید نصیرالدین
۱۳۸۷	نصیر	نصیرالدین
۱۳۸۸	نظام	نواب عمادالملک غازی الدین خاں بہادر فیروز جنگ
۱۳۸۹	نظامی	سید نظام الدین احمد قادری
۱۳۹۰	نظیر	لالہ گنپت رائے کائستھ دہلوی
۱۳۹۱	نظیر	شیخ ولی محمد اکبرآبادی
۱۳۹۲	نعمت	حکیم عبدالحق سکندرآبادی
۱۳۹۳	نعمت	مرزا محمد حفیظ
۱۳۹۴	نعمی	شیخ نعمت اللہ میرٹھی
۱۳۹۵	نعیم	میر محمدی دہلوی
۱۳۹۶	نعیم	نعیم اللہ دہلوی
۱۳۹۷	نقد	مہر علی خان دہلوی
۱۳۹۸	نکہت	نظر علی بیگ
۱۳۹۹	نگراں	میر بندہ علی خاں
۱۴۰۰	نوا	شیخ محمد ظہور بدایونی
۱۴۰۱	نواز	علی نواز خاں ٹینوی
۱۴۰۲	نواز	علی نواز خاں
۱۴۰۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۴۰۴	نوراللہ مرزا دہلوی	

۱۴۰۵	نوری		۱۴۳۴	وحشت	غلام علی خاں مرادآبادی	۱۴۶۳	ہدایت	ہدایت علی اکبرآبادی
۱۴۰۶	نوزی	شجاع الدین گجراتی	۱۴۳۵	وحشی	میر بہشتی دہلوی	۱۴۶۴	ہرچند	ہرچند کشور دہلوی
۱۴۰۷	نوید		۱۴۳۶	وحید	مولوی عبدالرؤف	۱۴۶۵	ہریا	ہر سہائے برہمن سکندرآبادی
۱۴۰۸	نیاز	میر احسن علی ٹینوی	۱۴۳۷	وحید	حکیم محمد وحید خاں	۱۴۶۶	ہمت	
۱۴۰۹	نیاز	میر محمد علی دہلوی	۱۴۳۸	وداد	مرزا داؤد	۱۴۶۷	ہمدم	عباد علی رام پوری
۱۴۱۰	نیاز	میر محمد سعید اکبرآبادی	۱۴۳۹	وزیر	خواجہ وزیر لکھنوی	۱۴۶۸	ہمدم	میر محفوظ علی عظیم آبادی
۱۴۱۱	نیاز	میاں نیاز احمد	۱۴۴۰	وزیر	وزیر علی خاں	۱۴۶۹	ہمرنگ	دلاور علی خاں
۱۴۱۲	نیاز	شاہ نیاز علی دہلوی	۱۴۴۱	وسعت	مستقیم خاں رامپوری	۱۴۷۰	ہمرنگ	میر عزیز الدین
۱۴۱۳	نیازی	بہادر خاں لکھنوی	۱۴۴۲	وصال	لطف اللہ خاں دہلوی	۱۴۷۱	حمزہ	شاہ حمزہ دہلوی
۱۴۱۴	نیک میر	میر جعفر علی	۱۴۴۳	وصل	مرزا اسحاق	۱۴۷۲	ہندو	گوکل چند لاہوری
۱۴۱۵	واحد		۱۴۴۴	وفا	مرزا بیدار علی	۱۴۷۳	ہنر	محمد داؤد حیدرآبادی
۱۴۱۶	وارث	حاجی شاہ محمد وارث	۱۴۴۵	وفا	لالہ نول رائے	۱۴۷۴	ہوس	میرزا تقی لکھنوی
۱۴۱۷	وارث	شاہ وارث الدین	۱۴۴۶	ولا	مظہر علی خاں	۱۴۷۵	ہوش	غلام مرتضیٰ لکھنوی
۱۴۱۸	واقف	حسن بخش	۱۴۴۷	ولایت	میر ولایت علی خان	۱۴۷۶	ہوش	میر شمس الدین
۱۴۱۹	واصل	محمد واصل	۱۴۴۸	ولایت	ولایت شاہ	۱۴۷۷	ہویدا	میر محمد اعظم دہلوی
۱۴۲۰	واصل	بدایونی	۱۴۴۹	ولی	میرزا محمد ولی	۱۴۷۸	ہینگا	میر ہینگا دہلوی
۱۴۲۱	واصل	محی الدین محمد بلگرامی	۱۴۵۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۱۴۷۹	یاد	میر غلام حسین
۱۴۲۲	واقف	مرزا احسن بخش خاں دہلوی	۱۴۵۱	وہم	میر محمد علی دہلوی	۱۴۸۰	یاد	میر محمد حسین
۱۴۲۳	واقف	شاہ واقف دہلوی	۱۴۵۲	ہاتف	مرزا احمد ہاتف	۱۴۸۱	یار	میر حیدر علی دہلوی
۱۴۲۴	والہ		۱۴۵۳	ہاتفی		۱۴۸۲	یار	میر احمد دہلوی
۱۴۲۵	والہ	مرحمت خاں	۱۴۵۴	ہادی	دہلوی	۱۴۸۳	یاس	میاں باقر حیدرآبادی
۱۴۲۶	والہ	میر مبارک علی دہلوی	۱۴۵۵	ہادی		۱۴۸۴	یاس	حسن علی خاں
۱۴۲۷	والہ	محمد اکبر دہلوی	۱۴۵۶	ہادی	میر جواد علی خاں دہلوی	۱۴۸۵	یاس	حکیم اکرام اللہ
۱۴۲۸	والہ	محمد خاں	۱۴۵۷	ہاشم	ہاشم علی	۱۴۸۶	یاس	خیر الدین دہلوی
۱۴۲۹	والی	منشی محمد والی	۱۴۵۸	ہاشمی	دہلوی	۱۴۸۷	یحییٰ	محمد محی الدین
۱۴۳۰	وجیہہ	نواب وجیہ الدین خاں	۱۴۵۹	ہاشمی	میر ہاشمی	۱۴۸۸	یحییٰ	منشی یحییٰ خان
۱۴۳۱	وحدت	جمعیت رائے کائستھ	۱۴۶۰	ہدایت	میر ہدایت اللہ	۱۴۸۹	یعقوب	میر یعقوب علی دہلوی
۱۴۳۲	وحشت	میر ابوالحسن	۱۴۶۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۱۴۹۰	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۴۳۳	وحشت	میر بہادر علی	۱۴۶۲	ہدایت	ہدایت علی	۱۴۹۱	یکتا	خواجہ معین الدین خاں

۱۴۹۲	یکدل	میر عزت اللہ دہلوی	۱۴۹۶	یکرنگ	مصطفیٰ خاں دہلوی	۱۴۹۹	یوسف	درویش
۴۹۳	یکدل	دلاور خاں	۱۴۹۷	یکرو	عبدالوہاب	۱۵۰۰	یوسف	میر یوسف علی
۴۹۴	یکرنگ	لالہ بشن داس	۱۴۹۸	یوسف	نواب امجد علی خاں	۱۵۰۱	یوسف	یوسف علی خاں
						۱۵۰۲	یونس	حکیم یونس

گلشن ہمیشہ بہار

مصنف | مولوی عبدالعلیم نصراللہ خاں خویشگی احمدی خورجوی۔

عہد تصنیف و طباعت | تذکرہ پہلی بار رجب ۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۴ء میں باہتمام محمد عثمان خاں خویشگی خورجوی مطبع فتح الاخبار کول سے شائع ہوا جیسا کہ اس کے سرورق اور خاتمہ سے ظاہر ہے لیکن سال تصنیف کی وضاحت کہیں نہیں کی گئی۔ تذکرے کا نام بھی تاریخی نہیں ہے اس لئے کہ "ہمیشہ گلشن بہار" سے صرف ۹۶۸ برآمد ہوتے ہیں۔ دیباچہ سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ مصنف کو تذکرہ لکھنے کا خیال تیس سال کی عمر میں "گلشن بے خار" مصنفہ شیفتہ کو دیکھ کر پیدا ہوا تھا۔ لیکن افسوس کہ مصنف نے اپنا حال درج نہیں کیا ورنہ شاید اس سے سال تصنیف کا سراغ لگانے میں کوئی مدد ملتی۔ پھر بھی بعض قرائن سے اندازہ ہوتا ہے کہ یہ تذکرہ "۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء ہی میں مکمل ہوا اور اسی سال شائع کر دیا گیا۔ اس خیال کو یوں بھی تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے شیخ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۷۱ھ/۱۸۵۴ء کو بقید حیات اور مومن خاں مومن متوفی ۱۲۶۸ھ/۱۸۵۲ء کو متوفی ظاہر کیا ہے۔ اس کا مفہوم یہ ہوا کہ ۱۲۶۸ھ/۱۸۵۲ء اور ۱۲۷۱ھ/۱۸۵۴ء کے درمیانی سال میں لکھا گیا ہے۔ علاوہ ازیں کتاب کے سرورق پر ذیل کا شعر درج ہے۔ ؎

دلؔ مرے دیوان کو عالم نہ سمجھے ریختہ — جمع ہیں گلشن میں میرے ہند اور فارس کے پھول

یہ شعر دلؔ کا ہے اور دلؔ کے ذکر میں مصنف نے لکھا ہے کہ:

"دل تخلص، زور آور خاں نام متوطن کول است.... چندے گزشت کہ ازیں جہاں درگزشت" صفحہ ۴۲

"چندے گزشت" کی رو سے بھی "گلشن ہمیشہ بہار" اپنے سال طباعت یعنی ۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء کے قریب کی تصنیف قرار پاتا ہے۔

اس تذکرے کا ایک مطبوعہ نسخہ کتب خانہ ترقی اردو بورڈ کراچی میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور اس میں قدما سے لیکر ۱۲۷۰ھ/۱۸۵۳ء تک کے اردو شاعروں کا ذکر آیا ہے شعرا کے تخلص حروف تہجی کے لحاظ سے ترتیب دئے گئے ہیں۔ اور مختصر سوانح کے ساتھ ہر شاعر کے انتخابات کلام ملتے طویل ہیں لیکن سوانحی حصّہ عموماً بہت مختصر ہے۔ تنقیدی عنصر کم سے کم ہے۔ عموماً ہر شاعر کو داد و تحسین سے نوازا گیا ہے۔ بڑوں کے لئے زندگی کی اور چھوٹوں کے لئے کامیابی کی دعائیں کی گئی ہیں۔ پھر بھی معاصر شعرا کے سلسلے میں یہ تذکرہ سوانحی مواد فراہم کرنے میں مدد دیتا ہے۔

بعض لوگوں کا یہ خیال کہ یہ تذکرہ باطن کے "گلستان بے خزاں" کے طرز پر شیفتہ کے تذکرہ "گلشن بے خار"

کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ درست نہیں معلوم ہوتا۔ اس میں شبہ نہیں کہ تذکرہ لکھنے کا خیال مصنف کو "گلشن بے خار" کے مطالعہ کے بعد آیا۔ لیکن اس کا انداز "گلستان بے خزاں" کے انداز سے بالکل مختلف ہے نصراللہ خویشگی نے قطب الدین باطن کے طرز پر شیفتہ پر لعن طعن کرنے کے بجائے ان کی مدح سرائی اس انداز میں کی ہے کہ:

"نکتہ سنج، زباندان، در نظم و نثر یکتائے زماں۔ فصاحت و بلاغت از طرز کلامش پیداست و وسعت خاطر
وجودت طبع از رنگینۂ قلمش ہویدا۔ عدیم المثال کریم الفضلا۔ واتائے رموز معانی۔ بنیائے غواص نکتہ دانی۔
تذکرہ گلشن بے خار معیار راست، شستہ و رفتہ و آبدار یادگار راست۔"

آخر میں صرف اتنا لکھ دیا کہ "خار سے خالی نہیں ہے" لیکن یہ بھی جتا دیا ہے کہ "گلشن و خار" لازم و ملزوم ہیں —"

نصراللہ خاں نے شیفتہ کے استاد مومن خاں کو بھی لتاڑنے کی کوشش کہیں نہیں کی۔ "نظیر اکبر آبادی" جن کے کلام کو شیفتہ نے بازاری قرار دیا تھا ان کے سلسلے میں بھی نصراللہ خاں نے باطن کی طرح کوئی جوابی لب و لہجہ اختیار نہیں کیا۔ یوں کہنا چاہئے کہ نصراللہ خاں کا انداز تحریر بہت سنجیدہ اور سلجھا ہوا ہے۔ اس لئے باطن کی تحریروں کے مقابلے زیادہ قابل اعتبار رہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	اسد	فتح خاں	۱۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۳۱	اعظم	
۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۷	آفرین	شیخ قلندر بخش	۳۲	افسوس	میر شیر علی
۳	آبرو	شاہ مبارک	۱۸	آفاق	میر فرید الدین	۳۳	اکبر	اکبر خاں
۴	امجد	نواب امجد علی خاں	۱۹	اثر	حسین علی خاں	۳۴	الہام	شاہ بہلول
۵	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۰	اثر	سید محمد میر	۳۵	الفت	متکلسین
۶	آزردہ	صدر الدین خاں	۲۱	احسان	حافظ عبدالرحمٰن	۳۶	امیر	امیر الدولہ
۷	آزر	جوالا پرشاد	۲۲	احسن	مرزا احسن علی	۳۷	امیر	نواب علی محمد خاں
۸	اخگر	نرائن داس	۲۳	احقر	مرزا جواد علی	۳۸	امیر	امیر اللہ
۹	اخگر	ظفر علی	۲۴	اختر	سید اکبر علی	۳۹	امیر	امیر خاں
۱۰	آزاد	شیخ امیر الدین	۲۵	ارمان		۴۰	امین	خواجہ امین الدین
۱۱	آشوب	میر امداد علی خاں	۲۶	اسد	میر مانی	۴۱	امین	امین الدین خاں
۱۲	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۲۷	اسلام	شفیع الاسلام	۴۲	امین	محمد اسمٰعیل
۱۳	آشفتہ	مرزا رضا علی	۲۸	اشرف	مولوی محمد اشرف	۴۳	امانی	میر اماق
۱۴	آشفتہ	سید منور علی	۲۹	اصغر	سید امجد علی	۴۴	امی	روشن بیگ
۱۵	آصف	نواب یحییٰ خاں	۳۰	اظہر	غلام محی الدین	۴۵	امانت	امانت رائے

۴۶	انتظار		۷۵	تپش	مرزا محمد اسمٰعیل	۱۰۴	حسن	خواجہ حسن
۴۷	انیس	نوازش خاں	۷۶	تجلی	سید محمد حسین	۱۰۵	حسن	مولوی ابوالحسن
۴۸	انجام	نواب امیر خاں	۷۷	تجلی	شاہ تجلی	۱۰۶	حسن	مرزا احسن
۴۹	انشاء	میر انشاء اللہ خاں	۷۸	تجمل	محمد عظیم	۱۰۷	حسین	سید غلام حسین
۵۰	اخلاص	مولانا جلال الدین	۷۹	تحیر	مصطفیٰ	۱۰۸	حسین	خواجہ غلام حسین خاں
۵۱	اخلاص	کشن چند	۸۰	ترقی	مرزا تقی	۱۰۹	حشمت	میر محتشم علی خاں
۵۲	افصح	شیخ محمد سمیع	۸۱	تسکین	میر حسین	۱۱۰	حضور	بال مکند
۵۳	کتاب میں یہ نمبر چھوٹ گیا ہے		۸۲	تعشق	میر سید محمد	۱۱۱	حقیقت	میر شاہ حسین
۵۴	اشرف	شاہ محمد حسن	۸۳	تمکین	صلاح الدین	۱۱۲	حکیم	محمد اشرف علی خاں
۵۵	احقر	ضامن علی	۸۴	تمنا	محمد اسحاق	۱۱۳	حکیم	محمد پناہ خاں
۵۶	آشنا	مرزا اکرم بیگ	۸۵	تنہا	محمد عیسیٰ	۱۱۴	حقیر	میر امام الدین
۵۷	بحر		۸۶	توثیق	میر نبی بخش	۱۱۵	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد
۵۸	برکت	برکت علی خاں	۸۷	تفتہ	ہرگوپال	۱۱۶	حیران	میر حیدر علی
۵۹	برق	مرزا محمد رضا	۸۸	ثابت	مرزا معز الدین	۱۱۷	حیدر	میر حیدر علی خاں
۶۰	پروانہ	کنور جسونت سنگھ	۸۹	ثاقب	شاہ شمس الدین	۱۱۸	حیف	میر چراغ علی
۶۱	بسمل	سید جبار علی	۹۰	جذب	میر عزت اللہ خاں	۱۱۹	حیرت	محمد تفضل حسین
۶۲	بقا	شیخ بقاء اللہ	۹۱	جرأت	قلندر بخش	۱۲۰	حیدر	حیدر شاہ
۶۳	بیتاب	خداوردی خاں	۹۲	جنون	مرزا نجف علی	۱۲۱	خاکسار	میر محمد یار
۶۴	بیتاب	عباس علی خاں	۹۳	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۲۲	خادم	خادم علی خاں
۶۵	بیڈر	غوث محمد	۹۴	جوشش	شفیع محمد روشن	۱۲۳	خادم	مولوی خادم علی
۶۶	بیباک	میر نجف علی	۹۵	جوش	رحیم اللہ	۱۲۴	خاں	محمد خاں
۶۷	بیدار	میر محمدی	۹۶	جوان	مرزا نعیم بیگ	۱۲۵	خاں	اشرف خاں
۶۸	بیان	خواجہ احسن اللہ	۹۷	جہاندار	مرزا جہاندار	۱۲۶	خرد	نواب فخر الدین محمد خاں
۶۹	بہار	ہر سہائے	۹۸	جعفری	میر باقر علی	۱۲۷	خستہ	غلام قطب
۷۰	بےخود	اکبر علی	۹۹	جہانگیر	مرزا جہانگیر بیگ	۱۲۸	خلق	میر احسن
۷۱	باسط	باسط علی	۱۰۰	حاتم	شیخ ظہور الدین	۱۲۹	خلیق	میر مستحسن
۷۲	بخشی	—	۱۰۱	حجام	عنایت اللہ	۱۳۰	خیال	غلام حسن خاں
۷۳	تاباں	میر عبدالحی	۱۰۲	حسرت	سید جعفر علی	۱۳۱	خالص	مولوی نصیر الدین
۷۴	تاب	مہتاب رائے	۱۰۳	حسن	سید غلام حسن	۱۳۲	خرم	گلاب رائے

۱۳۳	خورشید	خورشید علی	۱۶۲	رضا	میر محمد رضا	۱۹۱	سرور	نواب میر محمد علی خاں
۱۳۴	خلیل	مولانا خلیل اللہ	۱۶۳	رضا	مرزا جیون	۱۹۲	سعید	قاضی سعید الدین خاں
۱۳۵	داغ	میر مہدی	۱۶۴	رضا	میر مہدی	۱۹۳	سکندر	خلیفہ محمد علی
۱۳۶	دردمند	کریم اللہ خاں	۱۶۵	رضا		۱۹۴	سلطان	نواب نصر اللہ خاں
۱۳۷	درد	خواجہ میر	۱۶۶	رضی	سید رضی خاں	۱۹۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۳۸	دریغ	سید زین العابدین	۱۶۷	رضی	مرزا رضی خاں	۱۹۶	سلام	نجم الدین علی خاں
۱۳۹	درویش	میر شاہ علی	۱۶۸	رفیق	مرزا اسد بیگ	۱۹۷	سودا	مرزا محمد رفیع
۱۴۰	دل	زور آور خاں	۱۶۹	رفاقت	مرزا مکین	۱۹۸	سوز	محمد میر
۱۴۱	دل خوش	بہادر سنگھ	۱۷۰	رفیع	مولانا رفیع الدین خاں	۱۹۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۴۲	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۱	یہ نمبر چھوٹا ہوا ہے — !		۲۰۰	سہراب	سہراب بیگ
۱۴۳	دل گیر	میر حمایت اللہ خاں	۱۷۲	رقت	مرزا قاسم علی	۲۰۱	سیادت	میر مجاہد الدین
۱۴۴	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۱۷۳	رنگین	سعادت یار خاں	۲۰۲	سید	میر غالب علی خاں
۱۴۵	دیوانہ	رائے سرب سنگھ	۱۷۴	رند	مہربان خاں	۲۰۳	سرکش	کیول نین
۱۴۶	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۱۷۵	رنج	میر محمد نصیر	۲۰۴	سلامت	شیخ سلامت علی
۱۴۷	ذرہ	رام ناتھ	۱۷۶	روشن	روشن شاہ	۲۰۵	شاد	اللہ یار بیگ
۱۴۸	ذکاء	ذکاء اللہ خاں	۱۷۷	رمق	نجیب اللہ خاں	۲۰۶	شاداں	میر رجب علی
۱۴۹	ذکا	خوب چند	۱۷۸	زار	برہان الدین خاں	۲۰۷	شاکر	شاکر علی شاہ
۱۵۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۷۹	زار	میر مظہر علی	۲۰۸	شاہ	سعد اللہ
۱۵۱	ذوقی	ذوقی شاہ	۱۸۰	زار	میر جیون	۲۰۹	شائق	محمد ہاشم
۱۵۲	ذرہ	میر ولایت علی	۱۸۱	زکی	شیخ مہدی علی	۲۱۰	شائق	میر حاجی
۱۵۳	رند	گنگا پرشاد	۱۸۲	زکی	جعفر علی خاں	۲۱۱	شائق	میر محمد
۱۵۴	راقم	غلام محمد	۱۸۳	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۲۱۲	شرافت	مرزا اشرف علی
۱۵۵	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ	۱۸۴	سامان	میر محمد ناصر	۲۱۳	شور	مرزا جعفر
۱۵۶	رافت	رؤف احمد	۱۸۵	سبقت	مرزا مغل	۲۱۴	شور	مرزا صادق
۱۵۷	راسخ	غلام علی	۱۸۶	سجاد	میر سجاد	۲۱۵	شور	مرزا ابراہیم
۱۵۸	رستم	رستم علی خاں	۱۸۷	سخن	حکیم مرزا محمد حسین	۲۱۶	شعلہ	امر ناتھ
۱۵۹	رسوا	آفتاب رائے	۱۸۸	سخنور	دیوالی سنگھ	۲۱۷	شفیق	مظہر علی خاں
۱۶۰	رضا	میر رضا	۱۸۹	سرسبز	مرزا زین العابدین	۲۱۸	شکوہ	محمد رضا
۱۶۱	رضا	حمید الدین	۱۹۰	سراج	سراج الدین علی	۲۱۹	شکیبا	شیخ غلام حسین

۲۲۰	شوق	شیخ الٰہی بخش
۲۲۱	شوق	جوہر بیگ
۲۲۲	شوق	بھوگی لال
۲۲۳	شوق	حافظ غلام رسول
۲۲۴	شوکت	منشی سیف علی
۲۲۵	شور	مرزا لکھو بیگ
۲۲۶	شورش	غلام احمد
۲۲۷	شہرت	امیر بخش
۲۲۸	شہیدی	کرامت علی
۲۲۹	شیدا	نواب معین الدین
۲۳۰	شیفتہ	حافظ عبدالصمد
۲۳۱	شائق	عزیزالدین حسن
۲۳۲	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں
۲۳۳	شیدا	فتح جنگ خاں
۲۳۴	شمس	درائن سنگھ
۲۳۵	شیدا	میر عابد حسین
۲۳۶	شفاعت	شفاعت خاں
۲۳۷	قرآن	صاحبقران (امام علی)
۲۳۸	صانع	نظام الدین
۲۳۹	صبا	کانجی مل
۲۴۰	صبا	مرزا راجہ شنکر
۲۴۱	صبر	مرزا غلام حسین خاں
۲۴۲	صدق	-
۲۴۳	صفدر	میر صفدر علی
۲۴۴	صفدری	میر صادق علی
۲۴۵	صنعت	کریم الدین
۲۴۶	صاحب	سعادت یار خاں
۲۴۷	ضمیر	شیخ مداری
۲۴۸	ضمیر	گنگا داس
۲۴۹	ضیار	میر ضیار الدین
۲۵۰	ضیار	مرزا ضیار
۲۵۱	ضیار	ضیار الدین
۲۵۲	ضامن	غلام ضامن
۲۵۳	طالب	مہتاب رائے
۲۵۴	طالب	طالب حسین
۲۵۵	طرب	جھبو مل
۲۵۶	طپاں	مرزا محمد علی بیگ
۲۵۷	طوماس	طوماس
۲۵۸	طالب	مولوی شبراتی
۲۵۹	ظاہر	میر محمدی
۲۶۰	ظفر	مرزا ابوظفر
۲۶۱	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ
۲۶۲	عزیز	مہاراج سنگھ
۲۶۳	عالی	
۲۶۴	عالی جاہ	
۲۶۵	عارف	محمد عارف
۲۶۶	عارف	میر عارف علی
۲۶۷	عاجز	زور آور سنگھ
۲۶۸	عاصی	منشی امداد حسین
۲۶۹	عاشق	بخشی بھولا ناتھ
۲۷۰	عاشق	رام سنگھ
۲۷۱	عاشق	مہدی علی خاں
۲۷۲	عاشق	نبی بخش
۲۷۳	عاشقی	آغا حسین قلی خاں
۲۷۴	عشق	غلام علی
۲۷۵	عشرت	میر غلام علی
۲۷۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۲۷۷	عظمت	میر عظمت اللہ
۲۷۸	عیشی	طالب علی خاں
۲۷۹	ہجرت	میر ضیار الدین
۲۸۰	عزلت	سید عبدالولی
۲۸۱	عزیز	منشی عزیز اللہ
۲۸۲	عشق	خواجہ رکن الدین
۲۸۳	عشق	میر عزت اللہ
۲۸۴	عشق	منولال
۲۸۵	عیاش	سید یعقوب
۲۸۶	عشق	وجیہہ الدین
۲۸۷	عاجز	کاشی ناتھ
۲۸۸	عاشق	احمد یار خاں
۲۸۹	عنایت	سید عنایت علی
۲۹۰	غالب	بہادر بیگ خاں
۲۹۱	غالب	مرزا نوشہ
۲۹۲	غضنفر	غضنفر علی
۲۹۳	غمگین	میر سید علی
۲۹۴	غفلت	احمد
۲۹۵	غمی	مولوی عبدالقادر
۲۹۶	فارغ	میر احمد یار خاں
۲۹۷	فدا	فدا شاہ
۲۹۸	فدا	ٹیکا رام
۲۹۹	فدا	لچھمی رام
۳۰۰	فدوی	
۳۰۱	فدوی	مرزا محمد علی
۳۰۲	فرحت	امیر علی
۳۰۳	فراق	حکیم ثناءاللہ
۳۰۴	فصیح	مرزا جعفر علی
۳۰۵	فغاں	اشرف علی خاں
۳۰۶	فقیر	میر شمس الدین

۳۰۷	فگار	سید حسین	۳۳۶	مبتلا	مرزا کاظم	۳۶۵	ممنون	نظام الدین
۳۰۸	فیض	پنڈت کرپا کشن	۳۳۷	مجذوب	مرزا غلام حیدر بیگ	۳۶۶	منیر	وجیہہ الدین
۳۰۹	فارغ	فارغ شاہ	۳۳۸	مجرم	رحمت اللہ	۳۶۷	منیر	خواجہ افتاب خاں
۳۱۰	فدا	مرزا محمد بیگ	۳۳۹	محزون	میر ناصر خاں	۳۶۸	منشی	میر محمد حسین
۳۱۱	قائم	شیخ محمد قیام الدین	۳۴۰	محزون	عالم شاہ	۳۶۹	منشی	میر غلام علی
۳۱۲	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۴۱	محورہ	حسین علی خاں	۳۷۰	مشتاق	چھتر بھوج
۳۱۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ	۳۴۲	محب	شیخ ولی اللہ	۳۷۱	منتظر	نورالاسلام
۳۱۴	قاصر	مرزا ببر علی	۳۴۳	محبت	نواب محبت خاں	۳۷۲	منعم	قاضی نورالحق
۳۱۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۳۴۴	محنت	مرزا حسین علی خاں	۳۷۳	منصف	منصف علی خاں
۳۱۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۳۴۵	مظہر	شاہ مظہر اللہ	۳۷۴	منت	میر قمرالدین
۳۱۷	قربان	میر محمد تقی	۳۴۶	محشر	مرزا علی نقی	۳۷۵	موزوں	میر فرزند علی
۳۱۸	قلندر	قلندر علی	۳۴۷	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۳۷۶	موزوں	پنڈت امر پرشاد
۳۱۹	قمر	مرزا حاجی	۳۴۸	مرزا	مرزا محمد اسمعیل	۳۷۷	ممتاز	عبدالملک
۳۲۰	قیس	مدار بیگ (احمد علی بیگ)	۳۴۹	محمود	محمود خاں	۳۷۸	مونس	حکیم سعادت علی خاں
۳۲۱	قمر	مولوی نصر اللہ خاں	۳۵۰	مسرور	مرزا سنگی بیگ	۳۷۹	مومن	مومن خاں
۳۲۲	کامل	پنڈت ٹھاکر داس	۳۵۱	مشیر	قطب الدین	۳۸۰	مہر	محمد نقی
۳۲۳	کبیر	حکیم کبیر علی	۳۵۲	مشتاق	عبداللہ خاں	۳۸۱	مشتاق	فرزند علی
۳۲۴	کرم	شیخ غلام عباس	۳۵۳	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۳۸۲	مہر	آغا علی خاں
۳۲۵	کرم	مرزا حیدر علی بیگ	۳۵۴	مصحفی	غلام ہمدانی	۳۸۳	منتظر	میر خواجہ بخش
۳۲۶	گرفتار	سنگی بیگ	۳۵۵	مضمون	شرف الدین	۳۸۴	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲۷	کلو	میر کلو	۳۵۶	مضطر	ٹھاکر پرشاد	۳۸۵	نالاں	محمد عسکری
۳۲۸	کلیم	میر محمد حسین	۳۵۷	مضطر	کنور سین	۳۸۶	نامی	نواب مرزا احسام الدین حیدر
۳۲۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین	۳۵۸	مظہر	مرزا جان جاناں	۳۸۷	ناسخ	شیخ امام بخش
۳۳۰	کوثر	مہدی علی خاں	۳۵۹	مغنی	محمد امین	۳۸۸	نثار	عبدالرسول
۳۳۱	گویا	فقیر محمد خاں	۳۶۰	معروف	الٰہی بخش خاں	۳۸۹	نثار	محمد امان
۳۳۲	لطیف	میر لطیف علی	۳۶۱	مغموم	میر شیت علی	۳۹۰	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۳۳۳	لطیف	مرزا علی	۳۶۲	مقبول	مقبول نبی	۳۹۱	نشاط	ایشری سنگھ
۳۳۴	مائل	میر محمدی	۳۶۳	ملول	شاہ شرف الدین	۳۹۲	نصیر	شاہ نصیر الدین
۳۳۵	مائل	مرزا محمد بیگ	۳۶۴	مملو		۳۹۳	نظیر	شیخ ولی محمد

۳۹۴	نظام	غازی الدین خاں	۴۰۳	واقف		۴۱۲	ہدایت	ہدایت خاں
۳۹۵	نعیم	نعیم اللہ خاں	۴۰۴	والہ		۴۱۳	ہمت	
۳۹۶	نعمت	شاہ عبدالحق	۴۰۵	والہ	رحمت خاں	۴۱۴	ہوش	غلام مرتضےٰ
۳۹۷	نکہت	نور علی بیگ	۴۰۶	وفا	سید ببر علی خاں	۴۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں ہوس
۳۹۸	نوا	ظہیر اللہ خاں	۴۰۷	وحشت	غلام علی خاں	۴۱۶	ہدایت	ہدایت علی
			۴۰۷ الف	وزیر	نواب وزیر علی خاں			
۳۹۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۴۰۸	ولی	—	۴۱۷	یاس	خیرالدین
۴۰۰	نیاز	نیاز احمد	۴۰۹	وحشت	فقیہہ الدین	۴۱۸	یقین	انعام اللہ خاں
۴۰۱	نادر	مرزا کلب حسین خاں	۴۱۰	واثقی	شیخ حیدر علی	۴۱۹	یکرنگ	مصطفےٰ خاں
۴۰۲	نور	شاہ الہ نور خاں	۴۱۱	ہادی	میر محمد سجاد علی خاں	۴۲۰	یوسف	میر یوسف علی خاں

گلستانِ سخن

مصنف مرزا قادر بخش صابر شاگرد امام بخش صہبائی۔

عہد تصنیف و طباعت خود مصنف کے بیان کے مطابق اس تذکرے کا آغاز انھوں نے ۱۲۷۰ھ میں کیا تھا جو ایک سال بعد اخیر ماہ شوال ۱۲۷۱ھ میں مکمل ہوا۔ اسی سال مطبع مرتضوی سے باہتمام حافظ محمد غیاث الدین شائع ہوگیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں ہے جس میں بڑی تقطیع کے ۹۷۴ صفحات ہیں۔ ~~۱۲۹۹ھ~~ ۱۸۸۲ء میں مطبع نول کشور سے بھی یہ تذکرہ شائع ہوا ہے۔

آخری صفحات میں مصنف نے صراحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ بعہد ابوظفر محمد سراج الدین بہادر شاہ مکمل ہوا ہے۔ اس کا نام مصنف نے "آثار المعاصرین" رکھا تھا لیکن محمد نظام الدین جوش نے اس کا تاریخی نام "گلستان سخن" تجویز کیا اور یہی اس کا نام پڑ گیا۔ تذکرے کے خاتمے پر امام بخش صہبائی کے دو بیٹوں مولوی عبدالعزیز اور مولوی عبدالکریم کے تاریخی قطعات ہیں ان سے سال ہجری ۱۲۷۰ھ کے علاوہ سمبت اور فصلی کے سال بھی بالترتیب ۱۹۱۱ء اور ۱۲۶۲ھ نکالے گئے ہیں۔ اور کئی شاعروں کے قطعات تاریخ بھی شامل ہیں جن میں ایک فارسی قطعہ جدید اردو ادب کے بانی اور مصلح قوم سر سید احمد خاں کا بھی ہے۔ سرسید اس وقت بجنور میں صدر امین تھے اور آہی تخلص رکھتے تھے۔ سرسید کا قطعہ یہ ہے۔

کلکِ صابر نگاشت تذکرہٗ — کہ از و خوب تر بہ دہر مجو
سال تاریخ چشم او آہی — ذکرِ یاران ہم است بگو
۱۲۷۱

خصوصیات تذکرہ کا آغاز منظوم حمد سے ہوتا ہے۔ یہ حمد ساقی نامے کے انداز کی مختصر نظم ہے۔ اس کے بعد مصنف نے اپنا حال اور وجہ تالیف بیان کیا ہے۔ بعد ازاں زبان و بیان پر علمی انداز سے بحث کی گئی ہے۔ یہ بحث کوئی ۱۱۴ صفحات میں پھیلی ہوئی ہے۔

صابر نے بیان کیا ہے کہ "اس دیباچہ کو ایک مقدمہ اور تین مقصد میں تقسیم کرتا ہوں۔ مقدمہ زبان کے معنی ... کی تحقیق میں کہ آغاز آفرینش میں زبان ایک تھی یا متعدد اور اگر ایک تھی تو اول کونسی زبان موجود ہوئی اور پھر کس طرح مختلف زبانیں بہم پہنچیں"۔

مقصد پہلا زبان اردو کی تحقیق اور وجوہ استعمال الفاظ فصیح اور ترک کلمات غیر فصیح۔

مقصد دوسرا حد شعر اور موجد اشعار اور عروض و قافیہ کے فوائد کا ذکر بطریق اجمال۔

مقصد تیسرا ذکر اقسام نظم اور ہر ایک کی تعریف"۔

مذکورہ بالا مقاصد پر صابر نے فی الواقع بڑی مفصل بحث کی ہے۔ اس کے بعد اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے جس میں شعراء کا

ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے۔ تذکرہ کا آغاز صدر الدین آزردہ کے نام سے ہوتا ہے اور اس انداز سے گویا تذکرہ ان کے نام معنون کیا گیا ہے۔ تذکرہ اردو زبان میں ہے اور اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر ہے جو اس وقت حیات تھے۔ اور دہلی سے تعلق رکھتے تھے۔ حالات زندگی بہت مختصر اور اشعار کے انتخابات خاصے طویل ہیں۔ تنقیدی عنصر نہ ہونے کے برابر ہے صرف یہ کہ ایک معاصر کی حیثیت سے مصنف نے شعراء کے متعلق بعض مفید معلومات بہم پہنچائی ہیں۔

فہرست شعراء:-

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آزردہ	مولوی مفتی محمد صدر الدین	۲۳	ارشاد	مولوی محمد ارشاد	۴۵	ایجاد	مرزا رحیم الدین
۲	آباد	محمد یعقوب علی	۲۴	اسرار	مرزا سپہر شکوہ	۴۶	باقر	میر باقر علی جونپوری
۳	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۵	اسیر	میر مکرم علی	۴۷	بحر	میر امداد علی
۴	آذر	ذوالفقار علی خاں	۲۶	امیر	سید نہال نبی	۴۸	بدر	بدر الدین کرنالوی
۵	آزاد	مرزا اعظم شاہ	۲۷	اسیر	گلزار علی	۴۹	بدر	مرزا بلاقی
۶	آشفتہ	گلاب سنگھ	۲۸	اشکی	جگت نرائن کشمیری	۵۰	برق	نجم الدین قاضی
۷	آشفتہ	حکیم منور علی	۲۹	اشکی	مرزا غلام محی الدین عرف مرزا [illegible]	۵۱	بسمل	محمد عبد الحکیم
۸	آشفتہ	امرناتھ پنڈت	۳۰	اشرف	نواب اشرف حسین خاں	۵۲	بسمل	حافظ محمد حسین
۹	آشوب	میر امداد علی	۳۱	افضل	بخش فیض علی خاں	۵۳	بسمل	نواب امیر حسن خاں
۱۰	آصف	مرزا محمد باقر شیرازی	۳۲	اکرام	اکرام اللہ خاں	۵۴	بسمل	رام کشن پنڈت
۱۱	آغا	آغا مرزا	۳۳	امانت	میر امانت علی	۵۵	بشیر	میر بشارت علی
۱۲	آفی	نواب احمد یار خاں	۳۴	امانت	آغا حسین لکھنوی	۵۶	بلند	صفدر علی بیگ
۱۳	آگاہ	سید محمد رضا معروف احمد رضا	۳۵	امین	مولوی امین الدین	۵۷	بلبل	پنڈت گوری شنکر
۱۴	آہی	اشرف	۳۶	امداد علی	امداد علی خاں	۵۸	بنو	بنو
۱۵	آہی	میر عبد الرحمن	۳۷	امی	روشن بیگ	۵۹	بیتاب	نواب عباس علی خاں
۱۶	اثر	عبد الرزاق	۳۸	امیر	مرزا امیر بیگ	۶۰	بیتاب	کشن نرائن
۱۷	احسان	....	۳۹	امیر	میر امیر علی	۶۱	بیتاب	محمد جعفر علی
۱۸	احمد	مولوی احمد علی	۴۰	انداز	مرزا غلام حسین	۶۲	بیخود	محمد نظام الدین خاں
۱۹	احمد	مرزا احمد بیگ	۴۱	انصاف	عبد الرحمن خاں اکبرآبادی	۶۳	بیدل	غلام حسین
۲۰	احقر	سید غلام نبی	۴۲	انیس	میر ببر علی	۶۴	بیمار	شیخ علی بخش
۲۱	اختر	محمد صادق خاں	۴۳	اوج	عبد اللہ خاں	۶۵	پارسا	منشی فیض پارسا
۲۲	اختر	مرزا وجیہ الدین	۴۴	اوج	لالہ جگل کشور	۶۶	پارسا	غلام علی

۶۷	پذیر	پذیر
۶۸	پریشان	عبدالرحیم پیرجی
۶۹	پریشان	مندلال برہمن
۷۰	پری	جمن
۷۱	پناہ	محمد پناہ نورباف
۷۲	پورن	بھدن سنگھ کایستھ
۷۳	پیام	مولوی امین اللہ
۷۴	پیام	مرزا حیدر بیگ
۷۵	پیر	حال مہاراج سنگھ برہمن
۷۶	پیرا	پیرا
۷۷	پیک	کریم اللہ
۷۸	تاب	میر حیدر
۷۹	تاب	مرزا الطاف اشرف
۸۰	تابش	محمد جعفر الہ آبادی
۸۱	تاثیر	حافظ محمد حسین
۸۲	تارک	میر لقاء اللہ
۸۳	تائب	شیخ محمد اکرم
۸۴	تپش	یوسف علی
۸۵	تحیر	مولوی غلام مصطفےٰ مہین
۸۶	تحسین	محمد حسین خاں
۸۷	تحسین	علی مولا خاں
۸۸	تدبیر	شیخ محب اللہ
۸۹	تسکین	تسکین
۹۰	تسلی	میر شجاعت علی
۹۱	تسلیم	حاتم خاں
۹۲	تشنہ	محمد علی
۹۳	تشہیر	مرزا مغل بیگ
۹۴	تصدیق	نواب مہدی حسین خاں
۹۵	تصور	نبی بخش
۹۶	تصویر	میاں بین
۹۷	تعشق	مولوی سید محمد
۹۸	تفتہ	منشی ہرگوپال
۹۹	تمنا	عبدالرحمٰن
۱۰۰	تمنا	مرزا مغل جان
۱۰۱	تمکین	میر سعادت علی
۱۰۲	تمیز	نواب احمد علی خاں
۱۰۳	تنویر	خدا بخش خاں
۱۰۴	تنہا	آکا
۱۰۵	توقیر	عبدالقادر
۱۰۶	توفیق	میر توفیق علی
۱۰۷	تہور	مرزا غلام فخرالدین
۱۰۸	تیمور	مرزا سعادت سلطان
۱۰۹	ثابت	مرزا معزالدین
۱۱۰	ثابت	شیخ ثابت علی
۱۱۱	ثبات	مہر علی
۱۱۲	ثروت	محمد بخش
۱۱۳	ثروت	میر محمد شاہد
۱۱۴	ثریا	سید امیر علی گوپالوی
۱۱۵	ثمر	احمد سعید
۱۱۶	ثنا	مولوی ثناء اللہ
۱۱۷	ثناقی	مرزا عاشور بیگ
۱۱۸	ثواب	سعادت علی
۱۱۹	جان صاحب	میر یار علی
۱۲۰	جاں نثار	میاں جی غلام فرید
۱۲۱	جذب	میر عزت اللہ خاں عرف میر بھکاری
۱۲۲	جراح	غلام ناصر کشمیری
۱۲۳	جعفری	میر باقر علی
۱۲۴	جعفری	محمد جعفر
۱۲۵	جلیس	الہ وردی خاں
۱۲۶	جمال	میر جمال الدین
۱۲۷	جمیل	جمیل الدین
۱۲۸	جنون	شیخ غلام محی الدین احمد
۱۲۹	جوش	شیخ نیاز احمد معروف اللہ دیا
۱۳۰	جوش	نظام الدین
۱۳۱	جوہر	جوہر
۱۳۲	جولان	اولاً الف خاں بعدہٗ الف شاہ
۱۳۳	چالاک	میر قدرت اللہ
۱۳۴	چرکین	میر باقر علی
۱۳۵	چمن	گل محمد کشمیری
۱۳۶	حافظ	حافظ شرف
۱۳۷	حزیں	میر بہادر علی
۱۳۸	حسرت	منولال (کایستھ)
۱۳۹	حسرت	حافظ عبدالرحمٰن
۱۴۰	حسن	میر حسن
۱۴۱	حشمت	مرزا غلام فخرالدین
۱۴۲	حفیظ	حافظ حفیظ
۱۴۳	حقارت	میر محسن
۱۴۴	حقیر	میر امام الدین
۱۴۵	حقیر	منشی نبی بخش
۱۴۶	حکیم	حکیم بہاول الدین
۱۴۷	حمید	حمید الدین خاں
۱۴۸	حمید	سید حسن علی طالب
۱۴۹	حشم	منشی بپا چند
۱۵۰	حیا	مرزا رحیم الدین
۱۵۱	حیات	محمد حیات خاں
۱۵۲	حیدر	حیدر شکوہ
۱۵۳	حیران	میر ولایت

۱۵۴	حیرت	حافظ عبدالرحمٰن	۱۸۳	راقم	شیخ ظفر علی	۲۱۲	سرور	مرزا عزیز الدین
۱۵۵	حیرت	مرزا رمضانی	۱۸۴	رحمت	رحمت علی	۲۱۳	سرور	مرزا افضل علی بیگ
۱۵۶	خالق	خالق بخش	۱۸۵	رحیم	مرزا رحیم بیگ	۲۱۴	سرور	لچھمی رام پنڈت لکھنوی
۱۵۷	خاص	محمد حمید خاں	۱۸۶	رسا	مرزا کریم الدین	۲۱۵	سرور	رجب علی بیگ
۱۵۸	خادم	خادم علی	۱۸۷	رشید	سید بہادر علی	۲۱۶	سعید	محمد سعید الدین
۱۵۹	خانی	مرزا خانی	۱۸۸	رضا	محمد رضا	۲۱۷	سعید	میر سعادت علی
۱۶۰	خانی	خان جہاں	۱۸۹	رضوی	حکیم جعفر علی	۲۱۸	سکندر	سکندر خاں
۱۶۱	خرد	بالا پرشاد دکٹری	۱۹۰	رضی	سیف الدولہ سید رضی خاں بہادر صلابت جنگ	۲۱۹	سلطان	سلطان شاہ
۱۶۲	خرد	پنڈت رام نرائن	۱۹۱	رفعت	....	۲۲۰	سلیم	مرزا سلیم بہادر
۱۶۳	خرم	محمد احمد	۱۹۲	رفیق	رفیق علی	۲۲۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۶۴	خضر	مرزا خضر سلطان	۱۹۳	رقم	حکیم سکھانند	۲۲۲	سوز	مولوی عبدالکریم
۱۶۵	خلیفہ	محب اللہ	۱۹۴	رمز	رمز	۲۲۳	سوزاں	مرزا امام بخش معروف مرزا کلو
۱۶۶	خلیفہ	رجبی	۱۹۵	رنج	شاہ محمد نصیر محمدی	۲۲۴	سوزش	حافظ عبدالرحمٰن
۱۶۷	خلیل	سید ابراہیم علی	۱۹۶	رند	اکرام الدین	۲۲۵	سہراب	مرزا سہراب بیگ
۱۶۸	خلش	فردوس علی	۱۹۷	رند	سید محمد خاں لکھنوی	۲۲۶	سیارہ	مرزا فخر الدین
۱۶۹	خمار	امرناتھ	۱۹۸	رنگین	سعادت یار خاں	۲۲۷	سیر	میر غالب علی خاں
۱۷۰	خموش	مرزا خدایار	۱۹۹	رہا	غلام محمد خاں	۲۲۸	سید	میر علی نقی
۱۷۱	خواہش	میر اللہ داد	۲۰۰	زار	حافظ امام بخش	۲۲۹	سید	میر سید علی
۱۷۲	خورشید	خورشید احمد لکھنوی	۲۰۱	زاہد	خواجہ ولایت حسین	۲۳۰	شاد	میر یار خاں
۱۷۳	دارا	میراں شاہ مرزا دارا بخت	۲۰۲	زر	شیخ بلاقی	۲۳۱	شاد	شیو پرشاد
۱۷۴	داغ	نواب مرزا	۲۰۳	زکی	محمد مہدی علی	۲۳۲	شاعر	شیخ خدا بخش
۱۷۵	دولہہ	منظم الدولہ نواب اجہانگیر محمد	۲۰۴	زیب	مرزا جمال الدین عرف مرزا کلن	۲۳۳	شاکی	مرزا بختاور شاہ بہادر
۱۷۶	ذکا	خوب چند	۲۰۵	زیرک	حافظ قلندر بخش	۲۳۴	شاہ	محمد شاہ
۱۷۷	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۰۶	سالک	مرزا خجستہ بخت	۲۳۵	شاہی	مرزا نور الدین
۱۷۸	راجہ	مہاراجہ بلوان سنگھ	۲۰۷	سالک	قربان علی	۲۳۶	شائق	شیخ عبداللہ سہارنپوری
۱۷۹	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۰۸	سپہر	شتاب خاں	۲۳۷	شتاب	مرزا غلام عباس
۱۸۰	راحت	شیخ کریم الدین	۲۰۹	سحاب	کنور گوپال سنگھ	۲۳۸	شجاع	مرزا کریم الشجاع
۱۸۱	راسخ	سعادت علی خاں	۲۱۰	سحر	احمد علی خاں	۲۳۹	شرر	میر حافظ
۱۸۲	راغب	احمد حسین	۲۱۱	سرور	نواب میر محمد خاں	۲۴۰	شرر	ہنسا رام

۲۴۱	شریر	مرزا غیاث الدین
۲۴۲	شریر	مرزا جعفر
۲۴۳	شرم	تہور بیگ
۲۴۴	شریر	منشی کریم الدین
۲۴۵	ششدر	مرزا روشن الدولہ
۲۴۶	ششدر	مرزا حاجی قادر بخش
۲۴۷	شفقت	میر محمد حسین
۲۴۸	شفقت	میر بشارت علی
۲۴۹	شفق	سعد الدین خاں بہادر صولت جنگ
۲۵۰	شفق	دولت رام محفوظ
۲۵۱	شفق	تلسی رام
۲۵۲	شکیبا	شیخ غلام حیدر
۲۵۳	شوق	عنایت اللہ
۲۵۴	شوق	حافظ غلام رسول
۲۵۵	شوکت	میر حسن علی
۲۵۶	شہرت	مرزا حاجی
۲۵۷	شہرہ	مرزا نصیر الدین حیدر
۲۵۸	شہید	مولوی فخر الدین حسین خاں
۲۵۹	شہیدی	کرامت علی
۲۶۰	شیدا	مرزا فخر الدین معروف مرزا
۲۶۱	شیدا	اسلام بیگ
۲۶۲	شیدا	آبرو
۲۶۳	شیدائی	مولوی ابو الحسن
۲۶۴	شیدائی	مرزا رمضان بیگ
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفےٰ خاں
۲۶۶	شیون	حافظ سید اکبر علی مسرور
۲۶۷	صابر	مرزا قادر بخش بہادر
۲۶۸	صاحب	شیر زماں خاں
۲۶۹	صادق	محمد عزیز الدین
۲۷۰	صادق	تہور بیگ
۲۷۱	صادق	شیخ محمد صادق قریشی
۲۷۲	صالح	مرزا مصلح الدین
۲۷۳	صبر	اجودھیا پرشاد
۲۷۴	صبور	معین الدین
۲۷۵	صدر	محمد صدر الدین علوی
۲۷۶	صدق	شیخ محمد اشارت علی
۲۷۷	صفیر	میاں نجم الدین
۲۷۸	صفا	مرزا سعید الدین عرف مرزا نتھے
۲۷۹	صفا	پیرن شاہ
۲۸۰	صفدر	صفدر بیگ
۲۸۱	صفدق	میر صادق علی
۲۸۲	صفوت	میر صفوت علی
۲۸۳	صفیر	میاں جان
۲۸۴	صفیر	میر امداد علی
۲۸۵	صفی	محمد صفی اللہ
۲۸۶	صلاح	محمد صلاح
۲۸۷	صمیم	تلسی داس
۲۸۸	صولت	قاسم علی خاں
۲۸۹	صہبائی	امام بخش
۲۹۰	ضابط	مہر علی
۲۹۱	ضاحک	شیخ مراد بخش
۲۹۲	ضامن	مولوی ضامن علی
۲۹۳	ضامن	محمد ضامن
۲۹۴	ضایع	میر خیر الدین ناگوری
۲۹۵	ضبط	کالے خاں
۲۹۶	ضرغام	مرزا بہادر بیگ
۲۹۷	ضرورت	محمد جمیل
۲۹۸	ضعف	عابد حسین
۲۹۹	ضعف	شجاعت علی
۳۰۰	ضمان	میر محمد کامل
۳۰۱	ضمیر	نرائن داس پنڈت
۳۰۲	ضمیر	گنگا داس
۳۰۳	ضمیری	مرزا مظہر
۳۰۴	ضوو	منشی کمال الدین
۳۰۵	ضیاء	ولی اللہ اکبر آبادی
۳۰۶	ضیائی	میر بدر الدین
۳۰۷	ضیغم	شاہ کلو
۳۰۸	طالب	محمد یعقوب
۳۰۹	طالب	حافظ طالب
۳۱۰	طاہر	محمد طاہر قندہاری
۳۱۱	طرب	مولوی رحیم بخش
۳۱۲	طرب	موتی لال
۳۱۳	طرب	دھومی لال
۳۱۴	طرز	احمد حسین
۳۱۵	ظالم	ظالم سنگھ برہمن
۳۱۶	ظاہر	رام پرشاد
۳۱۷	ظرافت	(شاعرہ)
۳۱۸	ظریف	میر امام اللہ
۳۱۹	ظفر	سراج الدین محمد بہادر شاہ
۳۲۰	ظہور	مولوی ظہور علی
۳۲۱	ظہور	احمد جان
۳۲۲	ظہور	حافظ محمد ظہور
۳۲۳	ظہیر	سید محمد جان
۳۲۴	عاجز	پیرجی اشرف الحق
۳۲۵	عاجز	مرزا عبد اللہ بیگ
۳۲۶	عارف	نواب زین العابدین خاں
۳۲۷	عاشق	عاشق علی

۳۲۸	عاشق	مرزا نظام الدین	۳۵۷	غلطاں	کریم بخش	۳۸۶	قابل	مرزا علی بخش
۳۲۹	عاشق	اقبال حسین	۳۵۸	غم	محمد الف خاں	۳۸۷	قادر	مرزا قادر شکوہ
۳۳۰	عاشق	مرزا رحمت بخش منجھلے	۳۵۹	غم	مہتاب سنگھ	۳۸۸	قاری	قاری علی احمد
۳۳۱	عاصی	گھنشیام رائے	۳۶۰	غمگین	مولوی عبدالقادر	۳۸۹	قاسم	میر قاسم علی
۳۳۲	عالی	مرزا عالی بخت بہادر	۳۶۱	غمگین	میر عبداللہ	۳۹۰	قاسم	سید قاسم علی خاں
۳۳۳	عالی	مولوی امیر علی	۳۶۲	فاخر	مرزا چھنگا	۳۹۱	قاسم	حکیم قدرت اللہ جان
۳۳۴	عبرت	دولت رام	۳۶۳	فایز		۳۹۲	قاسم	میر قاسم علی منصف
۳۳۵	عزیز	مولوی محمد عبدالعزیز	۳۶۴	فائق	مرزا عبدالقادر بیگ	۳۹۳	قلق	سلطان خاں
۳۳۶	عزیز	مرزا عزیز الدین	۳۶۵	فخر	محمد فخر الدین خاں	۳۹۴	قلق	غلام مولا عرف مولا بخش
۳۳۷	عزیز	عبدالعزیز	۳۶۶	فخر	محمد فخر الدین	۳۹۵	قلق	محمد امجد علی
۳۳۸	عزیز	یوسف علی خاں	۳۶۷	فدا	مرزا بلند بخت	۳۹۶	قمر	مرزا قمر
۳۳۹	عزیز	مہاراج سنگھ	۳۶۸	فدا	مرزا سکندر بخت	۳۹۷	قمر	حافظ قمر الدین
۳۴۰	عسس	بدر الدین	۳۶۹	فراسو	فراسو (قوم انگریز)	۳۹۸	قمر	محمد قمر الدین خاں اکبر آبادی
۳۴۱	عسکری	محمد حسن عسکری	۳۷۰	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۳۹۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین
۳۴۲	عشرت	مرزا کلن	۳۷۱	فراق	میر حیات اللہ	۴۰۰	قیس	حافظ عبدالحی
۳۴۳	عشق	حکیم عزت اللہ خاں	۳۷۲	فرحت	محمود علی خاں	۴۰۱	قیس	محمد عنایت اللہ
۳۴۴	عظیم	مولوی فضل عظیم	۳۷۳	فرحت	بشن پرشاد	۴۰۲	قیصر	مرزا خدا بخش
۳۴۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۳۷۴	فرحت	شیخ حسن علی	۴۰۳	کامل	مرزا ناصر الدین معروف بہ محمد مرزا
۳۴۶	علوی	مولوی عبداللہ خاں	۳۷۵	فروغ	محمد عمر سلطان	۴۰۴	کامل	سدر سکھ پنڈت کشمیری
۳۴۷	علی	مولوی امانت علی	۳۷۶	فروغ	خواجہ نور الدین خاں بہادر معروف بہ سوانے	۴۰۵	کرامت	کرامت اللہ شاہ
۳۴۸	علی	قطب علی	۳۷۷	فہیم	مرزا کریم بخش	۴۰۶	کاظم	کاظم علی
۳۴۹	علیل	شیخ نصیر الدین	۳۷۸	فصاد	بنو	۴۰۷	کیف	فضل احمد
۳۵۰	عیش	حکیم آغا جان	۳۷۹	فضل	فضل الرحمن	۴۰۸	گرم	مظفر خاں
۳۵۱	عیش	رائے عزت سنگھ	۳۸۰	فغاں	لال جی پرشاد پنڈت	۴۰۹	گویا	فقیر محمد خاں
۳۵۲	غافل	میر سید محمد	۳۸۱	فکری	مرزا جمن	۴۱۰	لطف	حفیظ اللہ
۳۵۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں	۳۸۲	فگار	میر حسین	۴۱۱	لطیف	دولت سنگھ
۳۵۴	غالب	انور علی	۳۸۳	فوق	میر بادشاہ	۴۱۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ
۳۵۵	غریب	غریب اللہ	۳۸۴	فیاض	شیخ فیض الحسن	۴۱۳	ماہر	مرزا جمعیت شاہ
۳۵۶	غفور	محمد غفور کشمیری	۳۸۵	فیض	مولوی فیض الحسن	۴۱۴	مبتلا	پنڈت اجودھیا پرشاد
						۴۱۵	مبین	حافظ قطب الدین
						۴۱۶	متین	رائے کانجی سہائے

۴۱۷	مجرد	محمد پناہ
۴۱۸	محب	شاہزادہ بہرام شاہ
۴۱۹	محب	میر ابوالقاسم
۴۲۰	محبت	عنایت اللہ
۴۲۱	محبوب	محبوب خاں
۴۲۲	محزون	محمد ناصر جان محمدی
۴۲۳	محزون	مرزا منگو
۴۲۴	محزون	آغا زہ
۴۲۵	محسن	حافظ محسن
۴۲۶	محمود	محمود علی خاں
۴۲۷	محمود	مرزا محمود شاہ
۴۲۸	محو	غلام نواب خاں
۴۲۹	محوی	محمد بیگ
۴۳۰	مخمور	شیخ غلام حسنین
۴۳۱	مخیر	محمد احسان اللہ
۴۳۲	مدبرؔ	سید امیر الدین
۴۳۳	مرحوم	مرزا محمد یار بیگ
۴۳۴	مرزا	مرزا حسین بخش
۴۳۵	مرزا	مرزا علی
۴۳۶	مرزا	مرزا جہانگیر بیگ
۴۳۷	مرزا	مرزا جان
۴۳۸	مروت	مرزا باز خاں
۴۳۹	مست	سرمست خاں
۴۴۰	مسرور	نواب غلام حسین خاں
۴۴۱	مشتاق	کریم خاں
۴۴۲	مشتاق	مشتاق علی خاں
۴۴۳	مشتاق	مشتاق حسین
۴۴۴	مشتاق	غلام علی
۴۴۵	مشتہر	احمد حسین

۴۴۶	مشفق	احمد بیگ
۴۴۷	مشہور	پنڈت رادھا کشن
۴۴۸	مشیر	حافظ قطب الدین
۴۴۹	مضطر	پنڈت کھنیا لال
۴۵۰	مضطر	مرزا سنگی
۴۵۱	مضطر	مرزا خسرو شکوہ عرف مرزا آغا جان
۴۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ
۴۵۳	مضطر	مرزا مظفر
۴۵۴	معروف	نواب الٰہی بخش
۴۵۵	معزز	سید محمد علی
۴۵۶	معزز	میر عزیز الدین
۴۵۷	معین	معین الدین
۴۵۸	مفتون	حکیم دول الگوشین ڈسلوا پرتگیز خاں
۴۵۹	مفتون	مرزا کریم بخش
۴۶۰	ملول	محمد یار
۴۶۱	ممتاز	سید میاں
۴۶۲	ممنون	میر نظام الدین
۴۶۳	منتظر	میاں جان خاں
۴۶۴	منشی	مول چند
۴۶۵	منصف	مرزا احمد بخش
۴۶۶	منعم	منشی موہن لال
۴۶۷	منعم	ہکند لال
۴۶۸	منیر	وجیہہ الدین
۴۶۹	موج	خدا بخش
۴۷۰	موزوں	مرزا قادر بخش
۴۷۱	مومن	محمد مومن خاں
۴۷۲	مہجور	مرزا ہدایت علی
۴۷۳	مہجو	کرپا رام
۴۷۴	مہر	مہر علی

۴۷۵	مہر	مرزا حاتم علی
۴۷۶	میکش	میر احمد حسین
۴۷۷	نادان	مولوی محمد بخش
۴۷۸	نادر	شنکر ناتھ پنڈت کشمیری
۴۷۹	نازنین	مرزا علی بیگ
۴۸۰	ناسخ	شیخ امام بخش
۴۸۱	ناصر	مرزا محمد علی بیگ
۴۸۲	ناظم	میر یحییٰ
۴۸۳	ناکام	مکرم علی فتح آبادی
۴۸۴	نالاں	منو لال
۴۸۵	نامی	نواب مرزا حسام الدین حیدر خاں بہادر
۴۸۶	نامی	بلدیو سنگھ
۴۸۷	نایاب	عباس علی
۴۸۸	نثار	میر نثار علی علوی
۴۸۹	نجم	میر نجم الدین
۴۹۰	ندا	مرزا معین الدین
۴۹۱	ندیم	محمد عسکری
۴۹۲	نزہت	مرزا کرامت اللہ
۴۹۳	نسیم	مولوی نسیم اللہ
۴۹۴	نسیم	محمد یعقوب
۴۹۵	نسیم	دیا شنکر پنڈت کشمیری
۴۹۶	نسیم	نسیم اللہ
۴۹۷	نشاط	منشی بسنت سنگھ
۴۹۸	نشاط	میرن شاہ
۴۹۹	نصیر	شاہ نصیر الدین
۵۰۰	نصیر	نصیر الدین
۵۰۱	نظیر	شیخ ولی اکبرآبادی
۵۰۲	نظیر	گنپت رائے
۵۰۳	نقشی	بدر الدین علی خاں

۵۰۴	نکہت	حافظ غلام احمد	۵۱۵	وحشت	غلام علی خاں	۵۲۶	ہجر	مولوی محمد حسین
۵۰۵	نکہت	مرزا نیاز علی بیگ	۵۱۶	وحشت	میر حبیب احمد	۵۲۷	ہجر	میر جمیل الدین
۵۰۶	نوا	قدرت اللہ	۵۱۷	وحشت	مرزا کبیر الدین	۵۲۸	ہدہد	عبدالرحمن
۵۰۷	نواب	مرزا اخرم بخت	۵۱۸	وزیر	خواجہ وزیر	۵۲۹	ہوش	منور علی
۵۰۸	نورِ حق	شاہ محمد جمیل	۵۱۹	وصال	حکیم نصر اللہ خاں	۵۳۰	ہوشیار	منشی کیول رام
۵۰۹	نیاز	محمد نیاز علی	۵۲۰	وصل	محمد علی خاں	۵۳۱	ہنر	مرزا بختاور بخت
۵۱۰	نیّر رخشاں	محمد ضیاء الدین بہادر	۵۲۱	وفا	مرزا دارا بخت	۵۳۲	یاس	خیر الدین
۵۱۱	واحد	شیخ عبدالواحد	۵۲۲	وفا	میر حیدر علی	۵۳۳	یاس	حافظ الدین
۵۱۲	وارث	شاہ وارث الدین	۵۲۳	ولی	شیخ محمد ولی	۵۳۴	یاور	میر امام الدین
۵۱۳	وجاہت	احمد علی خاں	۵۲۴	ہادی	مرزا غلام فخر الدین بہادر	۵۳۵	یکتا	خواجہ معین الدین
۵۱۴	وجود	سید محمد علی	۵۲۵	ہاشمی	محمد نادر حسین خاں	۵۳۶	یل	عبدالقادر
						۵۳۷	یمین	احمد علی خاں

سخنِ شعرا

مصنف | عبدالغفور نساخ

عہد تصنیف و طباعت | سخن شعرا تاریخی نام ہے۔ اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۸۰ھ/۱۸۶۳-۶۴ء نکلتا ہے۔ سبب تصنیف کے متعلق نساخ کا بیان ہے کہ قدیم تذکروں کے مطالعہ کے اثر سے "میں نے بھی چاہا کہ شہرت تالیف سے کوزے بحروں اور اس کو قندِ مکرر کر دوں۔ یعنی اس طرح کا تذکرہ لکھوں کہ جس میں اشعار آبدار میں اطناب و ایجاز اور احوال شعرا میں اختصار و ایجاز اور حالات ابنائے زماں کو بقدر طاقت بشری جامع اور حشو و زوائد کو مانع ہو۔ بحمد اللہ یہ ناوک عزم فارادہ بہ دستار ہوا کہ بارہ برس کی محنت میں یہ تذکرہ شعرائے ریختہ بنام تاریخی "سخن شعرا" تیار ہوا" اس سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۹ھ کے قریب انھوں نے اسے لکھنا شروع کر دیا تھا۔ جو ۱۲۸۱ھ میں مکمل ہوا۔

سخن شعرا پہلی بار رمضان ۱۲۹۱ھ/۱۸۷۴ء میں یعنی تکمیل کے دس سال بعد مطبع نول کشور لکھنؤ سے شائع ہوا۔ اس میں اوسط تقطیع کے ۵۸۲ صفحات ہیں۔ ابتدا میں مختصر سا دیباچہ اور آخری صفحات میں عبداللہ متخلص بہ آشفتہ، منور حسن متخلص بہ فیض اور سعید بخت متخلص بہ سعید کے تاریخی قطعات ہیں جن سے ۱۲۸۱ھ برآمد ہوتے ہیں۔

خصوصیات | یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں قدما سے لیکر انیسویں صدی کے اواخر تک کے تقریباً سارے شعرا کا ذکر کیا گیا ہے۔ آخری دس صفحات شاعرات کے تذکرے کے لئے مخصوص کر دیئے گئے۔ لیکن نساخ کی توجہ حالات زندگی سے زیادہ اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ انھوں نے سوانح اور حالات میں غیر معمولی اختصار سے کام لیا ہے۔ اکثر جگہ صرف نام اور تخلص دینا کافی سمجھا ہے۔ خود اپنے متعلق بھی انھوں نے کچھ نہیں لکھا بلکہ صرف نام دے کر کئی صفحوں میں اپنے کلام کا انتخاب دیا ہے۔ میر و شیفتہ کے سے تبصرے بھی ان کے یہاں نہیں ملتے۔ کسی کے کلام پر رائیں یہاں نہ ہونے کے برابر ہیں۔ کہیں کہیں قواعد عروض، علم بیان اور بدیع اور زبان و بیان کے دوسرے عیوب و محاسن کو انھوں نے بڑی وضاحت سے بیان کیا ہے۔ مثلاً ص ۵۹۲ پر اپنے استاد حافظ اکرام احمد ضیغم کے کلام میں صنائع لفظی و معنوی کی نشان دہی میں خصوصاً تفصیل سے کام لیا ہے۔ ورنہ عموماً بہت مختصر اور مبہم رائیں درج ہیں۔ مثلاً انیس کے متعلق ص ۵۶ پر وہ بغیر کسی استدلال کے صرف اس قدر لکھتے ہیں کہ "وہ صرف مرثیہ کہتے ہیں۔ اور ان کا کوئی مرثیہ عیوب سے پاک نہیں ہے۔"

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آباد	محمد یعقوب	۲۶	احمد	احمد بیگ	۵۱	آرام	خیر اللہ
۲	آباد	مہدی حسن	۲۷	احمد	غلام احمد	۵۲	آرام	پریم ناتھ
۳	ابر	تفضل حسین	۲۸	احمد	احمد خاں	۵۳	آرام	مکھن لال
۴	ابن	ابن رضا	۲۹	احمد	احمد علی	۵۴	آرزو	سراج الدین علیخان
۵	آتش	حیدر علی	۳۰	احمد	غلام احمد	۵۵	آرزو	مرزا محمد علی
۶	آتش	غلام حسین	۳۱	احمد	احمد علی خان	۵۶	آرزو	علاؤ الدین
۷	اثل	عبد الجمیل	۳۲	احمد	احمد شاہ	۵۷	آرزو	طالب حسین
۸	اثر	حسین علیخاں	۳۳	احمد	احمد بیگ	۵۸	ارشد	ارشد علی
۹	اثر	سید محمد میر	۳۴	احمدی	نور الدین	۵۹	ارشد	عبد الغنی
۱۰	اثر	عبد الرزاق	۳۵	احمدی	شیخ احمد	۶۰	ارمان	شاہ علی
۱۱	آثم	غلام مصطفےٰ	۳۶	احمدی	احمد علی	۶۱	ارمان	راجہ جیمز جی
۱۲	آثم	ہر بر حسین	۳۷	اختر	اکبر علی	۶۲	آزاد	ضیاء الدین
۱۳	اجمل	شاہ محمد اجمل	۳۸	اختر	عبد الغفار	۶۳	آزاد	غلام علیخان
۱۴	احسان	عبد الرحمان	۳۹	اختر	واجد علی شاہ	۶۴	آزاد	امیر الدین
۱۵	احسن	محمد احسن	۴۰	اختر	محمد صادق	۶۵	آزاد	اعظم شاہ
۱۶	احسن	فرزند حسن	۴۱	اختر	وجیہہ الدین	۶۶	آزاد	رام سنگھ
۱۷	احسن	محمد احسن	۴۲	اخگر	اصغر حسین	۶۷	آزاد	الگزینڈر
۱۸	احسن	احسن علی	۴۳	اخگر	عسکری	۶۸	آزاد	فقیر اللہ
۱۹	احسن	حسین علیخاں	۴۴	اخگر	فرزند علی	۶۹	آزردہ	صدر الدین خاں
۲۰	احسن	احسن اللہ	۴۵	اخگر	احمد نور خاں	۷۰	ازل	آغا حسین
۲۱	احقر	سید غلام نبی	۴۶	اخگر	آغا خاں	۷۱	آسان	بانہج آرام
۲۲	احقر	بلدیو پرشاد	۴۷	ادب	احمد حسین	۷۲	اسحاق	اسحاق علیخان
۲۳	احقر	جواد علی قزلباش	۴۸	ادراک	مرزا باقر	۷۳	اسد	میر امانی
۲۴	احمد	صمصام الدین	۴۹	آدم	جہانگیر خاں	۷۴	اسرار	مرزا سپہر شکوہ
۲۵	احمد	احمد علی	۵۰	آذر	ذوالفقار علیخاں	۷۵	اسرار	مرزا بندو

۷۶	اسعد	اسعد بخت
۷۷	اسلام	شیخ الاسلام
۷۸	اسیر	
۷۹	اسیر	گلزار علی
۸۰	اسیر	ہدایت علی
۸۱	اسیر	مظفر علیخان
۸۲	اسیر	میر کرم علی
۸۳	اسیر	سید نہال نبی
۸۴	اسیر	محمد حسن خان
۸۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۸۶	اشراق	محمد رضا
۸۷	اشرف	اشرف علی
۸۸	اشرف	اشرف حسین
۸۹	اشرف	اشرف حسین
۹۰	اشرف	غلام اشرف
۹۱	اشرف	محمد اشرف
۹۲	اشرف	اشرف علی
۹۳	آشفتہ	عظیم الدین
۹۴	آشفتہ	محمد علی
۹۵	آشفتہ	رضا علی
۹۶	آشفتہ	گلاب سنگھ
۹۷	آشفتہ	امرنا تھ
۹۸	آشفتہ	منور علی
۹۹	آشفتہ	عبداللہ
۱۰۰	آشفتہ	ہادی علیخاں
۱۰۱	اشک	ہادی علی
۱۰۲	اشک	علی حسن
۱۰۳	اشکی	غلام محی الدین
۱۰۴	آشنا	امیر علی
۱۰۵	آشنا	سید محمد
۱۰۶	آشنا	زین العابدین
۱۰۷	آشنا	عبدالکریم
۱۰۸	آشوب	امداد علی
۱۰۹	اصالت	فضل علی
۱۱۰	اصغر	امجد علی
۱۱۱	اصغر	اصغر علی
۱۱۲	اصغر	علی اصغر علی
۱۱۳	اصغر	اصغر علی
۱۱۴	لہ	
۱۱۵	آصف	یحییٰ خاں
۱۱۶	اظفری	ظہیر الدین
۱۱۷	اظہر	غلام علی
۱۱۸	اظہر	علی حسین
۱۱۹	اظہر	غلام محی الدین
۱۲۰	اظہر	سردار مرزا
۱۲۱	اظہر	کرامت علی
۱۲۲	اعجاز	اصغر علی خان
۱۲۳	اعزاز	باقر علی
۱۲۴	اعظم	محمد اعظم
۱۲۵	اعظم	عظیم بیگ
۱۲۶	اعظم	اعظم شاہ
۱۲۷	اعظم	اعظم علی
۱۲۸	اعظم	عبدالصمد
۱۲۹	اعظم	اعظم خان
۱۳۰	آعلیٰ	
۱۳۱	آغا	آغا مرزا
۱۳۲	آغا	آغا حسن
۱۳۳	آغا	سید آغا
۱۳۴	آفاق	حسین علی
۱۳۵	آفاق	فرید الدین
۱۳۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ
۱۳۷	آفریں	قلندر بخش
۱۳۸	افسر	نصرت خان
۱۳۹	افسر	محمد علی
۱۴۰	افسر	تاج الدین
۱۴۱	افسر	مرزا محمد
۱۴۲	افسر	غلام اشرف
۱۴۳	افسردہ	مظفر علی
۱۴۴	افسوس	غفور بیگ
۱۴۵	افسوں	مرزا آغا حیدر
۱۴۶	افسوں	احسان حسین
۱۴۷	افصح	شاہ فصیح
۱۴۸	افضل	افضل علی
۱۴۹	افضل	افضل بیگ
۱۵۰	افضل	حسین یار خاں
۱۵۱	افضل	تفضل حسین
۱۵۲	افضل	افضل علی خاں
۱۵۳	افضل	شاہ غلام اعظم
۱۵۴	افسوس	میر شیر علی
۱۵۵	افغان	الف خان
۱۵۶	اکبر	محمد اکبر خان
۱۵۷	اکبر	مرزا بچھو
۱۵۸	اکبر	اکبر علی خان
۱۵۹	اکرام	اکرام اللہ
۱۶۰	اکرام	منشی محمد اکرام
۱۶۱	اکرم	محمد اکرم
۱۶۲	آگاہ	محمد رضا

لہ یہ نمبر زائد ہے

۱۶۳	آگاہ	محمد صلاح	۱۹۲	امیر	امیر احمد	۲۲۱	انور	الشمبھر ناتھ
۱۶۴	آگاہ	حسین علی	۱۹۳	امیر	امیر بیگ	۲۲۲	انور	ولی محمد خان
۱۶۵	آگاہ	نور خان	۱۹۴	امیر	امیر علی	۲۲۳	انور	مرزا علی حسین
۱۶۶	آگر	جوالا ناتھ	۱۹۵	امیر	مولوی امیر علی	۲۲۴	انور	شجاع الدین
۱۶۷	الفت	منگل سین	۱۹۶	امیر	امیر علی	۲۲۵	انور	مہدی حسین
۱۶۸	الفتی	پیارے لال	۱۹۷	امیر	علی محمد خان	۲۲۶	انیس	میر ببر علی
۱۶۹	الفت		۱۹۸	امیر	امیر اللہ	۲۲۷	انیس	نوازش خان
۱۷۰	الم	آغا مہدی	۱۹۹	امین	امین الدین خان	۲۲۸	آوارہ	محمد کاظم
۱۷۱	الم	محمد حسین خان	۲۰۰	امین	خواجہ امین الدین	۲۲۹	اوباش	امیر النعان
۱۷۲	الم	محمد علی	۲۰۱	امین	محمد اسماعیل	۲۳۰	اوج	اشرف علیخان
۱۷۳	الم	صاحب میر دہلوی	۲۰۲	امین	میر محمد امین	۲۳۱	اوج	عبدالکریم
۱۷۴	الہام	شرف الدین	۲۰۳	انتظار	علی نقی خان	۲۳۲	اوج	میر محمود خان
۱۷۵	الہام	فضائل بیگ	۲۰۴	انجام	امیر خان	۲۳۳	اوج	میر علی حسین
۱۷۶	امامی	امام بخش	۲۰۵	انجم	بندہ رضا	۲۳۴	اوج	اکرام الدین
۱۷۷	امانت	آغا حسن	۲۰۶	انداز	غلام حسین	۲۳۵	اوج	عبداللہ خاں
۱۷۸	امانت	آمانت رائے	۲۰۷	اندوہ	علی حسین	۲۳۶	اوج	قاضی عنایت حسین
۱۷۹	امانت	امانت علی	۲۰۸	انس	سید محمد مرزا	۲۳۷	اوصاف	
۱۸۰	امانی		۲۰۹	انس	میر مہر علی	۲۳۸	اولیٰ	اولاد علی
۱۸۱	امجد	محمد امجد	۲۱۰	انساں	اسد یار خاں	۲۳۹	اولیا	میر اولیا
۱۸۲	امجد	امجد حسین	۲۱۱	انسب	ابو طالب	۲۴۰	اویسی	غلام محی الدین
۱۸۳	امداد	امداد علی	۲۱۲	انسخ	ابو تراب	۲۴۱	آہ	اکبر علی خان
۱۸۴	امداد	مرزا امداد علی	۲۱۳	انسخ	عظمت اللہ	۲۴۲	آہی	عبدالرحمن
۱۸۵	امداد	امداد علی	۲۱۴	انشاء	انشاء اللہ خان	۲۴۳	ایجاد	رحیم الدین
۱۸۶	امی	روشن بیگ	۲۱۵	انصاف	عبدالرحمن خان	۲۴۴	ایما	واحد علی
۱۸۷	امی	فرحت علی	۲۱۶	انوار	عبداللہ	۲۴۵	ایمان	شیر محمد خان
۱۸۸	امید	قزلباش خان	۲۱۷	انوار	غلام علی	۲۴۶	ب	
۱۸۹	امید	امید علی خان	۲۱۸	انوار	میر آغا	۲۴۷	باطن	قطب الدین
۱۹۰	امیر	حسین علی خان	۲۱۹	انور	سید محمد علی	۲۴۸	باقر	باقر علی
۱۹۱	امیر	مرزا مینڈو	۲۲۰	انور	حاجی حسین خاں	۲۴۹	باقر	باقر علی

۱؎ نام کی بجائے ردیف پر بھی سہواً نمبر درج ہوگیا ہے۔ اسے کہیں نہ شمار کیا جائے۔

۲۵۰	باقر	محمد باقر
۲۵۱	باقر	باقر خان
۲۵۲	باقر	باقر علی
۲۵۳	باقر	باقر رضا
۲۵۴	باقر	محمد باقر
۲۵۵	باقر	باقر علیخان
۲۵۶	باقی	
۲۵۷	ببر علی	
۲۵۸	بحر	علی احمد خان
۲۵۹	بحر	امداد علی
۲۶۰	بخشی	حسین بخشی
۲۶۱	بدر	آغا علی خان
۲۶۲	بدر	مرزا بلاقی
۲۶۳	بدر	بدر الدین
۲۶۴	بدر	الٰہی بخش
۲۶۵	برشتہ	شرف الدین
۲۶۶	برشتہ	آغا حسین خاں
۲۶۷	برق	میاں شاہ جی
۲۶۸	برق	محمد رضا خان
۲۶۹	برق	نجم الدین
۲۷۰	برق	ابو علی
۲۷۱	برکت	برکت اللہ
۲۷۲	برکت	برکت علی
۲۷۳	برہان	برہان الدین
۲۷۴	بسمل	جبار علی
۲۷۵	بسمل	محمد عبدالحکیم
۲۷۶	بسمل	محمد حسین
۲۷۷	بسمل	مولوی محمد علی
۲۷۸	بسمل	محمدی بیگ

۲۷۹	بسمل	امیر حسن
۲۸۰	بسمل	سندر لال
۲۸۱	بسمل	عنایت علی
۲۸۲	بشاش	عابد خاں
۲۸۳	بشیر	بشیر اللہ
۲۸۴	بشیر	بشارت علی
۲۸۵	بقا	بقاءاللہ
۲۸۶	بلند	صفدر علی
۲۸۷	بہادر	بہادر سنگھ
۲۸۸	بہادر	راجہ بہادر
۲۸۹	بہادر	نصیر الدین
۲۹۰	بہار	ٹیک چند
۲۹۱	بہار	مرزا علی
۲۹۲	بہار	کالکا پرشاد
۲۹۳	بہجت	عبدالمجید
۲۹۴	بھید	نوازش خاں
۲۹۵	بیان	احسن اللہ
۲۹۶	بیان	محمد مرتضیٰ
۲۹۷	بیباک	بشیر احمد[۱]
۲۹۸	بیتاب	خدا دادی خان
۲۹۹	بیتاب	
۳۰۰	بیتاب	دوست محمد
۳۰۱	بیتاب	سیو کھ رائے
۳۰۲	بیتاب	کشن نرائن
۳۰۳	بیتاب	جعفر علی
۳۰۴	بیتاب	عباس علی
۳۰۵	بیتاب	محمد اسماعیل
۳۰۶	بیتاب	علیم الدین
۳۰۷	بیتاب	ولی اللہ

۳۰۸	بیتاب	احمد بخش
۳۰۹	بے جان	شیو کھ سنگھ
۳۱۰	تمیز	احمد علی خان
۳۱۱	تمیز	کالی رائے
۳۱۲	تنویر	خدا بخش
۳۱۳	تنویر	کاظم حسین
۳۱۴	تنہا	کفایت علی
۳۱۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۳۱۶	تنہا	
۳۱۷	تنہا	عوض علی
۳۱۸	تنہا	شاہ وحید
۳۱۹	توانا	آلام علی فتحپوری
۳۲۰	توفیق	توفیق علی
۳۲۱	توقیر	ہر نرائن داس
۳۲۲	توقیر	احسان اللہ
۳۲۳	توقیر	توقیر عبدالقادر
۳۲۴	تہور	فخر الدین
۳۲۵	تیمور	سعادت سلطان
۳۲۶		(ث)
۳۲۷	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۳۲۸	ثابت	اصالت خاں
۳۲۹	ثابت	الدین
۳۳۰	ثابت	ثابت علی
۳۳۱	ثاقب	شہاب الدین
۳۳۲	ثاقب	شمس الدین
۳۳۳	ثاقب	مرزا مہدی
۳۳۴	ثاقب	شہاب الدین
۳۳۵	ثبات	مہر علی
۳۳۶	ثروت	سید درویش علی

[۱] تذکرے میں بخت علی بیباک کا نام بھی موجود ہے جو یہاں کاتب کے سہو سے رہ گیا ہے۔

۳۳۷	ثروت	محمد بخش	۳۶۶	جلال		۳۹۵	جوش	نیاز احمد
۳۳۸	ثروت	محمد شاہد	۳۶۷	جلیس	اللہ وردی	۳۹۶	جوش	نظام الدین
۳۳۹	ثمر	مرزا علی	۳۶۸	جلیس	محمد مہدی علی	۳۹۷	جوش	خلیل الدین
۳۴۰	ثمر	ابوتراب	۳۶۹	جلیل	فیض الحسن	۳۹۸	جوشش	محمد روشن
۳۴۱	ثمر	احمد سعید	۳۷۰	جم	جمشید علی	۳۹۹	جولان	شاہ درویش
۳۴۲	ثنا	ثناء اللہ	۳۷۱	جمال	جمال الدین	۴۰۰	جولان	قدرت علی
۳۴۳	ثنا	شمس الدین	۳۷۲	جمشید	جمشید بیگ	۴۰۱	جولان	شاہ جولان
۳۴۴	ثواب	سعادت علی	۳۷۳	جمیل	جمیل الدین	۴۰۲	جولان	بہادر علی
۳۴۵	جا	"ج"	۳۷۴	جمیل	جمیل الدین	۴۰۳	جولان	حسن علیخاں
۳۴۶	جام	کنور سنگھ	۳۷۵	جنت	علی ہادی	۴۰۴	جوہر	احمد علی
۳۴۷	جان	جان عالم	۳۷۶	جنوں	چندکا پرشاد	۴۰۵	جوہر	مشرف علی
۳۴۸	جان	جان علی	۳۷۷	جنون	میر مہدی	۴۰۶	جوہر	جواہر سنگھ
۳۴۹	جانباز	بیوخان	۳۷۸	جنون	عبداللہ	۴۰۷	جوہر	مادھو رام
۳۵۰	جان صاحب	یار علی	۳۷۹	جنون	غلام محی الدین	۴۰۸	جوہر	دنیا ناتھ
۳۵۱	جانثار	غلام فرید	۳۸۰	جنون	علی محمد خان	۴۰۹	جویا	شیخ علی حسن
۳۵۲	جذب	عزت اللہ	۳۸۱	جنون	غلام مرتضیٰ	۴۱۰	جویا	محمد علی
۳۵۳	جرات	مرزا مغل	۳۸۲	جنون	نجف علی خاں	۴۱۱	جویا	محمد حسین علیخاں
۳۵۴	جرات	قلندر بخش	۳۸۳	جنون	فضل علی	۴۱۲	جہاندار	مرزا جہاندار شاہ
۳۵۵	جرات	شیر علی	۳۸۴	جنون	فخر اسلام	۴۱۳	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۳۵۶	جرآح	غلام ناصر	۳۸۵	جوآد	اسرار علی	۴۱۴	جھمن	جھمن ناتھ
۳۵۷	جرآر	محمد حسین	۳۸۶	جوان	جعفر علی	۴۱۵		"چ"
۳۵۸	جرآر	حسین بیگ	۳۸۷	جوان	محب اللہ	۴۱۶	چالاک	میر قدرت اللہ
۳۵۹	جری	سرفراز علی	۳۸۸	جوان	نعیم بیگ	۴۱۷	چراغ	رحمٰن یار خان
۳۶۰	جعفر	جعفر علی	۳۸۹	جواہر	جواہر سنگھ	۴۱۸	چرکین	شیخ باقر علی
۳۶۱	جعفری	باقر علی	۳۹۰	جودت	تراب علی	۴۱۹	چمن	بہاری لال
۳۶۲	جعفری	محمد جعفر	۳۹۱	جودت	ہری رام	۴۲۰	چمن	قاسم علی خان
۳۶۳	جعفر	جعفر علی	۳۹۲	جوش	رحیم اللہ	۴۲۱	چمن	گل محمد
۳۶۴	جلال	ضامن علی	۳۹۳	جوش	میر وارث علی	۴۲۲		"ح"
۳۶۵	جلال	جلال الدین	۳۹۴	جوش	احمد حسن خان	۴۲۳	حاتم	شیخ ظہور الدین

۴۲۴	حافظ	حافظ ضامن شاہ
۴۲۵	حافظ	حافظ محمد اشرف
۴۲۶	حافظ	حافظ عبداللہ
۴۲۷	حالی	میر محب علی
۴۲۸	حالی	مولوی الطاف حسین
۴۲۹	حامد	نواب حامد حسین خان
۴۳۰	حامد	حمید الدین
۴۳۱	حامد	میر حامد
۴۳۲	حامد	گھمنڈی لعل
۴۳۳	حب	میر احمد علی
۴۳۴	حبیب	مرزا جان
۴۳۵	حبیب	حبیب اللہ
۴۳۶	حبیب	حبیب اللہ
۴۳۷	حبیب	حبیب مولا
۴۳۸	حبیب	
۴۳۹	حجام	عنایت اللہ
۴۴۰	حرق	میر حسن
۴۴۱	حزین	ابوالخیر
۴۴۲	حزین	خجستہ بخت
۴۴۳	حزیں	میر علی حسین
۴۴۴	حزیں	میر بہادر علی
۴۴۵	حزیں	محمد علیخاں
۴۴۶	حزیں	میر محمد باقر
۴۴۷	حسام	نواب حسام الدولہ
۴۴۸	حسام	حسام الدین
۴۴۹	حسام	حسام الحق
۴۵۰	حسرت	عبدالرحمٰن
۴۵۱	حسرت	جعفر علی
۴۵۲	حسرت	محمد حیات
۴۵۳	حسرت	محمد علی
۴۵۴	حسن	مہدی علیخان
۴۵۵	حسن	حسن علی خان
۴۵۶	حسن	حکیم احمد حسن
۴۵۷	حسن	مرزا احسن
۴۵۸	حسن	ابوالحسن
۴۵۹	حسن	خواجہ حسن
۴۶۰	حسن	سید غلام حسن
۴۶۱	حسن	محمد حسن
۴۶۲	حسن	محمد حسن
۴۶۳	حسن	مولوی محمد حسن
۴۶۴	حسن	عطا حسین خاں
۴۶۵	حسن	سید محمد حسن
۴۶۶	حسن	مرزا حسن
۴۶۷	حسن	احمد حسن
۴۶۸	حسین	غلام حسین خاں
۴۶۹	حسین	حسین علی
۴۷۰	حسینی	حسین علی
۴۷۱	حشم	باقر علی
۴۷۲	حشم	آغا حسین
۴۷۳	حشمت	فخر الدین
۴۷۴	حشمت	محتشم علیخاں
۴۷۵	حشمت	محمد علی
۴۷۶	حشمی	لالہ ماتا دین
۴۷۷	حضور	غلام یحییٰ
۴۷۸	حضور	محسن مرزا
۴۷۹	حضور	بال مکند
۴۸۰	حضوری	محمد عبدالبصیر
۴۸۱	حضوری	مظہر علی
۴۸۲	حفیظ	محمد حفیظ
۴۸۳	حقارت	میر ممنؔ
۴۸۴	حقیر	نبی بخش
۴۸۵	حقیقت	امام بخش
۴۸۶	حقیقت	شاہ حسین
۴۸۷	حکیم	محمد حسین
۴۸۸	حکیم	محمد اشرف خاں
۴۸۹	حکیم	غضنفر علی
۴۹۰	حکیم	احمد حسین
۴۹۱	حکیم	محمد پناہ خان
۴۹۲	حکیم	میر محمد علی
۴۹۳	حکیم	نہال الدین
۴۹۴	حکیم	سعید الدین
۴۹۵	حمزہ	حمزہ دہلوی
۴۹۶	حمزہ	حمزہ علی
۴۹۷	حمید	سید عبدالحمید
۴۹۸	حمید	حاجی حمید بخت
۴۹۹	حمید	سید حسین علی
۵۰۰	حمید	حمید الدین خاں
۵۰۱	حمید	حمید الدین
۵۰۲	حنا	عبدالکریم خان
۵۰۳	حوشم	دیپ چند کھتری
۵۰۴	حیا	رحیم الدین
۵۰۵	حیات	حیات خاں
۵۰۶	حیات	سید ذکی
۵۰۷	حیدر	حسام الدین
۵۰۸	حیدر	حیدر علی
۵۰۹	حیدر	مرزا حیدر علی
۵۱۰	حیدر	مرزا حیدر شکوہ

۵۱۱	حیدر	مولوی سید ولی حیدر	۵۴۰	خادم	خادم علی	۵۶۹	خلش	فردوس علی
۵۱۲	حیدر	مصطفیٰ حیدر	۵۴۱	خادم		۵۷۰	خلق	میر احسن
۵۱۳	حیدر	حیدر حسین خاں	۵۴۲	خاص	محمد حیدر خان	۵۷۱	خلیق	ظہور علی
۵۱۴	حیدر	حیدر ابن حیدر	۵۴۳	خاکسار	میر محمد یار	۵۷۲	خلیق	میر مستحسن
۵۱۵	حیدر	سید حیدر علی خان	۵۴۴	خاکسار	غلام محی الدین خاں	۵۷۳	خلیل	میر دوست علی
۵۱۶	حیدر	میاں حیدر	۵۴۵	خاکی	غلام حیدر بیگ	۵۷۴	خلیل	سید ابراہیم علی
۵۱۷	حیدر	محمد علی خاں	۵۴۶	خالص	محمد عبدالرزاق	۵۷۵	خلیل	علی ابراہیم خاں
۵۱۸	حیدر	حیدر شاہ خاں	۵۴۷	خالق	خالق بخش	۵۷۶	خلیل	محمد ابراہیم خاں
۵۱۹	حیدری	حیدر بخش	۵۴۸	خان	عبداللہ خان	۵۷۷	خلیل	محمد خلیل
۵۲۰	حیدری	غلام حیدر	۵۴۹	خان	محمدی خان	۵۷۸	خموش	مرزا خدا یار
۵۲۱	حیراں	حافظ بقاء اللہ	۵۵۰	خان	محمد اشرف خان	۵۷۹	خنداں	
۵۲۲	حیراں	میر حیدر علی	۵۵۱	خانی	مرزا خانی	۵۸۰	خواجہ	مولوی عبدالعزیز
۵۲۳	حیراں	میر منّو	۵۵۲	خاور	محمد اکبر	۵۸۱	خواجہ	خواجہ نجف علی
۵۲۴	حیراں	ولایت علی	۵۵۳	خبر	سید مہدی	۵۸۲	خواہش	حاجی میر آل داد
۵۲۵	حیرت	حافظ عبدالرحمٰن	۵۵۴	خبیر	غلام محمد خان	۵۸۳	خود غرض	
۵۲۶	حیرت	مرزا رمضانی	۵۵۵	خدمت	فرحت علی	۵۸۴	خورشید	خوشوقت علیخاں
۵۲۷	حیرت	محمد جان خان	۵۵۶	خرد	فخر الدین	۵۸۵	خورشید	مرزا احسن علی
۵۲۸	حیرت	میر محمد حسین	۵۵۷	خرد	پرشاد کھتری	۵۸۶	خورشید	سورج پرشاد
۵۲۹	حیرت	میر مراد علی	۵۵۸	خسرو	رام نرائن	۵۸۷	خورشید	خورشید عالم
۵۳۰	حیرت	غلام فخر الدین	۵۵۹	خستہ	محمد عبداللہ	۵۸۸	خورشید	خورشید احمد
۵۳۱	حیرت	اجودھیا پرشاد	۵۶۰	خستہ	سید محمد کرمانی	۵۸۹	خورم	محمد احمد
۵۳۲	حیف	میر چراغ علی	۵۶۱	خسرو	مرزا محمد	۵۹۰	خیال	غلام حسن خاں
۵۳۳	حیف	موتی لال	۵۶۲	خشنود		۵۹۱		"د"
۵۳۴	حیف	محمد حاجی	۵۶۳	خضر	مرزا خضر سلطان	۵۹۲	داد	مولا داد خاں
۵۳۵		"خ"	۵۶۴	خضر	محمد یوسف	۵۹۳	دارا	دارا بخت
۵۳۶	خادم	خادم علی	۵۶۵	خطا	مرزا نظر علی بیگ	۵۹۴	داغ	میر مہدی
۵۳۷	خادم	محمدی راجہ	۵۶۶	خطیر	سید امراؤ علی	۵۹۵	داغ	وجیہ اللہ خاں
۵۳۸	خادم	خادم علی	۵۶۷	خفی	مرزا محمد	۵۹۶	داغ	لطف حسین
۵۳۹	خادم	خادم علی خاں	۵۶۸	خفی	راجہ بابو	۵۹۷	داغ	نواب مرزا خاں

۵۹۸	دانا	میر فضل علی
۵۹۹	دانا	لالہ سوبھا رام
۶۰۰	دانا	روشن لال
۶۰۱	داؤد	
۶۰۲	دائم	دائم علی
۶۰۳	دبیر	مرزا سلامت علی
۶۰۴	درخشاں	سید علی جان
۶۰۵	درد	خواجہ میر
۶۰۶	درد	رحمت علی
۶۰۷	دردمند	کریم اللہ خاں
۶۰۸	درویش	میر شاہ علی
۶۰۹	دریا	رتن ناتھ
۶۱۰	دریغ	زین العابدین
۶۱۱	دل	شمس الدین
۶۱۲	دردمند	محمد فقیہ
۶۱۳	دل	دیبی پرشاد
۶۱۴	دل	آزاد خاں
۶۱۵	دل	زور آور خاں
۶۱۶	دل	محمد عابد
۶۱۷	دلخوش	بہادر سنگھ کھتری
۶۱۸	دل سوز	لچھمی نرائن
۶۱۹	دل سوز	خیراتی خاں
۶۲۰	دل گیر	حمایت اللہ خان
۶۲۱	دل گیر	چھنولال کایستھ
۶۲۲	دلیر	شاہ دلیر
۶۲۳	دوست	شیخ غلام محمد
۶۲۴	دوست	
۶۲۵	دول	جہانگیر محمد خاں
۶۲۶	دول	مرزا علی نقی
۶۲۷	دیوانہ	مرزا احمد علی
۶۲۸	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ
۶۲۹		" ذ "
۶۳۰	ذاکر	احمد بیگ
۶۳۱	ذاکر	ذاکر علی
۶۳۲	ذاکر	سید ذاکر حسین
۶۳۳	ذاکر	میر جان
۶۳۴	ذبیح	محمد اسماعیل خان
۶۳۵	ذبیح	امان علی
۶۳۶	ذرہ	انواری لعل
۶۳۷	ذرہ	رام ناتھ
۶۳۸	ذرہ	لالہ شنکر لال
۶۳۹	ذرہ	جوالا پرشاد
۶۴۰	ذکا	سری کشن
۶۴۱	ذکا	ذکا اللہ خان
۶۴۲	ذکا	خوب چند کایستھ
۶۴۳	ذکا	مخدوم بخش
۶۴۴	ذوق	محمد ابراہیم
۶۴۵	ذوقا	ذوقا شاہ
۶۴۶	ذوقی	ذوقی شاہ
۶۴۷	ذوقی	ذوقی رام
۶۴۸	ذہین	محمد اسماعیل خان
۶۴۹	ذہین	میر محمد مستعد
۶۵۰		" ر "
۶۵۱	راجہ	راجہ بہادر
۶۵۲	راجہ	راجہ راج کشن
۶۵۳	راجہ	بلوان سنگھ
۶۵۴	راجہ	
۶۵۵	راحت	بھگونت رائے
۶۵۶	راحت	محمود بیگ
۶۵۷	راحت	کریم الدین
۶۵۸	راحت	کشن لال
۶۵۹	راحت	راحت حسین
۶۶۰	راحت	راحت علی
۶۶۱	راحم	میر محمد علی
۶۶۲	راز	یعقوب علی بیگ
۶۶۳	راسخ	طالب حسین
۶۶۴	راسخ	غلام مصطفیٰ عبدالرحیم
۶۶۵	راسخ	سعادت علیخاں
۶۶۶	راسخ	غلام علی
۶۶۷	راسخ	ظفریاب خان
۶۶۸	راغب	سبحان قلی بیگ
۶۶۹	راغب	احمد حسین
۶۷۰	راغب	وزیر علی
۶۷۱	رافت	شاہ رؤف احمد
۶۷۲	راقم	غلام محمد
۶۷۳	راقم	بندرابن
۶۷۴	راقم	مظفر علی
۶۷۵	راوی	مصاحب علی
۶۷۶	ربط	احمد حسین
۶۷۷	ربط	دیبی پرشاد
۶۷۸	رجب	رجب علی
۶۷۹	رحمت	گنگا پرشاد
۶۸۰	رحمت	رحمت علی
۶۸۱	رحیم	رحیم بیگ
۶۸۲	رحیم	عبدالرحیم خاں
۶۸۳	رحیم	رحیم بخش
۶۸۴	رخشاں	خیرات علی

۶۸۵	رخصت	میر قدرت اللہ	۷۱۴	رعد	میرزا کرعلی	۷۴۱	رنگیں	سعادت علیخاں
۶۸۶	رسا	علیم اللہ	۷۱۵	رعنا	عبدالرحیم	۷۴۲	رواں	سید جعفر علی
۶۸۷	رسا	محمد بخش	۷۱۶	رعنا	مردان علیخان	۷۴۳	روشن	میر علی حسین
۶۸۸	رسا	میر احمد علی	۷۱۷	رغبت		۷۴۴	روشن	روشن شاہ
۶۸۹	رسا	کریم الدین	۷۱۸	رغبت	میر ابوالمعانی	۷۴۵	روشن	
۶۹۰	رسا	لالہ انبہ پرشاد	۷۱۹	رفاقت	مرزا مکین	۷۴۶	رونق	غلام حیدر خاں
۶۹۱	رستم	رستم علیخاں	۷۲۰	رفعت	محمد رفیع	۷۴۷	رونق	سیٹھ باسوجی
۶۹۲	رستم	میر رستم علیخاں	۷۲۱	رفعت	غلام جیلانی	۷۴۸	رونق	گنگا پرشاد
۶۹۳	رستم	رستم علی	۷۲۲	رفعت	مرزا پیاری	۷۴۹	رونق	رام سہلئے
۶۹۴	رسوخ	حسن مرزا	۷۲۳	رفیع	رفیع الدین خان	۷۵۰	رویت	حبیب اللہ
۶۹۵	رشک	میر علی	۷۲۴	رفیع	فرزند علی	۷۵۱	رہا	میر رضی
۶۹۶	رشکی	محمد علی خان	۷۲۵	رفیق	رفیق علی	۷۵۲	رہا	غلام محمد خان
۶۹۷	رشید	کنور بہادر	۷۲۶	رفیق	مرزا اسد بیگ	۷۵۳	رہائی	شیخ عبداللہ
۶۹۸	رشید	سید بہادر علی	۷۲۷	رفیق	امین اللہ	۷۵۴	ریاض	ریاض الدین
۶۹۹	رشید	مرزا محمد زکی	۷۲۸	رقت	مرزا قاسم علی	۷۵۵	ریاضت	اسلام علی
۷۰۰	رضا	میر رضا علی	۷۲۹	رقت	حبیب النبی	۷۵۶		"ز"
۷۰۱	رضا	حمید الدین	۷۳۰	رقم	حکیم سکھانند	۷۵۷	زار	مغل بیگ
۷۰۲	رضا	محمد رضا	۷۳۱	رقم	احمد حسین	۷۵۸	زار	برہان الدین
۷۰۳	رضا	مرزا جیون	۷۳۱	رمز	مرزا فتح الملک بہادر	۷۵۹	زار	مظہر علی
۷۰۴	رضا	میر محمد رضا	۷۳۱	رمز	ظہور اللہ	۷۶۰	زار	امام بخش
۷۰۵	رضا	میر محمد رضا	۷۳۲	ربح	میر محمد نصیر محمدی	۷۶۱	زار	امیر الدولہ
۷۰۶	رضا	سید غلام رضا خان	۷۳۳	رنج	محمد فصیح الدین	۷۶۲	زار	میر جیون
۷۰۷	رضا	غلام رضا	۷۳۴	رند	لالہ کھیم نرائن کھتری	۷۶۳	زار	لالہ دتھپت رائے
۷۰۸	رضا		۷۳۵	رند	گنگا پرشاد	۷۶۴	زار	منیڈو لال
۷۰۹	رضوان	واحد علیخاں	۷۳۶	رند	مہرباں خان	۷۶۵	زاہد	عادل شاہ خاں
۷۱۰	رضوی	جعفر علی	۷۳۷	رند	اکرام الدین	۷۶۶	زاہد	سید محمد علی
۷۱۱	رضی	سید رضی خان	۷۳۸	رند	سید محمد خاں	۷۶۷	زاہد	زاہد الدین
۷۱۲	رضی	مرزا رضی خان	۷۳۹	رنگین	میر اکبر علی	۷۶۸	زاہد	خواجہ ولایت حسین
۷۱۳	رعایت	میر رعایت علی	۷۴۰	رنگین	بدن لال کایستھ	۷۶۹	زائر	مرزا علی حسین

۷۷۰	آزاد	شیخ بلاقی	۷۹۹	سپاہی	امام بخش	۸۲۸	سرشار	ملوک چند
۷۷۱	زکی	میر محمد زکی	۸۰۰	سپہر	شتاب خان	۸۲۹	سرور	رجب علی بیگ
۷۷۲	زکی	محمد زکی	۸۰۱	سپہر	میر محمدی	۸۳۰	سرور	فضل علی بیگ
۷۷۳	زکی	مرزا محمد علی	۸۰۲	سجاد	سید محمد سجاد	۸۳۱	سرور	لاکہ نیک رام
۷۷۴	زکی	جعفر علی خان	۸۰۳	سجاد	حکیم میر سجاد	۸۳۲	سرور	سید کاظم حسین
۷۷۵	زکی		۸۰۴	سجاد	میر علی سجاد	۸۳۳	سرور	حمایت اللہ خاں
۷۷۶	زکی	محمد زکی خان	۸۰۵	سحاب	محمد اللہ یار خان	۸۳۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں
۷۷۷	زلال	میر دوست علی	۸۰۶	سحاب	کنور گوپال سنگھ	۸۳۵	سرور	ولایت علی
۷۷۸	زمان	سید محمد زماں	۸۰۷	سحر	محمد خلیل خان	۸۳۶	سرور	عزیز الدین
۷۷۹	زور	داؤد بیگ	۸۰۸	سحر	میر ناصر علی	۸۳۷	سرور	احمد حسین
۷۸۰	زیب	جمال الدین	۸۰۹	سحر	مرزا فضل علی	۸۳۸	سرور	میر محمد خاں
۷۸۱	زیب	مرزا محمد علی خاں	۸۱۰	سحر	عبد المجید	۸۳۹	سروش	امداد علی خان
۷۸۲	زیب	میر آغا	۸۱۱	سحر	امان اللہ	۸۴۰	سریع	سید محمد علی
۷۸۳	زیرک	قلندر بخش	۸۱۲	سحر	احمد علی خاں	۸۴۱	سعادت	میر سعادت علی
۷۸۴	"س"		۸۱۳	سحر	ظہور علی	۸۴۲	سعادت	سعادت خاں
۷۸۵	ساجد	محمد ساجد علیخاں	۸۱۴	سحر	نواب علیخاں	۸۴۳	سعید	مرزا
۷۸۶	ساحل	اکبر علی	۸۱۵	سحر	اجودھیا پرشاد	۸۴۴	سعید	سردار حسین
۷۸۷	ساقی	میر حسن علی	۸۱۶	سخا	شیخ سخاوت حسین	۸۴۵	سعید	لاکہ کنور بہادر
۷۸۸	ساقی	غلام حسین	۸۱۷	سخن	رام دیال	۸۴۶	سعید	محمد سعید الدین
۷۸۹	سالک	ارشاد علی	۸۱۸	سخن	مرزا محمد حسین	۸۴۷	سعید	سعید الدین خاں
۷۹۰	سالک	مرزا اجستہ بخت	۸۱۹	سخن	خواجہ فخر الدین حسین	۸۴۸	سعید	میر سعادت علی
۷۹۱	سالک	قربان علی بیگ	۸۲۰	سخنور	دیوالی سنگھ	۸۴۹	سعید	سعید بخت
۷۹۲	سامان	میر محمد ناصر	۸۲۱	سخنور	مولوی احمد علی	۸۵۰	سفیر	خواجہ بادشاہ
۷۹۳	سامی	مرزا محمد جان بیگ	۸۲۲	سخی	سید پرورش علی	۸۵۱	سفیر	جلال بخش
۷۹۴	سامی	وجیہ اللہ خاں	۸۲۳	سراج	مولوی سراج الدین	۸۵۲	سکندر	محمد علی
۷۹۵	سائل	محمد یار بیگ	۸۲۴	سراج	سراج الدین	۸۵۳	سکندر	سکندر خاں
۷۹۶	سائل	حکیم عبد الحق	۸۲۵	سراج	سراج الدین علی	۸۵۴	سلام	نجم الدین علیخاں
۷۹۷	سبحان	عبد السبحان	۸۲۶	سردار	سردار مرزا	۸۵۵	سلطان	ایزد بخش
۷۹۸	سبقت	مرزا مغل	۸۲۷	سرسبز	مرزا زین العابدین	۸۵۶	سلطان	نصر اللہ خاں

۸۵۷	سلطان	سلطان شاہ	۸۸۶	سیّد	میر قطب علی	۱۰۰۵	شاداں	میاں رحمن بخش
۸۵۸	سلطان	'	۸۸۷	سیّد	غالب علیخاں	۱۰۰۶	شاداں	راجہ چندو لال
۸۵۹	سلطان	طالب علیخاں	۸۸۸	سیّد	امام الدین	۱۰۰۷	شاذ	محمد عباس
۸۶۰	سلیس	سید محب علی	۸۸۹	سیّد	میر یادگار علی	۱۰۰۸	شاذ	احمد حسین
۸۶۱	سلیم	مرزا سلیم بہادر	۸۹۰	سیّد	میر امداد علی	۱۰۰۹	شاعر	میر بسم اللہ
۸۶۲	سلیم	میر عباس	۸۹۱	سیّد	سید علی خاں	۱۰۱۰	شاعر	میر ناصر پرست
۸۶۳	سلیم	میر سلامت علی	۸۹۲	سیّد	آغا سید مولوی میر محمد	۱۰۱۱	شاعر	خدا بخش
۸۶۴	سلیمان	محمد سلیمان	۸۹۳	سیر	عباس علی	۱۰۱۲	شاغل	اشرف حسین
۸۶۵	سلیمان	سلیمان خاں	۸۹۴	سیف	محمد حسن	۱۰۱۳	شاغل	امیر الدین
۸۶۶	سلیمان		۸۹۵	سیف	خواجہ سیف اللہ	۱۰۱۴	شافی	امین الدین
۸۶۷	سودا	مرزا محمد رفیع	۸۹۶	سیف	سیف اللہ	۱۰۱۵	شاکر	شاکر علی
۸۶۸	سوز	مولوی عبدالکریم	۸۹۷	سیفی	میر وارث علی	۱۰۱۶	شاکر	محمد شاکر
۸۶۹	سوز	محمد میر	۸۹۸	سیل	سید محمد	۱۰۱۷	شاکر	عبدالسبحان
۸۷۰	سوزان	امام بخش	۸۹۹	"ش"		۱۰۱۸	شاکی	بختاور شاہ
۸۷۱	سوزان	مرزا احمد علیخاں	۹۰۰	شاباش	کلب سجاد خاں	۱۰۱۹	شان	اکبر حسین خاں
۸۷۲	سوزان	غلام مرتضیٰ	۹۰۱	شاد	تفضل حسین	۱۰۲۰	شاہ	سعد اللہ
۸۷۳	سوزان	شمس الدین	۹۰۲	شاد	میر یار خان	۱۰۲۱	شاہ	محمد شاہ
۸۷۴	سوزش	حافظ عبدالرحمٰن	۹۰۳	شاد	شیو پرشاد	۱۰۲۲	شاہ	شاہ علیخاں
۸۷۵	سہراب	سہراب بیگ	۹۰۴	شاد	رجب بیگ خاں	۱۰۲۳	شاہی	شاہ قلی خاں
۸۷۶	سہیل	مرزا حسن جاں	۹۰۵	شاد	محمد ایاز خاں	۱۰۲۴	شاہی	نور الدین
۸۷۷	سہیل	محمد عباس	۹۰۶	شاد	الہ یار بیگ	۱۰۲۵	شاہی	مجاہد الدین
۸۷۸	سہیل	ارتضیٰ علیخاں	۹۰۷	شاد		۱۰۲۶	شایاں	بھیم نرائن
۸۷۹	سیّاح	میانداد خاں	۹۰۸	شاد		۱۰۲۷	شائق	محمد ہاشم
۸۸۰	سیادت	میر مجاہدین	۹۰۹	شاد	محمد جان	۱۰۲۸	شائق	میر حاجی
۸۸۱	سیارہ	فخر الدین	۱۰۰۰	شاد	فضل علی	۱۰۲۹	شائق	محمد بخش
۸۸۲	سیّد	سید غلام رسول	۱۰۰۱	شاداب	خوشوقت رائے	۱۰۳۰	شائق	محمد حسین
۸۸۳	سیّد	میر غلام رسول	۱۰۰۲	شاداں	میر رجب علی	۱۰۳۱	شائق	عبداللہ
۸۸۴	سیّد	میر علی نقی	۱۰۰۳	شاداں	لالہ بادلال	۱۰۳۲	شائق	محمد پیر بخش
۸۸۵	سیّد	میر بہادر علی	۱۰۰۴	شاداں	حسین علی خان	۱۰۳۳	شائق	محمد نذیر الدین

۱۰۳۴	شائق	فیض الدین
۱۰۳۵	شائق	سرفراز علیخاں
۱۰۳۶	شائق	لالہ فتح چند
۱۰۳۷	شباب	سید دلعار حیدر
۱۰۳۸	شتاب	غلام عباس
۱۰۳۹	شجاع	مرزا کریم الشجاع
۱۰۴۰	شجاعت	بہادر علی
۱۰۴۱	شرافت	مرزا اشرف علی
۱۰۴۲	شرر	سید علی حسن
۱۰۴۳	شرر	مرزا جعفر
۱۰۴۴	شرر	حافظ میر حافظ
۱۰۴۵	شرر	غیاث الدین
۱۰۴۶	شرر	مولوی علی بخش
۱۰۴۷	شرر	سید فضل حق
۱۰۴۸	شرر	صادق علی
۱۰۴۹	شرر	ابراہیم بیگ
۱۰۵۰	شرر	عبدالغفور خاں
۱۰۵۱	شرر	آغا حسن
۱۰۵۲	شرف	ابوطالب خاں
۱۰۵۳	شرف	میر امام علی
۱۰۵۴	شرف	شرف الدین حسین
۱۰۵۵	شرف	شرف الدین بیگ
۱۰۵۶	شرف	سید سادات حسین
۱۰۵۷	شرف	شرف الدین حسین
۱۰۵۸	شرف	میر مہدی
۱۰۵۶	شرق	میر غلام عباس
۱۰۶۰	شرم	نور بیگ
۱۰۶۱	شریر	احمد خاں
۱۰۶۲	شریر	کریم الدین

۱۰۶۳	شریف	شریف الحسن
۱۰۶۴	شریف	شریف بیگ
۱۰۶۵	شریف	محمد شریف
۱۰۶۶	ششدر	قادر بخش
۱۰۶۷	ششدر	مرزا روشن الدولہ
۱۰۶۸	شعاع	محمد اکبر شاہ
۱۰۶۹	شعلہ	امرنا تھ
۱۰۷۰	شعور	میاں شعور احمد
۱۰۷۱	شعور	عبدالرؤف
۱۰۷۲	شعوری	
۱۰۷۳	شفا	حکیم یار علی
۱۰۷۴	شفا	کریم بیگ
۱۰۷۵	شفا	خواجہ محمد کاظم
۱۰۷۶	شفق	علی جان
۱۰۷۷	شفق	دولت رام
۱۰۷۸	شفق	محمد علی خاں
۱۰۷۹	شفق	محمد سعید الدین
۱۰۸۰	شفقت	بشارت علی
۱۰۸۱	شفقت	شکر اللہ
۱۰۸۲	شفقت	عبدالرحیم
۱۰۸۳	شفقت	سید محمد حسین
۱۰۸۴	شفیع	محمد شفیع
۱۰۸۵	شفیق	مظہر علیخاں
۱۰۸۶	شفیق	نور الدین خاں
۱۰۸۷	شفیق	ناصر علی
۱۰۸۸	شکر	رادھا کشن کایتھ
۱۰۸۹	شکوہ	مرزا محمد رضا
۱۰۹۰	شفیق	تلسی رام
۱۰۹۱	شکوہ	آغا محمد حسین

۱۰۹۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۱۰۹۳	شکیبا	غلام حسین
۱۰۹۴	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۰۹۵	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۰۹۶	شگفتہ	سیف علی خان
۱۰۹۷	شمس	شمش الدین
۱۰۹۸	شمس	شمس الدین
۱۰۹۹	شمس	شریف احمد خاں
۱۱۰۰	شمس	شیخ علی محمد
۱۱۰۱	شمس	میر آغا علی
۱۱۰۲	شمس	مرزا اکبر علی
۱۱۰۳	شمس	میر آغا
۱۱۰۴	شمسی	لالہ سورج پرشاد
۱۱۰۵	شمشاد	میر احمد علی
۱۱۰۶	شمیم	عباس علی
۱۱۰۷	شمیم	سید غالب علی
۱۱۰۸	شناور	صاحب مرزا
۱۱۰۹	شنکر	دیا شنکر
۱۱۱۰	شور	مرزا محمود بیگ
۱۱۱۱	شور	مغل جان
۱۱۱۲	شور	بابو مدن موہن لعل
۱۱۱۳	شورش	غلام احمد
۱۱۱۴	شورش	زین العابدین خان
۱۱۱۵	شورش	میر غلام حسین
۱۱۱۶	شورش	ناصر حسین
۱۱۱۷	شوق	الٰہی بخش
۱۱۱۸	شوق	جوہر بیگ
۱۱۱۹	شوق	مولوی قدرت اللہ
۱۱۲۰	شوق	روشن لال

۱۱۲۱	شوق	بہوگی لال	۱۱۴۹	شہید	یوسف علی	۱۱۷۸	صاحب	مولوی صاحب عالم
۱۱۲۲	شوق	حسن علی خاں	۱۱۵۰	شہید	حفیظ الدین	۱۱۷۹	صاحب	
۱۱۲۳	شوق		۱۱۵۱	شہید		۱۱۷۰	صاحب	جانس
۱۱۲۴	شوق	حافظ غلام رسول	۱۱۵۲	شہید	محمد بخش	۱۱۸۱	صاحبقراں	امام علی
۱۱۲۵	شوق	محمد بخش	۱۱۵۳	شہیدی	کرامت علیخاں	۱۱۸۲	صادق	مرزا صادق بیگ
۱۱۲۶	شوق	محمد جہانگیر خاں	۱۱۵۴	شہیر	غلام علی	۱۱۸۳	صادق	محمد امیر
۱۱۲۷	شوق	عنایت اللہ	۱۱۵۵	شیدا	میر فتح علی	۱۱۸۴	صادق	میر محمد صادق
۱۱۲۸	شوق	تصدیق حسین خاں	۱۱۵۶	شیدا	حکیم اسلام بیگ	۱۱۸۵	صادق	دیبی پرشاد
۱۱۲۹	شوق	سید علی ضامن	۱۱۵۷	شیدا	میر جستجو جان	۱۱۸۶	صادق	دوارکا پرشاد
۱۱۳۰	شوق	رائے دولت رائے	۱۱۵۸	شیدا		۱۱۸۷	صادق	محمد عزیز الدین
۱۱۳۱	شوکت	منیف علی	۱۱۵۹	شیدا	حامد علی خاں	۱۱۸۸	صادق	تہور بیگ
۱۱۳۲	شوکت	میر حسین علی	۱۱۶۰	شیدا	میر ہنیگا	۱۱۸۹	صادق	محمد صادق
۱۱۳۳	شوکت	مرزا تصدق علی	۱۱۶۱	شیدا	معین الدین خاں	۱۱۹۰	صادق	میر جعفر علی خاں
۱۱۳۴	شوکت	قاسم علی	۱۱۶۲	شیدا	تفضل حسین خاں	۱۱۹۱	صادق	صادق علیخاں
۱۱۳۵	شوکت	امداد علی	۱۱۶۳	شیدا	محمد حسن خاں	۱۱۹۲	صادق	صادق حسین خاں
۱۱۳۶	شوکت	مولوی باسط علی	۱۱۶۴	شیدا	قمر الدین	۱۱۹۳	صادق	سید محمد صادق
۱۱۳۷	شہامت	شاہ شہامت علی	۱۱۶۵	شیدا	مرزا عالی جاہ بہادر	۱۱۹۴	صادق	صادق علیخاں
۱۱۳۸	شہرت	امیر بخش	۱۱۶۶	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۱۱۹۵	صادق	صادق علیخاں
۱۱۳۹	شہرت	افتخار الدین علیخاں	۱۱۶۷	شیفتہ	اعظم بیگ خاں	۱۱۹۶	صالح	مصلح الدین
۱۱۴۰	شہرت	سعید النبی	۱۱۶۸	شیفتہ		۱۱۹۷	صالح	نظام الدین احمد
۱۱۴۱	شہرت	احمد علیخاں	۱۱۶۹	شیفتہ	سید محمد حسن خاں	۱۱۹۸	صبا	صبا شاہ
۱۱۴۲	شہرت		۱۱۷۰	شیفتہ	محمد مصطفیٰ خان	۱۱۹۹	صبا	احمد حسین شاہ
۱۱۴۲	شہرت	حیدر بیگ	۱۱۷۱		"ص"	۱۲۰۰	صبا	لالہ کانجی مل
۱۱۴۳	شہرت	محمد شاہ	۱۱۷۲	صابر	قادر بخش	۱۲۰۱	صبا	راجہ شنکر
۱۱۴۴	شہرت	مرزا حاجی	۱۱۷۳	صابر	صابر شاہ	۱۲۰۲	صبا	راجہ شنکر ناتھ
۱۱۴۵	شہرت	محمود عظیم آبادی	۱۱۷۴	صابر	احمد مرزا	۱۲۰۳	صبا	وزیر علی
۱۱۴۶	شہرہ	نصیر الدین حیدر	۱۱۷۵	صاحب	ظفریاب خاں	۱۲۰۴	صبا	عبد الرحیم
۱۱۴۷	شہید	فخر الدین حسن خاں	۱۱۷۶	صاحب	صاحب علیخاں	۱۲۰۵	صبا	کریم بخش
۱۱۴۸	شہید	غلام حسین	۱۱۷۷	صاحب	شیر زمان خاص	۱۲۰۶	صبر	میر محمد علی

۱۲۰۷	صبر	غلام حسین خان	۱۲۳۶	صغیر	امداد حسین	۱۲۶۵	ضمیر	رائے بلونت سنگھ
۱۲۰۸	صبر	میر علی حسین	۱۲۳۷	صغیر	سید فرزند احمد	۱۲۶۶	ضیری	مرزا مظہر
۱۲۰۹	صبر	محمد رضا	۱۲۳۸	صمیم	تلسی داس	۱۲۶۷	ضو	کمال الدین
۱۲۱۰	صبر	اجودھیا پرشاد	۱۲۳۹	صنعت	کریم الدین	۱۲۶۸	ضیا	ضیاء الدین
۱۲۱۱	صبر	اجودھیا پرشاد	۱۲۴۰	صولت	محمد تقی خان	۱۲۶۹	ضیا	ضیاء بخت
۱۲۱۲	صبر	میر اسد	۱۲۴۱	ضولت	قاسم علیخاں	۱۲۷۰	ضیا	ضیاء الدین
۱۲۱۳	صبیح	میر وارث علی	۱۲۴۲	صید	عبدالباری	۱۲۷۱	ضیا	سخاوت علی
۱۲۱۴	صحبت	مرزا بخش علیخاں	۱۲۴۳		"ض"	۱۲۷۲	ضیا	غلام جیلانی
۱۲۱۵	صحت	محمد حسن علی خاں	۱۲۴۴	ضابط	مہر علی	۱۲۷۳	ضیا	سید محمد میر
۱۲۱۶	صدر	میر صدر الدین	۱۲۴۵	ضاحک	مرزا بخش	۱۲۷۴	ضیا	ولی اللہ
۱۲۱۷	صدر	محمد صدر الدین	۱۲۴۶	ضاحک	میر غلام حسین	۱۲۷۵	ضیا	حسن جان
۱۲۱۸	صدق	محمد اشارت علی	۱۲۴۷	ضامن	شیخ ضامن علی	۱۲۷۶	ضیلہ	وارث علی
۱۲۱۹	صدق		۱۲۴۸	ضامن	حکیم محمد ضامن	۱۲۷۷	ضیائی	میر بدر الدین
۱۲۲۰	صریر	محمد نظیر	۱۲۴۹	ضائع	میر خیر الدین	۱۲۷۸	ضیغم	اکرام احمد
۱۲۲۱	صریر	محمد میر خان	۱۲۵۰	ضبط	کنھیا لال	۱۲۷۹	ضیغم	حیدر حسین خاں
۱۲۲۲	صغیر	میاں نجم الدین	۱۲۵۱	ضبط	نوازش علیخاں	۱۲۸۰	ضیغم	محمد غضنفر
۱۲۲۳	صغیر	حیدر علی	۱۲۵۲	ضبط	سید حسن شاہ	۱۲۸۱		"ط"
۱۲۲۴	صفا	پیرن شاہ	۱۲۵۳	ضبط	سید آغا جان	۱۲۸۲	طالب	طالب حسین
۱۲۲۵	صفا	لالہ منو لال	۱۲۵۴	ضحا	مولوی غلام رسول	۱۲۸۳	طالب	میر طالب علی
۱۲۲۶	صفا	محمد حسین	۱۲۵۵	ضرغام	بہادر بیگ	۱۲۸۴	طالب	عاشور بیگ
۱۲۲۷	صفا	مرزا سعید الدین	۱۲۵۶	ضرورت	محمد جمیل	۱۲۸۵	طالب	امام الدین
۱۲۲۸	صفت	مغل جان	۱۲۵۷	ضعف	عابد حسین	۱۲۸۶	طالب	طالب علی خاں
۱۲۲۹	صفدر	میر صفدر علی	۱۲۵۸	ضعف	غلام عباس	۱۲۸۷	طالب	محمد عباس
۱۲۳۰	صفدر	میر فرزند حیدر	۱۲۵۹	ضعیف	شجاعت علی	۱۲۸۸	طالب	حافظ شبراتی
۱۲۳	صفدر	صفدر بیگ	۱۲۶۰	ضمان	میر محمد کامل	۱۲۸۹	طالب	شیر محمد خاں
۱۲۳۲	صفدری	میر صادق علی	۱۲۶۱	ضمیر	سید ہدایت علی خاں	۱۲۹۰	طالب	الایچی رام
۱۲۳۳	صفی	محمد صفی اللہ	۱۲۶۲	ضمیر	گنگا داس	۱۲۹۱	طالب	سعید الدین
۱۲۳۴	صغیر	نور خاں	۱۲۶۳	ضمیر	شیخ مداری	۱۲۹۲	طالب	کشن لال
۱۲۳۵	صغیر	میاں خان	۱۲۶۴	ضمیر	میر مظفر حسین	۱۲۹۳	طالب	محمد یعقوب

۱۲۹۴	طالع	شمس الدین
۱۲۹۵	طاہر	بندہ حسین
۱۲۹۶	طاہر	طاہر علی
۱۲۹۷	طاہر	محمد طاہر
۱۲۹۸	طاہر	شیخ اکبر آبادی
۱۲۹۹	طبیب	حکیم محمد حسن خاں
۱۳۰۰	طپان	احمد بیگ خاں
۱۳۰۱	طپان	سید قدرت علی
۱۳۰۲	طپش	محمد اسمٰعیل
۱۳۰۳	طرب	ولایت حسین خاں
۱۳۰۴	طرب	گوپال سہائے
۱۳۰۵	طرب	موتی لال
۱۳۰۶	طرب	دیبوی لال
۱۳۰۷	طرب	مولوی رحیم بخش
۱۳۰۸	طرز	گردہاری لال
۱۳۰۹	طرز	احمد حسین
۱۳۱۰	طرز	میر علی حسین
۱۳۱۱	طرہ	طرہ باز خاں
۱۳۱۲	طفل	مرزا عبدالمقتدر بہادر
۱۳۱۳	طوبیٰ	طوجہ نہال سنگھ
۱۳۱۴	طوبیٰ	سید علی حسین
۱۳۱۵	طور	محمد رضا
۱۳۱۶	طوفان	میر نوازش علی
۱۳۱۷	طوفان	میر حسن
۱۳۱۸	طوماس	
۱۳۱۹	طیش	رحمٰن علی
۱۳۲۰		"ظ"
۱۳۲۱	ظالم	ظالم سنگھ
۱۳۲۲	ظاہر	رام پرشاد
۱۳۲۳	ظاہر	حکیم میر مہدی
۱۳۲۳	ظاہر	خواجہ محمد جان
۱۳۲۴	ظریف	لالہ بینی پرشاد
۱۳۲۵	ظریف	میر امان اللہ
۱۳۲۶	ظفر	شیخ فتح علی
۱۳۲۷	ظفر	میر ظفر خاں
۱۳۲۸	ظفر	میاں ظفر علی
۱۳۲۹	ظفر	تجمل حسین خاں بہادر
۱۳۳۰	ظفر	ابوظفر سراج الدین
۱۳۳۱	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین
۱۳۳۲	ظہیر	سید محمد جان
۱۳۳۳	ظہیر	ظہیر الدین
۱۳۳۴	ظہیر	علی بخش
۱۳۳۵	ظہیر	حافظ مولی بخش
۱۳۳۶		"ع"
۱۳۳۷	عابد	میر عابد علی
۱۳۳۸	عابد	مرزا زین العابدین
۱۳۳۹	عاجز	سید کاظم علی
۱۳۴۰	عاجز	سید اکرام علی
۱۳۴۱	عاجز	شرف الحق
۱۳۴۱	عاجز	مرزا عبداللہ بیگ
۱۳۴۲	عاجز	لالہ موہن رام
۱۳۴۳	عاجز	عارف علی خاں
۱۳۴۴	عاجز	الف خان
۱۳۴۵	عاجز	میر غلام حیدر
۱۳۴۶	عاجز	زردآور سنگھ
۱۳۴۷	عادل	میر عنایت حسین
۱۳۴۸	عارف	محمد عارف
۱۳۴۹	عارف	محمد عارف
۱۳۵۰	عارف	میر عارف علی
۱۳۵۱	عارف	زین العابدین خاں
۱۳۵۲	عارف	سید محمد علی
۱۳۵۳	عارف	میر جلال الدین
۱۳۵۴	عاشق	مولوی جلال الدین
۱۳۵۵	عاشق	سید محمود
۱۳۵۶	عاشق	محمد رضا خان
۱۳۵۷	عاشق	عاشق بہار
۱۳۵۸	عاشق	بخشی بھولا ناتھ
۱۳۵۹	عاشق	رام سکھ کھتری
۱۳۶۰	عاشق	مہدی علی خاں
۱۳۶۱	عاشق	شیخ نبی بخش
۱۳۶۲	عاشق	عجائب رائے
۱۳۶۳	عاشق	علی اعظم خاں
۱۳۶۴	عاشق	میر یحییٰ
۱۳۶۵	عاشق	میر برہان الدین
۱۳۶۶	عاشق	محمد علی خان
۱۳۶۷	عاشق	سید ہدایت علیخاں
۱۳۶۸	عاشق	سدا سکھ
۱۳۶۹	عاشق	سید عاشق علی
۱۳۷۰	عاشق	محمد عاشق حسین
۱۳۷۱	عاشق	دیارام
۱۳۷۲	عاشق	شام نرائن
۱۳۷۳	عاشق	بانکے سنگھ
۱۳۷۴	عاشق	عاشق علی
۱۳۷۵	عاشق	مرزا نظام الدین
۱۳۷۶	عاشق	شیخ محمد جان
۱۳۷۷	عاشق	مرزا رحمت بخش
۱۳۷۸	عاشق	اقبال حسین

۱۳۷۹	عاشق	راجہ کلیان سنگھ	۱۴۰۸	عوش	میر حسن عسکری	۱۴۳۷	عشق	شاہ غلام علی
۱۳۸۰	عاشق	نواب والاجاہ	۱۴۰۹	عرشی	منشی عبدالحی	۱۴۳۸	عشق	میر محمد علی
۱۳۸۱	عاشقی	آغا حسین علیخان	۱۴۱۰	عرفان	سید عرفان علی	۱۴۳۹	عشق	عزت اللہ خاں
۱۳۸۲	عاشور	علیخان بہادر	۱۴۱۱	عرفان	میر عباس	۱۴۴۰	عشق	غلام محی الدین
۱۳۸۳	عاصم	صمصام الدولہ خاں	۱۴۱۲	عروج	احمد حسن خاں	۱۴۴۱	عشق	سید حسین
۱۳۸۴	عاصی	خواجہ برہان الدین	۱۴۱۳	عزت	سید عبدالولی	۱۴۴۲	عشق	آغا رضا
۱۳۸۵	عاصی	امداد حسین	۱۴۱۴	عزلت	بھکاری لال	۱۴۴۳	عشقی	
۱۳۸۶	عاصی		۱۴۱۵	عزیز	عزیز اللہ	۱۴۴۴	عشقی	شیخ الٰہی بخش
۱۳۸۷	عاصی	شیخ بنگالی	۱۴۱۶	عزیز	عزیز اللہ	۱۴۴۵	عصمت	امجد علی خاں
۱۳۸۸	عاصی	نور محمد	۱۴۱۷	عزیز	شیونا تھ	۱۴۴۶	عطا	محمد عطا حسین
۱۳۸۹	عاصی	صدرالدین	۱۴۱۸	عزیز	عبدالعزیز خاں	۱۴۴۷	عطش	شیخ احمد جان
۱۳۹۰	عاصی	لالہ سالگرام	۱۴۱۹	عزیز	لالہ دیبی پرشاد	۱۴۴۸	عظمت	میر عظمت اللہ
۱۳۹۱	عاصی	جمعیت رائے	۱۴۲۰	عزیز	یوسف علیخاں	۱۴۴۹	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۱۳۹۲	عاصی	گھنشام رائے	۱۴۲۱	عزیز	عبدالعزیز	۱۴۵۰	عظیم	مرزا علی
۱۳۹۳	عاقل	لالہ لکھمن لال	۱۴۲۲	عزیز	محمد عبدالعزیز	۱۴۵۱	عظیم	
۱۳۹۴	عاقل	عاقل شاہ	۱۴۲۳	عزیز	مرزا عزیز الدین	۱۴۵۲	عقیل	مرزا وزیر حیدر
۱۳۹۵	عالم		۱۴۲۴	عزیز	یوسف علیخاں	۱۴۵۳	علوی	مولوی عبداللہ خان
۱۳۹۶	عالی	خواجہ عبداللہ	۱۴۲۵	عزیز	مہاراج سنگھ	۱۴۵۴	علی	علی قلی
۱۳۹۷	عالی	مرزا عالی بخت بہادر	۱۴۲۶	عزیز	عزیز الدین	۱۴۵۵	علی	علی محمد خان
۱۳۹۸	عالی	شاہ ابوالمعالی مغفور	۱۴۲۷	عزیز	یوسف علیخان	۱۴۵۶	علی	مرزا محمد علی خان
۱۳۹۹	عالیجاہ		۱۴۲۸	عزیز	شیخ محمد علی	۱۴۵۷	علی	حکیم حیدر علی
۱۴۰۰	عبادت	عابد علی بیگ	۱۴۲۹	عس	بدرالدین	۱۴۵۸	علی	میر ولایت علی
۱۴۰۱	عباس	میر عباس	۱۴۳۰	عسکر	عسکر علیخاں	۱۴۵۹	علی	مولوی امانت علی
۱۴۰۲	عبد	عبداللہ	۱۴۳۱	عسکری	محمد حسن	۱۴۶۰	علی	میر قطب علی
۱۴۰۳	عبد	غلام ربانی	۱۴۳۲	عشاق		۱۴۶۱	علی	حکیم محمد علی
۱۴۰۴	عبرت	میر ضیاء الدین	۱۴۳۳	عشرت	میر غلام علی	۱۴۶۲	علی	نواب علی بہادر
۱۴۰۵	عبرت	حسن علیخاں	۱۴۳۴	عشرت	مرزا اکبر علی	۱۴۶۳	علی احمد	محمود علی احمد جان
۱۴۰۶	عبرت	دولت رام	۱۴۳۵	عشرت	مرزا کلن	۱۴۶۴	علیل	نصیر الدین
۱۴۰۷	عبری	اسحاق	۱۴۳۶	عشق	شاہ رکن الدین	۱۴۶۵	علیم	میر فضل حسین

۱۴۶۶	علیم	علیم الدین
۱۴۶۷	عمدہ	میر فضل حسین
۱۴۶۸	عمر	عمر خاں
۱۴۶۹	عنایت	عنایت علیخاں
۱۴۶۰	عندلیب	لالہ گوبند سنگھ
۱۴۶۱	عیار	سید تراب علی
۱۴۶۲	عیاش	میر یعقوب علی
۱۴۶۳	عیاش	خیالی رام
۱۴۶۴	عیاش	غلام جیلانی خان
۱۴۶۵	عیاش	سید محمد جعفر
۱۴۶۶	عیاش	شیخ مدار بخش
۱۴۶۷	عیاش	نواب شہریار مرزا
۱۴۶۸	عیاش	مرزا کلب علی خاں
۱۴۶۹	عیاں	غالب علیخاں
۱۴۷۰	عیاں	مرزا ہاشم علی
۱۴۷۱	عیش	مرزا محمد عسکری
۱۴۷۲	عیش	خدا بخش
۱۴۷۳	عیش	مرزا حسین رضا
۱۴۷۴	عیش	میر علی حسین
۱۴۷۵	عیش	حکیم آغا جان
۱۴۷۶	عیش	رائے عزت سنگھ
۱۴۷۷	عیش	نواب محمد مرزا
۱۴۷۸	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی
۱۴۷۹	عیش	الہی بخش
۱۴۸۰	عیش	مرزا مستیا
۱۴۸۱	عیش	جوالا پرشاد
۱۴۸۲	عیشی	طالب علی خاں
۱۴۸۳		"غ"
۱۴۸۴	غازی	
۱۴۸۵	غافل	میر سید محمد
۱۴۸۶	غافل	میر محمد علی
۱۴۸۷	غافل	مولوی عبدالرحیم
۱۴۸۸	غافل	مرزا مغل
۱۴۸۹	غافل	رائے سنگھ
۱۴۹۰	غافل	بختاور سنگھ
۱۴۹۱	غافل	منور خاں
۱۴۹۲	غالب	اسد اللہ خاں
۱۴۹۳	غالب	نواب اسد اللہ خاں
۱۴۹۴	غالب	انور علی
۱۴۹۵	غالب	بہادر بیگ خاں
۱۴۹۶	غالب	غالب علی خاں
۱۴۹۷	غالب	مرزا امان علیخاں
۱۴۹۸	غبار	سید علی تقی
۱۴۹۹	غبار	کنہیا لال
۱۵۰۰	غربت	غلام نبی
۱۵۰۱	غربت	
۱۵۰۲	غریب	نصیر الدین احمد
۱۵۰۳	غریب	میر محمد تقی
۱۵۰۴	غریب	محمد زماں
۱۵۰۶	غریب	غریب اللہ
۱۵۰۶	غضنفر	سید ابن حیدر
۱۵۰۷	غضنفر	غضنفر علی خاں
۱۵۰۸	غفلت	اخوند غفلت رامپوری
۱۵۰۹	غفور	محمد غفور
۱۵۱۰	غلام	راجہ گوپال ناتھ
۱۵۱۱	غلامی	شاہ غلام محمد
۱۵۱۲	غلامی	غلام محی الدین
۱۵۱۳	غلطاں	کریم بخش
۱۵۱۴	غم	الف خاں
۱۵۱۵	غم	میر محمد اسمٰعیل
۱۵۱۶	غم	علی خاں
۱۵۱۷	غم	مہتاب سنگھ کایستھ
۱۵۱۸	غمخوار	محمد علی بیگ
۱۵۱۹	غمگین	میر سید علی
۲۵۲۰	غمگین	عبدالقادر خاں
۱۵۲۱	غمگین	میر عبداللہ
۱۵۲۲	غنا	غلام محمد خاں
۱۵۲۳	غنی	عبدالغنی
۱۵۲۴	غنی	عبدالغنی
۱۵۲۵	غنی	مرزا عباس
۱۵۲۶	غنی	غنی احمد
۱۵۲۷	غنی	
۱۵۲۸	غواص	
۱۵۲۹		"ف"
۱۵۳۰	فاخر	مرزا جیگا
۱۵۳۱	فارغ	میر احمد خاں
۱۵۳۲	فارغ	مکند لال
۱۵۳۳	فارغ	میر علی حسین
۱۵۳۴	فارغ	
۱۵۳۵	فاطر	پیر بخش
۱۵۳۶	فائز	کریم بخش
۱۵۳۷	فائز	بختاور سنگھ
۱۵۳۸	فائز	محمد عابد خاں
۱۵۳۹	فائز	
۱۵۴۰	فائز	
۱۵۴۱	فائق	عبدالقادر بیگ
۱۵۴۲	فخر	محمد فخر الدین

۱۵۴۳	فخر	میر فخر الدین	۱۵۷۲	فراق	میر حیات اللہ	۱۶۰۰	فریاد	الفت حسین
۱۵۴۴	فخر	مرزا فخر الدین	۱۵۷۳	فراق	خواجہ بہادر حسین	۱۶۰۱	فریاد	مغل بیگ
۱۵۴۵	فدا	مرزا بلند بخت	۱۵۷۴	فراقی	پریم کشور	۱۶۰۲	فریاد	لالہ صاحب رائے
۱۵۴۶	فدا	مرزا سکندر بخت	۱۵۷۵	فرحت	فیض اللہ	۱۶۰۲	فریاد	محمد احتشام الدین
۱۵۴۷	فدا	خواجہ نجم الدین	۱۵۷۶	فرحت	امید علی	۱۶۰۴	فسوں	مرزا منجھلے
۱۵۴۸	فدا	سید محمد علی	۱۵۷۷	فرحت	لالہ نتّانند	۱۶۰۵	فصاد	
۱۵۴۹	فدا	میر عبد الصمد	۱۵۷۸	فرحت	فرحت اللہ	۱۶۰۶	فصیح	سکھن لال
۱۵۵۰	فدا	فدا حسین خاں	۱۵۷۸	فرحت	کدار ناتھ	۱۶۰۷	فصیح	جعفر علی
۱۵۵۱	فدا	فدا حسین	۱۵۷۹	فرحت	محمود علی خان	۱۶۰۸	فصیح	حکیم فصیح العالم
۱۵۵۲	فدا	امام الدین	۱۵۸۰	فرحت	بشن پرشاد کایستھ	۱۶۰۹	قضا	گوبند پرشاد
۱۵۵۳	فدا	محمد خلف	۱۵۸۱	فرحت	حسین علی	۱۶۱۰	قضا	محمد جعفر
۱۵۵۴	فدا	لچھی رام	۱۵۸۲	فرخ	چوبے بدری داس	۱۶۱۱	فضلی	فضل مولی خان
۱۵۵۵	فدا	عاقبت محمود خان	۱۵۸۳	فرخ	کرامت اللہ خان	۱۶۱۲	فطرت	فضل الرحمٰن
۱۵۵۶	فدا	فدا حسین خاں	۱۵۸۴	فرخ	میر فرخ علی	۱۶۱۳	فضلی	فضل الٰہی
۱۵۵۷	فدا	میر فدا حسین	۱۵۸۵	فرد	ابو الحسن	۱۶۱۴	فطرت	
۱۵۵۸	فدائی	عظیم بیگ	۱۵۸۶	فرد	وحید الدین خاں	۱۶۱۵	فغاں	اشرف علیخاں
۱۵۵۹	فدوی	گلمند لال	۱۵۸۷	فرحت	مرزا الف بیگ	۱۶۱۶	فغان	میر شمس الدین
۱۵۶۰	فدوی	محمد حسن	۱۵۸۸	فرقت	عطاء اللہ خاں	۱۶۱۷	فغان	ظریف خاں
۱۵۶۱	فدوی	مرزا محمد علی	۱۵۸۹	فرقت	دیبی پرشاد	۱۶۱۸	فغان	عباس علیخاں
۱۵۶۲	فدوی	لالہ سہوک رام	۱۵۹۰	فرقتی	وزیر علی	۱۶۱۹	فغان	قادر بخش
۱۵۶۳	فدوی	میر فضل علی	۱۵۹۱	فروغ	میر روشن علیخاں	۱۶۲۰	فقیر	سید محی الدین
۱۵۶۴	فراسو	فراسو صاحب	۱۵۹۲	فروغ	میر اکبر علی	۱۶۲۱	فقیر	میر فقیر اللہ
۱۵۶۵	فراغ	محمد فراغ	۱۵۹۳	فروغ	خواجہ غلام مصطفیٰ	۱۶۲۲	فقیر	میر شمس الدین
۱۵۶۶	فراغ	میر مہدی حسن	۱۵۹۴	فروغ	محمد عمر سلطان	۱۶۲۳	فقیر	عنایت اللہ
۱۵۶۷	فراغ	یسین بیگ	۱۵۹۵	فروغ	نور الدین خان	۱۶۲۴	فقیر	فتح علی خاں
۱۵۶۸	فراق	کیقباد جنگ	۱۵۹۶	فروغ	عنایت علی خاں	۱۶۲۵	فقیر	حکیم علی محمد
۱۵۶۹	فراق	حسین علیخاں	۱۵۹۷	فروغ	خدا بخش	۱۶۲۶	فکری	مرزا مَمّن
۱۵۷۰	فراق	میر مرتضیٰ قلی خان	۱۵۹۸	فریاد	ببر علی	۱۶۲۷	فگار	قطب علی بیگ
۱۵۷۱	فراق	نثار اللہ خان	۱۵۹۹	فریاد	الفت حسین	۱۶۲۸	فگار	میر حسین

۱۶۲۹	فلک	میر بہادر علی	۱۵۵۸	قاسم	قاسم علیخاں	۱۶۸۷	قمر	محمد قمر الدین خاں
۱۶۳۰	فنا	شیخ باقر	۱۵۵۹	قاسم	میر قاسم علی	۱۶۸۸	قمر	سید محمد ولی خاں
۱۶۳۱	فنا	شیخ ببر	۱۵۶۰	قاسم	سید قاسم علیخاں	۱۶۸۹	قمر	محمد اسمٰعیل
۱۶۳۲	فوق	میر	۱۵۶۱	قاسم	قاسم علی	۱۶۹۰	قمر	مرزا قمر طالع
۱۶۳۳	فوق	عبدالصمد	۱۵۶۲	قاسم	ابوالقاسم	۱۶۹۱	قمر	نواب خاں
۱۶۳۴	فوق	نظیر احمد	۱۵۶۳	قاسم	قاسم علی	۱۶۹۲	قمر	مرزا باقر حسین
۱۶۳۵	فوق	میر بادشاہ	۱۵۶۴	قاسم	میر قاسم علی	۱۶۹۳	قمر	جعفر علی
۱۶۳۶	فہم	وارث علیخاں	۱۵۶۵	قاسم	میر قدرت اللہ خاں	۱۶۹۴	قمر	قمر الدین
۱۶۳۷	فہم	سندر لال	۱۵۶۶	قاصر	بہر علی بیگ	۱۶۹۵	قمر	قمر الدین خاں
۱۶۳۸	فہمی	دیانت حسین	۱۵۶۷	قاصر	سید خوب اللہ	۱۶۹۶	قمر	محمد جعفر علیخاں
۱۶۳۹	فیاض	سعید الدین	۱۵۶۸	قاصر	مقصود علی	۱۶۹۷	قناعت	مرزا احمد بیگ
۱۶۴۰	فیاض	میر شمس الدین	۱۵۶۹	قاضی	شیخ قادر بخش	۱۶۹۸	قناعت	نعیم الدین
۱۶۴۱	فیض	عنایت اللہ	۱۵۷۰	قاضی	قاضی عبدالفتاح	۱۶۹۹	قوت	احمد علی
۱۶۴۲	فیض	فتح علی خاں	۱۵۷۱	قائل	سید علی خان	۱۷۰۰	قوس	محبوب علی
۱۶۴۳	فیض	حکیم علی محمد	۱۵۷۲	قائل	مولوی فصیح اللہ	۱۷۰۱	قوس	سید محمد رضا
۱۶۴۴	فیض	کرپا کشن	۱۵۷۳	قائم	قائم علی	۱۷۰۲	قیس	میر عباس علی
۱۶۴۵	فیض	میر فیض علی	۱۵۷۴	قائم	محمد قیام الدین	۱۷۰۳	قیس	عبدالحی
۱۶۴۶	فیض	جعفر حسن خاں	۱۵۷۵	قبول	مہدی علیخاں	۱۷۰۴	قیس	سید مرزا علی
۱۶۴۷	فیض	احسان علی خاں	۱۶۷۶	قربان	میر قربان علی	۱۷۰۵	قیس	محمد عنایت اللہ
۱۶۴۸		"ق"	۱۶۷۷	قرین		۱۷۰۶	قیس	احمد علی بیگ
۱۶۴۹	قابل	علی بخش	۱۶۷۸	قسمت	نواب شمس الدولہ	۱۷۰۷	قیس	محمد صدیق
۱۶۵۰	قادر	عبدالقادر	۱۶۷۹	قلق	اسد اللہ	۱۷۰۸	قیس	ہادی علیخاں
۱۶۵۱	قادر	قادر بخش	۱۶۸۰	قلق	حکیم غلام مولا	۱۷۰۹	قیس	کاظم علی
۱۶۵۲	قادر	سرفراز علی	۱۶۸۱	قلق	امجد علی	۱۷۱۰	قیسی	باقر علی
۱۶۵۳	قادر	مرزا قادر شکوہ	۱۶۸۲	قلق	سلطان خاں	۱۷۱۱	قیصر	مرزا علی حسین
۱۶۵۴	قادر	سید قادر بخش	۱۶۸۳	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۱۲	قیصر	محمد خورشید
۱۶۵۵	قادر	شیخ قادر حسین	۱۶۸۴	قمر	غلام حسین	۱۷۱۳	قیصر	خدا بخش
۱۶۵۶	قاری	قاری علی احمد	۱۶۸۵	قمر	قمر الدین	۱۷۱۴	قیصر	امین الدین
۱۶۵۷	قاسم	آغا محمد	۱۶۸۶	قمر	قمر الدین	۱۷۱۵	قیصر	امین الدین

۱۷۱۶		"ک"
۱۷۱۷	کاشف	کاشف علی
۱۷۱۸	کاشف	سید محمد حسین خاں
۱۷۱۹	کاظم	کاظم علی
۱۷۲۰	کاظم	محمد کاظم
۱۷۲۱	کافر	سید علی نقی
۱۷۲۲	کافی	کفایت علی
۱۷۲۳	کافر	محمد رضا
۱۷۲۴	کامل	ناصر الدین
۱۷۲۵	کامل	جمال الدین
۱۷۲۶	کامل	غلام کبریا
۱۷۲۷	کامل	شیخ احمد علی
۱۷۲۸	کامل	سید احمد جان
۱۷۲۹	کامل	باقر علی خان
۱۷۳۰	کامل	شاکر داس
۱۷۳۱	کامل	کامل بیگ
۱۷۳۲	کامل	محمد مرشد حسن
۱۷۳۳	کاوش	میر محمد کتاب خاں
۱۷۳۴	کاوش	اولاد علی
۱۷۳۵	کاہش	ہدایت علی
۱۷۳۶	کبیر	کبیر علی
۱۷۳۷	کرامت	کرامت اللہ
۱۷۳۸	کرم	غلام ضامن
۱۷۳۹	کرم	کرم حسین رضا
۱۷۴۰	کرم	کرم خان
۱۷۴۱	کریم	کریم اللہ خان
۱۷۴۲	کشتہ	نبی بخش
۱۷۴۳	کشش	میر فدا علی
۱۷۴۴	کشن	بابو کشن چند رگھوکس
۱۷۴۵	کشور	مرزا محمد جعفر
۱۷۴۶	کفایت	کفایت اللہ خاں
۱۷۴۷	کلیم	میر محمد حسین
۱۷۴۸	کلیم	کلیم اللہ
۱۷۴۹	کمال	کمال الدین حسین
۱۷۵۰	کنور	اپورپ کشن بہادر
۱۷۵۱	کنور	کنور چکر ورتی سنگھ
۱۷۵۲	کوثر	مرزا مہدی
۱۷۵۳	کوثر	آغا غلام علی
۱۷۵۴	کوچک	وجیہہ الدین
۱۷۵۵	کوکب	غلام حسین
۱۷۵۶	کیف	فضل احمد
۱۷۵۷	کیوان	شیخ مدنی بلگرامی
۱۷۵۸	کیوان	علی حسین
۱۷۵۹	کیوان	سید فتح علی
۱۷۶۰		"گ"
۱۷۶۱	گرداب	رام چرن
۱۷۶۲	گرفتار	ستّے بیگ
۱۷۶۳	گرم	ناظر ظفر علی خاں
۱۷۶۴	گرم	حیدر علی بیگ
۱۷۶۵	گریاں	محمد حسین
۱۷۶۶	گریاں	میر حسام الدین
۱۷۶۷	گریاں	مرزا علی امجد
۱۷۶۸	گستاخ	مرزا علی
۱۷۶۹	گستاخ	مرزا لطیف
۱۷۷۰	گلشن	رائے دھرلج
۱۷۷۱	گماں	نفر علیخاں
۱۷۷۲	گوہر	احمد علی خان
۱۷۷۳	گویا	حیات اللہ
۱۷۷۴	گویا	ولایت علی
۱۷۷۵	گویا	فقیر محمد خاں
۱۷۷۶	گہر	خورشید علیخاں
۱۷۷۷		"ل"
۱۷۷۸	لائق	میر لائق علی
۱۷۷۹	لسان	میر کلیم اللہ احمد
۱۷۸۰	لطافت	سید حسن
۱۷۸۱	لطف	مرزا علی
۱۷۸۲	لطف	لطف علی خاں
۱۷۸۳	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۸۴	لطیف	میر لطیف علی
۱۷۸۵	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۸۶	لطیف	دولت سنگھ
۱۷۸۷	لطیف	شیو سہائے
۱۷۸۸	لطیف	عبد الحق
۱۷۸۹	لکنت	محمد بشیر خان
۱۷۹۰	لعلن	لعلن
۱۷۹۱	لیئق	لالتا پرشاد
۱۷۹۲		"م"
۱۷۹۳	ماہ	عنایت علی بیگ
۱۷۹۴	ماہ	امداد علی خاں
۱۷۹۵	ماہر	محمد امیر
۱۷۹۶	ماہر	فخر الدین خاں
۱۷۹۷	ماہر	مرزا جمعیت شاہ
۱۷۹۸	مائل	میر محمدی
۱۷۹۹	مائل	صادق علی
۱۸۰۰	مائل	قادر بیگ
۱۸۰۱	مائل	میر ہدایت علی
۱۸۰۲	مائل	محمد یار بیگ

۱۸۰۳	مائل	سید کاظم علی
۱۸۰۴	مائل	لالہ ٹاپر شاد
۱۸۰۵	مبارک	سید مبارک علی
۱۸۰۶	مبارک	مبارک حسین خاں
۱۸۰۷	مبتلا	لالہ چنڈی سہائے
۱۸۰۸	مبتلا	مردان علیخاں
۱۸۰۹	مبتلا	
۱۸۱۰	مبتہج	لالہ ملوک چند
۱۸۱۱	مبین	حافظ غلام دستگیر
۱۸۱۲	متقی	میر متقی
۱۸۱۳	متین	محمد حسین
۱۸۱۴	متین	بہادر علی
۱۸۱۵	متین	سید ولایت حسین
۱۸۱۶	مثبت	قدلمئے علی
۱۸۱۷	مجبور	حق رسا
۱۸۱۸	مجذوب	مرزا غلام چند بیگ
۱۸۱۹	مجذوب	لالہ گوری شنکر
۱۸۲۰	مجرد	محمد
۱۸۲۱	مجرم	میر فتح علی
۱۸۲۲	مجرم	رحمت اللہ
۱۸۲۳	مجرم	میر مہدی حسین
۱۸۲۴	مجروح	مولوی حمید النبی
۱۸۲۵	مجروح	کشن چند
۱۸۲۶	مجروح	درگاہ پرشاد
۱۸۲۷	مجنوں	انعام حسین
۱۸۲۸	مجنوں	حمایت علی
۱۸۲۹	مجنوں	محمد حسین
۱۸۳۰	مجنوں	خنکر دیال
۱۸۳۱	مجنوں	
۱۸۳۲	مجنوں	
۱۸۳۳	مجیب	مرزا رجب علی
۱۸۳۴	مجیب	غلام حیدر
۱۸۳۵	محب	ولی اللہ
۱۸۳۶	محب	بہرام شاد
۱۸۳۷	محب	میر ابوالقاسم
۱۸۳۸	محبت	مرزا حسین علی
۱۸۳۹	محبت	میر بہادر علی
۱۸۴۰	محبت	محبت خاں
۱۸۴۱	محبت	عنایت اللہ
۱۸۴۲	محبت	آغا سید
۱۸۴۳	محبوب	محبوب خان
۱۸۴۴	محترم	محترم علیخاں
۱۸۴۵	محتشم	سید محتشم علی
۱۸۴۶	محرور	نبی بخش
۱۸۴۷	محرور	ہادی حسن
۱۸۴۸	محروم	لالہ انگداری
۱۸۴۹	محزون	میر ناصر جان محمدی
۱۸۵۰	محزوان	مولوی ظہور النبی
۱۸۵۱	محزون	مرزا منگو
۱۸۵۲	محزون	آغا علی
۱۸۵۳	محزون	خدا بخش
۱۸۵۴	محزون	سید محمد حسین
۱۸۵۵	محزون	ابوالحسن
۱۸۵۶	محزون	عالم شاہ
۱۸۵۷	محسن	محسن علی صاحب
۱۸۵۸	محسن	محسن علی
۱۸۵۹	محسن	میر محمد محسن
۱۸۶۰	محسن	حافظ محسن
۱۸۶۱	محسن	محمد محسن
۱۸۶۲	محسن	محمد محسن
۱۸۶۳	محشر	عبداللہ خان
۱۸۶۴	محشر	اکرام اللہ خان
۱۸۶۵	محشر	مرزا علی تقی
۱۸۶۶	محمود	محمود شاہ
۱۸۶۷	محمود	مرزا جان
۱۸۶۸	محمود	محمود علی خان
۱۸۶۹	محنت	حسین علی بیگ
۱۸۷۰	محو	فیض الدین
۱۸۷۱	محو	حسین علی خاں
۱۸۷۲	محو	عظیم اللہ
۱۸۷۳	محو	غلام حسن خاں
۱۸۷۴	محوی	میر باسط علی
۱۸۷۵	محوی	محمدی بیگ
۱۸۷۶	مختار	غلام نبی خان
۱۸۷۷	مخدوم	
۱۸۷۸	مخلص	میر مہدی حسن
۱۸۷۹	مخلص	آنندرام
۱۸۸۰	مخلص	مخلص علی خاں
۱۸۸۱	مخلص	میر باقر
۱۸۸۲	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۸۸۳	مخلص	مرزا کلب حسن خاں
۱۸۸۴	مخلص	محمد حسین خاں
۱۸۸۵	مخمور	محمد جعفر
۱۸۸۶	مخمور	غلام حسین
۱۸۸۷	مخمور	سید مظہر علی
۱۸۸۸	مخمور	واحد علی
۱۸۸۹	مخمور	قبول احمد

۱۸۹۰	مخبر	محمد احسان	۱۹۱۹	مست	اشرف علی	۱۹۴۸	مشتاق	لالہ بہاری لال
۱۸۹۱	مداح	محمد صادق	۱۹۲۰	مست	میر فضل علی	۱۹۴۹	مشتاق	کریم خاں
۱۸۹۲	مدبر	سید امیر الدین	۱۹۲۱	مست	عالم علی خاں	۱۹۵۰	مشتاق	محمد واصل
۱۸۹۳	مدحت		۱۹۲۲	مستمند	یار علی خاں	۱۹۵۱	مشتاق	تاج الدین
۱۸۹۴	مدہوش	نبی جان	۱۹۲۳	مسرت	شیخ رحمت علی	۱۹۵۲	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۸۹۵	مذنب	محمد حسن	۱۹۲۴	مسرت	شنکر ناتھ	۱۹۵۳	مستاق	میر سالار بخش
۱۸۹۶	مراد	مراد شاہ	۱۹۲۵	مسرت	وزیر علی	۱۹۵۴	مشتاق	محمد قلی خان
۱۸۱۷	مراد	مراد شاہ	۱۹۲۶	مسرور	غلام حسین خاں	۱۹۵۵	مشتہر	مولوی احمد حسین
۱۸۹۸	مرحبا	عبدالشکور	۱۹۲۷	مسرور	سید خورشید عالم	۱۹۵۶	مشفق	شیخ محمد خان
۱۸۹۹	مرحوم	محمد یار بیگ	۱۹۲۸	مسرور	پیر بخش	۱۹۵۷	مشفق	مرزا احمد بیگ
۱۹۰۰	مرزا	میر فضل اللہ	۱۹۲۹	مسرور	مرزا سنگی بیگ	۱۹۵۸	مشفق	راجہ جاذب کشن
۱۹۰۱	مرزا	آغا مرزا	۱۹۳۰	مسرور	شرف الدین احمد	۱۹۵۹	مشک	محمد حسن خاں
۱۹۰۲	مرزا	مرزا ہدایت اللہ	۱۹۳۱	مسرور	سید محمد علی	۱۹۶۰	مشکل	شیخ امین الدین
۱۹۰۳	مرزا	مرزا علی رضا	۱۹۳۲	مسکین	سید عبدالواحد خاں	۱۹۶۱	مشہدی	مرزا احمد علی
۱۹۰۴	مرزا	مرزا جہانگیر بیگ	۱۹۳۳	مسلسل	وزیر علی	۱۹۶۲	مشہور	پنڈت رادھا کشن
۱۹۰۵	مرزا	نواب محمد خان	۱۹۳۴	مسلم	میر فرزند علی	۱۹۶۳	مشہور	
۱۹۰۶	مرزا	مرزا حسین بخش	۱۹۳۵	مسیح	میاں کرانی	۱۹۶۴	مشیر	قطب الدین
۱۹۰۷	مرزا	مرزا جان بیگ	۱۹۳۶	مسیح	میر ہاشم علی	۱۹۶۵	مصاحب	صاحب رام
۱۹۰۸	مرزا	مرزا علی	۱۹۳۷	مسیح	حکیم محمد علی	۱۹۶۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۱۹۰۹	مرزا		۱۹۳۸	مسیح	مسیح اللہ خان	۱۹۶۷	مصدر	حکیم میر ماشاءاللہ
۱۹۱۰	مرزائی	محمد علی جان	۱۹۳۹	مسیح	مسیح اللہ خاں	۱۹۶۸	معروف	بہادر خاں
۱۹۱۱	مروت	میر یار خاں	۱۹۴۰	مسیحا	محمد علی خاں	۱۹۶۹	مصیبت	قطب الدین
۱۹۱۲	مروت	ہاس کراں	۱۹۴۱	مسیر	مرزا ہمایوں	۱۹۷۰	مضطر	سردار مرزا
۱۹۱۳	مروت	صغیر علی	۱۹۴۲	مشتاق	مشتاق حسین	۱۹۷۱	مضطر	کنھیا لال
۱۹۱۴	مروت	قاسم علی	۱۹۴۳	مشتاق	میر حسن	۱۹۷۲	مضطر	مرزا خسرو شکوہ
۱۹۱۵	مرزا	مرزا علی رضا	۱۹۴۴	مشتاق	مختار احمد	۱۹۷۳	مضطر	کنور سین
۱۹۱۶	مریخ	جانکی پرشاد	۱۹۴۵	مشتاق	غلام علی	۱۹۷۴	مضطر	محمد اسد اللہ
۱۹۱۷	مرید	مرید حسین خاں	۱۹۴۶	مشتاق	میر ابوالقاسم	۱۹۷۵	مضطر	ذوالفقار علی
۱۹۱۸	مزمل	شاہ محمد مزمل	۱۹۴۷	مشتاق	لالہ بہاری لال	۱۹۷۶	مضطر	مظہر علی خاں

۱۹۷۷	مضطر	عبدالکریم	۲۰۰۶	مفتون	کریم بخش	۲۰۳۶	ملو	میر نظام الدین
۱۹۷۸	مضطر	لالہ تربینی پرشاد	۲۰۰۷	مفتون	عبدالرحیم	۲۰۳۷	ممنون	میر امانت علی
۱۹۷۹	مضطر	رام نرائن	۲۰۰۸	مفتون	سید محمد رضا	۲۰۳۸	ممنون	میر قمرالدین
۱۹۸۰	مضطر	اسد علی خاں	۲۰۰۹	مفتون	لچھمی نرائن	۲۰۳۹	منت	نورالاسلام
۱۹۸۱	مضطر	علی بخش	۲۰۱۰	مفتوح	لالہ رگھو بردیال	۲۰۴۰	منتظر	خواجہ بخش اللہ
۱۹۸۲	مضطر	مرزا سنگین	۲۰۱۱	مفتون	کاظم علی	۲۰۴۱	منتظر	میاں جان خاں
۱۹۸۳	مضطرب	خلیل احمد	۲۰۱۲	مفتون	بدرالدین	۲۰۴۲	منتظر	امام الدین
۱۹۸۴	مضطرب	مرزا علی بیگ	۲۰۱۳	مفتون	قادر بخش	۲۰۴۳	منتظم	باقر علی خاں
۱۹۸۵	مضطرب	محمد حاجی	۲۰۱۴	مفتون	سید ہادی علی	۲۰۴۴	منشی ر	محمد سیتا بیگ
۱۹۸۶	مضطرب	درگا پرشاد	۲۰۱۵	مفتون	آگسٹین ڈی سلوا	۲۰۴۴	منور	اسداللہ
۱۹۸۷	مضمون	شرف الدین	۲۰۱۶	مفلس	حسب علی	۲۰۴۶	منشی	میر محمد حسین
۱۹۸۸	مضمون		۲۰۱۷	مقبول	سید مقبول عالم	۲۰۴۷	منشی	غلام احمد
۱۹۸۹	مظفر	مظفر علیخاں	۲۰۱۸	مقبول م	مقبول نبی	۲۰۴۸	منشی	مولچند کایستھ
۱۹۹۰	ظفر	مظفر علیخاں	۲۰۱۹	مقتول	ابراہیم بیگ	۲۰۴۹	منشی	عجائب رائے
۱۹۹۱	مظفر	مرزا ظفر	۲۰۲۰	مقتول	سید خاں	۲۰۵۰	منصف	مرزا احمد بخش
۱۹۹۲	مظلوم	غلام حسین	۲۰۲۲	مقدور	میر محمد ابراہیم	۲۰۵۱	منصف	منصف علیخاں
۱۹۹۳	مظہر	مرزا جان جاناں	۲۰۲۳	مقسوم	مرزا محمد علی	۲۰۵۲	منظور	آخرین الدین خاں
۱۹۹۴	مظہر	مظہر حسین	۲۰۲۴	مقصود	مقصود عالم	۲۰۵۳	منظور	بابو خاں
۱۹۹۵	مظہر	محمد رضا	۲۰۲۵	مقصود	مقصود بیگ	۲۰۵۴	منظور	سید نذیر علی
۱۹۹۶	معروف	الٰہی بخش خاں	۲۰۲۶	مقیم	محمد مقیم	۲۰۵۵	منعم	مکند لال
۱۹۹۷	معزز	سید محمد علی	۲۰۲۷	ملال	محمد رضا خان	۲۰۵۶	منعم	موہن لال
۱۹۱۸	معزز	میر عزیزالدین	۲۰۲۸	ملک	بابو جگن ناتھ	۲۰۵۷	منعم	مولوی قیصر علی
۱۹۹۹	معظم	معظم خاں	۲۰۲۹	مقبول	لالہ جبیکر رائے	۲۰۵۸	منعم	نورالحق
۲۰۰۰	معقول		۲۰۳۰	ملول	محمد یار	۲۰۵۹	منور	منور الحسن
۲۰۰۱	معین	معین الدین	۲۰۳۱	ممتاز	سید میاں	۲۰۵۰	منور	سید منور علی
۲۰۰۲	معین	معین الدین خاں	۲۰۳۲	ممتاز	محمد حسین علی خاں	۲۰۶۱	منیر	نظام الدین
۲۰۰۳	مغل	مغل علی	۲۰۳۳	ممتاز	مرزا قاسم علی	۲۰۶۲	منیر	آفتاب
۲۰۰۴	مغموم	لالہ رام حسن	۲۰۳۴	ممتاز	حافظ فضل	۲۰۶۳	منیر	خواجہ آفتاب
۲۰۰۵	مغموم	میر مشیت علی	۲۰۳۵	ممتاز	نور احمد	۲۰۶۴	منیر	وجیہہ الدین

۲۰۶۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین	۲۰۹۴	مہر	عبداللہ خان	۳۰۲۳	ناطق	شیخ احمد شاہ
۲۰۶۶	مواج	عبدالرحمٰن	۲۰۹۵	مہر	سید آغا علیخاں	۳۰۲۴	ناطق	مرزا احمد
۲۰۶۷	موج	خدا بخش	۲۰۹۶	مہر	منصور خاں	۳۰۲۵	ناطق	لالہ جگنا تھ
۲۰۶۸	موج	میر کاظم حسین	۲۰۹۷	مہر	مرزا حاتم علی	۳۰۲۶	ناظر	میر غلام بشیر
۲۰۶۹	موجد	قادر علی	۲۰۹۸	مہلت	مرزا علی	۳۰۲۷	ناظم	یوسف علیخاں
۲۰۷۰	موجی	موجی رام	۲۰۹۹	میر	میر محمد تقی	۳۰۲۸	ناظم	
۲۰۷۱	موزوں	میر نواب	۳۰۰۰	میرن	میر عسکری	۳۰۲۹	ناظم	میر یحییٰ
۲۰۷۲	موزوں	میر فرزند علی	۳۰۰۱	منیوش	شیو سہائے	۳۰۳۰	ناظم	درگا پرشاد
۲۰۷۳	موزوں	مہاراجہ رام نرائن	۳۰۰۲	" ن "		۳۰۳۱	ناظم	شیخ غلام یٰسین
۲۰۷۴	موزوں	محمد قادر بخش	۳۰۰۳	ناجی	محمد شاکر	۳۰۳۲	ناظم	کامتا پرشاد
۲۰۷۵	موزوں	چھتر سنگھ کالیتھ	۳۰۰۴	ناداں	مولوی محمد بخش	۳۰۳۳	ناظم	میر ناظم علی
۲۰۷۶	مومن	محمد مومن خاں	۳۰۰۵	نادر	گنگا سنگھ	۳۰۳۴	ناظم	شیو پرشاد
۲۰۷۷	مونس	میر سعادت علی	۳۰۰۶	نادر		۳۰۳۵	نافذ	مرزا علی
۲۰۷۸	مونس	میر نواب	۳۰۰۷	نادر	میر محمد عارف	۳۰۳۶	ناکام	کرم علی
۲۰۷۹	مہاراج	راجہ سلاس رائے	۳۰۰۸	نادر	سید آغا	۳۰۳۷	نالاں	منو لال
۲۰۸۰	مہجور	مہجور خاں	۳۰۰۹	نادر	احمد حسین خاں	۳۰۳۸	نالاں	میر احمد علی
۲۰۸۱	مہجور	محمد صدر الدین	۳۰۱۰	نادر	سید نجم الدین حسین	۳۰۳۹	نالاں	میر وارث علی
۲۰۸۲	مہجور	شیو پرشاد	۳۰۱۱	نادر	کلب حسین خاں	۳۰۴۰	نالاں	نور علی بیگ
۲۰۸۳	مہجور	شیخ محمد بخش	۳۰۱۲	نادم	رجب حسین خان	۳۰۴۱	نالاں	محمد عسکری
۲۰۸۴	مہجور	ہدایت علی	۳۰۱۳	نادم		۳۰۴۲	نالاں	محمد جان
۲۰۸۵	مہجور	عنایت حسین خاں	۳۰۱۴	نازش	مولوی الٰہی بخش[1]	۳۰۴۳	ناجی	علی محمد خاں
۲۰۸۶	مہدی	مہدی علیخاں	۳۰۱۵	ناسخ	مرزا علی بیگ	۳۰۴۴	ناجی	آغا حسن
۲۰۸۷	مہدی	مہدی علیخاں	۳۰۱۶	ناصر	امام بخش	۳۰۴۵	ناجی	لالہ متھن لال
۲۰۸۸	مہدی	مرزا مہدی	۳۰۱۷	ناصر	سید ناصر نواب	۳۰۴۶	ناجی	رجب علی بیگ
۲۰۸۹	مہدی	مہدی علیخاں	۳۰۱۸	ناصر	محمد علی بیگ	۳۰۴۷	ناجی	احسام الدین
۲۰۹۰	مہر	رجب علی بیگ	۳۰۱۹	ناصر	سعادت خاں	۳۰۴۸	ناجی	
۲۰۹۱	مہر	محمد عمر	۳۰۲۰	ناصر	نواب ناصر جنگ	۳۰۴۹	نایاب	عباس علی
۲۰۹۲	مہر	میر مہر علی	۳۰۲۱	ناصر	میر ناصر علی	۳۰۵۰	نثار	محبوب بخش
۲۰۹۳	مہر	مہر چند	۳۰۲۲	ناصر	ابو محمد	۳۰۵۱	نثار	سدا سکھ

[1] نازش میں مرزا علی بیگ کا نام سہو کتابت سے رہ گیا ہے

۲۰۵۳	نثار	نثار علی	۲۱۸۱	ندیم	مرزا احمد علی بیگ	۲۲۱۰	نصیر	میر ناصر علی
۲۰۵۴	نثار	میر عبدالرسول	۲۱۸۲	ندیم	محمد شفیع	۲۲۱۱	نصیر	نصیر الدین
۲۰۵۵	نثار	میر افضل علی	۲۱۸۳	نزار	سید قاسم علی	۲۲۱۲	نصیر	ارجن سنگھ
۲۰۵۶	نثار	سید کلب علی	۲۱۸۴	نزار	خواجہ محمد اکرم	۲۲۱۳	نصیر	محمد نصیر
۲۰۵۷	نجابت	سید زین العابدین	۲۱۸۵	نزہت	برہان الدین	۲۲۱۴	نصیر	مقصود احمد
۲۰۵۸	نجات		۲۱۸۶	نزہت	رفیع الدرجات	۲۲۱۵	نظام	غازی الدین خان
۲۰۵۹	نجات	شیخ حسن رضا	۲۱۸۷	نزہت	مرزا ارجمند	۲۲۱۶	نظام	نظام شاہ
۲۰۶۰	نجات	شنکر سروپ	۲۱۸۸	نزہت	مرزا کرامت اللہ	۲۲۱۷	نظامی	شیخ نظام الدین
۲۰۶۱	نجد	مرزا محمد عباس	۲۱۸۹	نزہت	لالہ رام سروپ	۲۲۱۸	نظر	مرزا علی
۲۰۶۲	نجف	میر نجف علی	۲۱۹۰	نساخ		۲۲۱۹	نظمی	میر منیر الدین
۲۰۶۳	نجم	سید اشرف علی	۲۱۹۱	نسبت	میر احمد علی	۲۲۲۰	نظیر	گپنت رائے
۲۰۶۴	نجم	میر نجم الدین	۲۱۹۲	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۱	نظیر	نظیر محمد خاں
۲۰۶۵	نجم	محمد رضا خاں	۲۱۹۳	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۲	نظیر	ولی محمد
۲۰۶۶	نجم	انعام اللہ	۲۱۹۴	نسیم	محمد حسین علی	۲۲۲۳	نظیر	
۲۰۶۷	نجم	میر نجم الدین علیخاں	۲۱۹۵	نسیم	گلزار علی	۲۲۲۴	نعمت	شیخ عبدالغنی
۲۰۶۸	نجم	میر نجم الدین احمد	۲۱۹۶	نسیم	دیا شنکر پنڈت	۲۲۲۵	نعمت	نعمت اللہ خاں
۲۰۶۹	نجم	نجم الدین	۲۱۹۷	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ	۲۲۲۶	نعم	شیخ محمد نعیم
۲۰۷۰	نجیب	میر بہادر علی	۲۱۹۸	نسیم	پنڈت دیناتھ	۲۲۲۷	نعیم	فدا حسین خاں
۲۰۷۱	نحیف	حق وردی خاں	۲۱۹۹	نسیم	اصغر علی خاں	۲۲۲۸	نعیم	میر امجد علی
۲۰۷۲	نحیف	سید برکت علی	۲۲۰۰	نسیم	محمد یعقوب	۲۲۲۹	نفیس	دلاور خاں
۲۰۷۳	نحیف	مہدی علیخاں بہادر	۲۲۰۱	نشاط	میرن شاہ	۲۲۳۰	نقی	نقی علی خاں
۲۰۷۵	نحیف	محمد عوض علی	۲۲۰۲	نشاط	مولوی الٰہی بخش	۲۲۳۱	نقی	علی نقی خاں
۲۱۷۴	ندا	معین الدین	۲۲۰۳	نشاط	البری سنگھ کائستھ	۲۲۳۲	نقی	سید علی نقی
۲۱۷۵	ندرت	عابد علی	۲۲۰۴	نشاط	لالہ جودھیا پرشاد	۲۲۳۳	نکہت	نیاز علی بیگ
۲۱۷۶	ندرت	مرزا مغل	۲۲۰۵	نشتر	میر امداد حسین	۲۲۳۴	نکہت	غلام احمد
۲۱۷۷	ندیم	مرزا علی	۲۲۰۶	نصرت	لالہ گوبند رائے	۲۲۳۵	نگیں	مرزا محمد جان
۲۱۷۸	ندیم	سید محمد عسکری	۲۲۰۷	نصرت	غلام نبی خاں	۲۲۳۶	نمود	مرزا احمد اسما
۲۱۷۹	ندیم	شیخ علی تقی	۲۲۰۸	نصر	نصیر الدین	۲۲۳۷	نمود	میر مہدی
۲۱۸۰	ندیم	سید پیارے صاحب	۲۲۰۹	نصیر	شاہ نصیر الدین	۲۲۳۸	نمود	میر محمد حسین خاں

۲۲۳۹	نوا	قدرت اللہ	۲۲۶۸	واصل	درگا پرشاد	۲۲۹۷	وحید	سرفراز علیخاں
۲۲۴۰	نوا	ظہور اللہ خاں	۲۲۶۹	واصل	محمد واصل	۲۲۹۸	وحید	وحید الدین
۲۲۴۱	نواب	میر نصیر الدین	۲۲۷۰	واعظ	الٰہی بخش	۲۲۹۹	وزیر	وزیر علیخاں
۲۲۴۲	نواب	نواب نصر اللہ خاں	۲۲۷۱	واقف	واقف شاہ	۲۳۰۰	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۳	نوازش	نوازش علیخاں	۲۲۷۲	واقف	مرزا قوماش بہادر	۲۳۰۰	وزیر	سید وزیر علی
۲۲۴۴	نوازش	نوازش علیخاں	۲۲۷۳	والہ	رحمت خاں	۲۳۰۱	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۲۲۴۵	نور	میر وزیر علی	۲۲۷۴	والہ	میر مبارک علی	۲۳۰۲	وزیر	میر پرورش علی
۲۲۴۶	نور	نادر حسین	۲۲۷۵	والہ	محمد خان ملازم	۲۳۰۳	وزیر	وزیر خاں
۲۲۴۷	نور		۲۲۷۶	والہ		۲۳۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۲۲۴۸	نور	محمد نور الحسین	۲۲۷۷	والی	محمد والی	۲۳۰۵	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۹	نور	صمصام حیدر	۲۲۷۸	وجاہت	احمد علیخاں	۲۳۰۶	وسعت	مستقیم خان
۲۲۵۰	نورحق	محمد جمیل	۲۲۷۹	وجیہہ	میر ضامن علی	۲۳۰۷	وصال	نصر اللہ خاں
۲۲۵۱	نیاز	میر محمد سعید	۲۲۸۰	وجیہہ	وجیہہ الدین	۲۳۰۸	وصف	شاہ منور علی
۲۲۵۲	نیاز	میر محمد علی	۲۲۸۱	وحدت	جیت رائے کایستھ	۲۳۰۹	وصف	میر محمود علی
۲۲۵۳	نیاز	نیاز احمد	۲۲۸۲	وحدت	محمد علی	۲۳۱۰	وصف	بنی مادھو
۲۲۵۴	نیاز	عبد الرسول	۲۲۸۳	وحشت	میر ابو الحسن	۲۳۱۱	وصل	محمد مظہر
۲۲۵۵	نیاز	لالہ راجہ رام	۲۲۸۴	وحشت	باقر علی خاں	۲۳۱۲	وصل	میر احمد علی
۲۲۵۶	نیاز	محمد نیاز علی	۲۲۸۵	وحشت	میر بہادر علی	۲۳۱۳	وصل	مرزا اسحاق
۲۲۵۷	نیتر	مرزا حسن عسکری	۲۲۸۶	وحشت	یوسف علی	۲۳۱۴	وصل	محمد علی خاں
۲۲۵۸	نیر رخشاں و "	ضیاء الدین احمد خاں	۲۲۸۷	وحشت	احمد بیگ	۲۳۱۵	وصل	میر کرار حسین
۲۲۵۹	واجد	واجد علی خاں	۲۲۸۸	وحشت	مخدوم بخش	۲۳۱۶	وصی	شاہ وصی احمد
۲۲۶۰	واجد	عبد الواحد	۲۲۸۹	وحشت	میر غلام علیخاں	۲۳۱۷	وفا	لالہ نول رائے
۲۲۶۱	وارث	وارث علی بیگ	۲۲۹۰	وحشت	سید حبیب احمد	۲۳۱۸	وفا	لالہ شنکر لال
۲۲۶۲	وارث	وارث الدین	۲۲۹۱	وحشت	کبیر الدین	۲۳۱۹	وفا	مرزا عبد العلی
۲۲۶۳	وارث	شاہ محمد وارث	۲۲۹۲	وحشت	رشید النبی	۲۳۲۰	وفا	مرزا دارا بخت
۲۲۶۴	وارفتہ	شیر علیخاں	۲۲۹۳	وحشی	میر بخش	۲۳۲۱	وفا	میر حیدر علی
۲۲۶۵	واصف	احمد حسین	۲۲۹۴	وحید	محمد عبد الرؤف	۲۳۲۲	وفا	محمد علیخاں
۲۲۶۶	واصف	حسن بخش خاں	۲۲۹۵	وحید	میر ہادی	۲۳۲۳	ولا	مظہر علیخاں
۲۲۶۷	واصف	محمد یعقوب	۲۲۹۶	وحید	وحید الدین	۲۳۲۴	ولا	محمد مراد خاں

۲۳۲۵	ولایت	مرزا ولایت علی	۲۳۵۴	ہما	سید احمد حسین	۲۳۸۳	یاور	امداد علی
۲۳۲۶	ولایت	ولایت شاہ	۲۳۵۵	ہمت	اخوید ہمت	۲۳۸۴	یحییٰ	یحییٰ خاں
۲۳۲۷	ولایت	ولایت علی خاں	۲۳۵۶	ہمت	سید ہمت علی	۲۳۸۵	یٰسین	عبد الستار
۲۳۲۸	ولی	مرزا محمد ولی	۲۳۵۷	ہمت	لالہ اندرمن	۲۳۸۶	یعقوب	میر یعقوب علی
۲۳۲۹	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۳۵۸	ہمدم	عبداللہ خاں	۲۳۸۷	یقین	انعام اللہ خاں
۲۳۳۰	ولی	محمد رفیق	۲۳۵۹	ہمدم	میر محفوظ علی	۲۳۸۸	یقین	سید محمد حسین
۲۳۳۱	ولی	مولوی اموجان	۲۳۶۰	ہمرنگ	میر عزیز الدین	۲۳۸۹	یقین	میرن صاحب
۲۳۳۲	ولی	علی محمد خاں	۲۳۶۱	ہنر	وارث علیخاں	۲۳۹۰	یکتا	معین الدین خاں
۲۳۳۳	وہم	میر محمد علی	۲۳۶۲	ہنر	مرزا مظفر علی	۲۳۹۱	یکتا	نوروز علی
۲۳۳۴		" لا "	۲۳۶۳	ہنر	بختاور بخت	۲۳۹۲	یکدل	دلاور خاں
۲۳۳۵	ہاتف	مرزا محمد	۲۳۶۴	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۲۳۹۳	یکرنگ	مصطفےٰ خاں
۲۳۳۶	ہاتفی	محمد حسن علی	۲۳۶۵	ہوش	غلام مرتضیٰ	۲۳۹۴	یل	عبدالقادر
۲۳۳۷	ہادی	میر جواد علی خاں	۲۳۶۶	ہوش	منور علی	۲۳۹۵	یمن	حکیم احمد علیخاں
۲۳۳۸	ہادی	سید محمد مہدی	۲۳۶۷	ہوش	شیخ عزیز الدین	۲۳۹۶	یوسف	یوسف خاں
۲۳۳۹	ہادی	فخر الدین بہادر	۲۳۶۸	ہوش	موتی بہاری لال	۲۳۹۷	یوسف	مرزا یوسف بیگ
۲۳۴۰	ہادی	محمد ہادی	۲۳۶۹	ہوشیار	کیول رام	۲۳۹۸	یوسف	سید امجد علیخاں
۲۳۴۱	ہاشمی	نادر حسین خاں	۲۳۷۰	ہویدار	میر محمد اعظم	۲۳۹۹	یوسف	میر یوسف علی
۲۳۴۲	ہاشمی	میر محمد ہاشم	۲۳۷۱	ہینگا	میر ہینگا (دہی)	۲۴۰۰	یوسف	میر یوسف علی شاہ
۲۳۴۳	ہاشمی	سید اکبر علی	۲۳۷۲	یاد	میر غلام حسین	۲۴۰۱	اچپل	شاعرات ہیکن جان
۲۳۴۴	ہاشمی		۲۳۷۳	یاد	لالہ کاشی رام	۲۴۰۲	امیر	امیر صاحبہ
۲۳۴۵	ہجر	سید جمیل الدین	۲۳۷۴	یاد	امام خاں	۲۴۰۳	بنو	
۲۳۴۶	ہجر	مرزا اصغر حسین	۲۳۷۵	یار	میر احمد یار	۲۴۰۴	بیگم	
۲۳۴۷	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۲۳۷۶	یاس	حفیظ الدین	۲۴۰۵	بیگم	تارا بیگم
۲۳۴۸	ہدایت	ہدایت علی	۲۳۷۷	یاس	حسن علیخاں	۲۴۰۶	بیگم	رشک محل
۲۳۴۹	ہدایت	ہدایت اللہ	۲۳۷۸	یاس	خیر الدین	۲۴۰۷	جان	صاحب جان
۲۳۵۰	ہد ہد	عبدالرحمٰن	۲۳۷۹	یاس	تیج سنگھ رائے	۲۴۰۸	جانی	بیگم جان
۲۳۵۱	ہرچند	ہرچند کشور	۲۳۸۰	یاس	انور علی	۲۴۰۹	جینا بیگم	
۲۳۵۲	ہرچند		۲۳۸۱	یاور	میر امام الدین	۲۴۱۰	چندا	مہ لقا
۲۳۵۳	ہلال	امیر علیخاں	۲۳۸۲	یاور	میر مہدی حسن	۲۴۱۱	حجاب	بنی جان

۲۴۱۲	خور	مناجان
۲۴۱۳	دلبر	چھوٹی بیگم
۲۴۱۴	دلہن بیگم	
۲۴۱۵	زہرہ	منی
۲۴۱۶	زہرہ	امراؤ جان
۲۴۱۷	زینت	
۲۴۱۸	سلطان	
۲۴۱۹	شرم	شمس النساء بیگم
۲۴۲۰	شرم	چھوٹی صاحبہ
۲۴۲۱	شیریں	بیگا
۲۴۲۲	صاحب	امتہ الفاطمہ
۲۴۲۳	صنم	درگا
۲۴۲۴	ظرافت	
۲۴۲۵	عالم	خاص محل
۲۴۲۶	عزیز	عزیز
۲۴۲۷	عفت	نجم النساء
۲۴۲۸	فرخ	فرخ بخش
۲۴۲۹	قمر	حیدری بیگم
۲۴۳۰	ماہ	منجھلی بیگم
۲۴۳۱	محبوب	محبوب محل
۲۴۳۲	مستور	مستور بیگم
۲۴۳۳	مشتری	قمر جان
۲۴۳۴	ملکہ	انی
۲۴۳۵	منتظر	گنا بیگم
۲۴۳۶	مہتاب	
۲۴۳۷	نزاکت	رجو
۲۴۳۸	نورن	

خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم

مصنف | درگا پرشاد نادر۔ نادر نے اس تذکرہ میں اپنے حالات بھی درج کر دیئے ہیں۔ وہ ۱۸۳۳ء میں بمقام شہر دہلی کوچہ برجناتھ میں پیدا ہوئے۔

۱۸۵۲ء میں دلی کالج میں داخل ہوئے اور ۱۸۵۵-۵۶ء تک عربی و فارسی و ریاضی کی تعلیم حاصل کی۔ تھوڑے دن کسی دفتر میں منشی رہے۔ ۱۸۵۹-۶۳ء تک ضلع گڑگاؤں میں تحصیلی مدرسہ کے مدرس اول فارسی رہے۔ ۱۸۶۴ء میں سہ دہلی بدل کر آگئے۔ اور نارمل اسکول میں ریاضی کے مدرس مقرر ہوئے۔ ۱۸۷۴ء میں لاہور پہنچے اور محکمۂ تعلیم کی نصابی کتابوں کی تصحیح پر مامور ہوئے۔ ۱۸۷۷ء میں ایجوکیشنل پریس لاہور میں شعبہ امتحانات کے ممتحن اعلیٰ مقرر ہوئے۔

لکھنے پڑھنے کا شوق انہیں نوجوانی ہی سے تھا۔ تاریخ و تذکرہ کی متعدد کتابوں کے مصنف ہیں۔ ایک مختصر سا دیوان بنام "مطلب غریب" مرتب کیا تھا۔ گلشن ناز اور چمن انداز بھی انہیں کی تصنیف ہیں جن کا ذکر آگے آئے گا۔

عہد تصنیف و طباعت | یہ تذکرہ ۱۸۷۰-۷۱ء (۱۲۸۸ھ) میں لکھا گیا۔ ۱۸۷۵ء (۱۲۹۲ھ) میں مسودہ صاف ہوا اور ۱۸۷۷ء (۱۲۹۴ھ) میں اپنے حالات شامل کر کے مصنف نے اسے طباعت کے لئے دیدیا۔

پہلی بار ۱۸۷۹ء (۱۲۹۶ھ) میں منشی گلاب سنگھ قصوری مالک مطبع مفید عام پریس لاہور نے شائع کیا۔ اس میں بڑی تقطیع کے ۲۷۰ صفحات ہیں۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو زبان میں ہے اور قاضی نورالدین گجراتی کے تذکرہ "مخزن شعرا" کو سامنے رکھ کر لکھا گیا ہے لیکن مصنف نے چھان بین کر کے شعرا کی تعداد میں اضافہ بھی کیا ہے۔ اس سے مخزن شعرا کے متعلق بھی بعض نئی باتیں معلوم ہوتی ہیں۔ لیکن شعرا کے حالات یہاں بھی رواجِ عام کے مطابق مختصر ہیں۔

شعرا کے تذکرہ علاوہ مصنف نے شعر و فن کے مختلف پہلوؤں پر بھی بحث کی ہے اور اسی لئے یہ تذکرہ ضخیم ہو گیا ہے پورا تذکرہ ذیل کی چھ کلیدوں میں تقسیم ہے۔

کلید اول :۔ علت غائی مبادی و موضوع کے بیان میں (۱) اقسام کلام کی تعداد اور شعر کی تعریف مع حروف تہجی، قافیہ

---

[1] اس کا پورا نام "خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم" خطاب گلدستہ نادلافکار اور عرف "تذکرہ شعرائے دکن" ہے اسی لئے اس کے حوالے مختلف ناموں سے ملتے ہیں۔

درد دیوت و علم عروض (۳) ابتدائے شعر (۴) ریختی و ریختہ (۵) اقسام اربعہ شعریہ (۶) اقسام کلام بہ اعتبار معنی علم موسیقی اس تذکرہ کے آخر میں سید احمد مولف فرہنگ آصفیہ کی تقریظ بھی شامل ہے ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو ۔ نظام الدین	۲۴	اضعف ۔ ارشاد علی	۴۷	بیاں ۔ خواجہ احسن الدین
۲	آزاد ۔ فقیر اللہ	۲۵	اظہر	۴۸	بیتاب ۔ بدر الدین
۳	آشنا ۔ زین العابدین	۲۶	آفرید محمد صدیق	۴۹	بے ہوش ۔ رمضان علی خاں
۴	آفاق ۔ فرید الدین	۲۷	افسر ۔ نصرت خاں	۵۰	تاثیر ۔ صادق علی
۵	ابجدی	۲۸	الفت ۔ محمد الفت	۵۱	تاباں ۔ ابوالحسن
۶	احسان ۔ غلام علی	۲۹	امداد	۵۲	عبدالکریم سورت والا
۷	احسن ۔ محمد احسن	۳۰	احمد	۵۳	عبداللہ شاہ سورت والا
۸	احسن ۔ محمد احسان	۳۱	امید	۵۴	تجلّی ۔ شاہ تجلی حیدر آباد
۹	احسن ۔ محمد موسیٰ	۳۲	امیر	۵۵	تمکین ۔ حفیظ اللہ خاں
۱۰	احقر	۳۳	امین ۔ محمد امین	۵۶	تمنّا ۔ اسد علی خاں
۱۱	احمد	۳۴	الزار ۔	۵۷	تنبیہ
۱۲	احمد ۔ سید احمد	۳۵	اولیں ۔ محی الدین	۵۸	ثنا ۔ ثناء اللہ
۱۳	احمد ۔ میر احمد اللہ	۳۶	ایما ۔ حسین علی	۵۹	جرات ۔ شیر علی
۱۴	احمد ۔ سید احمد	۳۷	ایمان ۔ شیر محمد خاں	۶۰	جعفری
۱۵	احمد ۔ غلام احمد	۳۸	باقر ۔ باقر علی خاں	۶۱	جوش ۔ عبدالرحیم
۱۶	احمد	۳۹	باقی	۶۲	جولاں ۔ حافظ غلام شاہ
۱۷	افسر ۔ احمد علی	۴۰	بخشش ۔ شیخ احمد	۶۳	جولاں ۔ میر حسن
۱۸	اخگر ۔ رضی الدین	۴۱	برہان گجراتی	۶۴	چندا ۔ ماہ لقا
۱۹	اخلاص ۔ عبدالرحمٰن	۴۲	بسمل ظہیر الدین	۶۵	حامد ۔ شیخ حامد
۲۰	ادب ۔ غلام محی الدین	۴۳	بلیغ ۔ غلام قادر لکھنوی	۶۶	حبیب ۔ حبیب موسیٰ
۲۱	ارسطو جاہ	۴۴	بہادر ۔ عرف شیخو میاں	۶۷	حجاب ۔
۲۲	ارمان	۴۵	بہادر ۔ عرف شیخو میاں	۶۸	حزیں ۔ غلام حسین
۲۳	اسحٰق ۔ محمد اسحٰق	۴۶	بہتر ۔ محمد داور	۶۹	حسن ۔ سید حسن

۷۰ حمایت
۷۱ حیدری - یا حیدر
۷۲ خاص
۷۳ خاں محمد خاں
۷۴ خاکی غلام حیدر
۷۵ خلق غلام احمد
۷۶ خلق
۷۷ خوش - برہان الدین
۷۸ خوش - قادر میاں
۷۹ خوس
۸۰ داغ - ہدایت علی
۸۱ دردمند - محمد فقیہ
۸۲ درویش - سید درویش علی
۸۳ دلبر - سید ابراہیم
۸۴ دلکش حافظ داور
۸۵ ذاکر - سید مخمور
۸۶ ربط - بالا پرشاد
۸۷ ربط - غلام محمد اشک
۸۸ رحمت اللہ - رحمت
۸۹ رحمت - رحمت میاں
۹۰ رسوا - عبداللہ بیگ
۹۱ رضا -
۹۲ رفعت - رفیع اللہ
۹۳ رکھو
۹۴ رونق - سیٹھ بالوجی
۹۵ زخم - بسم اللہ خاں
۹۶ زماں
۹۷ زیرک - سید علوی
۹۸ سحر - محمد خلیل خاں

۹۹ سخن -
۱۰۰ سراج - اورنگ آباد
۱۰۱ سعیدی
۱۰۲ سکندر
۱۰۳ سلیمی
۱۰۴ سمجھو - غلام محمد
۱۰۵ سیاح - سیف الحق میاں دادخاں
۱۰۶ شاد - احمد حسن
۱۰۷ شاد - دیبی پرشاد
۱۰۸ شاد
۱۰۹ شاداں - چند دلال
۱۱۰ شاہ علیخاں
۱۱۱ شاہی - شاہ قلی خاں
۱۱۲ شائق - عنایت الدین
۱۱۳ شرر - غلام علی بیگ
۱۱۴ شرر - مرزا جعفر
۱۱۵ شریف -
۱۱۶ شعلہ - حسن نادر
۱۱۷ شفقت - بشارت علی
۱۱۸ شکر - محمد مرزا
۱۱۹ شمس - ولی اللہ
۱۲۰ شمس - حکیم شمس الدین
۱۲۱ شنکر - دیا شنکر
۱۲۲ شوق - عباس علی
۱۲۳ شہرت
۱۲۴ شوق -
۱۲۵ شہرت - امیر بخش
۱۲۶ شہرت - حیدر بیگ
۱۲۷ شیدا - خواجہ سعید الدین

۱۲۸ صاحب - نواب رفیع الدولہ
۱۲۹ صادق -
۱۳۰ صدق -
۱۳۱ صدیق - محمد صدیق
۱۳۲ صمد
۱۳۳ صوفی -
۱۳۴ ضاحک - مرزا وحید
۱۳۵ ضامن - محمد ضامن
۱۳۶ طالب
۱۳۷ طالب - مرزا محمود بیگ
۱۳۸ طالع - لالہ ہندو لال
۱۳۹ طوبیٰ - سید علی حسین
۱۴۰ ظفر - مظفر حسین
۱۴۱ عابد - غلام زین العابدین
۱۴۲ عابد
۱۴۳ عاشق
۱۴۴ عاشق - سید محمود
۱۴۵ عاشق - میر یحییٰ
۱۴۴ عاشق - نور محمد برہان
۱۴۵ عالیجاہ
۱۴۶ عباس - عباس علی
۱۴۷ عباس
۱۴۸ عبد عبداللہ
۱۴۹ عرفی - وجیہہ الدین
۱۵۰ عزلت - سید عبدالولی
۱۵۱ عزم - محمد غوث
۱۵ عزیز - عزیز اللہ
۱۵۱ عشق - میر محمد علی
۱۵ عصر - احمد علی

۱۵۷ عقیدت
۱۵۸ علوی - غلام جیلانی
۱۵۹ علی - غلام علی
۱۶۰ علی - شیخ علی
۱۶۱ عمر - معیز خاں
۱۶۲ عنایت - قمرالدین
۱۶۳ غالب
۱۶۴ غافل
۱۶۵ غالب - حاجی میاں
۱۶۶ غالب دکنی
۱۶۷ غمگیں - فرید بخش
۱۶۸ غنی - جواد ابراہیم
۱۶۹ غنی
۱۷۰ غواص
۱۷۱ غیرت
۱۷۲ فاضل - شیخ فاضل
۱۷۳ فاضل - محمد فاضل
۱۷۴ فایق
۱۷۵ فدا - سید حسین
۱۷۶ فرح
۱۷۷ فرحت - سیرو باد
۱۷۸ فرحت
۱۷۹ فرخ
۱۸۰ فروغ - ثناءاللہ
۱۸۱ فضل - شیخ فضل
۱۸۲ فضلہ
۱۸۳ فضیلت
۱۸۴ فہم - ملک سردار
۱۸۵ فرید - فریدالدین
۱۸۶ فیاض - عبدالرزاق
۱۸۷ فیض - شمس الدین
۱۸۸ قصند - حسن مرزا
۱۸۹ قطب - قطب الدین
۱۹۰ قطبی - جمال الدین
۱۹۱ قلق - عبدالعلی شاہ
۱۹۲ کاظم - آغا محمد کاظم
۱۹۳ کاظم - کاظم الدین
۱۹۴ کامل - سید منظور
۱۹۵ کامل - میر کمال الدین
۱۹۶ کریم - شیخ غلام ضامن
۱۹۷ کریم - عبدالکریم
۱۹۸ کمر - عبدالحکیم
۱۹۹ کوکب - رائے مکند
۲۰۰ گرم
۲۰۱ گرم - حیدر علی
۲۰۲ لالہ - منشی اللہ دی
۲۰۳ لطف - لطف اللہ
۲۰۴ لطف - مرزا علی
۲۰۵ لطف - شمس الدین
۲۰۶ ماہ لقا
۲۰۷ ماہی - میر محمد علی خاں
۲۰۸ مایل - ہدایت علی
۲۰۹ مایل - سید حیدر صاحب
۲۱۰ مجرم
۲۱۱ مجروح - فیاض الدین
۲۱۲ محب - محب اللہ
۲۱۳ مخلص - غلام محی الدین
۲۱۴ میرزا - مرزا محمد
۲۱۵ مروت - پاس کرن
۲۱۶ مرہون - عبداللہ
۲۱۷ مرہون - مرزا علی رضا
۲۱۸ مرہون -
۲۱۹ مست - منشی رتن لال
۲۲۰ مسرت - وزیر علی
۲۲۱ مسرور - منشی
۲۲۲ مسکین - عبدالواحد خاں
۲۲۳ مسیح - ذوالفقار علی
۲۲۴ مشتاق - محمد حسین
۲۲۵ مشتاق - نجم الدین
۲۲۶ مضطر - ذوالفقار علی
۲۲۷ مفتوں - سید امیر
۲۲۸ مقدور - محمد ابراہیم
۲۲۹ ملا - فخرالدین
۲۳۰ منت - قمرالدین
۲۳۱ منظور - شیخ محمد
۲۳۲ منیر - غلام محمد
۲۳۳ منیر - شاہ وجیہہ الدین
۲۳۴ موزوں
۲۳۵ میر - محمد علی خاں
۲۳۶ نادان - عنایت حسین
۲۳۷ نادر - امان اللہ خاں
۲۳۸ نجف - نجف خاں
۲۳۹ نجف - محمد شفیع
۲۴۰ ندا
۲۴۱ نشاط - رائے ملی پرشاد
۲۴۲ نصیر -
۲۴۳ نصیر - شاہ نصیرالدین

۴۴	نصیری - امین الدین	۲۵۰	وحید - سرفراز علی خاں	۲۵۶	ہنر - محمد داور
۴۵	نوید	۲۵۱	ولی - ولی محمد احمدی	۲۵۷	یاس - میاں نیو
۴۶	نیاز - میر محمد علی	۲۵۲	ہادی	۲۵۸	یعقوب - یعقوب علی خاں
۴۷	نیک - جعفر علی	۲۵۳	ہجر - امان خاں	۲۵۹	یک رنگ -
۴۸	وحشت - نظام الدین	۲۵۴	ہمت		
۴۹	وحید - وحید الدین	۲۵۵	ہم رنگ - عزیز اللہ		

فرح بخش[1]

مصنف | یار محمد خاں شوکت

عہد تصنیف و طباعت | مصنف کو ۵ ار شعبان ۱۲۸۶ھ میں تذکرہ لکھنے کا خیال پیدا ہوا اور اس خیال کا محرک، میر کا یہ شعر ہوا۔

میر نہیں پیر تم کاہلی اللہ رے نام خدا ہو جواں کچھ تو کیا چاہیئے

مصنف کا بیان ہے کہ

"اس شعر کو پڑھ کر بے اختیار دل مائل اشعار عاشقانہ ہوا۔ میں نے کاغذ و قلمدان طلب کیا، بیاض سے بعض شعرائے نازک خیال کو منتخب کیا۔ ایک شب میں یہ تذکرہ تحریر ہوا۔ فرح بخش اس رسالے کا نام ہے نشاط افزا گنجینۂ مسرت تاریخ اختتام ہے۔"

تذکرہ تکملہ کے فوراً بعد مطبع نظامی کانپور سے شائع ہو گیا مطبع کے مالک محمد عبد الرحمن شاکر بن حاجی محمد روشن خاں کا حسب ذیل قطعہ تاریخ اس میں شامل ہے۔

فرح بخش جہاں مطبوعہ گردید ز دیدارش دل و جاں شاد بادا
بگفتا از سر اخلاص شاکر گلستان سخن آباد بادا

آخری مصرعے سے سال طباعت ۱۲۸۸ھ نکلتا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور بھوپال سے تعلق رکھنے والے شعرا کے لئے مخصوص ہے اس میں اردو اور فارسی دونوں کے شاعروں کا ذکر آگیا ہے لیکن سوانحی یا تنقیدی اعتبار سے اس کی کوئی اہمیت نہیں ہے۔ صرف شاعر کے نام، تخلص اور القاب و اداب پر سوانحی حصہ ختم ہو جاتا ہے۔ اشعار کا انتخاب بھی بہت مختصر ہے۔

مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ اس میں سات سطری مسطر کے کل ۸۰ صفحات ہیں جلی حروف میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ چار گلشنوں میں تقسیم ہے۔ گلشن اول میں ان شعرا کا بیان ہے جو تذکرہ لکھتے وقت بھوپال میں موجود تھے۔ دوسرے میں بھوپال کے متوفی شعرا کا ذکر ہے۔ تیسرے میں وہ شعرا ہیں جو کسی وقت در بار بھوپال سے

---

[1] تاریخ اختتام کے لحاظ سے اس کا نام "نشاط افزا گنجینۂ مسرت" ہے، اور تذکرہ فرح بخش کے نام سے مشہور ہے۔

وابستہ تھے لیکن اس وقت بھوپال سے باہر رہتے۔ چوتھے گلشن میں بقول مصنف۔ تذکرہ ہے بعض ادبائے نامدار کا جن کے وجود سے ہندوستان کا نقشہ گلشن بے خار ہے۔" اس طرح کل ۲۵ شاعروں کا ذکر اس میں آیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	گلشن اول		گلشن دوم		گلشن سوم		گلشن چہارم
۱	شاہجہاں بیگم	۹	جہانگیر محمد خاں	۱۶	عبدالعلی تونگر	۲۱	غالب اسداللہ خاں
۲	گمنام محمد جمال الدین خاں	۱۰	غلام ضامن	۱۷	گنج بہاری لال خلعت	۲۲	دالر صاحب
۳	صدیق حسن خاں	۱۱	حبیب احمد	۱۸	نجف علی خاں	۲۳	سید شریف حسین
۴	احمد علی	۱۲	عبدالواحد تسکین	۱۹	داصل علی	۲۴	احمد حسن عرشی
۵	عزیز حسن	۱۳	امداد علی (خیرآبادی)	۲۰	محمد عبدالعزیز	۲۵	مرزا دبیر
۶	منشی جنگل کشور	۱۴	سید حسین شاہ۔ واصف				
۷	محمد عسکری	۱۵	یمین الدین احمد				
۸	محمد عباس رفعت						

شمیم سخن (حصہ اوّل)

مصنّف | عبدالحیٔ صفا بدایونی شاگرد مذاق بدایونی ۔

عہد تصنیف و طباعت | یہ تذکرہ ۱۲۸۹ھ / ۱۸۷۲ء میں مکمل ہوا ہے جیسا کہ مصنف کی مندرجہ ذیل عبارت سے ظاہر ہے:۔
"نام اس تذکرے کا شمیم سخن رکھا گیا اور جب یہ تمام ہوا تو ۱۲۸۹ھ عدد تھے لہذا
"غنچہ علم کلام" "بہار کلام نظم" "اقبال نامہ عشرت افزا" تین تاریخی نام بھی تجویز کئے" (صـ۱)
مطبع امداد الہند و عین الاخبار مراد آباد۔ کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانۂ خاص میں موجود ہے ۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور بعض وجوہ سے اردو زبان و ادب کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے ۔ پورا تذکرہ تقریباً تین سو صفحات پر مشتمل ہے اور اس میں حسب ذیل عنوانات قائم کئے گئے ہیں:۔

۱۔ حمد و ثنا ۔
۲۔ سبب تالیف ۔
۳۔ مختصر تاریخ زبان اردو و نظم اردو ۔
۴۔ اصل تذکرہ ۔
۵۔ تمتہ جس میں مولف نے اپنے استاد دلدار علی مذاق بدایونی شاگرد ذوقؔ کا مفصل ذکر کیا ہے ۔ سبب تالیف کے ذیل میں مصنّف نے لکھا ہے کہ:

"جب ہم اپنے ہم عصروں اور ہم وطنوں کی حالت پر غور کرتے ہیں تو ہم کو کمال افسوس ہوتا ہے اور خیال آتا ہے کہ کوئی سامان ایسا کیا چاہیے کہ جس کی بدولت ہماری زبان ترقی پائے ہماری زبان کے موجودہ شاعروں کا نام باقی رہے اور زمانہ حال کے حالات دیکھ کر آئندہ نسلوں میں بھی شوق تصنیف و تالیف پیدا ہو" (صـ۴)

"ابتداء سن شعور سے مجھ کو تصنیف و تالیف کا شوق رہا ہے اور اکثر اوقات شعر گوئی کا بھی اتفاق ہوا، اپنے اس شوق تصنیف و تالیف میں میں نے سیکڑوں شعرائے ماضی و حال اردو و فارسی کے دیوان، بیسیوں تذکرے، صدہا بیاضیں الٹ ڈالیں کتب تواریخ و رسائل، صنائع و بدائع شعری کی بھی اوراق گردانی کی۔ مختلف جلسے دیکھے بڑے بڑے شعراء باکمال کی صحبتوں سے مستفید ہوا جس کا کلام دل کو بھلا معلوم ہوا اپنی بیاض میں درج کر لیا آخر کو اس انتخاب نے کچھ اور ہی رنگ پیدا کیا۔"

اب تک اردو زبان کے عام شاعروں کے چند تذکرے مرتب ہوئے ہیں ۔ لیکن بجز چار پانچ تذکروں کے اور کوئی تذکرہ

مجھکو ایسا نہ ملا جس میں انتخاب عمدہ ہو یا براہ انصاف بلا رو رعایت، حالات شعرا مندرج ہوں جس کو ایک مورخ یا محقق سنداً تسلیم کرے۔ ص۸

ہمارے ابنائے جنس میں بڑی خراب رسم یہ رسم رائج ہے کہ بجائے اس کے اپنی تصانیف کو مقبول و مفید عام کریں اپنے ذاتی تعلقات کو دخل دے کر اس کو مدح یا ذم سے بھر دیتے ہیں جس کو کوئی عاقل پسند نہیں کرتا ص۹۔"

تذکرہ ہائے شعرا میں جو وقعت کی نظر سے دیکھے جاسکتے ہیں ان میں اول درجے پر تذکرہ گلشن بے خار دوسرے درجہ پر سخن شعرا تیسرے درجے پر تذکرہ گلستان بے خزاں، چوتھے درجے پر تذکرۃ الشعرا دکن (نادر) ہے ص۹

۔ بہ خوف طوالت شعرا کا حال نہایت ہی اختصار کے ساتھ لکھا گیا۔ انتخاب کلام اپنے مذاق شعر فہمی کے مطابق کیا گیا۔ حتی الوسع نہ کسی کی مذمت سے تعلق رکھا نہ کسی کی بیہودہ مدح سرائی کی۔ جہاں تک ہوسکا امر تحقیق کرکے ظاہر کیا گیا ص۱۰

اس تذکرے کے حصے مقرر کر کے حصہ اول میں شعرا کا کلام حصہ دوم میں شاعرات اردو کا کلام و حال درج ہوا ہے، اندراج نام شعرا میں رعایت حروف تہجی تخلص شاعر کی، کی تاکہ کسی کو آگے پیچھے ہونے کی شکایت نہ رہے ص۱۰

اس تذکرے کی نوعیت کے متعلق مصنف نے ابتدائی صفحات میں لکھا ہے کہ :۔

"اس تذکرے میں صرف وہی شاعر جلوہ افروز ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد رونق افزا عالم ہستی تھے اور جن حضرات نے ۱۲۸۹ھ ہجری سے پہلے اس دار فانی کو خیرباد کہا ان کا کلام و حال درج تذکرہ نہ ہوا البتہ دیباچہ کو شعرا ماسبق کے کلام سے زینت دی گئی" ص۱۰

مندرجہ بالا عبارت سے پتہ چلتا ہے کہ مصنف نے اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا ہے جو ۱۲۸۹ھ یا اس کے بعد تک زندہ تھے لیکن تذکرہ اس کے یکسر متضاد ہے آغاز تا انجام اس کا مطالعہ یہی بتاتا ہے کہ اس میں وہی شعرا زیر بحث آئے ہیں جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ طباعت کے وقت عبارت درست نہیں کی گئی، ورنہ اگر مذکورہ بالا عبارت میں "بعد" کی جگہ "پہلے" اور "پہلے" کی جگہ "بعد" پڑھیں تو تذکرہ کی نوعیت، مصنف کے قول کے مطابق ہو جاتی ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے دیباچہ کے اختتام پر (صفحہ ۸۳) پر تذکرہ کی نوعیت پر دوبارہ روشنی یوں ڈالی ہے۔

"اب میں دیگر مشاہیر اردو کا کلام بہ ترتیب حروف تہجی گزارش کرتا ہوں اور پھر یاد دلاتا ہوں کہ یہ وہ حضرات ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ سے پہلے اس جہان فانی کو چھوڑ کر راہی عدم ہوئے ـــــ اور جو فن شعر میں لاجواب اور فصاحت و بلاغت میں اپنا جواب آپ تھے۔

" اسی طرح خاتمہ پر لکھا ہے کہ " میں حسب وعدہ ان شعرا کا کلام و حال لکھ چکا جو ۱۲۸۸ھ سے پیشتر راہگیرائے عدم ہوئے ہیں۔"

ان بیانات سے یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ تذکرہ میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے جو ۱۲۸۹ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔

اس خصوصیت کے علاوہ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ زبان اردو اور شاعری کی تاریخ پر ایک مبسوط بحث بھی اس میں شامل ہے، یہ بحث "آب حیات" کے مقدمہ کی طرح جامع ہے اور کم و بیش وہی باتیں کہی گئی ہیں جنھیں بعد کو آزاد نے آب حیات میں درج کیا اور شہرت دوام حاصل کی افسوس ہے کہ آزاد نے "شمیم سخن" یا اسکے مصنف عبدالحی کا کوئی حوالہ آب حیات میں نہیں دیا۔ ورنہ آب حیات اور شمیم سخن کا تقابلی مطالعہ صاف پتہ دیتا ہے کہ اردو زبان و شاعری کے سلسلے میں آزاد نے جو کچھ ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰ء میں لکھا ہے اسے صفا بدایونی آٹھ سال پہلے ۱۲۸۹ھ/۱۸۷۲ء میں لکھ چکے تھے۔

صفائی نے تاریخ نظم و زبان اُردو کے سلسلے میں لکھا ہے کہ۔ "اُردو زبان برج بھاشا سے نکلی ہے" اور "نظم اردو کے موجد حضرت امیر خسرو دہلوی ہیں" ولی کو انھوں نے احمد آباد گجرات کا باشندہ بتایا ہے اور اس بات کا اعتراف کیا ہے کہ "اُردو زبان کی تکمیل شاعری کا آفتاب دکن سے چمکا۔"

تاریخ نظم و زبان اردو کے سلسلے میں مصنف نے تقریباً ۸۲ صفحات لکھے ہیں۔ متقدمین شعراء کے مختصر حالات کے ساتھ نمونہ کلام بھی درج کیا ہے۔ لکھنؤ اور دہلی کے شاعروں کی خصوصیات اور ادبی خدمات کا بڑے قرینے سے الگ جائزہ لیا ہے۔ سوسائٹی اور شاعری اور ادب و اخلاق کے تعلق پر بھی انھوں نے کچھ ایسی باتیں کہی ہیں کہ جدید خیالات کے اعتبار سے وہ آزاد اور حالی کے نہ صرف ہم نوا بلکہ پیش رو معلوم ہوتے ہیں۔

شعراء کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن مصنف نے تاریخ پیدائش اور وفات خاص طور پر دینے کی کوشش کی ہے۔ حالات بھی محتاط ہو کر لکھے گئے ہیں اور اس لحاظ سے یہ تذکرہ اردو کی ادب۔ تاریخ کے لئے کچھ ایسا مواد فراہم کرتا ہے جو اس سے پہلے کے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	امیرخسرو		۲۰	سوز	سید محمد میر	۳۹	نصیر	شاہ نصیرالدین
۲	سعدی دکنی		۲۱	نوا	ظہوراللہ خاں	۴۰	ذوق	محمد ابراہیم
۳	ولی	احمد آبادی	۲۲	وفا	وفاء اللہ	۴۱	ممنون	نظام الدین
۴	آرزو	سراج الدین علیخاں	۲۳	جرأت	قلندر بخش	۴۲	غالب	اسداللہ خاں
۵	ناجی	محمد شاکر	۲۴	مصحفی	غلام ہمدانی	۴۳	مومن	محمد مومن خاں
۶	مضمون	شرف الدین	۲۵	رنگین	سعادت یار خاں	۴۴	احسان	عبدالرحمٰن
۷	یک رنگ	مصطفےٰ خاں	۲۶	احسن	مرزا احسن علی	۴۵	آزردہ	صدرالدین
۸	حاتم	ظہورالدین	۲۷	اسد	میر امانی	۴۶	سوز	عبدالکریم
۹	مظہر	جان جاناں	۲۸	حیران	حیدر علی	۴۷	ظفر	بہادر شاہ
۱۰	فغاں	اشرف علی	۲۹	افسوس	شیر علی	۴۸	شیفتہ	محمد مصطفےٰ خاں
۱۱	تاباں	عبدالحیٔ	۳۰	انجام	امیر خاں	۴۹	ناسخ	امام بخش
۱۲	فدوی	محمد حسن	۳۱	بیدل	عبدالقادر	۵۰	آتش	حیدر علی
۱۳	بیان	احسن اللہ	۳۲	تجلی	میر حسن	۵۱	صبا	وزیر علی
۱۴	راسخ	شیخ غلام علی	۳۳	حسرت	محمد حیات	۵۲	وزیر	محمد وزیر
۱۵	سودا	محمد رفیع	۳۴	حسرت	جعفر علی	۵۳	گویا	فقیر محمد خاں
۱۶	میر	میر محمد تقی	۳۵	حسن	خواجہ حسن	۵۴	زند	سید محمد خاں
۱۷	انشاء	انشاء اللہ خاں	۳۶	حسن	غلام حسن	۵۵	آباد	مہدی حسن[1]
۱۸	قائم	محمد قیام الدین	۳۷	آفتاب	شاہ عالم			
۱۹	درد	خواجہ میر درد	۳۸	منت	قمرالدین			

[1] یہاں تک جن شعراء کا ذکر کیا گیا ہے وہ تاریخ زبان و نظم اُردو کے سلسلے میں مذکور ہیں ۱۲

۵۶	آباد	محمد یعقوب علی خاں	۸۵	اصغر	ظفر الدولہ	۱۱۴	بیدار	میر محمد علی
۵۷	اثر	عبدالرزاق	۸۶	آصف	وزیر الممالک	۱۱۵	بیمار	شیخ علی
۵۸	اجمل	شاہ محمد اجمل	۸۷	اظہر	غلام علی	۱۱۶	پارسا	فیض پارسا
۵۹	احسن	احسن اللہ	۸۸	اظہر	کرامت علی	۱۱۷	پورن	پورن سنگھ
۶۰	احقر	جواد علی	۸۹	اظہر	امین احمد	۱۱۸	پناہ	محمد پناہ
۶۱	احمد	صمصام الدین	۹۰	اعظم	اعظم شاہ	۱۱۹	پیر	مہاراج سنگھ
۶۲	احمد	احمد بیگ	۹۱	اعظم	اعظم خاں	۱۲۰	تسکین	میر حسین
۶۳	احمد	احمد علی خاں	۹۲	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۲۱	تسلی	شجاعت علی
۶۴	اختر	اکبر علی	۹۳	آفاق	فرید الدین	۱۲۲	تصور	شاہ نبی
۶۵	اختر	محمد صادق	۹۴	افزوں	سید حسین	۱۲۳	تصویر	میاں بین
۶۶	آرام	پریم ناتھ	۹۵	افسر	احمد یار خاں	۱۲۴	تصویر	حافظ عبداللہ
۶۷	ارشد	ارشد علی	۹۶	افسر	غلام اشرف	۱۲۵	تعشق	سید محمد
۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	افضل	شاہ غلام	۱۲۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۶۹	آزاد	غلام حسین	۹۸	اکبر	محمد اکبر خاں	۱۲۷	تہور	غلام فخر الدین
۷۰	آزاد	غلام حسین	۹۹	الم	سید محمد علی	۱۲۸	ثابت	معز الدین
۷۱	اسرار	سپہر شکوہ	۱۰۰	الم	محمد سعد اللہ خاں	۱۲۹	ثریا	امیر علی
۷۱	اسعد	اسعد بخت	۱۰۱	امانت	آغا حسن	۱۳۰	جذب	عزت اللہ
۷۳	اسیر	نہال نبی	۱۰۲	امانت	امانت علی	۱۳۱	جعفری	باقر علی
۷۴	اشرف	غلام اشرف	۱۰۳	امراؤ	امراؤ علی	۱۳۲	جوان	نسیم بیگ
۷۵	آشفتہ	عظیم الدین	۱۰۴	امین	محمد امین الدین	۱۳۳	جوش	نیاز احمد
۷۶	آشفتہ	عنبر شاہجہاں	۱۰۵	امین	محمد امین	۱۳۴	جوشش	محمد روشن
۷۷	آشفتہ	رضا قلی	۱۰۶	اوج	عبداللہ خاں	۱۳۵	جولاں	الف خاں
۷۸	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۷	ایمان	شیر محمد خاں	۱۳۶	جولاں	قائم
۷۹	آشنا	محمد اکرم	۱۰۸	باقر	جلال الدین	۱۳۷	جہاندار	جہاندار شاہ
۸۰	آشنا	میر امیر علی	۱۰۹	بدر	بدر الدین	۱۳۸	چرکین	باقر علی
۸۱	آشنا	سید محمد	۱۱۰	برق	فتح الدولہ	۱۳۹	جہاندار	جہاندار
۸۲	آشنا	زین العابدین	۱۱۱	بسمل	محمد عبدالحکیم	۱۴۰	حافظ	حافظ اشرف
۸	آشنا	عبدالکریم	۱۱۲	بندہ	حفیظ اللہ	۱۴۱	حزیں	محمد باقر
۸۴	آشوب	امداد علی	۱۱۳	بیخود	ہادی علی	۱۴۲	حزیں	میر بہادر علی

۱۴۳	حسام	حسام الدین
۱۴۴	حسن	کاظم حسین
۱۴۵	حسن	ابوالحسن
۱۴۶	حسن	جمال الدین
۱۴۷	حسین	غلام حسین
۱۴۸	حشر	رسول بخش
۱۴۹	حشمت	محتشم علی
۱۵۰	حشمت	فخرالدین
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ
۱۵۲	حفیظ	محمد حفیظ
۱۵۳	حقیر	میر امام الدین
۱۵۴	حقیر	نبی بخش
۱۵۵	حیات	حیات خاں
۱۵۶	حیران	ولایت علی
۱۵۷	خاکسار	محمد یار
۱۵۸	خضر	خضر سلطان
۱۵۹	خلق	میر احسن خلق
۱۶۰	خلیق	میر مستحسن
۱۶۱	خلیل	نواب علی ابراہیم خاں
۱۶۲	خلیل	شرف الدولہ
۱۶۳	دولہ	نظیر الدولہ
۱۶۴	ذکا	لالہ خوب چند
۱۶۵	ذکی	مہدی
۱۶۶	راسخ	ظفر یاب خاں
۱۶۷	راسخ	سعادت علی خاں
۱۶۸	رافت	شاہ رؤف احمد
۱۶۹	راقم	مظفر علی
۱۷۰	رسا	کریم الدین
۱۷۱	رشک	علی اوسط
۱۷۲	رضی	رضی خاں
۱۷۳	رفعت	غلام جیلانی
۱۷۴	رقت	حبیب النبی
۱۷۵	رمز	فتح الملک
۱۷۶	رنج	محمد نصیر
۱۷۷	زار	حافظ امام بخش
۱۷۸	زار	داؤد اللہ
۱۷۹	زاہد	ولایت حسین
۱۸۰	زکی	محمد زکی
۱۸۱	زیب	جمال الدین
۱۸۲	سالک	خستہ بخت
۱۸۳	سرنگ	غلام مصطفےٰ
۱۸۴	سحر	ناصر علی
۱۸۵	سحر	نواب علی خاں
۱۸۶	سرور	عزیز الدین
۱۸۷	سرور	میر محمد خاں
۱۸۸	سرور	فضل علی بیگ
۱۸۹	سلطان	طالب علی خاں
۱۹۰	سلیمان	محمد سلیمان
۱۹۱	سوزاں	شاہزادہ
۱۹۲	سوزش	محمد عبدالرحمٰن
۱۹۳	سہراب	سہراب بیگ
۱۹۴	سید	سید الشعراء
۱۹۵	سیف	محمد حسین
۱۹۶	شاداں	چندلال
۱۹۷	شاکی	بختاور شاہ
۱۹۸	شاہ	محمد شاہ
۱۹۹	شاہی	نورالدین
۲۰۰	شائق	محمد نذیرالدین
۲۰۱	شایق	فیض الدین
۲۰۲	شرر	محمد جعفر
۲۰۳	شرر	میر حافظ
۲۰۴	شرر	غیاث الدین
۲۰۵	شرر	عبدالغفور
۲۰۶	شرف	شرف الدین
۲۰۷	شرر	کریم الدین
۲۰۸	ششدر	قادر بخش
۲۰۹	ششدر	شرف الدین
۲۱۰	شعاع	محمد اکبر شاہ
۲۱۱	شعور	عبدالرؤف
۲۱۲	شعور	محمد سعید الدین
۲۱۳	شغف	نجف علی
۲۱۴	شغف	بصارت علی
۲۱۵	شکوہ	محمد رضا
۲۱۶	شکیبا	غلام حسین
۲۱۷	شگفتہ	شگفتہ بخت
۲۱۸	شگفتہ	سیف الدولہ
۲۱۹	شور	محمود بیگ
۲۲۰	شوق	الٰہی بخش
۲۲۱	شوق	قدرت اللہ
۲۲۲	شوق	غلام رسول
۲۲۳	شوق	محمد بخش
۲۲۴	شوق	عنایت اللہ
۲۲۵	شوکت	حنیف علی
۲۲۶	شوکت	حسین علی
۲۲۷	شوکت	تصدق علی
۲۲۸	شہرت	امیر بخش
۲۲۹	شہرت	مرزا حاجی

۲۳۰	شہرہ	نصیر الدین	۲۵۹	ضاحک	میر غلام حسین	۲۸۸	عاشق	مہدی علی خاں
۲۳۱	شہید	محمد بخش	۲۶۰	ضامن	محمد ضامن	۲۸۹	عاشق	محمد علی خاں
۲۳۲	شہید	فخر الدین	۲۶۱	ضبط	سید حسن شاہ	۲۹۰	عاشقی	آغا حسین قلی خاں
۲۳۳	شہیدی	کرامت علی خاں	۲۶۲	ضرغام	مرزا بہادر بیگ	۲۹۱	عاشور	علی خاں
۲۳۴	شیدا	جھبو خاں	۲۶۳	ضعف	میر عابد حسین	۲۹۲	عاصمی	برہان الدین
۲۳۵	سید	میر سینگا	۲۶۴	ضعیف	شجاعت علی	۲۹۳	عاصی	نور محمد
۲۳۶	شیدا	قمر الدین	۲۶۵	ضمان	میر محمد کامل	۲۹۴	عاصی	گھن شام داس
۲۳۷	شیدا	محمد حسن خاں	۲۶۶	ضمیر	لالہ گنگا داس	۲۹۵	عاقل	شاہ عاقل
۲۳۸	شیدا	محمد مہدی	۲۶۷	ضو	کمال الدین	۲۹۶	عالی	شاہ عالم
۲۳۹	شیفتہ	عزیز اللہ خاں	۲۶۸	ضیار	ضیا الدین	۲۹۷	عالی	ابو المعالی مغفور
۲۴۰	صاحب	ظفر یاب خاں	۲۶۹	ضیغم	اکرام الدین احمد	۲۹۸	عباس	میر عباس
۲۴۱	صادق	تہور بیگ	۲۷۰	طالب	امام الدین	۲۹۹	عباس	عباس بیگ
۲۴۲	صادق	میر جعفر علی خاں	۲۷۱	طالب	مولوی الہ داد	۳۰۰	عباس	سید عباس علی
۲۴۳	صادق	صادق علی خاں	۲۷۲	طپاں	مرزا احمد بیگ خاں	۳۰۱	عبد	عبد اللہ
۲۴۴	صالح	مرزا مصلح الدین	۲۷۳	طپاں	سید قدرت اللہ	۳۰۲	عبرت	میر ضیا الدین
۲۴۵	صائم	سید رمضان علی	۲۷۴	طپش	محمد اسماعیل	۳۰۳	عبرت	علی حسن خاں
۲۴۶	صبا	لالہ کانجیل	۲۷۵	طرب	لالہ دھومی لال	۳۰۴	عرش	میر حسن عسکری
۲۴۷	صبر	غلام حسین خاں	۲۷۶	طلعت	سعادت علی خاں	۳۰۵	عزت	غیاث الدین
۲۴۸	صبر	لالہ اجودھیا پرشاد	۲۷۷	طور	مرزا محمد رضا بیگ	۳۰۶	عزلت	سید عبد الولی
۲۴۹	صغیر	شاہ نجم الدین	۲۷۸	ظریف	لالہ بینی پرشاد	۳۰۷	عزیز	لالہ بھکاری لال
۲۵۰	صفا	پیرن شاہ	۲۷۹	ظفر	نواب نصیر الدولہ تجمل حسین خاں	۳۰۸	عزیز	مولوی محمد عبد العزیز
۲۵۱	صفا	لالہ منو لال	۲۸۰	ظہور	ظہور علی	۳۰۹	عزیز	عزیز الدین
۲۵۲	صفدری	میر صادق علی	۲۸۱	ظہور	لالہ شیوناتھ سنگھ	۳۱۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۲۵۳	صفیر	علی صفی اللہ	۲۸۲	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۳۱۱	عشرت	میر غلام علی
۲۵۴	صمیم	تلسی داس	۲۸۳	عاجز	میر غلام حیدر	۳۱۲	عشق	شاہ رکن الدین
۲۵۵	صنعت	کریم الدین	۲۸۴	عاجز	زور آور سنگھ	۳۱۳	عشق	عزت اللہ خاں
۲۵۶	صولت	قاسم علی خاں	۲۸۵	عارف	محمد عارف	۳۱۴	عشق	غلام محی الدین
۲۵۷	صید	عبد الباری	۲۸۶	عارف	عارف علی	۳۱۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۲۵۸	ضاحک	مراد بخش	۲۸۷	عارف	زین العابدین خاں	۳۱۶	علوی	عبد اللہ خاں

۳۱۷	عنایت	مولوی عنایت علی	۳۴۶	فضل	مولوی فضل حسین	۳۷۵	کاہش	ہدایت علی
۳۱۸	عیش	عزت سنگھ	۳۴۷	فقیر	سید محی الدین خاں	۳۷۶	کبیر	کبیر علی
۳۱۹	عیشی	علی بخش خاں	۳۴۸	فقیر	میر شمس الدین	۳۷۷	کرم	کرم خاں
۳۲۰	عاقل	منور خاں	۳۴۹	فقیہ	فقیہ الدین	۳۷۸	کرم	غلام ضامن
۳۲۱	غالب	بہادر بیگ خاں	۳۵۰	فیض	جعفر حسن خاں	۳۷۹	کفایت	کفایت اللہ خاں
۳۲۲	غربت	حکیم غلام نبی	۳۵۱	قابل	مرزا علی بخش	۳۸۰	کلیم	میر محمد حسین
۳۲۳	غریب	نصیر الدین	۳۵۲	قادر	سید قادر بخش	۳۸۱	کمال	شاہ کمال الدین
۳۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں	۳۵۳	قادر	عبدالقادر خاں	۳۸۲	کوثر	مرزا مہدی
۳۲۵	غفلت	اخوند احمد خاں	۳۵۴	قاسم	میر قاسم علی	۳۸۳	کوچک	مرزا وجیہ الدین
۳۲۶	غلطاں	شیخ کریم بخش	۳۵۵	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۸۴	کیوان	مرزا علی حسین
۳۲۷	غم	مہتاب سنگھ	۳۵۶	قاسم	شیخ قاسم علی	۳۸۵	گرم	محمد مظفر خاں
۳۲۸	غمگین	میر سید علی	۳۵۷	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۸۶	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۳۲۹	غمگین	میر عبداللہ	۳۵۸	قاصر	مرزا ببر علی بیگ	۳۸۷	گلشن	رائے دہراج
۳۳۰	غمگین	مولوی عبدالقادر	۳۵۹	قاضی	قاضی عبدالفتاح	۳۸۸	گماں	نظر علی خاں
۳۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۳۶۰	قبول	مہدی علی خاں	۳۸۹	گویا	ولایت علی
۳۳۲	فاطر	پیر بخش	۳۶۱	قدرت	قدرت اللہ	۳۹۰	لطف	مرزا علی
۳۳۳	فدا	امام الدین	۳۶۲	قدسی	محمد اکبر	۳۹۱	لطف	لطف علی خاں
۳۳۴	فدا	مرزا بلند بخت	۳۶۳	قربان	میر محمدی	۳۹۲	لطیف	میر لطیف علی
۳۳۵	فدا	لچھمن رائے	۳۶۴	قربت	غلام نبی خاں	۳۹۳	لکنت	محمد بشیر خاں
۳۳۶	فدوی	مکند لال	۳۶۵	قلق	سید امجد علی	۳۹۴	ماہر	غلام محمد خاں
۳۳۷	فراق	میر مرتضیٰ علی	۳۶۶	قمر	مرزا قمر طالع	۳۹۵	ماہر	فخرالدین خاں
۳۳۸	فراق	حکیم ثنار اللہ خاں	۳۶۷	قمر	محمد قمرالدین	۳۹۶	مائل	میر ہدایت علی
۳۳۹	فرحت	میر امید علی	۳۶۸	قمر	قمرالدین	۳۹۷	مائل	میر محمدی
۳۴۰	فرحت	فر اللہ اللہ	۳۶۹	قیس	احمد علی بیگ	۳۹۸	مائل	محمد یار بیگ
۳۴۱	فرد	شاہ ابوالحسن	۳۷۰	قیس	افضل الدین	۳۹۹	مبارک	مبارک شاہ خاں
۳۴۲	فرصت	مرزا الف بیگ	۳۷۱	قیصر	خدا بخش	۴۰۰	مبتلا	مردان علی خاں
۳۴۳	فروغ	نورالدین خاں	۳۷۲	کاظم	کاظم علی	۴۰۱	متقی	میر متقی
۳۴۴	فریاد	مرزا مغل بیگ	۳۷۳	کافی	کفایت علی	۴۰۲	مشیت	خواجہ فدا علی
۳۴۵	فصیح	مرزا جعفر علی	۳۷۴	کاہش	اولاد علی	۴۰۳	مجبور	شاہ حق رسا

۴۰۴	مجذوب	غلام حیدر بیگ
۴۰۵	مجرد	محمد پناہ
۴۰۶	مجرم	رحمت اللہ
۴۰۷	مجروح	حفیظ حمید النبی
۴۰۸	مجیب	مرزا رجب علی بیگ
۴۰۹	محب	میر ابوالقاسم
۴۱۰	محب	شیخ ولی اللہ
۴۱۱	محبت	شہباز جنگ
۴۱۲	محبوب	محبوب خاں
۴۱۳	محترم	محترم علی خاں
۴۱۴	محتشم	سید محتشم علی
۴۱۵	محرور	خواجہ نبی بخش
۴۱۶	محزون	میر ناصر علی
۴۱۷	محزون	ظہور النبی
۴۱۸	محزون	حکیم ابوالحسن
۴۱۹	محسن	محمد محسن
۴۲۰	محسن	محسن علی
۴۲۱	محشر	محمد اکرام
۴۲۲	محشر	مرزا علی نقی
۴۲۳	محمود علی خاں	
۴۲۴	محنت	حسن علی بیگ
۴۲۵	مختار	مظہر الدین
۴۲۶	مخمور	محمد جعفر
۴۲۷	مخمور	غلام حسین
۴۲۸	مخمور	واجد علی
۴۲۹	مرز	میر فضل اللہ
۴۳۰	مرزا	علی رضا
۴۳۱	مرزا	حسین بخش
۴۳۲	مرزا	مرزا جان
۴۳۳	مرشد	صاحبزادہ غلام
۴۳۴	مروت	صغیر علی
۴۳۵	مرہون	علی رضا
۴۳۶	مست	فضل علی
۴۳۷	مسرت	لالہ شنکر ناتھ
۴۳۸	مسرت	وزیر علی
۴۳۹	مسرور	پیر بخش
۴۴۰	مسرور	غلام حسین
۴۴۱	مسرور	سید محمد
۴۴۲	مسکین	عبدالواحد
۴۴۳	مسلم	فرزند علی
۴۴۴	مشتاق	مشتاق حسین
۴۴۵	مشتاق	عبداللہ خاں
۴۴۶	مشر	قطب الدین
۴۴۷	مصاحب	مصاحب رام
۴۴۸	مصدر	ماشاءاللہ خاں
۴۴۹	مصروف	خان بہادر
۴۵۰	مضطر	مرزا خسرو
۴۵۱	مضطر	لالہ کنور
۴۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ
۴۵۳	مضطر	ذوالفقار علی
۴۵۴	مضطر	مظفر خاں
۴۵۵	مضطر	رام نرائن
۴۵۶	مضطر	مرزا سنگین
۴۵۷	مضطر	خلیل احمد
۴۵۸	مضطرب	محمد حاجی
۴۵۹	مضطر	مظفر علی خاں
۴۶۰	مظفر	مظفر بخت
۴۶۱	مظلوم	غلام حسین
۴۶۲	معروف	نواب الٰہی
۴۶۳	معین	معین الدین
۴۶۴	معین	معین الدین خاں
۴۶۵	مغموم	لالہ رام
۴۶۶	مغموم	مشیت علی
۴۶۷	مفتون	عبدالرحیم
۴۶۸	مفتون	محمد رضا
۴۶۹	مفتون	احمد شاہ
۴۷۰	مفتون	حکیم دولن گوسٹن
۴۷۱	مفتون	مرزا کریم بخش
۴۷۲	مفلس	محب علی
۴۷۳	مقبول	مقبول نبی
۴۷۴	مقبول	ابراہیم بیگ
۴۷۵	ممتاز	فضل الرحمٰن
۴۷۶	ممتاز	نجف علی
۴۷۷	ممنون	میر امانت علی
۴۷۸	منتظر	نور السلام
۴۷۹	منتظر	میاں جان
۴۸۰	منعم	لالہ مکند لال
۴۸۱	منیر	آفتاب خاں
۴۸۲	منیر	وجیہہ الدین
۴۸۳	منشی	موتی چند
۴۸۴	منشی	میر محمد حسن
۴۸۵	منصف	احمد بخش
۴۸۶	منصف	منصف علی خاں
۴۸۷	موج	خدا بخش
۴۸۸	موجد	قادر علی
۴۸۹	موزوں	میر فرزند علی
۴۹۰	موزوں	مرزا قادر بخش

۴۹۱	موزوں	لالہ چھترہ سنگھ	۵۲۰	نجم	میر رضا خاں	۵۴۹	نور	مولا شاہ
۴۹۲	مہجور	مرزا ہدایت علی	۵۲۱	نجم	میر نجم الدین	۵۵۰	نیاز	میر نیاز علی
۴۹۳	مہجور	محمد بخش	۵۲۲	نجم	میر نجم الدین	۵۵۱	نیاز	مولانا شاہ
۴۹۴	مہجور		۵۲۳	ندرت	مرزا مغل	۵۵۲	وارث	شاہ وارث الدین
۴۹۵	مہدی	جلا الدولہ	۵۲۴	ندیم	مرزا علی	۵۵۳	وارث	حاجی شاہ محمد وارث
۴۹۶	مہر	مہرچند	۵۲۵	نزہت	سید رفیع الدرجات	۵۵۴	واصف	حسین بخش
۴۹۷	مہر	امین الدولہ	۵۲۶	نزہت	برہان الدین	۵۵۵	واصل	محمد واصل
۴۹۸	مہر	منصور خاں	۵۲۷	نزہت	مرزا ارجمند	۵۵۶	واقف	شاہ واقف
۴۹۹	ناداں	محمد بخش	۵۲۸	نسبت	میر احمد علی	۵۵۷	واقف	پسر بہادر شاہ
۵۰۰	نادر	ڈاکٹر سید آغا	۵۲۹	نسیم	پنڈت دیا شنکر	۵۵۸	وحشت	ابوالحسن
۵۰۱	ناصر	محمد ناصر خاں	۵۳۰	نسیم	راجہ کدار ناتھ	۵۵۹	وحشت	میر بہادر علی
۵۰۲	ناصر	ناصر جنگ	۵۳۱	نسیم	اصغر علی خاں	۵۶۰	وحشت	غلام علی خاں
۵۰۳	ناصر	میر ناصر علی	۵۳۲	نشاط	میرن شاہ	۵۶۱	وحشت	رشید النبی
۵۰۴	ناصر	سعادت خاں	۵۳۳	نشاط	الٰہی بخش	۵۶۲	وزیر	وزیر علی خاں
۵۰۵	ناطق	نظام الدین	۵۳۴	نشاط	البری سنگھ	۵۶۳	وزیر	محمد وزیر
۵۰۶	ناطق	شیخ احمد	۵۳۵	نصیر	میر ناصر علی	۵۶۴	وسعت	محمد مستقیم خاں
۵۰۷	ناظم	یوسف علی خاں	۵۳۶	نصیر	محمد نصیر	۵۶۵	وصال	نصرت اللہ خاں
۵۰۸	ناظم	میر یحییٰ	۵۳۷	نظام	عماد الملک	۵۶۶	وفا	دارا الجنت
۵۰۹	نالاں	احمد علی	۵۳۸	نظیر	ولی محمد	۵۶۷	وفا	لانول رائے
۵۱۰	نالاں	میر وارث علی	۵۳۹	نعمت	عبدالحق	۵۶۸	وفا	عبدالعلی
۵۱۱	نالاں	محمد عسکری	۵۴۰	نفیس	اشرف علی	۵۶۹	ولا	مظہر علی خاں
۵۱۲	نالاں	مرزا محمد جان	۵۴۱	نقی	علی نقی خاں	۵۷۰	ولایت	ولایت علی خاں
۵۱۳	نامی	مبارز اللہ	۵۴۲	نکہت	نیاز علی	۵۷۱	ولی	ولی محمد
۵۱۴	نثار	سدا سکھ لال	۵۴۳	نکہت	غلام احمد	۵۷۲	ولی	مرزا محمد ولی دہلوی
۵۱۵	نثار	میر عبدالرسول	۵۴۴	نمود	شاہزادہ	۵۷۳	وہاب	عبدالوہاب
۵۱۶	نثار	محمد امان	۵۴۵	نواب	نصیر الدین	۵۷۴	وہم	محمد علی
۵۱۷	نجات	حسن رضا	۵۴۶	نوازش	نوازش حسین خاں	۵۷۵	ہاتف	مرزا محمد
۵۱۸	نجد	محمد عباس	۵۴۷	نور	نادر حسین	۵۷۶	ہادی	عبدالہادی
۵۱۹	نجم	میر نجم الدین	۵۴۸	نور	صمصام حیدر	۵۷۷	ہادی	جواد علی خاں

۵۷۸	ہادی	سید مہدی	۵۸۵	ہمدم	محفوظ علی	۵۹۲	یاس	انور علی
۵۷۹	ہاشم	محمد ہاشم	۵۸۶	ہوس	مرزا محمد تقی	۵۹۳	یاور	امام الدین
۵۸۰	ہجر	مرزا اصغر حسین	۵۸۷	ہینگا	دہلوی	۵۹۴	یاور	امداد علی
۵۸۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۵۸۸	یار	غلام حسین	۵۹۵	یقین	انعام اللہ خاں
۵۸۲	ہدہد	عبدالرحمٰن	۵۸۹	یاس	محمد ضیا خاں	۵۹۶	یکدل	دلاور خاں
۵۸۳	ہرچند	ہرچند کشور	۵۹۰	یاس	حکیم خیرالدین	۵۹۷	یمین	احمد علی خاں
۵۸۴	ہمدم	عبیداللہ خاں	۵۹۱	یاس	حسن علی خاں	۵۹۸	یوسف	میر یوسف علی

شمیمِ سخن (حصّہ دوم)

مصنف | عبدالحیٔ صفا بدایونی

عہد تصنیف و طباعت | تذکرے کے آخر میں جو تقریظات اور قطعات تاریخ درج ہیں ان سے اس تذکرے کا سال تصنیف ۱۲۸۹ھ نکلتا ہے۔ ۱۸۶۱ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے یہ دوسری بار چھپا تھا۔ اس کا ایک نسخہ میرے پیش نظر ہے اس میں اوسط تقطیع کے ۵۲ صفحے ہیں اصل تذکرہ ۳۶ صفحوں میں ختم ہو جاتا ہے، باقی ۱۶ صفحات تقریظات و قطعات کے لئے مخصوص ہیں۔ یہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہے۔

خصوصیت | تذکرہ اُردو میں ہے اور ریختہ گو شاعرات کے ذکر کے لئے مخصوص کیا گیا ہے۔ اس ذکر میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ فصل اول میں بازاری عورتوں اور دوسری میں پردہ نشیں و باعصمت خواتین کا ذکر ہے۔ مصنّف کا پہلے یہ خیال تھا کہ تذکرے کا حلقہ صرف زندہ شاعرات تک محدود رہے گا لیکن پھر خود ہی یہ شرط اڑا دی۔ اس میں بھی شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں کلام کا انتخاب بھی یونہی ہے۔ مطبع نول کشور کا جو نسخہ اس وقت میرے سامنے ہے۔ اس میں حسب ذیل شاعرات شامل ہیں۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	اچپل	ہینگن جان	۸	بستی	بستی بیگم	۱۵	جان	-
۲	ادا	امیر بیگم	۹	بنو	-	۱۶	جعفری	مسماۃ جعفری
۳	امراؤ	امراؤ جان	۱۰	پری	بی بیرد	۱۷	چھوٹی	مسماۃ چھوٹی
۴	امراؤ	امراؤ جان	۱۱	پری	پری جان	۱۸	حجاب	منی بائی
۵	امیر	امیر جان	۱۲	پکھراج	پکھراج بیگم	۱۹	حجاب	بنی بائی
۶	امیر	امیر بخش	۱۳	پیاری	پیاری جان	۲۰	حسن	گنا جان
۷	امیر	امیر بیگم	۱۴	تسلّی	منا جان باشندہ کرنال	۲۱	حسن	وزیر جان

۲۲	حسین	اخترجان
۲۳	حشمت	مہرجان
۲۴	حنا	محمدی جان
۲۵	حور	-
۲۶	حور	نوردز جان
۲۷	حیا	-
۲۸	خورشید	خورشیدجان
۲۹	دلبر	چھوٹی بیگم
۳۰	زہرہ	نصیبن
۳۱	زہرہ	منی بائی
۳۲	زہرہ	-
۳۳	زہرہ	لطیفن
۳۴	زہرہ	امراؤجان
۳۵	زیب	-
۳۶	زینب	زینب بیگم
۳۷	ستم	-
۳۸	سردار	سرداربیگم
۳۹	شباب	حسین باندی
۴۰	شباب	محمدی جان
۴۱	شرارت	امیرجان
۴۲	شرفن	-
۴۳	شرم	امامی جان
۴۴	شرم	-
۴۵	شریہ	-
۴۶	شوخ	مولا جان
۴۷	شوق	کریم بخش
۴۸	شیریں	شیریں جان
۴۹	شیریں	-
۵۰	شیریں	شیریں وحید

۵۱	صاحب	امۃ الفاطمہ
۵۲	صنم	درگاہ
۵۳	صنم	چھمن
۵۴	صنوبر	-
۵۵	عزیز	-
۵۶	عیدو	-
۵۷	فاطمہ	فاطمہ بیگم
۵۸	فرحت	فرحت بیگم
۵۹	فرح	فرح بخش
۶۰	فریدن	-
۶۱	قاتل	محبوبہ جان
۶۲	کمسن	-
۶۳	گنا	گنا جان
۶۴	گل	نواب جان
۶۵	گوہر	-
۶۶	گوہر	-
۶۷	گوہر	لعل بے بہا
۶۸	گیتی آرا	-
۶۹	لطیف	اللہ جوائی
۷۰	ماہ	منجھلی بیگم
۷۱	ماہ لقا	-
۷۲	مخمور	حسینی بیگم
۷۳	مزیب	-
۷۴	مستور	مستوربیگم
۷۵	مشتری	قمرن جان
۷۶	معشوق	بی صلحہ یہودن
۷۷	مغل	بیبا جان
۷۸	منو	منوجان
۷۹	مہر	جینا جان

۸۰	مہک	-
۸۱	ناز	-
۸۲	ناز	بندی جان
۸۳	ناز	اچھی بی
۹۴	ناز	بی جان
۸۵	ناز	گیتی آرا بیگم
۸۶	ناز	امیرجان
۸۷	نازاں	ننھی جان
۸۸	نازک	زینت جان
۸۹	نازک	فتن جان
۹۰	نجبن	-
۹۱	نزاکت	رمجو
۹۲	نزاکت	کندو
۹۳	نزاکت	-
۹۴	نقاب	حمیدن بائی
۹۵	نورن	مسماۃ نورن
۹۶	نوشابہ	امجدی جان
۹۷	وزیر	وزیر بیگم
۹۸	یاد	-
۹۹	یاسمین	تومن
۱۰۰	اختر	نواب اختر محل
۱۰۱	امراؤ	حسینی بیگم
۱۰۲	بسم اللہ	بسم اللہ بیگم
۱۰۳	بہو	بہو بیگم
۱۰۴	بیگم	-
۱۰۵	بیگم	رشک محل
۱۰۶	پارسا	-
۱۰۷	ثریا	بنٹری بیگم

۱۰۸	جانی	بیگم جان
۱۰۹	جعفری	کاملہ بیگم
۱۱۰	حجاب	عسکری بیگم
۱۱۱	حجاب	ــ
۱۱۲	حجاب	نواب بیگم
۱۱۳	حیا	حیات النسا بیگم
۱۱۴	حیدری	حیدری خانم
۱۱۵	خفی	بادشاہ بیگم
۱۱۶	خورشید	ــ
۱۱۷	دلھن	دُلہن بیگم
۱۱۸	بادیہ	ــ
۱۱۹	رعنائی	قدسیہ بیگم
۱۲۰	سلطان	سلطان بیگم
۱۲۱	شرم	شمس النساء بیگم
۱۲۲	شوخ	گنا بیگم
۱۲۳	شیریں	نواب شاہجہان بیگم صاحبہ
۱۲۴	صدر	نواب صدر محل
۱۲۵	ضرورت	شرف النساء بیگم
۱۲۶	ضیاء	ضیائی بیگم
۱۲۷	عابد	نواب امراؤ بیگم
۱۲۸	عالم	نواب بادشاہ محل
۱۲۹	عشرت	نواب عشرت محل
۱۳۰	عصمت	عصمت
۱۳۱	عفت	نجم النساء بیگم
۱۳۲	غریب	امیر النساء بیگم
۱۳۳	فاطمہ	قادری بیگم
۱۳۴	قمر	حیدری بیگم
۱۳۵	قمر	قمر النساء
۱۳۶	کنیز	فاطمہ کنیز
۱۳۷	کیفی	ــ
۱۳۸	گوہر	گوہر بیگم
۱۳۹	ماہ	ــ
۱۴۰	محبوب	نواب محبوب بیگم
۱۴۱	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۴۲	مطلوب	فضل النساء بیگم
۱۴۳	ناز	
۱۴۴	یاسمین	چنبیلی

انتخابِ یادگار

مصنّف | امیر احمد مینائی

عہد تصنیف طباعت | " انتخاب یادگار" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۰ھ / ۱۸۷۳ء نکلتا ہے یہ اس کے تکملہ کا سال ہے۔ ورنہ تذکرے کا آغاز ۱۲۸۹ھ میں ہو چکا تھا۔

یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۷ھ میں تاج المطابع رامپور سے شائع ہوا۔ پہلے حصے میں ۱۶۸ اور دوسرے میں ۴۰۶ صفحات ہیں۔ آخر میں آغا علی نقی متخلص بہ غنی کی تقریظ ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شعرائے رامپور کا ذکر کیا گیا ہے۔ دیباچہ میں اس تذکرے کی خصوصیات کو مصنف نے یوں بیان کیا ہے کہ " راقم الحروف نے اس تذکرے کو دو طبقوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقۂ اوّل میں والیانِ ریاست کا ذکر ہے۔ بہ ترتیب زمانہ حکومت و ریاست زیب افزائے ناصیہ کتاب ہے اور طبقہ ثانی میں بہ ترتیب حروفِ تہجی اور شاعروں کا حال مختصر اور کلام انتخاب ہے اور خاندان عالیشان ریاست کے سخندان بلفظ صاحبزادہ تعبیر کئے گئے ہیں اور مجموعہ شعرا اس تذکرے میں چار سو دس ہیں اور چونکہ اس تذکرے میں عربی، فارسی، اردو لہذا بھاکا چاروں زبانوں کے شاعر ہیں اور بعض اہل سخن کئی زبانوں کی شاعری کے ماہر ہیں اور ان امور کی طرف بھی اشعار منظور ہیں۔ لہٰذا فہرست میں ان کے اسمار کے ساتھ عربی کی علامت " ع " اور فارسی کی علامت " ف " اور اردو کی علامت " ا " اور بھاکا کی علامت " ب " اور فارسی عربی کی علامت " فع " اور فارسی اردو کی علامت " فا " اور فارسی اردو بھاکا کی علامت " فبا " اور اردو بھاکا کی علامت " با " مذکور ہے اور مخفی نہ رہے کہ جو سخنور دو زبانوں کے شاعر ہیں اور دونوں زبانوں میں ان کے تخلص مختلف ہیں تو وہ دونوں تخلص بہ اعتبار حروف تہجی اپنے اپنے محل پر لکھے گئے ہیں، جیسے عنبر شاہ خاں" کہ فارسی میں " عنبر" اور اردو میں " آشفتہ " تخلص کرتے ہیں تو حرف الف میں آشفتہ اور حرف عین میں عنبر لکھا گیا ہے اور ہر شاعر کے استاد کا نام اور مقدار عمر اور ولدیت اور در صورت متوفی ہونے کے تاریخ و ماہ و سال رحلت لکھنے کا اس تذکرے میں التزام کیا ہے "

یہ ایسی خصوصیات ہیں جو " انتخاب یادگار" کے سوا کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ شعرا کے حالات عموماً مستند ہیں اور انتخاب کلام میں جملہ اصناف کو ملحوظ رکھا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		[illegible]
طبقہ اول در ذکر والیان مملکت بترتیب زمانہ حکومت			
۱	نواب علی محمد خاں		
۲	نواب نجیب سعد اللہ خاں		
۳	نواب محمد عبداللہ خاں عاصی		غبا
۴	نواب محمد فیض اللہ خاں		
۵	حاجی نواب غلام محمد خاں		
۶	نواب احمد علی خاں رند		
۷	نواب محمد سعید خاں		
۸	نواب محمد یوسف علی خاں ناظم		
۹	نواب کلب علیخاں نواب		
طبقہ دوم در ذکر شعرائے متوطن و متوسل این دار الریاستہ بترتیب حروف تہجی			
۱۰	آرام	سید نجف علی	ا
۱۱	آزاد	حکیم غلام حسین خاں	ا
۱۲	آشفتہ	مولوی محمد سعد اللہ	فع
۱۳	آشفتہ	غضنفر شاہ خاں	ا
۱۴	آشنا	مرزا محمد اکرم	ا
۱۵	آہ	شیخ محمد فرید الزماں خاں	غا
۱۶	احسان	سید احسان علی	ا
۱۷	احسن	حکیم مظہر احسن خاں	غا
۱۸	احقر	سید حافظ نجیب علی	ف
۱۹	احمد	میاں معین الدین احمد	ا
۲۰	احمد	شیخ احمد علی	ف
۲۱	احمد	میاں احمد علی شاہ	غا
۲۲	احمد	احمد خاں	ا
۲۳	احمد	سید احمد نذر	ا
۲۴	احمد	سید احمد علی	ا
۲۵	احمد	اسعد اللہ خاں	ا

نمبر شمار	تخلص و نام		[illegible]
۲۶	اختر	شیخ رمضان علی	ا
۲۷	اخگر	صاحبزادہ ہادی یار خاں	ا
۲۸	اخگر	محمد جان خاں	ا
۲۹	ازجگر	فتحیاب خاں	ا
۳۰	اسد	صاحبزادہ محمد اسد علیخاں	ا
۳۱	اسیر	جناب منشی مظفر علی	غا
۳۲	اشرف	صاحبزادہ اشرف علیخاں	ا
۳۳	اشک	سید قطب الدین	ا
۳۴	اصغر	صاحبزادہ اصغر علیخاں	ا
۳۵	اظہر	شیخ امین احمد	ا
۳۶	افزوں	سید حسین شاہ	ا
۳۷	افسر	صاحبزادہ احمد یار خاں	ا
۳۸	افغاں	محمد نور خاں	ا
۳۹	افکار	صاحبزادہ اصغر علیخاں	ا
۴۰	اکبر	محمد اکبر علیخاں	ا
۴۱	اکبر	صاحبزادہ محمد اکبر خاں	ا
۴۲	اکرم	مولوی محمد اکرم	ا
۴۳	الم	صاحبزادہ امداد علیخاں	ا
۴۴	امداد	صاحبزادہ امداد علیخاں	ا
۴۵	امیر	صاحبزادہ محمد یار خاں	ا
۴۶	امیر	صاحبزادہ امیر اللہ خاں	ا
۴۷	امیر	سید محمد امیر شاہ	غا
۴۸	امیر	امیر احمد دولت	نا
۴۹	انور	محمد انور شاہ قادری	ف
۵۰	انور	امام الدین خاں	ا

نمبر شمار	تخلص و نام		[illegible]
۵۱	باقر	باقر خاں	ا
۵۲	بحر	شیخ امداد علی	ا
۵۳	بدری چند		ب
۵۴	بزمی	عبداللہ خاں	ا
۵۵	بسمل	شیخ محمد زماں	ا
۵۶	بسمل	حاجی نصر اللہ خاں	ا
۵۷	بسمل	ولی محمد خاں	ف
۵۸	بسمل	محمد عبدالعزیز خاں	ا
۵۹	بشیر	خواجہ محمد بشیر	ف
۶۰	بشیر	محمد بشیر خاں	ا
۶۱	بلخی	محمد سیف الدین خاں	ع
۶۲	بلدیو	چوبی بلدیو داس	ب
۶۳	بلیغ	قطب بخش عرف قطب الدولہ	ف
۶۴	بندہ	مولوی حفظ اللہ	ا
۶۵	بنسی	چوبی بنسی دہر	ب
۶۶	بہار	چنبیلی لال	ا
۶۷	بیتاب	صاحبزادہ محمد عباس علیخاں بیتاب	ا
۶۸	بیچین	حاتم علیخاں	ا
۶۹	بیخود	عبدالرحمٰن	ا
۷۰	بیڈھب	مظفر شاہ خاں	ا
۷۱	پران	پران سکھ	ب
۷۲	پناہ	میر پناہ علی	ا
۷۳	تاب	صاحبزادہ ولد اللہ خاں	با
۷۴	تپش	محمد نظام علی خاں	ا
۷۵	بیمار	شیخ علی بخش	ا

۷۶	تراب	سید تراب شاہ	فا	۱۰۵	حبیب	محمد حبیب الرحمن	فا	۱۳۴	حیرت	بخشی کنھاری لال	ف
۷۷	تسکین	میر حسین	ا	۱۰۶	حرمت	شیخ غلام علی	ف	۱۳۵	خان زادہ مبارک شاہ خاں		ا
۷۸	تسلیم	کبیر خاں	فا	۱۰۷	حرمت	شیخ محمد حسن	ا	۱۳۶	خرد	صاحبزادہ مرتضیٰ خاں	ا
۷۹	تسلیم	حاتم خاں	ا	۱۰۸	حرمت	شہامت خاں	ف	۱۳۷	خلیل	شاہ خلیل احمد	ا
۸۰	تسلیم	شیخ امیر اللہ	ا	۱۰۹	حریف	میاں غلام حسین	ف	۱۳۸	خورشید	کریم خاں	ا
۸۱	تفضل	تفضل حسین خاں	ا	۱۱۰	حزیں	صاحبزادہ غلام محی الدین	ا	۱۳۹	خورشید	میاں خورشید میاں	ا
۸۲	تمکین	سید محمد بنے	ا	۱۱۱	حسرت	ذوق رام	فا	۱۴۰	خوشدل	من بہادن لال	ف
۸۳	تمکین	مرزا ابوالقاسم	ف	۱۱۲	حسرت	محمد علی خاں	ا	۱۴۱	خوشنود	سید خوشنود شاہ	ا
۸۴	تمیز	سید علی حسن شاہ	ا	۱۱۳	حسن	میرزا کاظم حسین	ا	۱۴۲	خیالی	حسین علی خاں	ف
۸۵	تمیز	غلام احمد	ا	۱۱۴	حسن	میاں غلام حسین	ا	۱۴۳	داغ	نواب مرزا خاں	ا
۸۶	تنہا	نظام الدین خاں	ا	۱۱۵	حسن	شاہ محمد حسن	ا	۱۴۴	دت	پنڈت دترام	ب
۸۷	توکل	سید عبداللہ	ف	۱۱۶	حسن	میرزا محمد حسن	ا	۱۴۵	دلاور	سید دلاور علی	ا
۸۸	ثابت	سید اصغر علی	ا	۱۱۷	حسن	مولوی حسن علی خاں	ف	۱۴۶	دہن سنگھ		ب
۸۹	ثاقب	شیخ سیف اللہ	ف	۱۱۸	حسن	میرزا علی حسن	ا	۱۴۷	ذکی	شیخ مہدی علی	فا
۹۰	ثروت	صاحبزادہ کریم اللہ خاں	ا	۱۱۹	حسن	احمد حسن خاں	ا	۱۴۸	راحت	شیخ احمد حسین	ا
۹۱	جان	صاحب میر یار علی	ا	۱۲۰	حبیب	میاں حبیب احمد	ا	۱۴۹	ساز	نظام الدین خاں	ا
۹۲	جانی	مولوی قمر الدین	ا	۱۲۱	حسین	صاحبزادہ غلام حسین خاں	ا	۱۵۰	راسخ	عنایت اللہ خاں	ا
۹۳	جاوید	عبدالنبی خاں	ا	۱۲۲	حسین	میر حسین علی	ف	۱۵۱	راحت	شاہ رؤف احمد	ا
۹۴	جلال	میر ضامن علی	ا	۱۲۳	حسین	میر حسین علی	ف	۱۵۲	رفیق	مولوی محمد وحید الزماں خاں	فا
۹۵	جلال	مولوی جلال الدین	ف	۱۲۴	حسین	آغا محمد حسین	ف	۱۵۳	رحیم	صاحبزادہ رحیم اللہ خاں	ا
۹۶	جلال	مولوی جلال الدین احمد خاں	فا	۱۲۵	حشمت	محمد ناصر خاں	ف	۱۵۴	رزمی	یعقوب خاں	ا
۹۷	جمشید	محمد حسن رضا	ا	۱۲۶	حشمت	حشمت علی خاں	ا	۱۵۵	رسا	میر احمد علی	ا
۹۸	جمیل	آغا علی نقی خاں	ا	۱۲۷	حفیظ	مولوی حفیظ اللہ	ف	۱۵۶	رسا	منشی انبا پرشاد	ا
۹۹	جوہر	برجباسی لال	فا	۱۲۸	حیا	شاہزادہ مرزا رحیم الدین احمد خاں	ا	۱۵۷	رسوا	صاحبزادہ سجاد علی خاں	ا
۱۰۰	حافظ	منشی اکرام الدین	ا	۱۲۹	حیات	مولوی محمد حیات	فا	۱۵۸	رضا	صاحبزادہ علیم اللہ خاں	ا
۱۰۱	حافظ	قاسم علی خاں	ا	۱۳۰	حیدر	صاحبزادہ محمد حیدر علی خاں بہادر	ا	۱۵۹	رضا	میرزا رضا حسین	فا
۱۰۲	حافظ	محمد یونس	ف	۱۳۱	حیدر	صاحبزادہ غلام حیدر خاں	ا	۱۶۰	رضا	غلام رضا	ا
۱۰۳	حافظ	سید محمد مجتبیٰ	ا	۱۳۲	حیدر	آغا برہان الدین حیدر	ا	۱۶۱	رضا	—	ا
۱۰۴	حاجی	عبدالجبار خاں	ف	۱۳۳	حیدر	حیدر علی خاں	ا	۱۶۲	رضا	میر رضا علی	ا

۱۶۳	رفعت	مولوی غلام جیلانی	فا
۱۶۴	رفعت	رام دولار	ا
۱۶۵	رفیق	میرزا علی حسین	ا
۱۶۶	رقت	مولوی حبیب النبی	ا
۱۶۷	رگھناتھ	چوبی رگھناتھ پرشاد	ب
۱۶۸	زخمی	صاحبزادہ غلام حضرت خاں	فا
۱۶۹	ذکی	سید محمد ذکی	۶
۱۷۰	ساقی	رام چرن داس	ا
۱۷۱	ساکت	ہدایت علی خاں	ا
۱۷۲	سالک	اسمٰعیل شاہ خاں	فا
۱۷۳	ست	ست نرائن	ب
۱۷۴	سہاب	نصیر احمد خاں	ا
۱۷۵	سراج	مولوی سراج الدین احمد خاں	فا
۱۷۶	سرخوش	محمد سلیم الزماں خاں	ا
۱۷۷	سروری	نواب محمد کاظم علیخاں بہادر	ف
۱۷۸	سرش	صاحبزادہ عبدالوہاب خاں	ا
۱۷۹	سعید	محمد سعید اللہ خاں	ا
۱۸۰	سلطان	نواب نصراللہ خاں بہادر	ا
۱۸۱	سلیم	محمد سلیم الزماں خاں	۶
۱۸۲	سوز	سید حمید شاہ	ا
۱۸۳	شاد	میاں فضل علی	ا
۱۸۴	شاد	نظیر شاہ خاں	ف
۱۸۵	شاداں	حسین علی خاں	ف
۱۸۶	شاغل	آغا میرزا	فا
۱۸۷	شاکر	میاں نجیب شاہ	ف
۱۸۸	شائق	عبدالرزاق خاں	فا
۱۸۹	شائق	جانی صاحب	ا
۱۹۰	شائق	سید وارث حسن	ا
۱۹۱	شجاعت	صاحبزادہ شجاعت علیخاں	ا

۱۹۲	شرر	یعقوب علی خاں	ا
۱۹۳	شرر	عبدالعزیز خاں	ا
۱۹۴	شرف	محمد انعام اللہ خاں	ا
۱۹۵	شریف	شریف احمد	ا
۱۹۶	ششدر	میر شرف الدین	ا
۱۹۷	شعور	میر سعد الدین خاں	فا
۱۹۸	شفا	سید محمد جعفر شاہ	ا
۱۹۹	شفقت	سید نجف علی	ا
۲۰۰	شفیق	سید صفدر حسین	ا
۲۰۱	شمیم	معظم علی خاں	ا
۲۰۲	شوق	مولوی قدرت اللہ	ا
۲۰۳	شوکت	صاحبزادہ محبت علیخاں	ا
۲۰۴	شوکت	مرزا امام الدین	ا
۲۰۵	شہاب	شہاب الدین خاں	ا
۲۰۶	شیدا	کاظم خاں	ف
۲۰۷	شیدا	شیخ احمد حسین	ا
۲۰۸	شیدا	مولوی محمد حسن خاں	ا
۲۰۹	شیدا	آغا محمد علی	ف
۲۱۰	شیفتہ	صاحبزادہ عزیز اللہ خاں	ا
۲۱۱	صابر	مولوی نصیر الدین خاں	فا
۲۱۲	صاحب	جارج فانتوم	فا
۲۱۳	صادق	سید صادق شاہ	ا
۲۱۴	صائم	سید رمضان علی	ا
۲۱۵	صبا	محمد صابر حسین	فا
۲۱۶	صبا	منشی گوبند لال	۶
۲۱۷	صغیر	چھوٹے خاں	ا
۲۱۸	صفا	آغا نادر مرزا	ا
۲۱۹	صفدر	صاحبزادہ محمد صفدر علیخاں ثاقب	ا
۲۲۰	صفدر	صاحبزادہ صفدر علیخاں ناظم	ا

۲۲۱	صفت	میر سلیم	ف
۲۲۲	صفت	شیخ کریم الدین	ا
۲۲۳	صوفی	شیخ محمد عبدالخالق	ا
۲۲۴	ضابط	احمد علیخاں	ا
۲۲۵	ضبط	نیاز علی خاں	ا
۲۲۶	ضیا	سید حسین علی خاں	ا
۲۲۷	ضیا	حکیم مہدی علی خاں	فا
۲۲۸	ضیغم	میاں اکرام الدین	ا
۲۲۹	طالب	مولوی الہ داد	فا
۲۳۰	طالب	عبدالرزاق خاں	ف
۲۳۱	طلعت	محمد سعادت علیخاں	ا
۲۳۲	طلوع	شیخ شمس الدین	ا
۲۳۳	ظریف	صاحبزادہ محمد عبداللہ خاں	ا
۲۳۴	ظہیری	عبداللہ خاں	ف
۲۳۵		عابد - صاحبزادہ زین العابدین عرف	ا
۲۳۶		عابد - صاحبزادہ زین العابدین خاں عرف کلن خاں	ا
۲۳۷	عابد	سید عابد حسین	ا
۲۳۸	عاجز	حسن علی خاں	ا
۲۳۹	عاشق	خان بہادر خاں	ا
۲۴۰	عاشق	محمد اسمٰعیل خاں	ا
۲۴۱	عاشق	سید غیاث الدین	ا
۲۴۲	عاصی	صاحبزادہ مبارک علیخاں	ا
۲۴۳	عاصی	صاحبزادہ گوہر علیخاں	ا
۲۴۴	عاصی	شیخ محمد عنایت اللہ	ا
۲۴۵	عاصی	محمد سراج الدین خاں	ا
۲۴۶	عاصے		ا
۲۴۷	عاقل	صاحبزادہ رضا علیخاں	ا
۲۴۸	عاقل	میر مہدی حسین	ا
۲۴۹	عالم	عالم شاہ خاں	ا

۲۵۰	عباس	مرزا عباس بیگ	ا	۲۷۹	غمگین	مولوی عبدالقادر خاں	فا	۳۰۸	قائمؔ	شیخ قیام الدین	فا
۲۵۱	عباس	عباس خاں	ا	۲۸۰	غمین	حکیم عطا اللہ	فا	۳۰۹	قدیر	غلام حسین خاں	ا
۲۵۲	عباس	عباس خاں ثانی	ف	۲۸۱	غمین	مرزا معین الدین	فا	۳۱۰	قربان علی		ا
۲۵۳	عباس	سید عباس علی	ا	۲۸۲	غنی	آغا علی نقی	ا	۳۱۱	قربت	حافظ غلام نبی	ا
۲۵۴	عبرت	میر ضیاء الدین	فا	۲۸۳	فاخر	حکیم احمد خاں	فا	۳۱۲	قلاس	عبدالرحمن	ف
۲۵۵	عثمان	سید عثمان علی	ا	۲۸۴	فاخر	حکیم فاخر الدین	ا	۳۱۳	قلق	خواجہ ارشد علیخاں	ا
۲۵۶	عجمی	ہیرا لال	ف	۲۸۵	فائق	محمد میرزا	فا	۳۱۴	قمر	حافظ محمد احمد	فا
۲۵۷	عجیب	دمودر داس	ا	۲۸۶	فائق	بلاقے رام	فا	۳۱۵	قیاس	بلاس رائے	ا
۲۵۸	عدیل	میر عوض علی خوشنویس	فا	۲۸۷	فدا	صاحبزادہ فدا علی خاں	ا	۳۱۶	قیام	محمد شاہ خاں	ا
۲۵۹	عروج	منشی احمد حسن خاں	ا	۲۸۸	فدا	شیخ محمود علی	ا	۳۱۷	قیامت	لالہ چھید الال	ف
۲۶۰	عزت	مولوی محمد غیاث الدین	فا	۲۸۹	فدا	سید فدا علی	ا	۳۱۸	قیس	مولوی محمد عثمان خاں بہادر	ف
۲۶۱	عزیز	عبدالکریم خاں	فا	۲۹۰	فرحت	صاحبزادہ حبیب اللہ خاں	ا	۳۱۹	کاوش	محمد شاہ خاں	ا
۲۶۲	عشرت	صاحبزادہ عشرت علی خاں	ا	۲۹۱	فرحت	حکیم نصیر الدین خاں	ا	۳۲۰	کرامت	صاحبزادہ کرامت علیخاں	ا
۲۶۳	عشرت	میر غلام علی	ا	۲۹۲	فرحت	اکبر شاہ خاں	ا	۳۲۱	اکرم	مرزا محمود عرف کرم خاں	ا
۲۶۴	عشقی	شیخ غلام محی الدین	ا	۲۹۳	فرحت	میر محمد حسین	فا	۳۲۲	کریم	محمد کریم اللہ خاں	ف
۲۶۵	علی	سید زین العابدین	فا	۲۹۴	فرقت	مولوی قیام الدین	فا	۳۲۳	کشتہ	شیخ رحیم بخش	ا
۲۶۶	علی	محمد علی حسین خاں	ف	۲۹۵	فصیح	مولوی فصیح الزماں خاں	فا	۳۲۴	کشور	چوبی کشور داس	ب
۲۶۷	علیل	محمد نصیر الدین خاں	ا	۲۹۶	فصیح	محمد عبدالرحیم خاں	ا	۳۲۵	کفایت	صاحبزادہ کفایت اللہ خاں	فا
۲۶۸	عمر	مولانا شاہ محمد عمر صاحب	فا	۲۹۷	فضل	شیخ فضل احمد	ا	۳۲۶	کیفی	محمد ایوب خاں	فا
۲۶۹	عنایت	صاحبزادہ عنایت علیخاں	ا	۲۹۸	فضل حق		ع	۳۲۷	گرم	مظفر خاں	ا
۲۷۰	عنایت	عنایت حسین خاں	ا	۲۹۹	فقیر	سید عبدالرزاق	ا	۳۲۸	گلزار	حسین جعفر عرف بہادر الدولہ	ا
۲۷۱	عنبر	عنبر شاہ خاں	ف	۳۰۰	فقیہ	مولوی فقیہ الدین	فا	۳۲۹	گوال	گوال رائے	ب
۲۷۲	عیش	میر سعادت علی	ا	۳۰۱	فہیم	میرزا فہیم الدین	ا	۳۳۰	گوہر	مجتبیٰ خاں	ا
۲۷۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں	فا	۳۰۲	فیاض	محمد فیاض خاں	ف	۳۳۱	گوہر	جوالا پرشاد	فا
۲۷۴	غالب	حکیم غلام محمد خاں	ا	۳۰۳	قادر	صاحبزادہ عبدالقادر خاں	ا	۳۳۲	لائق	لالہ کنجھاری لال	ف
۲۷۵	غربت	صاحبزادہ ہدایت علی خاں	ا	۳۰۴	قادری	سید شاہ غلام جیلانی	ف	۳۳۳	لذت	لالہ کنور سین	ف
۲۷۶	غریب	شیخ الٰہی بخش خوشنویس	فا	۳۰۵	قاسم	قاسم علی خاں	ا	۳۳۴	لطافت	سید لطافت علی	ا
۲۷۷	غفلت	اخوندزادہ احمد خاں	ا	۳۰۶	قاصر	حافظ علی احسن	فا	۳۳۵	لکنت	محمد شیر خاں	ا
۲۷۸	غمگین	میر عبداللہ	ا	۳۰۷	قاہر	سید عبدالقادر	ف	۳۳۶	ماہر	غلام محمد خاں	ا

۳۳۷	مائل	سید عبدالرزاق	ا	۳۶۷	مفتوں	صاحبزادہ فصیح اللہ خاں	ا	۳۹۷	نحیف	صاحبزادہ محمد مہدی علیخاں	ا
۳۳۸	مائل	سید قدرت علی	ا	۳۶۸	مفتوں	سید احمد شاہ	ا	۳۹۸	نزہت	سید رفیع الدرجات	فا
۳۳۹	مبارک	مبارک شاہ خاں	ا	۳۶۹	مفلس	میر محب علی	ا	۳۹۹	نظام	سید نظام شاہ	ا
۳۴۰	مبارک	مبارک شاہ خاں ثانی	ا	۳۷۰	مکدر	احمد نور خاں	ا	۴۰۰	نعیم	میر محمد نعیم	ف
۳۴۱	مجروح	حافظ عبدالغنی	ا	۳۷۱	ممتاز	مہدی علی خاں	ا	۴۰۱	نیاز	مولوی نیاز انس	ف
۳۴۲	محب	میر مجاور علی	ا	۳۷۲	منت	احمد علی	ا	۴۰۲	نیر	صاحبزادہ ممتاز علیخاں	ا
۳۴۳	محمود	محمود خاں	ا	۳۷۳	منعم	قاضی نور الحق	ف	۴۰۳	نیر	حکیم محمد حسن خاں	فا
۳۴۴	محب	حکیم عبدالکریم	ف	۳۷۴	منور	سید منور شاہ	ا	۴۰۴	نیر	سید منور علی	ا
۳۴۵	محنت	-	ا	۳۷۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین	فا	۴۰۵	واثق	سید جعفر شاہ	ا
۳۴۶	محو	محمد مجتبیٰ خاں	ا	۳۷۶	موجد	حشمت علی خاں	ا	۴۰۶	واحد	شیخ واحد علی	ا
۳۴۷	محوی	آغا یوسف علیخاں	ف	۳۷۷	مہدی	صاحبزادہ مہدی علیخاں	ا	۴۰۷	واقف	عبدالقادر خاں	ا
۳۴۸	مختار	سید مظہر الدین	فا	۳۷۸	مہدی	محمد مہدی	ا	۴۰۸	وحید	صاحبزادہ وحید اللہ خاں	ا
۳۴۹	مخلص	خلیفہ احمد یار خاں	ف	۳۷۹	مہر	میر سعادت علی	ا	۴۰۹	وزیر	وزیر علیخاں	فا
۳۵۰	مرتضیٰ	سید مرتضیٰ خوشنویس	فا	۳۸۰	مہر	سید مہربان علی	ف	۴۱۰	وزیر	سید محمد وزیر علی	ا
۳۵۱	مرتضیٰ	مرتضیٰ خاں	ا	۳۸۱	ناچار		ا	۴۱۱	وسعت	محمد مستقیم خاں	ا
۳۵۲	مرشد	حضرت مولانا مرشد	ف	۳۸۲	نادان	امراؤ میرزا	:	۴۱۲	وصال	مرزا محمد مرتضیٰ	ا
۳۵۳	مرشد	سید غلام مرشد	ا	۳۸۳	نادر	صاحبزادہ محمود علیخاں	ا	۴۱۳	وفا	حاجی گل محمد خاں	ف
۳۵۴	مرشد	صاحبزادہ غلام مرشد خاں	ا	۳۸۴	ناصر	ناصر خاں	ف	۴۱۴	وفا	مرزا علیم الدین	ا
۳۵۵	مسکین	مولوی غلام قادر	ا	۳۸۵	ناصر	مولوی محمد ناصر خاں	فا	۴۱۵	ولا	مرزا جعفر علی بیگ	ا
۳۵۶	مشتاق	غلام رسول خاں	ا	۳۸۶	ناطق	مبارک شاہ خاں	ا	۴۱۶	وہاب	سید عبدالوہاب	فا
۳۵۷	مضطر	مولوی عبدالغنی	ف	۳۸۷	ناظر	میر ناظر علی	فا	۴۱۷	ہادی	محمد عبدالہادی	ا
۳۵۸	مضطر	مولوی غلام حنیف خاں	ف	۳۸۸	ناطق	مبارک شاہ خاں	ا	۴۱۸	ہادی	مولوی عبدالہادی خاں	ف
۳۵۹	مضطر	احمد یار خاں	ا	۳۸۹	ناظر	میر ناظر علی	ا	۴۱۹	ہاشم	مولوی ہاشم خاں	ف
۳۶۰	مظلوم	سید جمال شاہ	ا	۳۹۰	ناظر	ناظر حسین	ا	۴۲۰	ہدایت	ہدایت اللہ	ا
۳۶۱	مظہر	امداد حسین	ا	۳۹۱	نامی	حسین شاہ خاں	ف	۴۲۱	ہدایت	ہدایت علی خاں	ف
۳۶۲	مظہر	شیخ مظہر حق	ا	۳۹۲	نامی	مرزا شجاع	ا	۴۲۲	ہزل	عبدالرحیم خاں	ا
۳۶۳	معصوم	حضرت شاہ محمد معصوم	فا	۳۹۳	نثار	صاحبزادہ نثار علیخاں	ا	۴۲۳	ہمدم	صاحبزادہ حمید اللہ خاں	فا
۳۶۴	معین	مرزا معین الدین حسن خاں	ا	۳۹۴	نثار	آغا محمد شیرازی	ف	۴۲۴	ہندی	مرزا محسن علی	ا
۳۶۵	مغلوب	سید افتخار الدین	ا	۳۹۵	نجف	نجف علی خاں	ا	۴۲۵	ہنر	مرزا امیر بیگ	ا
۳۶۶	مغموم	علی محمد خاں	فا	۳۹۶	نجف	محمد علی نجف	فا	۴۲۶	یاس	محمد منیار خاں	ا
								۴۲۷	یعقوب	شیخ محمد یعقوب	ا
								۴۲۸	یوسف	محمد یوسف خاں	فا

عروس الاذکار

مصنف نقش حیدرآبادی ۔ نقش کا اصل نام نصیرالدین احمد اور تاریخی نام "برکات الحق نصیرالدین احمد" ہے ۔ تذکرے میں مصنف نے اپنے حالات بھی لکھے ہیں اور ان سے پتہ چلتا ہے کہ ان کے باپ کا نام محمد غوث تھا ۔ اور ان کے آبا واجداد ملتان کے رہنے والے تھے ۔

نقش ۱۲۶۰ھ میں بمقام حیدرآباد پیدا ہوئے عربی فارسی کی مروجہ تعلیم حاصل کی ، شعر و سخن کا ذوق نو عمری سے تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے اور فیض حیدرآبادی کے شاگرد تھے ۔

نقش نے اردو فارسی میں متعدد کتابیں یادگار چھوڑی تھیں لیکن دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکیں ۔ صرف

(۱) مخیل الشعرا
(۲) تحقیقات المصلحین
(۳) شطرنج اخلاص
(۴) عروس الاذکار

دستیاب ہوسکی ہیں ۔ سعادت مرزا صاحب نے " عروس الاذکار کے قلمی نسخہ پر بحث کرتے ہوئے نقش کے اردو فارسی دواوین کے علاوہ مزید گیارہ کتابوں کے نام دئے ہیں[۵۱] جن میں صرف مذکورہ بالا چار کتابوں کے قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں ملتے ہیں

تصنیف و طباعت تذکرے کے آغاز کا سال ۱۲۸۶ھ اور اختتام کا سال ۱۲۹۲ھ ہے ۔ ابھی طبع نہیں ہوا ۔ اس کا ایک قلمی نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے ۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں حالات زندگی اور انتخاب کلام کی عموماً وہی نوعیت ہے جو دوسرے تذکروں میں پائی جاتی ہے ۔ تین سو دس شاعروں کا ذکر ہے جن میں سے ڈھائی سو سے زائد خاص حیدرآباد سے تعلق رکھتے ہیں ۔ اس تذکرے کی بڑی خصوصیت یہ ہے کہ مصنف کو اکثر مذکورہ شعراء سے ذاتی واقفیت ہے چنانچہ ولدیت ، سکونت اور تاریخ پیدائش وغیرہ کا سراغ اس تذکرہ میں اکثر مل جاتا ہے ۔ فیض حیدرآبادی کے ۳۷ شاگرد ، شاہ نصیر کے ۲ ۔ حافظ مشتاق کے ۷ شاگردوں کے نام ملتے ہیں ۔ یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ اس وقت دہلی ، لکھنؤ اور مدراس کے تقریباً پچاس ، ساٹھ شعراء حیدرآباد میں موجود تھے ۔

---

۵۱ ۔ تذکرۂ عروس الاذکار " مولفہ نقش از سعادت مرزا رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۵ء ص ۱ تا ۳۲

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اشفاق - وزیر صاحب	۲۷	انجم - سید نور یحییٰ	۵۳	تمیز
۲	آفاق - فریدالدین	۲۸	انس - ولی محمد	۵۴	تمیز غلام احمد
۳	انجم - خیرات علی	۲۹	انور - مہا بلی	۵۵	تمکین بچھو لال
۴	آئین - غلام علی خاں	۳۰	اوج	۵۶	تیز
۵	افسوس	۳۱	ایمان - شیر محمد خاں	۵۷	جام بہاری لال
۶	اعزا	۳۲	اصفیا نور الاصفیا	۵۸	جاہ سیوا پرشاد
۷	آصف - مبارزالدولہ	۳۳	باقی گردھاری پرشاد	۵۹	جذب اکرام علی
۸	اثر - میر نواب علی لکھنوی	۳۴	بالا بالا پرشاد	۶۰	جری شجاعت علی
۹	احسن - چراغ محی الدین	۳۵	بدر کاظم حسینی	۶۱	جگر غلام یحییٰ الدین
۱۰	احمد - سید احمد	۳۶	برق	۶۲	جم بہادر علی مرزا
۱۱	ادیب - فیاض الدین خاں	۳۷	برہان برہان الدین	۶۳	جمال جمال علی
۱۲	ارمان	۳۸	بلہار دلاور علی	۶۴	جن حکیم محمود علی
۱۳	اسد - اسداللہ خاں	۳۹	بندہ فیاض الدین خاں	۶۵	جودت
۱۴	اسد - نورالمرتضیٰ	۴۰	بہادر دیا بہادر	۶۶	جولاں میر جولاں
۱۵	اشتیاق	۴۱	بہلور راج بہادر	۶۷	جوشش میروا حد علی خاں
۱۶	اشفاق مرزا احمد علی	۴۲	بہار شمس الدین	۶۸	جوہر ملک محمود کرنولی
۱۷	اشفاق - مرزا احمد علی	۴۳	بہتر علاالدین حسینی	۶۹	جوش میر قادر حسین
۱۸	اشک - جمال الدین حیدر	۴۴	پتیا محمد علی	۷۰	چرب بہادر علی
۱۹	اشک	۴۵	پاس حفیظ الدین	۷۱	چندا مہ لقا بائی
۲۰	افسر - تلمع الدین خاں	۴۶	پرویز عظیم الدین	۷۲	حاذق اسمٰعیل بیگ
۲۱	افصح - غلام علی	۴۷	پیغام	۷۳	حظ سید علی
۲۲	الحان - داؤد خاں	۴۸	تاباں	۷۴	حشمت علی
۲۳	امانی - میر امانی	۴۹	تپاک	۷۵	حفظ نجم الدین خاں
۲۴	امید - اعظم علی خاں	۵۰	تصدیق سید ابراہیم	۷۶	حفیظ حفیظ الدین
۲۵	امیر - میر حسن علی	۵۱	تقی میر محمد تقی	۷۷	حکیم باد پرشاد حس
۲۶	امین - خواجہ محمد	۵۲	تمیز بدرالدین خاں	۷۸	حکیم انبا پرشاد -

۷۹	حنا	مہدی حسین لکھنوی	۱۰۸	رنگین	غلام علی	۱۳۷	شفا	حکیم محمد علی خاں
۸۰	حیدر حسین خاں		۱۰۹	رونق	میر رونق علی	۱۳۸	شمع و شعلہ - میر کاظم علی	
۸۱	خاموش	سید شاہ معین الدین	۱۱۰	راز	محی الدین	۱۳۹	شمس	ضیاء الدین
۸۲	خود		۱۱۱	زخم	بسم اللہ خاں	۱۴۰	شمسی	اکبر حسین
۸۳	خرم	سیتل پرشاد	۱۱۲	زعم		۱۴۱	شور	گل محمد
۸۴	خلق	جادو رائے	۱۱۳	زکی	شیخ احمد بلگرامی	۱۴۲	شوکت	بجراج بہادر
۸۵	خلق	تلجا پرشاد	۱۱۴	روز		۱۴۳	شوق	غلام رسول
۸۶	خوشنود		۱۱۵	سحر	محمد ظہور	۱۴۴	شہوار	محمد حیدر
۸۷	خواجہ خیر الدین		۱۱۶	سخن	غلام مصطفیٰ	۱۴۵	شہید	غلام امام
۸۸	خیرد	عبداللہ خاں	۱۱۷	سخی	خیراتی	۱۴۶	شہید	میر احمد علی
۸۹	داغ	ہدایت اللہ خاں	۱۱۸	سخی	محمود خاں	۱۴۷	شیدا	بڑے شاہ میاں
۹۰	دل	شجاعت علی خاں	۱۱۹	سراج	سراج الدین علی بیدی	۱۴۸	شیدا	نوازش علی
۹۱	دوست	دوست علی	۱۲۰	سردار	سردار علی	۱۴۹	شیر	شیر علی خاں
۹۲	دید		۱۲۱	سرور	میر مصطفیٰ	۱۵۰	شیفتہ	احمد خاں
۹۳	ذبیح	میر محمد اسمٰعیل	۱۲۲	سعد	منشی محمد	۱۵۱	شیفتہ	محمد حسن
۹۴	ذکا	حبیب اللہ	۱۲۳	سعید	میر احمد علی خاں	۱۵۲	شیفتہ	حیدرآبادی
۹۵	ذہن	عبدالرحیم	۱۲۴	سہو	سید حبیب شاہ	۱۵۳	صاف	ثناء الحق
۹۶	راز	سید برہان الدین	۱۲۵	شاداب		۱۵۴	صاحب	شفیق
۹۷	راز	محمد برہان الدین	۱۲۶	شاداں	چندو لال	۱۵۵	صدق	غلام صدیق
۹۸	ربط	بالا پرشاد	۱۲۷	شان	لطف علی	۱۵۶	صفا	ذوالفقار علی
۹۹	رجا	غلام محی الدین خاں	۱۲۸	شاہ	روشن علی	۱۵۷	صفیر	محمد تقی
۱۰۰	رسا	میر رفیع الدین	۱۲۹	شباب	رائے	۱۵۸	صمد	عبدالصمد
۱۰۱	رستم	رستم خاں	۱۳۰	شبیح		۱۵۹	ضبط	بھوگر چند
۱۰۲	رضا	میر رضا الدین	۱۳۱	شجیع	منصف علی	۱۶۰	ضیا	محمد عبدالرحیم
۱۰۳	رعب	محمد فیض اللہ خاں	۱۳۲	شخص	سبحان علی	۱۶۱	ضیغم	محمد غضنفر
۱۰۴	رعد	بھوانی پرشاد	۱۳۳	شرق	گوہر علی	۱۶۲	حنیف	زین العابدین
۱۰۵	رقم	حیدرآبادی	۱۳۴	شرر	طلب خاں	۱۶۳	طالع	رائے پھندولال
۱۰۶	رمز	رائے بہادر لال	۱۳۵	شرف	میر جیون	۱۶۴	طایر	
۱۰۷	رنگ	حیدرآبادی	۱۳۶	شرف		۱۶۵	طلب	عافیت طلب خاں

۱۶۶	طور	حرمت علی
۱۶۷	طوفان	غلام محی الدین
۱۶۸	طیش	سید محمد
۱۶۹	طہور	میر قلندر
۱۷۰	طہور	مرزا عابد
۱۷۱	طپیز	حیدر آبادی
۱۷۲	عار	
۱۷۳	عاشق	خوش وقت علی خاں
۱۷۴	علم	رحیم الدین
۱۷۵	عاقل	شیخ محمد
۱۷۶	عالم	غلام سید عالم
۱۷۷	عارف	شاہ غلام علی
۱۷۸	عارف	مرزا عارف
۱۷۹	عاصی	لطف علی
۱۸۰	عتیق	غیاث الدین
۱۸۱	عرش	سید احمد حسین
۱۸۲	عرشی	ابن عبدالصمد
۱۸۳	عرشی	فیاض الدین
۱۸۴	عجب	سید عبداللہ
۱۸۵	عزم	محمد غوث
۱۸۶	عزت	عزت اللہ
۱۸۷	عشق	
۱۸۸	عشق	
۱۸۹	عش	شاہ رکن الدین
۱۹۰	عشق	غیاث الدین
۱۹۱	عشرت	جانکی پرشاد
۱۹۲	عصر	احمد علی
۱۹۳	عطا	میر تفضل حسین
۱۹۴	عطا	میر عطا علی خاں
۱۹۵	عطارد	رائے بالمکند
۱۹۶	عفلاں	
۱۹۷	عکس	احمد علی
۱۹۸	علم	سید محمد قطب الدین
۱۹۹	علم	میر عباس علی
۲۰۰	عیاں	میر ولی
۲۰۱	عیش	رائے بھوج
۲۰۲	غلامی	غلام نبی
۲۰۳	غور	خواجہ محمود
۲۰۴	فخر	سید اسمٰعیل
۲۰۵	فخر	دیو کشور چندر
۲۰۶	فرحاں	درگا سنگھ
۲۰۷	فرحاں	کاظم علی
۲۰۸	فرحان	مالا پرشاد
۲۰۹	فرحت	فرحت اللہ
۲۱۰	فرحت	خواجہ محمد خاں
۲۱۱	فرق	میر قادر حسین
۲۱۲	فضل	محمد ظہور الدین
۲۱۳	فطرت	
۲۱۴	فکر	سید علی
۲۱۵	فوق	عبدالمجید
۲۱۶	فوق	دھرم داس
۲۱۷	فہیم	
۲۱۸	فیض	شمس الدین
۲۱۹	فیاض	فیاض الدین خاں
۲۲۰	فیاض	میر سجاد حسین
۲۲۱	قادر	نور الحق
۲۲۲	قائم	تار تولی
۲۲۳	قاضی	احمد علی
۲۲۴	قدسی	غلام دستگیر
۲۲۵	قصد	حسن مرزا
۲۲۶	قلق	امام الدین
۲۲۷	قلزم	سید علی خاں
۲۲۸	قمر	قمر الدین
۲۲۹	قمر	بندہ حسن
۲۳۰	قنبر	قادر حسین
۲۳۱	قدرت	نصیر الدین خاں
۲۳۲	قیس	محمد صدیق
۲۳۳	کاتف	
۲۳۴	کرار	حیدر حسین
۲۳۵	کریم	کریم الدین
۲۳۶	کمال	کمال الدین خاں
۲۳۷	کمتر	کمتر شاہ
۲۳۸	گرم	شجاعت علی
۲۳۹	گستاخ	طالع مند خاں
۲۴۰	گوز	(مسخرہ) عباس علی خاں مجنوں
۲۴۱	لائق	اسد اللہ شاہ
۲۴۲	لطف	
۲۴۳	لطف	
۲۴۴	متین	غلام محی الدین
۲۴۵	مجنوں	خواجہ عباس علی خاں
۲۴۶	مائل	ڈاکٹر احمد حسین
۲۴۷	محب	میر جنید علی جاگیردار
۲۴۸	مرزا	احمد مرزا۔ ابن حسن مرزا
۲۴۹	موت	مرزا فتح علی بیگ
۲۵۰	مزاج	حکیم مظفر حسین اورنگ آبادی
۲۵۱	مست	حسین محی الدین
۲۵۲	منت	مرزا ادریس بیگ

۲۵۳	مست	مولوی فضل رسول بدایونی	۲۷۳	ناداں	تخلص مردم قدیم	۲۹۳	وداد	محمد احمد اللہ پور محمد تقی حسین
۲۵۴	مسرت	میر وزیر علی حیدرآبادی	۲۷۴	ناثر	رائے نوک چند	۲۹۴	وزیر	وزیر علی صاحبزادہ ۔ فرزند بابر جنگ تلمیذ نصیر
۲۵۵	مسکین	محمد مہدی واصف	۲۷۵	نادر	نادر حسینی	۲۹۵	وصل	غلام ہمدانی عرف بھورے صاحب
۲۵۶	مشتاق	عبدالرحمن المعروف بہ عبداللہ دہلوی	۲۷۶	ناظم	میر ممتاز علی	۲۹۶	وصف	محمد عباداللہ عرف پاپامیاں
۲۵۷	مشتاق	حافظ محمد تاج الدین	۲۷۷	ناظم	شیخ محمود علی	۲۹۷	وصفی	محمد سرفراز علی ہمشیر زادہ
۲۵۸	مشتہر	سید نعمت	۲۷۸	نجم	(نامعلوم)	۲۹۸	وقت	محمد حیات تلمیذ
۲۵۹	مصدق	بڑے میاں کرنولی	۲۷۹	نشاط	رائے تلجا پرشاد	۲۹۹	وطن	میر افتخار علی
۲۶۰	مضطر	مہدی صاحب	۲۸۰	نشتر	محمد بدھن خاں شیروانی	۳۰۰	ہجر	تخلص غلام امام خاں
۲۶۱	مطلب	خواجہ جمال الدین	۲۸۱	نصیر	شاہ نصیر الدین	۳۰۱	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ خاں
۲۶۲	معلیٰ	مظفر الدین	۲۸۲	نطق	حافظ محمد علیم اللہ برہانپوری	۳۰۲	ہوس	خواجہ لطف اللہ خاں
۲۶۳	معنی	محمد وجیہ الدین خاں	۲۸۳	نظم	سید غلام دستگیر	۳۰۳	ہوش	سید محمد
۲۶۴	مفتوں	میر شریف	۲۸۴	نفیس	بھوانی پرشاد تلمیذ وصفی	۳۰۴	ہوش	رائے منالال تلمیذ
۲۶۵	منور	سید منور مہدی	۲۸۵	نقش	برکات الحق نصیر الدین	۳۰۵	ہوشیار	(نامعلوم)
۲۶۶	ملک	عبدالملک	۲۸۶	نجم	محمد علی داماد عبدالوہاب	۳۰۶	یاس	عبدالقادر
۲۶۷	منصف	(نامعلوم)	۲۸۷	نگین	محمد برہان الدین برادر عبدالعزیز نقش	۳۰۷	یاور	(نامعلوم)
۲۶۸	منتہی	مرزا مسیتا تلمیذ آتش	۲۸۸	نور	طالع مند خاں	۳۰۸	یتیم	غلام حسین
۲۶۹	مولانی	شمشیر خاں سفید پوش	۲۸۹	نیاز	رائے بھوانی لعل	۳۰۹	یحییٰ	
۲۷۰	موافق	میر تراب علی خاں	۲۹۰	نیک	میر جعفر علی	۳۱۰	یکساں	حیدرآبادی
۲۷۱	مہر	سید عبدالقادر سقاں	۲۹۱	واقف	باباشاہ حسینی کرنولی	۳۱۱	یوسف	یوسف خاں
۲۷۲	مہر	حسین خاں حیدرآبادی	۲۹۲	واثق	(تخلص شخص قدیم است)	---	---	---

بہارستانِ ناز

مصنف | حکیم محمد فصیح الدین رنج ساکن میرٹھ۔

عہد تصنیف وطباعت | "بہارستان ناز" ۱۲۸۱ھ/۱۸۶۴ء میں مکمل ہوا اور اسی سال مطبع دارالعلوم میرٹھ سے شائع ہوگیا۔ ۴ سال بعد ۱۲۸۵ھ میں اس کا دوسرا اڈیشن اسی مطبع سے نکلا۔ ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں اس کا تیسرا اڈیشن از سرنو تصحیح وتدوین کے بعد مطبع عثمانی سے میرٹھ سے چھپا۔ اسی تیسرے اڈیشن کے مطبوعہ نسخے کتب خانوں میں عموماً ملتے ہیں۔ اس کا ایک نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں بھی محفوظ ہے۔ اس میں کل ۱۴۴ صفحات ہیں اور کتابت وطباعت بہت اچھی ہے۔ اس کے دیباچے اور خاتمہ میں مصنف نے اس بات کی وضاحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ اس سے پہلے ۱۲۸۱ھ/۱۸۶۴ء اور ۱۲۸۵ھ/۱۸۶۸ء میں شائع ہوچکا ہے اور ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں تیسری بار میرٹھ کے مجسٹریٹ جارج آرنسٹ وارڈ کی فرمائش واعانت سے طبع ہورہا ہے۔

خصوصیات | "تذکرہ اردو میں ہے ابتدائی ۱۶ صفحوں میں حمد ونعت منثور اور بعد ازاں شاعرات کی فہرست اور دیباچہ ہے اس میں مصنف نے تعلیم نسواں اور اس کی اہمیت پر روشنی ڈالی ہے۔ انداز بیان مسجع ومقفیٰ ہے۔ عبارت آرائی کی کوشش ہر جگہ ملتی ہے۔ صفحہ ۱۷ سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ اس میں ص۱۰۷ تک اردو کی شاعرات کا ذکر بہ اعتبار حروف تہجی کیا گیا ہے۔ آخر کے صفحات ۱۰۸ تا ۱۴۴ ان تقریظ وتاریخی قطعات پر مشتمل ہیں جو طبع اوّل، طبع دوم اور طبع سوم تینوں اشاعتوں سے تعلق رکھتے ہیں۔

شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں۔ کلام کا نمونہ بھی بہت کم دیا گیا ہے۔ اردو کلام کے ساتھ فارسی شاعری کا انتخاب بھی جگہ جگہ ملتا ہے۔ اور بعض صورتوں میں اردو کے بجائے صرف فارسی کلام ملتا ہے۔ مثلاً وزیرالنسا وزیر کے ذکر میں رنج نے دو فارسی غزلیں اور دو فارسی قصیدوں کی تشبیبیں بطور نمونہ نقل کی ہیں۔

اس میں حسب ذیل شاعرات کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر — اختر محل بیگم	۲	امراؤ — امراؤ جان	۳	آتونی — تونی آتون

۴	آغا	آغا بیگم
۵	آغا	بیگم ثانی
۶	آرائش	-
۷	اسیر	امیر بیگم
۸	امیر	-
۹	ارذی	-
۱۰	امراؤ	-
۱۱	آرام	-
۱۲	آرزو	-
۱۳	امانی	-
۱۴	اشک	
۱۵	امراؤ ثانی	
۱۶	امیر	امیر جان
۱۷	اچپل	ہینگن
۱۸	بسم اللہ	
۱۹	بنّو	
۲۰	بادشاہ خاتون	
۲۱	بیدلی	
۲۲	بزرگی	
۲۳	بستی	
۲۴	بہو بیگم صاحبہ	
۲۵	بیگم	
۲۶	بیگم	رشک محل بیگم
۲۷	بیجہ	
۲۸	بدلا	
۲۹	پارسا	
۳۰	پرتولی	
۳۱	پری میجو	
۳۲	تسلی	مناجان

۳۳	تصویر	
۳۴	ثنا	
۳۵	ثریا	
۳۶	جانی بیگم	
۳۷	جہاں	
۳۸	جعفری	
۳۹	جینا بیگم	
۴۰	جان	
۴۱	جمعیت	
۴۲	جمالی	
۴۳	جمیلہ	
۴۴	جہاں آرا	
۴۵	جہاں خاتون	
۴۶	چندا	
۴۷	چھوٹی	
۴۸	حیدری	حیدری خانم
۴۹	حیا	حیات النسا
۵۰	حجابی	
۵۱	حیات	
۵۲	حیات	
۵۳	حیاتی	
۵۴	حاتم	
۵۵	حجاب	عسکری بیگم
۵۶	حجاب	کشمیرن
۵۷	حجاب	نواب بیگم
۵۸	حسن	وزیر جان
۵۹	حجاب	منی بائی
۶۰	حشمت	مہر جان
۶۱	حور	مناجان

۶۲	حیا	حیات النساء
۶۳	خفی	بادشاہ بیگم
۶۴	خانزادی	
۶۵	خاکساری	
۶۶	خورشید	
۶۷	دُلہن	دُلہن بیگم
۶۸	دوستی	نسائی
۶۹	دلبر	چھوٹی بیگم
۷۰	دولت	
۷۱	ذلیل	
۷۲	رعنائی	قدسیہ بیگم
۷۳	راویہ	
۷۴	زہرہ	امراؤ جان
۷۵	زینت	زینت جان
۷۶	نایری	
۷۷	زہرہ	نصیبن
۷۸	زہرہ	ثالث
۷۹	زہرہ	لطیفن
۸۰	سید بیگم	
۸۱	سلطان	سلطانی بیگم
۸۲	سردار	سردار بیگم
۸۳	سلطان	خدیجہ سلطان
۸۴	شوخ	
۸۵	شرم	شمس النسا
۸۶	شیریں	رضیہ سلطان
۸۷	شیریں	بیگا
۸۸	شرارت	امیر جان
۸۹	شریر	جگن
۹۰	شرم	چھوٹی بیگم

۹۱	شیریں	نواب شاہجہاں بیگم
۹۲	شیریں	شیریں وحید
۹۳	صاحب	امۃ الفاطمہ
۹۴	صنوبر	جیونی
۹۵	صدر	صدر محل بیگم
۹۶	صنم	درگا بائی
۹۷	ضرورت	شریف النساء
۹۸	ضیائی	ضیائی بیگم
۹۹	طلب	
۱۰۰	ظرافت	
۱۰۱	عالم	بادشاہ محل
۱۰۲	عزت	عزت النساء
۱۰۳	عائشہ	
۱۰۴	عصمتی	
۱۰۵	عصمتی ثانی	
۱۰۶	عصمتی	جہاں آرا بیگم
۱۰۷	عشرت	عشرت محل بیگم
۱۰۸	عفتی	
۱۰۹	عزیز	
۱۱۰	عصمت	عصمت النساء
۱۱۱	عفت	نجم النساء
۱۱۲	عیدو	
۱۱۳	غریب	امیر النساء
۱۱۴	فرحت	فرحت بخش
۱۱۵	فنا	فنات النساء
۱۱۶	فاطمہ	بی بی فاطمہ سام
۱۱۷	فاطمہ	بیگم ثانی
۱۱۸	فریدن	
۱۱۹	فرخ	
۱۲۰	قمر	قمر النساء
۱۲۱	قادری	
۱۲۲	قمر	حیدری بیگم
۱۲۳	کنیز	منجھو خانم
۱۲۴	کمن	
۱۲۵	کیفی	
۱۲۶	کنیز	کنیز فاطمہ
۱۲۷	گنا	گنا بیگم
۱۲۸	گوہر	کابلی
۱۲۹	گوہر	لعل بے بہا
۱۳۰	گوہر	
۱۳۱	گیتی آرا	
۱۳۲	لطیف	لطیف النساء
۱۳۳	ماہ	منجھلی بیگم
۱۳۴	ماہ	ثانی
۱۳۵	مخفی	فریب النسا
۱۳۶	مشتری	قمر جان
۱۳۷	ماہ لقا	
۱۳۸	محبوب	محبوب محل بیگم
۱۳۹	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۴۰	معشوق	حیدری خانم
۱۴۱	مغل	بی بی جان
۱۴۲	منو	
۱۴۳	مہتاب	
۱۴۴	مہر	جنیا جان
۱۴۵	مدینہ	مدینہ مغلانی
۱۴۶	محترم	
۱۴۷	مہری	
۱۴۸	لقب	حمیدن بائی
۱۴۹	ناز	بندی جان
۱۵۰	نازک	زینت جان
۱۵۱	نانک	فتن
۱۵۲	ناز	امیر جان
۱۵۳	ناز	
۱۵۴	ناز	بیجان
۱۵۵	نزاکت	رمجو
۱۵۶	نورجہاں بیگم	
۱۵۷	نہانی	
۱۵۸	نسائی	
۱۵۹	نہانی بیگم	
۱۶۰	نہانی	
۱۶۱	نہانی	
۱۶۲	نجبین	
۱۶۳	نجبین ثانی	
۱۶۴	نزاکت	کندو
۱۶۵	نزاکت	
۱۶۶	وزیر	وزیر جان
۱۶۷	وزیر	وزیر النسا
۱۶۸	ہمدی	شریفہ بانو
۱۶۹	یاسمین	
۱۷۰	یاد	
۱۷۱	یاس	آفتاب بیگم
۱۷۲	یاسمین	تومن

چمن انداز [1]

مصنف درگا پرشاد نادرکھتری دہلوی۔ اپنے زمانے کے مشہور لکھنے والے تھے اور اس تذکرے سے قبل وہ مندرجہ ذیل کتابیں لکھ چکے تھے۔

(۱) رسالہ معشیت چمن

(۲) معلم المتبدی

(۳) لب لباب قصہ ممتاز صف شکن

(۴) شجرۂ غیرت گلزار یعنی نسب نامہ تیمور۔

(۵) تذکرہ نادالاذکار شعرائے دکن

نادر کو سوانح اور تذکرہ نگاری سے خاص دلچسپی تھی۔ انھوں نے دکنی شعراء کے تذکرے کے علاوہ "گلشن ناز" اور "چمن انداز" یادگار چھوڑے ہیں۔

عہد تصنیف وطباعت نادر نے تذکرہ کے خاتمہ پر لکھا ہے کہ:۔

"یہ گلدستہ رشک صد بہار با ہزار زیب و زینت حسب تمنائے احبا، مرتب ہوا چونکہ اس میں مستورات کی خیال بندیاں ہیں۔ اس کا نام تاریخی "مراتِ خیالی" رکھا گیا،" "مرات خیالی" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۴ھ / ۱۸۷۷ء نکلتا ہے۔ "مرات خیالی" دراصل دو حصوں پر مشتمل ہے۔

۱۔ گلشن ناز۔ فارسی گو شاعرات کا تذکرہ ہے اور "چمن انداز" سے پہلے ۱۲۹۳ھ میں مرتب ہوا ہے۔ اس میں ۴۳ شاعرات کا ذکر ہے۔

۲۔ چمن انداز۔ ریختہ گو شاعرات کا تذکرہ ۱۲۹۴ھ میں مکمل ہوا ہے۔

دونوں کو ملا کر نادر نے اس کا نام "تذکرۃ النسائے نادری الموسوم باسم تاریخی "مرات خیالی" رکھا تھا۔ یہ تذکرہ اسی نام سے ۱۲۹۵ھ / ۱۸۷۸ء میں مطبع ذوق کاشی دہلی سے باہتمام دیبی پرشاد پہلی بار شائع ہوا۔ گلشن ناز اور "چمن انداز" الگ الگ بھی شائع ہوئے۔ ان کے مطبوعہ نسخے انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

خصوصیات تذکرہ اردو زبان میں ہے اور "شاعرات" کے لئے مخصوص ہے۔ "چمن انداز" میں "گلشن بے خار"، "بہارستان ناز" اور گلستانِ بے خزاں سے خصوصاً مدد لی گئی ہے اس لئے کہ ان کا تذکرہ مصنف نے دیباچہ میں کیا ہے۔

---

[1] تذکرۃ النسائے نادری" اور "مرات خیالی بھی اسی تذکرے کے نام ہیں۔

اس تذکرہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف "گلشن بے خار" اور مصنف "گلستان بے خزاں" کی چشمک میں دہلوی ہونے کی حیثیت سے شیفتہ کے طرفداروں میں تھے۔ چنانچہ اس سلسلے میں لکھتے ہیں۔

"حکیم میر قطب الدین باطن نے بجواب تذکرہ گلشن بے خار "گلشن بے خزاں" چھپوایا جس کا مختصر جواب الجواب مسمی بہ "ارمغان" منجانب شعرائے دہلی میرے ایک دوست نے چھپوا کر حکیم صاحب کی خدمت میں ارسال فرمایا۔ مگر اکبرآباد سے صدائے برنخاست کا معاملہ پیش آیا"

چنانچہ سوانح اور انتخاب اشعار کے علاوہ اس کا تفصیلی مطالعہ، معاصرانہ واقعات و حالات کو سمجھنے میں بھی مدد دیتا ہے نادر نے تذکرہ میں کسی نہ کسی بہانے، علم و فن کے بعض مسائل بھی چھیڑ دئے ہیں اور اپنی وسعت معلومات و فنی مہارت کا ثبوت دیا ہے۔ مثلاً انھوں نے فن تاریخ گوئی کے سلسلے میں ایک طویل اور جامع بحث قلمبند کی ہے (ص ۵۸)

لیکن حالات زندگی اس تذکرے میں بھی بہت مختصر ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرائش	۱۷	بیگم رشک محل	۳۳	حبیب
۲	اچپل ہنگن جان	۱۸	پارسا بنت نواب مرزا تقی ہوس	۳۴	حجاب
۳	اختر نواب اختر محل	۱۹	پٹہ باز	۳۵	حجاب نبی جان
۴	امیر امیر بیگم	۲۰	تتلی	۳۶	حجاب عسکری بیگم
۵	اشک امراؤ جان	۲۱	تصویر	۳۷	حجاب
۶	امراؤ جان	۲۲	کھبھولی	۳۸	حجاب
۷	امراؤ حسینی بیگم	۲۳	ثریا بیزڑی بیگم	۳۹	حجاب نواب بیگم عرف چھوٹی بیگم
۸	امراؤ جان بنت امیر خاں	۲۴	ثنا	۴۰	حسن وزیر جان
۹	امیر	۲۵	جان صاحب جان	۴۱	حشمت مہر جان
۱۰	امیر لکھنوی	۲۶	جانی بیگم جان	۴۲	حور لبتی بیگم
۱۱	بستی	۲۷	جعفری عارفہ کاملہ بیگم	۴۳	حور مناجان
۱۲	بسم اللہ	۲۸	جمعیت	۴۴	حیا حیات النساء بیگم
۱۳	بنو	۲۹	جینا جینا بیگم	۴۵	حیا
۱۴	بہو بہو بیگم	۳۰	چندا	۴۶	حیدری
۱۵	بیگم بنت میر محمد تقی	۳۱	چھوٹے صاحب	۴۷	خاکساری
۱۶	تارا بیگم	۳۲	حاکم	۴۸	خفی بادشاہ بیگم

۴۹	خورشید	
۵۰	دلبر	چھوٹی بیگم
۵۱	دُلہن	دلہن بیگم
۵۲	ڈھب	مہربان
۵۳	ذلیل	
۵۴	زاویہ	
۵۵	زہرہ نصیبن	
۵۶	زہرہ	
۵۷	زہرہ	منی جان
۵۸	زہرہ	لطیفن
۵۹	زہرہ	امراؤ جان
۶۰	زینت	
۶۱	ژاژ	
۶۲	سردار	سردار بیگم
۶۳	سلطان	سلطان بیگم
۶۴	شرارت	امیر جان
۶۵	شرفن	
۶۶	شرم	چھوٹے صاحب
۶۷	شرم	شمس النساء
۶۸	شریر	جگن
۶۹	شوخ	گنا بیگم
۷۰	شیریں	بیگا
۷۱	شیریں	شاہجہاں بیگم
۷۲	شیریں	شیریں وحید
۷۳	صاحب	امت الفاطمہ
۷۴	صدر	صدر محل
۷۵	صنم	درگا
۷۶	صنوبر	جیونی
۷۷	ضرورت	شرف النسا

۷۸	ضیا	ضیائی بیگم
۷۹	طلب	
۸۰	ظرافت	
۸۱	عابد	نواب امراؤ بیگم
۸۲	عالم	عزت النساء
۸۳	عزیز	
۸۴	عشرت	نواب عشرت محل
۸۵	عصمت	
۸۶	عفت	نجم النساء
۸۷	علی	-
۸۸	عیدو	-
۸۹	غریب	امیر النساء
۹۰	فاطمہ بیگم	
۹۱	فاطمہ	فاطمہ سلطان
۹۲	فرحت	
۹۳	فرخ	فرخ بخش
۹۴	فریدن	
۹۵	قادری	
۹۶	قمر	حیدری بیگم
۹۷	قمر	قمر النساء
۹۸	کمتن	
۹۹	کنیز	فاطمہ بیگم
۱۰۰	کنیز	منجھو خانم
۱۰۱	کیفی	
۱۰۲	گنا	
۱۰۳	گوہر	
۱۰۴	گوہر	لعل بے بہا
۱۰۵	گیتا رار	
۱۰۶	لطیف	لطیف النساء

۱۰۷	لطیف	-
۱۰۸	لعلن	-
۱۰۹	ماہ	منجھلی بیگم
۱۱۰	ماہ	ماہ لقا
۱۱۱	مبارک	
۱۱۲	محبوب	نواب محبوب محل
۱۱۳	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۱۴	مشتری	منجھو قمر جان
۱۱۵	معشوق	حیدری خانم
۱۱۶	مغل	مغل جان
۱۱۷	منور	منور بخش
۱۱۸	منو	منو جان
۱۱۹	مہتاب	
۱۲۰	مہر	جتیا جان
۱۲۱	ناز	بے خان
۱۲۲	ناز	
۱۲۳	ناز	
۱۲۴	ناز	امیر جان
۱۲۵	نازک	زینت جان
۱۲۶	نازک	فتن جان
۱۲۷	نجیبن	
۱۲۸	نجیبن	
۱۲۹	نزاکت	رمجو
۱۳۰	نزاکت	کندو
۱۳۱	نزاکت	
۱۳۲	نسائی	
۱۳۳	نظیر	
۱۳۴	نورن	
۱۳۵	وزیر	
۱۳۶	ولایتی	
۱۳۷	ہوس	
۱۳۸	یاد	
۱۳۹	یاس	آفتاب بیگم
۱۴۰	یاسمن	چنبیلی
۱۴۱	یاسمین	قومن

بزم سخن

مصنف | سید علی حسن خاں ابن سید محمد صدیق حسن خاں

عہد تصنیف و طباعت | سید علی حسن خاں نے ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰ء میں مکمل کیا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں متعدد شعرا کے قطعات تاریخ شامل ہیں جن سے ۱۲۹۷ھ ہی نکلتے ہیں

منشی جمیل احمد سہسوانی نے اردو نثر مرجز میں تقریظ لکھی ہے اور تقریظ کے آخر میں "قطعہ تاریخ تالیف" کے عنوان سے یہ اشعار درج کئے ہیں ؎

ہے سزاوارِ ثنا طبع سلیم نامور — ریختہ میں تذکرہ، کیا خوب برجستہ کہا
بے تکلف میں نے بھی تاریخ میں اسکی کہا — جانفزا اشعار دلآویز گلدستہ کہا
۱۲۹۷

چوتھے مصرعے سے سال تصنیف ۱۲۹۷ھ نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ دوسرے ہی سال ۱۲۹۸ھ/۱۸۸۱ء میں مطبع مفید عام آگرہ سے شائع ہوگیا، یہی مطبوعہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں ملتا ہے انجمن ترقی اردو کراچی اور ترقی اردو بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں بھی اس کے نسخے موجود ہیں۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور مصنف نے صرف ۱۴ سال کی عمر میں اسے مرتب کیا ہے۔ اس لئے کہ مصنف نے تذکرے میں بہ حیثیت شاعر اپنا بھی ذکر کیا ہے اور سال پیدائش بروز چہار شنبہ ربیع الآخر ۱۲۸۳ھ لکھا ہے دیباچہ سے یہ بھی ظاہر ہوتا ہے کہ مولف نے ریختہ گو شعراء کا یہ تذکرہ اپنے والد ماجد سید صدیق حسن کی خواہش کی احترام میں لکھا ہے۔

"منشاء ایں نازش دمنتہائے ایں افتخار جزیں بیش نیست کہ فرمان حضرت والد ماجد مجدہم
برآں آورد کہ تذکرہ سخن سنجانِ ریختہ بضبط نگارش درآید" ص ۳+۲

اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ لیکن سوانح کا حصہ بہت مختصر ہے۔ زیادہ تر ایک دو سطریں ہر شاعر کے متعلق لکھی ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ شعرا کے تخلص بہ اعتبار حروف تہجی مرتب کئے گئے ہیں اور تخلص کے ساتھ ہر شاعر کا پورا نام بھی ضرور دے دیا گیا ہے۔

تذکرہ ص ۱۲۲ پر ختم ہوتا ہے اس کے بعد متعدد صفحات پر تقریظیں اور تاریخی قطعات ہیں۔ آباد سے لے کر یقین تک شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی ہے لیکن آخر میں مطبع کے مہتمم نے ہز بر علی پسر واجد علی شاہ کا تذکرہ بھی شامل کر دیا ہے اور اس کی وجہ یہ بتائی ہے کہ ان کا کلام چھپتے چھپتے موصول ہوا ہے۔

غرض تذکرہ یکسر قدیم طرز کا ہے اور حالات و کلام دونوں اس درجہ مختصر ہیں کہ کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آباد	مہدی حسن	۲۷	اثر	محمد میر	۵۳	اظہر	سردار مرزا
۲	آبرو	نجم الدین	۲۸	اثر	عبدالرزاق	۵۴	افسوس	شیر علی
۳	آتش	حیدر علی	۲۹	احسان	عبدالرحمن	۵۵	افسر	مرزا محمد دہلوی
۴	آرزو	سراج الدین علی خاں	۳۰	احسن	محمد احسن	۵۶	افضل	سید افضل حسین
۵	آرزو	علاء الدین	۳۱	احسن	احسن علی	۵۷	افسوں	آغا حیدر
۶	آرزو	ضیاء الدین	۳۲	احسن	محمد احسن کاکوری	۵۸	افضل	افضل علی خاں
۷	آزاد	اعظم شاہ	۳۳	احسن	احسن اللہ خاں	۵۹	افضل	حسن یار خاں
۸	آزاد	نقیر اللہ	۳۴	احفاد	احفاد علی	۶۰	افضل	افضل علی خاں
۹	آزردہ	صدر الدین	۳۵	احقر	غلام نبی	۶۱	افغاں	الف خاں
۱۰	آشفتہ	رضا علی	۳۶	احمد	احمد بیگ	۶۲	اکبر	محمد اکبر خاں
۱۱	آشفتہ	عظیم الدین	۳۷	اختر	واجد علی	۶۳	اکرام	اکرام اللہ
۱۲	آشفتہ	سید منور علی	۳۸	اختر	قاضی محمد صادق	۶۴	الفت	
۱۳	آشفتہ	گلاب سنگھ	۳۹	اختر	وجیہہ الدین	۶۵	الفتی	پیارے لال
۱۴	آشفتہ	امرناتھ	۴۰	ارشد	عبدالغنی	۶۶	الم	محمد علی
۱۵	آشفتہ	عبداللہ	۴۱	ارمان	شاہ علی	۶۷	امامی	خواجہ امامی
۱۶	آشوب	امداد علی	۴۲	اسد	میر امانی	۶۸	امانت	آغا حسن
۱۷	آشنا	امیر علی	۴۳	اسرار	مرزا سپہر شکوہ	۶۹	امداد	امداد علی
۱۸	آشنا	عبدالکریم	۴۴	اسعد	اسعد بخت	۷۰	امیر	علی محمد خاں
۱۹	آشنا	زین العابدین	۴۵	اسیر	مظفر علی خاں	۷۱	امیر	امیر احمد
۲۰	آغا	آغا مرزا	۴۶	اسیر	مکرم علی	۷۲	انجام	امیر خاں دہلوی
۲۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۴۷	اسیر	سید نہال نبی	۷۳	انشا	انشاء اللہ خاں
۲۲	آگاہ	میر حسن علی	۴۸	اسیر	گلزار علی	۷۴	انیس	ببر علی
۲۳	آگاہ	محمد صلاح	۴۹	اشک	ہادی علی	۷۵	انیس	نوازش خاں
۲۴	آگاہ	سید محمد رضا	۵۰	اصالت	فضل علی	۷۶	باقی	سید عبدالباقی
۲۵	آلہ	جولاناتھ	۵۱	اصغر	اصغر علی خاں	۷۷	بحر	-
۲۶	آہی	عبدالرحمن	۵۲	اصغر	اصغر علی	۷۸	بحر	امداد علی

۷۹	بدر	مرزا ابلاقی	۱۰۸	تجمل		۱۳۷	جان صاحب	میر یار علی
۸۰	بدر	بدرالدین	۱۰۹	تحیر	غلام مصطفیٰ	۱۳۸	جانی	بہو بیگم
۸۱	برق	محمد رضا خاں	۱۱۰	تحسین	محمد حسین خاں	۱۳۹	جرات	قلندر بخش
۸۲	برق	نجم الدین	۱۱۱	ترقی	محمد تقی	۱۴۰	جرار	محمد حسین
۸۳	برکت	برکت علی خاں	۱۱۲	تسلی	ٹیکا رام	۱۴۱	جلال	ضامن علی
۸۴	بسمل	عبدالحکیم	۱۱۳	تسلی	شجاعت علی	۱۴۲	جلیل	جلیل احمد
۸۵	بسمل	سید جبار علی	۱۱۴	تسلیم	مہدی علی	۱۴۳	جمیل	جمیل احمد
۸۶	بسمل	محمد حسین	۱۱۵	تسلیم	حاتم خاں	۱۴۴	جوشش	نظام الدین
۸۷	بسمل	عنایت علی	۱۱۶	تسلیم	امیر اللہ	۱۴۵	جوشش	محمد روشن
۸۸	بلند	صفدر علی	۱۱۷	تسلیم	انوار حسین	۱۴۶	جولاں	شاہ الف
۸۹	بنو		۱۱۸	تسکین	میر حسین	۱۴۷	جواں	نعیم بیگ
۹۰	بہادر	بہادر سنگھ	۱۱۹	تشنہ	محمد علی	۱۴۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۹۱	بہار	ٹیک چند	۱۲۰	تصور	نبی بخش	۱۴۹	حاتم	ظہور الدین
۹۲	بہار	مرزا علی	۱۲۱	تصور	سید حیدر حسین	۱۵۰	حجام	عنایت اللہ
۹۳	بیاں	احسن اللہ	۱۲۲	تصویر	بہتن	۱۵۱	حزیں	بہادر علی
۹۴	بیباک	نجف علی	۱۲۳	تعشق	سید محمد	۱۵۲	حسرت	عبدالرحمٰن
۹۵	بیتاب	خداوردی خاں	۱۲۴	تمکین	سعادت علی	۱۵۳	حسرت	جعفر علی
۹۶	بیتاب	عباس علی	۱۲۵	تمکین	غلام	۱۵۴	حسرت	محمد حیات
۹۷	بیخواب		۱۲۶	تمنا		۱۵۵	حسرت	صمد علی
۹۸	بیخود	ہادی علی	۱۲۷	تنویر	خدا بخش	۱۵۶	حسن	غلام حسن
۹۹	بیدار	میر محمد علی	۱۲۸	تنہا	محمد عیسیٰ	۱۵۷	حسن	خواجہ حسن
۱۰۰	بیدل	غلام حسین	۱۲۹	توقیر	عبدالقادر	۱۵۸	حسن	ابوالحسن
۱۰۱	بیمار	شیخ علی بخش	۱۳۰	تہور	غلام فخرالدین	۱۵۹	حسین	غلام حسین خان
۱۰۲	تاباں	عبدالحئی	۱۳۱	تیمور	سعادت سلطان	۱۶۰	حسین	سید غلام حسین خاں
۱۰۳	تابش	محمد جعفر الہ آبادی	۱۳۲	ثابت	ثابت علی	۱۶۱	حشم	باقر علی
۱۰۴	تپش	یوسف علی خاں	۱۳۳	ثاقب	شہاب الدین	۱۶۲	حشمت	غلام فخرالدین
۱۰۵	تپش	محمد اسمٰعیل	۱۳۴	ثاقب	مرزا مہدی	۱۶۳	حشمت	میر محمد علی
۱۰۶	تجلی	میر محمد حسین	۱۳۵	ثبات	مہر علی	۱۶۴	حقیر	منشی نبی بخش
۱۰۷	تجمل	تجمل حسین	۱۳۶	ثمر	احمد سعید	۱۶۵	حقیر امام الدین	

۱۶۶	حقیقت	شاہ حسین
۱۶۷	حکیم	محمد پناہ خاں
۱۶۸	حمزہ	شاہ حمزہ
۱۶۹	حنا	عبدالکریم
۱۷۰	حیا	مرزا رحیم الدین
۱۷۱	حیات	محمد حیات خاں
۱۷۲	حیدر	حیدر علی خاں
۱۷۳	حیدر	حیدر علی خاں
۱۷۴	حیدر	مصطفےٰ حیدر
۱۷۵	خادم	محمدی خاں
۱۷۶	خاص	محمد حیدر خاں
۱۷۷	خبر	سید مہدی
۱۷۸	خرد	فخر الدین
۱۷۹	خرد	رام نرائن
۱۸۰	خضر	خضر سلطان
۱۸۱	خطیر	امراؤ علی
۱۸۲	خلیق	میر مستحسن
۱۸۳	خلق	میر احسن
۱۸۴	خلیل	دوست علی
۱۸۵	خلیل	محمد ابراہیم خاں
۱۸۶	خموش	مرزا خدایار
۱۸۷	خیال	غلام حسن
۱۸۸	داغ	میر مہدی دہلوی
۱۸۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی
۱۹۰	دبیر	سلامت علی
۱۹۱	درد	خواجہ میر
۱۹۲	درخشاں	سید علی خاں
۱۹۳	دردمند	کریم اللہ خاں
۱۹۴	درویش	میر شاہ علی
۱۹۵	دریغ	زین العابدین
۱۹۶	دل	زور آور خاں
۱۹۷	دل	آزاد خاں
۱۹۸	دلگیر	حمایت اللہ خاں
۱۹۹	دول	نواب جہانگیر محمد خاں
۲۰۰	ذاکر	ذاکر علی
۲۰۱	ذکا	خوب چند
۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۲۰۳	ذہین	حافظ محمد اسمٰعیل
۲۰۴	راحت	مرزا محمود بیگ
۲۰۵	راحت	شیخ کریم الدین
۲۰۶	راسخ	سعادت علی خاں
۲۰۷	راغب	احمد حسین
۲۰۸	رافت	شاہ رؤف احمد
۲۰۹	راقم	بندرابن
۲۱۰	رمز	مرزا فتح الملک بہادر ولیعہد ابو ظفر بہادر شاہ
۲۱۱	رند	سید محمد خاں
۲۱۲	رنگین	سعادت یار خاں
۲۱۳	روشن	روشن شاہ
۲۱۴	رہا	غلام محمد خاں
۲۱۵	زار	میر مظہر علی
۲۱۶	زکی	شیخ مہدی علی
۲۱۷	زیب	جمال الدین
۲۱۸	سالک	مرزا قربان علی
۲۱۹	سائل	مرزا محمد
۲۲۰	سپہر	شہاب خاں
۲۲۱	سجاد	میر سجاد
۲۲۲	سحر	میر ناصر علی
۲۲۳	سحر	دیبی پرشاد
۲۲۴	سحر	مرزا افضل علی
۲۲۵	سحر	عبدالمجید
۲۲۶	سحر	امان علی
۲۲۷	سحر	نواب علی خاں
۲۲۸	سرسبز	زین العابدین
۲۲۹	سردر	میر محمد خاں
۲۳۰	سرور	رجب علی
۲۳۱	سرور	عزیز الدین
۲۳۲	سعادت	میر سعادت علی
۲۳۳	سعید	آغا نجف
۲۳۴	سعید	اکبر حسین
۲۳۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۲۳۶	سلطان	طالب علی خاں
۲۳۷	سلیم	میر عباس
۲۳۸	سلیم	علی حسن خاں (مولف تذکرہ)
۲۳۹	سلام	نجم الدین
۲۴۰	سودا	محمد رفیع
۲۴۱	سوز	عبدالکریم
۲۴۲	سوز	محمد میر
۲۴۳	سیاح	میاں داد خاں
۲۴۴	شاد	-
۲۴۵	شاد	شیخ محمد خاں
۲۴۶	شاد	فضل علی
۲۴۷	شاداں	مرزا حسین علی
۲۴۸	شاداں	رحمٰن بخش
۲۴۹	شاعر	میر بسم اللہ
۲۵۰	شاکر	منشی عبدالسبحان
۲۵۱	شاکی	مرزا بختاور
۲۵۲	شرر	میر حافظ

۲۵۳	شرر	غیاث الدین
۲۵۴	شفیق	مرزا علی
۲۵۵	شمیم	سید قدرت علی
۲۵۶	شمس	آغا علی
۲۵۷	شناور	صاحب مرزا
۲۵۸	شوق	الٰہی بخش
۲۵۹	شوق	قدرت اللہ
۲۶۰	شوکت	میر حسن علی
۲۶۱	شہرت	مرزا حاجی
۲۶۲	شہیدی	کرامت علی
۲۶۳	شیریں	شاہجہاں بیگم (بھوپال)
۲۶۴	شیفتہ	اعظم بیگ
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفیٰ خاں
۲۶۶	شیخ	محمد جان
۲۶۷	صابر	قادر بخش
۲۶۸	صاحب	شیر زماں خاں
۲۶۹	صادق	صادق علی خاں
۲۷۰	صالح	مصلح الدین
۲۷۱	صبا	صابر حسین
۲۷۲	صبا	وزیر علی
۲۷۳	صبا	کانجی مل
۲۷۴	صبا	راجہ شنکر ناتھ
۲۷۵	صبر	اجودھیا پرشاد
۲۷۶	صدق	محمد اشارت علی
۲۷۷	صریر	محمد میر خاں
۲۷۸	صفدر	صفدر علی خاں
۲۷۹	صفا	سعید الدین
۲۸۰	صفا	پیرن شاہ
۲۸۱	صفدر	صفدر بیگ

۲۸۲	صفیر	نور خاں
۲۸۳	صولت	قاسم علی خاں
۲۸۴	ضابط	مہر علی
۲۸۵	ضامن	حکیم ضامن علی
۲۸۶	ضیا	ضیاء الدین
۲۸۷	ضیا	-
۲۸۸	ضیغم	اکرام احمد
۲۸۹	طالب	حافظ طالب
۲۹۰	طالب	الاچی رام
۲۹۱	طیب	محمد احسن
۲۹۲	طپاں	احمد بیگ
۲۹۳	طپش	محمد اسمٰعیل
۲۹۴	طرب	رحیم بخش
۲۹۵	طرز	احمد حسین
۲۹۶	طور	محمد رضا
۲۹۷	ظالم	ظالم سنگھ
۲۹۸	ظاہر	رام پرشاد
۲۹۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۳۰۰	ظریف	میر امان اللہ
۳۰۱	ظفر	ابوظفر سراج الدین
۳۰۲	ظہور	ظہور علی
۳۰۳	ظہیر	ظہیر الدین
۳۰۴	ظہیر	سید محمد خاں
۳۰۵	عارف	محمد عارف
۳۰۶	عارف	زین العابدین
۳۰۷	عابد	عابد علی
۳۰۸	عاجز	عبداللہ بیگ
۳۰۹	عاشق	اقبال حسین
۳۱۰	عاشقی	آغا حسین

۳۱۱	عاصی	امداد حسین
۳۱۲	عاصی	لالہ لکھن شام
۳۱۳	عالی	مرزا عالی
۳۱۴	عزلت	سید عبدالولی
۳۱۵	عزیز	بھکاری لال
۳۱۶	عزیز	عبدالعزیز خاں
۳۱۷	عزیز	یوسف علی
۳۱۸	عزیز	محمد عبدالعزیز دہلوی
۳۱۹	عزیز	محمد عبدالعزیز
۳۲۰	عسکری	عسکری احمد
۳۲۱	عسکری	محمد حسن
۳۲۲	عشق	شاہ رکن الدین
۳۲۳	عشق	عزت اللہ
۳۲۴	عشرت	غلام علی
۳۲۵	عشرت	مرزا کلن
۳۲۶	عظمت	عظمت اللہ
۳۲۷	عیش	آغا جان
۳۲۸	غالب	بہادر بیگ خاں
۳۲۹	غالب	اسداللہ خاں
۳۳۰	غافل	منور خاں
۳۳۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۳۳۲	غمگین	عبداللہ
۳۳۳	غمگیں	عبدالقادر
۳۳۴	غمخوار	محمد علی
۳۳۵	فاخر	محمد فاخر
۳۳۶	فاخر	مرزا چھنگا
۳۳۷	فارغ	علی حسین
۳۳۸	فارغ	احمد علی خاں
۳۳۹	فدا	فدا حسین خاں

۳۴۰	فدا	امام الدین
۳۴۱	فدا	فدا حسین
۳۴۲	فراق	حسین علی خاں
۳۴۳	فراق	ثناء اللہ خاں
۳۴۴	فرحت	فرحت اللہ
۳۴۵	فروغ	محمد عمر سلطان
۳۴۶	فسوں	مرزا منجھلے
۳۴۷	فغاں	اشرف علی
۳۴۸	فقیر	شمس الدین
۳۴۹	فکری	مرزا ممن
۳۵۰	فگار	میر حسین
۳۵۱	فیض	فیض الحسن
۳۵۲	قائم	قیام الدین
۳۵۳	قابل	مرزا علی بخش
۳۵۴	قادر	قادر شکوہ
۳۵۵	قادر	قادر بخش
۳۵۶	قاری	علی احمد
۳۵۷	قاسم	قاسم علی
۳۵۸	قاسم	قدرت اللہ خاں
۳۵۹	قاصر	میر علی بیگ
۳۶۰	قدرت	قدرت اللہ
۳۶۱	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۳۶۲	قلق	خواجہ اسد اللہ
۳۶۳	قلق	امجد علی
۳۶۴	قمر	قمر الدین
۳۶۵	قناعت	غلام نصیر الدین
۳۶۶	قیس	احمد علی
۳۶۷	قیس	محمد عنایت اللہ
۳۶۸	کاظم	کاظم علی
۳۶۹	کامل	ناصر الدین
۳۷۰	کرم	غلام ضامن
۳۷۱	کلیم	نور الحسن
۳۷۲	کلیم	محمد حسین
۳۷۳	کوثر	عابد علی
۳۷۴	کیف	فضل احمد
۳۷۵	گرم	حیدر علی
۳۷۶	گمان	لطف علی خاں
۳۷۷	گویا	فقیر محمد خاں
۳۷۸	گہر	خورشید
۳۷۹	لطیف	شمس الدین
۳۸۰	لطف	عبدالحق
۳۸۱	لطف	مرزا علی
۳۸۲	ماہ	عنایت علی بیگ
۳۸۳	ماہر	جمعیت شاہ
۳۸۴	مائل	عالم علی
۳۸۵	مبتلا	مردان علی خاں
۳۸۶	مبین	غلام دستگیر
۳۸۷	مجذوب	غلام حیدر
۳۸۸	مجروح	میر مہدی حسین
۳۸۹	مجنوں	-
۳۹۰	محب	شیخ ولی اللہ
۳۹۱	محبت	نواب محبت خاں
۳۹۲	محبوب	محبوب خاں
۳۹۳	محزوں	ظہور النبی
۳۹۴	محنت	مرزا حسین علی
۳۹۵	محترم	محترم علی
۳۹۶	محو	غلام حسن خاں
۳۹۷	مخبر	احسان اللہ
۳۹۸	مصحفی	غلام ہمدانی
۳۹۹	مضطر	قیوم بخش
۴۰۰	مضطر	اسد اللہ
۴۰۱	معروف	الٰہی بخش
۴۰۲	مقبول	مقبول احمد
۴۰۳	مقصود	مقصود بیگ
۴۰۴	ممنون	نظام الدین
۴۰۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین
۴۰۶	مومن	مومن خاں
۴۰۷	میر	محمد تقی
۴۰۸	نادر	نجم الدین
۴۰۹	ناسخ	امام بخش
۴۱۰	ناظم	یوسف علی خاں
۴۱۱	نامی	حسام الدین خاں
۴۱۲	نثار	محمد امان
۴۱۳	نسیم	اصغر علی خاں
۴۱۴	نسیم	محمد یعقوب
۴۱۵	نصیر	شاہ نصیر الدین
۴۱۶	نطق	مقصود احمد
۴۱۷	نوا	ظہور اللہ
۴۱۸	نواب	صدیق حسن خاں
۴۱۹	نواب	کلب علی خاں
۴۲۰	واحد	عبدالواحد
۴۲۱	واقف	واقف شاہ
۴۲۲	وحشت	غلام علی خاں
۴۲۳	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۴۲۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں
۴۲۵	ہوس	مرزا محمد تقی
۴۲۶	یاد علی	خاموش
۴۲۷	یاس	حفیظ الدین
۴۲۸	یاس	خیر الدین
۴۲۹	یقین	انعام اللہ خاں
۴۳۰	ہزبر	فریدوں قدر ہزبر علی فرزند واجد علی شاہ

....

طورِ کلیم

مصنف سید نور الحسن بن نواب صدیق حسن

عہد تصنیف و طباعت تذکرہ کے آخر میں داغ دہلوی اور دوسرے شعراء کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں اُن سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۶ھ نکلتا ہے۔ یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۸ھ میں مطبع مفید عالم آگرہ سے شائع ہوا تھا۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات تذکرہ اُردو میں ہے اور اس کی نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اُردو شعراء کے ساتھ مسلمان ہندی شعراء کا بھی خاص طور پر ذکر کیا گیا ہے۔ تذکرہ دو خاص حصوں "فروغ اول" اور "فروغ دوم" پر مشتمل ہے۔ پہلے حصے میں اردو شعراء اور دوسرے میں مسلمان ہندی شاعروں کا ذکر ہے۔ حالات زندگی تو یہاں بھی مختصر ہیں لیکن انتخاب کلام بہت اچھا ہے۔

پورا تذکرہ تقریباً دو سو چھپن صفحات پر پھیلا ہوا ہے۔ نصف اوّل میں اُردو شعراء اور آخری نصف میں مسلمان ہندی شعرا کے ساتھ قطعات تالیف و طباعت اور مہتمم مطبع احمد خاں صوفی کی تقریظ بھی شامل ہے۔ ہندی شعراء کے ذکر میں ایک خصوصیت یہ برتی گئی ہے کہ مشکل الفاظ کی فرہنگ کے ساتھ اردو میں اشعار کی تشریح بھی کر دی گئی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آتش	خواجہ حیدر علی لکھنوی	۸	اثر	سید محمد	۱۵	افضل	میر افضل علی
۲	آزاد	مرزا اعظم شاہ	۹	احسان	حافظ عبدالرحمٰن خاں دہلوی	۱۶	اکبر	اکبر خاں دہلوی
۳	آزردہ	مفتی صدرالدین خاں دہلوی	۱۰	احسن	مولوی محمد احسن بلگرامی	۱۷	امیر	منشی امیر احمد لکھنوی
۴	آشفتہ	مرزا رضا قلی اکبرآبادی	۱۱	اختر	قاضی محمد صادق خاں	۱۸	انشا	انشاء اللہ خاں مرشدآبادی
۵	آشفتہ	سید منور علی دہلوی	۱۲	اسیر	ظفر علی خاں لکھنوی	۱۹	انور	سید شجاع الدین
۶	آشفتہ	گلاب سنگھ دہلوی	۱۳	اشک	قطب الدین	۲۰	ایجاد	مرزا رحیم الدین
۷	آہی	عبدالرحمٰن	۱۴	افسوس	میر شبیر علی	۲۱	بحر	شیخ امداد علی لکھنوی

۲۲	برق	مرزا محمد رضا خاں	۵۱	حسرت	مرزا جعفری دہلوی	۸۰	سرور	مرزا رجب علی بیگ لکھنوی
۲۳	برکت	برکت علی خاں خیرآبادی	۵۲	حسن	سید غلام حسن دہلوی	۸۱	سرور	اعظم الدولہ نواب میر محمد خاں دہلوی
۲۴	بسمل	عبدالحکیم	۵۳	حکیم	محمد پناہ خاں	۸۲	سکندر	خلیفہ محمد علی پنجابی
۲۵	بقا	بقاء اللہ اکبرآبادی	۵۴	حیا	مرزا رحیم الدین دہلوی	۸۳	سودا	مرزا رفیع
۲۶	بلند	صفدر علی بیگ	۵۵	حیران	میر حیدر علی	۸۴	سوز	محمد میر دہلوی
۲۷	بیان	خواجہ احسان اللہ دہلوی	۵۶	خضر	مرزا خضر سلطان دہلوی	۸۵	سوز	مولوی عبدالکریم خلف حضرت صباؒ
۲۸	بیتاب	عباس علیخاں رامپوری	۵۷	خلیل	میر دوست علی لکھنوی	۸۶	سید	میر غالب علی خاں دہلوی
۲۹	بیدار	میر محمد دہلوی	۵۸	خلیل	محمد ابراہیم خاں لکھنوی	۸۷	شاداں	مرزا حسین علی دہلوی
۳۰	بیمار	شیخ علی بخش	۵۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۸۸	شائق	خواجہ فیض الدین ڈھاکہ
۳۱	تاباں	میر عبدالحئی جہاں آبادی	۶۰	درد	خواجہ میر دہلوی	۸۹	شرر	میر غیاث الدین دہلوی
۳۲	تپش	مرزا خاں دہلوی	۶۱	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۹۰	شرف	میر امام علی فرخ آبادی
۳۳	تجلی	میر محمد حسن دہلوی	۶۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۹۱	ششدر	مرزا روشن الدولہ
۳۴	تسلیم	منشی انوار حسین سہسوانی	۶۳	راحت	مرزا محمود بیگ دہلوی	۹۲	شعلہ	علی رضا خاں حیدرآبادی
۳۵	تسلیم	شیخ امیر اللہ فیض آبادی	۶۴	راغب	شیخ غلام علی	۹۳	شکیبا	غلام حسین دہلوی
۳۶	تسکین	میر حسن دہلوی	۶۵	راغب	احمد حسین	۹۴	شمس	میر آغا علی لکھنوی
۳۷	تصویر	بتن دہلوی	۶۶	راقم	رائے بندرابن	۹۵	شمیم	میر قدرت علی سہسوانی
۳۸	تعشق	سید محمد دہلوی	۶۷	رحمت	رحمت علی دہلوی	۹۶	شورش	غلام احمد دہلوی
۳۹	تمنا	غیر معلوم مقیم کلکتہ	۶۸	رشک	میر علی اوسط لکھنوی	۹۷	شہرت	مرزا حاجی پسر شاہ عالم بادشاہ
۴۰	تمنا	اسحاق خاں دہلوی	۶۹	رشکی	نواب محمد علی خاں دہلوی	۹۸	شہیدی	منشی کرامت علیخاں لکھنوی
۴۱	تنہا	محمد عیسیٰ دہلوی	۷۰	رفعت	مرزا پیارے دہلوی	۹۹	شہید	حافظ خاں محمد رامپوری
۴۲	توقیر	عبدالقادر پنجابی	۷۱	رمز	فتح الملک بہادر ولیعہد بہادر شاہ دہلوی	۱۰۰	شیدا	میر جھبو جان دہلوی
۴۳	ثاقب	نواب شہاب الدین خاں دہلوی	۷۲	رنج	میر محمد نصیر محمدی دہلوی	۱۰۱	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں بہادر دہلوی
۴۴	جرات	شیخ قلندر بخش دہلوی	۷۳	رند	سید محمد خاں دہلوی	۱۰۲	صابر	مرزا قادر بخش شہزادہ دہلی
۴۵	جلال	حکیم سید ضامن علی لکھنوی	۷۴	رنگین	سعادت یار خاں دہلوی	۱۰۳	صادق	میر جعفر علی خاں دہلوی
۴۶	جلیل	سید جلیل احمد سہسوانی	۷۵	روشن	روشن شاہ بریلوی	۱۰۴	صبا	میر وزیر علی لکھنوی
۴۷	جمیل	سید جمیل احمد سہسوانی	۷۶	زار	حافظ امام بخش تھانیسری	۱۰۵	صبا	منولال لکھنوی
۴۸	جودت	عبدالہادی	۷۷	زکی	شیخ مہدی علی مرادآبادی	۱۰۶	صبا	منشی صابر حسین سہسوانی
۴۹	جوشش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی	۷۸	سالک	مرزا قربان علی بیگ حیدرآبادی	۱۰۷	صفا	مرزا سعید الدین
۵۰	حالی	مولوی الطاف حسین	۷۹	سپہر	شتاب خاں دہلوی	۱۰۸	صفا	پیرن شاہ دہلوی

۱۰۹	صفدر	مرزا صفدر بیگ کرنالی	۱۳۸	فغاں	اشرف علی خاں عظیم آبادی	۱۶۷	مبین	حافظ غلام دستگیر
۱۱۰	صفدری	میر صادق علی	۱۳۹	فیض	مرزا فیض علی لکھنوی	۱۶۸	مجروح	میر مہدی حسن دہلوی
۱۱۱	صفیر	میاں جان دہلوی	۱۴۰	فیض	فیض الحسن سہارنپوری	۱۶۹	محبت	نواب محبت خاں
۱۱۲	ضابط	میر علی دہلوی	۱۴۱	قابل	مرزا علی بخش شہزادہ دہلی	۱۷۰	محمود	حافظ محمود علی خاں
۱۱۳	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی	۱۴۲	قاسم	سید قاسم علیخاں لکھنوی	۱۷۱	محنت	مرزا حسین دہلوی
۱۱۴	ضیا	میر ضیاء الدین دہلوی	۱۴۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ خاں دہلوی	۱۷۲	مخبر	محمد احسان اللہ دہلوی
۱۱۵	طالب	مرزا سعید الدین خاں دہلوی	۱۴۴	قایم	شیخ قیام الدین چاندپوری	۱۷۳	مرہون	مرزا علی رضا دہلوی
۱۱۶	طرب	مولوی رحیم بخش تھانیسری	۱۴۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۱۷۴	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہادر
۱۱۷	طرز	احمد حسین دہلوی	۱۴۶	قسمت	نواب شمس الدولہ دہلوی	۱۷۵	مشتاق	لالہ بہاری لال دہلوی
۱۱۸	ظفر	ابو ظفر سراج الدین محمد	۱۴۷	قلق	امجد علی لکھنوی	۱۷۶	مشیر	حافظ قطب الدین دہلوی
۱۱۹	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین دہلوی	۱۴۸	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۷	مصحفی	غلام ہمدانی امروہوی
۱۲۰	عارف	میر عارف علی امروہوی	۱۴۹	قمر	قمر الدین نائب غازی الدین حیدر بادشاہ	۱۷۸	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۲۱	عارف	نواب زین العابدین خاں	۱۵۰	قمر	قمر الدین خاں اکبرآبادی	۱۷۹	معروف	نواب الٰہی بخش خاں دہلوی
۱۲۲	عرشی	میر احمد حسین	۱۵۱	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین دہلوی	۱۸۰	معین	معین الدین دہلوی
۱۲۳	عرشی	منشی عبد الحی کاکوروی	۱۵۲	قیس	مرزا احمد علی بیگ لکھنوی	۱۸۱	ممنون	میر نظام الدین
۱۲۴	عزیز	مولوی عبد العزیز [illegible] آبادی	۱۵۳	قیصر	مرزا خدا بخش دہلوی	۱۸۲	منت	میر قمر الدین
۱۲۵	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی	۱۵۴	کامل	مرزا ناصر الدین دہلوی	۱۸۳	منتظر	نور الاسلام لکھنوی
۱۲۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۱۵۵	کرم	شیخ غلام ضامن کوتانوی	۱۸۴	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۷	عشق	شیخ غلام محی الدین میرٹھی	۱۵۶	کلیم	سید نور الحسن خاں ابن امیر الملک	۱۸۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین شکوہ آبادی
۱۲۸	غالب	مرزا نوشہ اسد اللہ خاں	۱۵۷	کلیم	میر محمد حسین دہلوی	۱۸۶	مومن	حکیم مومن خاں دہلوی
۱۲۹	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۱۵۸	کوثر	مرزا مہدی لکھنوی	۱۸۷	مونس	سید اعظم حسین
۱۳۰	غمگین	میر عبد اللہ شاہجہاں آبادی	۱۵۹	کیف	شیخ فضل احمد لکھنوی	۱۸۸	مجبور	نقشبند خاں
۱۳۱	فاخر	مرزا جھینگا دہلوی	۱۶۰	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں لکھنوی	۱۸۹	مہر	مرزا حاتم علی لکھنوی
۱۳۲	فاخر	منشی فاخر حسین سونی	۱۶۱	لطف	مرزا علی دہلوی	۱۹۰	میر	میر تقی اکبرآبادی
۱۳۳	فدا	مرزا بلند بخت شہزادہ	۱۶۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ لکھنوی	۱۹۱	میکش	ارشاد احمد دہلوی
۱۳۴	فدا	فدا حسین خاں لکھنوی	۱۶۳	ماہر	مرزا جمعیت شاہ دہلوی	۱۹۲	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۱۳۵	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۱۶۴	مائل	میر مہدی دہلوی	۱۹۳	ناظم	نواب یوسف علیخاں بہادر والی رامپور
۱۳۶	فروغ	محمد عمر سلطان دہلوی	۱۶۵	مائل	میر عالم علیخاں سہسوانی	۱۹۴	نثار	محمد امان دہلوی
۱۳۷	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی	۱۶۶	مادھو رام	ساہوکار فرخ آباد	۱۹۵	نساخ	ابو محمد عبد الغفور

۱۹۶	نسیم	اصغر علی خاں دہلوی	۲۰۱	وحشت	مولوی حافظ رشید النبی	۲۰۶	یاس	حافظ حفیظ الدین دہلوی
۱۹۷	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی	۲۰۲	وزیر	خواجہ محمد وزیر لکھنوی	۲۰۷	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۹۸	نطق	مقصود احمد کاکوروی	۲۰۳	وقار	رائے گلشن کمار تعلقہ دار	+	.. ..	.. ..
۱۹۹	نظام	نظام شاہ رامپوری	۲۰۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	+	.. ..	.. ..
۲۰۰	نواب	امیر الملک والاجاہ نواب سید محمد صدیق حسن خاں بہادر	۲۰۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں فیض آبادی	+	.. ..	.. ..
						+	.. ..	.. ..

آبِ حیات

مصنّف محمد حسین آزاد (۱۸۳۰ء تا ۱۹۱۰ء)

عہدِ تصنیف و طباعت آبِ حیات کے تکملہ کا سال ۱۸۸۰ء ہے - یوں اس تذکرے کی ترتیب و تہذیب میں تقریباً دس بارہ سال صرف ہوئے ہیں -

"آبِ حیات" کا پہلا اڈیشن وکٹوریہ پریس لاہور سے باہتمام سید رجب علی شاہ اسی سال یعنی ۱۸۸۰ء میں شائع ہوا اس کے بعد اس کے متعدد اڈیشن شائع ہو چکے ہیں - اور عموماً ملتے ہیں -

خصوصیات "آبِ حیات" کا مصنف، اردو کا صاحب طرز انشاپرداز بھی ہے، نقاد بھی، زبان کا پارکھ بھی ہے اور مورخ و محقق بھی۔ اور اسی وجہ سے اس میں تحقیق، تنقید، اسلوب، اور تاریخ کی بعض ایسی خصوصیات جمع ہوگئی ہیں جو اس سے پہلے کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ مقدمہ کے علاوہ آزاد نے آبِ حیات کو پانچ خاص ادوار میں تقسیم کیا ہے۔ پہلے ہر دور کے اسلوب فکر و فن پر عمومی تبصرہ ہے۔ اس کے بعد ہر دور کے ممتاز شاعروں کا انفرادی تذکرہ، اس انفرادی تذکرے میں آزاد نے زیادہ سے زیادہ سوانحی مواد جمع کرنے کی کوشش کی ہے - یہ ضرور ہے کہ اس باب میں آزاد کے بعض بیانات قابل اعتبار نہیں ہیں۔ اور آج ان کی بہت سی باتیں بے سرو پا ثابت ہو چکی ہیں۔ پھر بھی اس سے انکار نہیں کیا جا سکتا کہ شعراء کی زندگی و شخصیت کے متعلق اتنی تفصیل کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتی آزاد کے جادو نگار قلم نے ہر شاعر کو اس کے ماحول سمیت ہمارے سامنے پیش کر دیا ہے - اور اس انداز سے کہ ہم اس سے حقیقی محاکات کا لطف لیتے ہیں -

سوانحی اہمیت سے قطع نظر آبِ حیات کا تنقیدی پہلو بھی نہایت اہم ہے۔ آزاد کسی شاعر اور اس کے کلام سے سرسری نہیں گزرتے بلکہ زبان و بیان اور موضوع و مواد کو سامنے رکھ کر محاکمہ کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔ شاعر کی زندگی اور کلام دونوں کے متعلق وہ جچی تلی رائیں دیتے ہیں - یہ رائیں بعض جگہ قابل اعتراض سہی لیکن اکثر جگہ ہمیں ان کی رائے سے اتفاق کرنا پڑتا ہے - آبِ حیات کا یہی تنقیدی اسلوب ہے جو اسے قدیم تذکرہ نگاری سے الگ کرتا ہے اور اس جدید تنقید کی بنا ڈالتا ہے جو بعد کو "مقدمہ شعر و شاعری" کی صورت میں حالی کے یہاں پوری آب و تاب کے ساتھ رونما ہوا ہے۔

سوانح سیرت نگاری اور تبصرہ کے ساتھ، آبِ حیات کا مقدمہ بھی اردو کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کیے جانے کے لائق ہے - مقدمہ میں آزاد نے زبان و بیان اور ادب و شعر کے لوازم پر بڑی تفصیل سے بحث کی ہے۔ گارساں دتاسی کے "تاریخ ادب ہندوستانی" امام بخش صہبائی کے "انتخاب دواوین" کریم الدین اور فیلن کے "طبقات الشعراء" اور قادر بخش صابر کے "گلستانِ سخن" میں اگرچہ اس انداز کے مباحث ملتے ہیں لیکن ان میں آبِ حیات کے مقدمہ کی سی جامعیت و ادبی دلکشی نہیں ہے۔ "شمیم سخن" مؤلفہ عبدالحئی صفا کا دیباچہ البتہ "آبِ حیات" کے مقدمہ کے انداز کا ہے۔ اور اردو

کے آغاز و ارتقا کے متعلق تقریباً آزاد نے وہی کہا ہے جو صفا کہہ چکے تھے ۔

ان تفصیلات سے اندازہ کیا جا سکتا ہے کہ آب حیات بہ یک وقت اُردو شعراء کا تذکرہ بھی ہے اور اردو شعراء کی تاریخ بھی سیرت نگاری کا مرقع بھی ہے اور اُردو تنقید کا اولین سرچشمہ بھی، لسانی تجزیہ و تحلیل کا نمونہ بھی ہے۔ اور علمی و ادبی تحقیقات کی مثال بھی۔ اس نے صرف یہی نہیں کہ تذکرہ نگاری کے بجائے جدید ادبی تحقیق و تنقید کی بنا ڈالی ہے بلکہ سیرت نگاری اور ادبی تاریخ کی طرف بھی ہماری توجہ مبذول کرائی ہے چنانچہ آب حیات کے زیر اثر پرانے انداز کے تذکروں کی اہمیت گھٹ گئی اور ان کی جگہ تاریخی و تنقیدی کتابوں نے لے لی۔ ہر چند کہ آب حیات کے بعد متعدد تذکرے لکھے گئے ہیں لیکن ان کی اہمیت ادبی کم تاریخی زیادہ ہے ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	پہلا دور	۱۶	مرزا محمد رفیع سودا	۳۳	سید انشاء اللہ خاں انشاء	۵۰	خواجہ حیدر علی آتش
۱	شمس ولی اللہ	۱۷	فدوی	۳۴	میر ماشاء اللہ خاں	۵۱	میر دوست علی خلیل
۲	شاہ مبارک آبرو	۱۸	قیام الدین قائم	۳۵	مرزا عظیم بیگ عظیم	۵۲	شاہ نصیر نصیر
۳	شیخ شرف الدین مضمون	۱۹	بقا اللہ خاں	۳۶	شیخ ولی اللہ محب	۵۳	مومن خاں مومن
۴	محمد شاکر ناجی	۲۰	مرزا فاخر مکین	۳۷	نواب امین الدولہ معین الملک	۵۴	نواب مصطفےٰ خاں شیفتہ
۵	محسن احسن حسن	۲۱	شیخ قائم علی قائم	۳۸	ناصر جنگ عرف مرزا مینڈھو	۵۵	نواب اکبر خاں
۶	مصطفےٰ خاں یکرنگ	۲۲	مجذوب خلف مرزا رفیع سودا	۳۹	تفضل حسین خاں علامہ	۵۶	شیخ ابراہیم ذوق
	دوسرا دور	۲۳	میر ضاحک	۴۰	ملا عبدالحکیم	۵۷	حافظ غلام رسول شوق
۷	شاہ حاتم	۲۴	میر مہدی حسن فراغ	۴۱	نواب سعد اللہ خاں	۵۸	شاہ وجیہ الدین
۸	شاہ تسلیم	۲۵	میر درد	۴۲	شیخ مصحفی	۵۹	نصیر مرحوم
۹	سعادت یار خاں رنگین	۲۶	خواجہ میر اثر		**پانچواں دور**	۶۰	نواب الٰہی بخش خاں معروف
۱۰	محمد امان نثار	۲۷	میر سوز	۴۳	مولوی محمد عظیم اللہ صاحب رمی	۶۱	حافظ احمد یار
۱۱	میاں ہدایت	۲۸	میر تقی میر	۴۴	شیخ ناسخ	۶۲	حافظ غلام رسول ویران
۱۲	خان آرزو		**چوتھا دور**	۴۵	آغا کلب حسین	۶۳	حکیم آغا خان عیش
۱۳	اشرف علی خاں فغاں	۲۹	میر خاں کمترین	۴۶	طالب علی خاں عیشی	۶۴	اسد اللہ خاں غالب
	تیسرا دور	۳۰	شیخ قلندر بخش جرأت	۴۷	میر مستحسن خلیق	۶۵	اوج
۱۴	مرزا جان جاناں مظہر	۳۱	جعفر علی حسرت	۴۸	میر مظفر حسین ضمیر	۶۶	مرزا سلامت علی دبیر
۱۵	میر عبدالحی تاباں	۳۲	پنڈت دیا شنکر نسیم	۴۹	مرزا فصیح	۶۷	میر ببر علی انیس

مخزنِ شعراء

مصنف

فائق ۔ فائق کا پورا نام قاضی نورالدین خاں حسن رضوی تھا۔ فائق تخلص کرتے تھے اور بھڑوچ (گجرات) کے رہنے والے تھے۔ اپنے وقت کے مشہور عالم ہونے کے ساتھ شاعر بھی تھے ان کا خاندان علم و فضل کے لئے خاص شہرت رکھتا تھا۔ مرزا غالب ان کے معاصر اور احباب میں تھے۔ اس تذکرے کے سلسلے میں بھی انھوں نے غالب سے خط و کتابت کی تھی۔ جیسا کہ غالب کے بعض خطوط سے ظاہر ہے۔ فائق کا انتقال ۱۲۸۶ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف وطباعت

مخزن شعرا اس کا تاریخی نام ہے جو فائق کے مصرعہ
"خوش کتاب است مخزن شعرا"
کا جزو ہے۔ اس سے ۱۲۶۸ھ نکلتے ہیں۔ اس کے دو قلمی نسخے مولوی عبدالحق صاحب کو ملے تھے۔ ایک فائق کے پوتے کی ملکیت تھا اور دوسرا بمبئی یونیورسٹی کے کتب خانے میں محفوظ تھا۔ مولوی صاحب نے ان دونوں کی مدد سے اسے مرتب کیا اور طویل تحقیقی مقدمہ کے ساتھ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام جامع پریس دہلی سے شائع کر دیا۔ یہ مطبوعہ نسخہ عموماً کتب خانوں میں ملتا ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے ابتدا میں کمال الدین حسین کامل کی تقریظ ہے۔ پھر مصنف کا دیباچہ ہے اس میں صرف گجرات کے شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی مختصر ہیں لیکن منتخب اشعار کی تعداد خاصی ہے۔ غالباً یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں ولی کے اورنگ آبادی یا گجراتی کی بحث چھیڑی گئی ہے اور بتایا گیا ہے کہ "دکنی" سے مراد گجراتی بھی ہو سکتا ہے کیونکہ اس وقت سارا جنوبی ہند دکن کے نام سے موسوم تھا۔

یہ تذکرہ اردو کے ایک قدیم مرکز کا سراغ دیتا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اردو شاعری کو نہ صرف اورنگ آباد، دہلی اور لکھنؤ وغیرہ میں بلکہ ہر علاقے میں قبول عام حاصل ہو رہا تھا۔ اس تذکرے کے آخر میں غالب کا وہ خط بھی شامل ہے جو انھوں نے ۱۴ر جولائی سنہ ۱۸۶۲ء میں اس تذکرے کی عبارت پر اصلاح دینے کے سلسلے میں تذکرہ کے مولف کو لکھا تھا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	احسن	۳	احمد سید احمد	۵	احقر	۷	افگر
۲	احسان	۴	اخلاص	۶	اختر	۸	اظہر

۹	اصغر	۳۵	خلیق	۶۱	ظفر	۸۷	مائل
۱۰	اصغف	۳۶	خوشتر برہان الدین	۶۲	عابد	۸۸	مجروح
۱۱	افروز	۳۷	خوشتر سید قادر میاں	۶۳	عباس	۸۹	مخلص
۱۲	امیر	۳۸	خوشتر	۶۴	علی	۹۰	محب
۱۳	انجم	۳۹	دلکش	۶۵	عزلت	۹۱	مسیح
۱۴	اسحاق	۴۰	دلبر	۶۶	عرفی	۹۲	مرہون
۱۵	باقر	۴۱	درویش	۶۷	علوی	۹۳	مشتاق محمد حسین
۱۶	باقی	۴۲	ذاکر	۶۸	غالب	۹۴	مشتاق نجم الدین
۱۷	بخش	۴۳	رحمت	۶۹	غمگین	۹۵	ملا معراج الدین
۱۸	بسمل	۴۴	رسوا	۷۰	غنی	۹۶	مفتون
۱۹	بریاں	۴۵	رفعت	۷۱	فاضل	۹۷	منیر
۲۰	بلیغ	۴۶	رکھو	۷۲	فائق	۹۸	منظور
۲۱	بہادر بخشو میاں	۴۷	زیرک	۷۳	فدا	۹۹	ناداں
۲۲	بہادر شیخو میاں	۴۸	سلیمی	۷۴	فرحت ابن یاقوت خاں	۱۰۰	نادر
۲۳	بیتاب	۴۹	سمجھو	۷۵	فضل	۱۰۱	نجف خاں آغا
۲۴	بے ہوش	۵۰	شائق	۷۶	فقیر	۱۰۲	نصیری
۲۵	تجرد	۵۱	شرر	۷۷	فہیم	۱۰۳	نجف محمد شفیع
۲۶	تبسم	۵۲	شرف	۷۸	قطب	۱۰۴	وحشت
۲۷	تسکین	۵۳	شعلہ	۷۹	قطبی	۱۰۵	وحید
۲۸	ثنا	۵۴	شوق	۸۰	کاظم	۱۰۶	ولی
۲۹	جولاں	۵۵	شیدا	۸۱	کامل سید منصور	۱۰۷	ہمرنگ
۳۰	جوشش	۵۶	شمس	۸۲	کامل کمال الدین	۱۰۸	یعقوب
۳۱	حامد	۵۷	صاحب	۸۳	کریم	....	......
۳۲	حجاب	۵۸	صوفی	۸۴	کمتر		
۳۳	حزیں	۵۹	ضاحک	۸۵	لطف		
۳۴	حسن	۶۰	طالب	۸۶	لطیف		

بہار و خزاں

مصنف

بہا الدین حسین خاں عروج۔ اسد علی خاں تمنا نے "گل عجائب" مولفہ ۱۱۹۲ھ میں عروج کو اپنا استاد بتایا ہے۔[1] عروج کے والد کا نام ضیاء الدین حسین خاں اور اصل وطن اورنگ آباد تھا۔ عروج اردو فارسی دونوں زبانوں میں شعر کہتے تھے اور گل عجائب سے پہلے اردو شعرا کا تذکرہ مکمل کر چکے تھے اس لئے کہ تمنا نے ان کے تذکرے کا ذکر خزاں و بہار کے نام سے کیا ہے شاید یہی اس کا اصلی نام ہے۔ سعادت نظیر صاحب کے خط سے پتہ چلا کہ عروج نے فارسی شعرا کا تذکرہ بھی اسی نام سے لکھا تھا اس کا ایک نسخہ جامعہ نظامیہ شبلی گنج میں موجود ہے۔ یہ ۱۱۸۵ھ اور ۱۱۹۵ھ کے درمیان مکمل ہوا ہے۔ عروج نے غالباً شمیم سخن اور طبقات سخن کے طرز پر اپنا تذکرہ دو حصوں میں لکھا تھا۔ ایک فارسی شعرا کے لئے مخصوص تھا اور دوسرا اردو شعرا کے لئے۔

عہد تصنیف و طباعت

کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن میں اس تذکرے کا جو قلمی نسخہ محفوظ ہے اس کے آخری صفحات غائب ہیں۔ اس لئے تذکرے کے ترقیمہ یا سال تصنیف کا سراغ لگانا مشکل ہے لیکن چونکہ گل عجائب مولفہ ۱۱۹۲ھ عروج کے تذکرہ، بہار و خزاں کا ذکر موجود ہے اس لئے یقیناً یہ ۱۱۹۲ھ قبل لکھا گیا ہے۔ ڈاکٹر ابو اللیث صدیقی نے اپنے ایک مضمون "اردو اور اس کے تاریخی ماخذ" میں اس قلمی نسخے کا سراغ دیتے ہوئے لکھا تھا کہ:۔

"اس کا ایک اور نسخہ بھی تھا جو دریائے موسیٰ کی طغیانی میں برباد ہو گیا۔ اس وقت جہاں تک مجھے علم ہے اس کا صرف ایک نسخہ موجود ہے، یہ بوسیدہ ہو چکا ہے اور جلد طباعت کی نوبت آئی تو شاید بالکل مٹ جائے گا"[2]

افسوس ہے کہ آج ۲۸ سال گزر جانے پر بھی یہ طبع نہ ہو سکا اور اسی خستہ حالت میں پڑا ہوا ہے۔ تذکرہ ناقص الاخر ہے اور سرورق بھی غائب ہے۔ خط بہت شکستہ ہے اور مشکل سے پڑھنے میں آتا ہے۔ تذکرہ ۱۲۶ صفحات پر مشتمل ہے۔ شعرا کا ذکر علی الحروف تہجی کیا گیا ہے۔ تخلص سرخی میں لکھے گئے ہیں۔ لیکن انھیں بھی پڑھنے میں بڑی دقت ہوتی ہے۔ ہر صفحہ میں ۱۴ سطریں ہیں۔ اور حالات زندگی بعد اشعار درج کئے گئے ہیں[3]

خصوصیات

تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور "بسم اللہ" کے بعد تذکرہ یوں شروع ہوتا ہے کہ:۔

"ابتدائے سخن بحمد سخن آفرینے سزا است"

اشعار ایک کے نیچے ایک بغیر کسی نشان کے نثر کے طور پر لکھے گئے ہیں اور بقول ڈاکٹر ابو اللیث صدیقی اس میں بعض شعرا کے متعلق ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو دوسرے تذکروں میں نظر نہیں آتیں۔ بطور نمونہ ایک شاعر کا حال درج ہے۔

"صاحب والا فطرت حضرت عبد الولی عزلت پر سید سعد اللہ قدس سرہ۔ اصلش از معمورہ بریلی است و مولد و نشائش بندر سورت، کتب متداولہ عربیہ ہمہ آموختہ است و از فارسیہ نیز بہرہ اندوختہ۔ خوشگو و خوش صحبت اشت کہ خدائش سلامت دارد۔

---

[1] گل عجائب مطبوعہ ص ۹۵

[2] سالنامہ سہیل ۱۹۳۶ء

[3] یہ تفصیلات اور شعرا کی فہرست مجھے محترمی یوسف سرمست صاحب نے حیدرآباد دکن سے مرحمت فرمائی ہے جس کے لئے میں شکر گزار ہوں (فرمان)

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آرزو	سراج الدین علی خاں
۲	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۳	آگاہ	محمد صلاح
۴	آزاد	محمد فاضل
۵	آبرو	شیخ نجم الدین مبارک
۶	انسان	اسد الدولہ
۷	احسن	احسن اللہ
۸	آشنا	میر زین العابدین
۹	آوارہ	میر محمد کاظم
۱۰	الہام	فضائل بیگ
۱۱	انجام	نواب امیر خاں عمدۃ الملک
۱۲	بہار	ٹیک چند
۱۳	بیتک	(شاید) دلاور خاں
۱۴	بسمل	شرف الدین علی خاں
۱۵	پیامی	(شاید) شیخ معین الدین محمد اسمٰعیل
۱۶	(تخلص نہیں پڑھا گیا)	میر صلاح الدین
۱۷	بیان	خواجہ احسن اللہ خاں
۱۸	بیکل	سید الوہاب
۱۹	تجرد	میر عبداللہ
۲۰	تاباں	میر عبدالحئی
۲۱	تمکین	(شاید) صلاح الدین
۲۲	ثاقب	شہاب الدین
۲۳	جرأت	میر سید علی
۲۴	حزیں	میر محمد باقر
۲۵	(تخلص مٹ گیا)	شہاب الدین
۲۶	حشمت	سید محتشم علی خاں
۲۷	حاتم	محمد حاتم
۲۸	حشمت	محمد علی
۲۹	(تخلص پڑھا نہ جاسکا)	محمد یار
۳۰	درد	خواجہ محمد میر
۳۱	درد	کرم اللہ خاں
۳۲	ذہن	میر محمد مستعد
۳۳	(؟)	جعفر علی خاں
۳۴	سودا	محمد رفیع
۳۵	سعدی	دکنی
۳۶	سلام	نجم الدین علی خاں
۳۷	سعادت	سعادت اللہ خاں
۳۸	سراج	میر سراج الدین
۳۹	ساماں	میر ناصر
۴۰	شوق	حسن علی
۴۱	شاغل	-
۴۲	صانع	-
۴۳	صنعت	
۴۴	صمصام	صمصام الدولہ
۴۵	ضیاء	-
۴۶	طالع	میر شمس الدین
۴۷	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۴۸	؟	خواجہ برہان الدین
۴۹	عارف	-
۵۰	عزیز	شاہ عزیز اللہ
۵۱	عاقل	سیتا رام
۵۲	عزلت	سید عبدالولی
۵۳	؟	جعفر خاں
۵۴	عاقل	نور محمد
۵۵	عاشق	عاشق علی خاں
۵۶	عاجز	عارف علی خاں
۵۷	غریب	محمد زماں
۵۸	فغاں	اشرف علی خاں
۵۹	قائم	محمد قائم
۶۰	قدرت	قدرت اللہ
۶۱	قدرت	-
۶۲	قاسم	-
۶۳	کلیم	محمد حسین
۶۴	کمترین	-
۶۵	کافر	میر علی نقی
۶۶		میر کلیم اللہ
۶۷	مظہر	میر جانجاں
۶۸	مضمون	شیخ شرف الدین
۶۹	؟	محمد دل۔
۷۰	میر	میر تقی
۷۱	میر	محمد میر
۷۲	محسن	محمد حسین
۷۳	موزوں	میر رحیم علی
۷۴	موزوں	خواجہ محمد علیخاں ذوالفقار الدولہ
۷۵	مہر	محمد شاکر
۷۶	؟	عبدالرسول
۷۷	ولی	محمد ولی
۷۸	ہدایت	ہدایت اللہ
۷۹	یقین	انعام اللہ خاں
۸۰	؟	مصطفٰے خاں
۸۱	یکرو	عبدالوہاب

مسرّت افزا

مصنف

ابوالحسن ۔ ابوالحسن کا آبائی وطن الہ آباد تھا بعد کو وہ عظیم آباد میں آباد ہو گئے تھے۔ بغرض سیر و سیاحت کچھ دنوں کلکتہ میں بھی مقیم رہے ۔ ان کا اصل نام امیرالدین احمد عرف امیراللہ تھا ۔ ابوالحسن حقیقتاً ان کی کنیت ہے اور اسی تعلق سے " مسرت افزا " تذکرہ ابوالحسن کے نام سے مشہور ہو گیا[1]۔

عہد تصنیف وطباعت

یہ تذکرہ ۱۱۹۳ھ / ۱۷۸۰ء میں مکمل ہوا۔ طباعت کی نوبت اب تک نہیں آئی۔ گارسان دتاسی کا بیان ہے کہ مسٹر ڈبلو اوسلی کے پاس اس کا ایک قلمی نسخہ تھا ۔ غالباً وہی نسخہ اب آکسفورڈ میں ہے۔ اس تذکرے کے کسی اور نسخے کا سراغ اب تک نہیں لگا۔ یہ تذکرہ ابوالحسن نے عظیم آباد سے لکھنؤ جاتے وقت عالم سفر میں لکھا تھا۔ لکھنؤ پہنچ کر اس میں ترمیم و اضافے سنہ ۱۲۰۶ھ تک ہوتے رہے اور کئی مسودے نقل ہوئے لیکن اب نایاب ہیں ۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں معاصرین کے متعلق اکثر تفصیل سے بحث کی گئی ہے۔ اس جگہ ثانوی حوالہ کی مدد سے اس کا ایک نمونہ دیا جا رہا ہے ۔

۔ محمد تقی میر، تخلص، مرد میدانِ سخن و شیر بیشۂ ایں فن است ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ وجودش از ۔ ۔ ۔ ۔ اکبرآباد۔ اما قدر و قیمتش در بازار دہلی افزود ۔ مشق سخن بخدمت ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ آرزو کردہ شاید باد سے قرابت خواہرزادگی دارد بسبب رعونت ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ کہ خلقی اوست زبان زد زباں آوراں شود باعث عیب جوئی سخن وراں در زبان شاں افتادہ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ہر یکے را حوصلۂ عیب جوئی او بہم رسیدہ ۔ مرزا رفیع گوید ؎

ہر ورق پر ہے میر کی اصلاح لوگ کہتے ہیں سہو کاتب ہے

تذکرۂ نکات الشعرا کہ تالیف اوست، دراں عجب نکتہ چینی در کلام شعرائے ریختہ نمودہ ، ہر کرا یاد نمودہ بہ تحقیر و بے ادائی آوردہ و اشعار ایشاں را بے رتبہ و ناپسندیدہ چیدہ ذکر کردہ۔ اگر راست بگویم سبب تالیف ایں تذکرہ ۔ ہم ہمیں بود کہ من برعم حاسدانِ عیب بین و خردہ گیراں نکتہ چیں ہر یکے کما ہی در سطر تحریر کشیدم لیکن چوں دریں غربت دیوان احدے با خود نبود کہ اتفاق انتخاب شعر ہا می شود، از اشعار ایشاں آنچہ یاد بود نوشتم ۔ طرفہ تر کہ میر چوں ہمتِ خود بہ انتخاب اشعار ناپسندیدہ شعرا گماشتہ بود، طبعش بہ ہمیں مرغوب گشتہ ازیں جہت از اشعار خود ہم ہرچہ دراں تذکرہ نوشتہ اکثرے ازاں بے رتبہ و ناپسندیدہ است ۔ در دیوانش بہتر ازیں اشعار بنظر فقیر آمدہ[2]۔

---

[1] تاریخ ادب ہندوستانی از گارسان دتاسی ۔

[2] بحوالہ ۔ میر حیات اور شاعری ۔ از ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی ۔

گلشنِ سخن

مصنّف میرزا کاظم مخاطب بہ مردان علی خاں مبتلا لکھنوی محمد علی خاں بہادر کے بیٹے تھے۔ دیباچے کی صراحت کے مطابق، مبتلا لکھنوی ۲۰ سال کی عمر میں ایک فارسی دیوان اور فارسی شعرا کا ایک تذکرہ "گلدستۂ معانی" مرتب کر چکے تھے۔ حسین قلی خاں مولف نشترِ عشق نے اس فارسی تذکرہ کا تاریخی نام "نظم معانی" بتایا ہے۔ "نظم معانی" سے سال تصنیف ۱۱۶۸ھ/۱۷۵۴ء برآمد ہوتا ہے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسی کو بنیاد بنا کر، مبتلا کا سن پیدائش ۱۱۴۸ھ/۱۷۳۵ء کے لگ بھگ متعین کیا ہے اور "گلشن سخن" کی تالیف کے وقت ان کی عمر ۳۵ سال بتائی ہے[1] محمد قدرت اللہ قدرت گوپاموی مولف نتائج الافکار کا بیان ہے کہ مبتلا کی وفات بارہویں صدی ہجری کے اواخر میں ہوئی ہے۔ اردو شعرا کے بعض تذکروں میں بھی مبتلا کا ذکر ملتا ہے۔ شیفتہ لکھتے ہیں کہ :-

"مبتلا تخلص اسمش مرزا کاظم بیگ المخاطب بہ بیش گاہ وزیر الممالک بہ مردان علی خاں اصلش مشہد مقدس و وے در لکھنؤ از نہاں خانۂ عدم بہ شہرستان وجود برسیدہ، بمذکانش بہ احترام زیستہ اند، گویند کہ مبتلا صاحب دیوان است ہم تذکرہ فراہم اوردہ است (گلشن بیخار ص۱۹۵)

اشپرنگر، شورش، عشقی اور نساخ نے بھی ان کا ذکر کیا ہے۔ نساخ کا بیان ہے کہ :-

"مبتلا تخلص مردان علی خاں خلف نواب محمد علی خاں رئیس غازی پور مقیم بنارس معاصر سودا، نواب برہان الممالک اور صفدر جنگ کی سرکار میں بڑا اقتدار رکھتے تھے۔ صاحب دیوان و تذکرۂ اردو و فارسی گذرا ہے۔ (سخن شعرا ص۴۱۰)

بعض تذکرہ نگاروں نے مبتلا لکھنوی اور عشق و مبتلا میرٹھی کے حالات کو گڈمڈ کر دیا ہے۔ اور بعض نے "گلشن سخن" کا نام "گلستان سخن" اور "طبقات سخن" درج کیا ہے۔ مثلاً حکیم شمس اللہ قادری اپنے ایک مضمون میں لکھتے ہیں کہ :-

"گلستان سخن تصنیف مرزا کاظم بیگ نواب مردان علی خاں مبتلا تخلص۔ رئیس غازی پور ۱۲۴۵ھ سے قبل تالیف ہوا"

یہ بیان گارساں اور اسپرنگر کے تذکروں سے ماخوذ ہے اور غلط معلوم ہوتا ہے۔ اسی طرح مجلس ترقی اردو لاہور سے درد کا جو دیوان شائع ہوا ہے۔ اس کے مرتب خلیل الرحمٰن داؤدی صاحب نے گلشن سخن کے مصنف کا نام شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی درج کیا ہے[2]

---

[1] دستور الفصاحت ص۲۷ - [2] ملاحظہ ہو دیوان درد مطبوعہ مجلس ترقی اردو ص۵۹

یہاں بھی داؤدی صاحب کو مغالطہ ہوا ہے اسلئے کہ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کے تذکرے کا نام گلشن سخن نہیں ہے طبقات سخن ہے چنانچہ دردؔ کے سلسلے میں انھوں نے جو اقتباس دیا ہے وہ مبتلا میرٹھی کے تذکرہ سے نہیں بلکہ مبتلا لکھنوی کے تذکرے سے ماخوذ ہے اس لئے کہ مبتلا لکھنوی کا تذکرہ سنہ ۱۱۹۴ھ میں مکمل ہوا اور شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کا تذکرہ ۱۲۳۳ھ میں تکمیل کو پہنچا جیسا کہ اگلے صفحات میں تفصیل سے مذکور ہے۔

عہد تصنیف و طباعت

گلشن سخن کے دیباچہ میں مصنف نے تذکرہ کا مادہ تاریخ یوں درج کیا ہے کہ
"آج پھولا ہے سخن کا گلشن"
اس سے سنہ ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء نکلتے ہیں۔ بقول مولانا عرشی چونکہ تذکرے میں جگہ جگہ یہی سن "اکنوں" "این زمان" اور "الحال" کے ساتھ مذکور ہے۔ اور مؤلف کا دعوےٰ بھی یہی ہے کہ کتاب تھوڑے عرصہ میں مکمل ہو گئی تھی اس لئے ۱۱۹۴ھ / ۱۷۸۰ء ہی کو گلشن سخن کی تصنیف کا سال خیال کرنا چاہیے[1]۔
یہ تذکرہ بھی اب تک غیر مطبوعہ ہے۔ کتابخانہ عالیہ رام پور میں اس کا ایک قلمی نسخہ ضرور محفوظ ہے۔

خصوصیات

طرز قدیم کا تذکرہ ہے اور فارسی زبان میں لکھا گیا ہے اور مختصر حالات زندگی کے ساتھ منتخب کلام درج کیا گیا ہے۔ معاصر شعراء کے متعلق اس کی رائیں خاصی اہمیت رکھتی ہیں۔

اس تذکرے تک میری رسائی نہ ہو سکی، عرشی صاحب کے خط سے معلوم ہوا کہ مسعود حسین رضوی صاحب اسے مرتب کر رہے ہیں اور طبقات سخن سے مقابلہ کے بعد اسے شائع کر دیا جائے گا۔
بطور نمونہ دردؔ کا حال ثانوی حوالے کے ذریعہ درج کیا جاتا ہے:۔

"(خواجہ میر درد) مرکز دائرہ اہل کمال، سید عالی مرتبت، بیشۂ گوشہ عزلت رہرو شیرستان تفرید، سایۂ کوچۂ تجرید........ درخدا پرستی و تحمل مصائب و تسلیم نوائب نظیر خود ندارد .... در شاہجہان آباد ایں زمان کہ سن یک ہزار و یک صد و نود و چہارم ہجری گوشہ انزوا اختیار نمودہ۔ بہرہ یاب فیوضات لامتناہی الہی است[2]"

---

[1] دستور الفصاحت مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی
[2] دیوان درد مرتبہ خلیل الرحمٰن داؤدی مجلس ترقی ادب لاہور۔

طبقاتِ سخن

مصنف | شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی ۔ مبتلا میرٹھی کا ذکر خوب چند ذکا، شیفتہ، باطن، قدرت اللہ قاسم، کریم الدین نساخ، اسپرنگر، دتاسی اور دوسرے تذکرہ نگاروں نے کیا ہے ۔ طبقات سخن میں بھی مصنف نے اپنے حالات کئی جگہ درج کئے ہیں ۔

مبتلا کے والد شاہ نعمت اللہ، فارسی کے صاحب دیوان شاعر تھے، نعمی تخلص کرتے تھے ۔ مبتلا کو اوائل عمری سے شعر گوئی کا شوق تھا اور علم صرف و نحو سے خاص دلچسپی تھی ۔ مبتلا کی تصانیف میں تذکرہ کے علاوہ مثنوی لیلیٰ مجنوں[1] اور اردو کے دو دیوان ملتے ہیں ۔

عہد تصنیف و طباعت | "طبقات سخن" تذکرے کا تاریخی نام ہے ۔ اس سے ۱۲۲۲ھ برآمد ہوتے ہیں ۔ اس تذکرے کے تین نسخوں کا سراغ اب تک ملا ہے ۔ ایک نسخہ جرمنی میں ۔ دوسرا گاندھی فیض عام کالج شاہجہاں پور میں اور تیسرا نسخہ دہلی میں ہے ۔ ڈاکٹر محمد حسن نے شاہجہاں پور کے نسخے کو بالاقساط ضروری تصریحات کے ساتھ "ہماری زبان" علیگڑھ میں بالاختصار شائع کر دیا ہے[2]۔ یہ نسخہ رام سروپ کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے اور آخری صفحات میں دی ہوئی تاریخ کے مطابق ۱۲ محرم ۱۲۳۱ھ مطابق ۱۴ دسمبر ۱۸۱۵ء مکمل ہوا ہے ۔ گویا سن تصنیف سے نو سال بعد لکھا گیا ہے ۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے ۔ مصنف نے تذکرے کا پورا نام "جواہر سخن موسوم بہ طبقات سخن" بتایا ہے یہ بھی تصریح کر دی ہے کہ اس تذکرے کے دو طبقے ہیں ۔ طبقہ اول میں ماضی و حال کے شعرائے اردو کا تذکرہ ہے اور طبقہ دوم میں فارسی شعرا کا ۔ لیکن اب تک "طبقات سخن" کے جو نسخے دستیاب ہوئے ہیں ان میں "طبقات سخن حصہ دوم" موجود نہیں ہے ۔ جرمنی کے نسخے میں شاید ہو ۔

تذکرہ حمد و نعت کے بعد شروع ہوتا ہے ۔ دیباچہ میں شاعری کی اہمیت اور اس کی ابتدا کے بارے میں روشنی ڈالی گئی ہے ۔ خسرو کو ہندی غزل کا موجد قرار دیا گیا ہے اور ولی کو گجراتی بتایا ہے ۔

شعرا کا حال ردیف وار درج ہے اور شاہ عالم آفتاب کے ذکر سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے ۔ بقول ڈاکٹر محمد حسن "تذکرہ یوں اہمیت رکھتا ہے کہ اس میں اس زمانے کی اردو نثر کے بعض نمونے لطیفے اور خطوط کی شکل میں مل جاتے ہیں ۔ دوسرے یہ کہ اس میں بعض شعرا کے مفصل حالات درج ہیں ۔ تیسرے یہ کہ اس میں مصنف سے بعض دوسرے شعرا کی ملاقاتوں

---

[1] ڈاکٹر رضی الدین احمد نے نوائے ادب اکتوبر ۱۹۶۳ء میں مبتلا میرٹھی کے قصۂ لیلیٰ مجنوں کا تفصیل سے ذکر کیا ہے ۔
[2] ملاحظہ ہو ہماری زبان ۱۵ جنوری ۱۹۶۰ء تا ۸ اپریل ۱۹۶۰ء ۔

کا ذکر ہے، چوتھے یہ کہ بعض شعرا کے متعلق کچھ ایسی باتیں مل جاتی ہیں جو کہیں اور درج نہیں ہیں۔ جملہ

ﻪ ہماری زبان علی گڑھ بابت ۱۵ رجنوری ۱۹۶۰ء

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب شاہ عالم	۲۴	بیخود نرائن داس	۴۷	جاں محمد مرزا
۲	آصف الدولہ یحییٰ خاں ہزبر جنگ	۲۵	بیجان دہلوی	۴۸	جمال علی میرٹھی
۳	انجام امیر خاں	۲۶	بے نوا	۴۹	جوہر بریلوی
۴	اثر میر محمد	۲۷	بیتاب محمد اسمٰعیل	۵۰	جواہر سنگھ
۵	انشا انشاء اللہ خاں	۲۸	باقر	۵۱	جوان جان علی شاہ
۶	آبرو شاہ مبارک	۲۹	بختاور سنگھ	۵۲	حیران
۷	آشنا	۳۰	بالا مارہروی	۵۳	حسرت جعفر علی
۸	اشرف خاں دہلوی	۳۱	تصویر سید احسان حسین	۵۴	حقیقت سید حسن شاہ
۹	اشرف کاندھلوی	۳۲	تسلی ٹیکہ رام	۵۵	حفیظ محمد حفیظ
۱۰	ادیبی	۳۳	ترساں بہادر علی	۵۶	حسرت فرخ آبادی
۱۱	انتظار	۳۴	تسلیم رامپوری	۵۷	حجام عنایت اللہ خاں
۱۲	الٰہی بخش کاندھلوی	۳۵	تحیر دہلوی	۵۸	حکیم لکھنوی
۱۳	ابوالحسن	۳۶	تجلی دہلوی	۵۹	حشمت محتشم علی
۱۴	افغاں امام علی خاں	۳۷	تسکین بریلوی	۶۰	حیران حیدر علی
۱۵	آرزو سراج الدین علی خاں	۳۸	تقی میر تقی	۶۱	حاتم شاہ حاتم
۱۶	آشفتہ دہلوی کھوڑے خاں	۳۹	تنہا شیخ عوض	۶۲	حسن خواجہ محمد حسن
۱۷	بیگم	۴۰	تحسین محمد حسین عطاں خاں	۶۳	حسین علی
۱۸	بہو بیگم	۴۱	تمکین صلاح الدین	۶۴	حسن میر حسن
۱۹	بیدار میر محمدی	۴۲	تاباں عبدالحئی	۶۵	خاکسار محمد یار
۲۰	بقا بقاء اللہ	۴۳	ثاقب	۶۶	خورشید علی
۲۱	بیان خواجہ احسن اللہ	۴۴	ثاقب	۶۷	خوش وقت شاداب
۲۲	بیتی بہادر	۴۵	جرات قلندر بخش	۶۸	دلسوز
۲۳	برکت اللہ خاں	۴۶	جذب بریلوی	۶۹	دردمند

۷۰	زور آور خاں	
۷۱	زار	میر جیون
۷۲	زار	میر مظہر علی
۷۳	زماں	محمد زماں
۷۴	زید العابدین	
۷۵	سعادت	سعادت علی
۷۶	سامان	میر ناصر
۷۷	سوز	دہلوی
۷۸	سودا	مرزا رفیع
۷۹	سلیمان شکوہ	
۸۰	سراج	سراج الدین علیخاں آرزو
۸۱	غالب	سید غالب علی
۸۲	شوکت	
۸۳	شائق	محمد نظیر الدین
۸۴	شوق	حسن خاں
۸۵	شاہ ولی اللہ اشتیاق	
۸۶	شرف الدین علی	
۸۷	صاحب	قراں
۸۸	صابر شاہ	
۸۹	ضیار	ضیار الدین
۹۰	طپش	محمد اسمٰعیل
۹۱	سلیم	طالب حسین
۹۲	نوا	ظہور اللہ
۹۳	عشق	میر عزت اللہ
۹۴	عشق	عظیم آبادی
۹۵	عشق	شیخ غلام محی الدین
۹۶	عشرت	غلام علی
۹۷	عیاں	نجابت علی
۹۸	عمدۃ الملک پسر محمد علی خاں	
۹۹	غلام محمد خاں	
۱۰۰	غضنفر بیگ لکھنوی	
۱۰۱	عماد الملک	
۱۰۲	فرحت	
۱۰۳	فراق	ثنار اللہ
۱۰۴	فقیر	فقیر اللہ
۱۰۵	فراسو	
۱۰۶	فدوی	
۱۰۷	فارغ	فارغ شاہ
۱۰۸	فضل علی دانا	
۱۰۹	فرخ علی	
۱۱۰	قدرت اللہ حاجی	
۱۱۱	قائم	قیام الدین
۱۱۲	قاضی	محمد نعیم مرزا
۱۱۳	قاصر	ببر علی
۱۱۴	قلندر بخش آفرین	
۱۱۵	قسمت	نواب شمس الدولہ
۱۱۶	کمترین	کاشی ناتھ
۱۱۷	گوہری	بدایونی
۱۱۸	گرامی	
۱۱۹	گھاسی	
۱۲۰	گنا بیگم	
۱۲۱	میر شمس الدین	
۱۲۲	مرزا علی لطف	
۱۲۳	محبت خاں	
۱۲۴	محبت	ولی اللہ
۱۲۵	ممتاز	احسان اللہ
۱۲۶	مشتاق	بریلوی
۱۲۷	مظہر	جان جاناں
۱۲۸	محنت	مرزا حسین علی
۱۲۹	محشر	بدایونی
۱۳۰	محشر	لکھنوی خواجہ علی نقی
۱۳۱	محزوں	عالم شاہ
۱۳۲	محمد بخش	
۱۳۳	مشتاق	میرٹھی تاج الدین
۱۳۴	مصحفی	غلام ہمدانی
۱۳۵	مخلص	محمد حسین
۱۳۶	مخلص	آنندرام
۱۳۷	میر سجاد	
۱۳۸	ممنون	نظام الدین
۱۳۹	منتظر	نور الاسلام
۱۴۰	محسن	محمد محسن
۱۴۱	مہربان خاں	زند
۱۴۲	مبتلا	غلام محی الدین
۱۴۳	معروف	الٰہی بخش
۱۴۴	منت	قمر الدین
۱۴۵	مجذوب	دہلوی
۱۴۶	مولوی	محمد جان
۱۴۷	مشکور	بریلوی
۱۴۸	منصف	علی خاں دہلوی
۱۴۹	نیاز احمد	بریلوی
۱۵۰	نعامی	نعمت اللہ
۱۵۱	نظیر	اکبرآبادی
۱۵۲	ناجی	محمد شاکر
۱۵۳	نصیر خاں	کلو
۱۵۴	نعمت اللہ سکندرآبادی	
۱۵۵	نیاز	محمد نادر خاں
۱۵۶	وزیر	وزیر علی خاں
۱۵۷	وحشت	ابوالحسن
۱۵۸	وسعت	مستقیم خاں
۱۵۹	وفا	نول رائے
۱۶۰	مسرت -	وزیر علی
۱۶۱	ہدایت	اللہ خاں
۱۶۲	ہاشمی	میر ہاشم
۱۶۳	ہاتف	مرزا محمد ہاتف
۱۶۴	ہرسہلے	سکندرآبادی
۱۶۵	یقین	انعام اللہ خاں
۱۶۶	یک رنگ	مصطفےٰ خاں

تذکرۃ الشعرا[1]

مصنف | ابن امین اللہ طوفان۔

عہد تصنیف و طباعت | ۱۲۴۷ھ مطابق ۱۸۳۲ء اور ۱۲۵۱ھ مطابق ۱۸۳۶ء کے درمیان مکمل ہوا۔ قاضی عبدالودود صاحب کی ترتیب و تقریظ کے ساتھ ۱۹۵۴ء میں "تذکرۂ شعرا" کے عنوان سے ادارۂ تحقیقات اردو پٹنہ نے اسے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور عام روش کے مطابق مرتب ہوا ہے۔ اس تذکرے کا آغاز خواجہ میر درد کے حال سے اس طور پر ہوتا ہے کہ:۔

"حضرت خواجہ میر درد علیہ الرحمہ کہ از کملین زمانہ بود در جمیع علوم و فنون یگانہ بود مضمونِ شعرش دردآلود است۔"

---

[1] اس تذکرے کی تفصیلات اور فہرست شعرا ہر چند کہ میری دسترس سے دور نہ تھی لیکن افسوس کہ ناگاہ علالت کے سبب اس تذکرے کا تذکرہ تشنہ رہ گیا۔ (فرمان)

تذکرۂ بے جگر

مصنف خیراتی لعل بے جگر۔

عہد تصنیف و طباعت اس تذکرے کا صرف ایک نسخہ، انڈیا آفس لندن میں [redacted] نے اس [redacted] کی کوشش کی لیکن کامیابی نہ ہوسکی۔ بعض تحریروں [redacted] ہے کہ یہ تذکرہ [redacted] میں صدی ہجری کے ربع ثانی میں لکھا گیا ہے۔ کلب علی خاں فائق رامپوری نے آبرو کی تاریخ وفات کے سلسلے میں لکھا ہے کہ "جہاں تک میرا علم ہے اُردو کا صرف ایک تذکرۂ شعرا ایسا ہے جس میں یہ سن دیا ہے۔ یہ خیراتی لعل بے جگر کا تذکرہ ہے۔ جو عہد اکبر ثانی کی تصنیف ہے اور جس کا واحد نسخہ لندن میں ہے۔ بے جگر نے تاریخ بھی کہی ہے " سخن را آبرو کو[1] اس سے پہلے محی الدین قادری زور نے بھی اس تذکرے کا حوالہ اپنی تحریروں میں دیا ہے[2]

"تذکرہ بے جگر" عہد اکبر ثانی میں لکھا گیا، اکبر ثانی ۱۲۲۱ھ/۱۸۰۶ء تا ۱۲۵۳ھ/۱۸۳۷ء حکمراں رہا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ اسی درمیان یہ تذکرہ وجود میں آیا ہے۔ اس دور میں اور کئی تذکرے مرتب ہوئے۔ جن میں۔

- عمدہ منتخبہ
- مجموعہ الانتخاب
- ریاض الفصحا
- مجموعہ نغز
- گلشن بے خار
- تاریخ ادب ہندوستانی

خصوصیت سے قابلِ ذکر ہیں۔

خصوصیات روش عام کے مطابق تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ مختصر حالات زندگی کے بعد کلام کا انتخاب ہے۔ بطور نمونہ ولی کے حالات یہاں درج کئے جاتے ہیں۔

"در حقیقت کسے کہ اسپ در میدان ہندی دوانید آں بود۔ فی الواقع شخصے کہ آب رفتہ در جوئے ایں زبان ہندی رسانید بہاں بود۔ چوں در اثنا جلوس محمد شاہی ولیاں او بہ دہلی رسید، موزوں طبعاں عالی و فکر دعالی تلاشاں ہم عصر مثل حاتم و آبرو و فغاں بہ تتبع زبانش پیرو دہم زبان شدندیہ"

---

[1] اورئینٹل کالج میگزین لاہور صفحہ ۹ بابت مئی سنہ ۱۹۶۰ء

[2] دکنی ادب کی تاریخ صفحہ ۱۶۱

قدیم فارسی شعرا کے تذکرے ایک نظر میں[۱]

نمبر شمار	نام تذکرہ	مصنف	عہدِ تصنیف	کیفیت
۱	لباب الالباب	محمد نور الدین عوفی	سنہ ۶۱۸ھ	فارسی شاعری کے آغاز سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ اسکی دو جلدیں ہیں۔
۲	مونس الاحرار	محمد بن بدر جاجرمی	سنہ ۷۴۱ھ	مختلف اصناف کا انتخاب ہے جسمیں بعض متقدمین شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۳	تذکرۃ الشعرا	دولت شاہ سمرقندی	سنہ ۸۹۲ھ / ۱۴۸۷ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔
۴	مجالس النفائس	میر علی شیر	سنہ ۸۹۶ھ / ۱۴۹۱ء	معاصر شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵	لطائف نامہ	فخری ابن امیری	سنہ ۹۲۷ھ / ۱۵۲۱ء	مجالس النفائس سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں۔
۶	جواہر العجائب یا تذکرۃ النسا	" "	سنہ ۹۴۷ھ / ۱۵۴۰ء	شاعرات کا تذکرہ ہے سنہ ۱۸۰۰ء میں لکھنؤ سے شائع ہوا ہے۔
۷	تحفۂ سامی	سام مرزا	سنہ ۹۵۷ھ / ۱۵۵۰ء	دولت شاہ سمرقندی کے تذکرے سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں
۸	مذکر الاحباب	نثاری بخاری	۹۷۴ / ۱۵۶۶ء	کے قریب۔ میر علی شیر کے وقت سے لیکر سنہ ۹۷۴ھ تک کے شاعروں کا ذکر ہے
۹	نفائس المآثر	علاء الدولہ قزوینی	سنہ ۹۷۳ تا ۹۸۲ھ / ۱۵۶۵ء تا ۱۵۷۴ء	عہد اکبری اور اس سے کچھ قبل کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰	خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار	تقی کاشی	سنہ ۱۰۱۰ تا سنہ ۱۰۱۵ / ۱۶۰۲ء تا ۱۶۰۷ء	سنہ ۷۳۰ھ / ۱۳۳۰ء سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۱۱	بزم آرائی	سید علی بن محمود حسینی	سنہ ۱۰۰۰ھ	متقدمین و متاخرین کا تذکرہ ہے۔
۱۲	تزینہ گنج الٰہی	الٰہی حسین	سنہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۵ھ / ۱۶۰۲ء تا ۱۶۰۷	سنہ ۷۳۰ھ / ۱۳۳۰ء سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۳	بت خانہ	محمد صوفی اور حسن بیگ	سنہ ۱۰۱۰ھ تا ۱۰۲۱ / ۱۶۰۲ تا ۱۶۱۲	شروع سے عہد تصنیف تک کا تذکرہ ہے۔
۱۴	خیر البیان	حسین بن غیاث الدین محمود	سنہ ۱۰۱۹ تا ۱۰۳۶ / ۱۶۱۱ تا ۱۶۲۶	مقدمہ میں صفویوں کی تاریخ ہے اور متقدمین و متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۱۵	عرفات العاشقین	تقی بن معین الدین حسینی اوحدی	سنہ ۱۰۲۲ تا ۱۰۲۴ / ۱۶۱۳ تا ۱۶۱۵	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۶	عالم آرائے عباسی	اسکندر منشی	سنہ ۱۰۲۵ / ۱۶۱۶ء	شاہ طہماسپ صفوی کے معاصرین اور بعض دوسرے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۷	میخانہ	عبد النبی فخر الزمانی قزوینی	سنہ ۱۰۲۸-۲۹ھ / ۱۶۲۰ء	منتخب شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۸	مجمع الشعرائے جہانگیر شاہی	قاطع	سنہ ۱۰۳۶ھ / ۱۶۲۶ء	جہانگیر کے مداحین کا تذکرہ ہے۔
۱۹	میخانہ یا خرابات	حسن بن لطف اللہ طہرانی رازی	سنہ ۱۰۴۰ھ / ۱۶۳۲ء	رودکی سے لے کر عہد جہانگیری تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۰	رسالہ	چندر بھان برہمن	سنہ ۱۰۷۵ھ / ۱۶۶۵ء	سے قبل۔ عہد اکبری سے معاصرین تک کا مختصر ذکر ہے۔
۲۱	تذکرۂ نصیر آبادی	طاہر نصیر آبادی	سنہ ۱۰۸۳ تا ۱۰۹۲ھ / ۱۶۷۲ء تا ۱۶۸۱ء	معاصرین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۲	کلمات الشعرا	محمد افضل سرخوش	سنہ ۱۰۹۳ھ / ۱۶۸۲ء	جہانگیر، شاہجہاں اور عالمگیری عہد تک کے شاعروں کا ذکر ہے سنہ ۱۱۱۰ھ / ۱۶۹۸ء تک اسمیں اضافے ہیں
۲۳	تذکرۃ الشعرا	محمد بقا سہارنپوری	سنہ ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء	سے قبل۔ ریو نے اپنی فہرست میں نام دیا ہے۔
۲۴	مراۃ الخیال	شیر خاں لودی	سنہ ۱۱۰۲ھ / ۱۶۹۰ء	ابتدا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ ضمیمہ میں شاعرات کا تذکرہ بھی ہے
۲۵	ہمیشہ بہار	کشن چند اخلاص	سنہ ۱۱۳۶ھ / ۱۷۲۳ء	عہد جہانگیری سے محمد شاہ کے جلوس سنہ ۱۱۳۱ھ / ۱۷۱۹ء تک کے شعرا کا ذکر ہے
۲۶	سفینۂ خوشگو	بندرابن خوشگو	سنہ ۱۱۳۷ تا ۱۱۴۷ھ / ۱۷۲۴ تا ۱۷۳۴ء	تین جلدوں میں آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۲۷	سفینۂ بے خبر	عظمت اللہ بے خبر	سنہ ۱۱۴۱ھ / ۱۷۲۸ء	شروع سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۲۸	ید بیضا	غلام علی آزاد بلگرامی	سنہ ۱۱۴۸ھ / ۱۷۳۵	ابتدا سے عہد تالیف تک شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	تذکرہ ندرت	علی فطرت ندرت	سنہ ۱۱۴۹ھ / ۱۷۳۷ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۰	گلدستہ	عبد الوہاب	سنہ ۱۱۵۵ھ	کعبۂ عرفان کا انتخاب ہے۔
۳۱	ریاض الشعرا	علی قلی خاں والہ داغستانی	سنہ ۱۱۶۱ھ / ۱۷۴۸ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۲	منتخب الاشعار	محمد علی خاں مبتلا	سنہ ۱۱۶۱ھ / ۱۷۴۸ء	عام تذکرہ ہے۔ حالات مختصر۔ انتخاب کلام طویل ہے۔
۳۳	تذکرہ حسینی	میر حسین دوست سنبھلی	سنہ ۱۱۶۳ھ / ۱۷۵۰	بلحاظ حروف عہد تالیف تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔

۱ ... تذکرہ [illegible] فارسی گو شعرا ایسے بھی ہیں جو اردو کے بھی شاعر ہیں۔

۳۴	مجمع النفائس	سراج الدین علی خاں آرزو	سنہ ۱۱۶۴ھ / ۱۷۵۲ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۳۵	تذکرۃ المعاصرین	شیخ علی حزیں	۱۱۶۵ / ۱۷۵۲ء	معاصر شعرا اور اہل علم کا ذکر ہے۔
۳۶	سرو آزاد	غلام علی آزاد بلگرامی	سنہ ۱۱۶۶ / ۱۷۵۲ء	بلگرام اور اسکے نواح سے تعلق رکھنے والے شعرا کا ذکر ہے یہ دراصل مآثرالکرام کا جزو دوم ہے
۳۷	دقائق الاشعار	عبدالوہاب دولت آبادی	سنہ ۱۱۷۲ھ / ۱۷۵۸ء	کے قریب۔ اصناف سخن کے نوادر جمع کئے گئے ہیں۔
۳۸	سفینۃ الشوق	رائے تن سکھ رائے	سنہ ۱۱۷۰ تا ۱۱۷۳ھ / ۱۷۵۷ء تا ۱۷۵۹ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے
۳۹	تذکرہ بے نظیر	عبدالوہاب	سنہ ۱۱۷۲ھ / ۱۷۵۸ء	منتخب و ممتاز شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۰	باغ معانی	نقش علی	سنہ ۱۱۷۴ھ / ۱۷۶۰ء	متقدمین تا متاخرین کا ذکر ہے۔
۴۱	سفینۂ عشرت	درگا داس	سنہ ۱۱۷۵ھ / ۱۷۶۱	بلحاظ حروف تہجی ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۲	مردم دیدہ یا تحفۃ المجالس	عبدالحکیم حاکم لاہوری	سنہ ۱۱۷۵ھ / ۱۷۶۱ء	اہم شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۳	مقالات الشعرا	میر علی شیر قانع	سنہ ۱۱۶۹ تا ۱۱۷۵ / ۱۷۵۶ء تا ۱۷۶۱ء	سندھ کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۴	مقالات الشعرا	قیام الدین حیرت	سنہ ۱۱۷۳-۷۴ھ / ۱۷۶۱ء	عالمگیر اول سے لیکر عالمگیر ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۴۵	خزانۂ عامرہ	غلام علی آزاد بلگرامی	سنہ ۱۱۷۶ھ / ۱۷۶۲ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۶	آتش کدہ	لطف علی بیگ آذر	سنہ ۱۱۷۴ تا ۱۱۹۳ھ / ۱۷۶۰ تا ۱۷۷۹ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۷	تذکرۃ الشعرا	میر علاالدولہ اشرف علیخاں	سنہ ۱۱۷۸ھ / ۱۷۶۴ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۸	گل رعنا	لچھمی نرائن شفیق	۱۱۸۱-۸۲ھ	برصغیر کے مسلمان شعرا اور ہندو شعرا کا الگ الگ ذکر ہے۔
۴۹	بہارستان سخن	عبدالرزاق خوافی صمصام الدولہ	سنہ ۱۱۸۴ھ	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵۰	تکملۃ الشعرا	محمد قدرت اللہ شوق گوپاموی	سنہ ۱۱۹۲ھ	ابتدا سے عہد محمد شاہ تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۱	لب اللباب	میر علاالدولہ اشرف علیخاں	سنہ ۱۱۹۴ھ / ۱۷۸۰ء	ریاض الشعرا کا خلاصہ ہے
۵۲	انیس الاحبا	موہن لعل انیس	سنہ ۱۱۹۷ھ / ۱۷۸۳ء	شیخ علی حزیں کے تذکرے کا جواب ہے برصغیر کے معاصر شعرا کا ذکر ہے۔
۵۳	خلاصۃ الکلام	علی ابراہیم خاں	سنہ ۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء	۸۷ مثنوی نگار شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۴	عقد ثریا	غلام ہمدانی مصحفی	سنہ ۱۱۹۹ھ / ۱۷۸۵ء	عہد محمد شاہ سے لے کر عہد شاہ عالم تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۵	صحف ابراہیم	علی ابراہیم خاں	۱۲۰۵ھ / ۱۷۹۰ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۵۶	خلاصۃ الافکار	ابوطالب تبریزی	سنہ ۱۲۰۵-۶ھ / ۱۷۹۱-۹۲ء	آغاز سے معاصرین تک ۳۷۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۷	مخزن الغرائب	علی احمد خاں خادم سندیلوی	سنہ ۱۲۱۸ھ / ۱۸۰۳-۴ء	شروع سے عہد تصنیف تک کے ۳۱۴۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۸	سفینۂ ہندی	بھگوان داس ہندی	سنہ ۱۲۱۹ھ / ۱۸۰۴ء	برصغیر کے سنہ ۱۱۷۳ھ اور سنہ ۱۲۱۹ھ کے درمیانی شعرا کا ذکر ہے۔
۵۹	تحفۃ الشعرا	سلطان محمد صفوی طوسی	قبل سنہ ۱۲۲۳ھ	آغاز سے عہد تصنیف تک کا ذکر ہے۔
۶۰	نشتر عشق	حسین قلی خاں عشق	سنہ ۱۲۲۴ تا ۱۲۳۳ / ۱۸۰۹ تا ۱۸۱۷ء	دو جلدوں میں عام شعرا کا ضخیم تذکرہ ہے۔
۶۱	کاتب	محمد علی صفوی	سنہ ۱۲۲۳ / ۱۸۰۸ء	کے بعد۔ اس کا ماخذ الغرائب ہے۔
۶۲	زینت المدح	محمد صادق مروزی	سنہ ۱۲۳۳ھ / ۱۸۱۷-۱۸ء	فتح علی شاہ قاچار کے مداحین کا ذکر ہے۔
۶۳	تذکرہ احمد اختر	احمد اختر	سنہ ۱۲۲۷ھ / ۱۸۱۲ء	معاصرین کا تذکرہ ہے۔
۶۴	ریاض الوفاق	ذوالفقار علی مست	سنہ ۱۲۲۹ھ / ۱۸۱۴ء	بنارس اور کلکتہ کے شعرا کا ذکر ہے۔
۶۵	تذکرہ دل کشا	علی اکبر شیرازی	سنہ ۱۲۳۴ھ	معاصرین کا ذکر ہے۔
۶۶	سفینۃ المحمود	محمود مرزا	سنہ ۱۲۳۵ھ	فتح علی شاہ قاچار کے معاصر شعرا کا تذکرہ ہے
۶۷	تذکرۂ فارسی	غلام ہمدانی مصحفی	سنہ ۱۲۳۶ھ	برصغیر کے متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۶۸	گلشن محمود	محمود مرزا	سنہ ۱۲۳۶ھ	فتح علی شاہ قاچار کے خاندان کے ۴۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۶۹	انجمن خاقان	محمد فاضل	سنہ ۱۲۳۷ھ	عموماً فتح علی شاہ قاچار کے عہد کے شعرا شامل ہیں۔
۷۰	تذکرۂ درویش نوا	درویش نوا	تقریباً سنہ ۱۲۵۰ھ	دولت شاہ کے تذکرے سے ماخوذ ہے مجمع الفصحا کا ماخذ ہے۔ برٹش میوزیم میں اسکا ایک نسخہ موجود ہے
۷۱	گلدستۂ کرناٹک	غلام علی راقم	سنہ ۱۲۴۶ھ	شعرائے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔

۷۲	نگارستان دارا	عبدالرزاق	۱۲۴۱ھ	فتح علی شاہ قاچار کے عہد کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۷۳	تذکرہ محمد شاہی	بہمن مرزا	۴۹-۱۲۴۷ء	قدیم شعرا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۷۴	انیس العاشقین	رتن سنگھ زخمی لکھنوی	۱۲۴۵ھ	نصیر الدین حیدر بادشاہ کے عہد سے تعلق رکھتا ہے۔
۷۵	مصطبۂ خراب	احمد ہلاکو قاچار	۱۲۵۳ھ	عہد فتح علی شاہ قاچار کے مختلف زبانوں کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔ پیرس کے کتب
۷۶	معراج الخیال	وزیر علی عزتی عظیم آبادی	۱۲۵۷ھ	۲۰۵ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۷	نتائج الافکار	محمد قدرت اللہ	۱۲۵۷ھ	عام تذکرہ ہے۔
۷۸	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	۱۲۵۸ھ	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۹	مدائح المعتمدیہ	محمد علی بہار	۱۲۵۹ھ	کے قریب۔ متوخر کے مداحین کا ذکر ہے۔
۸۰	نغمۂ عندلیب	محمد رضا ابن ابوالقاسم	۱۲۶۱ھ	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۸۱	نوبہار	رفیع الدین قندہاری	۱۲۶۱ھ	۵۷ قدیم و جدید شعرا کا ذکر ہے۔
۸۲	معدن الجواہر	[illegible] واصف	۱۲۶[illegible]ھ	شعرائے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔
۸۳	اشارات بینش	[illegible] بتیش	۱۲۶۵ھ	کے قریب۔ ۳۰ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۴	گلزار اعظم	نواب [illegible] غوث خاں	۱۲۶۹ھ	معدن الجواہر کے جواب میں لکھا گیا ہے۔
۸۵	حدیقۃ امان اللہی	مرزا عبداللہ محمد آقا رونق	۱۲۶۵ھ	کردستان کے شعرا کا ذکر ہے۔
۸۶	گنج شائیگاں	محمد طاہر شعری	۱۲۷۲ھ	شاہان قاچار کے درباری شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۷	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	۱۲۸۱ھ	شروع سے معاصرین تک کا ذکر دو جلدوں میں ہے۔
۸۸	شمع انجمن	نواب محمد صدیق حسن	۱۲۹۳ھ ۱۸۷۵ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے بلحاظ حروف ابجد شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۸۹	نگارستان سخن	نور الحسن بن صدیق حسن	۱۲۹۳ھ	شمع انجمن کا تتمہ ہے صرف معاصرین کا ذکر ہے۔
۹۰	صبح گلشن	علی حسن خاں بن صدیق حسن خاں	۱۲۹۵ھ ۱۸۷۸ء	شمع انجمن اور نگارستان سخن کا تتمہ ہے۔
۹۱	روز روشن	محمد مظفر حسین صبا گوپاموی	۹۶-۱۲۹۵ھ ۷۹-۱۸۷۸ء	شمع انجمن نگارستان اور صبح گلشن کا تتمہ ہے۔
۹۲	گلشن ناز	درگا پرشاد نادر	۱۲۹۳-۹۴ھ ۱۸۷۶ء	شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۳	اختر تاباں یا ماہ درخشاں	ابوالقاسم محتشم	قبل ۱۲۹۹ھ ۱۸۸۲ء	چند شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۴	نورتن	شرف الدین احمد خاں	۱۳۰۰ھ ۱۸۸۳ء	چار مثنوی گو دو غزل گو اور تین قصیدہ گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۵	ہفت آسماں	احمد علی بنگالی	نامعلوم	مثنوی گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۶	تذکرہ شعرائے قائینات	ضیاء الدین قائنی	نامعلوم	۳۵ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔
۹۷	آفتاب عالمتاب	قاضی محمد صادق	۱۲۹۰ھ سے قبل	ریو کی فہرست میں ہے۔
۹۸	شام غریباں	لچھمی نرائن شفیق	۱۱۹۷ھ سے قبل	ایران سے برصغیر آنے والے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۹۹	مجمع الفضلا	ملا باقی قسمی	۱۰۰۵-۱۰۹۵/۱۶۰۵-۱۶۸۵ء	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۰۰	حیات الشعرا	محمد علی خاں متین کشمیری	۱۱۶۱ھ کے قریب	عہد بہادر شاہ سے عہد محمد شاہ تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۱	تذکرہ ناظم تبریزی	محمد صادق تبریزی	۱۱۷۸ھ سے قبل	خزانۂ عامرہ و نگارستان سے پہلے لکھا گیا۔ منتخب شعرا کا مختصر سا تذکرہ ہے۔
۱۰۲	تذکرۃ الاشعار	باباشاہ	نامعلوم	فہرست اودھ ص ۱۳۵ میں اس کا ذکر آیا ہے۔
۱۰۳	تذکرہ شاعرات [1]	نامعلوم	۱۱۷۴ھ سے قبل	خواتین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۴	روضۃ السلاطین	فخری بن امیری ہروی	نامعلوم	شاعر سلاطین و امرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۵	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	۱۲۵۸ھ ۱۸۴۲ء	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۶	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	۸۸-۱۲۵۸ھ	شروع سے معاصرین تک کا تذکرہ ہے دو جلدوں میں ہے۔
۱۰۷	ریاض العارفین	رضا قلی خاں ہدایت	۱۲۶۰ھ	مجمع الفصحا کا تکملہ ہے۔ اس میں صرف صوفی شعرا کا تذکرہ ہے
۱۰۸	آسمان سخن	لطف اللہ	۱۷۵۱-۱۸۰۷ء	کے درمیان۔ تذکرہ دولت شاہ کا خلاصہ ہے۔

[1] پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں ناقص قلمی نسخہ موجود ہے۔

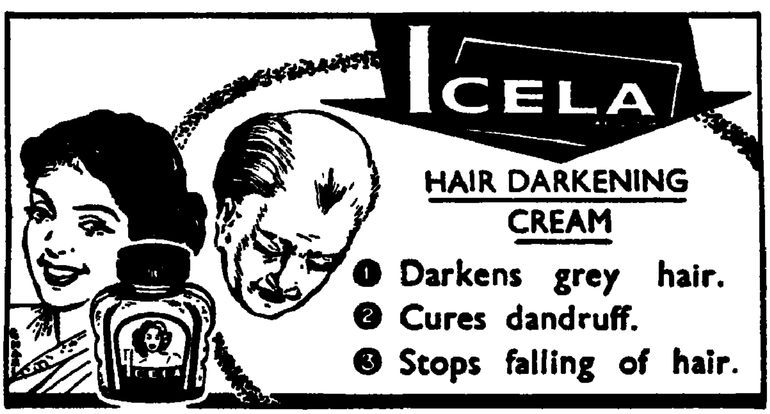
قدیم فارسی شعرا کے بعض دوسرے ماخذ[۱]

نمبر شمار	نام کتاب	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	چہار مقالہ	نظامی عروضی سمرقندی	سنہ ۵۵۱ھ	ایک مقالہ میں شعرا کا ذکر ہے۔
۲	راحت الصدور و آیۃ السرور	نجم الدین محمد بن علی بن سلیمان	سنہ ۵۹۹ھ	مداحین آل سلجوق کا ذکر ہے۔
۳	حبیب السیر	امیر غیاث الدین اخوند	سنہ ۹۳۵ھ	سلاطین اسلامیہ کا ذکر ہے آخر میں شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴	ہفت اقلیم	امین رازی	سنہ ۱۰۰۲ھ	تاریخ و جغرافیہ کے مسائل پر کتاب ہے لیکن فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے
۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین بخشی	سنہ ۱۰۰۳ھ / ۱۵۹۴ء	سلاطین دہلی کی تاریخ ہے۔ آخر میں شعرا کا ذکر ہے۔
۶	آئین اکبر	ابو الفضل	سنہ ۱۰۰۶ھ / ۱۵۹۷ء	اکبر نامہ کی تیسری جلد ہے اور اس میں عہد اکبری کے شعرا کا ذکر آیا ہے
۷	مجالس المومنین	نور الدین المرعشی	سنہ ۱۰۱۰-۱۰۹۳ھ / ۱۵۸۵-۱۶۰۲ء	شیعی مشاہیر کا ذکر ہے شعرا کا ذکر آخر میں ہے۔
۸	طبقات شاہجہانی	محمد صادق	سنہ ۱۰۴۶ھ / ۱۶۳۶ء	مشاہیر کا تذکرہ ہے جس میں تیموری دور کے شاعروں کا ذکر آیا ہے
۹	مراۃ العالم	محمد بقا	قبل سنہ ۱۰۷۸ھ / ۱۶۶۷ء	تاریخی کتاب ہے اس کے آخر میں شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۱۰	جامع مفیدی	محمد مفید	سنہ ۱۰۹۰ھ / ۱۶۷۹ء	یزد کے بعض شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۱۱	مراۃ جہاں نما	محمد بقا	قبل سنہ ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء	سنہ ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء تک کے بعض شعرا کا ذکر ہے۔
۱۲	حدیقۃ الصفا	یوسف علی	سنہ ۱۱۷۳ھ / ۱۷۵۹ء	تاریخ ہے بعد اس کے آخر میں شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۱۳	بہارستان	مولانا جامی	[illegible]	ساتویں باب میں ۲۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۱۴	مآثر رحیمی	عبد الباقی	سنہ ۱۰۲۵ھ	ایک باب میں عبد الرحیم خانخاناں کے مداحین کا ذکر ہے۔
۱۰	منتخب التواریخ	محمد یوسف	سنہ ۱۰۳۷ھ	عہد شاہجہانی کی تاریخ کی ہے اسکی فصل پنجم میں شعرا کا ذکر ہے۔
۱۰	صبح صادق	محمد صادق	سنہ ۱۰۴۹ھ	مشاہیر کے سلسلے میں بعض شعرا کے نام بھی مذکور ہیں
۱۰	شاہد صادق	محمد صادق	سنہ ۱۰۵۶ھ	یہ "صبح صادق" کا ایک حصہ ہے اسمیں بھی بعض شعرا کے نام آئے ہیں۔
۱	تاریخ محمد شاہی عرف نادر الزمانی	خوشحال چند	سنہ ۱۱۵۹ھ	عہد محمد شاہی کے حالات ہیں۔ اس کے دیباچہ میں ۲۵ متقدمین و متاخرین شعرا کا ذکر ہے
	مراۃ آفتاب نما	عبد الرحمن مخاطب بہ شاہنواز خاں	سنہ ۱۲۱۹ھ	یہ تاریخ و جغرافیہ سے متعلق ہے اس میں بعض فارسی شعرا کا ذکر آیا ہے
	زینت التواریخ	محمد رضا تبریزی و عبد الکریم	سنہ ۱۲۲۶ھ	اس میں عربی فارسی کے بعض شاعروں کا تذکرہ بھی شامل ہے۔
	تاریخ گزیدہ	حمد اللہ قزوینی	سنہ ۷۳۰ھ	باب پنجم میں شعرائے عجم کا بھی ذکر ہے۔

[۱] ان ماخذوں میں بعض ایسے فارسی شعرا ہیں جو ریختہ میں بھی کہتے ہیں۔

۲۲	بابر نامہ	شہنشاہ بابر	سنہ ۹۱۰ تا ۹۳۶ھ	اس میں چند معاصرین شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۳	نفحات الانس	مولانا جامی	سنہ ۸۸۳ھ	آخر میں پندرہ صوفی شعرا کے حالات ہیں
۲۴	لطائف الطوائف	صفی الدین علی بن حسین الکاشفی	مطبوعہ سنہ ۱۳۱۱ بمبئی	باب نہم میں شعرائے عجم کا تذکرہ بھی آگیا ہے۔
۲۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین احمد بخشی	سنہ ۱۰۰۳ھ	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۲۶	بادشاہ نامہ	ملا محمد وارث	سنہ ۱۰۶۹ھ کے قریب۔	عہد شاہجہانی کے درباری شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۷	تحفۃ الکرام	علی شیر قانع	سنہ ۱۱۸۱ھ	عام تاریخ ہے۔ شعرا کے حالات بھی خصوصیت سے درج کیے گئے ہیں
۲۸	عمل صالح یا شاہجہاں نامہ	محمد صالح	سنہ ۱۰۷۰ھ	بطور ضمیمہ شاہجہاں کے درباری شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	برہان الفتوح	محمد علی نیشاپوری	سنہ ۱۱۴۸ھ	تاریخ ہے۔ اس کے سولھویں باب میں شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۳۰	جام جہاں نما	مظفر حسین اورنگ آبادی	سنہ ۱۱۸۰ھ	تیسرے باب میں عہد اکبری تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۳۱	واقعات کشمیر	ملا محمد اعظم	سنہ ۱۱۵۹ھ	کشمیر کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۲	صحائف شرائف	محمد عسکری بلگرامی	سنہ ۱۲۳۱ھ	بعض شعرا کا بھی ذکر ہے۔
۳۳	تحفۃ العالم	سید عبداللطیف شوستری	سنہ ۱۲۱۶ھ	معاصر شعرا کا ذکر بھی مصنف نے کیا ہے اگرچہ یہ بلدہ شوستر کا تذکرہ ہے
۳۴	مفتاح التواریخ	طامس ولیم بیلی	سنہ ۱۲۶۴ھ	شعرائے عجم کو سن وفات کے لحاظ سے مرتب کیا ہے۔
۳۵	لب السیر	ابوطالب تبریزی	سنہ ۱۲۰۸ھ	مختصر سی تاریخ ہے تیسرے حصہ میں مشاہیر شعرا کا ذکر ہے۔
۳۶	یادگار بہادری	رائے بہادر سنگھ	سنہ ۱۲۴۹ھ	تیسرے حصہ کے چھٹے باب میں شعرائے فارسی کا تذکرہ بھی ہے
۳۷	ریاض الفردوس	محمد حسنین شاہجہاں پوری	مطبوعہ لکھنؤ سنہ ۱۸۸۶ء	اس علمی و ادبی کتاب میں ضمناً شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۸	تکملہ روضۃ الصفا	مرزا رضا قلی خاں	بعہد ناصر الدین شاہ	آخر میں ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۳۹	منتظم ناصری	حکیم محمد حسن	مطبوعہ سنہ ۱۲۹۶ھ	واقعات عالم کی تاریخ ہے جو سلطان ناصر الدین شاہ کے حکم سے تین جلدوں میں مرتب کی گئی ہے اس میں شعرائے عجم کا ذکر آیا ہے۔
۴۰	محبوب الالباب فی التعریف للکتب و الکتاب		مطبوعہ سنہ ۱۳۱۲ حیدرآباد	تصنیفات کے ذکر میں دو سو شعرا کے حالات درج کیے گئے ہیں
۴۱	آدبیات مغول	مرزا محمد عبدالقادر	سنہ ۱۳۱۸ء	چنگیز خاں سے لیکر زمانہ تصنیف تک کی تاریخ ہے اور ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے
۴۲	آثار عجم	مرزا فرصت شیرازی		آثار قدیمہ پر کتاب ہے۔ شیراز کے فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۴۳	فصل الکلمات	شاہ محمد حمزہ مارہروی متوفی	سنہ ۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء	سنہ ۱۱۶۲ھ کے بعد۔ مذہبی، تصوفی اور تاریخی و ادبی معلومات کا ذخیرہ ہے۔ کتاب دو جلدوں میں ہے اس میں بعض فارسی اور اردو شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔ کتب خانہ رامپور اور خانقاہ مارہرہ شریف میں اس کے نسخے موجود ہیں۔
۴۴	روزنامہ (قلمی)	عبدالقادر خاں غمگین رامپوری	متوفی سنہ ۱۲۶۵ھ	سنہ ۱۲۴۷ھ / ۱۸۳۱ء کے قریب۔ خود نوشتہ سوانح عمری ہے بعض شعرا و علما کا ذکر آیا ہے۔
۴۵	تاریخ فرخ آباد (قلمی)	سید ولی اللہ فرخ آبادی	سنہ ۱۲۶۴ھ / ۱۸۴۸ء	کے قریب۔ بعض علما و شعرا کا ذکر آیا ہے
۴۶	مختصر سیر ہندوستان (مطبوعہ)	حکیم وحید اللہ بدایونی	سنہ ۱۲۶۷ھ / ۱۸۵۰ء	برصغیر کے بعض شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴۷	تاریخ جدیدیہ ″	منشی خادم علی سندیلوی	سنہ ۱۲۶۹ھ / ۱۸۵۲ء	دنیا کے اہم و عجیب واقعات و اشخاص کا ذکر ہے بعض شعرا بھی مذکور ہوئے ہیں
۴۸	تقصار جیود الاحرار ″	سید صدیق حسن خاں	سنہ ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء کے قریب	بعض صوفی شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۴۹	داستان اودھ ″	درگا پرشاد مہر سندیلوی	سنہ ۱۳۰۵ھ / ۱۸۸۸ء ″ ″	شاہان اودھ کے ذکر میں اس عہد کے بعض مشہور شعرا کا ذکر آیا ہے

ICELA
HERB HAIR OIL
★ PROMOTES GROWTH OF LUSTROUS HAIR
★ STOPS FALLING OF HAIR
★ COOLS SCALP & INDUCES SOUND SLEEP
I.C.E. LABORATORIES KARACHI. 3
PHONE 53478
ICELA
HERB
HAIR OIL

ICELA
HAIR DARKENING CREAM
❶ Darkens grey hair.
❷ Cures dandruff.
❸ Stops falling of hair.
ICELA

آپکی آنکھوں کا تارا
آپ کے گھر کو روشن کر رہا ہے
اس روشنی کو بیمہ
ہمیشہ ہمیشہ کیلئے باقی رکھے گا
ایسٹرن فیڈرل یونین انشورنس کمپنی لمیٹیڈ

GRUNDIG
جس کی دنیا بھر میں سنی جانے والی آواز ....
۱۲۸ ممالک میں لاکھوں کے لئے وجہ مسرت و انبساط ہے
گرنڈگ
آل ٹرانسسٹر ریڈیو ماڈل ٹرانسونیٹ (۷۹)
سیّد بھائیز لمیٹڈ
۲۰۰۔ فیروز پور روڈ۔ لاہور